

Павло
ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Я. БОГДАН

PONT EUXIN OV MER NOIRE

CRIST. 1714

MAGNI

DUCATVS

MOSCOVIA

PARS

SEVERIA

DUCATVS

A small cartouche containing a list of names and a small illustration of a landscape with trees and a building.

**Павло
Загребельний**

Я, БОГДАН

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Я, БОГДАН

(СПОВІДЬ У СЛАВІ)

Роман

КИЇВ
«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
1983

В историко-философском романе известного украинского советского писателя воссоздан образ выдающегося полководца, мудрого политика, топорного дипломата Богдана Хмельницкого, возглавившего полную драматизма освободительную войну народных масс Украины против социального и национального гнета, войну, которая увенчалась на Переяславской раде в 1654 году воссоединением Украины с Россией. В написанном в форме монолога романе-исповеди Богдан Хмельницкий выступает и как выдающаяся историческая личность, гетман, и как обыкновенный человек — в славе и величии, в раздумьях и сомнениях.

Рецензенты: А. А. Дімаров, Л. Д. Дмитерко

70303-031
з М223(04)-83 26.83.4702590200

© Видавництво «Радянський письменник», 1983

...Чия правда, чия кривда,
І чий ми діти.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Как нужно создать эту драму?

Облечь ее в месячную ночь и ее серебристое сияние и в роскошное дыхание юга.

Облить ее сверкающим потоком солнечных ярких лучей, и да исполнится она вся нестерпимого блеска!

Осветить ее всю минувшим и вызванным из строя удалившихся веков, полным старины временем, обвить разгулом, «козачком» и всем раздольем волн.

И в потоп речей неугасаемой страсти, и в решительный, отрывистый лаконизм силы и свободы, и в ужасный, дышащий диким мщеннем иорыв, и в грубые, суровые добродетели, и в железные несмягченные пороки, и в самоотвержение неслыханное, дикое и нечеловечески великодушное.

И в беспечность забубенных веков.

НИКОЛАЙ ГОГОЛЬ

Наброски драмы из украинской истории

Яку ж мені обрати пору?

Коли засипають втомлені любощами закохані, коли в тяжкому маренні стогнуть змучені безсонням старі люди, коли королі сходять з пишних своїх парсун у позолочених рамах, а давно вмерлі красуні шукають свою павіки втрачену принадливість, коли жоден птах не заспіває, коли ще не ледіє обрій, коли зітхання проноситься в просторі й лише сум падає степами, — може, саме тоді й мені з'їхати в високої круглої купи каміння посеред просторої квітської площі мого імені й поскакати на бронзовім коні, весело замахуючись бронзовою булавою під бронзовий цокіт копит, розлякуючи малечу, яка так любить гратися біля підніжжя пам'ятника? («В темних лаврах гігант на скале завтра стапет ребячий забавой...»)

Та вже зривався з скелі один гігант і скакав отак крізь віки, і цокіт копит розлякував нещасних сиріт, покинутих жінок і знедолених людей.

Тож не буде цокоту і скакати я не буду.

Хоч і на коні (бо як же інакше?), але безгучно, полину я над степами, ріками й лісами, під безобрійним небом, над безшляхою землею, в темнощах і тайнощах, в гучній тиші моєї безмежної самотності...

Гей, панове-лицарі!

Я лежу в темряві без сну вже три місяці й дванадцять днів. Я лічу дні й ночі, як нещастя.

Страшна покинутість уночі. Хтось прийде, присунеться нечутно, поставить питво, поправить подушку, схилиться наді мною, прошепоче ласкаво: «Батьку!», але мене тут немає, я лежу й не лежу, дух мій давно відлетів з цього темного покою, дух рветься до небес, але падає й падає на землю. Накрити б усю її паче кришлом божим!

Гей, лицарі-браття!

Я народився в грудні, на третій день різдвяних свят, в місяці пародии святих, деспотів і археологів, які викопують давно вмерлі святощі. А може, я ніколи й не народжувався? Бо не було в мене ні дитинства, ні юності, не відведено мені звичайних людських утіх, хоч страждаєш відміряно доволі, навіть ім'я моє

справжнє — Зиповій-Зепобій і Теодор — забулося через свою незвичність (власне, вони мають те саме значення в своїй грецькій формі: Зепобій — життя, дароване Зевсом, Теодор — дарований богом, богом даній), я сам відсупув його в забуття, бо я — гетьман. Я — Богдан.

Гріх, недуга, загибель не для мене. Бо хіба може бути грішним цілий народ, хіба може він стати недужим, хіба може загинути? А я — народ.

Горда постава, випнуті груди, розпростані плечі, рука зметнулася з булавою весело й владчо («У Києві над горою з золотою булавою»). Таким мене змалюють живописці, таким передадуть історії. На парсунах лице моє матиме барву слонової кістки. Пожовклій левкас. Яйце. Що вилупилося з того яйця? Народ український? А де взявся я сам?

Мене сприйматимуть таким, як на парсунах безіменних козацьких малярів і на штиху голландського майстра Гондіуса. З вусами, товстий, з плюмажем на шапці й з булавою в руці. Навіки такий. До того не існував. Народився вусатим, з булавою, в шовках і золоті. Народився Богдан. І ніколи не вмирав. Живу далі й далі, розпростуюся, мов неприступний праліс.

Про мене написано стільки книжок, що пезмога не те що прочитати, а й полічити. Єдиний, хто зміг осягнути все написане, — я сам. Я міг би сказати цим людям усе, що думаю про їхні нечисті наміри, нечесні прийоми, фальшивий пафос, нерозумний гнів, безмежну хвалу й ще безмежнішу хулу.

Але я мовчатиму. Скажу лиш, що насправді ніколи не був такий бравий і хвацький, як мене дехто малював. Я виступав тяжко, не вбирався в шовки й оксамити, булава лежала на плечі каменем, був я старий, виснажений, згорьований. І безсилий. А гетьманське безсилля страшне своїми вимірами. Воно перевищує все відоме на землі й на небі.

Втішати мене ніхто не може. Навіть сам господь-бог. Та він і не втішає нікого. В моєму серці вмістилася вся Україна. І воно не витримало. Бо людське. А боже? У бога немає серця. І мисли немає. Тільки влада — неосягальна. Та що влада, коли перед тобою — земля велика і народ на ній?

Шкода говорити!

Ночами приходять до мене вбиті товариші і ми ведемо розмову до самого світу, поки ніч стає хлялою і блідюю, як труп. Мертві всі рівні, вільні від усього. Та й вони просять мене: «Батьку, обійми за нас ранкову зорю! Обійми, батьку!»

А мені хотілося, щоб ранкова зоря обіймала мене. Мені ж ще треба було не лише дихати й жити, а й знати. Я перестану дихати й жити, але знання зостануться навіки.

Гей, браття-молодці!

Для мене вже не існує «тепер», не існує «колись», я живу поза часом, форма й сутність мого існування — пам'ять, власне, я і є пам'ять, і тому я вічний. Ось уже попад триста років беру

я приступом ворожі фортеці, чую хрипіння впраючих, благання зрадників, приречених до страти, дику татарське виття, кінський тупіт, який проростає крізь мене, як степові трави.

Хто сказав, піби Вавілонська вежа завалилася? Люди й далі будують її не зупиняючись, тільки зветься вона пам'яттю. Будують мільйони безіменних, щоб одиниці стали пам'яттю. Яка несправедливість!

А може, це і є найвища справедливість і доцільність життя?
Гей, товариство-добродійство!

Не я походжу від гетьманів — гетьмани походять від мене. Не шукайте своїх родоводів деінде, шукайте їх у мені. А я не шукатиму дітей своїх поодинчих, бо всі — мої діти. Шукатиму хіба що свої шати, свою шаблю й кобзу, свого коня і свою люльку. Шкода зусиль.

Зі мною завжди буде моє знапня, а це вище за всі клейноди світу. Складу з того знапня п'ятикнижжя свого життя, як Мойсей (бо ж звано мене за життя Мойсеем, що порятував свій народ од неволі), бо це життя ніколи не кінчається, бо я — Богдан.

І знав я перемогн (Чигирин), любов (Стамбул), поразки (Берестечко), велич духу (Київ) і вічність (Переяслав).

Я лежу in extremis¹ у гетьманських покоях у своїй столиці — Чигирині, не сплю вже три місяці й дванадцять днів, і ніхто мене не заколише, навіть рідна матуся, коли б воскресла й заспівала над моєю головою: «Ой спи, дитя, без сповиття...»

Я вмираю в Чигирині, але не вму ніколи. Хай помилує бог мою бідну душу і душу народу мого.

Гей, товариство-добродійство!

1

Ось мені вже сто, а то й більше літ, і лину я пад землею рідною, як дух невтолений, далі й далі, і перед очима моїми постають численні безлюдні городи й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори й пагорби. Всі воли правлять тепер за пристанище і поселення не людей, а тільки диких звірів. Я побачив, що колишні неприступні твердині — одні стоять малолюдні, інші зовсім спустошили — розруйновані, засипані землею, запліснявілі, зарослі бур'янами і повні лиш черви, зміїв, усякого гаддя, що там кублиться. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогочісні українські поля і розлогі

¹ При смерті (лат.)

долина, ліси й великі сади, красні діброви й річки, стави й запедбані озера. І це був той край, який правдиво колись, уже шкодуючи про втрату його, називали й проголошували пани раєм світу, був він колись для них мовби друга земля обітована, що спливала молоком і медом (а меду ж, відомо, не їсти, поки не передавиш бджілок!). Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток, сухих і голих, вкритих самим лиш небом. Я питав тоді себе: «Хто се? І чому се так?» І ніхто мені не вмів відповісти, бо ж знав я все лиш сам-одни.

А чи сам я отак летів над Україною, чи з Самійлом Величком, який будімото перший списав мою історію, взявши її з діаріуша секретаря мого, теж Самійла, прозваного нібито Зорка, а ще переказавши істориків чужоземельних — польського Самійла Твардовського й німецького, так само Самійла Пуфендорфія.

Забагато Самійлів на одну історію (додамо сюди ще Самуїла Грондського та Самуїла Кушевича), як згадати, що колись стало одного лиш пророка Самуїла аж на двох біблійських царів — Саула й Давида.

Та чи й був насправді Самійло Величко? Де він родився, де ріс і вчився, де його могила? Шкода мовити! Може, то тільки й знавця, як і я сам тепер, проживши понад сто двадцять літ, в яких першу половину пройшов земною путтю, а другу — сповненим пристрасі шляхом, де зустрічаються природа й дух, темне руйнівне могуття і світла сила, що поєднує і підтримує людей, благословення небес і безодні юдолі.

Мої думки губляться в просторі, як згубилися всі мої листи й універсали, щоб згодом намножилися вигадані й підроблені. Безпомічність сили. А силу ж здобув не в спадок, а пелюдським напруженням волі, переступивши походження, здолавши безрідність і смуток часів. Кіммерійці, сармати, парфяни, скіфи, Азія і Європа в моїй крові, дикий шал степів і монастирський риториєм Європи. Я живу в оповіді, я веду лік часові не роками власними, а тими подіями, якими значаться тяжкі випробування, крізь які мав пройти не тільки я сам, не тільки парод мій, а головна мисль життя мого власного і мого народу. То був час у часі, те, що ставало «опісля» (post hoc), вже було й «перед» (propter hoc). Я вмер чи ні — хіба це важить? Але минуло не вмерло і не вмрало ніколи. Воно ще й не минуло, воно триває далі у всьому, передовсім у часі, бо з часу не дано вийти нікому й нічому.

Час можна затримати лише в слові, надто ж у слові написаному й записаному. Писання — найвища віха і пайтяжча мука. Як сказав Іван Величковський: «Труда суцього в писанії знати не может, іже сам не вість писати. Мнять биті легко писанія діло, три персти пишуть, а все болить тіло».

В літописі Величка значиться, що писано на хуторі Жуки. Хто був там — вигаданий Величко чи суцый я, Богдан? І як опинився на хуторі Жуки? А може, Жуки — то тільки іпообразно, себто інакшим способом, або візерупком словесним, названий Су-

ботів? Так само — груша, і три криниці, і пасіка під липами, і токи з яє змолоченим ще збіжжям, і зоря над журавлем.

Та се лиш приповідь, бо книгу свого життя я бачу оправленою в товсту шкіру й на верхній дощці — жуки з травами, себто ніжки коштовні, аби підтримувати книгу, коли вона розгорнена.

Так приходять пояснення ще одного слова.

В житті панує гола сваволя, в моїй же композитурі відстань помагає знайти форму гармонійну. Перебуваючи над подіями, я можу звільня втручатися в них, переставляти за своєю потребою, згадувати припагідно, що я сам сподіяв, а що інші, що було тоді й тоді, що сказав і думав у ті часи, а що думаю про те нині.

Тоді я сказав: «Іду, щоб повернутися!»

Зима була тепла, як весна. Все пішло в розтопи, цілі озера води в степових балках, зелепіла трава, озимина йшла в ріст. Знамення небесні й земні передвіщали мені тяжку, але славу будущину — чи ж я завагався в заповязаному намірі?

Іхав з Чигирина і повертатися мав туди. Думав же про Суботів. Про грушу в білому цвіті, і про три криниці з солодкою водою, і... про сірі очі під чорними бровами, про шепіт і зітхання. До кого й для кого? Темніше в очах мені ще й досі, як згадаю, і кров тяжко б'ється в серці: відомщення, кари! Забрали в мене все, відібрано, та хіба ж у самого мене? В народу цілого!

Суботів... Чом назвав мій батько сей хутір Суботовом? Занадто просто можна вивести ім'я се від річечки Суби, допливу Тясьмину, що на ній поставлено хутір. Часом мисль наша прагне відірватися від трактувань буденних і лине в незвідане й таємниче. І ось уже думаю я, чи не назвав батько мій так Суботів тому, що звеселялося йому серце від самої думки про цей притулок, бачив тут спочинок, радість і святковість, які вже справіку обіцяє людям субота?! А може, людина едукована, прочитав десь, як ще візантійський імператор Константин Багрянородний називав Київ Самбатасом, себто Суботовом, мабуть взявши ту назву од хозарів, а прочитавши таке, вирішив і хутір свій теж назвати так само, бо уявлявся він йому ніби малецька столиця для роду Хмельницьких.

Землю над Тясьмином подарував батькові ще чигиринський староста Даплович, який був тут коронним державцем, згодом гетьман коронний Копецьпольський дозволив її заселити. Чи відав тоді батько, що зродиться з сеї землі?

Я ще не був тоді козак справжній, лиш підкозак, і їхали ми з батьком моїм, сотником гетьмана Копецьпольського, повертаючись з-під Києва, почували в якійсь господі, не знати й де, а вранці опинилися над Россю, десь неподалік од Корсуля, і тоді побачили хутір. Він стояв над річкою і не над річкою, бо мав ще й свої стави, а на них млин гребельний, луг, сінокоси, далі — пиви, гаї. В ставках качата з гусьми плавають, коні пасуться па луці, скот полягав на траві, мов намальований, жайворонки вгорі видавнюють, а сонце ж то, сонце! Що воно лиш виробляло і по моло-

дому листю, і по травах, і по білому цвіту па старій груші, і по білих стінах чепурних хаток, і по блакитній бані певеличкої церковці. Хутір, та ще й церковця! (Хутір Золотаренків).

— Козак як це гине па війні,— сказав батько,— то ховається в отаку глушину чи в монастир. А тут тобі й хутір і церква — шіби й у монастирі душа твоя наморепа та намучена. Такий і нам треба спорудити. І в нас же земля в одному шматку, та ліс, та річка, ще й група дика росте. Криниці ж викопаємо.

Так ми оселилися па березі великого степу, звідки віяли вітри, летіли гуся, дихало минуле й можуть.

І розбудували свій Суботів.

Вже й сотника Хмельницького вбито під Цецорою. Вже й син його, себто я — Зиновій, повернувся з стамбульської неволі, вже й старість підкрадалася до мене, хоч ще й несміливо, але вперто й тяжко, а Суботів у золотих передзвонах бджіл, у зелену й золоту серпанках косовиць, у щедротах плодів і нестримних буйнощах стихій був мов сама вічність. Хутір над річкою — яке щастя може бути більше? Річка текла серед білих пісків, піски сяяли, сонце засліплювало, ліси чипіли зеленим, піском запоспало шелюги, лозя, поодичні дерева й цілі діброви, загортало, засмоктувало, а води пречисті текли собі далі й далі, мов обіцянка безсмертя. Я плив по ріці життя нестримно й постійно, а сам, власне, жив па березі, і берег той був завжди мовчазний і таємничий, розкішний, але дикий, привітний, але й ворожий — і як придивитися, то володарями цієї землі були хіба що тисячолітні дуби та липи в цвіту.

Бо ось тобі лиш один день — і вже на місці раю твого тільки витолочені трави, витоптане й попалене збіжжя, потрошені дерева, поруйповані хати й комори, розвалені греблі, чорпотроп після чужих коней, копिताмв стоптано, потоптано, розтоптано, і твій маленький син вмирає після папських канчуків, і дружина Ганна при смерті, і квіт очей твоїх — Мотропу вкрадено, завезено кудись, заховано, погвалтовано.

Що се? І як се? І чому?

Аж тепер лежу в Чигирині в гетьманських покоях in extremis, а мав би бути при смерті вже тоді. Але й гадки не мав про вмивання! Був з крові й кісток, а жиги мав шіби залізний! Як то сказано: в терпінні вашим знайдеться душа ваша.

Далі було як? Я розпочав велику війну. Дієписці зобразили се так, будімото Хмельницький, розгнівавшись за те, що в нього відняли вітцівський хутір, зібрав козацьке військо і виступив проти папства. Отож: Хмельницького образили — і він кипувся в биятику. А може, образи завдали мені саме тому, що мав я памір піти супроти шляхти, що були в мене наміри зухвали й задуми великі? Але ті, хто писав про мене, не мали великих задумів і не відали, що то є,— як же могли збагнути мою душу? Людина народжується малою та обмеженою, і коли опиняється перед чимось великим, то мерщій намагається утрати його в звичні для себе виміри.

Не зупиняється навіть перед вищеним. Може, так сталося й із мною? Мене вищили в своїх писацях усі справознавці мого часу, і не важило, ворожі вони були чи прихильні,— я народжувався й гинув навіть у народному слові, в піснях поетів і на сторінках книг, які будуть написані ще й через віки. Хто писав про мене — можна б назвати бодай сучасних мені. Міхаловський і Радзівілл, Окольський і Рудавський, Гропдський і Пасторій, Лобзинський і Коховський, Твардовський і Ваховський, Бялоблоцький і Єрлич, Зубрицький і Кушевич, Освенцим і Нарушевич, Ємйоловський і Кисіль, а ще чужоземці Віміна, Бішінг, Безольді, Шевальє, Рігельман, а ще ж свої — Самовидець, Грабянка і Величко (був чи не був?). Як же писали? Лобзинський переписав Кояловича, Пасторій і Рудавський попереписували щоденники із збірки Грабовського, Рігельман переписав Самовидця і Пасторія, Шевальє копіював Пасторія, Величка і Твардовського. Чужі історики розминалися з правдою од пристрастей, а свої — за давністю. Та хіба й сучасні писали саму правду? Сучасники брешуть ще більше, ніж нащадки, бо вони мають більшу зацікавленість у подіях. То вже так воно ведеться, що своїм більше віриш, бо, як казали ще древні, *stresus cuique suum bene olet* — своє стерво гарно пахне.

Початків моїх ніхто не вмів ні збагнути, ні витлумачити. Всі вели мову про Суботів, про наїзд на мій хутір нікчемного Чаплинського, пса коронного хоружого Конецпольського, про образу, од якої в мені збурилася кров. Писатимуть ще, ніби я в образі своїй і жадобі віднайти справедливості пробився аж до короля Владислава, і вбачатимуть у тому свободу тодішніх звичаїв або ж малість короля перед всевладдям шляхти. І ніхто не згадає про мою власну значимість (коли вже не велич), бо ж до Варшави пробився не просто козак з своїми підпомічниками Демком, Іванцем та Петром, а чоловік, за яким стояв народ цілий, і привіз той чоловік не лише образу свою власну, а обурення свого народу.

На той час я вже був старий чоловік. Старість — визволення від усього непевного і нерозумного. І знепацька брутально відкинено мене в неспокій молодості. Верхи на коні перемеряв я всю Україну, щоб добратися до короля і скласти йому репротест про те, як наступає шляхта на сумління людське, як отягощає козаків і гоніння насилає на віру нашу. Чинилося тоді шляхетним українцям і посполитим, що жили обіруч Дніпра, і козакам Запорозького Війська велике гноблення й озлоблення від панів і їхніх дозорців. Велику наругу й утиски пани почали творити Русі, либонь, від року 1333-го, коли король Казимир Великий, син Владислава Локетка, підкорив короні польській нашу землю. 315 років гніту над Руссю і козаками! Змінилося кільканадцять королів, були серед них і милостиві, як Владислав Другий, син русинки, і мудрі, як Стефан Баторій, що ввів чин серед дніпролизових козаків, дозволивши обирати гетьмана і старшин, надавши у володіння Трахтемирів (щоправда, не город, а сільце!), були просто обачні, що боялися надмірних утисків і надавали народові мовму

привілеї і мандати, та панове можли піщили через свій гонор і ті крихти милостей і через свою невоситимість чпчили над людьми українськими гніт і паругу. Я вболівав на плач і стогнання народу мого братським, а скоріше батьківським серцем. Та хто ж те бачив і помічав? У мене не було праісторії, не простежувано кожного мого кроку, був я геть безіменний для світу, аж поки випростався над усім тим світом, але й тоді все приписано тільки моїй власній кривді і знов полишено в незнанні всі дотеперішні роки. Бо й хто я? Не королевич з роду Вазів, щб увінчався золотою короною польських королів, не коронний канцлер Оссоліпський, що всю Європу потрясав своїм красномовством; не литовський владця Радзівілл, який, в захваті від своєї значущості, списував щодень пам'ятну книгу свого життя, нотуючи в ній увесь дріб'язок людський, про мене ж гадав лиш тоді, як вдарив грім.

Вважали, що грім ударив тільки над чигиринським сотником Хмелем, а луна від того грому розкотилася по всій землі. Лавина обрушилася. Блискавиці осняли всі небеса. Вість рознеслася по всіх краях — заселених і диких. Тихі жалі, стогони, плачі й грізний гомін — усе стало чутно. Грім загримів, і вже знав я тепер, що не відгримить він піколи, тепер уже не відгримить!

Навіть великий канцлер литовський Станіслав Альбрехт Радзівілл вимушений був визнати: «Причина тої бурі є сила наших аких учинків і утиск бідних».

Коли в квітні 1632 року король Зигмунд Третій помирав, то до нього допущено було людей всілякого стану і статі, і вони так запопадливо обцілювали йому руки, що шкіра на них побіліла від тих поцілунків. А руки ж Зигмундові були по самі лікті в козацькій крові, в крові Наливайка, в крові народу руського.

Ми не цілували тах рук!

У червні посольство наше стало перед сеймом і домагалося участі в елекції нового короля, повернення прав для схизматиків, збільшення лічби козацького війська. Бо ж нас облудно звано члонками Речі Посполитої і розкритчувано по світах, буцімто Україну заливають хвилі золотої свободи! Члонки Речі Посполитої! Сенат ввзяв на глузи наші домагання, вважаючи їх пахабством, що ж до «члонків Речі Посполитої», то високе папство заявило: так, ви справді мовби частини тіла держави нашої, але такі, як волосся і нігті в людини: насправді потрібні, та коли западто виростуть, одні обтяжують голову, другі прикро рапять, тому їх треба частіше обтинати.

Ох і обтинали ж та стинали!

Коли вже при новому королі Владиславі гетьман Острияниця силою змусив шляхту підписати трактат вічного миру і записатися на євангелії про вічне дотримання паписаних артикулів і всіх прав і привілеїв козацьких і всенародних, то папство підступно й зловороже зламало дане слово, потоптало власну присягу, товаришів і побратимів Остриянициних було пов'язано і повезено до Варшави на кару, нечувану по своїй лютості і варвар-

ству. Обозний генеральний Сурмило, полковники Недригайло, Боюп і Риндич колесовані: переламавши руки й ноги, з них тягли по колесу жили, поки вони й сконали. Полковники Гайдаревський, Бутрин, Запалій, обозні Кизим і Сучевський пробиті залізними спицями наскрізь і живими підняті на палі. Осавули полкові Постилч, Гарун, Сутіга, Подобай, Харкевич, Чудак і Чурай, сотники Чуприна, Околович, Сокальський, Мирович і Ворожбит пробиті гвіздками до облитих смолою дощок і спалені на малому вогні. Хоружі Могилянський, Загреба, Скребало, Ахперка, Потурай, Бурлій і Загнибіда розтерзані залізними кігтями, схожими на ведмежі лапи. Старшини Ментяя, Дунавського, Скубрія, Глянського, Завезуна, Косиря, Гуртового, Тумару і Тугая четвертовано.

Шукайте своїх предків між цими мучениками!

Та тільки чи ж лишилися нащадки? Бо не милувано ні жінок, ні дітей. В жінок повідрізувано груди, самих посічено, а грудьми бито по обличчях ще живих їхніх чоловіків. Дітей попалено на залізних решітках, під які шляхта підгортала вугілля і роздмухувала вогонь своїми дорогими шапками.

Пам'ять про ці звірства протриває сотні років і чоловіком високої душі буде списана в книгу болю й скорботи, і книга та навіки лишиться безіменною, бо хіба ж має ім'я пам'ять?

Хоч знайдеться мудрагель, який напише: «Особи ці вигадані і в інших відомих пам джерелах не згадуються».

Мовляв, то тільки тумани ліризму і лементу, бо ж ще давній граматик вважав, що «почти поверить не можна», як українська мова дає змогу «естественно изображать страсти и сколь приятно шутить».

Тяжкі жарти, панове, ой тяжкі!

До елекції нового короля козацької депутації не допущено, обрано Владислава, середульшого сина Зигмунда, чоловіка ніби й доброго, як я його знав по своїй службі в королівському кабінеті, однак позірно добрі люди часто бувають нерішучими, Владислав був саме нерішучим. Докучала йому тяжка хвороба нирок. Мав од того знекровлене, аж сіре лице. А чи й душу мав сіру? Вже на сеймі елекційним повів мову про замирення в державі, прагнучи того замирення, може, для самого себе. Панство чи й звало на королівські забаганки, однак Владислав був упертий у своєму прагненні спокоєння грецької віри. На сеймі коронаційному він проголосив намір дати для православних диплом королівський про свободу вірування, права і привілеї. За короля тримали руку владця добр волнських Адам Кисіль, князь Четвертинський із роду Святополків і брацлавський підсудок Михайло Кропивницький. До диплома треба було прикласти велику державну печать, але вона зберігалася в коронного канцлера, канцлером же був біскуп Яків Задвик і печаті для схизматів не дав. Тоді король попросив малу печать у канцлера Великого князівства Литовського Радзівілла. Той сказав, що його духівник не радить прикладати печать до такого сумнівного документа.

Король, знаючи, що Радзівіллів духівник любить лагодити годивники, дістав свій годивник і, показуючи Радзівілла, сказав: «Хай твій духівник лагодить годивники, а не втручається в справи, які можуть викликати розрух у Речі Посполитій».

О, скільки ж було тоді сеймів! І конвокаційний, де шляхта умовлялася про спадкоємця трону, і елекційний, де вибирали короля нового, і коронаційний, на якому Владислава іптропізовано, себто посаджено на троні. І щоразу препишні обітвиці, і ждання щедрот монарших, і падії високі. Шкода говорити!

Во коли хочуть щось дати, то дають, мають намір — то здійснюють, а як беруться за якусь справу, то тільки обіруч. А тут вже на самім початку позірно найблагородніші наміри королівські мали бути навіки потоплені в потоках слів, заглушені сеймовою крикливою, навівець зведені зауїтськими підступами високого кліру. Од тих незлічених кривд, що їх завдано народові українському, шляхта видавалася геть безголовим звіром з утробю ненажерливою, насправді ж була гідрою многоголовою, многоречивою, часом і мпогомудрою, в пишани й величанні возносила свою Річ Посполиту аж до римських діянь, прагла мати й своїх тарквінів, гракхів, цезарів і ціцеронів. Так зродився шляхетський Ціцерон і на той час. Був мій одноліток, звався Єжи Оссоліпський. Вчився в чужих землях, мав розум бистрий, а язик — ще бистріший. Тоді як я видів у стамбульській неволі, Оссоліпський їде послом до англійського короля просити допомоги після поразки під Цецорою. Виголосив перед королем таку промову, що той звелів її оддрукувати латиною, англійською, французькою, іспанською і німецькою мовами.

Хто я тоді був? Простий козак, хоч і едукований, але па тому й кінець. А Оссоліпський уже гримів славою, підкоряючи келі й не землі, то душі й уми. Коли виступав па сеймі, все завмирало. *Ille redit dictis*¹, — казали про нього прихильні. *Animas et pectora mulcet*², — додавали навіть недруги.

Всі мої добра були в Суботові, та й те муляло в оці Конопольським, а Оссоліпський обростав багатствами, як хом'як жиром, за посольство в Англію одержав од короля староство радомицьке, за війпу пруську — староство андзельське, за мир з шведами — підстольство коронне. Одружився з донькою коропного підскарбія Даниловича і сам при одрі вмираючого Зигмунда завдяки всесильній Урсулі Майерин (замінила королівським дітям матір) одержав посаду підскарбія надворного, а з нею — ще її прихильність нового короля Владислава, який давніше ставився до Оссоліпського з резервою через неприязнь того до Владиславового улюбленця Казановського. На час елекції Владислав зробив Оссоліпського своїм приватним міністром, а вступивши па престол, нагородив по-королівськи: подарував свій палац у Варшаві,

¹ Той, що володарює в мові (лат.).

² Душі й серця зачаровує (лат.).

шаблю в 10 тисяч злотих, шестерик копей, 60 тисяч злотих, прикраси, якими були оббиті в час коронації хори в краківським костюлі, і одне з найбагатших староств у королівстві — бидгоське.

І за віщо ж усе це? Чи, може, Оссолінський був єдинодумцем нового короля і теж хотів замирешля православ'я? Гай-гай! Палележав до найзанекліших гопителів нашої віри. На сеймі ковокаційному виголосив слова, що стали гаслом папістів: «Релігія ваша — прихідець у пас; віра ж католицька — господиня й хазяйка в домі своїм. Беріть, що дасться вам з милості; ми радше пожертвуємо своїм життям і майном, ніж допустимо вас вільно розпоряджатися в Польщі». Чи ж це не те саме, що іншими словами проголосив єзуїт Адам Маковський: «Як городи деякі пепотребні доми для людей свавільних дозволяють non tam libenter, quam reverenter¹, так ваших релігій лютерських, і кальвіністських, і аріанських, і наливаїківських».

І ось такого чоловіка Владислав посилає в Рим до папи буцімто попросити за оту віру наливаїківську! І ворог найбільший не міг би вигадати такого, а король же прибирався в шати миротворця. На протестацію нашу король милостиву дав згоду долучити до посольства (аж триста чоловік!) ще й козацьких депутатів, надто зважаючи на мою колишню едукацію в єзуїтів. Забув його величність, що науку в єзуїтів я тоді сприйняв, віру ж зберіг вітцівську і пантофлю в папи цілувати не став би й під мечем занесеним! Ми склали ще репротестацію, та посольство вже вирушило. Пишпотою перевершило навіть посольство короля Франції, якого вважано тоді найбагатшим владцею в Європі. Що в французів було з срібла — Оссолінський робив золоте, що в них було золоте, в Оссолінського — з коштовних каменів, що ті мали з шляхетного каміння, Оссолінський — з самих діамантів. Коні мали підкови з шцрого золота, деякі навмисне недбало прибиті, щоб губилися на здобич римським натовпам. Серед подарунків папі Оссолінський віз шібито справжній привілей римським первосвященникам од Костянтина Великого, славетний diploma donationis², що зберігався у Кремлівській царській скарбниці і був украдений шляхтичами з пошту Лжедмитрія.

Перед папою Урбапом Оссолінський сказав таке: «Всі народи, що населяють північ Європи від Карпат до Каспійського моря, від Льодовитого океану до моря Чорного, — все це, отче святий, за преклонінням Владислава, упадає перед твоїм тронем, бо всі ті народи, або за правом спадку, або ж як підкорені збройно, визнають його своїм государем. Сія то Сарматія, недоступна римській зброї, нині покорила рпмській вірі; вона, колись стількох забобонів кормителька, ппні єдиного бога служниця; вона, щонайдоревніший страж вольності, ніколи ярмом не удручаєма, ппні

¹ Не так з охоти, як зі страху (лат.).

² Тут: привілей.

біскупам і столиці апостольській пайпокірливий слуга, — Польща, кажу, яка єдина в світі не «витворює уродства». Не вийшло з неї жодної єрсі, жодного відступництва, а коли там і трапляються заражені недугом сусідніх народів, то такі негайно суворю прав наших карою і плямою вічного бевчестя від цілості шляхти стають відсіченими».

Ще сказав:

«Завдяки тобі, найбільший з пап, Польща має Владислава, Владислав Польщу, а ти володієш обома. І ти, з поміччю божою, узриш ще перед своєю столицею здичавілих левів скандінавських, приборканих могутньою рукою Владислава, узриш перед собою відщепенців од верховного пастиря і замкнеш їх у своїй вівчарні, бо вийшов на ловитву сян твій, щоби наситити тебе і голод твій, жаждивий слави найвищого, втолити і щоби там виявити початок свого царствования, де є надія відшкодувати втрати, яких зазнали небо і церква».

«І Ціцерон не міг би сказати ліпше», — зауважив папа Урбан.

Але вже здавна велось: де Ціцерон, там і Катіліна! Чи бачив хто Катіліну тоді в козацькому писареві Хмелю? Шкода говорити! Бо хіба ж зносив би я голову, та ще й сидючи в самій столиці серед ненависників народу мого і віри моєї?

Папа хотів виявити прихильність до нового польського короля. Так само, як Владислав до нас. І так само все потонуло в потоках слівес.

Призначено було конгрегацію з чотирьох кардиналів, чотирьох прелатів і чотирьох каноніків. П'ять тижнів шукали отці римські спосіб, як задовольнити і чи можна задовольнити бажання короля про упокоєння православних. Нарешті конгрегація заявила, що римська церква ніколи не може згодитися на повернення духовної влади тим, які відлучилися від неї або хочуть відлучитися. Ще заявила конгрегація, що апостольський престол у цій справі не може мовчати й не діяти (*silere aut dissimulare*), а повинен всіляко протидіяти (*repugnare et contradicere*) домаганням схизматів.

Так новий король обмежився тільки пишними обіцянками, а тоді безрадно розвів руки: з одного боку папа, з другого — шляхта, монарх безсилий у своїх благородних замірах. Чи й були ті заміри а чи тільки слова самі? Шкода говорити! Народові ж моему знов відмовлено в праві на дух свій. А що за народ без духу? Плоть нічтоже, тільки дух животворить. Тьмяніє золото, іржавіє булат, кришиться мармур, і граніт розтріскується, смерть витає над усім сущим, тільки дух безсмертний, а з ним гнів і печаль, добро й милосердя, непокора й слово. Мій парод ждав слова, яке запалювало б душі, слово спалахувало то в молодецькім поклику козацькім, то в думі невольничій, то в пісні, вопо народжувалося в тяжких муках і на роздоллях, в косноязычії і в казаннях отців святих, в мові і в немові, і скільки ж років і віків минуло, допоки те слово вирвалося з моїх уст, а було воно просте й при-

ступше кожному, хоч і зароджувалося не на полях битовних, а в тісних келіях і в тих пристанищах духу, де годилося б розмовляти лише з богом, доводилося ж звертатися до світу, що був увесь у рапах, стівав кров'ю, конав од неправди і насильства.

В «Апокрисисі» Христофора Філалета (1597 р.): «Бережіться, щоб крізь ту діру, що роблять у наших правах, не проскочили всі права й вольності ваших милостей. Наші страждання в своїх наслідках відбудуться й на вас. Ніколи, пі в однім царстві примус та насильство не почувалось одразу всіма — полегку та спроквола починається ця пожежа, але хто не гасить її на чужому дворі, незабаром побачить її й на своєму.

Ми люди, а не товар, і, дякуючи богові, люди вільні, і даремна надія витягти що з нас насильством, особливо щодо віри, яка живе в глибині церкви й думки. Хто відважиться відняти від нас дар божий — нашу совість? У кого стачить сили перевернути нашу думку?»

В «Паліподії» Захарії Кошистенського (1624), де мовою нашою наведено псалом сімдесят восьмий: «Боже, прийшли погане в ділицтво твоє, заплугавили церков святую твою, положили трупи слуг твоїх в покорм птахов небесних, пролляли кров їх, яко воду».

В «Парафімії» Петра Могилі (1636): «Раны, заушення, оплевания и поносеная уничтожения церкви, ради своей волею претерпевый от волков хищных ныне возмущенную и от безбожных отступных гонимуж, тую ныне от сих злодейства набави и вскоре умири,— молимитись, владыко святый, услыши и помилуй».

В сумних співах сліпих лірників на розпутьях обезлюднених:

Чому ж так нема, як було давпо?
Ой дай боже.
Святым Миколом пива не варять,
Святым різдвам служби не служать,
Святым водохрещам свічі не сучать.
Ой бо вже давно, як правди нема.

Може, тільки я тоді варив меди й пива на зимнього Миколу, бо саме на Миколу народився мій первісток — Тиміш, а між різдом і водохрещею був і власний мій день народження, тож і свічі сумалися, і гості дорогі були в моїм домі, коли я там був. Та й мене виганяно з дому власного не раз і не двічі, тож коли промовляв я до народу слово своє, то говорив і від себе і в ім'я всіх.

Може, перша моя мова була в листі до короля після поразки під Боровицею, де я підписав субмісію козацького війська, як писар військовий, а згодом одважився виказати Владиславові всю страшну правду.

Писав я про те замирення кінця 1637-го: «Але нічого це пам не помогло: при сухім дереві і мокрому дісталось,— чи винен, чи не винен, мечем і вогнем однаково нищено, що скільки на світі живі і на чужих сторонах не бачили такого пролиття крові бусурманської, як тепер нашої, християнської, і вигублення невинних дітей. Самому богові жаль, мабуть, цього, і не знати, доки цей

плач невинних душ триватиме! Хто і живий zostався, не жити йому, такі знищені, обнажені,— інший не має чим грішне тіло придіти».

Чи почуто мої слова? Аж через двісті літ дійшли вони до слуху письменника, що написав про мене книжку — ворожу та образливу, назвавши її моїми ж словами: вогнем і мечем.

А тим часом вогонь і меч панували в моїй землі ще десять років нестримно й зловороже, і де був я ті десять нестерпних літ, того й не скажеш достоту, але настав час, коли сказав я всьому народові своєму так: «Всі народи завжди боронили й вічно боронитимуть своє існування, свободу та власність на землі, і навіть такі створіння, які плазують по землі, як звірі, худоба та птиця, боронять свої становища, свої гнізда та свої діти до останку сил. Поки в нас відбирали хліб і майно, ми мовчали. Поки нам завдавали болю тілесного, ми терпіли. Поки хилили шії наші під ярмо панське, ми сподівалися виприсягнути. Та коли накладено кайдани на волю нашу, коли спробувано уярмити душу нашу, ми запалали гнівом і взялися за меч. Людина просто так не бунтує. Людина протривить пасивству, неправді й гніту. Не могли ми волочити тяжкі кайдани неволі в соромі й невольничстві, та ще й на власній своїй землі. Єдину тепер журу маємо, щоб не були раби неключими і скотом несмисленим. Не злякають нас ні рани, ні кров, ні смерть. Найбільше-бо з усіх лих не біль, а ганьба. Біль минає, а ганьба довічна».

Та мова моя мала бути попереду, а тим часом тривало криваве замирення на Україні, кров лилася ріками й при доброму, мовляв, королі, шляхта поровила запрягти народ мій у невольницьке підданцьке ярмо, честь козацьку в безчестя і незнані перетворити прагнула, дійшло до того, що й уста, дані богом для розмови людської, веліли взяти на замок, та, затуливши уста, відчинили двері гнівові, що ховався в серцях. Панство розкрикувалося на сеймах і сеймиках, вихвалялося золотими своїми вольностями, пишалося сарматськими своїми ціцерами й веспасіанами, а де ж був наш Катіліпа, що мав повстати проти ціцеронів, де був Мойсей, який виведе народ свій з неволі, де був герос, відекс, дукс бонус ет сарієнс верус Ахіллевс? О, коли б вони знали! Та й хіба тільки вороги? І найбільший поет мого народу, який попервах возвеличував мої діла, згодом напише слова гіркі й жорстоко-несправедливі: «Ой Богдане, Богданочку! Якби була знала — у колісці б задушила, під серцем приспала». Та що йому гетьманами, коли він повставав і проти самого бога. Бо він геній, а геніям даються сили незмірні. Генія народжує вже й не просто жінка, а ціла нація. Мені ж ще тільки довелося творити цю націю. То хто міг народити мене?

Коли в саме серце козацької землі за веліпням короля (ой добрий король Владислав! Ой же добрий!) вривався Кодацьку фортецю, а козаки Сулими поруйнували її, то після погромів кумейківського й боровицького Копецьпольський заповзвся будь-що від-

будувати її, щоб знов козацтву «вложити мушкет в губу», і покликало туди старшин козацьких, то коронний гетьман поспитав мене: «То як пасує до сеї землі Кодак, пане писарю?» Я відповів йому латиною: «Manu fecit, manu destruo», тобто: зроблене рукою, рукою ж і зруйноване може бути. Конецпольський пічого не відмовив на моє зухвальство, тільки зжовк на лиці й пастовбурчив нуса. Коли сідали до урочистого обіду, звелів принести палап гетьманський і після перших віватів став шукати мене, щоб рукою власною відтяти голову непокірливому писарю військовому, який наважився мовити такі слова про надію шляхетську до приборкання духу козацького.

— Де той лайдак? — заgrimів ясповельможний, бо не було мене ні за столом, ні в покоях комендантських, ні в дворі фортечним, ні за мурами. Не ждучи пролиття гніву коронного, зібрав я свою субстапцію¹, закульбачив коня і виприснув за брами в широке поле. Погоні не лякався, бо що погоня? Кишулася вона степовими тропами на Січ — не знайшла мене там. Вдарилася вгору по річці, до садіб і становиськ реєстрового козацтва, та й там не було мене. Ніхто не знав, куди я зник, на якому коні поскакав — на білому чи на вороному. Бо поїхав я не шляхами очікуваними, а переметнувся через Дніпро, перелетів через клеткотняву порогів, у хмарах водяних бризок, у райдугах і громах ріки великої, а може, й не летів, а перескоком по кам'яних заборах та обмілинах — на той бік, в чебреці й полини великого степу, де кіпський піт і татарський дух і де байраки в степу вузькі, мов татарські очі. І коли б навіть хижка стріла кримчацька летіла на мене, то не вцілила б ніколи, бо як мірился в коня білого, я опинявся на чорному, а коли поцілювано в коня вороного, я опинявся на білому — таким був у мене кіпъ: з одного боку білий, а з другого вороний, вночі ж сивий, як степ.

Гей, сивий коню, тяжко тобі буде:
Поїдемо разом з вітром,
Попасу не буде.

2

Де я тоді опинився, де пробував і що діяв? Ніхто не простежував моїх шляхів і моїх років. Тільки невразні згадки про човни-лини, які, ховаючись по дугах та очеретах, вберегли від панського ока запорожці, та про самовільні походи на море. То

¹ Тут: майно, належність.

шість лип, то дев'ять, то вже й сімнадцять спільно з донцями Тимофія Яковлева — і щоразу пострах на Чорному морі, бо ж не було там для мене тасмниць, не було загроз, окрім стихій. В лютий певолі турецькій був товмачем у капудан-паші, тож знав тепер, де стругають бусурмани свої галери, де збираються для нападків на берег наш, де знаходять прихистки. З відчайдухами, в бурю, ховаючись за високою хвилею, вдаряли на турецькі гавані, палили недостругані галери, нападали на околиці Варни й Синопа. Гей, по синьому морю хвиля грає...

Мене боялися бусурмани, про мене заговорили у Варшаві. Колись шановано мене там за розум і сприт, тепер прославився морем, куди втік од неправди. Там зустрів тих, хто згодом прославиться разом зі мною. Імена з'являються без початків і без кінця. Це імена й не людей, а вчинків і подвигів. Все значиться іменами, це лиш зручність, умовленість, намагання навести бодай якийсь лад у безладі сущого. Кривоніс, Бурляй, Нечай, Пушкар, Гладкий, Чарнота, Ганжа — хто чув тоді про них і хто міг прозирати крізь роки? Я намовив їх до себе — кого помічниками, кого прибічниками, ще інших — ворогами. Це зручно для самовдоскопалення. Горе й нещастя, поразки, руїна й смерть, пожежі, стихії, божя кара — і над усім дух, але не божий, а людський, нездоланний, вільний, з чортячим вітром і сміхом, з плачем і піснею, які рятують од болю і допомагають вдарити об землю бідю.

Тоді відкрилася мені сила розуму. Поки молодий, махав шаблею, дряпав пером, тепер мав прислужитися товариству досвідченістю, порадою, мудрістю, що для умів простих межувала мало не з тайнознавством. Оккам, який захищав Філіппа Прекрасного і Людовіка Баварського від римських пап, міг сказати, звертаючись до імператора: «Оберігай мене мечем, я збережу тебе розумом». Як сказано: навіть найтоншу павутину, зіткаву людським розумом, сам же розум може розпустити й знищити. Про мене вже знало було, як, складаючи під лихим оком Потоцького гапелбну субмісію боровицьку, все ж зумів ввернути туди слова про кривди наші й страждання. А чи ж знало, як помагав Дмитру Томашовичу Гуні укріпити табір на Старці? Якби не голод і не розбиття полковника Філоненка, що мав привезти з того боку Дніпра запаси, то табору того не ваяло б п'яке військо. Не тільки Потоцький та його шляхта, а й чужинські інженери, які були при них, не могли стямитися, бачачи зроблене простим козаком: «Не одиє інженер дивувався праці і добрій інвенції грубого хлопа, дивлячись на розклад валів, шапців, батарей, заслон; якби коронне військо пройшло їх ями, перекопи й діри, зломило грудьми дубові палі і частоколи, пройшло привалки і вали, то ще більшої відваги треба було б на те, щоб здобути їх всередині».

Найстрашніше, коли розум відступає перед силою. Ми вибрали місце — і добре вибрали, ми спорудили табір, якого не бачив світ, але й відрізали себе од світу, тож мали просити миру,

а Потоцький, за яким була свла, відмовив: victor dat leges — переможець диктує волю.

А хто міг би диктувати волю вітрові й хмарам небесним? Коли я, посварившись з старим Конецпольським, вдарився на море, то був я там і не був, повертався до Суботова і знову зникав, а коли й сидів на своїй пасіці, то дух мій, розум мій був далеко і вершив справи зухвалі й нещоденні.

Не чіпали мене в сподіванні приборкати. Бо хіба ж тільки земля наша медоплинна і всі добра¹ милі були серцю панському? Прагли мати в своїй волі і владі і силу всю нашу, і дух наш. Хіба ж не проливав сліз Адам Кисіль, дивлячись, як сміло й сердито йшли на шляхетські коругви павлюківці під Кумейками: «Гарпа та громада людей, і дух в ній сильний — якби се так проти ворога хреста святого, а не проти короля Речі Посполитої і отчизни своєї,— було б за що похвалити, а так — тільки зганити».

Якби знали, що виросте з мого розуму, то не тільки б зганили й зганьбили мене, з військового писаря зіпхнувши до простого сотника чигиринського, а подерли б мов тіло ведмежими лапами!

Лякалися передовсім не тонкого розуму, а грубої сили і радувалися, отлумивши її і погромивши. Ще й знаходили, як Окольський, випукані слова для цього: «Якось ласинова парка діамантовим пожем, на промінні сонячнім загостренім, перекрляла ту грубу лязву, заготовлену на приборкання вітчизни».

Мене тим часом не чіпали. Сам старий Конецпольський не згадував про кодацьку історію, після мого тодішнього зникнення не став мститися на моїх домашніх, хоч перед цим наказував старостам і урядникам, що коли не можуть козаків до рук дістати, то карати їхніх жінок і дітей і дома їхні руйнувати, бо, мовляв, краще нехай на тім місці кропива росте, ніж би ті зрадники множилися.

Може, й від мстивого старого гетьмана коронного заслонився тоді своїм розумом та добрим серцем, бо взяв собі в Суботів на прожиття нещасну вдову шляхетську з малою донькою,— і вже тепер так сталося, піби вони оберігали мій хутір.

Те й почалося від божої матері-заступниці, бо все на світі з чогось починається.

Коли тоді на Старці вже незмога була триматися і старшини запросили миру в Потоцького, а Гуля і Филоненко вночі втекли з табору, то послом до коронного гетьмана зголосився йти Роман Пешта, полковник реєстрового війська, прилученого Острянином до своїх загонів. Тепер Пешта мав спокутувати перед вельможним гріх не тільки свій, а й інших полковників-реєстровців: Левка Бубнівського, Каленика Прокоповича, Михайла Мануйловича, Василя Сакуна, Івана Боярипа. Обрано Пешту, бо вважався най-

¹ Тут: майно, статки.

хитрішим і найпроноєзливішим, таке піби й пе козак, а погапий татарин, — вузькооке, кривомовпе, підступпе й слизьке, як вуж. Коли вже проліз аж до полковницького звання, що ж його такого зупинить?

То й що ж цей хитроокий і хитромовпий? Входячи в гетьманський намет, упав трупом, насилу папство відлило його водою, потішаючись, які-то вутлі козаки, хвацько накручуючи шляхетський вус над цим нікчемним свавільником. Коли ж Пешта оклигав, то лагідною мовою став просити милосердя в Потоцького, забувши, що йому велено не просити, а домагатися, не слухати умови, а самому ставити їх.

Щастя, що не довелось мені бачити того поганьблення козацького звання і роду нашого всього, бо при виїзді з табору відлучено мене від посольства і попроваджепо служебниками королівського комісара Адама Киселя по розбагнених од дощів дорогах до старої дерев'яної церковці на краю долини, де мене будімто хотів бачити сам прийшлий¹ пап сепатор, віп же каштелян брацлавський, володар багатих маєностей на Київщині, Поділлі й Волині, власник Гоцанського замку, майбутній воевода київський, гарячий прихильник грецької віри, як він сам казав, ще більший прихильник замирень з козацтвом, про що вже й не казав, а всіляко дбав, вигадуючи нові та нові сильця і пастки, в які ускочила б Україна.

Служебники їхали поперед мене й позаду, щоб знав, куди прямувати, а втікати не пробував, та я й не думав про втечу. Коні важко чалали копитами по багнуці, дощ сіявся густо й нудно, в таку погоду жити не хочеться, а тут геть не хотілося — без погоди.

— Де ваш пап Кисіль? — гукнув я переднім.

— Вже скоро, пане писарю, — відмовив один із служебників і притримав свого коня, щоб опинитися поруч зі мною. Так їхали далі, я мовчав, служебник, літній довговусий шляхтич, теж не пробував заговорити, все ж не стримався:

— Пап Кисіль високо цінує папа писаря. Часто згадує спільне навчання у Львові.

Згадувати давнє пе хотілося. Пояснювати цьому старому, що мав я едукацію трохи раніше за папа Киселя? Хіба ж це нині важило? Ще гриміли в мене бої на Сулі, на Сніпороді, коло Жовпня, бачив я вбитих, жили вони в мені ще й досі, вже й убиті, не хотіли вмирати, здригалися, борсалися, здавалося навіть, що хочуть звестися і знов іти в бій, тіла їхні ще зберігали тепло, пе дубили, життя з них хоч і забране, але ще не цілком, щось лишилося, чогось не віддали вони і не віддадуть, навіть померши остаточно. Мертві, вони мовби більшали і лежали всі величезні, безмежні й безкраї — на всю землю. Не віддавали свої землі ворогові навіть мертві.

¹ Тут: майбутній.

Мені ще й тут видавалося, ніби вся земля встелена трупами козацькими, і я мимоволі стримував коня — не наступити на мертвих, не зачепити бодай красн копита, не потривожити. Службник Киселів трохи подивовано спостерігав ті мої остороги, але не казав нічого, не пробував більше повести мову про свого пана, і я вдячний був йому за те.

Врешті забоввапіла задощена церковця, покинута богом і людьми, поставлепа не знати ким і коли на краю плавнів — чи то для пастухів, чи для заблукапих душ.

— Просив би пана писаря про віщось, — несподівано мовив службник, хоч бачив, що вже й часу не має висловитися, та й що мав просити в мене, коли я не знав, на якому світі перебуваю і на якому буду ще до того, як скінчиться цей тяжкий день.

— Знаю, що пан писар часто буває в Переяславі, — вже коло самої церквиці зпов промовив службник. Я глянув на нього. Передні службники вже зіскакували з коней. Один підбіг до мого вороного, взяв його за вуздечку. Старий службник нахилив голову, даючи мені знак спішитися і йти в церковцю.

Не було ні паперті, ні підмурку, навіть порога, не було й протоптаної стежечки до дверей, густа висока трава тулилася до самих стін, здавалося, росла й з-під самої церквиці. З тої трави задощеної, обурливо молодой і свіжої, ступив я до цього притулку скорботи й молитов. Химерп, папе Киселю, химери! Не приймав мене у шовковому шатрі комісарському, встелепому киянами, заставленому золотими та срібними цяцьками і кунштниками, щоб знетямити, як гетьман Потоцький пашого Пешту. Вибрав цей убогий притулок, щоб виказати свою скорботу позірну й страждання душі православної? Палкий захисник грецької віри і люду українського? Яка облуда!

Стемнілі дерев'яні стіпи, суха пітьма, дві неоднакові свічки тьмаво жовтіли десь углибини, а над ними мовби пливла на воздуху пресвята діва — заступниця всіх сирих і убогих. А під босими святими погами, намальованими на воздуху, колінкував самотній вузькоплечий чоловік, щільно обгорпений лискучими штатами. Стирчав вузькоплечо, як кілок. Вузькоплечі завжди намагаються взяти крутіємством, облудою, хитрощами.

Я мовчки зупинився позад пана комісара. Не хотів одривати його від молитви. Хто молиться, а хто скрегоче зубами. Молись, папе Киселю!

Він почув мої кроки, не обертаючись до мене, сказав до ікони:

— Ось пресвята діва, покровителька кожного, хто один як палець.

Я стояв мовчки.

— Хочу бути з народом своїм, а все одип як палець, — пошкаржився пап комісар королівський.

Я подумав: хочеш з народом, а сам — з панамі, бо теж пан. Він став бити поклони перед пречистою, просив:

— Змилуйся. Низпошли мені велику самотину, щоб міг я молитися істово!

Я подумав: тоді навіщо ж прикликав мене?

Він забув про мене, звертався тільки до діви святої:

— Верни мою чистість, прозоріння таїнств, усе, що я зраджував і втрачав.

Я подумав: пащо ж зраджував? Хто не зраджує, той не втрачає.

Він ще не докіпчив своїх прохань.

— Змилуйся. Життя моє пічим виправдати. Дай мені сили. Низпошли мені страждання.

Я подумав: скільки ще страждати цій землі? Ще не зляглися могли під Кумейками, а вже скільки проросло могли свіжих понад Дніпром і Сулою, і дороги кривавіють позад Потоцького. Ти ж, пане Киселю, страждаєш лиш через те, що не можеш обдирати своїх збутованих підданих.

Він мовби почув мої думки. Облишивши божу матір, сказав до мене:

— Бог дав щасливе закінчення тим неприємним антеценденціям¹. Тепер силу має змінити розмисл. Я хочу зберегти пана писаря.

— Важкі в панів перипи, — відмовив я.

— *Nostri posmet roenitet* — самі себе караємо, як сказав ще Терепцій. Таж я теж в сій вірі уродився і в ній же вік свій кінчу.

— Спільна віра ще не дає спільної долі, пане Киселю.

— Ну, так. Що спільного може бути з гультайством у людей статечних? Дивуюся, як те гультайство затягло до себе шана писаря. Незмірно страждаю, бачачи пана писаря серед тих, які *nihil sciunt dicunt*² — які і віру, і жон, і вольності в Дніпрі утопили. Забудь слова спасителя: «Всякая кровь, проливаемая на земле, выщется от рода сего».

— Слова сі можна обернути й навспак, — зауважив я. — Може, те саме проти панства, яке їло людей, як у псалмосівця: ядят люди моя в снідь хліба.

Кисіль підвівся в келіц, обтрусив порошок, став біля мене, поклав мені руку на плече.

— Пане Хмельницький! Чи ж ми з тобою не знаємо свого народу? Три речі бачу я в тім народі нерозумнім. Перше — се любов до духовних грецької віри і богослуження, хоч самі вони більше на татар подобають, ніж на християн. Друге — що у них завсіди більше значить страх, як ласка. Третє — се вже загальна річ: люблять узяти пегожата, коли їм щось від кого-небудь може дістатися.

— Чомусь видавалося мені, пане Киселю, — зауважив я на ту мову, — що грабіжником все ж слід вважати не того, хто сидить

¹ Тут: тому, що було.

² Не знають нічого святого (лат.).

на своїй землі, а того, хто вдирається туди силою. Гріх ще й словом збиткуватися з цих небожат, попихачів, вбогих сирот, недобитків і недоїдків папських.

Він не почув моїх слів.

— Майте подбати про відзискання ласки королівської, так перозумно і злочинно втраченої. Рискуєте останнім тепер, бо як ще раз прийдеться Речі Посполитій виїхати на вас шаблю, то виїме так, що й саме ім'я козацьке змищить, бо волиять бачити тут краще пустку і звірів диких, ніж ворохобливий плебс. Підняти своєволю можете, але до кінця довести — ніколи! Втекти на Запоріжжя в лози та очерети можете, але жінок і дітей полишите і, не можучи витерпіти там довго, принесете свої голови назад під шаблю Речі Посполитої. Шабля ж та довга, і не заслонять від неї зарослі дороги. Тепер хочу взяти пана писаря, щоб спільно укласти й списати субмісію!

Я здогадувався, яка то мала бути субмісія, хоч і на гадку мені не могло прийти, що у вузькій голові пана Киселя вже обмаслюється зловорожа ординація, яка здійсниться ще до кінця року, в морозах і снігах на Масловім Ставі, де нам доведеться зректися всіх вольностей своїх, права обирати старшину, віддати армату й клейноди — і як же від того видовища ростиме в панів серце, а козацьке серце рватиметься, коли хоругви, булави й бунчуки складатимуться до ніг королівських комісарів, головним з яких буде, ясна річ, пан Адам Кисіль.

— Помолимося вкупі, пане Хмельницький, — припросив Кисіль.

— Молився, сюди їдучи, та й перед цим так само молився з усім своїм товариством.

— Чув я, ніби ви, як погани, чарівниць по валах розсадили, аби чинили замовляння на стрільбу, вітер і вогонь. То які ж тоді молитви?

— Погляне пан каштелян на вали наші та підвалки, то й збагне, що ні молитов, ні заклинань не потребували. Та тепер то все на ніщо. Домолюйся, пане Киселю, не стану заважати.

Знов опинився я під дощем серед тихої трави, що заповнила весь світ довколишній, і одразу приступився до мене старий службник Киселів.

— То я таки про Переяслав, пане Хмельницький.

Я схилив голову, показуючи, що слухаю.

— Мав я там родака дорогого. Здуневський, шляхтич немає-ний, вважає убогий, але душі рідкісної і відваги невимірної. Бідні завжди відважні, їм нічого втрачати, багатим же відвага не потрібна, бо й що мають нею здобувати? Під Кумейками, як Потоцький гнав своїх кіпшотників на павлюківські закопці, наклав мій родак головою, і тепер лишилася його пещасна кобіта з малою донькою — а помочі нізвідки.

— А пан?

— Що я можу? При панові каштеляпі безвідлучно, а маю всього, що на мені. Не доробився на службі в милостивого. Про пана Раїну згадати страшно.

— Дивно мені чути, як переможець просить переможеного.

— Е, пане писарю! Хто тут хто — хіба розбереш? Кожен сам по собі й сам для себе. Я ж, знаючи твоє добре серце, памірився попросити.

Скільки вдів козацьких, а я мав клопотатися вдовою шляхетською? Скільки сліз власних, а я мав витирати сльози чужі? Та, мабуть, знав служебник Киселів мою натуру ліпше за мене самого, коли заропив мені в душу стурбованість за ту безпорадну кобіту з дітям малим, так нещасливо покинуту самотою на землі пашій.

Власне, час був не для згадувань і не для нагадувань. Коли для панства після приборкання й погроблення козацтва влітку й узимку року 1638-го настав золотий спокій і солодкий відпочинок, що мав тривати ціле десятиліття, то для нас починався час ганьби і принижень.

За рік по боровицькій субмісії, на початку вересня року 1639-го для більшої поваги і оздоби своїх вікторій Потоцький визначив у Києві раду козацьку, де дозволив вибрати депутацію до короля (разом з Романом Половцем, Івапом Боярипом та Іваном Волченком увійшов до тієї депутації і я), яка б мала стати не актом сваволі, а тільки лояльності, субмісії і жадати не зміни ординації 1638 року і не давніх вольностей, а просити лиш збереження ґрунтів і володінь козацьких. На тій раді гетьман Потоцький, розпускаючи своє пузо під золотим кунтушем, просторікуватиме, кого сміємо брати в козаки, бо тепер мав нас у долоні, мов пташенят теплих і безпомічних: «Козакама можуть бути тільки люди, котрі ближше до Дніпра. Бо як в пашім шляхетськім стані до вольностей і прерогатив шляхетських доходить тільки той, хто їх кров'ю своєю обилде і майном своїм служить довго королеві і отчині, так і ви подумайте, чи то справедлива і відповідна річ, аби ви пропускали яких-небудь пастухів до стапу свого і вольностей лицарських, котрі предки ваші і ви самі життям своїм здобували?»

Ясновельможному пастуху були не до смаку, а в мене з пастухів усе й зачалося.

Ідучи до Києва, завернув я за звичасм у Переяслав на пічліг. Сонце вже сідало за гори тогобічні, тож я підганяв коня, щоб перескочити міст через Трубіж і бути в городі ще завидна. Два мої джури насилу встигали за мною, мабуть дивуючись, куди так квадяться пан сотник (бо вже я не був військовий писар, а лиш чигиринський сотник після ганебної торішньої ординації), а я й сам не зміг би сказати, яка незнана сила мене підганяє, хоч і відчував ту силу вельми.

Від соборної площі завернув я у вузьку тиху вуличку, що йшла поза переяславським базаром, та тут довелось осадити коня, бо вуличка загачена була чередою, що поверталася з пасовиська.

Корови брели поволі, напасені, бокаті, вим'я в кожній пабрякло від молока так, що аж розпирало задні ноги, золотий пил вставав за чередою, лягав на дерева, на густий спориш, на рожеві мальви, що визирали з-за тинів, тягнувся широкими пасмугами у відчинені ворота тих дворів, куди завітала то одна, то друга корова, відлучаючись від череди. Повільні пастухи з порожніми (бо весь припас з'їли за день) полотняними торбами за спиною йшли позади череди, прогрібаючи босими міцними ногами широкі борозни в золотому пилі, а їхні малі підпаски жваво пров'юнювалися між корів і закручували хвости то тій, то іншій, щоб знала, в який двір завітати, хоч корови знали й самі, мало не підстрибом кидаючись до своїх господипь, що ждали їх з дійницями в руках, готові визволити своїх маньок і лисок від солодкого тягара молочного.

Так, поволі пересуваючись слідом за чередою, опинився я навпроти двору, де ворота теж стояли отвором, та тільки ніхто не відчиняв тих воріт, а просто це було їх зовсім, самі ворітничі, старі й похилені, як і будинок у глибині зарослого спорищем двору. Не завітала в той двір жодна корова (та й підпасичі малі не закручували в той бік коров'ячих хвостів), не було видно на споришеві жодних слідів, нічії ноги не протоптували там стежечок,— покинутість, знищеність, запустіння. Та не покинутістю вразив мене той двір, бо хіба мало було нині на моїй землі покинутості й знищення? — не міг я відвести погляду від дивно недоречної, впрост трагічної постаті жіночої в отворі колишніх воріт, чужої для призахідного сонця і золотавого пилу над вулицею, веселого пастухівського гейкапня і вдоволеного помуківання корів, що завітала до своїх дворів; чужої для простого довколишнього світу, для його простого побуту й простої краси. Жінка ще зовсім молода, але знищена, як і все обійстя, як той будинок у глибині двору, як вбрання на ній. Стояла, тримаючи за руку дівчинку десяти або дванадцяти років, висока, може тридцятилітня, обличчя позначене суворою тонкою красою, незвично бліде, чорне волосся покрите кибалкою, колись ошатною, тепер майже знищеною, сукня теж колись була вишукана й дорога, шовкова, з фалбанками й мереживом, але тепер це вже була й не сукня, а лиш спогад про неї, нагадування про часи ліпші, може навіть буйні та безтурботні, від яких тільки й лишилися ці фалбанки на сукні та гордий вираз обличчя в жінки, що, забачивши чужих вершників на своїй вулиці, прибрала поставу ще незалежнішу, тільки якимось сором'язливо намагалася сховати куди-небудь свої босі ноги — видовище болісне й неспокусливе. Ще не знаючи тої жінки, я вже знав її, вмить згадалася дивна розмова з службником Киселевим, старим шляхтичем Здуневським, моя нехитість і моя байдужість до сказаного ним і до його незвичної просьби — тепер все це сплелось з цією жінкою, а ще з її дітям, яке було, власне, ще чужіше за матір і ще віддаленіше для мене. Стояло поряд з матір'ю, легесеньке, як пир'їна, так би й злетіло і полетіло,

коли б мати не тримала його цупко за тоненьку смагляву ручку, сяяння невинності, дужовна субстанція плоти, лякливе трепетне оголення ножеват і вузельких стегенець під коротеньким бла-генним платтячком.

Я спрямував коня свого просто до тих воріт, тяжко зіскочив на землю, схилив голову в поклоні.

— Пані Раїна Здуневська? Шана.

Чорні тонкі брови влетіли обурено й злякано. Хто, і як, і чому? Я почувався досить але. Презентувався, кажучи щиро, нефор-тунно. Запилений, обважнілий, просякнутий потом кінським, тягар років і клопотів, та ще й погнобленість духу перед новою стрічею з вельможним мордерцем Потоцьким — стан не для зальотів до пань. А це ж була пані уродзона, попри всю її занедбаність,— і вона одразу дала мені відчутти кров свою і походження.

— Що пан хотів?

Я промимрих щось про Марка Здуневського і про те, що вже мовби знаю її і що... Вона тим часом марно намагалася сховати від мене свої босі ноги. Здається, в цьому для неї зосередився тенер увесь світ з його невігодами й прокляттями. Босі ноги, босі ноги перед незнайомим, з усього видати, багатим коваком. Тем-ний рум'янець сорому залпвав пані Раїні лице, шню, руки, а мо-же й не сорому, а гніву на мене, що так негадано вдерся в її убогість, в її немаєтність, але ж не погнобленість духу! Розгуб-лено торкала тонкими пальцями шню. Задихалася. Та й змама-тися остаточно не мала наміру! Видобулася з миттєвого занепаду, гордо скинула головою, прикрила очі повіками (а мале тим часом блискало на мене сірими очима з-під темних бровенят, і заліпа моя пам'ять вхопила ті сірі очі під темними бровами, і вже не випустила їх, і повернула мені згодом на долю й веделю), холодно сказала:

— Не можу нана прийняти в своїм домі, бо, властиво, не знаю пана.

«В своїм домі» — від цього хотілося розреготатися. Стіни не знати коли білілі, ганок підгнив і скоро впаде, віконниці пере-кривлені, покрівля з прорідженим лишаяватим гоштом. Дім! Ма-буть, давно вже змандрували звідти навіть миші, не маючи ніякої поживи, і пса на обійсті вже давно, видно, не було і нічого жи-вого,— дивно, як і чим жила сама пані Раїна й оте легесеньке дівча, що так уміє зиркати своїми сірими очима на чужого й ста-рого козака.

Я вклонився ще раз і сказав, що зупиняюся за звичаєм у Сом-ків, які доводяться мені найближчою ріднею, і що буду завжди радий допомогти пані Раїні, коли б вона виявила таку ласку до мене, простого козака, і сказала про свої потреби.

— Не знаюся з хлопством! — ще набундюченіше відмовила пані Раїна, вже й не знати кому посилаючи те «хлопство»: моїм сватам Сомкам чи й мені самому з недоречною мовою турботли-вістю.

Я показав рукою, джура підвів коня, я ще раз вклонився пані Раїні і вже був у сідлі. Ущедрився серцем, та, мабуть, не там, де слід.

За вечерею у Сомків переяславські козаки, почувши про мою пригоду в пані Раїні, досхочу покепкували з мого лицарства.

— Та чи знає пан Хміль, чия вона вдова?

— Якогось бідного шляхтича, сказано мені.

— Бідного, та тільки якого? Лащиківця!

— З тих, що під Кумейками гукали мя їм: «Лащику, втікай до хащику!»

— Тож цей Здуневський і пішов там до хащику, а сам пан коронний стражник Лащ далі собі розбишакує та збиткується над нами.

— Ну, та Лащ такий, що й над панством збиткується, той не дбає ні про кого, лиш про своє товсте черево.

— А цей Здуневський приблукав десь здалеку, обійстя оте придбав, бо колись було шляхетським, але ж голий був як сокіл, панське поріддя, безхатна шляхта, і пані його так само гола, а тепер ще й голодна, як овдовіла.

— Гола й голодна, а пиндючиться. Крейду з своєю малою їдять, щоб у нужнику білим ходити, аби лиш на хлопство не схожими бути.

Я спитав:

— Як же вони живуть?

— А бог же їх святий знає. Не вмирають, то й живуть.

Тоді я підвівся з-за столу й пішов до дверей.

— Та куди ж, пане Хмелю? Ще ж і чарка не допита!

Яка недопита, а яка й перепита. Мовчки вийшов я за двері, опинився в дворі. Ніч уже налягла на землю, завмирили голоси й гуки, чути тільки зітхання притяшнені, та писк пташиний, та якісь шерехи й пошуми, ще пахло смачними димами, але вже ледь-ледь, вже й не запахи, а тільки згадка про них, та якою ж мала бути болісною для всіх безпритульних, голодних, покинутих, бо вгадувалися за тими димами смачні страви, вечеря за тихим столом коло хати в садочку або й у хаті, де долівка пригнута прив'ялою травою, де блимає під образами лампадка і темні лики святих мовби впливають між тих, хто вечеряє, завершуючи тяжкий день у сподіванні, що новий день буде легший.

Я пішов до нужденного обійстя пані Раїні. Завтра вдосвіта мав рушати далі па Київ, але тепер уже знав, що не можу поїхати, не зарадивши в біді цій по-дурному гордій і глибоко нещасній жінці. Тому йшов просто до її двору, наражаючись знов па її нехть і неприязнь, але не міг інакше.

Зламана постать темніла па сірому старому ганку, дякливий скрик при моему наближенні, гнівне відтручування руками.

— Як пан посмів?

— Прийшов порадитися з пані Раїною.

— Нема про що радитися!

— Маємо знайти спосіб, як уникнути папі цеславистого становища, в якому вона оцивилася.

— Саме властиве, саме властиве!

І вже в голосі сльози.

— Пап Марко Здуневський просив мене, коли буду в Переяславі...

— Ах, цей пап Марко, всі ці Здуневські... Вічні слуги, слуги й слуги... Короля, честі, лицарства, золотої свободи... А що мають за те, що мали коли-небудь?.. Але що папові до всього того? Жила досі без нічної помочі, то можу...

— Безліч людей живе тяжко, часто страждаючи, і піхто не приходить на поміч. Та коли довідуєшся про того чи іншого, то вже твоє сумління не дасть тобі спокою. Ще вчора я не знав про пані, тільки чув певвиразно, тепер не зможу заспокоїтися і поїхати звідси, не зробивши нічого для папі і її донечки.

— Милостиня? Не потребую.

— Назвімо це іпакше. Позика. Я позичаю пані грошей, а тоді поклопочуся, щоб...

— Я не потребую ніяких грошей. Маю їх досить.

Правду казали козаки, що папі прийдучиться. Але не станеш же розпитувати, звідки в неї ті гроші і чом вона така обтріпана, коли має їх досхочу. Мав би вже пошкодувати тої недопитої чарки, яку покинув на столі в Сомків, уплутуючись ще глибше в цю дурну пригоду.

— То папі відтручує мою дружню руку?

Вона мовчала.

— Маю йти звідси?

Вона знов мовчала. Щось у ній ламалося болісно й тяжко, бо коли врешті озвалася, то був не голос, а самий біль і страждання.

— Хвилечку, пане сотнику.

Я відчув крайню межу її зболеності і вчасно ступнув у темряві до пані Раїни, бо вона вже падала, не дбаючи, підгримав її хто-небудь чи ні, і впала мені на руки, ридуючи:

— Порятуйте нас, пане сотнику, бо погинемо тут... Заберіть нас звідси, вивезіть куди-небудь... аби лиш звідси, аби лиш далі звідсіля...

І так крізь схлипування, уривками, в соромі й пригніченні розповіла мені про малу свою Реню, бо так звалася, власне маючи ім'я Матреґна, а вже звідти Реґна — Реня, бо й сама, власне, пані Раїна мала ім'я Реґіна — Реїна, яке в простацтві стало вимовлятися Раїна, батьки в неї були вельми амбітні, амбітність передали в спадок і їй, а що тепер від тих амбіцій?

Мала Реня була дівчисько як дівчисько — дурне й безклопотне. Батькова улюблениця, з своїх вічних тулячок привозив Рені цукерки, тоді стрічечки й коралі. Згодом вони стали помічати, піби в Рені стрічок і коралів більше, ніж їх дарує татусь, та не зважили на це, лиця після загибелі чоловіка вопа, папі Раїна, з жакхом пересвідчилася, що хтось і далі дарує дитині то се, то те,

а тоді Реня зовсім знищила її, заявивши, що має вже чимало грошей для своєї мамусі, щоб та не жила так алидепно і щоб мала підтримати чим своє шляхетство. Яке шляхетство з такими проклятими грошима? Вона допитувалася в цуречки й не могла допитатися, тоді змушена була вдатися до чину ганебного: підглядання й стеження за донькою, — і що ж вона вистежила! Реня щоранку бігала на переяславський базар, на це торжище, яке так розквітло з початком золотого спокою для вельможного папства і простої шляхти. Колись тут були самі дрібні крамарі, в маленьких крамничках і тісних ятках, тепер наїздили звідусюди, з найдалших світів, везли тканини, шкіри, зброю, вина. Вірмени, греки, волохи, татари, навіть турки, різні волоцюги, проїдисвіти, ошукаці, безчесні й безсердечні, готові продати й рідного батька, готові злупити шкуру з чоловіка, аби лиш мати бариш, лихву, прибуток. І вже ж усі старі, зужиті, звикчепілі, а гребуть гроші, так ніби хочуть забрати їх з собою в могилу, і очі в усіх такі зажерливі, закланні, що потопили б у собі весь божий світ. Мала Реня бігала на торжище не споглядати ті чужинецькі відворотні мармизп. Ятки з бубликами, калачами, пряниками, прикрасами — ось де вона крутилася. І що в тому нестачечного? Але раз після нічного дощу весь базарний майдан вкрився калюжами й калюжками, мала перестрибувала через одну з них і, щоб не забризкати пового платтячка, підсмикнула обома руками поділ, так що блиснуло її тіло, і теж пічого в тому щотливому підсмикуванні платтячка не було, та побачив те якийсь замотаний у чалму купець, підкликав малу і дав їй гарпу дрібничку. Коли вона прийшла на базар знову, той, у чалмі, знов підкликав її і показав, щоб підняла платтячко, а сам уже тримав у руді ще привабливішу дрібничку. Реня не могла зрозуміти, що від неї хочуть, тоді купець покликав когось на поміч, і той сказав: «Купець просить, щоб ти перестригнула калюжку». — «Але ж калюж сьогодні немає?» — здивувалася Реня. «Однаково. Зроби так, ніби ти перестригнула калюжку, і матимеш від купця дарунок». Тоді вона стрибнула, але не підняла платтячка, і старий розпусник закричав, що не так, а його підпомічник сказав Рені, що вона повинна заголитися, коли стрибає. Це побачили й інші купці. Їх там була сила-силенна, і всі старі й пожадливі поглядами, хтиві й зчервивілі. Вони навперобій просили Реню «стрибати для них через калюжки», і вона стрибала і мала од них то те, то інше, а тоді й гроші і дедалі більше. Такий жах! І тепер вона, пані Раїна, в розпачі ще тяжчому, ніж від смерті чоловіка, бо загрожепо пайдорожче, що вона має: щота її маленької донечки, її чистота і петорканість. Бо ж чи може бути чистою дівчина, коли її обмацувало стільки поглядів, коли стільки пожадливих очей брудно повзало по її непорочному тілу!

Рука моя тяжко лягла на руків'я шаблі, вже перед очима металися мені розлякані мерзевні купці, літали шальові паса,

гаптовані сріблом і золотом, сорочки з цупкого полотна, сукняні й парчеві каптани, свити з розрізними рукавами й відлогами, кінські й волячі шкури, овечі хутра, двосічні ножі, кольчуги, кінська зброя, перекидалися ятки, горіли крамнички — кара спокусникам і розпусникам, кара, кара!

Та мав дати шаблі спокій і думкам про кару теж. Купець недоторканий, як і посол, і прошепо ж у мене не кари, а порятунку.

— Можу відвезти пані до Києва і там якось влаштувати.

— То ще страшніше за Переяслав.

— Може, в Чигирин?

— Хіба то не те саме, що й Переяслав? Я готова б замуруватися в кляшторі, аби лиш порятувати дитя.

— Не знаю, як і казати пані Раїні, але не маю нічого іншого, хіба що запропонувати притулок у себе на хуторі в Суботові. Місце тихе й самотнє, тільки моя добра родина та кілька підсусідків, люди привоїті й лагідні.

Вона згодилася з радістю, і я теж відчув полегшення, і ніхто з нас не відав тоді, що настане згодом, чим обернеться та пічна дивна згода. Але хто ж може прозирати крізь роки і віки? Всі сумніви, всі скарги на хаос, на майже непомітні благодатні початки в людській історії походять з того, що люди нагадують подорожнього, який, заглиблений у скорботу сущого, спостерігає лиш вельми короткий відтипок путі. Піднятися над світом, охопити поглядом простори, епохи минулі й майбуття, подумати над тим, що таке істина і розум,— тільки тоді не буде для тебе таємниць піде й ні в чому, але ким же треба бути, щоб стати на таку височину! Душа моя тоді ще тільки зготовлялася до великого, розум не прозірав крізь усі заповні часу, тож не міг я знати, що, видобуваючи цю жіпку з отхляпі¹ її розпачу, готую для себе самого пайбільшу радість і муку водночас. Може, згадуватиму згодом і цей двір заєдбаний, і розвалений будинок, і болісно безпорадну пані Раїну в її химерних гордошах, і довгу звивисту вулицю переяславську з темними садками пад пею, мовби відірваними од землі, завислими в тихому просторі, мов обителі самотніх душ, і свою незвану постать (а може, тільки тінь?) серед усього цього, і свої невмілі спроби втішати когось серед руйнувань і передвіщень прийдешніх катастроф.

А може, згадається мені розпачлива безсоромність малої Мотронки в час пслави шляхетської під Корсупем і Пиллявцями, коли гянебно втікало пхате пацство від простого козака, і тоді мовби стало над ним оте дівча з давно забутих літ переяславських, повторюючи мимовільно й несвідомо скіфських жою, які, побачивши, що чоловіки їхні втікають в поля бою, підняли свої подоли і мовили: «Куди біжите? Хочете сховатися туди, звідки вийшли?»

¹ Прірва, безодня.

Скіфи тоді засоромилися, відновили битву і перемогли. А шляхта влаштувала мені погром під Берестечком. Що се? Химерний збіг історії чи пророчий дар, який відродився в дівчиську за тисячі літ? Хто ж то знає? Жіноча душа завжди грішна і завжди велика.

3

В гоштіві за славою, а не за істиною викривлюється вся історія, з'являються вигадки, плітки й навіть наклепи. Нікчемні лінощі сучасних мені справознавців, щуплі козацькі реєстрики, павіки втрачені мої діаріуші й універсали — такою постає моя історія. А що було до того? Чи були в Україні славетні прізвиська, давні роди, великі імена? А чи тільки степи і сум без краю? Мене й самого до Жовтих Вод ніби й не було, ніби я й не народжувався ще. Був натовпом безіменним, був світом, не вирізнявся, не відокремлювався від нього. Був я чи не було мене? Однаково.

І слава йшла до мене поволі, покрадьки, вагаючись і заточуючись, як п'яна дівка, сама ще не відаючи, кому віддатися, не зпаючи, що має належати тільки мені одноконечно.

Слава за розум. Найпримхливіша, найневловиміша і найповільніша. Така повільна, що часто встигає лиш на твої поминки, як і милосердя. Можновладців прославляє їхнє становище, багатців — багатство, полководців — перемоги, вбивць — жорстокість. Ці слави літають на крилах золотих або чорних, а слава од розуму крил не має, вона не вміє охоплювати одразу за одним замахом цілих земель, а мандрує від людини до людини, обачливо вибираючи тільки найдовірениших, тільки втаємничених, обминаючи нерозумних і затурканих, просування її надто нерішуче й непевне, часом вона повертається назад, часом тупцяє на місці, вона повільніша за черепаху і безпорадніша за Ахілла, єдина її перевага над усіма різновидами слави — постійність і вічність. Інші зблискують і гаснуть, чарують яскравими вогнями, а тоді тьмяніють і вкриваються сірим попелом, спалюючи все довкола, згоряють самі безслідно, а слава від розуму горить тихо, але вперто, розгоряється дужче й дужче, народжує в своєму вогні високу істину — і що ж може бути на землі дорожче?

Віки цілі мипали, а народіві моему відмовляли в праві на розум і мудрість, бо мав годувати світ не розумом, а хлібом. Кого лиш не годував народ мій! І греків, і персів, і римлян, і орду, і литовських панів, і шляхту ненажерливу. Цілі цивілізації вигодували хлібом з наших степів, а нам тицали під ніс святе письмо,

де були слова несправедливі й образливі: «Як може стати мудрим той, хто править плугом і хвалиться бичем, гапає волів і заклопотаний роботами їхніми і котрого розмова тільки про молодих волів? Серце його зайняте тим, щоб проводити борозни, і турбота його — про корм для телиць».

Отець мій Михайло, відаючи гаразд, що мудрістю засісш більше, ніж зерном, віддав мене ще малим до отців-сауїтів, де можна було зачепити пайбільше знань, і я вже в колегіумі Львівським виказав розум, за який до кінця свого життя не переставав мене поважати найперший навчитель мій отець Мокрський, вже й тоді, коли стали ми з ним запеклими ворогами.

Коли потрапив я до бусурманських лабетів після пещасливого битви під Цедорою, то сам турецький капудан-паша вражений був моїм знанням аж семи мов і зняв мене з галери, приділивши до свого двору в Стамбулі.

Коли, виволовившись з лютої неволі турецької, шарпав я з запорожцями береги бусурманські й прославився невловимістю у морських виправах, то прикликано аж до двору королівського і сам Зигмунд, що не терпів духу козацького, поставив мене до свого кабінету, зважаючи на мій нещоденний розум і розлогі знання.

Коли під Кумейками погромлено пещасливо Павлюка, а більшу частину війська хтось з козацьких ватажків умкнув з-під поса в Потоцького, то гадка була, ніби то Гуня Дмитро Томашович, але Гуню лише вважали ватажком, а радником його незнаним виступив простий писар військовий — Хмельницький.

Коли за рік по Кумейках знов піднялося козацтво з Острином і Гунею і знов було побите на Сулі, а тоді укріпилося неприступно на Старці, то й ще раз мова зайшла про Гуню, хоч порадник у нього був давній, і рятувати козаків од ганьби остаточної пішов не Гуня, який утік з табору, лякаючись неминучої каря, а пішов писар військовий Хмельницький, який писав тяжку субмісію до короля і все ж умудрився вставити туди скаргу, яка через десять років мала вибухнути війною пароду всього.

Коли коронний гетьман Конецпольський узявся за реституцію ненависного козацтву Кодака, то перший, кого він прикликав, щоб похвалитися зробленим, був чигиринський сотник (понижепий з писаря і принижепий малозначною посадою) Хмельницький. Тоді я вимкнув з рук ясновельможного, і, вже й умираючи через сім років, Конецпольський шкодував, що не встиг зглядити мене зі світу, бо ж, мовляв, «ніколи не було між козаками людини таких здібностей і розуму».

Коли став я потаємно вискакувати на Запоріжжя та на море, щоразу повертаючись до Суботова, де мовби моїм прикриттям од панської сваволі була шляхетська вдова папі Раїна, то слава про мене дійшла до самої Варшави, для короля і канцлера його Оссоліпського був я тепер не посол від упослідженого, здеправованого козацтва, а таємничої сили й розуму ватажок виправ від-

чайдушних, за якими вгадувалися наміри ще зухваліші й далеко-сяжніші. Мені приписувано більше войовничості, ніж розуму, бо ж, мовляв, і весь народ український живе під знаком гнівлого Скорпіона, який пекесним впливом своїм побуджує народ отсей к війпам. Я ж вважав, що народ мій більше тяжіє до запку Діви, який чарус не самою лише красою, а й тихою мудрістю, і мудрість та розливається в народі моім ширше й ширше, почипаючи ще з князівських літонисів, пробиваючись крізь віки занепаду й здичавіння, пробуджуючись у київських школах і в острозькому друкуванні, в «Лексиконі...» Памви Беринди (де, щоправда, немає імені Богдан, але дух мій уже пробуджується), в «Палінодії» Захарії Копистенського, який писав: «Минають часи грубої простоти, і світло науки сходить на Україні», в святотатно-зухвалому вигуку Іова Борецького: «Ліпше одна школа, ніж десять церков!» Що війпи? Війни минають, а життя зостається, і потрібна мудрість йому і праця — вперта й щоденна.

Вельми дивуватися мали панове при дворі королівському з камаутних чуток, що прилітали до них про чигиринського сотника, який нібито сидів на своєму хуторі, орав поле, корчував ліс, плакав бджіл, гнав горілку, варив мед і пиво, молов мливо і водночас опишався па морі аж коло турецьких берегів, налітав вогнем і бурею, палив, нищив, щезав, як вихор у степу, і знов опишався па тихому хуторі, повпому жіноцтва та малих дітей.

Лякаться чи пишатися таким характерником?

Над іменами славними й грізними мое ім'я сходило поволі й непомітно, як місяць-молодик. Але, зійшовши, вже не покидало пекосхилу і сяяло дужче й дужче, і це викликало попервах подив, а тоді прийшов страх. Великий тривожний страх у панстві жив з давніх-давен. Він був у пього в крові, в найтемніших закутках душ, в їхньому гонорі, в жорстокості й виродженні. Вони відчували, що перемогти й понищити їхню владу може тільки той, хто розпізнає той страх, але ще не вірили в появу такого чоловіка і ніколи не гадали, ніби з'явиться такий чоловік серед мого народу. Тому розум мій був за сімома печатами незнання навіть для такого хитрого лиса, як канцлер Оссолінський, король же Владислав, для якого весь світ розділявся па світ війни і світ невіиня, ладен був бачити в мені лиш одного з козацьких ватажків, може хитрішого за інших, мудрішого в військових вигадках, видатного аж так, що можна пим похвалитися й перед іпоземними послами, які знай товклися при дворі, спостерігаючи за марною змагашпою короля з шляхтою, кожпе з яких тягло в свій бік.

Мене запрошено до Кракова. Не до короля й не до канцлера, бо ж знали вони, що з козаком не зладять. Козак як той кінь у дикій волі: куди схоче, туди й скаче. Хотіли поскромити козаків бодай видовищем смерті, тож кликали нас в імення самого короля Владислава на погреб королеви Цецілії Ренати, кликаю ж саме сотника Хмельницького з полусотнею козаків, і в цьому була запорука недоторканності моєї й заповідь якихось пригод

для козацтва — річ привабливіша, ніж пидішпа під хижим оком старого Конецпольського і його пошихачів. Тоді я вже відчув привабливість свого трибу життя, коли надовго відлучався з Суботова, а тоді несподівано в'являвся там, щоразу застаючи одміни у всьому молодому і жвавому, такі приємні моему старіючому серцю. Варшава обіцяла розстаппя з Суботовом, і я залюбки згодився з тою розлукою, зготовився в далеку путь, взяв з собою вірних своїх джур Демка й Іванця і вирушив понад Дніпром, туди, де був не раз і не двічі, звідки не мав сподіватися ні на що добре, а тільки на лихе. Демко й Іванець прибилися до мене в час моїх вискоків на море. Приліпилися, вичуваючи молодим своїм шухом мою будущину, так міцно, що й не відліпиш. Коли б хотів одігнати від себе, то й не зумів би. Приліппилися навіки. Як молоді воли, вперті й дурпі, хоч і з доброго козацького роду обидва. Меткі, обурливо молоді, мордаті, аж страх брав, але спиртні в услужі і в мові світській управні. Так узаяв я їх з собою до Кракова, і вже відтоді стали моїми нерозлучними супутниками й помічниками, і, може, все добре й лихе йшло не від самого мене, а й від них.

Перемірював Україпу вже вкотре тими самими шляхами, де колись, ще безвусим підкозаком, мандрував то сюди, то туди під рукою батька свого, сотника козацького. З Чигирина до Корсуня через Смілу, далі на Білу Церкву, Паволоч, Любар, Острог, Дубно, звідти через Броди до Львова, а вже звідтам на Замостя й Варшаву. Іхав цього разу поволі, без обов'язку, на запросини, а колись то все було в поквапі, у суворому військовому строї, назустріч битвам або сутичкам, коли не знаєш, на життя чи на смерть ідеш, і весь адрігаєшся в передчутті немипучого, але водночас груди тобі повняються гордощами, бо ж ти лицар, в тебе тверда рука і плечі наливаються тяжкою силою, і око твоє зірко вистежує орду на Чорнім шляху, і зготовлений ти заступити собою і всю цю землю, і людей па ній, жінок, малих дітей, немічних старих і все живе й ростуче. Бачив тоді цілі села без чоловіків, забрапих у ясир, побитих, порубаних, бачив безліч удів, дівчат на видапні, що ніколи не будуть видані й оддані, передчасно став розуміти жіпочу жагу невтоленну і спізнав любов затаєну, крадепу, гріховну. Йшли тоді без перепочинку, не зупиняючись, ішли вдень і впочі, коли звечора вступали в якесь село чи містечко, то впочі ж ішли далі, і молоді вдови виходили нам назустріч на білі стежки в левадах і в берегах і віддавалися мовчки, жадібно, хапливо й полохливо, тільки лица їм біліли, мов ті стежки, і ми цілували ті лица, а тоді мчали далі, не спитавши імені, — і ні слова мовленого, пі зітханпя, пі спогаду. Скільки й живе Україна — повно в ній удів, так ніби записано в книгах віщих навіки бути їй удовицькою землею. Жорстоке життя!

Пил доріг, гострий запах пічних трав росяних, місячний пил, кіпський піт, і піт людський, і людська зпемога й безнадія. Ніколи не знали ми тоді, куди їдемо, куди пас ведуть, де ми сьо-

годні, а де будемо завтра, хтось пас завжди вів, хтось знав, а ми не знали нічого, безжурні, як вітер, як трава і вода. Благословенне незнання молодості.

А взимку, коли почували в теплих хатах, патоплених соломою, жіпки виводили нас у сніг, неодмінно в сніг, на мороз, під таємниче мерехтіння зірок, може, щоб зітхання їхні долітали до бога? Щоб порятував він їх від самотності, бо коли жінки самотні, вони мовби нагі. Кожен може їх узяти.

Сумпе видовище.

Було щось нестатечне в тому тяжкому запамороченні, та водночас гріхозна любов ця й підносила тебе, надавала певності, вливала мужність у твою кров, і ти вдячний був тим добрим і ласкавим жінкам за їхню добровільну жертву. Нам здавалося, що ми рятівники землі рідної, а насправді рятували ту землю не козаки, а завжди тільки жінки. Завжди рятували її і рятуватимуть. Оті непомітні, нещасні, зовні слабкі й безсилі жінки, які вимушені були жити між двома вогнями навіть тоді, коли здавалося, що кожен має конче прилучитися до того або того війська і стріляти, боронитися, нападати, долати ворога. Стріляли з обох боків, стріляли запекло й жорстоко, металися туди й сюди, а жінки були посередині, приречені на непорушність, приречені стерегти й берегти дім, дітей і землю, кинуті в вічний вогонь. В цім страшнім світі то була найтяжча доля, і ніхто, здається, й не зауважив того, ніхто не склав пі пісні, ні думи про жіночу долю, ні слова, пі згадки.

А вже коли я пройшов свою земну путь і викінчив усі справи, обмислював усе содіяне, то подумалося: що могли б сказати про мене жіпки? Про львівського повіція з зауїтського колегіуму, про підкозака й козака, про королівського придворного, про писаря, сотника, хуторянина й гетьмана преславного — що б могли розповісти?

Однак пайбалакучіша половина роду людського мовчить. Паговорившись за життя, жінки по смерті завжди мовчать. І завжди виявляються поряднішими за чоловіків, у яких уста розверзаються лише по смерті. Шкода говорити!

З цими молодими бевзями Демком та Іванцем не перемовишся словом про те, що тисне на серце. На кожне скивання головою наперестриб: «Пане сотнику! Пане сотнику!» Мовби немає в мові людській більше слів, окрім цього сотника. Голови їхні мов хати, обставлені товстими глиняними стінами, крізь які не проб'ється ні дощ, ні вітер, ні сніг, ні божа благодать. Не може в цих головах пробіснути передбачення того, що буду я великим гетьманом, що один з них стане генеральним осавулом, а другий дошкребеться навіть до гетьманської булави, хоча й матиме згодом кінець, гідний жалю.

Та де ще те все, а тим часом дорога далека й повільна, і в такій дорозі гаразд було б мати коло себе душу близьку, коли вже й не таку близьку, що й самому страшно подумати, то бодай

доброго співрозмовника. От як давній друг мій львівський Самійло, якого зненацька стрів на Січі простим писарем. «Як то ти, пане Самуїле, з сауїтів та вскочив у козацтво?» — «А ти ж, пане Зенобію, чи не так само?» Тоді в колегіумі ми товаришували, хоч був він на кілька років молодший. Невисокий, вилицюватий, як татарин, жовті очі, паче прорізані осокою, сам жовтий, піби горщик, обпалений у горні, вічне полум'я бурхає в ньому, непосядючість, сприт, метикуватість. Спудеї-сауїтчики адебільша були раховиті й капосні, як коти, ніхто нічого тобі не порадить, не дасть, нічим не допоможе, кожен для себе, кожен так і зприть, як урвати з сього світу тото модо¹, як вчив преподобний Ігнатій Лойола, засновник ордену і перший його генерал. Тільки Самійло виявився товаришем незрадливим, готовим допомгти, а що мені треба було часто вприватися за мури колегіуму, за фурту сауїтську, то намовляв я Самійла добровільно викликатися на чергування біля фурти, і він випускав мене і впускав, так, що ніхто не відав, і жодного разу не впіймапо мене в моїх потаємних відлучаппях. О, та фурта сауїтська! На Полтву, на соковиті луки, в авабливу темряву, де дух молодої трави і дівочого молодого тіла. В райськїм городі росла лелія. А хто садив? Панна Марія. Як садилá, так садилá, лелія сі розцвіла...

Гай-гай... Всі люди були молодими, та пе всі вмють зберегти молодість душі. Хто збереже — щасливий. Починати ж треба з самої молодості. Ще Платон у «Республіці» пад усе ставив темперамент юності. В небесах анголи невпинно наближаються до весняної пори своєї молодості, так що найстаріші з них здаються найбільш юппми.

В скількох пеклах я вже побував, і вернувся звідти, і виніс душу молодю. Не всі вернулися. Чи ж я їхпій посланець?

Після Цецори не думав, що житиму. Коли відірвано мене од убитого батька і опинився я в бусурманській певолі, то вже вважав себе мовби мертвим. Але турки примушували своїх бранців жити далі. Дувапили здобич, виділяючи більшу частину пе для воїнів і їхніх беїв, а передовсім для Стамбула, для султана, його візирів і вельмож. Так став я власністю незнапого мені капуданпаші, начальника всього султанського флоту, і кинутю мене гребцем на галеру, і кілька місяців прикований був я ланцем до тяжкого, як недоля, весла, знов волів радше вмерти, ніж так жити й мучитися, але зпов зоря зійшла паді мною, помічено мої здібності в мовах, внесено ту вість аж у вуха самого капуданпаші, і в Стамбула прийшло веління звільнити мене з галери й приправити до двору самого паші. До кіпця днів моїх бачив себе в снах гребцем на галері, плакав-тужив разом з своїми товаришами, і щоразу сон той бував перед якимсь нещастям. Капуданів двір був у дільниці стамбульській Касимпаші по цей бік Золотого Рогу, так що ми цілий день могли видивлятися на сипюваті па-

¹ В будь-який спосіб (лат.).

горби великого міста в купами його мечетей, безладними будовапнями й ще безладнішими базарами, на які іноді їздили для закупів. Хто був той Касим-паша, іменем якого звалася дільниця, що в пій я мав жити? Кажали, що жив у часи султана Фатіха, який завоював Царгород і зробив його столицею бусурмапською, назвавши Стамбулом. Мабуть, помагав Фатіхові в морській справі, бо іменем Касим-паші називалися й гавап на Золотім Розі, і башта-маяк у затоці, і мечеть на базарі.

А що мені було до всіх тих пашів, запаних і непаних, хто й чим міг би відшкодувати для мене бодай один день неволі, а я ж мав не один і не два дні, а цілих два роки! Два роки рабства для тебе, молодого, дужого, вільного думкою і привичаєвням однаково, що двісті років поневолення для цілого народу.

Ой ти, козаче, козаче Супруне,
Де ж твої прегромкіі рушниці?
Гей, мої рушвиці в хапа у світлиці,
Сам я молод у темниці...

Приниження, тупе тваринне існування, прокляття, прокляття! Смерть тут була б пайвищою справедливістю, навіть коли мав отримати її від рук несправедливих. Я жив далі, але не було то життя, так само, як час мій став безчасом, він рухався разом з сонцем, а відмірювався відстанню між двома казанками рисової чорби, яку мені давало щодня, щоб я таки жив, чистив коней вельможному туркові, годував їх, напував водою, проводив, щоб не застоювалися, мастив зброю, начищав мідь і срібло, відливав кулі в формах, гострив шаблі, чистив мушкети. І неволя, неволя, тяжка, як свинець, безпадійна, мов мука.

Летіла возуля та й стала кувати,
Аж то не возуля, а рідная мати.
То рідная мати і з рідного краю.
А я на чужині горюю-вмираю.
Якби мати знала, яка мені біда,
Вона передала б горобчиком хліба.
Горобчиком хліба, синичкою солі,
Якби мати знала, як тяжко в неволі.

Все було в трепетах, коли з'являвся паша, та він нікого не помічав, не зважав і на мене, жодного разу не поцікавився моїм знанням мов чи ще там чогось, хоч, як сказано вже, саме за ті знання звелів приділити до свого двору, звільнивши від каторги на галерах. Чи хотів, щоб учив я коней його латини або грецької?

(Згодом написано буде про мене ще й не таке. Ніби був я такий красець, що під Цецорою, побачивши мене, турки мерщій повезли до Стамбула для султанської матері валіде Махпейкер, пересичепої коханцями. «Невільником-красупем квапиться Махпейкер затримати те вмиравия жіночності, полоскотати зачахаючі живці розбещепої жінки». Промовчимо вже про те, що був я

красець. Парсуни мої відомі всьому світові, тож слова тут зайві. Промовчимо й про стиль вислову, лишивши його на сумліпті того, хто писав. Але ж не була валіде Кйозем (бо так вона звалася частіше) старою, бо не мала тоді ще й тридцяти літ, а коханців хоч і могла б мати, та не возили їх з поля бою, навіть не викупавши й не переодягнувши. Далі написано, піби мене рятує паречена молодого султана. Султanova паречена! Які слова! Так ніби султан сільський парубок. Далі я буцімто вдав мусульманина, мене подаровано румелійському кадї-аскеру, той зробив мене муллою, і я читаю вирок смерті султанському братові й спостерігаю, як тому відрубують голову, далі спілкуюся з православним патріархом, який чомусь живе в Скутарі, мене ж тримають у караван-сараї, і я спостерігаю, як яничари їздять верхи по Стамбулу. Якби я справді бодай на мить міг стати мусульманом, то, читаючи таке, мимоволі вигукнув би: о шаріат! о віра! Шкода говорити!

Між тим життя тривало, хоч і в неволі, довкола були, власне, самі раби, бо вельможні турки чомусь більше покладалися на чужпців, піж на своїх одновірців.

Про що найчастіше говорять чоловіки на війні і в неволі? Мабуть, про жінок, бо з ними пов'язується найбільша воля, найвишніші її розкоші. Я не був паймолодший серед своїх товаришів по пещастю, але духом міг би вважатися за наймолодшого, і тепер карався чи не пайдужче, бо мав самі спогади, не лишив на Україні ні дружини, ні дитини, всі мої дотеперішні роки з'їде-лі були едукациєю та службою при батьковому боці та при боці у коронних гетьманів. Тепер лунали в мені латипські вірші та словеса святих отців, а ще жили спогади про безкішечні переходи, про нічліги під відкритим небом, на вітрі й холоді, коли зігрітися міг тільки біля теплого кінського боку, про пітьму й тишу, про вовче виття й пташиний клекіт. Згадував вродливу жінку, що з веслом на плечі спускалася в Трахтемирові до Дніпра, і я пропустив її, не зупинив, не спитав навіть, як звати. Чом же не спитав? І ще вродливішу, яка спала серед корзин з вишнями на березі Тясьмину, а тоді, прокинувшись, солодко потягалася всім молодим, глущким, як лозипа, тілом і ще солодке всміхалася навзустріч чоловікові, що йшов од човна, в драгих штанах, з брудними худими ногами, розкучмапий, пікчемний. Чом не заступив того чоловіка, не став перед очі тої жінки, не зазирнув їй у очі? І ту, що несла в Переяславі на коромислі відра з водою і прихилила одпе, щоб напилося мале хлоп'я, і вода лилася на землю, хлоп'я після кожного ковтка зводило розсміяні очі на жінку, а вона теж сміялася і була прекрасна, як божа мати. Чому ж не сміялася до мене? І ще ту, яку питав дорогу десь під Богуславом, і ту, що промайнула в аслепому листі на пасіці в знайомого козака під Корсунем.

І серед тих безладних спогадів, викликуваних чужими жалями й похвальбою марною, зненацька припливло, стало перед очі-

ма, приголомшило, зпєтятило видіння з дитинства, забуте, власне й незнапе, дивом зачепилося за самий край пам'яті, а тепер відтрутило все, навіть недавно, вже не був я гірким невольником, а малим хлопцем, і не в Стамбулі, а в Переяславі, і не турецькі байрами святкувалися недовірками, а пронахлий яблуками спас, і ми з батьком та матір'ю в гостях у Сомків переяславських, дорослі гомопять десь у хаті, а ми, малеча, граємося на причілку, Мишко Сомків такий, як і я, десятилітній, Якимко ще зовсім малий, не навчився й ходити, лиш поває, і сестричка їхня Ганна, восьмилітня. Ми з Мишком робили з біленьких кабачат воликів та корівок: встромляли в кабачата дерев'яні палички — «ноги, роги і хвости» нашої худоби, малий Якимко норовив висмикнути ті «ноги» та «роги», ми відбивалися од нього, Ганна сміялася. Вона сиділа під самою хатою, впиралася худенькою спинкою в білу стіну, ноги простягла по густому спориші, рученятами знай поправляла біленьку сорочину полотняну, що була надто коротка і все якось задиралася, оголюючи її коліпця і стегенця. Мабуть, ми надто заклопотані були своєю «чередою» і чи й дивилися, чи й не дивилися на малу Ганпу, така неувага ображала дівчинку, в зародку в ній уже жила жінка, яка вимагала шаноби, поклонів і вірності, а ми, мов останні мугирі, не вміли того збагнути, далекі від думки про своє чоловіче призначення, і хто ж міг нам про нього нагадати, як не майбутня жінка. Вибравши хвилю, коли Якимко не докучав нам своїми руйнівними замірами, Ганнуся облишила своє змагання з сорочипою і, як сиділа, грайливо і невпивно враз розсунула свої ноженята, і блиснуло білим, сліпучим, спантелитило нас обох, мене й Мишка, образ недозрілого лона, поділеного навпіл вузьеньким, як стебельце трави, рівчачком, промайнув перед нами видінням бентежним і гріховним, щось сокровенне, роздвоєне, як шпепичне зерно, тасмнича щілкика, бороженка, що розокремлює світ, зробило нас геть одурілими, засоромленими до краски в лицях, до сліз і образи, а Ганна з несвідомою зухвалістю ждала і немовби хвалилася: «А в мене — ось...» Босонога, тонкотіла, на зеленім спориші.

Ніколи не згадувався мені той причілок і ті несподівано розкинені дитячі ноженята, і тільки тут, в бусурманським гнізді, в неволі й принижєнні, прийшло і вже не відходило; я притьмом дивувався, що забув про Ганпу Сомкову і ніколи не пробував побачити її або хоч спитати про неї, карався за свою неувагу й черствість душевну, віднаходив у незнаній, власне, дівчині цноти й приваби геть невідомі, вже не думав про смерть, а хотів будь-що вижити, щоб повернутися і запйти Ганпу і... Як міг її загубити, забути, втратити? Як? Тоді були невинні, безгрішні, може доскопалі, як боженята, а тепер гріх народжувався в мені від самого спогаду, гримів у серці, клетотів гарячою кров'ю — і не було рятунку. Думав: як же я загину і не побачу більше її? Як же це? Хіба можна? А вона ж виросла, розквітла, як ружа. Не хотів думати, що хтось її вже взяв, що хтось доторкується до неї, чує

шепіт її і сміх... А я чую голос її, і вже не дитячий, і голос той мовить тепер не про дитинство, і не про теплу траву на причілку, і не про зозулю в ліщині. Тепер нагадує він про недосяжне і не-здійсне, і в цьому воля, втрачена навіки не тільки мною і моїми нещасними товаришами, а й усім світом і цією землею, землею рабства, крові й припичень. Крижана купіль страждає і спогадів. Як сповідь церковна після зла несодіяного.

Платив данину пеклу, ще й не заборгувавши, опившись за чужі борги за чужим морем і в чужій чужині. Хто введе, перевезе, перепесе, покаже й допоможе? Миколай-угодник чи святий Христофор?

Дика жаждоба життя пробудилася в мені, аж самому стало страшно, я гамував ту жаждобу, а вона впривалася у вчинках несподіваних, часом шалених, як то сталося зі мною на Єгипетським базарі, куди ми щотиння їздили на закупи для двору паші з його незліченною челяддю.

В Стамбул прийшла чума. Вона майже не покидала цього величезного міста, вічно гніздилася в його петрах, в бруді і поплутаності вуличок, у давезних ровах, повних печисті, попід мурами, в підземеллях. Наповзала то з одного берега, то з другого, охоплювала все місто або ж зачіпала лиш його край, справляла свої чорні бенкети в дільницях бідняків, на базарах і в каравансараях, в яничарських кишлях, в палацах вельмож, а то проникала й за мури султанського Топ-капи. Цього разу вона розкошувала у великому городі султанів, не перебиралася тим часом ні в Скутарі, ні на Галату, так що ми лиш придивлялися до того, що діється по той бік Золотого Рогу, хоч кожен з нас зпав, що немичуче доведеться переправлятися каяком на той берег затоки — купувати припаси на Єгипетському базарі, і кожен сподівався, що промяне його чаша ся гірка, а там вже як вопо вийде. Там, у дільницях серед великих мечетей і базарів, були вдень і вночі чорні барабани, розганяючи люд, коли в чорних возах везли мертвих. В чумних домах кричали випраючі, і яничари, щоб вкоротити їхні муки, підпалювали ті дома разом з людьми. Обступали цілі дільниці, загрожені чумою, і кожного, хто пробував вирватися звідти, вбивали, як собаку. Чорні вогнища горіли на вулицях Стамбула, мов нагадування про те, що в цій землі ніколи не було милосердя.

Нас погнали на Єгипетський базар, погнали в саме осереддя чорної смерті, і я теж опинився серед пещасливих рабів.

Базар клетотів і гомопів, так ніби не було ніякої чуми довкола, не горіли чорні вогнища і не були чорні барабани вгорі коло мечетей. Продавався й купувався тут цілий світ, купці з товаром сиділи мовби спервоки, юрмовища перекочувалися широкими переходами знизу і вище, аж туди, де цей базар змикався в загадковий і незбагненний спосіб з Бедестапом, головним стамбульським базаром, вавілонським стовпотвірпям, червищем безмеж-

ним, де, як сказано в святій книзі, «ауби звірів, і скорпіони, і змії, і меч, що мстить печестивим погибеллю».

Два турки-двораки капудан-наші галяли нас по базару сюди й туди, купити те, купити се, ми напихали городиною й садовою плетеші коші, які тягали за собою, спали в шкіряні міхи якісь горіхи, збирали в маленькі торбинки безцінні прянощі, наливали у величезні топкогорлі глеки оливкову олію і виноградний оцет, іншим часом веселе сповигання серед цих юрмовищ, може, й утішало б молоді наші душі, однак тепер було не до веселощів духу, бо повсюди чатувала на чоловіка чорна смерть, і не знати було, де вона ховається: чи в червонобоких персиках з Бурси, чи в тугих гронах ізмірського винограду «султаніє», чи у величезних кавунах з Діярбаркира, чи в амасіпських яблуках, що пахощами своїми нагадували рідну домівку і все, навкі втрачене.

Турки наші, здається, не лякалися чуми, бо мали в себе на грудях повішені в шкіряних капшуках гілочки омели, привезеної з тої самої Амасії, з якої везено до Стамбула й славетні причорпоморські яблука. Казали, ніби та омела рятує від пошесті, але для того, щоб вона справді допомогла, то треба було зривати тільки ту, що росте на яблунях, і зривати мав неодмінно шаленець, неодружений і певинний тілом, і неодмінно вдосвіта. Рабам така річ була недоступна так само, як носіння зеленого або будь-якого яскравого одягу, тому й одягнені ми були в шаровари й халати якогось мишачого кольору — барва пилу дорожнього, вужди й нещастя.

Треба було закупити горіхів і горішків, яких тут було, мабуть, стільки різновидів, як у нас вдома квасолі абощо. Великі, маленькі, круглі й довгасті, трикутні якісь і плескаті, брунатні, золотисті, зеленкуваті, білі, насипані в лантухах, в дерев'яних ящиках, просто купами на прилавках, всуціль ряди горіхові, і продавці так само неоднакові, як їхній товар: турки — старі й молоді, сирійці, греки, навіть чорношкірі арапи.

Нашим сторожам забаглося купити кругленьких, надто смачних горішків з Малатії. Продавзели їх два геть молоді хлопці, які металися між лантухами, повними горішків, і залізними вагами з таким спритом, що люд сунув сюди валом не так купувати, як подивитися на цих молодих спритнярів.

Хто хотів купити якусь там кількість горішків, казав про це одному з хлопців, той мовчки обертався до лантуха, зачерпував звідти бляшаним, вичовгалним до блиску шполикком саме стільки, скільки просив покупець, і кидав через плече, не дивлячись, точно на шальку терезів так ьлучпо й уміло, що жоден горішок не падав на землю, і майже завжди вгадував вагу з такою точністю, що це вже межувало з чаклунством. Коли ж не стачало до потрібної ваги або була зайвица, то вимірювалося це одним-двома горішками. Зайвини молодий покупець не прибирав, а недостачу поповнював з такою самою хвацькістю, як і основну вагу: хапав пучкою один або два горішки і, не дивлячись, та ще й обкручую-

чись на одній нозі кілька разів, мовби щоб забити памороки, точно кидав на шальку терезів, аж вамотані в чалми правовірні, що спостерігали цю веселу гру-продаж, хитали головешками й причмокували побожно: «Великий аллах, і чудеса та дива його на землі великі».

І ось там пойшла мене якась несамовитість, пойняла й понесла, і мало не занесла до погиболі; щастя, що наші погоничі турецькі виявилися людьми сонними й байдужими і не мали того вогню в крові, який спалахнув у мені од видовища отих молодих вухвалх купчиків з Малатїї.

Мені чомусь приви́ділося, піби я не отут, на Єгипетському базарі, серед бусурманських розаяв, а в чистім полі, сиджу під деревом, прикривши лице шапкою від сонця, а поряд стоїть кінь мій, прив'язаний до того дерева, і я і кінь мій спочиваємо після довгого переходу, а довкола тиша, тільки жайворонок десь між богом і людьми видзвонює, та сонце тихо гріє, та вітерець шовковий гладить тобі руки і груди. Шкода говорити! Чи є ще таке дерево на світі, і такий степ, і такий кінь, і таке все? Як же можна було в цій неволі лютій і безглуздій сподіватися віднайти знов себе, воскреснути, почати життя вільне й щасливе, як? Де ключ до порятунку? Відчай заволодів мною такий безмежний, як заплутаність і безглуздя стамбульських базарів, відчай і сліпий гнів, якого я вже не міг погамувати. Кипнувши коші, якими обвішаний був, мов старець торбами, підскочив я до одного з наших сторожів і сказав йому, що хочу показати всім отим правовірним одну таку штуку козацьку, яку вони залюбки б подивилися. «Що ж то?» — кліснув він на мене лінним оком. «Дай свій ятаган, і я ним розрубав отой крихтний горішок, як він летітиме з руки молодого купця». Турок засміявся зневажливо й погордливо. «Може, ти розрубав би й муху?» — «І муху теж, та цього ніхто не побачить, а горішок видимий усім». Турок засміявся ще зневажливше, він передбачав хіба ж таку втіху від поганьблення й осоромлення гяура, йому кортіло мерщій стати свідком такого припнжепня, але власна гордість не дозволяла ось так просто вволити бажання раба, тому прикликав до себе товариша свого і сказав тому, щоб він дав мені свій ятаган. Той закомизився, але мій турок, блискаючи зубами з-під темного вуса, став казати йому, як вони поглумляться над гяуром, — і ось так я одержав кривий важкий ятаган, легко виважив його в руці, і щойно молодий малатїїнець кипув через плече горішок на терези, в плечі моему вибухнула дика, точно виважена сила, рука з ятаганом зметнулася, і тяжка хижка сталь просвітіла в миттєвій тиші, і той маленький турецький горішок упав на терези вже не в своїй природній цілості, а двома рівними половинками, розрубаний непростежувано, силою мовби й не людською, а якоюсь понадземною.

Ніхто не повірив у те, що сталося. Стиск юрби, розкритчані роти, руки, що тягнуться до мене й до моїх сторожів, домагання, намагання, вигуки, ради й поради, веління й зневажливе при-

скалення ока. Апу ж хай той гяур ще раз зробить, що він нібито зробив! Хай покаже, коли може щось показати!

Молоді малат'їнці навипередки стали кидати мені горішки, я розсікав їх заіграшки, і рука моя не втомлювалася, і око не втрачало меткості, аж самому ставало дивно чи, може, прокинулася в мені велика сила життя, яка піднімає обезножливих, повертає голос безмовним, робить зрячими сліпих. Ще перші помахі мої ятаганом були піби й несміяві, перішучі, здавалося, сила вичерпається небавом і немнуче зганьблення буде покарою за мою зухвалість. Та згодом непомітно для мене самого прийшла певність, я рвонувся вперед з такою силою і пристрастю, що турки загелготіли і мій сторож мерщій відібрав у мене зброю, ще й ласварився: мовляв, не гніви аллаха і вірних слуг його такими нечестивими забавами. (Вже як визволився з неволі, пробував удом повторити се, але піколи більше не вдавалося. Міг розрубати яблуко на льоту, але щоб малепький горішок ліщиновий — то хіба що один з десяти. Мабуть, піщо на сім світі не повторюється, окрім нещастя та лиха. А той стамбульський мій вчин сприймався мов чудо, якесь наслапця, піби сам дух жадоби волі пойняв мене і водив мою рукою, чи що?)

Але все ж капудан-паші, моему вельможному господареві, повідомлено про те, що сталося на Єгипетському базарі, і той вахотів сам подивитися на мене, пакликав ще й гостей у роззолочених каптанах і коштовних тюрбанах, напшото для них дашок від сонця, простелено килими, подапо прохолодні напої й солодоці, а я мав тішити їхні очі, кидати їм під ноги свою козацьку честь, свою славу і волю. Та, власне, хіба не потоптапо все в мені було, хіба не був нещасним розбитком, уоплідженням невольником, нікчемним бранцем?

Не відав я тоді, хто були ті гості капудан-паші. Ясна річ, жодного стороннього, самі тільки сини свого вогнища, як вони любили казати. Ще молоді всі, може, сини тих султанських псів, які потопили в крові повстапця болгар у Тирнові і сербських гайдуків у Банаті, а перед цим рубали голови своїм власним джелялям¹. Могли там бути Ібрагім Печеві, який згодом напише історію, і високоосвічений Карачелебі-заде Абдулазів, автор «Саду проповідників», і син поета Неві Атаулла Атайї, який не доживе до мого вознесіця і не зможе його описати, як описав він османських шейхів і улемів.

Незнані вопи всі були мені, а я їм усім, та й сам ще не прозирив у свою будущину, бо й що можна бачити, маючи якісь двадцять літ?

Все ж збунтувалася моя душа, коли сказано, щоб рубав я шаблею голови баранам, яких вишхатимуть на мене служки капудан-

¹ Так звалися в Османській державі повстапці з місцевого населення про імені Джелялл, який очолив повстапня бідвоти в околицях Токата в 1519 році.

паші. Коли вже шабля, то треба й копя, а як козак па копі, то давай йому справжнього ворога, а не тупого бараца! Я сказав це сміливо самому капудан-паші, і тільки тоді він згадав, що це ж саме і є той бранець, який володіє багатьма мовами. Йому припало до смаку таке поєднання в мені, і він милостиво звелів, щоб дали мені й коня, і поспитав, що ж я хотів би рубати, гасяючи отак по двору перед їхніми очима. «Голови отим голомозним», — хотілося мені відповісти, та я обачливо стримав свою душу розгойдану і сказав, що можна й опудала, на яких вони вправляються у мистецтві володіти шаблею. Але не ставити опудала не порушно, а всадити на диких коней і розігнати тих копей по просторому двору, щоб уже коли й не нападуть на мене, то хай собі хоч утікають так, що й не наздоженеш. Це сподобалося капудан-паші і його гостям, зроблено, як я сказав, з півдесятка шалених коней а поприв'язаними опудалами в сідлах випущено супроти мене, копі заметалися безладно по двору, видовище було несамовите і водночас глумливе. Хіба мені гарцювати між удаваних супротивників отут по тісному двору перед пашинною стайнею, а не на вільній волі, де коні апі спіймані, апі сідлані, де посвист хижих стріл та гук орди, де козак стає справжнім козаком, який не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота. Шкода говорити! І кінь піді мною був не мій, а чужий, турецький, і вся моя воля змічалася в клапоть стамбульського двору, обгороджувалася високим паркапом, замикалася ворітьми ще вищими, і шабля моя падала не на ворога, а па мертві боввапи, і дивилася на мене па земля рідна і не мати божа, а вельможні зарізяки, за кожним з яких стояли цілі кладовища. Чи ще мало бачили вбивства, смертей, мало чули посвисту шаблі, зарізяки люті, безсердечні, звіроподібні душею? Мабуть, ніколи не патішались видовищем убивства, різанини, руйнувань, бо мали природне замилювання до вбивств, хай навіть несправжніх, уявних. Жорстокі й немилосердні, як і світ, у якому доводилося жити, дивилися на мене дивно невипними очима, мовби вкритими полудою ліпшуватої байдужості. У негідників завжди певні очі. А в святих і великомучеників очі — вогнисті, несамовиті, нестерпно настраждані, суцільний біль. Був я тоді великомучеником, але мав подолати нетеч стамбульського рабства бодай думкою, бодай безглуздом учинком, тож і став рубати оті мертві опудала, аж летіла з них тирса і шмаття, а коні дико іржали й харапудилися, і глина з-під їхніх конит летіла аж під оте піддашся з вельможами. Хай! Плече мое було молоде й міцне, м'язи лежали валами, удари шаблі страшні. Турки хитали головами, заковували очі. Звідки в гюра така сила і такий сприт? Капудан-паша гордовито пояснював, що цей бранець походить з вельможного роду, бо так володіти зброєю, це ж ясно, може тільки зпатпий чоловік. Дивні й загадкові люди! Тут мальовничий спокійний побут, гармонія, в якій кохалися ще давні греки, тоді візантійці, а тепер уснадукували їхні переможці, перетворивши Стамбул на прикрасу не самої лиш землі, а може,

ї неба. А там — зарізяцтво, де ціпується тільки звірячий спрят і копяча витривалість, і де навіть вельможність ставиться в пряму залежність від уміння володіти зброєю.

Наймолодший з гостей, власне, такий, як і я, не стримався, підбіг до мене, розкинув у захваті руки, мовби хотів обняти мене і мого копя, закричав:

— Еші йок, еші йок! ¹

Був жиливий, високий, довгорукий, легко дістав до мові правці, смикав за неї, так наче хотів стягнути мене на землю, примовляв:

— Ти для мене еші кардаш ², бо ти еші йок! Це каже тобі сам Бекташ, який уміє шаткувати людей, як капусту, та не може арівнятися в своєму вмінні з тобою, о джавур!

Лиш тоді поглянув я на того Бекташа і побачив, що він у грубому яничарському плащі, а пучок пір'я на його високій шапці притримується золотим обручем — ознакою хоробрості й заслуг. Молодий зарізяка, та вже заслужив шану чи то в старого султана Ахмеда, чи в шаленого Ібрагіма.

Він і далі тиснув мою руку, і я вимучено усміхався до нього, крізь піт і знемогу, радий уперше в цій землі відчутти бодай чиюсь прихильність і знов же таки не здатен прозирати в майбуття, коли цей Бекташ, ставши згодом всемогутнім яничарським агою, дивним чином сприятиме в моїх великих замірах. Та це ще мало бути чи й не бути, а тим часом після тої мові пригоди капудан-паша явив до мене свою милість, наблизив до себе, брав для розмов з чужинцями, возив багато разів на море, звелів почати зносити про мій викуп, попервах мало не з самим королем, коли ж з того нічого не вийшло, то взято гроші від моєї матері, і через два роки мене відпущено вже мовби й не як раба, а наближеного чоловіка турецького адмірала, мало не його друга і кардаша молодого яничара Бекташа. В плаваннях наших по морю, коли ніщо не приховувалося вже від мого пильного ока (згодом це мені здасться!), капудан-паша пробував піби виправдатися переді мною, так піби був я сумлінням його або суддею. Все звалював на султана, таємничого, педоступного, всемогутнього і несправедного. Якби не султан, і вони всі були б не такі, і світ знав би їх людьми лагідними, мудрими, богобоязливими, чадолюбивими, бо й хто вони насправді? Поети, мрійники, мандрівні суфії, дбають лиш про життя небесне, земну ж свою плоть трактують так, що, отримавши маленький коржик, вопа думає, піби обрела тисячу гурій, а всі їхні устремління — до аллаха, про якого поет сказав:

І коли я посилаю тобі поклон, ти є той поклон.

І коли я посилаю тобі молитва, ти є та молитва.

Але виходить так, що вони раби не аллаха, а султана, який може прикликати будь-кого і будь-коли й спитати: «Ти мій раб?» —

¹ Неарівняний (тур.).

² Друг і брат (тур.).

«Так, високий повелителю землі й неба». — «Я можу робити з тобою, що захочу — вбити або лишити живим?» — «Так, ваша величність, воля ваша». Бо й що може простий смертний? Для правдивого кожне місце — мечеть, кожен день його п'ятниця, всі місяці його рамазан, себто час посту й молитовного бдіння, а кожен султан — тінь аллаха на землі, бо сказано в корабі: «Ми возвишаємо деяких з них над іншими в степенях, так що одні тримають інших підвладними собі невільниками».

Я слухав уважно капудан-пашу, бо ж не забував, що був рабом його, хоч і довіреним, ще пам'ятав про свою молодість, хоч водночас, видати, мав і переваги над вельможним турком в едукованості, але знання мої не змикалися й не перехрещувалися майже ніде і ніяк в досвідом і знаннями паші, за яким стояли загадкові тисячоліття Сходу з його мудрістю, часто неприступною для невтаємничених, поплутаною і солодко-жорстокою. Власне, у кожного народу є своя олжа, в яку люди свято вірують. І чи ж може хто хвалитися, що він іде путтю праведною? До султана мені було далеко, лиш здалеку через затоку, на самому краю Стамбула, бачив я султанські палаци Топ-капи, султан був чи й не був, а імперія його котилася, мов велетенський залізний віз, повен каміння для тяжкості, і чавила гостроколісно все, що траплялося на шляху, і зупинити ту колісницю смерті вже не могли ні люди, ні дияволи, а навстріч османській колісниці покотом ішли пускані зусібч навипередки володарями більшими й меншими ще й свої колісници, і простий чоловік метався поміж тих загроз і смертей і вже не мав сподівань порятувати ні тіло, ні душу, ні віру, ні надії.

Чоловіка, який пообіцяв би людям рятують, могли поставити над усіма богами. Але де взявся б такий чоловік? Невже я схожий був на нього?

Тоді моя едукованість ще не стала мудрістю, видовище батькової смерті, ганебний відступ з-під Цецори, поневіряння по горах і кодрах молдавських, безладні переправи через численні річки, тоді певолія тяжка й приналива і жвотішня стамбульське серед рабів безсловесних — все це камінно налягало на молоду мою душу, душа борсалася щосили і криком кричала, воліла тільки одного: жити! А життя для мене зосередилося в отому спогаді про маленьку толпоногу дівчинку на зеленому споріші коло хатнього причілка. Ганна!

Повернувшись, знайшов її, впізнав і не впізнав, бо стала вже розквітлою жіркою, хоч і зберегла в собі оту давню, ще дитячу крихкість і просвітленість¹. Пам'ятала мене (хоч, може, й не

¹ Не така, як написано буде про неї через триста літ: «Запаска туго облягала стан, розкішна пазуха гаптованої сорочки коливалася від нагальної ходи молодниці». Коли вже несла роздягтися через 300 років жірку, то поглянули б хоч на мене. Розкішна пазуха і великий гетьман? Гай, гай!..

того, що був коло причілка), але й не сподівалася на мене, тож у свій час належний стала мужньою жоною, народила двох донечок, а тоді овдовіла, що вже нікого не дивувало на згорьованій землі нашій. Я товкся в Переяславі цілий тиждень, не знаючи, як підступитися до Ганни, бо вже заповзявся не їхати звідси без неї.

Втекло кудись серце мов безталанне.
Куди його тягне? Звичайно, до Ганни!
Просив же я Ганну його не пускати
І знаю, що гнала не раз, було, в хати.
Піду я на розшук. Боюсь, що васяду
У неї. Вечеро, дай добру раду!

(Ли Козаповський, «До Ганни».)

Тоді нарешті була ніч у травах над Трубежем, гіркі губи Ганнині, сполоханий шепіт: «Що ти робиш, безсоромний! Що ти ро...»

Кажуть, бог благословить того, хто візьме вдову в час війни. А що земля моя ніколи з війни й не виходила, то й судилося мені брати тільки вдів. І починати мав з Ганни. Ганпо, Ганно! Спогади болючі й солодкі. Кидав її, полишав, все в походах та блуканнях, в молодечтві й у прислужництві — так половина життя. Бджолу пасічник не позооставить без догляду, хлібороб пивку не заведбає, а я жону свою лишав та й лишав, бігав од неї то в степи, то на море, то проти орди, то проти турка, то до короля, то до короле-нят, вітрами впивався, дощами вмивався, і дороги стелилися мені, мов жіпочі коси. Вже народила Ганна мені сина Тимоша й дочку Катрю, вже й другого сина Юраська подарувала, а я все не міг пристати надовго до своєї домівки, гнала мене далі й далі, кидало туди та сюди, і не було рятунку. Бо й увесь світ став бездомним і безпритульним. Люди зірвалися з місць і покотилися по землі, мов перекотиполе, вічний похід, вічна втеча, блукання й туля-нина, часом здавалося їм, що тримаються якихось шляхів, знаходять дороги в безвість, а насправді йшли долинами побіля річок, поза тернами, далі від байраків, за вітром, по бездоріжжю, під сонцем і зірками, поміж могилами і пагорбами, рятували своє тіло чи душу свою — хто ж то знав? — гинули, як птахи в перельотах, і ніхто не помічав їхньої смерті, не плакав над ними, бо ж мандрували непомічені, не по дорогах, а по одвічних шляхах нужди й горя, і кожен на правім плечі мав ангола, а на лівім — диявола, і вже тим двом силам належало битися за душу грішну й нещасну.

Чом думав я про все це дорогою до Кракова, думав саме тепер, у віці далеко не молодому, власне, на спадку життя, — мабуть, не міг би признатися й на страшному суді. Обсипало мене приском від щонайменшої спроби па щирість перед самим собою, заганяв собі назад у душу все те, що скімляло, ридало, грміло, ламаючи й трошачи все довкруг і мене самого теж.

Вважав колись, що ніщо на сім світі не повторюється, окрім нещастя та лиха, а тепер з жахом перекопався, що повторюється пайсокровенніше, і то в спосіб загрооаливий. Моя Ганна, яка досі ще спливала в спогаді маленькою дівчинкою па причілку переяславської сомківської хати, і ота Реня, малепька донечка нещасної пані Раїни, невинне дитя, яке я порятував од осквернення поглядами в Переяславі. Попервах не вловив між двома цими видінями ніякого зв'язку, нічого спільного, окрім хіба Переяслава, але й це пустив поза увагою. Коли привіз їх па хутір свій Суботівський, то пані Раїна поставила вимогу дати їй якусь роботу, бо не хотіла їсти хліб жебраючи, я настановив її економкою, визначив їй платню, зробив помічницею Ганниною, в якій досить було клопоту з дітьми та зі мною, і вже небавом пані Раїна змінилася до невпізнання. Закупувала в чигиринських крамарів вдягачку лиш шляхетську, стала пишшою й гордою, краса її засяяла таким блиском, що вразила й засліпила мое зашкарубле від неагод серце, і я з острахом ходив довкола неї, мов довкола змії красивої, що міниться всіма барвами, а однаково ж колись укусить. Пані Раїна ніколи не забувала про високу порядність і про вдячність до мене, пам'ятала, що я одружений, і увираанювала це своєю надмірною шанобливістю до Ганни, та водночас була жінкою, мала втіху від моєї збентеженості, терпляче і впевнено ждала, коли біс ударить мене в ребро і я розгнуздаю сліпого коня повабу, випущу повіддя з рук. Пані Раїна не вдавалася ні до зальотів, ні до пустої кокетерії, сама тільки її присутність на хуторі вже робила свою справу, може, тому я втікав щоразу звідти, хоч здавалося, що втікаю то від гетьмана Конецпольського, то від його сина Олександра, то від королівського комісара, то від чигиринського полковника шляхетського Закревського. Час втрачав безперервність, він розчленовувався па уламки й шматки, краса пані Раїни тільки зблискувала мені й знов забувалася, бо не була вона тривкою і не могла заволодіти всіма смислами, як заволоділа колись мною Ганна, прийшовши лиш у спогаді. Але втікаючи від краси одної, я непомітно підпадав під чари зовсім

неспогадані. Як повільно й непомітно завойовує серце розум, щоб вибухнути знепацька, мовби в один день, в єдину мить, і засліпнути навіки, так і краса, як квітка, як золотистий плід, як сонце на сході, як дощ, що впав і прострумився в лоно землі, народжується непростежувано, а вражає спалахом, після якого вже світить незгасно.

Небезпеки завжди підстерігають там, звідки їх ніколи й не сподіваєшся. Я намагався уникати пані Раїни, щоб не скаламутився мій душевний супокій, а мав би вже тоді абагнутити, що це ці чари страшні для мого серця, затвердлого від поневірянь і змагань. Вирушаючи на закупи до Чигирина, пані Раїна, коли бував я на той час удома і не встигав сховатися бодай на пасіку, вередливо випрошувала, щоб супроводжував її до города і «оберігав од орди та гультайства». Коли ж скавав на коні поперед коляси, в якій їхала пані Раїна, то клята шляхтянка конче домагалася, щоб я сів до неї в коляску, бо їй страшно самій, або холодно, або жарко, або ще щось. Я відмовляв, що негоже козакові розсідатися в колясах. Тоді вона заявляла, що теж хоче верхи, як і пан сотник. «Але ж немає копя!» — пробував я знайти викрут. «Хай випряже челядипець з коляси».

Та й це ще було — півлиха. Все почалося, коли пані Раїна відхарчувалася, здобула всю необхідну жіночу субстанцію, а тоді ще зазпайомилася з цілим оберемком чигиринських пань-шляхтяпок. Ось тоді вона заявила, що не може далі підіти на цьому хуторі, бо є молода кобіта, уродозна, має доньку гожу і шляхетну, і вони повинні починати виїздити «на бал». Для козака весь «бал» був у шинку та в полі, чи смерть, чи весілля — козаку все однаково, зовсім інша річ шляхта. Молодий Конецпольський, який перейняв староство від свого батька, навіз до Чигирина пяків і пройдисвітів, як підстароста його Чаплинський та зять Чаплинського — Коморовський. Розбудовували палати, щотижня гриміли бали, на банкетах срібна й золота застава, кришталеві чари, від гуку труб і дудок хмари підіймалися, веселе товариство служило Бахусові й Венері, страшно було й подумати, щоб душу чисту віддати в той вертеп, а пані Раїна хотіла й не сама туди, а ще потягнути дитя неприємне.

Може, тоді тільки й побачив я Мотронку як слід, і серце мове старе адригнулося, і світ захитався мені перед очима. Скаже згодом наш перворозум: «Всяк чоловік є той, яке серце в нім, всьому ж чоловікові глава є серце — воно і є істинний чоловік». Помічено мною не раз і по двічі, що, коли поранене серце, розум втрачає гнучкість, тупіє, власне, вмирає в тобі зовсім.

В своїх частих вимушених від'їздах з хутора, в тяжкій своїй екзистенції, в нелюдському папруженні, в якому я перебував, мабуть, починаючи з часу складання отої тяжкої субмісії боровицької (та й чи я один!), — у такому стані душі проочив я мить, коли дитя стало не дитям, не помітив, як Мотронка ставала дівчам, дівчиськом, дівчиною, піддівкою.

Найближчим був Мотронці син мій старший, Тимко, хоч і молодший за неї на два чи три роки. Тимко, який з трьох років уже спивався на коня, а в п'ять тримався в сідлі реп'яхом, пробував учити Мотронку їадити верхи, та був надто незграбний і нетерплячий, тож доводилося братися за те діло мені самому. Підсміюючись, підкидав я одною рукою легеньке дівча в татарську кульбаку, їхав поряд з малою, притримуючи її, щоб не впала, тоді засаджував на землю, і рука моя майже не відчувала тягаря її тіла, тільки незвично мовби терпла, чи що. Скоро Мотронка вже літала паввипередки з Тимком, вигинаючись у сідлі так, що мало не діставала потилицею крупа кіпського. Шаленство жило в ній, в її очах, у голосі, в усій поведінці. Голос у неї змінився, став глибокий, настирливий, як звук текучої води. Для мене ще лишалася дитям отим з Перелєслава, вона ж бачила в мені батька свого напівзабутого, який чи був пасправді, а чи приснився, бравого шляхтича, чий сміх ще лунав їй у пам'яті, чоловіка, пропахлого кіньми й залізом, як я, так само вусатого, з таким самим поглядом з-під брів, з піснями і нестримними замріями. Батьків образ ішов до неї, витав над нею в снах і спогадах; коли ж розплющувала очі, то бачила мене і була вдячна, що так вчасно і доречно заповнював порожнечу, в яку б пеминуче мала щоразу пиввергатися.

Так тривало довго і тривало б, може, безкіпечно, бо ї що є чистішого і благороднішого, аніж оте від бога дане поєднання «отець — допька», правічний зв'язок, освячений тайнощами крові й походження? Та лихо в тім, що тут була чужа кров. Чужа кров! Поки кров невинна, то не спалахують довкола неї пристрасті, а як запуртус, заграє, заклекаче, тоді — щастя незмірне або біда ї горе ще пеміріші.

Пані Раїна вже геть забула про свої ридання переєславські й про ту загрозу, від якої я тоді порятував її малу Реню. Тепер, мов сто чортів вселялося в шляхтянку, рвалася вона з певидимих припоїв, в одну душу кортіло їй самій до папських вихплюсів-вигнбасів пічпих, та ще ї малу свою кинути в той содом! Коли ж я пустив поза увагою ті домагання, та стала допитуватися, чом не запрошую на хутір шляхетного товариства, а все козаків, мугрів грубошкірих, та ховаюся з ними на пасіці, в кущах та лозах, як бездомний.

Так опивився в мене на хуторі підстароста чигиринський пан Чаплипський, сидів у світлиці, пив мої меду, гладив свого вуса литовського, гладив черево своє пухке, розплямувався, роззірався докїл, прицмокував на мої достатки, зривистим голосом покрикував:

— Але ж, пане сотнику, пан дещо тут попризбирував, до всіх дяблів! Про пшепєльських пань і казати боюся. А то що за квіт райський у пана? Теж допька? Ах, то цуречка пані Раїни? Цїлую ручки! Цїлую... — І вже поліз був своїми заслиненими губами, щоб через стїл дотягнутися до тоненького рученятка Мотрончиного, аж та висмикнула руку гидливо і вдарила з-за столу погля-

дом не по панові Чаплинському, а по мені: батьку, чом же не захистиш свою допечку!

А я мовби ждав того погляду, перехопив його, мерщій сховав у собі, пікому не дав, не показав, тільки собі, тільки для себе, бо це був перший погляд уже не дитини, а майбутньої жінки. Сірі очі під темними бровами. Припливли з далекої далечі, з безавісті, а погляд — то ніби з віків, пеначе жили ми з нею давно-давно, тисячі літ тому, знали там одне одного, були тільки одне для одного, а тоді віки роз'єднали пас, щоб тепер повернулися ми на землю і знайшли одне одного знов. Принаймні знайшов я. А вона? Я поглянув на Мотронку тяжко й аболено і побачив, що па неї теж наслано, як і па мене, й вона так само зраділа, а ще більше злякалася, аж до здригання в обличчі. А я? Старий, жонатий, багатодітний, власне, дід, три чисниці до віку — а гріх гримить у серці, мов великодні давони.

Пані Раїна щось сокорила чи то до Чаплинського, чи до мене, та я не чув нічого, не змів розібрати слів, кров у мені клеко-тала, хотів би кинути душу до самого неба, а мав придавлювати серце.

Ще педавно, коли був у Корсуні, прочув про мудру ворожку в Богуславі і заїхав до неї, хоч згодом і пошкодував. Ворожка виявилася не старою і мудрою, а вродливою зальотною молодичею, грала очима, ловила мій погляд, сказала майже весело: «Ти одружений, але годен вести розпусне життя. Ти скоро овдовієш і знов женишся теж па вдові невисокого походження, до якої всі почуватимуть відразу, але ти спалахнеш до неї такою пристрастю і так будеш пею засліплений, що візьме вона тебе в руки і водитиме за ніс, як захоче». (Вона сказала ще образливіше: «Водитиме, як бугая за кільце»). Тоді я подумав, що це про пані Раїну, і став ще дужче лякатися й уникати шляхтянки, виходило ж геть неждане й загрозливе. Як ото співають: «Ой я з кумою розкумаюся, з куминим дівчам ізвіпчаюся».

Тож з радістю чималою їхав я па королівські запросни до Кракова, бо єдине, чим тепер міг порятуватися від гріха ймовірного, то це далекою дорогою. *Servili genio corruptus* — піддавшись людській слабості, як мовила отці єзуїти. Раз піддавшись, не хотів більше, тому втівав з Суботова. Що далі, то ліпше!

Всі домашні виїшли провіджати мене з моїми джурами, підводили коней підсідельних і під юками, бажали щасливої путі. Гаїна цілувала мене так, піби виряджала на смерть, пані Раїна ще раз перелічувала свої замовлення на панські витребеньки, які я мав привезти з Варшави, дочки мої цілували руку батькові, малий Юрась сидів у мене па руках, а Тимко поправляв кульбаку па моїм копі. А Мотронка? Де ж вона? Несла мені мою шапку-кабардинку. Малою любила падыгати ту шапку і кружляти по світлиці, притацьовуючи, тепер несла, тулячи до грудей, двилася па мене своїми хижо-сірими очима, а я не міг відірвати погляду від її тонких рук, в яких вона тримала мою шапку.

Гладила ту шапку! Гладила пальчиками ледь помітно ласкаво, чуло, заплутувалася у м'якому хутрі, випрочувалася, ледь торкала, а мені здалося, що гладять мою душу. Шкода говорити!

Вільною рукою пригорнув я до себе Мотропку, поцілував її зверху в голову, лякаючись поглянути їй в обличчя, ласкаво відіпхнув од себе, віддав малого Юрка Гапні, скочив у сідло — і світ шпрокій, воля!

Як сказано: «Полюбила Давида друга дочка Саулова Мелхола. Саул думав: оддам її за нього, щоб вопа була йому ситтю».

Мав рватися з ситі! Рвати сить і свою душу!

Досі вчувається мені тупіт копит того коня, що випіс мене з Суботова. Вже давно немає того коня та безлічі інших, які послали мене віпро по беакіпечних шляхах, вже й мене давно немає, а я далі чую тупіт мертвих коней, усіх копей, які мене носили, — крізь почі, крізь тумани й дощі, крізь завірюхи й теплу тишу, крізь пубуття.

5

Тоді я спитав себе: чи маю далечину в душі? Ось про мене вже почуто й у Варшаві, вже й послі чужоземні знають про мене, а хто я і що? Життя закінчується, а жорстокості довкола чи ж поменшало? Вийшло як у Мопомаха: «Смерть, і гоніння, і напасті, і вся видимая алая перед очима ти да будуть по вся дні і часи». Може, тому, що мій вік був надто жорстокий? Люди завжди живуть в жорстокі віки. Але той був особливий. Хто хотів жити, мав і спати в залізі, щоб сонного не проткнули мечем. Власне, й спати ніхто не міг, а тільки дрімати по-заячому, по-журавлиному на одній нозі, щоб при пайменшому шереху зриватися й летіти, летіти, рятуватися. Вічна втеча, вічна. Рід людський стояв на краю загмбелі.

Тоді я спитав себе: як же так, що на Україні таке лихо повсюдне? Ніде ж нема такої землі плодючої, такого алака пахучого, такої трави квітчастої, такої бджоли гудучої. Та налетіло панство, перетворило всю землю пащу на дяку займанщину разом з людьми, допиналося, щоб не було права, опріч панського, нахилило під свою віру всяку вихрувату голову, римську віру стало впроваджувати, піби якусь вищу моду, як і своє гербоване шплетство. Чиняться гіркі зневаги грецькій вірі з приводу унії. Маєтності владичі й чернечі повідбираці, священники в пониженні, ушіати прикладають їм ніж до горла. Де в якійсь куті ще зісталась правдива батьківська віра, там сзуйтські проповідники пус-

кають по світу всякі наклепи. Всі благання православних на сеймах застаються даремними або відкладаються з одного на другий — одна вже згадка про православну віру викликає гнів. Забулася давня слава козацька. Як прийде війна, тоді козаків висилають на найбільші небезпеки й мають, використовуючи для чужого добра їхню відвагу, а як небезпека мине, тоді за віщо вважають їх кров і їх самих? Так сталося після ординації сеймової 1638 року, коли скасовано козацьку самоуправу, дорогу на Низ загороджено Кодаком і під'їздами в степу на Інгулі й Інгульці, забирають від козаків найкращу здобич ловецьку, побори від риби й від здобичі татарської, заборонено варити пиво й горілку, сотницькі уряди роздаються не по заслугах, а за хабарі, побори панські й орендарські замучують, пани вимагають звичайним способом роботи й чиншів, та ще й забирають синів. Кварцяне військо своєї жорстокості і, виливши весь запас ярості своєї на голови невинних підданих, оголошують їх бунтівниками, напускають на них військо, а те іноді до ноги вирізає цілі села. Нема границь гіркої неволі. Королівська влада, замість захищати народ, підданих своїх і годувальників, оддає їх на поталу шляхті, бо влада дивиться на народ завжди згори, а що побачиш, дивлячись униз? Самі голови. То й кортить їй завжди стинати ті голови. Народ же, дивлячись знизу, ніколи не бачить у влади голови, а помічає саме лиш черево, жадібне й пенаситне. Тож і кортить проткнути те черево коли вже й не шаблею, то бодай тріскою!

Француз Боплан, що прикликаний був для паправи Кодацької кріпості, їдучи через всю Україну, вже пащо чужинець, спостеріг усю неправду панську й записав у діаріуші своєму: «Шляхта живе, як в раю, а селяни, як в чистилищі, а як ще селянам трапляється попасти в неволю лихому папові, їх становище гірше від галерних невольників — ся неволя багатьох з них змушує до втечі, а найвідважніші подаються на Запоріжжя».

Я виїхав з Суботова, благаючи людей, землю й небо, щоб попустили мене з моєю рапою, що несподівано зайтрилася в серці, їхав, не чув світу, вслухаючись у свій біль, але вже за Россю, коли сказав хлопцям завернути на знайомий мені здавна, милий оку мому хутір і не знайшов того хутора, тоді вжахнувся за самого себе і питав: чи ж маю право на власний біль і чи можу вслухатися в нього і не чути стогону й зойку землі моєї?

Хутір Золотаренків був спалений, сплюндрований, пощизений. Від домів самі стіни, дерева обгорілі й поламані, крипиці заналепі, пиви потолочені. Вціліла тільки церковця дерев'яна, стояла неазацеплена, і свічки горіли па налої, і отець Федір стояв навколішки перед іконами й молився.

— Як же так? — питав я його.

— Налетіли від папа комісара козацького Шемберка чи там від кого. Нищили й топтали все, як орда хива. За Івана, що побіг па Запоріжжя, може, й до твоєї Січі, папе Хмелю.

— Яка ж моя Січ, отче? Шкода говорити!

— Всі розбіглися з хутора, тепер і не позбираєш, мале й старе. А я зостався бесідувати з господом та прислухатися, чи не прогупотить десь козак. Козак — суцья буря і вітер в полі. Ми, раби божії, серед сего вітру подібні билипам божіім: гнемось, та не ломимось, ділаємо своє діло. Господу благоугодно, щоб ми були як рожі між тям терповником. Бо без тої колючки нічого й доброго не буде.

— Гарно мовиш, отче Федоре. Був би я гетьманом, узяв би тебе своїм духівником.

— А ти стань.

— Пішов би до мене?

— Чому б же не піти до самого гетьмана? На таке сам господь-бог поблагословить.

Я поцілував йому руку і зоставив поруйпований хутір, що був ніби мов поруйповане серце.

Тоді я питав себе знову: доки ж це все буде, доки?

Іхав далі і збирав кривди. Траплялись вони шокроку, летіли чутками до мене, припосили їх люди, почувши, що їду до Варшави, чи й не до самого короля, дивилися на мене з надією, так піби не сотник простий був чигиринський, а посланець небес або й сам спаситель. Рятувалися від нещастя вже тільки тим, що переповідали мені все, що сталося, і ніхто не бачив, як тяжчало й тяжчало мов серце, і ніхто не міг вгадати, як страшно вдарить колись той тягар по неправді.

За Черкасами почув я про наїад шляхтича Мисловського па буду. Люди Мисловського зруйнували й спустошили все довкола, челядь будну ловили, били, стріляли. Мисловський з своїми адгерентами поташ з куп пороспав, узяв бидла рогатого, волів і корів шістдесят, овець п'ятдесят, кіз сто, коней дев'ятеро, начиння будне в шафарні — сокир двадцять сім, свердлів дванадцять. А шафар з такого небезпеченства, од всього обжакошій, ледве з охороною божою з здоров'ям тільки до лісу ушов.

На Житомирщині скаржилися мені селяни, що шляхтичі (лащівці) Павло і Ян Серховецькі зробили наїад на село Великі Старосельці. При паїаді били, мордували і грабували селян. По ломах бігаючи, шаблями, плазами, обухами і киями били, мордували, рапи синяві, кров'ю підодші по різних місцях позавдавали, Федора Костюшченка, улапивши, на копя його ж всадовили, під брух кінський підв'язавши ноги, киями, обухами, оцпеами і нагайками посікли, у Мартяпа клячу гнідую, купленую за золотих сорок, волів різної шерсті шість, коштували золотих сто двадцять, у Опещихи — клячу тисавую, коштувала золотих сорок два, у Макара — клячу воропу з лошаком, коштували золотих шістдесят, волів п'ять різної шерсті, коштували золотих сто тридцять, а ще в Карпа, у Прохора, у Мойсея, у Костючихи, у Іллі — клячі, вола, гвалтовно забравши, до дому свого одпроводили і ку поживкові своєму власному обернули і привласчили.

Не досить па тім маючи, на здоров'я протестуючих великі пере-хвалки і відповіді чинять, людей різних на здоров'я протестуючих па дорогах засаджають, огнем і спаленням грозять і вшеляких протестуючих знищенням і спустошенням мастності їхні знести і вшівеч обернути перехваляють.

При шляхетському наїзді па ходосівських селян, які орали в полі, побито, плуги їм попсовано, а волам попідрізувано ноги.

Снасті плугові, ярма, колісницю всю дощенту посічено, порубано, попсовано.

Селяни zostавили вільну меліорацію¹ папові возному, щоб він записав її у гродські судові книги. А що вийде з тої протестації?

Жовпіри королівські, йдучи до Києва, у Вільську і кількох селах вчинили насильства над міщанами і передміщанами, пограбували їх, багатьох до смерті прибили, а одну господиню в огонь ухпули. Тягли ж усе: баранів різали, вепрів кормних били, гусей брали, комори відбивали, полті масла, сала і сири до возів брали, брали живність, збіжжя різне, вози букшовані, хомути з набедерниками, скури волові, топори, серм'яги, білі хусти, як білоголовські, так і мужські, вовну в рунах, коси, заліза плугові, мед пріспий, жупани й доломани, шиптухові кожухи.

З мастностей Киселя, Вишневецького селяни втікали через великі утяження і здріствя немилосердві. Коли ж шляхтичі їдуть до тих сіл, де ховаються втікачі, то селяни не тільки не дозволяють забирати, а ще й б'ють павів.

У якійсь корчомці придорожній скаржилися мені за кривду вже й не прості люди, а два пани, що попали саме в отаке село.

Пан Марціан і пан Бенедикт, як люди спокійні, нікому нічого не винпі, ні від кого такого на себе не сподіваючись, по челяднику тільки маючи, парюю коней і колясою, і коня підводного маючи, їхали, й в селі якомусь мешкаючі, запомнивши строгість права посполитого папротивпо заступаючих па дорозі добровільній сурове записаного, яко на якого неприятеля, з косами, понабивавпми рушницями, киями, обухами і тичипами, одні з огородів, другі з тилу, а треті з переду села з великим криком і галасом оскочивши, киями і обухами бити почали, словами ущипливими, гонорові шляхетському їхньому шкодячими лжачи, осоромлюючи, «Бий!», «Забий!» волаючи, їх з коляси збили, аж вони, видячи запал тих хлопів, через городи, мимо села, піхотою до лісу від всього убозтва свого — від коляси, коней, челяді, шкатули, стрільби, коберців, килимів до річки втікали, а ті хлопи, яко які розбійники, нас гонили, а другі зараз же там до коляси припавши, челядинців наших піймавши, киями, обухами ганебно, а велітство збили, змордували, пазад руки, яко злодіям, пов'язавши, все собі побравши і пошарнавши: колясу фарбовану, ковану, компуючу золотих п'ятдесят; шкатулу, в котрій було червоних золотих

¹ Тут: скарга з правом внести зміни й доповнення.

сто двадцять п'ять та монетою різною золотих двісті; коберець аджамський, коштуючий золотих шістдесят; килим турецький, коштуючий золотих п'ятнадцять; бандолів пара у колясі, коштуючих золотих сорок; опунч нових дві, коштуючих золотих двадцять; бандолет на челяднику, коштуючий золотих п'ятнадцять; копей пара в колясі, коштуючих золотих пултретя ста; кіп' підводний гвідий, коштуючий золотих сто двадцять; радик на коф'я, в нім було гривен срібла три; пістолетів пара, коштуючих золотих тридцять; кульбака з платом і войлоком, коштуюча золотих осьмнадцять; кляча під челядником, коштуюча золотих осьмдесят; кульбака, коштуюча золотих сім; пушорок з уздами, коштуючий золотих шістнадцять.

Не пустили справу так, а заскаржилися в гродським суді, щоб з тими хлопами право дорогу указало про той деспект, бо як же! Гультайство до права і учинення з нього справедливості дотримати слід.

Хотів спитати: де ж самі набрали стільки добра? І скільки його у вас, коли, йдучи в дорогу недалеко, такі фрайверки з собою тягнете? Більше награбованого, ніж нажитого, отак вопо, папове!

Але кому про те скажеш?! Капцлеру Оссолінському? Королеві?

Шкода говорити!

Ми їхали з королівським листом, проїзним *litterae passus*, яким забезпечувано для нас пічліг, харч, корм коням і всіляке сприяння в путі. Лист той, власне, не був нам потрібен, бо козак звик знаходити собі все й без нічної помочі, але мій Іванець Брюховецький повсюди посилався на королівський виклик, дбаючи вже не так і про нас усіх, як, мабуть, про самого себе, щоб надати собі ваги незвичайної. Мене він при чужих людях ніколи не називав сотником, а тільки паном старшим,— це надавало ваги не так мені й моїм козакам, як знов самому ж Іванцеві, бо коли ти наблизений до якогось таємничого пана старшого, що має аж королівські повноваження, то ти й сам, виходить, чоловік неабиякий.

Вони з Демком, хоч обидва були моїми джурами, не мали між собою нічого спільного, окрім своєї служби. Бо коли Демко слухняно чияв у мене при боці, вловлюючи кожне скипепня мосі брови, готовий кинутися у вогонь і в воду за свого сотника з спокійною мужністю і безкорисливістю, то Іванець прями очима навсбіч, визирював де, що і як, щоспли вдавав запопадливість і шанобливість до мене й до всіх, хто стояв вище, насправді ж, як це виявилось з часом, дбав лиш за себе й думав од самої коліски лиш про себе. Життя мое складалося так, що не мав я ні часу, ні снаги, ні змоги придивлятися пильно до людей, вивчати їх глибше, як священник або суддя, вони проходили повз мене то близько, то далі, прослизали тіпами, часом тільки мелькали, були й не істотами з крові й плоті, а тільки знаками тих чи інших цлот

і властивостей, символами доблесті, мужності, доброти, чесності, а то хижості, підступності, зажерливості. Вмирили коло мене, а як так і не знав до кінця, ким були насправді, як не відав і про тих, що мене оточували не день, не місяць, іподі й довгі роки, був як дитина — довірливий, наївний, легко обманюваний. Може, так і треба жити, а не вгризатися в людину, як казан у кістку, коли впаде на тебе з переляку й відчаю, що осліп на мить, і вхопитися за твій палець.

Іванця я сприймав так само, як і Демка, хоч і бачив виразно їхню одмінність, але не надавав особливої ваги ні Демковій надмірній відданості, ні Іванцевій пронозливості.

Десь, коли ми вже були за Любарем, вранці прибіг Іванець, який цілу ніч десь метався, мов мисливський пес у пошуках зайців, і здійняв гвалт.

— Пане старший, — кричав, крутячи булькатими своїми очима, — пане старший!

— Вже десь продав пана сотника з потрібкою, — пробурмотів Демко, який добре знав свого співтовариша.

— Що там у тебе? — поцікавився я.

— Пане старший! Тут неподалік у містечку сьогодні набиватимуть на палю чоловіка!

— Ото радість, — не стримався Демко, — нічого ліпшого не міг ти нам принести з свого цілонічного блукання.

Я зауважив, що карання палею не належить до милих розваг і наряд чи нам треба було про це й чути.

— Але пана старшого запрошено на те видовисько! — мовив невинно Іванець.

— З чийої ласки? — поспитав я без вдоволеності.

— Нащо й питати! — сплюнув Демко. — Це ж йому не спиться й не лежитьсья, все шукає та випюкує. От і допюхався!

— Що там справді? — вже суворо поспитав я Іванця.

— Та тут за лісом містечко, вопо й не містечко, а так двадцять домів рипкових з маєтностей папа сенатора Киселя, і в околицях завівся збуй якийсь жорстокий. Крав волів, як їх гнали до Гданська на продаж, погоничів забивав на смерть, а волів ніби перепродавав іншим погоничам, вже з маєтностей не Киселевих, а Корецького, чи що, через те того збуя не могли ніяк пі вислідити, ні ввіймати. Нарешті ввіймали, і засуджено його до палі. На муках вогненних пробував виправдатися тим, що не хотів, мовляв, щоби добро, важите простим людом, себто воли рогаті, ішло кудись у чужу землю, для чужих ротів, а мало б зоставатися тут для споживку тим, хто його надбав. З тих слів панство тільки посміялося. Ніщо не могло врятувати злочинця. Діяв сам, без спільників, тому й кару понесе сам, і нікому його не жалко, чи хто й помолиться за його душу грішну. Державець же місцевий, шляхтич Ніздіковський, почувши, що пан старший їде на припросини самого короля, вельми порадив і сказав, що приїде сюди сам, щоб виявили йому честь і скористалися з його гостини.

— Добра мені гостина — чоловіка на палю набиватимуть! — мовив Демко.

Я махнув йому рукою, бо ж однаково вже нічим не зарадиш, раз Іванець так нас продав тому шляхтичеві послужливому.

Справді, ва якийсь квадрац з'явився й сам Ніздіковський, верхи на коні, в новому кунтуші з шнурками, в супроводі десятка відчайдушів, вусатих і гострооких, мов лашкивіці з наших країв, був вельми гречний, повів мову про Варшаву, тоді про наших спільних знайомих, пошкодував, що не знав завчасно про наше прибуття й не зміг приготувати для нас прийняття ліпшого, аніж споглядання тяжкої кари, від якої в нього теж перевертаються всі нутрощі, але що він може вдіяти, коли тут повним голосом промовляє суворий закон, перед яким усі ми лиш діти несміслепі. Він залюбки принижувався і перед законом, і перед королівським іменем, і навіть переді мною, бо я мав королівський лист, але водпочас робив це з високою гідністю і гордістю, аж мене брали зазидки. Пан Ніздіковський був мов уся шляхта, якою я знав її упродовж свого довгого й тяжкого життя. Не була ніколи простим знаряддям руйнації, що захищає короля й Річ Посполиту без любові, знищує всі перепони без ненависті. Вичитувалося щось вільне й свавільне в їхній покорі, щось благородне в самому їхньому припущенні — і це при надзвичайно розвиненому почутті особистої незалежності, пихи й гонору. Вони уявляли, що б'ються за величну красуню, не помічаючи, що насправді захищають відворотну й словорожу відьму. Але сказати їм про це, то вони одразу ж стануть кричати, що не за короля і не за речі недотикальші б'ються вони, а за давні знамена, що майорили в стількох битвах над головами батьків, і за вістари, перед якими вони отримали руки своїх невіст, красунь, яких не бачив світ, і то була правда. Так, вони були ввічливі, люб'язні, ніжні до жінок, мали вишукані смаки, любили веселе поводження — і саджали на палі, знай саджали на палі, мовляв, ми за столами в золоті й сріблі, а хлопство й гультьйство козацьке на палях.

Пан Ніздіковський, мабуть, і мене запрошував на видовисько судне з потаємним наміром мстивим показати, що чекає на всіх тих, хто повстає проти шляхетського порядку. Але робив це з якнайвищою люб'язністю, і я вимушений був відповідати теж люб'язністю, покликав Федора Вешняка і сказав йому підіймати козаків і їхати слідом за нами.

Дорога була й недалеко, але досить пустельна. Коні вгрузали по саму мичку в сипкому піску, з соснових гущавин мало не під кінські копита вискакували на дорогу налякані тетеруки й подивовано квоктали на таке несподіване нашестя, нарешті опинилися ми на густо обставленому людом і вовами містечковому майдані, з другого боку, мовби нас вичікували, прибули на двоколісній дриנדолці два поважні пани — пан суддя Кордуба і пан возний Коструба, жовніри, проїхавшись крізь натовп, поставили оддалік од нас приреченого — невисокого мурого чоловіка в по-

лотпяних штапях і в полотняній довгій сорочці, з покутмленим волоссям, рудим, піби обмазаннм глиною.

Пап суддя і пап возний розклапаялися зі мною й козаками, після чого пап Коструба, проклинаючи все на світі, але зазначивши, що має виконати свій уряд, бо шляхтич без уряду — що пес без огопа, став вичитувати з довгого листа злочини того мурого чоловіка, і патови мовчки слухав, чи то вірячи, чи, може, й не дуже, бо йшлося, мабуть, не так про сповинність того незнапого їм чоловіка, як про саме видовище.

З'явився й кат, безвухий циган, у червоній сорочці й синіх шароварах, босий, з байдужо-жорстокими очима. Він пригнав пару сірих волів, наладнав палю, довгий, аршинів на шість або й вісім, добре виструганий кілок з гострим залізним шпилем на кінці завдовжки аршинів зо два.

Поки не було ката з волами, приречений стояв непорушно, мов стовп глиняний, але тепер зиркав похмуро перед себе і сказав тихо, але з притиском:

— Священника.

— Богомільний збуй! — зрадив пап Коструба і подав знак рукою собі за спину. Звідти одразу виступив літній батюшка в рудуватій поношеній рясці, старий і зужитий, як і все його начиння. Наблизившись до приреченого, він простягнув йому великий хрест, напнувши ретязь, на якому хрест висів у нього на грудях, але мурий наставив руки і крикнув сердито:

— Ікону! Божу матір! Чи мав би так вмирати тут, як собака?

Священик розгубився, бо ікони з собою не мав, до церкви ж було далеко.

— Панство гадає, що йому копче треба поцілувати ікону? — послитав возний. — Той драб хоче продовжити собі життя! Хіба я не знаю цих фарамушок?

— Хай привезуть ікону, — болісно скривившись, мовив пан Ніздіковський.

— Але ж це займе до дябла часу! — вигукнув подивований возний.

— Хай привезуть! — твердо повторив шляхтич.

Ми стояли і ждали. Мурий чоловік знов упав у безрух. Мовби вмер. Але ожив, як подано йому батюшкою ікону. Кивнув своєю кучмастою головою — вклопився нібито чи хотів цілувати. Тоді знов завмер. Священик осинив його хрестом і відступився. І вже тепер відступилося од мурого життя. Віддавши воли погоничеві, який мав бути, з усього видати, підпомічником катовим, майстор¹ збоку підійшов до засудженого, зміло збив його з ніг одним ударом, стягнув йому за спиною руки, аж посипили пальці, тоді став прив'язувати йому до ніг дві ремінні постромки, другі кінці яких закріплені були до ярма па волах. Погонич на катів знак гейкнув, воли пішли ходою повільною і байдужою, змахуючи хвостами

¹ Так звало в ті часи ката.

й ремигаючи, кат упер вільний кінець палі в низькій стовпець і притримував, щоб паля не спорснула, а гострий її шпиль почав гходити в тіло нещасного. Залізо пронізувало путрощі приреченого так швидко, що не встигала виступати павіть кров, все здавалося несправжнім, якимсь жартом або дурним спом, паdto що мурий чоловік, переборовши муку смертну, ще здобувся на молодецтво й крикнув майже бадьоро:

— Криво паля йде, майсторе! Пильнуй!

Набивати на палю треба було так, щоб не пошкодити життєвих органів і спрямовувати шпиль не в серце, а щоб вийшов він спиною на піваршина. Тоді підіймаю палю з набитим на неї чоловіком, закопувано кінцем вільним міцпо в землю, і сидів на шпилі нещасний, поки не зсохне й не викориняться, як в'ялена риба, так що коли вітер повіє, то вертілося його тіло кругом і торохкотіли всі кісточки.

Мабуть, безвухий цей майстор не був паdto досвідчений у своїй справі, бо таки повів палю запаdto криво, про що йому знов хотів сказати приречений, але вже цього разу слова в нього всі злилися в якесь хрипіння й клекотіппя: «Кр-р-р...» Коли ж кат з помічником підняли караюого і вставили палю в заготовлену яму та стали мерщій утрамбовувати землю круг неї, мурий чоловік на залізному гострику завив од болю й стражданя, може вмираючи, а може тільки конаючи. Вив низько, утробпо, по-вовчому, аж молодші козави затуляли вуха, а Іванець підскочив до мене й зашепотів: «Пане старший, дозвольте, вкорочу його муку! Дозвольте, пане старший!» Я промовчав, тільки знизав плечима, а Демко так само пошепки мовив до свого товариша: «Не мішався б ти в божі справи», та той уже вихопив пістоля, підскочив до чоловіка на палі й прострелив йому груди.

Все покритося моїм королівським листом. Пап Ніздіковський розпростав плечі й заявив, що йому камінь спав з душі, бо він звик рубатися з ворогом у полі, а не отак катувати хай і найбільшого злочинця. Пап суддя сказав, що він тільки суддя, а над ним закон, пап возний зпов повторив про свого пса без огона, священик перехрестився звільна, відпускаючи гріхи всім винним і певинним. Так і закінчилася та пемила папа пригода, тільки Демко скреготів зубами на Іванця та допікав йому до самого Кракова, обіцяючи відплатити ще й не такою розвагою. Я мовчки посміювався, знаючи, яка то пуста похвальба Демкова, Іванець же огризався добродушно, дивуючись, що не поціновано належно його запопадливості добровільної й безкорисливої.

Не міг збагнути, яку тяжку прислугу зробив нам усім, додаючи до всього баченого дорогою ще й це страшне видовисько. А я думав тоді: ніколи не забувай аустрічей з стражданням і смертю, забудь усе, та тільки не це.

Поки добиралися до Кракова, зранені душі мали не тільки козаки літні, потерті й пошматовані тяжким життям, але й молоді. Ще не наслідувалися сказати мені в очі, тож намовляли Демка та Іванця, а вже ті одип поперед одного вмовляли мене:

— Пане сотнику, а що, коли отак пробитися до короля і все йому внести у вуха!

— Кажуть, він за руський народ.

— Королі завсігди за народ, та пани заважають!

— Сказати йому про всі гошпня й насильства.

— Бодай про те, що бачили на власні очі.

Я собі покинував головою, притакуючи. Хто б же зпехтував такою нагодою, коли б опипився перед королем? Була якась падія, що король справді допустить мене бодай поцілувати руку (і вже тоді я зумію вверпути йому дещо!), бо ж і на похороп королеві правлюся я з півсотнею своїх козаків буцімто на запросили самого Владислава. Мав прихильність до мене, міг мати навіть септмент, згадуючи моє цілорічне служіння йому (тоді ще королевичеві) в час його подорожі по Європі. Та тільки коли ж то було! Двадцять років тому. Вже все пойнялося маревом навіть для мене, а для монаршої пам'яті? Гай-гай...

Краків повен був люду і ще повпінний чуток. Говорили й про королеву (бо мертва) та її похорон, а все більше про короля, бо нечасто бував у древній столиці польських королів, ображений, здається, на краківського воєводу, який у час елекції не підтримував Владислава. Гнів на воєводу обернувся нехиттю й до краків'ян, і хоч під час коронації Владислав ніби й пробачив їх, але тепер знов згадав свою образу і, прибувши на похорон, не став в'їздити в місто, а зупинився в Лобзові. Делегація краківських міщан вимушена була вітати короля в Лобзові, та поки райця трудився з своєю промовою, Владислав навмисне надягнув рукавичку на свою правицю, так що коли райця наблизився й став на коліно, щоб поцілувати королівську руку, та побачив, що має цілувати рукавичку. Райцеві довелося підвестися з колін, щоб замить знову вклякнути перед можновладцем, але знов наткнувся на руку, сховапу під мертвою шкірою. Розгублений до краю, послапець гордих краків'ян вдруге підвівся з колін і вперто вклякнув утрете, маючи намір поцілувати закрити королівську руку, але саме тоді Владислав, мстиво посміхнувшись, зняв рукавичку й простяг райці пухку свою руку для поцілунок.

Ще тяжче довелось воеводі краківському Станіславу Любомирському. Був хворий і мав добиратися до Кракова з свого замку в лектиці. Не застав у місті короля, кинувся до Лобзова, але Владислав не хотів його приймати. Коли ж парешті прийняв, то досить гостро висловив йому свою неприхильність за те, що той нібито протинився його елекції. Любомирський каювся й заприсягався у вірності, аж поки був прощений.

Король, з усього видать, був сумний, хворий і гнівний. Нікого не хотів бачити, приймав тільки своїх канцлерів Оссоліпського та Радзівілла, з ласкавим смутком вислухав повітання примаса Польщі Мацея Любенського, який теж прибув на похорон і відвідав Владислава у Лобзові, але більше нікого до владці не допускало в ті дні. Куди вже там простому козакові!

Сподівання були, що допустять перед світлі очі козацьку депутацію бодай гетьман Конецпольський, який теж прибув разом з іншими вельможами на похорон, але чи він і знав про папу тут присутність, а коли й знав би, то зайвий раз не захотів би, певно, споглядати на свавільного Хмеля і його товариство.

Так прийшов день погребу.

Процесію розпочинало дві тисячі піших. Землі і воеводства, князівства і вольні городи, шляхта пемаєтна, ходачкова, і міщани, купці й ремісники, воики з приграничної сторожі й просте хлопство, все в жалобі, в темному, аж темніє в очах і світ тьмариться довколишній од такого вдовища. І в тім похмурім кондукті від кількамільйонного народу українсько-руського лиш жменька козаків, бо й народу для панства такого пемає, а є тільки козаки, а земля поділена на воеводства: Київське, Черпигівське, Брацлавське, Волинське, Руське, і так од воедств і виступають у процесії сумновусі шляхтичі, а нас запхнуто десь між хлопством та мало не циганами, хоч і йдемо ми досить поважно й виставно: в сивих шароварах та жупапах, в чорних легких киреях, оселедні звисають з круглих паших голів, мов шаблюки, самі ж шаблі напинають увизу кирею, так що розпихаємо довкола себе процесію і твориться тут місце вільніше. За нами тягнулися довгими шерегами отці духовні всіх законів. Чотирнадцять золотих тиар прикрашало кондукт сяянням вищих капеланських гідностей. Краківська Академія йшла перед музиками, які жалібними тонами поглиблювали загальний смуток. Служки тягли на кріслі недужого воеводу краківського Станіслава Любомирського — господаря землі, в якій спочине навіки тіло Цецілії Ренати. Воевода бжеський литовський Теофіл Тризна, воевода поморський Герард Денгоф і воевода руський Якуб Собеський песли за Любомирським інсигнії шведські, а воевода познанський Кишиштоф Опалінський та воевода сандомирський Кишиштоф Оссоліпський — інсигнії польські. Корону покійної королеви шведської й польської Цецілії Ренати віс каштелян краківський, гетьман коронний Стапіслав Конецпольський. Шестерик копей, окритих до самих ніг чорним сукном, тягнув печальний повіз, на якому покоїлося тіло

пеліжничці, обслонене дорогоцінною золотою ткацкою. Повіз супроводжували придворні з свічами в руках.

Короля, водягненого в пишні чорні мережива, несено в роззолоченій лектиці, повитій чорним брабантським мереживом. Він весь час плакав не ховаючись, а надто тоді, коли з'явився п'ятилітній його син королевич Зигмунд Казимир, якого виліс на руках з дому великого канцлера при вулиці Канонічній воєвода бельський Кшиштоф Конєцпольський. Правобіч од короля йшов його брат королевич Кароль, як посол імператора Фердінанда, а по ліву руку посол князя баварського Максиміліана Віттельсбаха. Королевича Зигмунда теж супроводжували послы князя бранденбурзького Фрідріха-Вільгельма і князя нойбурзького (цим князем, власне, був сам король Владислав, тому послом від самого себе уповноважив виступати великого канцлера Оссолінського). Коли перед костьолом, де мали поховати королеву, тіло здіймано з ридвапа, прибули посланці від князя семиградського Ракоці.

— Ще лиш од турка та від хана бракує послів, — прошепотів хтось з моїх козаків.

— Вже, мабуть, були, — відповів йому інший. — Три місяці ж, як вмерла королева. Було, мать, тут люду та було.

— А вона, сердешна, все ото лежала та ждала, поки поховать.

— У каролів завсігди так.

— Чого б то воно?

— А влежуються, як групи.

— Дурний: ждуть чи не воскресне! Ото покладуть у ванькири й витримують, як окіст вуджений, днів по сорок, а то й по цілих сто.

— І воскресать?

— Хто ж його анає. Видно, воскресали, раз ото так держать.

— А що, пане Зновію, — присунувся до мене впритул Федір Вешняк, — чи не здається тобі, що покликано нас, аби схоронити не саму королеву, а й усю королівщину з Річчю Посполитою купно?

— Помовч, Федоре, — сказав я йому.

— Та це я так, до слова, поки ото небіжчицю до храму вносять. Та й малувато нас, як погляпути.

Я кинув йому осудливо, щоб мовчав, бо негоже в таких місці теревені правити, а сам подумав, що могло бути нас і більше. Ой, ще й як же більше — тільки гукни!

В самий костьол нас це вдушено, бо не тої віри та й чину не того, а відомо: у кожного свій бог і своя церква; торжества для нас закіпчилися без мови вітарної і співів прощальних, та хлопці мої не дуже тим і переймалися, тільки диво брало всіх, що допущені були до такої високої церемонії, та ще й спроваджені для цього аж оп авідки — з самого Чигирина!

— Що б то воно значило, папе сотнику? — допитувалися в мене козаки, коли ми вже скинули з себе чорні киреї й випили по

чарді краківського меду за здоров'я живих і пам'ять пєбіжчиків. Поки їхали до Кракова, якось вікому пє вмічалось в голові, в яку вони честь ускочили, аж тепєр збагнули й не могли пєдивуватися.

— Або ж пєдє козак угору, або й трясця його маму зна!

— Підєш угору, аж вірєвки тріщатимуть!

— А може, то для папа сотника рєшпєкт?

— Як рєшпєкт, то сотню б покликали, а то лиш півсоті — та й та пє повна.

— Козацького духу бояться!

— Ото й у костьєл пє пустили, щєб ми свічок їм пє позагашували, як дихємо!

— Не пустили, бо попихачі, а там сама папа!

— Не попихачі, а сваволя!

— Гультяйство!

— Розбишаки!

Жартували самі пад собою, переказуючи прізвиська, якими обкладала їх шляхта. Сміються пад усіма, пад собою пайперше. Бо вільні душею. Раби не сміються — ті плачуть.

Ужє в Кракові почув докладніше про смєрть королеви. Гуділо про цє все місто. Була в спєдіванні. Мала пародити щє одного сина королю. В берєзні виїхала з королєм до Литви на лови, бо Владислав пє міг і тижня прожити без полюванья. Королі завжди ллють кров: коли не на війні, то на ловах. Підскарбій падворний Тижкевич запросив королеву бути хрєщеною матір'ю його повородка, і вона згодилася. А цє був гріх, бо коли в такій спєсіб поєднується святим сакраментом щєйно народжєне пємовля і щє пє народжєне, то одне з них має заплатити за таке порушення смєрть. Так і сталось. Через два дні на полюванні пси вигнали з барлогів двох ведмедів, одиє з них пастрхав королеву так, щє вона поранилася об сани і зашкодила плодів. Через тиждєць Цецілія Рєпата народила мертвого сина, а за дєнь і сама покінчила обрахунки з життям. В гарячці неспєдєвано стала співати, чєго від неї ніколи піхто не чув, а тоді рідною мовою своєю пимєцькою пібито сказала: «О підступний світе, о Цеціліє, о несталий світе! Нєма в тобі нічєго постійного, щє б радувало». По тих словах умерла.

Тєпєр я думав над тими словами, і видавалися вони мені пророчими.

Щє як брався до Кракова, то мав якісь надії, сам не відаючи, які й нащо, а тут, загубившись серед вельможного папства, повного пихи, мав потєтати пайпєсмєлівіші спєдєванья свої.

До короля не пускаєо навіть канцлера коронного, то вже щє там мовити про козацького сотника, хай і заприязненого в роки відлєгли з Владиславом.

Король знов засів у Лєбзові, пріймає і відправляє іпєземних послів, тоді прикликав сєнаторів і сєкретарів на тємпє раду,

потім до кінця місяця обсівся лікарями своїми прибічними, бо пазбирав за півсотні літ од нездержливого життя цілу купу хворощів.

Я був однолітком короля. Міг би повітати його з початком п'ятдесятого року життя (бо саме в червні Владислав мав день народження), мав і відповідний дарунок для короля — скакупа золотистої масті, якого вів з Чигириша, нікому не кажучи павіщо, видаючи за свого навзаводного коця, хоч так жодного разу й не сів на цього. Мав я що сказати королеві, і не так, мабуть, про плачі, як про сміх, бо коли парод починає сміятися, то в тім загроза найбільша.

Канцлер коронний Оссолінський прийняв мене в своєму краківському домі па Капоічній, але прийняв потаємно, вночі, щоб ніхто не знав і не бачив, виявив мені ласку па радощах, бо щойно варучив свою другу доньку Анну Терезу з сипом вєводи серадзького Зигмундом Деґгофом, а сина свого Францішека — з донькою покійного вєводи поморського Дзяліньського. Вернув од мене хитрого свого поса, сипав пустими словами, зблискував очіцями облудно і водночас мовби й ласкаво.

— Радий вітати пана Хмельницького, пане писарю генеральний.

— Всього лиш сотник, пане канцлєре, сотник козацький з Чигирипа.

— Але ж усе в ласці божій і королівській. Чом би й не стати панові Хмельницькому знов писарем військовим, а то й вище?

— Сам собі дивуюся: чому не стаю знов писарем щонайвищим?

Так перемовлялися ми, шермуючи словами, мов шаблями, а кожен думав своє, кожен гнув па своє. Я пробував вивідати, чи не допустить мене до руки король, а Оссолінський крутив-вертів, нічого не кажучи прямо, але виходило так, що король педужий і нікого вже тепер не захоче бачити до самої Варшави, а коли там буде, того не відає ніхто; ще виходило, що я все щ маю братися до столиці й там терпляче ждати (чого й від кого?), бо хто жде, той дождеться, але до Варшави не слід вести за собою цілу сотню (я нагадав, що не сотня, а менше півсотні, хоч і зветься півсотнею), таки ж сотню козацтва, од якого завжди множиться сваволя й безчинство, тому взяти з собою лиш облугу для підтримання палежної гідності, а решту відпустити домів.

— Хочемо бачити пана Хмельницького ще й у Варшаві і то кєнче, — підсумував коронний канцлєр, після чого влаштував мені учту, хоч і невєличку, але досить милу для підбєбіння, коли сказати коротко.

Так я, взявши лиш Дємка та Іванця, помандрував до Варшави, а козаків, наставивши старшим над ними Вєшняка, відпустив назад до Чигирипа.

Маєдри замінують війну. Ось так можна перемірювати дороги місяць, і два, і цілі роки, а хто й життя ціле витрачає па це

приємне заняття, втішаючи око розлогими рівнинами и крутими горами, ріками тихопливними й густими лісами, великими городами й мальовничими селами. Спочивав би і я отак серцем, із землі рідної переїхавши в землю лядську, беручись з Кракова па Варшаву побіля гарних кам'яних містечок з струнками шпичастими костеликами в кожному, з бароковими палацками серед зелених трав і неприступними замками над урвищами і на скелях. Гарна земля і багата, хоч і видаються пивки западто піщими та періодичими, бо все пісок та суглинок, не зпати звідки й береться те багатство, що ним так пишаються всі оті вишукані кам'яні будовання. Моя ж земля лежить десь потужними валами чорозему, безмежна в своїй родючості й плодючості, ані тобі кам'яних споруд, ані палаців, ані пишання та величання — глиняні хатки, дерев'яні млини, земляні греблі та ставки, а оздоба найбільша — хіба що вороги довкола, які облягають хмарами. Тож і виходило, що здобили ми не міста свої й села, а тільки самих себе, і не коштовностями та прикрасами, а залізом і мужністю. Як то сказаво в Мопомаха: «Не їді й питті не лагодьте, а оружжя не знімайте з себе».

Короля бачити мені не судилося. Він затримався під Краковом, розважався ловами в Неполоміцькому старостві краківського воеводи Любомирського, вбивши там, як переказувано при дворі, чи й не п'ятдесят оленів. Тоді приймав у краківському замку московських послів, там же прийшла йому вість про смерть папи римського Урбана VIII, запеклого гонителя грецької віри. Урбан сидів на святому престолі 21 рік 4 місяці й 23 дні і сирикрився не самим тільки православним та дисидентам, а й католикам, про що недвозначно сказав при мені канцлер литовський Радавілла, коли зустрів я його впочі в королівського секретаря Любовицького. Любовицький, найблизчий чоловік канцлера коронного Єжи Оссолінського, покликав мене за звичаєм пізньої ночі, бо, видно, ніяк не хотілося вельможному панству виказувати свої зносини з козаком. У секретаря застав я й канцлера литовського, що сидів уже за столом, розігріваючи свою голову випом. Чи й він теж був гість королівського секретаря, а чи вони удвох ждали мене для якихось перемов, так мені й не вдалося тоді довідатися, бо Любовицький тільки натякав на щось, просив мене бути терпеливим, не квапитися додому, побути в столиці, може, й відновити давні свої знайомства (я подумав, що коли так, то слід починати з короля, бо з ним я, здається, знайомий найдавніше, та ще й одполіток). Секретар і канцлер, звиклі до нічних сидінь, припрошували мене, як рівного (бо ж вільність у королівстві для всіх!), скуштувати напоїв і паїдків, не забували й про втішання своїх утроб. Король любив бачити довкола себе таких, як сам, опасистих, череватих, пухкощокних, певситимих і певтомпшх в учтах, тож і канцлери обидва, секретарі і навіть лікарі прибічні вирізнялися хіба ж такими тушами, так піби сподівався можливо-

владця, що з тої плоти обфітної¹ зродиться й відповідний розум, розум же, відомо, надає блиску й польору всьому тому станові, до якого належить чоловік. З розумом ще й не знати як воно, але мовці всі вони були витверні і не пропускали жодної нагоди, щоб покрасуватися словом чи то в сенаті, чи в сеймі, чи перед послами чужинцями, чи перед королем, чи на учтах великопанських, а чи й у такій-от нічній потаємній бесіді перед простим козаком незнатним. Щойно зайшла мова про вмерлого папу, як Радзівілл, поглажуючи грубий ланцюг золотий, що на ньому перевішений був через груди, а також золотий єзуїтський хрест, пустився в розбалакування пиші й заплутані.

— Смерть найсвятішого в багатьох викликала радість, а смуток принесла хіба що роду Барберіні, з якого був Урбан, та їхнім прибічником, — неважно мовив хранитель малої державної печаті. — Загальна вада сього світу, що завжди подобається нове, а старе й довготривале викликає пересит. Рідкісний то птах, щоб світський чи духовний владця довго володарював і позоставив по собі жаль і прагнення, щоб і далі лишався при владі; немає розумного вміння перетримати вічність. Коли випадає монархові жити довше, тоді зроджується в ньому хіть тривання вічного, хоч і розуміє, що це суперечить минулості; сам перед собою вдає, ніби йому те подобається, а в душі відчуває вже потребу зміни становища. Ось таке є пещастя сього віку, що пануючі сходять на той світ лише тоді, коли зігнали туди всіх інших. Погані й добрі владці в цьому однастайні, різниця лиш в тім, що одні хотіли б жити й по смерті, інші ж, поховані в забутті, частіше воскресають у злостивих пересудах.

Любовицький пєскаржився на труднощі перемов в московськими послами, які жадали видачі якогось подляського шляхтича Яна Лубя, ще влову, як то вже було колись з двома самозванцями, називав себе сином Івана Грозного Дмитрієм і розсилав листи, в яких піддаєсувався царським сином.

Я слухав мовчки. Ще й третій Лжедмитрій! Чи не забагато? Чи давно два самозванці грасували в Москві і військо шляхетське грабувало Кремль? Владислав, коли коронувався, те не втерпів, щоб не прийняти сан короля шведського, згадавши, що походить з шведської династії Вазів, а тоді ще й назвався Московським великим князем, хоч це вже суперечило не тільки станові речей, а й просто здоровому глуздові. Тепер, щоправда, не йменувався Московським князем великим, але й не відмовлявся ніколи від присвоєного пєзаконно титулу.

Ще й пробував силою здобути корону російську в 1618 році, вирушивши на Москву з великим гетьманом литовським Ходкевичем і прихопивши з собою козаків Копашевича-Сагайдачного. То що ж: зпов козаків на Москву? Встелювати трупом козацьким усю Європу, щоб згодом випагородити ще одною якоюсь сеймовою

¹ Тут: обважнілої.

ординачією, як ота з 1638 року: «Всі їхні давні права — старшинство, прерогативи, прибутки й інші гідності за їхні вірні послуги від предків наших набуті, а тепер через ті заколоти втрічені, на вічні часи в них віднімаємо, значачи мати тих, яких доля війни позоставила серед живих, за поспільство, оберпене в хлопів?»

Але мої співрозмовники на тому й урвали свої скарги, навіть нятяком не виказуючи своїх памірів щодо козаків, та й щодо мене, хоч і порадили терпляче ждати повернення до столиці короля або принаймні великого канцлера коронного, який завжди був прихильний до папа Хмельницького.

Король поплив з Кракова до Варшави Віслою. Плив повільно, сходячи на берег то у воеводи сандомирського, то в маєтках коронного канцлера. Скрізь влаштовувано йому пишні повітання, підпошено багаті дари, тоді згаювано час у багатоденних ловах. Коли ж прибув нарешті до столиці, то владнав справи з московськими послами і виїхав до Полоцька, запрошений братом своїм королевичем Кародем Фердинандом, щоб узяти участь в його інгресі до катедри.

За королем, як то воно й палежало, потягнулося все папство, знов мав я переводити дні, хіба що пити горілку та поспівувати з своїми хлопцями пісень, згадуючи домівку. «Ой ти, грушко моя кучерява! Ой коли ти зросла, коли виросла, на зелений явір похилилася?..» Боявся згадувати про ту грушку, лякався самої думки про неї. Та й який з мене тепер явір зелений? Повіривши в тьмяні панські натяки на ймовірні королівські милості, сиджу тут жалюгідним підніжком трону — так сповнюються слова Боровицької субмісії, писаної мною в ім'я погромлених козаків: «Ми найнижчі підніжки маєстату його королівської моцці папа пашого милостивого...» В цьому принизливому й безнадійному очікуванні столичному невідь-чого ставав я схожим на упослідженого посполитого, який, забачивши золотий поріг, проспить під ним півжиття в сподіванні доторкнутися до золота, або дідждатися, що на нього впаде бодай відблиск. О царедворці в дядківських сірках, о азіатські хитрощі за високими вилицями, о вдавана байдужість і покора, за якими клекоче гнів і погроза! «Байдужий люд, а земля простора».

Знов мав я нічну зустріч з королівським секретарем Любовицьким, який цього разу виступав уже мовби від імені великого канцлера а чи й самого короля, хоч прямо про це й не казав. Крутив і вертів, павчений цієї хитрої науки серед придворних підступів.

— Чи пан Хмельницький міг би зустрітися з одним вельможним чоловіком?

— Власне, для цього тут сиджу.

— Йдеться трохи не про те, про що думає пан.

— Тоді шкода й говорити!

— Пан не є офіційною особою.

— І в Кракові не був офіціалістом!

— Торжества маємо позаду. Та й туди мали б запросити когось з старших козацького реєстрового війська, а не пана сотника.

— Чом же не запросили? — спитав я, вже не приховуючи гніву.

— Пана шанують при дворі за його морські звияги. Ніхто, щоправда, не зможе довести участі пана Хмельницького в тих відчайдушних виправах, але повсюдно відомо, з яким розумом це провадиться. Розуму приховати не дано нікому. На сім світі то клейнод пайкоштовніший і пайкоздобішній. Тому, власне, ми й покликали пана й так затримали його довго, аби зачерпнути в нього поради.

— Порада річ безкоштовна. Та тільки який же з мене порадник тут, при дворі його величності? Можу хіба що скаржитися, та й то від себе самого, бо ніхто не давав повноважень високих.

— Щойно прибув до Варшави посол французького короля граф де Брежі. Чи пан міг би зустрітися з ним, добродію Хмельницький?

— Треба б запитати посла, чи міг би він зустрітися зі мною. А ще: об чім мені трактувати аж з французьким послом? Ще з турком чи татариним знайшов би що обмірковувати, Франція ж задалеко від України.

— Саме тому, саме тому, що задалеко. Граф де Брежі зацікавився вашим козацтвом і має до пана Хмельницького звабливі пропозиції. Він зузпнився в Уяздові, там же папа Хмельницького завтра чи позавтра.

Стільки намірів і стільки сподівань, а тепер така дурна пригода!

Я навмисне зодягнув своїх хлопців у козацькі білі свитки, сам зодягнувся так само і по обіді наступного дня вирушив до Уяздова шукати садибу пана де Брежі.

Наші білі свитки чи не найбільше припали до серця панові послу. Він був у захваті і від святок, і від шабель у простих чорних ящурках, і від наших пістолів, які могли робити в чоловікові таку дірку, що кулак просунеш. Посол виказував французьку поривчість у всьому: і в мові, і в рухах, і навіть у тому, як трусив переді мною пір'ям з свого крилатого капелюха, так що око моє нічого не могло побачити за тим мерехтінням, і я тільки чув високий, мовби аж вискучий графський голос (чи вже так паладнав його для королівських вух?), яким посол виспівував мені всіляку хвалу. І моїй освіченості, і моему розумові, і моїй латині, хоч була й не моя, а ще з сзуйтської колегії від отця Андрія Гонцеля Мокрського, і моїм вичинам на морі (звідки він про них довідався?). Він сказав, що багато чув про запорозьких козаків і вже навіть написав про них кардиналові Маазаріні.

— Я написав, що це вельми відважні вояки, непогані вершники, досконала піхота, особливо здатні вони до захисту і взяття фортець.

— Placet ¹,— сказав я.

— Також написав я, що в запорожців виші є дуже здібний полководець Хмельницький, якого поважають при дворі.

— Displacet ²,— мовив я.— Щось мені не доводилося чувати про такого полководця Хмельницького. Хто це сказав?

— Це сказав я. А послі кажуть тільки те, що добре знають.

Граф щосили став мене вмовляти, щоб я повірив в існування того полководця, патякаючи досить прозоро, що навіть Франція могла гідно поцінувати такі здібності.

— Франція далеко,— зауважив я на ту мову.

— Пан Хмельницький боїться віддалей?

— Говоримо ж не про віддалі, а про гідності. Чоловік має заробляти їх у себе вдома.

Вже мені розвиділося тепер у голові, до чого зводилося мое сидіння у Варшаві. Хтось (чи й не сам король?) памірився продати силу козацьку аж у Францію, чи то щоб налагодити міцніші зв'язки з французькою короною, а чи щоб прибрати з України всіх заводіяк, отой «ворохобний плєбс», який не давав шляхті спокійно спати, тримав шляхту в постійному напруженні. Реєстровиків король не може посилати за межі Польщі, бо цьому спротивиться сейм, отож ідеться про Запоріжжя, про всіх втеклих, людей поза законом, безрідних і безправних, власпе й неіснуючих. Спровоадити їх будь-куди, щоб вельможне панство могло далі насолоджуватися золотим спокоєм, яким воно насолоджується після тридцять восьмого року. Мене ж хотіли, як колись Грицька Чорного, пустити в ті очерети та дози, щоб скликав охочих та вів кудись до чорта в зуби. Але ж Грицька Чорного, який пробував вербувати запорожців на війну проти шведів, козаки потихеньку прибрали, а самі виступили проти польського панства з Тарасом Федоровичем і таки добре нам'яли боки гетьману Копецьпольському під Корсунем. Стати ще й мені Грицьком Чорним, щоб хлопці трохи полякали панів? Багато вже разів лякали, а алякати як слід так і не зуміли. Всі жертви були марні, такими вони будуть і далі. А може, справді пристати па хитрі вмовляння графа де Брежі та вивести тих козарлюг в очеретів, показати їх світові, хай подивується, змре од захвату, а тоді й адригнеться?

— А чи в Франції хоч можна досхочу наїстися? — жартома поспитав я графа.— Там же ні борщу, ні саламахи.

Граф сміявся. Він уже бачив мене із запорожцями на полях битевних, вже радів досягнутому, та тут я несподівано вилив на нього цєбро холодної води, заявивши, що не можу бути ні в Франції, ні деінде, а тільки в себе вдома, на своєму хуторі, де мене жде все ростуче й повауче. Не додав про сірі очі, бо лякався самої думки про них, та й не мав певності, що справді те дитя жде

¹ Згода (лат.).

² Незгода (лат.).

мене і як батька, і як лицаря з походу звитяжного» А які ж мої авитяги?

Чи ліпше мені не відмовлятися від спокус і обіцянь облесливого посла? Адже я зготовлявся до чогось, чогось ждав, сидючи терпляче коло підніжжя трону, так піби не мав нічого за душею, мав тільки прірву й порожнечу і п'їтму беззоряну, а наповненість міг отримати лиш з рук ясновельможних повелителів світу. Може, й наповнився б чимось там, та не став би під зорею, бо вона тільки над розквітлою грушею в Суботові, і всі таємниці, всі уповання, весь відчай, все щастя і всі нещастя мої обитають там, але однаково душа моя лине туди; бо навіть одчинеї навстіж райські врата не змогли б народити й пробудити в мені того блаженства, яке викликає простий спогад. Зневолюєий жорстоким життям до твердих діл, які пемшуче огрубляють душу, я намагався рятувати її від отупіння й здрібнення в спогадах, а хто ж щедріше дарує на сім світі спогади, аніж ті жінки, яких ми любимо, любили чи любитимемо колісь бодай у мріях?

Так я прийшов у захват від обітниць французького посла, а тоді відрипув їх і знов прийшов у захват і знов відрипув.

Власне, граф де Брежі прибув до Варшави не для перемов з таємничими козаками, а щоб висловити співчуття королю Владиславу з приводу смерті королеви Цецілії Ренати, що посол і виконав з суто галльським красномовством, якому позаздрив навіть сам польський златоуст Ежи Оссоліпський, а тоді, покінчивши з смутком, почав пісню весільну, памовляючи польського владцю пошлюбити обраницю з Франції, покласти парешті край родичапно з австрійським та пімецьким домами. Анна Австрійська, регентка малолітнього короля Франції Людовіка XIV, пропонувала Владиславу на вибір аж п'ять високорідних невіст: сімнадцятилітню Анну-Марію-Людвіку, доньку стрія Людовіка XIV Гастона Орлеанського, принцесу де Монпансьє, звану Ля Гран Мадемуазель; тридцятичтьохлітню Людвіку-Марію, доньку Карла I Гонзага, принцесу де Неврську; двадцятидев'ятилітню Марію де Лоррен, доньку Карла де Гіза і Гепрієтти де Монпансьє; двадцятип'ятилітню Анну-Женовефу, принцесу де Лонжевіль, сестру Людовіка Великого Конде; і, парешті, Марію, доньку Карла де Конде і Анни де Монтофі.

Заприязнитися з Францією, вважаючи на її силу і впливи в Європі, для короля, над яким нависали загрози звідусюди, було б порятунком і вибавленням, однак Владислав не забув про повагу й монаршу пику, належні його савові, і відправив посла без будь-яких обіцянок. Сказано графові де Брежі, що коли король і вирішить узяти другий шлюб, то попросить королеву-регентку Франції, щоб сприяла йому в його домаганнях шведської корони, па яку мав спадкове право ще по своєму отцеві Зігмунду, уродженому Ваза, і вивідала у шведів, чи захотіли б поєднати Владислава з королевою шведською Христиною, інакше ніяких переговорів про мир між Польщею і Швецією бути не може. Що ж до

французьких наречених, то король не може висловити свою волю, бо посол не привіз портретів (австрійці ж прислали шістнадцять на вибір), окрім того, нічого не сказано про користь від такого шлюбу для королівства Польського. Все це посол мав передати в Парижі й повертатися на веспу пового року, щоб встигнути до початку наступного сейму, на якому, коли сенат дозволить королеві взяти повий шлюб, буде стверджено цей памір і можна буде чути голоси, що король чипить те з любові до вітчизни.

Так граф де Брежі відбув до своєї далекої столиці, не везучи нічого певного ні від короля, ні від «полководця» Хмельницького, і я так само вже збираюся собі в дорогу додому, як було покликано мене до коронного канцлера Оссолінського, але покликано не службово, а потаємно, вночі, до власного палацу першої по королю особи в державі.

Оссолінський прийняв мене в своєму домашньому кабінеті при одній свічці, але на століку було добре вино і холодна дичина з литовських лісів, і очі його в напівтемряві світилися розумом і, сказати б, доброзичливістю, хоч від такого крутія годі було й сподіватися чогось такого.

Ми привіталися, називаючи один одного просто по прізвищу, падо вже різнився паш суспільний стан і звапня наші так само. Мої розтріпані, сумно звислі вуса ніяк не пасували до закручених світглих вусників папа канцлера коронного та до його виплеканої, розчесаної так, що золотилася кожна волосинка в щій, бородині, та цим я не дуже переймався, без церемонії прийняв запросниці Оссолінського сісти навпроти нього до столика, не відмовився й випити та закусити як слід, а тоді мовчки поглянув на господаря, ждучи потоків його звичного красномовства.

Мені згадався шляхтич Ніздіковський з Киселевих маєтностей. Щось було в ньому від Оссолінського. Так само чепурний до прозорості, просвітлений погляд, доброзичливість у всім узвичаєнню, а поряд чоловіка пабивають на палю, і це не позначається на поведінці шляхтичевій, бо, як каже пан возний Коструба: не пхай пальці між двері.

Оссолінський добродушно морщив свого великого поса, мовби хотів сказати: «Пан очікує від мене красномовства? Пан його матиме». З нього завжди текло, як з чопового отвору в барилі. Коли після елекції Владислава поїхав послом до папи римського, то став пробиватися до нього якийсь італієць, який переказав через слуг, що візьме всього лиш сто злотих, щоб навчити їхнього папа необхідного красномовства. Оссолінський звелів відповісти, що він дасть нахабі двісті злотих, аби лиш той його послухав і збагнув, що таке справжнє мистецтво мовити. Папу Урбана зачарував тоді так, що той падав йому князівський титул. Згодом отримав такий самий титул і від імператора Фердінанда. А був усього лиш підскарбієм коронним на той час. З високих своїх титулів, щоправда, не покористався, бо сеймовими конституціями 38-го і 41 років в ім'я збереження вольностей шляхти суворо заборонено будь-які

титули, окрім тих, які прийняті в унії, зате зумів пан Єжи так прихилити до себе короля, що той незабаром зробив його підканцлером, а згодом і канцлером великим коронним, у всьому довірився йому. Оссоліпський обростав славою, а ще більше — добрами, і коли одружував доньку своєю Анпу Терезу з сином воеводи сєрадзького Зигмундом Дєпгофом, то весілля те було чи не найбагатше за всі сто років. Був присутній король, всі міста польські, воеводства, всі вельможі змагалися у вгадливості й щедрості, так що дарунків молодим було наведено на сто п'ятдесят тисяч золотих.

Я знав, що канцлер зневажає мене так само, як усіх інших, як зневажає він, мабуть, і самого короля, бо на сьогодні Владислав бідніший за пана Єжи, — та чого ж іншого я мав ждати? Повага до ближнього свого буває тільки в бідняків. Багатство відбирає в чоловіка здатність поважати інших, багатчі люблять лиш себе самих. Тільки й того, що виказують це неоднаково. Дурні тикають тобі в вічі своєю зневагою і пихою, розумні вміють приховати свої почуття то за ввічливим словом, то за молитвою, то за папібратством, то за вдаваною доброзичливістю.

Пан Єжи сидів навпроти мене, дивився так відверто й розумно, доброзичливо морщив свого породистого носа. Він ще мовчав, але я вже знав, про що буде мова.

— Мали пекельне літо, — порушив мовчанку Оссоліпський. — Канцлер Радзівілл, кваплячись до короля в Варшаву з своїми Оликами, втратив улюбленого коня через пестерпий упал.

— Я теж квапився до короля, але мої коні цілі, — сказав я.

— Козаки вміють поводитися з кіньми.

— Не з самими тільки кіньми, пане канцлер.

— Я знаю: з жінками також! — засміявся пан Єжи.

— І з ворогами, — додав я.

— Що ж цього не відає, пане Хмельницький? Фама¹ про це сягнула вже й антиподів, гадаю. Не один владця заздрить королеві польському, що той має таких доблесних вояків.

— Довелося чувати, і то недавно.

— Але пан не квапиться на заклик?

— Сказав же, що квапився до короля свого. А до чужого — чом би мав поспішати? Та й чи будуть тоді мої коні цілі?

— У великих полководців цілі бувають не самі коні, а й люди, — зауважив роздумливо канцлер.

— На жаль, мені за життя своє ще не довелось бачити великих полководців, а я б розпізнав їх, бо на них печать божа. Коли Велізарій перевдягся жебраком, то воїн, який його зустрів, однаково впізнав свого великого полководця навіть у лахмітті. Мені ж тільки й доводиться бачити великих кровопрагнителів і кроволивців. І все якось воно так виходить, що летиться кров мого народу. Як це Жулкевський, то Ходкевич, а то Конецпольський або

¹ Слава.

Потоцький. А з тої крові не народжується нічого, крім ще більшої крові.

— Кров може народити великих синів.

— В це ми віримо, і багатьох уже висував народ, але гинули безіменними ватажками. Якийсь фатум переслідує мій парод, і я заздрю вашому народові, пане канцлере.

— А коли б я сказав отут, що заздрю пану Хмельницькому?

— Хіба що як Іову поверженому?

— Граф де Брежі чи й говорив пану Хмельницькому про його високі здібності? — не слухаючи мене, швидко спитав Оссолінський.

— Звичайна галльська люб'язність.

— Мені відомо, що в Франції високо цінують пана Хмельницького як надзвичайно розумного і вдатного полководця. Франція ж знає це мистецтво як піхто. Вона ще ніколи не програвала жодної війни.

— Окрім тієї, що програла Цезареві.

— Тоді ще не була власне Францією, а тільки Галлією. Але тепер це наймогутніша держава з наймудрішими королями, з найбільшими воєначальниками. І ось там уже знають про пана Хмельницького і воліють бачити його на полях битовних у себе.

— Коли святому кажуть, що він здатен на чудеса, то згодом їх од нього вимагають. Неаручність од святості, пане канцлере.

— Це говорять не тільки святим, але й геросам. Морські виправи, які пан здійснював, викликають подив і страх навіть у грізних османів.

— Пан канцлер гаразд знає, що я сиджу на хуторі й плекаю бджіл, а ще — ретельно сповнюю свій сотницький уряд в Чигирині.

— Не конче треба ставати вогнем, щоб бути в вогні, пане Хмельницький, не конче. Розум сягає далі, ніж ядро з щонайбільшої гармати, чи мені про це казати папові? Ми щось знаємо, про віщось здогадуємося, може, ліпше не поглиблювати наших знань і здогадів і не надавати їм зайвого розголосу. Трапляється прекрасна нагода. Король Франції радо бачив би в себе звитяжних лицарів запорозьких на чолі з славним полководцем їхнім Хмельницьким, і наш король не має проти того ніяких заперечень. Сейм не може дозволити вербувку нашого війська для чужини, бо потребуємо його в своїй державі, але ні сейм, ні король не можуть заборопити вільним людям воювати там, де вони хочуть. А пан Хмельницький і його козаки люди вільні. Це прихилиє серця. Моє серце також.

— Пекти хліб без борошна, — сказав я. — Які ж у мене козаки, пане канцлере? Була півсотня з Чигирини на погребі королеви, та й ту я відпустив.

Оссолінський налив мені келиха, перехилився через стіл, тихо промовив:

— Пан Хмельницький почне тепер свої ф'рашки. Мовляв, сова сокола не народить, миша ока не виколе, хоч по солоні ходить. Я маю теж свої ф'рашки. Але мені не про це йдеться. Хай пап іде до свого Чигиринна і коли захоче, то прибуде на початок наступного сейму березневого. Тоді тут буде й пап Миколай де Фледеллес граф де Брежі. Я розумію папа, але хай пан зрозуміє також меле. Світ падо жорстокий, щоб ми дозволяли собі надто затяжливу гру.

— Та вже так,— зітхнув я.— Світом не граються — за нього борються.

7

«Муж поистинѣ имени гетманского достоинѣ, много дерзновеѣ в бѣдствіа входити совѣтеѣ в самих бѣдствіах бѣше, в немѣ же на тѣло конми либо труди изнуренно, ни благодушество против пими навѣтъ побѣждено быти можаше, мрза и зноя терпѣніе равно, пици и питія не елико непотребной иждивеніе, но елико естеству довѣяше вкушаше, спомѣ ни в ноци, ни во дни побѣждашеся, аще же тогда отъ дѣл и упражненія воинского времени павываше, тогда мало почиваше, и то не на многоцвѣтнихъ одрѣхъ, но на постели воинскому мужу приличествуеѣ, спящи же паки не печашеся, дабы уединенное коему мѣсто пазбрати, по и между немалымъ воинскимъ кличемъ, ничто же о томъ радящи з тихо-стію сна пріимаше, одѣяніе пичимъ же от прочтихъ разпствующее, оружје точно и кони мало что отъ ипнихъ лучшее, мнози многожды его воинскимъ плащемъ покровенпа между стражами отъ труда изнемогаша почивающа созерцаху, первій же на брапъ, послѣдній по уставшей браши исхождаше» (Грабянка, 153) ¹.

Хто се? Князь Святослав, імператор ромейський Василій Македопаяп, пещасний Валлепштейн, підступно вбитий в Егері?

¹ «Муж истинно гідний гетьманського імені: сміливо підіймав він біди, добру раду знаходив у самих бідах; тіло його не утомлялось ніякими трудами, добрий настрій не упадав під ніякими неприсмостями. Однаково витривало зносив він холод і спеку. Страву і пиття вживав не зайвим лишком, а скільки лише природі було потрібно. Хіба як від сирав і воєнних занять час вільний лишався, тоді трохи спочивав, і то не на дорогочіпних ліжках, а на такій постелі, яка військовій людині випадає. І не клопотався вибирати для спання десь місце на самоті, але спав спокійно серед немалого воєнного крику, піскільки тям не журичись. Одежею від інших не різнився нітрохи, тільки зброя на коні була трохи краща від інших. Часто бачили його вкритого вояцькою сивою, як він спав між вартовими, знемігшись від труду. Першим виходив на бій, останнім полишав».

Написано будімото про Богдана Хмельницького вже тоді, як він став гетьманом, був і перебув, і коли легко вбгати чоловіка в звичні слова. У великих мучеників і великих пегідників завжди однакові житія. Так і про мене. Ніхто пічого не відав до Жовтих Вод. Мовляв, ображений і уполіджений втік на Січ, довкола нього зібралася сірома й відчайдухи. «Не тяжко було запалити їх,— каже справознавець (Пасторій),— бо як соловейку співаппя, так їм м'ятежі були властиві». Ось так: запалив душі заволок запорозьких, і вони миттю обрали мене гетьманом своїм! Чи коли бачено таку чудасію? Хто чесніший і порядніший, той змушений визнати: коли це сталося і за яких обставин — нема піяких відомостей. Справді: нема пічого. Потопуло в людській крові, засиано приском, пожерте пожежамп, розвіяне вітрами — і слово, і думка, і пам'ять, і згадка.

Мої універсали, діаріуші, листи й записи згоріли у вогні, одяг в'їла міль, дерево поточив шашіль, од хоругвів не лишилося навіть золотого шнтва, а шабля, яка була найближче до смерті, живе й досі. Чи все воно так?

Вічність шепотом розповідає мені, хто я і що я, і піхто, крім мене, того не чув і не відав.

Шепоти вічності.

Відкирю одну таємницю. Великі люди відчувають свою велич мало не з пелюшок. І вельми дивуються (коли не сказати, що обурюються), коли піхто довкола не помічає цього. Може, неспідомо, але я знав здавна про своє призначення. І що тяжче ставало життя мое і мого народу, то міцнішим був я в своєму переконанні. Навіщо Ціцерон захищав свободу своїх співгромадян? Навіщо Тіт Лівій розповідав історію Риму, починаючи від років свободи і до імператорської сваволі? Навіщо Тацит попередив свою «Історію» такими словами: «Події минулого описувано багатьма, і поки вели воно мову про подвиги народу, розповіді їхні були красномовні й щирі. Та коли в інтересах спокою й безпеки народу всю владу довелось зосередити в руках одної людини, ці великі таланти перевелися. Правду стали всіляко викривлювати — попервах через незнаппя державних справ, згодом з бажання підлеститися до правителів або ж, навпаки, з ненависті до них. До думки нащадків не стало діла ні хультелям, ні підлесникам».

І навіть я все це вчив колись ще в отців-взуїтів? Щоб сіяти гречку й плекати бджіл на хуторі над Тясьмипом?

Я жив під загрозами, тому не міг вдовольнитися тихим сидінням на землі, небезпеки пхали мене в дикий вир, з найтяжчих вагроз зроджувався мій гнів і мого народу теж. Вся історія під загрозами. Ніде чоловік так не відкритий стихіям, як у степах. Земле горе і божий гнів падають на нього однаково, навіть сніг в нього тяжчі, піж у інших людей. Може, тому на тих просторах тільки звірі та птаство, а люди лякливо тулилися по берегах великого степу, селилися серед лісів і боліт, на гиблих землях або на пісках, в звіриних норах, серед мокречі, холодного дихання нет-

рів і падр. Життя моє з самого початку склалося так, що я опинився на самому краю степів, бачив звідси всю землю, охоплювану її поглядом і розумом своїм. Що було на сій землі? Вмерли сліди її спогадів, ні знаків, ні падій. Тільки пісні та плачі.

Закряче ворон, степом летючи,
Заплаче зозуля, лугом скачучи,
Закуркують кречети низі,
Загадаються орлики хижі,
Да все-усь по своїх братах,
По буйних товаришах козаках!
Чи то їх зграбом запесло,
Чи то їх у пеклі потовуло,
Що не видно чубатих не то по степах,
Не то й по лугах,
Не то й по татарських землях,
Не то й по турецьких горах,
Не то й по чорних морях,
Не то й по ляцьких полях?
Закряче ворон, заграє, зашумує
Да й полстить у чужу землю...

Я й сам брав батьківську ще вербову тридцятиструнну бандуру, співав пісні чужі, складав свої і вже знав: бандура сміється струнами всіма своїми і тільки приструнками плаче. Чому ж людям доводиться більше плакати, ніж сміятися?

Я блукав по світах, спдив аж у королівському кабінеті, відправляв уряд писаря військового, бачив гніви, незгоди; властолюбства, роздвоєння, задрощі, ворожпечі, чвари з кровопролиттям та інші, подібні до сих, злопригоди й неотребства, і подалі з скорботою сердечною впевиював, що навіки порушено на землі зв'язок часів і зв'язок доль людських, життя і смерті людської. І це тоді, як не пропадав на землі жоден промінчик світла, жодна краплина дощу, жоден листок не впав марно, у всьому була своя доцільність, своя мета і користь. Так і чоловік, думав я, повинен мати свою мету, а вже вона припесе користь.

Може, я западто довго вичікував, був обережний, стояв розполовинчений, не паважувався пазавжди обрати тільки волю й відвагу, а більше пічого? Як сказало: воля й відвага або мед п'є, або кайдани тре. Кайдани і так було доволі, я не хотів побільшувати їхню тяжкість, тому й вагався, вичікував, призбирував сили розуму, шукав падій. Скільки разів рвался на волю, стільки крові — а ярмо ще тяжче, ще міцніше.

А тим часом довкола тривала боротьба добра і зла, бога і диявола, між мирською суетою і вічністю, і я мимоволі вплутувався в ту боротьбу, вгрузав у суету більше й більше і вже починав лякатися, що не сповню призначення, яке відчував у своїй душі, тоді рвався всіма смислами і допускався вчинків таких, про які гріх і згадувати.

Запесений над моєю головою палаш Конецьпольського після зухвалих моїх слів про Кодацьку кріпость спам'ятав мене, кипув у отхлап, у самі пекла, де валували чорні дими з позасвіття, і тут

я мав або загинути, або ж зродитися таким, яким судилося мені історією.

Я кинувся тоді на Січ. Але знав, що мене, мов красного звіра, вистежать і там, бо після сеймовської ординації на Січі поставлено польську валогу з п'ятисот ресстровиків і трьохсот жовнірів, і вони тепер стерегли кіш, нікого не впускаючи туди й не випускаючи без потреби. Міг би я повештатися на крамному базарі дець чи два, але й там не було надії зостатися непоміченим, отож і підказав мені мій розум річ зухвалу й нечувану: без прогайки і вагань створити свою Січ власну, потаємну, невидиму, мовби й неіснуючу, підводну й підземну, летючу й примарливу, яка житиме тільки потребою, залітатиметься й розлітатиметься певловимо, але як же грізно.

Степи пустоширокі, там ні стежки, ні сліду, як на морі. Вдень по сонцю і по кряжах високих земних, по могилах і байраках, вночі по зірках і вітрах пізнавав я путь свою. Не було тут ніколи дороги певної, а тільки одвічні шляхи, і я знав ті шляхи і став ждати на них таких самих безпритульних, як і сам, втікачів, переслідуваних, гнаних. Це було місце, де люди не мали нічого, окрім самих себе. Гідність цінувалася дорожче за любов і навіть свободу. Ми збиралися один до одного, кожен приносив не що мав (бо не мали ніякої субстанції), а що вмів. Один мав відчуття доріг, другий знав, де що росте, третій бачив воду в землі, четвертий передчував грозу, бурю, землетрус, голод, засуху й лиху долю. Я приніс їм свій розум. Споконвіку вважалося, що в битвах важить не розум, а відвага й кмітливість. Розумні зазадто високої про себе думки, тому вони боязкі. Однак для козаків розум був найвищими святощами, може, тому, що кинуті були в такі петрі життя, де не було ніяких святощів. В давній думі нашій співалося, як козаків застала на морі буря і кошовий, щоб порятуватися, пропонував дружині знайти між собою грішника, який накликав на всіх гнів божий. Тоді винним перед богом і товариством обізвався писар військовий — пирятинський понович Олексій, але козаки й слухати такого не хотіли:

Ти ж святее письмо в руки береш, читаєш,
Нас, простих людей, на все добро наставляєш,
Як же найбільше гріхів на собі маєш?

Я вибрав собі острів посеред Дніпра, в протоках і затоках, в поплутаності й переп'ятому Великому Лугу, за милью від Січі, і став збирати ще більших відчайдушів, ніж збиралися вони на самій Січі, замисливши вирватися в море, піти в море й самому бодай один раз, щоб прогрімало воно нашою славою і нашою силою, од якої здригнулося б усе близьке й далеке. За мною була першість, був розум, і це поєднало довкола мене людей, кожен в яких по-своєму був або міг стати великим. Як вони допомогли мені тоді? Тепер їхні імена знапі повсюдно. Коли розпочалася велика війна моя, всі вони стали полковниками, зродилися мовби

в нічого, а я знав їх усіх задовго до Жовтих Вод і Корсуня, любив за їхнє вміння, за їхню непокореність, за нестримність і навіть за поровистість, бо ж любиш не того, з ким хочеш до раю, а того, з ким готовий попасти і в пекло. Тепер вони всі мертві: Кривоніс і Нечай, Пушкар і Чарнота, Ганжа і Бурляй. Шкода говорити! Вже не можуть наблизитися до живих, супроводжують їх віддала, не можуть подати голосу, але я говорю з ними так само, як з першим писарем моєї потаємної Січі Самійлом з Орка. Гей, Максиме, кажу я, рано пішов, брате, від нас, ой рано... А ти, Даниле! Чом не поберігся? А великий самоборець Ганжа чи хотів узяти на свої плечі весь світ, як той Атлант? І ти, Бурляю, який перемиг море, а на суші спліткнувся. А Пушкар, чистий і чесний, як і його дійнеки полтавські — може, ти виявився найблагороднішим, бо ж бився за справу Богданову, коли налетіли на неї круки, щоб розкльовати. А ти, Чарното, замороко наша й цілого світу, геніальний здобувальник човнів, весел, і зброї, й вогневого припасу, де ти і як, і чом не чутно твого нестримного гелосу?

Вони всі говорили часом занадто голосно, не любили пошептів, непавиділи недомовки. Вони говорили лишче, ніж аналі, навіть не маючи ніяких знань, говорили, як великі оратори, і розумів їх тільки я, а вони розуміли мене. Про своє минуле життя згадувати не любили, бо всі жили сподіваннями на життя майбутнє. Бога доминали, коли їм було незмірно тяжко, і забували, коли ставало легко, хоч бувало те й вельми нечасто. Коли присягалися ложно, згадували бога ще частіше і обачливо сходили з місця, щоб грим каря небесної не влучив у них. Вмирали під хоругвою не кородівською, а своєю, бо честь для них була понад усе. Не знали доріг, перепон, не лякалися просторів, хвиль, моря й гармат. Привозили повні човни заморської зброї, дорогих тканин, срібла й золота, живочих прикрас, хоч не мали ніколи коло себе жодної жінки, були молодцями по обітниці й по нужді, а світ ніби ошалів і половину своїх зусиль витрачав на жіноцтво, на його шати, примхи, забаганки й витребеньки, другу ж свою половину — на можновладців і їхню ненаситну жадобу влади. Налітали на турецькі береги так зненацька, що не чули власного віддиху, і зникали ще швидше, ніж долинали до них стогони й плачі поконаних. Хоч вилітали щоразу на море, жили на землі, знай обкопували свій острів, народжені в землі, були землею, нею ставали по смерті. Ніхто не зустрічав їх з перемогою, зате ніхто не докоряв і за поразки. Життя і смерть судилися їм однаково легкі й прості, а все, що просте, є водночас і розумне. Сьогодні їмо саламаку на Дніпрі, а завтра їстимемо масні плови в Стамбулі, тож не наїдайтеся занадто, дітки мої! Вони не мали нічого свого, навіть півня, який би прокукурикав світанок, і нічого не винні були світові, зате заприсяглися своєму товариству, а товариство те було мов цілий народ і його земля з степами, ріками, лісами, небом і сонцем. Коли нічого не маєш, нічого й втрачати. Показували один одному тільки руки. Сідали й викладали їх на

стил, ворушили пальцями, персвертали долоню догори, то злов накривали щось невидиме, а очі їхні спочивали на тих руках, єдиному їхньому багатстві, їхній породі, їхньому величчю й майбуттю. Руки засмагли, з обкуреними пальцями, з поламавими нігтями, пошрамовані, мозолясті, в рубцях і борознах від тяжких самопалів і твердих пік. Ще коли малятами лежали в колісках і бачили над собою стелю та вугластий сволок на ній, то й тоді не мали ліпшої забавки, як власні розчепірені пальці. Радість і чудо найбільше для людини — її рука. Бере і дає, карає і милує, пестить і нищить, будує і палять, творить і любить.

Гаразд, був я з ними і не з ними, лиш один раз пішов на море того першого літа, а далі обмежувався самими лиш порадами, знаючи вельми добре норів турецький; гаразд, про Січ мою потасмву не знав ніхто й ніколи не здогадався; гаразд, я не втратив довіри ні в короля, ні в його паближеннях, ніхто не чіпав мене, сам Конецпольський, здавалося, забув про свій гнів і тільки перед смертю пошкодував, що не згладив мене з світу; гаразд, я прибув до Кракова мовби на запросини самого короля, щоб побільшити число засмучених підданих коло гробу королеви, а вишло, що мене виманили аж до столиці, щоб сказати прямо й недвозначно, що хтось знає про незнапе, хтось вистежував усі ці роки кожен мій порух, і тепер від мого поводження залежатиме, може, й життя отих усіх, хто довірився мені. Чи ж переступлю я через них? Хто переступає через людей, через їхні могили, через їхні сльози, той переступить і через увесь світ. Чого ж досягне? І де опиниться?

Тяжка й довга була моя дорога з Варшави додому, і ще тяжчі думки обсідали мою немолоду голову. Пристати на домагання Оссолінського чи далі вдавати тихого хуторянина і ретельного сотника чигиринського? Он навіть сам коронний гетьман Конецпольський дякував моїй сотні, коли взимку під Охматовим погромлено було, як ніколи, орду. Реєстрові билися плече в плече з жовнірами, з'єдналися в мужності й бажанні, щоб увесь світ довідався про цю мужність і щоб усі нападники обходили їхні землі, не зачіпали, лякаючись їхнього молодецтва і їхньої бойової дружби. Татари були так безжально й пецадно розшарпані під Охматовим, що коли, втікаючи, якийсь їхній чамбул зустрівся з весільним поїздом, то не кипулися кримчаки грабувати, а тихо позвімали шапки й стояли непорушно, поки весілля й поминало їх усіх.

Тепер ішлося не про реєстрових, а про моїх потасмвних побратимів. Пан Оссолінський не відступить. Від чорта відмовишся, а людської настирливості нічим не збудешся. Але й розпоряджатися чужим життям чи я міг? Тільки власним, але про моє життя не йшлося, бо те, що я створив, видавалося декому значнішим за моє життя. Знищити створене мною — знищити мене самого і мої заміри. Так міркував, мабуть, пан канцлер великий коронний, і я мав перехитрувати цього великого європейського лиса, посміятися над ним моїм гірким сміхом. Сміливість і обережність,

послана з хитрощами, — те, що притаманне козакам і селянам. Я козак і селянин водночас. На всіх висотах і перепадах життя не забував про це, не втратив своєї природної сутності — і в цьому моя сила і таємниця мого генія. Один посвист — і ніякої мови Січі, і нікого й нічого, ні сліду, ні духу, бо при потребі всі мої побратими ставали пастухами, рибалками, чабанами, жили під вітрами й погодами, вже й не люди, а тіні й переблиски світла, перелюбні, як блискавиці на небі. Не боялися ні бога, ні чорта, все втікало від них, від їхніх дьогтяних сорочок, від їхніх пік і мушкетів і їхньої зневаги. Воїни, з якими вони мали справу, завжди чомусь були пишні вбрані, так піби заадалегідь зготовлялися до смерті. Султани були надто великі, хапи й мурзи занадто нікчемні, щоб перемагати одних і других. Та й не для звитязтва поставляли вони свої груди, а для оборони й захисту рідної землі й народу свого ставали живим валом. Тепер мав той вал покотитися світ за очі аж до незваної Франції. Навіщо? І чи є в тому доцільність? Побачимо, пане Оссопський, побачимо.

8

Який пеземний страх налягає на душу, коли, запурепий у справі щоденні, які видаються тобі суттю життя твого, знепацька опиняєшся над отхлапню вічності і безнадії, бачачи, як найближча тобі людина поволі й немияуче відходить у позасвіття, замкнена у своєму болеві, як церква покинута, мов самотній острів посеред розбурханого моря. Потойбічний холод проникає в неї, вливається такими потужними струменями, що ніякі вогні землі не здатні вже затримати горіння життя в тілі, піби квола згасаюча зірка посеред безмежної чорноти небес.

Маш намір порятувати цілу землю, а тим часом безсилий помогти найближчій людині! Так я сидів біля своєї Ганни, брав її прозору руку, тулив свою обвітрену всіма вітрами щоку до її холодного знекровленого лиця і не міг стримати сліз розпуки і каяття. Ганно, Ганно! Як же це? За твою чистоту, безгрішність і така несправедлива відплата. Ти так щедро дарувала життя, а в тебе життя відбирається без милосердя і без милості.

Ще тяжче мені було від думки, що я зраджував Ганну, мав гріх перед нею, хай ще не здійснилий, навіть неусвідомлений, захований так глибоко в серці, що й сам не міг його розгледіти, але вже був той гріх, вже кильчився і мав немияуче прорости, аззеленіти, радісно й буйно нищачи все довкола, розпростуючись пишню і, сказати б, зпесамовитіло. Мотря. Мотронка. Ропя. Коли

заїхав до двору у день свого повернення в Варшаву, то першою побачив її. Стояла на ганку, мовби вичуваючи моє прибуття, мовби ждала там уже багато днів і тижнів, не помічала ні дощу, ні вітру, ні холоду, одягнена абияк, поблискувала сірими своїми очима мені павстріч, притримувала тонкою рукою одяг, який рвав на пій вітер. Стояла, мов гріх втілений. Рука тонка, але округла, вже жіноча, і тіло під завітраним одягом вгадувалося вже не дівчаче, а жіноче. А ще вчора було дитяче. Коли виресло? І як росте тіло жінки? Таїпа таїпа.

Я відвів погляд від Мотриної руки, дивився на свої руки. Руки для дружніх потисків і для трудів праведних, руки, щоб брати, давати, пестити й карати, руки для шаблі й для пера, для грубості й ніжності. Які ж недоречні воєні поряд з тонкими дівочими руками, створеними тільки для любові, вирослими для жаги й пещень.

Зненацька забув, хто я і що я, став перед молодими очима, неначе на оглядицах, сам себе споглядав збоку і був задоволений. Не відзначався вродливістю, зате знав, що маю добру презенцію, шляхетні риси, орлиний ніс, погляд відкритий і сміливий, брови в розльоті, як і думка, легкість слова, мужська постава, лице обгоріло від вітрів і сонця степового, борозни на щоках — сліди дум і пережиттів, сивизна вдарила в волосся — зайвий доказ досвідченості та ясності суджень.

Хлопці мої Демко й Іванець кидали якісь дурні жарти молодечі Мотронці, вона віджартовувалась, а мені здавалося, що дивиться лиш на мене, але не сміє мовити мені бодай слово, і я також розгубив усю свою мужність і мовчав, ніби мені заціпило. Тв тут вискочив на ганок Тимко, за ним з виском викотився малий Юрась, я азетів з сідла, одною рукою пригорнув до себе чубату, вже козацьку голову старшого сина, а другою підхопив млого Юрка, а вже й донька Катря йшла до батька, і папі Раїна зродилася мовби нізвідки і розспалася в своїх шляхетських радощах і захватах, тільки тоді наблизилася й Мотронка, і я впритул побачив її сірі очі під темними бровами, і різнуло мені по серцю страшним болем від давнього-давнього спогяду, ще переяславського, коли такі самі очі з-під таких самих брів дивилися на мене з любов'ю, страхом і надією. Сірі очі під темними бровами. Ганніні очі.

— Де мати? — поспитав я дітей, не бачачи Ганни.— Що в нею?

Ніхто мені не відповів, та я вже й сам знав, і неземний страх опапував мною.

Тепер гладив Ганні помертвілі руки й плакав над її долею і над своєю. Людина вмирає, згасає повільно й певняно, і не допоможуть ні королі, ні боги, ніхто й піщо. Де таємниця життя і смерті, тривання й минулості?

— Ой Богдане, Богданочку,— шепотіла мені Ганпа,— як же сам зостанешся? Бог врозумив тебе, що ти дав притулок у нас

паші Раїні. Вона добра жінка й гарпа. Буде тобі господинею і дружиною. Послухай мене, Богданочку, обіцяй мені...

Навіть на смертній постелі не могла прозирнути моя нещасна Гапша в похмурі глибини мого серця, не відчула затаєного, не даровано їй яснovidіння остаточності — такий великий і непростимий був мій гріх.

— Прости мене, Ганно, — попросив я її, — прости.

— За віщо? Хіба ти винен?

Справді, чи ж винен? Що робив досі, як жив, якими потребами, турботами й пристрастями? Чи дав волю серцю своєму бодай раз, чи думав про нього, чи подбав? Чоловік має вишумітися замолоду. Літа цілі молитов та суворого ригору в єзуїтів, два роки лютої турецької певелі зупинили мене, мов коня па скаку, зламалося в мені все надовго, мовби й назавжди, коли ж прокипулася душа, то відчув: не буде тепер мені випу ні в чому! Знав, що й смерть Ганнина не стане на заваді, а може, тільки відкриє мені дорогу до гріха.

Страшні думки і страшна душа моя, та що я мав удіяти?

Роздав варшавські подарунки домашнім, привіз із Чигирина лікаря шляхетського, попросив священика суботівського помолитися за здоров'я моєї нещасної Ганни, а тоді зачинився в своєму покої на кілька днів, нікого не пускав до себе, не хотів бачити. Почувався старим і самотнім. Людина й пароджується для самотності, бо хіба не в прихованості й зачинають її і приводять на світ? А живеш на людях, і вони віддають тобі хіба тим, що приходять на твій похорон. І вже тоді знов здобуваш свою самотність навіки.

Удень час знищується непомітно, він загублюється між клопатами і дріб'язком, а вночі, коли нікого й нічого довкола, коли ти сам, — час тече, мов ріка, він оточує тебе темним морем самотини, яке пливе в безвість з невимримою ловильністю і вперто несе тебе в собою.

Куди я пливу, й куди пливемо всі ми? Чи тільки до смерті, чи ще до якогось незнаного берега, де чекає нас утішення?

Не помагало мені тоді ніщо. Ні люлька, ні горілка, ні бандура старенька. Блукав я по світлиці, товкся, мов домовик, до вікон боявся й підійти, щоб не бачити божого світу, заспокоювало мене хіба що тепле старе дерево дверей. М'яке на вигляд і тепле. Як старий чоловік. Я підтягнув лавку до дверей, сів під ним, обіперся спинною, відчував заспокійливу старість і сухість дерева, а важкі руки мої спочивали на легенькій вербовій бандузі. Так і життя видавалося мовби лагіднішим і не мало мінди.

Ой у нашій у славній Україні

Бували колись престрашні злигодні, безодельні години...

Чи я складав і співав своє, чи виспівував уже чуте колись про славу перемогу Наливайкову над гетьманом коронним Жолкевським при Чигирині? Тоді я ще був немовлям, лежав у колісці,

почепленій ось до такого темного дерев'яного сволока, і, може, самий вигляд дерева діяв на мене, малого, так само заспокійливо, як тепер на старого й тяжко досвідченого.

Бували й мори,
Й військові чвари,
Ніхто ж українців не рятував,
Ніхто за них богові молитов не послав,
Тільки бог святий наших не забував,
На великі зусилля, на одповіддя держав!

Ох, у кожного свій бог і надії свої! Коли Миколай Потоцький втопив у крові останнє повстання Острипиці, то теж посилався на ласку божу, пишучи в Варшаву: «За ласкою божою і за щастям королівським поводитися нашим добре кілька разів: багато разів сильно громля ту своєволю, табори їхні міцно розривали, їх самих по кілька тисяч вирубували, але що ж! Як їх одного дня згниє стільки, зараз другого-третього дня на те місце прибуває ще більше тої своєволі, що з усіх боків валом валить до них!»

То не хмари по небу громом святим вигримляють,
То не святих вони до бога проводжають,—
То ляхи у бубли ударяють,
У свистілки та в труби вигравають,
Усе військо своє докупн в громаду сликкають,
Щоб ішли всі до громади на послухання,
Слухати гетьмана Жолкевського одповідання.
А послухавши, копей сідали,
Через Білу-річку¹ перехід великий мали,
А перейшовши, обгороди да шанці робили,
Ув укріп гармати становили.
А поперед гармати три хрести вколотили.
А що першій хрест, то Сомко висить,
Сомко висить, барзв голосить.
А що другий хрест, то Богун висить,
Богун висить, шаблюкою лопотить.
А що третій хрест, то порожній стоїть,
Усіх інших козаків до себе піджидає,
Козаків піджидає, козаків оглядає.
Хто перший підійде, того гармата уб'є,
Хто другий добіжить, того самопал панне,
Хто третій підлетить, той хреститься буде,
Хреститься буде й молитися стане,
Що хрест з осоки — то його надбаиве...

Може, то діда моєї нещасної Ганни розіпнуто на одному з хрестів гетьмана Жолкевського, а на другому діда мого побратима Богуня, якому не допомгло й взяте від господа-бога ім'я. Проти трьох хрестів Жолкевського Наливайко виставив тоді три хоругви козацькі червоні хрещаті з написом: «Мир християнству, а на зачинщика бог і його хрест!» Як співалося: «У кого хрест, на того й хрест!»

¹ Тут: Тясьмич.

Отсе ж і пішли наші на чотири поля,
Що на чотири поля, а на д'яте на подоллі.
Ляхів на всі сторони, по всі хрестах колотили,
Ляхи опрощення просили, да не допросились:
Не таковські козаки, щоб опрощення дали!
Не таковські й ляхи, щоб шапасть забули!
Буде й нашим лихо, як возуля кувала,
Що вона кувала, проміж святих чувала,
Що вона кувала, тому й бути-стати.
Як стануть біс правих і неправих єдпати,
Душі забирати, у пекло докупн складати,
Од того й сього, од іншого чоло,
Боже нам допоміж!

Струпи гриміли, співалося само собою, мовби то й не я вже, а доля паша співала, я ж мав почуватися ще самотнішим і безрадішим з своїми клопотами невтоленними і горем близьким, що було ось тут поруч і стояло невідступно і вже шуміло страшною косою, яка стипає все найдорожче і найпрекрасніше.

Холод самотній такий, що не зігрієшся на всіх вогнях світу. Може, й зблиснув би мені збавчий вогонь з сірпх очей, та, бач, як мстиво поєднала доля очі Гапняні й очі Мотропчині.

Я відсунувся трохи од дверей, бо щось мені паче муляло в спину. Тільки відсунувшись, почув якийсь звук сторонній, пастирливий позаду. Цвіркун у шпарці заворушився чи старе дерево потріскує, всихаючи далі, хоч де вже йому всихати? Не хотілося прислухатися, нічого не хотілося, але звук був настирливий, хоч і кволий, я наставив вухо і тепер виразно почув, ніби хтось шкрябає в двері з того боку. «Хто там? — промурчав я.— Чого треба? Нікого не хочу бачити!» Але воно шкрябало далі, мов дух святий або домовик. Тоді я відкинув лавку і смикнув до себе двері. Випустив бандуру з рук, відхитнувся. Кров уся з мене впала кудись униз, провалилася крізь мене. Не міг ні ворухнутися, ні дихнути.

За дверима стояла Мотронка. Стояла переді мною, мов гріх втілений.

— Батьку, — мовила тихо, — ви так гарно співали, так гарно... Я хотіла послухати.

— Я? Співав? — здобувся я нарешті на слово.— Тобі здалося, дитино. Хіба я годен співати?

— Так, як ви, ніхто...

Але договорити не встигла, бо надбїг Тимко, з ласкавою брутальністю відпихнув її, затулив од мене, не пробуючи притишити свого дужого голосу, гукнув:

— Он ба! А я нишпорю, а я нишпорю! А вона ба дел..

Гарний козак виростав, шаблею рубався з обох рук вже й незгірше за мене, грамоти навчав я його разом з Мотронкою і мосю Катрею, затыгаючи в Суботів найліпших навчителів, яких міг роздобути в сих краях, а лагідності в душу, бач, не зумів я синові впести. Грубий був і брутальний навіть перед батьком рідним.

Не хотів я дорікати Тимкові за його поведінку недоречну, та й не мав на те часу, бо й ще одна людина з'явилася, щоб

порушити мою самотність, а може, слідом за Мотропою та Тимошем, так що й не збагнеш, хто кого вистежує, хто кого оберігає. Нечутно з'явилася пані Раїна, стала віддала, мовчки дивилася на нас трьох, мовчки і не без радості. Де трое, там немає гріха. І нічого немає. Окрім хіба що зненависті. Та про це тоді не думала ні пані Раїна, ні я, і ніхто з нас.

А треба було б думати, ой треба! Тільки дурні тішать себе думкою, піби знають усе про людей. Людина — незбагненна. Недаремно древні вперто повторювали: пізнай самого себе, пізнай себе! Я ж, лякаючись зазирнути собі в серце, не пробував зазирнути в душі своїх близьких і згодом мав жорстоко розплачуватися за таку легковажність.

Тоді я не чув і не бачив нічого, окрім темного поклику жаги, який низько виплодівся в мені і з нездоланною яросною силою від мене за отими сірими очима під темними бровами, і хоч я знав, що не повинен був піддаватися, що це злочинно й ганебно, я не міг противитися, я відкинув усі докори сумління, я йшов сліпо й слухляцо, і вже не був у себе на хуторі в Субетові, не був у своєму часі, пареніся на багато літ назад і на відстань неміряну опинився в замкненому кам'яному дворикі, облязаному внутрішніми галереями, на які виходило безліч дверей од вузьких келій, і одні двері були мої, і келія буда моя в отців єзуїтів, з моїм твердим ложем, з столом і книгами, дозволеними й забороненими, в яких я разом зі своїм наставником Мокрським шукав пророкувань, як шукав їх у небесних знаках, в травах і деревах, в голосах людей, пробував тлумачити власні сни, вгадувати долю з допомогою хіромапії, вчитувався в таємничі тексти псевдо-Йосифа, розбирав абеткові ключі псевдо-Дантіла, трактат Артемідора Ефеського, «Slavicula» Соломона. А тоді кидав усе, знесамовитіло вдивлявся в сутінки світу, в яких вгубочилися дияволи, а в-за них поставала жона в тутім лонем, високими персами і тілом, що пахне марципанами, і я летів у темряві до єзуїтської фурти, яку стеріг вірний Самуїл, і рвався за фурту, за Полтву, де зелений дух трави і могутнього життя. І цей дух поїхав мене й тепер, він був мов диявольська мана, нашлапа на мене в таку тяжку хвилину, щоб до кінця звідав я жах прокляття, каламутну жагу, бридливість до себе, межу страждань. Я відчував, що тону, гину, враджую себе, й Ганну, і все святе, але не мав сили збороти смертельну спокусу й ринувся в гріх явний чи тільки уявний, в шепоти й зітхання, в плотські стогони й палкі обійми. Яка марнота! Стогони любові були стогоном вираючої Ганни, молоде тіло, яке я обіймав, було тілом Ганни, її стегнами, її грудьми, її шиею.

Я струснув з себе наслання, здолав чари, вирвався на волю, знов запрагнув діла великого, де був рятунок і для моєї емученої душі, й для землі моєї. Тільки у великому ділі порятунок. Душа чиста, мисль жива, і серце невинне.

Гукнувши вірного Демка свого, звелів сідлати копей і поїхав до Чигирипа.

Осінь того року не мала кінця. Лила дощ, розвішувала між небом і землею тумани, вводила в оману дерева, трави й алаки, все зелело, озимина густо кущилася, адається, навіть птахи ще не всі полетіли у вирій, все змішалось в світі людському й божому, і хто там міг дати раду в такій каламуті?

Мало не мило треба було їхати від Суботова до Чигирипа величезною гаттю, що тяглася понад ставами, болотами, островами, вадовж багнистого допливу Тясьмину. І в гарпу погоду в цих місцях подорожній здригався од страху, а о цій похмурій порі навіть мепі ввижалось слизьке гаддя, що пнеться з боліт і трясовиськ, і щоразу вчувалися моторошні гуки, так ніби подавала голос сама нечиста сила.

Та хоч яка кругом пустиня, милосердний бог усюди падає чоловіком.

Я їхав до шянку чигирипського рендаря Захарії Сабилєнка, де мав спіткати когось з довірених козаків, через яких подавав вість до своїх у плавнях. Надумав прикликати до Чигирипа писаря свого Самійла, який, власне, був молодшим після Степана Браславського писарем на Січі, але то для прикриття, насправді ж писарював Самійло для моєї потаємної Січі. З ним мав я порадитися, як нам вестися, коли стало відомо після перемов з канцлером коронним і послом короля Франції. Тверде життя давно вже звичайно мене ховати свої справжні заміри під машкарою згідливості й позірної байдужості. Я мав перекопання, що на світі, падає в політиці, годі інакше жити й чинити, тому доводилось вдавати з себе простодушного, безпретензійного чоловіка, грати в непомітність, що сягала часто аповітності, і виходило так, що моє ім'я загублювалося в сум'ятті подій і, власне, майже ніколи досі не спливало, не було простежено в реєстрах історії, я значився або просто «козак», або «скрибент», коли ж довелось чи не вперше поставити свій підпис, то був то підпис тяжкий і ганебний — під Боровицькою субмісією і змити його можна було хіба що кров'ю папською. Ось уже кілька років ішов я до цього з дикою впертістю, з шалєнством, яке пасилу міг стримати, але й в розумною зручністю й оборотистістю в усіх своїх ділах. До мене горпудлось все, що тільки жило, а я до часу не міг об'явитися всепародне, мав затаюватися, заганяти в найглибші глибини серця свої заміри, споглядаючи, як Кошецпольський з Потоцьким налягають на козаків уже й на Запорожжю, нищать Україну, мабуть задумуючи саме наше ім'я козацьке викоріпити або й увесь народ із землі зігпати.

Тепер же виходило, що наміри мої відкриті передчасно, і не друзями, а ворогами, до того ж пайвицями. Як тут повестися? Хто порадить і зарадить, коли сам не спроможешся найвищим напруженням розуму й волі. Нападати? Передчасно. Защищаться? А як і чим? Третього ж не дає, люди або нападають, або

захищаються, навіть схимпик в печерах усамітнюються, захищаючись, борошлячись од світу, од спокус, од диявола.

Копі наші чалапкали по багнюці, ледь просуваючись по заболочених вулицях, хоч і брали ми з Демком попід самими типами, по згорбках, вишукуючи бодай трохи сухіші місця, хоч яка вже там сухість серед цих потопів. Багиюка стояла така, що піщо живе не могло, здавалося, й виткнутися з дворів. Калюжі розпливалися морями й озерами, вулиці стали мовби руслами для дощових рік і вливалися в площі, де вода стояла потопом. Шинок Сабиленик був на площі чи не пайбільшій, поставлений так, щоб можна під'їхати до нього зусібіч, не загороджений і не обгороджений, тільки з одного боку запобігливий шипкар поставив не знати для чого шматок мідного тину з високим пакіллям над ним, і тепер саме до того тину простувала якась невизраза постать — козак не козак, шляхтич не шляхтич, просто п'яний чоловік, і не з простих, а маєтний, бо одяг мав на собі дорогий і зброю показу, та й тушею відзначався хіба ж такою. Брів од шинку, сказати б, як свиня нескребена, мірився до того тину, а вухом попереду поводив, мовби слухав, послухав, чи не судить його де козак або мужик, не сміється-насміхається. Нас іще й не бачив, бо мірився до того звабчого тину, врешті допався до нього, вхопився за один з кілків, що стирчали зверху, перевернувся спиною, вхопився ще й за другий кілок, широко розметуючи руки, і тепер став мовби розп'ятий на тому Захарковому тину п'яний великомученик — пі відірватися, пі зворухнутися, широкомордо вступився па нас з Демком, що пайжджали на нього, пустив з вузьких, як у татарина, очіць хитрий усміх, дошкульпо-тихим голосом мовив мені павстріч:

— Гей, пане Хмельницький, де ж то ти бродиш-блукаєш, а що в тебе за спиною діється, то й не знаєш.

Я натягнув повіддя, пильніше придивився до того козака-некозака, впізнаючи його, але не впізнав.

— Я тебе не знаю,— сказав йому, хоч і негоже було встрявати в балачку з пняком.

— А я тебе знаю,— засміявся тихо й дошкульпо, як і говорив, козачина.— Хто ж не знає папа Хмельницького! Я ж Семко Забузький альбо Забудський, бо забуваю, що мені треба, і міцно пам'ятаю те, що треба.

— Не чув про тебе,— сказав я так само пеприязно.

— Та де тобі, пане Хмельницький! Ти па Січ та з Січі, до Варшави та з Варшави, а я собі то па Дінець, то па Остер, то Валуйку звоюю, то па бродах когось вловлю. Ти про нас і не чув. Та й що ти чув? Ласка королівська па тебе падає, на погреб королеви їздив, а чом ти, простий сотник, а не пани полковники та осавули? Чом не осавул полковий Роман Пешта і не осавул генеральний пан Барабаш, мій сусід черкаський? Я питаю: чом? А ти не вмієш відповісти, пане Хмельницький. Бо хто ти є? Простий сотник, хоч колись і був писарем військовим генеральним.

А може, ти й тепер не простий сотник, а щось більше? Га? Не скажеш, а я скажу. Бо Семко Забузький нічого не забуває. Може, ти хочеш, аби тебе й гетьманом викрикнули? Тоді й мене покликаєш. Скажеш: папе-брате Семку, подай свій голос чесний за мене грішного. А Пешта не подасть. І Барабаш, мій сусіда черкаський, не подасть, хоч він і твій кум. Бо що? Лічать себе благородними... А бл... благородство не в тім, щоб говорити про бл... благородство, а самому бути свинею. Ось я впилий і в багнюці, як свиня, а душа в мене чиста, як сльоза. Твій же Пешта в оксамитах та в шовках, а душа мов хлів... А я все знаю... Я — все, пане сот... Вони ж зазд... др...

Я вдарив коня. Гидко було слухати п'яне варп'якація незнамого мені Семка. Вдерся його дошкульно-тихий голос у мої тривоги так зловісно, що хотілося заткнути вуха, щоб не чути, втекти світ за очі від цього опецькуватого козачици, в марному сподіванні, що ніколи не відклеїться він від Захаркового типу і так висітме тут до кінця світу.

Я входив до шипку, Захарія, трусячи сумним своїм довгим носом, летів мені пазустріч, щоб мерщій зняти з мене мокру кирею, гукав про велику свою радість бачити в себе папа сотника, а мені аж тепер стало страшно, бо зімкнулося в моїй свідомості щойно почуте від п'яного Семка і те все, що чув у Варшаві од графа де Брежі і пана Оссолінського, і тепер уже не Забузький розіпнутий був посеред заболоченої площі на високому типу, а я сам висів на хресті, піднятому над усією землею, і не було у мене ніяких таємниць, все відкрилося, хтось зрадив мене і моїх товаришів, і де тепер паш порятунк?

Самійло прибув по першому спігу. Привіз з собою дивний дух волі, весело поставляв на мене татарські свої вилиці, жартівливо питав: «І промовив Самуїл до Саула: нащо тривожити мене? Нащо викликав?»

Я розповів йому про свої побоювання, про свій ляк перед викриттям, але він не зважав, правив своє: «Ситі хліб свій заробляють, голодні святкують, неплідна сім разів рождає, плідна ялові». Хочуть, щоб козацтво показало себе на французьких полях битевних? Хай поглянуть...»

— Чи ще мало воно показувало? Не про те йдеться. Не знаючи нашої сили, хочуть виманити нас із землі пашої, щоб згубити на чужині, а самим звільна грасувати на Україні, вже й так без міри покривавлепій, копитами зораній. Від мене вимагають без натиску, але твердо, так що бачу вже: не відступляться. Сам капцлер коронний Оссолінський вів зі мною мову про це.

— А король? — поспитав Самійло.

— Король усунувся. Не прийняв мене, щоб не дати обітниць ніяких. Та хіба його коли-небудь зв'язували обіцянки? Як легко їх давав, так легко й ламав. Честь його скільки разів закладено, а чи викуплювано бодай один раз? Шкода говорити!

Самійло був розважливіший за мене.

— А пошлемо їм молодих наших лугарів та охочих, самі ж востаємося тут. І ти, Зиновію, взявши з собою молодших старшин, як Сірко та Солтенко, уклади угоду й повертайся. За тобою не пожежуться, бо ж зостапешся сам, а хто те знає, що й усі ми востаємося? Коли ж і далі вивідачі тривожитимуть пацаські вуха, то бийся тоді вже впрост до короля самого, мовляв, ваша величність, козаки хочуть іти за короля проти панів, які його не слухають і проти його волі плітять коваччину. Хіба не дивувався він, коли сказано йому про утиски після ординації тридцять восьмого року? Мовляв, не знав, які саме права і вольності козацькі, котрих їм не відбирав, а велів тільки привести до слухного порядку.

— Хоче адавали хитрого лиса,— сказав я без поваги,— а в самого тільки хитраці облізлі, як хвіст у старого лиса.

— Вважає нас дурнями, а ми йому свій респонс: мовляв, хочемо стати заживниками його величності, бо ж чули вже, що хоче його величність утекти од шляхти, яка намірилася його отруїти, і приїхати в наш Печерський монастир. То хай їде, а ми станемо за нього стіною...

Самійло заспокоїв мене, а більше впокоїло тихе сидіння зимове на хуторі. Навіть Ганні мовби шокращало, і хоч в постелі вона не підводилась, але мала силу говорити і все хотіла повернутися до кої своєї мери про моє майбуття, але я заборонно наставляв па неї руки, закликаючи не тривожити духів.

Несвідомо умикав Мотронки, лякався її чару, і вона, мовби вичувуючи мій стан, теж трималася обережно й наполюхано, але раз не витримала, і коли я повів до ведопою свого улюбленого коня, вона виокочила з дому, випереджуючи мене, спустила відро до криниці, а сама блискала мені навстріч своїми очиськами, що па морозі стали мовби ще сірішими й хижішими.

— Вибігла й не одяглася як слід,— сказав я,— змерзнеш.

— Не важить! Поможу вам, бацьку.

— Поїти коня — діло козацьке, а не дівоче.

— А може, я теж козак!

— Коли козак, то маєш скакати на коні,— посміявся я.

— І поскачу! Он якби в степ, у сніги отак поскакати!

Дивилася на мене так, що я весь стерп.

— Може, й удвох би поскакали? — спитав нужим якимсь голосом.

— Чом би й ні!

— Коли ж хочеш?

— Хоч і сьогодні!

Чорти прителюжили пані Раїну. Чи підслухувала, чи здогадалася, чи винюхала. Прискочила до криниці, бігала від мене до Мотронки, зазірала нам в обличчя, лавила наші погляди, вгадувала слова.

— Про що ви тут? А мене забули? Я теж!

— Що тобі? — майже вороже мовила Мотронка.

— А ви про що? — не відставала та.

— Хочемо з батьком поскатати в степ.

— В степ? Там же орда. Під Чорним лісом коней пасе цілу зиму.

— Нам з батьком орда не страшна.

— Не страшна? Тоді й я з вами. І я! Не відпущу вас самих.

Поїду з вами!

Я зауважив, що пані Раїна не вміє їдити верхи. Це викликало цілий вибух.

— Я? Не вмію верхи? Я шляхетська жона! Я не на таких конях їдила!

— Одне їзда шляхетська, а що інше — козацька. Мотропка вже по-козацькому павчена, вопа й від орди, коли що, зможе втекти, а пані Раїна хіба що покрасуватися може на коні, а цього не досить.

— Тоді в саях, — не роздумуючи, заявила пані Раїна. — Ми всі вмістимося в саях, і це буде мила прогулянка! Шкода, що пані Гаїна нездужає, а то взяли б і її...

Так мусив я запрягати козирки. Був за машталіра, сидів обважніло на підвищенні переднім, потиху попускав віжки, коні несли в засніжений степ навпростець, збитий сніг з-під конит стукотів у передон саней, сани заносило, іноді мало не перекидало, пані Раїна захоплено звискувала, аж я овирався через плече, побоюючись, щоб не вигала вона в замет, і щоразу натикався на сірі Мотронині очі. Мотропа сиділа мовчки, дивилася прямо, непорушно, ненависно. Кого ненавиділа — матір чи мене? Хто ж то знав. Скажано ж бо, що бог, створюючи пророка, не зпищу людини. Я зоставався людиною в усьому.

9

Той рік (1645) загубився в чужих суперечках і пересудах, в чужих ухвалях і архівах.

Знов стелилися переді мною безкінечні дороги, тільки кінь під тобою, та бандура в саквах, та дві книжки улюблені — «Арістотелеві врата, або Таємниця таємниць», і «Historia Polonica» Віцентія Кадлубка, видрукувана в Добромилі Яном Шелігою, — і вітри супротивні, все тільки супротивні, гострі й холодні, і зірилий свист, і вовки по яругах, і клекіт орлів, що скликають звірів па кості, і брех лисиць, і чорні хмари, і стогони пічлив гроз. Гей, земле моя неозора! Підпирало тебе папство лицарськими замками своїми, а тверджею люду свого лишала ти дпкі простори,

горнуло тебе папство до потужних просвічених земель, нагинаючи тобі шию, а ти в гордощах своїх утікала від нього, готова просити підмоги навіть у кочової орди, хвалилося папство, ніби песе тобі високу культуру, а тим часом націлювало в саме серце твоє жерла гармат своїх, що перед ними купами мав лягати народ твій.

Земля повпа жвття затасного, пупці з віку не рубані, степи неміряні, мовчущі, паче піме море, дикі трави такі високі, що в них ховався вершник з конем. Дика, але чиста земля, а в ній — віки золоті й криваві. Скільки літ болю, скільки літ нещастя, хто поверне ті літа мосму народові і чи й зможе повернути?

Не міг тоді ще ніхто сказати цього, навіть папство, хоч як пашоропене, хоч як видивлялося, міркувало й виважувало, хто найнебезпечніший, хто найбезоглядніший ворог шляхетської Речі Посполитої, хоч як промацувало кожного, хто бодай чимось вирізнявся з пересічності. Та й не вірили вони, що народ мій зможе народити вождя, який об'єднав би всіх вогнепним покликком, для них було це суцільне гультайство і ворохобництво, і навіть коли вже грізно виступив я проти панів із Запорожя, коронний гетьман Микола Потоцький, який замінив умерлого пещодавно старого Конецпольського, писав королеві: «Чи в них один Хмельницький? Тисячам б їх рахувати треба, одного сьогодні стратять, на його місце виберуть іншого, ще здіблішого, справнішого».

І коли Оссолінський, маючи тверді відомості від вивідачів про мою потаємну Січ, всвердлюювався в мене хитрющими очпськами і пробував звести мене з пуття облесними речами, то в глибині своєї закрутистої душі все ж не мав він переконаності, що сей пан Хмельницький може становити пайбільшу загрозу для Речі Посполитої, а трактував мене хіба що як дрібненького ватажка, якому однаково, куди попхнути зграю своїх грабіжників: чи то проти Порти, чи то в пайманці па чужині. Бо для дописительства теж потрібні докази, а пан коронний канцлер доказів не мав. Справді були якісь пальоти па турецькі береги, але хто їх робив, того не відав ніхто. Пан же сотник чигиринський Хмельницький справляв свій уряд сотницький і сидів непорушно па своїм хуторі в Суботіві. Навіть про той єдиний мій вихід у море, викликаний відчаєм і озлістю до старого Конецпольського в році тридцять дев'ятім, піхто не знав, бо й піхто не видав мене, не називав ніколи імені Хмельницького. Молодий Сірко, який тоді вперше спізнався зі мною, агадуючи ту подію, скаже так: «Року 1639-го браття паші запорожці з певним *всждем* своїм, воюючи в човнах по Евксінополту, торкнулася мужньо до самих стіп константинопольських і, онії доволі мушкетним окуривши дамом, превеликі султанові і всім жителям цароградським сотворили страх і сум'яття і, деякі найближчі поселення константинопольські запаливши, щасливо і з многими добичами до коша свого повернули».

Згодом, коли вже прогрімить моє ім'я, про мене казатимуть словами Горація: «*Robus in ordius audax et providus*» — в трудних

обставинах відважний і передбачливий. І ніхто не знає того, яка відвага й передбачливість потрібні були мені в ті роки, коли я мав зготовлятися до сповнення пайвищого призначення свого життя, зготовлятися, не виявляючи своїх намірів, наступати, не рушаючи з місця, діяти, лишаючись позірпо бездіяльним.

Мав я виявляти навіть послухливість (хоч і без запопадливості), ось так і вийшло, що того року повеспі опинився я з своїми молодими ватажками знов у Варшаві, поселившись цього разу вже в Уязові, щоб бути ближче до графа де Брежі, який теж приїхав до столиці в справі нового шлюбу короля Владислава.

Сенат і сейм розпочали суперечки про можливість нового королівського шлюбу. Хтось із сенаторів висловив сумнів щодо спроможності Владислава сповнювати шлюбні обов'язки, зважаючи на його отилість. На це маршалок сейму зауважив, що король не дарма з п'яти кандидаток в жони вибрав найстаршу, аж тридцятидвітню Людвіку Марію. Вельми смішна ця дискусія припала на четвертий тиждень посту, який у католиків зветься Лаетаре — веселіться, отож була б тут якась відповідність заповіданням, якби не те, що рівно рік тому в цей самий тиждень вмерла перша жона Владислава, королева Цецілія Рената.

Але в королів були свої клопоти, а в нас свої.

Після затяжливих, сказати б, марудних перемов з графом де Брежі я з молодими старшинами Сірком і Солтенком через Гданськ поплив морем до Кале, звідти на своїх конях (їх ми теж повезли з собою, щоб побачити, як український кінь витримує чуже море) добралися до Парижа і ще далі на південь од того великого, старого, затісного й вельми брудного, як нам видався, города до іншого — Фонтенбло, переїздячи по кам'яних мостах старезних гарні річки, вслухаючись в пошуми дубових дібров, що так пагадували нам нашу Україну.

Навіть по смерті своїй не матиму доволі часу згадувати всі місця, де довелося побувати за життя, надто в землі чужій, тож і згадаю Фонтенбло словом не своїм, а того задумливого ф'рацузу, що був там за сотні літ після мене, але бачив те саме, що й я, — не людей і не місце, а вигляд, подобу місця, його вираз і незнищепність: «І коли вже я сяду на поїзд, то приїду лише в Фонтенбло, воно не краще і не гірше за інші місця, таке собі єдине, з ним пов'язано найліпші спогади...

Так, з вітром, що нам про це говорить, ми підемо туди, на берег, туди, де гранітне підвищення з лівого боку, а далі — скелі, довга ущелина, де пропливають човни, нагадуючи міпливість людського обличчя.

Та воно невиразне, ні на що не схоже, тут місце, де живуть люди, і ми знаємо, що найбільші блага землі не дадуть нам такого вдоволення, як вітер, що підгаляє нас. Тут місце, де живуть люди, але такі люди, які не змінюються, ми впізнаємо їх після довгої розлуки, дивуємося, що вони, в свою чергу, не визнають нас, нічого не сталося відтоді, як ми їх залишили, нічого не сталося

такого, що припело б пам щастя, до якого нас мапши прости хвилі, які й сьогодні так само голубі та грайливі.

Місце, де живуть люди, йому паша людська природа вигадала подобу не людську, а подобу місци, але водночас і вигляд людини, людини, яка зливається з церквою пад урвищем, з далекими заглибленнями в березі, з полем, що підіймається пад містечком. Ті подоби, нічим їх не заміниш, про них ми досить часто думаємо, дивимося на них із задоволенням. Отой видпокрай живе у пашта в інших, нічого не зміг сказати нам, мабуть, нічого не може сказати іншим, хіба щоб дивитися на нього після нашої смерті».

В Фонтенбло прийняв нас сам великий Конде. Велими дивувався нашим голепим головам і оселедцям, ми дивувалися його парикові, а Сірко навіть не втерпів і поспитав, чи не тому принца звуть великим Конде, що в нього такий великий парик. На таке зухвальство полководець французький не образився, а посміявся досхочу і зазначив, що такий гумор засвідчує видатні вояцькі здібності нашого пароду і що він радий буде прийняти під свою команду ще й славних козаків на чолі з великим полководцем Хмельницьким. На се я відказав йому, що козаки наші справді славні воїни і не поганьблять свого імені хоч би й так далеко від своєї землі, але що очолювати я їх не можу, бо не є не то що великий, а й ніякий полководець, а тільки скромний писар військовий, тут же виступаю тільки як уповноважений від своєї землі.

— Хто ж то знає, який полководець більший,— розважливо мовив Конде,— чи той, що вже виграв одпу чи там скільки битв, а чи той, у якого великі битви ще попереду? Бо хоч які б великі битви ми вигравали, нам належить вигравати ще більші.

Тим часом великий Конде хотів для французької корони відібрати в корони англійської портовий город Дюнкерк, за який суперечки точилися вже чи й не цілі віки.

Я сказав, що козаки радше воліють утримувати кріпості, ніж їх здобувати, та коли треба, то можуть взятися й за це і навіть не в великій силі, бо звикли брати не силою, а вмінням, хитрощами й молодечтвом.

Так умовилися ми, що прийдуть морем на французьку службу до двох тисяч піших та до тисячі кінних козаків із заплавою по дванадцять талерів на збройного козака та по сто двадцять талерів за кожного старшину та на додачу кожному з козаків сукна тонкого французького барвистого по дванадцять аршин, щоб покрасувалося козацтво в європейському шикі і не називала його впеважливо шляхта серм'ягами та сіряками.

Конде прибув довідатися про козаків більше, вишитував мене з цікавою обережністю: чи мають щось спільне з німецькими пайманцями, а чи більше схожі на турецьких яничарів, а то не піддаються ніяким ригорам, як орда? На се я спокійно відказував, що козаки різняться від усіх, бо не мають у собі нічого ні від німецької впертої машини військової, ні від яничарського зарізя-

цтва, ні від ординського галайкання, — це водночас вояки й хлібо-
роби та рибалки, розкохані в земних радощах, веселі й співучі,
добрі промовці й заводіяки, вразливі, але й добродушні, люблять
одяг, але гордують грошима, ідеалісти щодо людського роду, але
вередливі щодо товариства і, як казали древні, оді профанум вуль-
гус¹. Найбільше ж козаків не люблять мірпоти й пересічності,
тому в житті своєму, надто ж у військових вичипах кожен па-
магається бути поперед усіх, тому їх справедливо можна звати
військом героїв, і тут у них всі однакові от гетьмана і до най-
молодшого козака.

Полишивши Сіркові й Солтенкові клопіт з перевезенням па-
йманих охочих козаків до Франції, я повертався додому з щед-
рими дарунками для своїх домашніх, тривожачись немало в душі
за здоров'я моєї бідної Ганни, водночас краєм серця зачіпаючись
уперто за спогад про ту дівчину, яка ждала чи й не ждала мене
на хуторі, була там чи, може, й не була вже, для мене чи й не для
мене. Віз їй комір з брабантського мережива, золотоглав у пурпу-
рові квіти, едwab у золоті ґрати. Соромно сказати: сам замикав
себе в ті золоті ґрати, і то в такий час!

У серпні король парешті уклав шлюбний контракт з Францією
і відрядив до Парижа своїх шлюбних послів — воєводу познап-
ського Криштофа Опалінського і біскупа вармінського, канцлера
вмерлої королеви Вацлава Лещинського. В Москві саме тоді вмер,
стоячи на молитві в церкві, цар Михайло Федорович і на престол
сів його чотирнадцятилітній син Олексій Михайлович. Чи міг зна-
ти молодий царевич, що через дев'ять років судилося йому скрі-
пити своєю печаттю царською найбільшу угоду в історії мого
народу?

Та хто ж се міг мати тоді в гадці?

Коли й тогтали ми квітняки в панських садах під Варшавою
та розсиджувалися в королівських павільйонах у Фонтенбло, то
свідомі були того, що литиметься кров братів наших, змиваючи
гріхи не так свої, як чужі, і які ж далекі ми були тоді від пишних
слів про те, щоб слава козацька розпустилася всюди, як перама
нава, щоб зацвіла, як рожка в літі.

Вдома панували кривди й погноблення. Здирства були такі,
що навіть гетьманові Конєцпольському, пайтяжчому своєму во-
рогові, заносили козаків скарги на чигиришського шляхетського
полковника Закревського за великі кривди й несправедливості,
котрі терпіла від нього незгідно з своїм рицарським станом. За-
кревського усунуто, поставлено, перевівши з Переяслава, мого
кума Кричовського, чоловіка доброго й справедливого, але саме
тоді замість прихильного до козаків королівського комісара За-
дивільковського прислано Шемберка, який купив собі в короля
комісарство за тридцять тисяч золотих, а тепер всілякими здир-
ствами хотів вернути собі з лихвою ті гроші.

¹ Неправильно примітивних древніх.

Продавалися уряди сотництва, осавульства, отаманства, в реєстри старшини не вписувала половини козаків, а плату королівську відбирала на всіх і ділилася між собою.

Багатство і влада — ці найбільші вороги людської природи — несподівано ставали приступними пікчемним людям, незграбним, нездарним, смішним, повільним, але водночас нетерплячим і жадібним, тому що більшало довкола несправедливості й марнославія.

І я мав бути серед цих людей, ще більше: вдавати свого, кумотерствувати з ними, виказувати шанобу і до товстов'язого осавула генерального Барабаша, і до підступного осавула військового Ілляша Караїмовича, і до чигиринського осавула Романа Пешки, того самого, що втратив тям, забачивши в шатрі погромця паншої вольності Миколая Потоцького, і, мабуть, губив свої памороки щоразу, як бачив шляхетський чобіт.

Терплячість моя перевершувала все знане. Я схожий був на отшельників, які твердо й безумно вірять, що в печерах своїх рано чи пізно узрятъ бога.

Страждати можна тяжче не від самого зла, а від думок про це зло. Може, я несвідомо рятувався від падмірного тягара сих думок, ливучи душею до краси, хоч і знав уже на той час, що красі передує або ж пійьма людської долі, або безмежні розливи крові.

Я нічого не робив із несправедливості, а тільки з честі. Мов Одиссей, я пасолоджувався співом сирен, але не приставав до їхнього берега. Може, тому, що вже мав у своїй душі сирену, і берег, і красу?

Зима впала люта, з великими снігами, які загорнули Суботин так, що годі було й сподіватись добутися до Чигирина, а далі — то страшно й подумати. В покоях моїх вдень і вночі палили дубовими дровами грубки, дрова носив за двором син Тимко, топити ж груби викликалася Мотронка, і мені миле було це бажання її, тільки Тимко виказував своє невдоволення, з гуком і тріском жбурляючи важке поління до ніг дівчині, а я не смів на нього нагримати, бо почувався в душі винним і знав, що не гніватися маю на своїх близьких, а всіляко очищатися в каятті, хоч і не змів цього робити.

Я сидів за столом то з книжкою, то з бапдуною, то в задумі й зажурі, не знаючи куди себе подіти, а то брав восьмикутну тахлю смарагдову, давній дарунок мого стамбульського товариша Бекташа, ставив той смарагд перед очі, вдивлявся поперед себе, розглядав світ і його минуле.

А тим часом легесеньке дівча, присівши біля грубки, топенькими своїми рученятами кидає у вогонь важкі поліна, вогонь жадібно готить і регоче, з дикої стихії полум'я рветься щось паче живе: загублені душі, стомлені голоси, непроголошені мови, піби клич мужності й гордості, жадоби діянь і добра, нестаріючої жаги,

величі й краси. Що є краса і що є істина, окрім сеї дівчини, її вваби і ніжності?

«Бачу її піжцу шню у широкому вирізі гаптованої (може, Гап-пою!) сорочки, високу брову над сірим оком, що могло б про-світити не тільки ті світи, які я марю намагався розгледіти крізь свій смарагд, а навіть тяжкий непрозорий камінь і мою стару оболону душу.

Ах, якби світ став такий прозорий, щоб крізь нього побачити будущину і той берег, де тебе жде щастя. Натомість клубовиська хмар налягають дедалі важче й щільніше, звалища темряви, роз-пач і пеміч обступають тебе. Знепацька я усвідомлюю, що вже обома ногами стою на порозі старості, а Мотропка ще тільки входить у життя, ще тільки придивляється до нього своїми чисти-ми очима з-під високих брів і, мабуть, вельми дивується, не ба-чачи нічого, окрім тяжкопличого старого чоловіка зі звислими вусами, схожого на мокрого вовка, похмурого, часом песамови-того в своїм незбагненнім гніві, і в своїх примхах, і в своїх без-кінечних мандрах.

І тоді негадано й неждано для самого себе я розповідаю Мот-ронці, як молодим, коли мав стільки років, як вона пині (а це ж так мало!), то був сновидою. І не в колегії Львівській, бо там отці-наставники своїми молитвами відлякували дияволів, а вже згодом, коли ходив з батьком серед охочих козаків молодих. Не брала мене втома після багатоденних переходів, і коли всі заси-нали мертво, я блукав по табору ночами, притискаючи до грудей кульбаку, наступав на шлячих, спотикався об лежачих копей, падав там і пробуджувався вранці, дивуючись, яка сила мене туди занесла. Тоді навчився чути крізь сон і обмилав усі перешкоди, керуючись слухом чи якимись потаємними зміслами (бо ж очі мав зашлющені й мозок спулий). Так заблукував у степ або в ліс і прокидався десь у байраку, на березі струмка або навіть на дереві. Вплікувався від сеї дивної немочі в Стамбулі, може, тому, що невірним чи й зпана вопа, а може, то й не зі мною все було, а з моїм побратимом — писарем Самійлом або ще з кимось. Мабуть, коли я вмру, то дух мій теж не успокоїться, як колись тіло, і літатиме по всій землі нашій, опиняючись то там, то там, то в Києві, то в Чигирині, то в Суботові, то на хуторі Жуки, то в Гадячі, скрізь, де пробуджуватиметься пам'ять, ця володарка людських діянь, ця байлужа реєстраторка людських вчинків і грі-хів, всемогутня володарка наших вчинків, велика цариця вічності, звитяжниця безодні небуття.

Налякано й довірливо оберталося до мене личко, таке малень-ке, що накрав би його своєю важкою долонею, як теплу пташку, так ні ж — сила в ньому незбагненна і обезвладнює тебе, мов найбільша потуга. Таке лице не старіє і не вмирає ніколи, і жи-тимо в моїй пам'яті вічно, а коли згасне моя свідомість, тоді ли-шиться пам'ять про пам'ять, і триватиме те вічно, бо так мені

хочеться, а відомо, що воля людини — дужча за смерть і мину- щість.

Я готовий був заплатити за це личко всіма скарбам землі, приступними мені й неприступними, бо поставало воно переді мною, як всемогутність природи, данина ж природі, що платиться темною жагою, не гріховна й не принишлева, коли вона осяяна ореолом любовної жертвовності й очистительного покаєння.

Але слова каяття завмирали на моїх устах, щойно я чув її тихий і водночас настирливий голос:

— Батьку, коли ж повезете мене кудись?

— Куди ж тебе повезти, дитино моя?

— Хіба я знаю? До Варшави, а може, ще й далі!

— До Варшави далеко.

— Тоді хоч до Києва.

— До Києва? Ох, не знаю, не знаю. Повезу тебе до Чигирина.

— Чигирин? А що — Чигирин? Це ж так близько, батьку!

Вона вибрала хвилю, коли ми були самі, і опинилася біля мене, горпулася до мене своїм витким тілом, обвивала мене шепотом, як знемогою, лащилася й зваблювала.

— Батьку, повезіть, я так збудилася вже...

— Чигирин, — прошепотів я їй. — Чигирин, Мотронко люба...

Може, вона й згоджувалася, а може, хотіла від мене чогось небаченого, бо обійняла своїми тонкими руками мою тверду шию і попросила знеможено й безсило:

— Поділуйте мене, батьку.

І, не розправляючи свого звіслого вуса, не вмючи скинути своєї похмурої тяжкості, я поцілував її в молоді уста і не міг відірватися від неї, коли ж відірвався, то побачив у відблисках полум'я таємничий усміх на її лиці. Що він обіцяв світові й мені? Що заповідалося в тому усміхові?

Я ошалів од любові. І це в п'ятдесят літ!

Доля не ласкавила зо мною. Коли людей дорогих мені й вір- пих мав до часу приховувати від світу, то з тими, що ачеї зневаги варті були, змушений і далі триматися купи, мало не впадаючи в обійми.

Початком березня наступного року (1646) прибув з Варшави до Києва таємний посланець королівський, староста ломжинський і маршалок торінського сейму Гієроним Радзівевський, який мав

лист до козацьких старшин, і кожного з перелічених у тім листі особно покликано до Києва із заповіданням дороги ще дальшої.

Знов прощався я з рідними і з Суботовим, не відаючи того, що жде цю мою тиху оселю, де я мав стільки щастя і де нещастя виростало непомітно й аловороже, може, й спричинене мою нерозважливістю і падмірною буйністю душі, що не втишувалася з літами, а мовби пабирала сили і пестями.

У Києві опинився я разом з осавулом генеральним Іваном Барабашем, осавулом військовим переяславським Ілляшем Караїмовичем, осавулами полковими Романом Пештою і Яцьком Клипшею, писарем військовим Іваном Нестерепком, панамі вельми поважними, як на мое сотниківське достоїнство, так що доводилося немало дивуватися і їм, і папові Радзівевському, тільки я не здивувався, бо листом королівським кликано всіх нас до Варшави, куди вже я, казати б, проклав козацьку дорогу, а тепер ці старшини мали б її зміцнити — вже як там воно вийде.

Радзівевський, хоч діяв в ім'я короля, не забував нагадувати про вольності шляхетські, повторюючи, що Річ Посполита ладна втратити приязнь будь з ким, але не потерпить диктаторства, нам така мова видавалася приємною, бо вважали себе найперше людьми вільними від пародження і за звичаєм предківським, а вже тоді підданцями королівськими, то пап Радзівевський не забув нагадати, що одна справа — вольності шляхетські, а зовсім інша — козацька своєволя.

Згодом, коли Гієроним Радзівевський, ставши вже й підканцлером коронним, посвариться з королем і втече до Швеції, його зрівнюватимуть зі мною. Мовляв, пап Радзівевський не був зрадником отчизни, він зрадив тільки королю і мстився йому так, як Хмельницький мстився польським панам. Та з ким тоді не стануть мене зрівнювати! Шкода говорити!

Вийшло так, що ми наближалися до Варшави водночас з новою королевою. Королева припливала до Гданська ще пізньої осені, король хотів урочисто зустріти її ще в приморськім городі, але подагра і каміння в нирках так мучили його всю осінь і зиму, що не зміг він ворухнутися з місця, і вирішено врешті, щоб королева прибула до столиці в супроводі канцлера литовського Радзівілла і свого почту. Цілу зиму їхала королева до Варшави з тривалими перепочинками і пригодами, іноді кумедними. Французькі жіпки мали звичай вживати чорних едванних масок і вельонів на лице, і простацтво польське, бачачи таке диво, вважало тих жінок чорними ефіюпами, а якась шляхтянка, підпивши гаразд, взялася навіть стягати маску в одної дами з фрауциммеру королеви.

Королева їхала польським бездоріжжям, через луки, покриті снігом, через греблі, через замерзлі озера й ріки, її супроводжували мовчазними (бо без музики) лиховісними танцями хлопці, і вона слізьми зропувала ту свою неспасу їзду.

Канцлер Оссолінський повітав нову королеву словами: «Корона польська оточить повим блиском сйяливий рід твій, в яким

дрижть остання крапля Палеологів, з твердою надією, при помочі божій, відзискаючи давнього їхнього могуття».

Зате схорований король був далекий од високомовства і тільки гмикнув, забачивши свою французьку обраищу: «Ото та красувечка, про яку стільки оповідали мені чудес?»

Для нас же та дорога не видалася западто обтяжливою й невигідною, хоч і були всі ми у віці підошлім, двигала ж бо памі падін па щось краще, па милості королівські. Старшини позирали на мене косо і трохи зверхньо, мовляв, як це затесався між них простий сотник, хай і колишній писар військовий, я ж потішався в душі над їхньою пихою дурною, відаючи те, чого вони не віддали, втаємничений у справи, яких не вдалося до часу розкрити ще пікому в королівстві.

Ще ми були в дорозі, як стріла нас вість про весільні обряди короля у Варшаві і смерть великого гетьмана коронного Станіслава Конєцпольського в його садибі родовій у Бродах. Два місяці тому пошлюбив гетьман молоду (56-літній шістнадцятилітню!) красуню, сестру воєводи познанського Софію Опалінську, і ось цей хпморний союз обтяженого віком і падмірною плоттю старигана і дивної молодой жінки увіпчався такою жаданою для мого народу смертю. Ще встиг Конєцпольський узимку виставити королю свій «дискурс» — план війни з Кримом, якою сподівався запобігти небезпечному союзу козаків з ордою. Мовляв, козаци вже давно пробують вести перемови з Кримом, і тільки чи від звичайного свого недовір'я до християн, чи з особливої оіки божой над Річчю Посполитою союз той досі не прийшов був до здійснення. Старий погромця наших вольностей, хоч і запізано, але все ж винюхав те, що діялося вже давно і могло колись дати овоч. До хапа вдавався вже Павлюк, тоді зверталися до нього Гуня і Острянини. Диво брало, як досі не могли заприятитись і поєднатися такі дві неймовірні сили, як козацька й татарська. Сама доля штовхала ці два народи навстріч один одному, хоч попервах та сама доля жорстоко й несправедливо розділила їх, поставила один проти одного, наділивши один народ землею такою багатою, що рвала очі своїм достатком усім близьким і далеким, а другий замкнувши на тісному обширі землі ялової, сухої, кам'янистої й немилостивої до людини.

Дискурс Конєцпольського прийшовся якраз усмак королю, який, попри свою хворобливість, всіма зміслами своїми уперто був націлений на війну. Будь-де, будь з ким, будь-коли, аби тільки війна. Любив повторювати, що до війни тягне його власний фатум, і сенату з сеймом доводилося витрачати неабиякі зусилля, щоб утримати Владислава од того фатуму.

Бироу майже тридцять літ роздирала війна, пайбільші держави вгрузли в неї безнадійно, пустошили одна одну, і не видно було кінця. Тільки Річ Посполита ось уже біля десяти років виглядала єдиним острівцем спокою й тиші серед того некельного моря погною й смерті, шляхта тіпилася золотим спокоєм, піхто не

занажав їй давити свого хлопа, і коли вона й згодна була воювати, то тільки в своїй землі, і не з чужим ворогом, а з своїм власним, а свовільним і ворохобним плебсом, як зволили висловлюватися папс сепатори й сеймові послы.

Але ось Владиславу війна сама йшла до рук, і то з кількох боків одразу. Перше: його власна хіть; друге: походження королеви Людвіки-Марії з роду Палеологів, які володіли колпсь Царгородом, отож його памір завоювати столицю надпшахів освячувався генеалогією; третє — дискурс гетьмана Копецьпольського; четверте — пророкування королівських математиків Тітуса Лівія Буратіні й Криштофа Мерожевського, які об'явили, що констеляція зірок, безперечно, вказує на те, що король Владислав мав здолати величезну темпу силу; і, нарешті, п'яте — зваблivi виспiви венеціанського посла Джованні Тьсполо, який прибув на королівське весілля ще торішньої зими, і, хоч Владислав почувався так але, що навіть відкладав з тижня на тиждень прибуття до Варшави нової королеви, венеціанець все ж пробився до короля, скориставшись з давньої їхньої приязні, яка почалася ще двадцять років тому, коли Владислав подорожував по Європі. У Венеції Джованні Тьсполо був приставлений до польського принца комісаром купецької республіки, вмів показати всі прикраси цариці Адріатики і відтоді заволодів податливим серцем майбутнього польського владці.

Тьсполо привіз наказ Ради десятих повести перттрактації з польським королем, чи не зміг би той допомогти Венеції, оголосивши війну туркам. Посол обіцяв вісімсот тисяч таларів, привів листи папи Климента і великого князя Етрурії, у яких всіляко вихваляно військові таланти Владислава, і це так подіяло на короля, що він, не зважаючи на всі наслідки тяжкі й небажані, без відома сенату й сейму, не пробуючи випросити в капітлерів великої печаті коронної і печаті Великого князівства Литовського, приватно задекларував війну, поймав полковників і капітанів, розділив між ними 80 тисяч дукатів і звелів вербувати пімецьких найманців. Власних грошей у короля не було, Тьсполо теж тільки обіцяв щедро, а розв'язувати гаман Венеція не квапилася, тому Владислав попросив королеву вкласти в задуману справу власні гроші, і та не змогла відмовити й видала двісті тисяч. Щоб показати свою велику досвідченість у мистецтві Марса, король навіть облишив свої улюблені лови, щодня одвідував арсенал, перевіряв гармати, муштрував піхоту, перед королівським палацом було розбито військові намети, війна була у всіх на устах.

Гетьман Копецьпольський лежав у своїх Бродях ще не похований, а вже нас, щойно ми прибули до Варшави і ще не встигли як слід улаштуватися в Урядові, поблизу від королівського палацу, мерщій покликано до Владислава. Покликано упочі, по-таємно, як ми й прибули до столиці, і не в зали для аудієнцій, а в приватні покої короля, скупі освітлені лиш кількома свічками, майже без обставин, незатишні й порожні. В покої, куди спрова-

джено пас, застали ми кількох панів сенаторів, однак без канцлера коронного Оссолінського, всі віталися, мов рівні, ніби панове-браття, одразу запахували невимушеність і, казати б, розмилованість, яка випикає від грубуватої чоловічої одвертості, надго коли збирається стільки людей влади неабиякої та ще й довкола все пахне владою найвищою.

У короля був напад подагри, тож внесено його в кріслі, руку до цілування давав він утомлено й з нехиттю, але погляд йому загорівся, щойно почав Владислав мову про те, заради чого усіх нас зібрано.

Не доручав тої мови нікому з наближених, говорив сам, виказував подиву гідну обізнаність з справами козацькими, аж панове Барабаш та Караїмович зпетямлено зиркали один на одного, сказав, що відомо йому про тривалу війну на морі (тут Барабаш аж виставив наперед своє опасисте черево, мовби хотів заперечити королеві, але ж не смів, тому тільки засовів ображено), але він тепер бачить, що людеї тих, які діяли всупереч настановам сеймовим (і, може, королівським), не слід ні карати, ні засуджувати, бо й усе королівство вимушене буде піти війною на султана, щоб попередити папад. В цій війні велику заемогу коронному війську мають дати коваки. Козаки, які найближче дотикаються до турецької сили, відчувати мають сю загрозу найперші, тож найперші мають і вийти на море, але не потаємно, і без дозволу, і в незначному числі, як бувало досі, а силою великою і гаразд спрямованою. У великій війні на морі жде їх не сама тільки здобич і слава, а й милості для козацтва і для народу всього руського повернуті будуть. Мовлячи формалітер по-руськи: через шаблі ваші вольності оданскуйте.

Тоді поспитав король у мене, скільки треба для початку спорудити човнів і яке забезпечення на кожен човен потрібне. Знав подивовані були мої старшини, що питають не в них, а в пиячого, але при королеві малося мовчати, тож Барабаш та Караїмович тільки переступали з ноги на ногу та по-волячому зітхали, а я відповів спокійно, що для війни великої, як її намислив його королівська величність, потрібно хоч і сто човнів, на побудову й забезпечення яких треба по сто таларів на кожен.

Король зауважив, що сто, мабуть, забагато, бо надто дорого, та й сили козацької пині не досить, адже цілий полк запорозький ще воює у Франції. Тому досить буде 60 човнів, на які панам старшим видадуть з королівської скарбниці шість тисяч таларів, або ж 18 тисяч злотих.

Приготування зроблено в такій мірі, що гроші одразу й одлічено, йшлося лиш про те, хто з нас має їх врийпати, король мовби повів плечем на мене, мабуть, не маючи сумніву, що всі повноваження слід перебирати тепер мені, але наперед висувув свою грубу тушу нап Барабаш, і ніхто не став заперечувати, бо ж був тут пайстарший за своїм становищем.

Тоді король повів мову далі. Сказав, що, окрім дозволу йти

війною па море, милостиво дає козакам привілеї збільшити удвічі своє військо, себто до 12 тисяч, обирати гетьмана й старшин, про все це записано в королівських листах, які зараз видадуть папам старшим, однак віп просить до часу не оголошувати цих листів, а тільки коли надійде слухна хвиля, окрім того, взяти до уваги, що вони попечатані королівською мирною печаттю, бо велика коронна печать і печать Великого князівства Литовського можуть бути прикладені до універсалів лише після того, як війна стане стверджена сепатом і сеймом, а віп, король, не може чекати так довго.

Грамоти королівські опинилися в загребутих Барабашевих руках, так само, як і талари, і я вже знав, що там вони позостануться на час вельми втяжливий, коли й не навіки. З усієї королівської мови зачепило за живе пана осавула генерального і полковника колишнього хіба що нагадування про гетьманство, і вуха Барабашеві вмиг стали сторч од тої вісті, але Владислав тільки сказав про повернення привілею козацького, про саме ж обрання гетьмана змовчав і номінацію, а усього видати, полишив за собою до якоїсь знавої лиш йому пори.

З шанобою й поклоном брав з рук королівських привілеї Барабаш, та я надто гаразд знав свого кума, щоб не вичитати в його спини широкої мовчазний крик упертий: «Коли не я, то й ніхто!»

Так і виходило, що вся ця високо закроспа акція королівська здається на ніщо, бо не вмiли ні сам Владислав, ні його найближчі радці твердо визначити, хто з козацьких старшин має першість у всьому, не розпізнали ще тоді в простому сотнику Хмельницькому того, ким він мав стати невдовзі, ще вони багалися, перебірвали, не вірили, хоч, може, й передчували, педарма ж мене вже втретє врикнувано до столиці.

На одпук пам звелено, не моголячи нікому западто очей, почекати у Варшаві, поки приїде гетьман польний Миколай Потоцький, який мав тим часом замінити вмерлого Конєцпольського, і справу козацької війни на морі узгодить з ним, як з нашим високим довідцею.

В кінці місяця ховали в Бродах Конєцпольського. Похорон був пишний (обійшовся на сто тисяч злотих) і вийшов кривавий, бо за звичасм в костьол, де стояла труна з тілом небіжчика, в'їхав рицар на коні і мав аямати свою подобязу, поставлену там. Кінь злякався і поніс, багатьох зранив конитами вже в костьолі, тоді вирвався в місто, топтав людей, насилу його спіймано. Може, то кривавий і дикий жорров гетьмана коронного переселився в коня і шаленіє наостанку?

Як завжди, смерть можлиого відкривала безліч вакансій, які король без загайки й розділив, щоб прихилити до себе більше сердець. Каштелянію краківську віддано воеводі руському Якубу Собеському, а воеводство перейшло князеві Вишневецькому, який уже давно запобігав цієї королівської ласки, посылаючись на те, що воеводою руським був ще його батько. Роздапо й окремі міста.

Так Буськ дістався підчаюму коронному Миколаю Остророгу, Пłosкирів — коюшюму коронному Олександрю Любомирському, воєводи познанському Криштофу Опалінському дісталюся старюство Ковельське. Само ж гетьманство коронне тим часом не було падаше нікому й мало надовго позостатися в деліберації, бо велику булаву король хотів оддати лише своєму спільникові в падуманій війні.

Спільників же, як виходило, у Владислава в королівстві не було зовсім. Канцлер великий литовський Альбрехт Радзівілл заявив, що радше дасть собі відтяти руку, аніж дозволить прикласти до королівських універсалів про війну печать Великого князівства Литовського. Новоназваний каштелян краківський Собеський і маршалок литовський Януш Радзівілл на аудієнції в короля тільки те й робили, що віраджували Владислава від заміру війни. Воєвода чернігівський Марцін Калиновський визнав перед королем, що готов йому служити аж до втрати всіх своїх добр і крові до останньої краплі, та коли король захоче перейти кордон, ляже перед ним валом і не дасть цього зробити.

Маршалок коронний Лукаш Опалінський сказав, що він уже старий і вмере, як лебідь, аби лиш вільно йому було мовити королеві правду згідно з власним сумлінням. І коли король заявляв, що не може вольному народові заборонити воювати де захоче, то він, Опалінський, хотів би нагадати, що вольний народ може заборонити це королеві. Владислав прогнав його з-перед очей, не бажаючи слухати.

Підканцлер коронний, біскуп холмський Анджей Лещинський допитувався у маршалків двору, чому досі сидять при столі королівським послі французький і венеціанський, пема звичаю, щюб у Польщі такі якісь резндували, та ще й намовляли до війни персприятливої.

Навіть королева збунтувалася, хоч попервах і пристала на королівські намовляння. Двісті тисяч дукатів, які Владислав позичив у королеві, вже були витрачені, і пайманці пімецькі цілими купами прибували до Польщі, плюндруючи місцевості, де проходили, але цих грошей було не досить. Владислав звернувся до королеві за новою позичкою, однак вона покійно освідчила, що навіть адійме з своєї шні перла, які вважалися в Європі чи не найкоштовнішими, коли треба послужити королеві, але для Венеціанської республіки не дасть і шеляга, хіба що під реальну ваставу.

У червні король парешті покликав до себе гетьмана польного Миколая Потоцького і повономінованюго воєводу руського Вишневецького, сподіваючись мати їх своїми прихильниками, бо ж перший зазіхав на велику булаву і готовий був, отже, не ставити опору королеві ні в чому, а другий мав виявити належну вдячність за воєводство, пайважливіше в короні.

Та Вишневецький в очі виказав королеві своє повдоволення його воєнними приготуваннями і п гніві вийшов із зали, а По-

тоцький, попри свою жадобу великої булави, не міг побороти нехиті до козацтва, і коли почув про привілей козакам для війни на морі та ще й довідався, що між старшинами, яких приймав король, був і сотник чигиринський Хмельницький, то став кричати, що знає того Хмельницького як ніхто і про той Хмельницький добивається не того, щоб іти на море (бо й так ходив упродовж усіх цих років потаємно й злочинно!), але щоб жити в стародавній своєволі, а святі постанови Речі Посполитої, для котрих ним, гетьманом польним, стільки було положено труду і крові шляхетської пролито,— аби шню собі зломити.

Король не захотів його слухати.

Нас більше ніхто не затримував у столиці, хоч ніхто й не наглив од'їздити, старшини мої м'ялись-терлись, мабуть, влекаючи в душі сподівання, що будуть запрошені на коронацію королеви до Кракова, але я посміявся з їхніх марних запобігань, мовивши, що козака хіба що на погреб королеви можуть прикликати, та й то тільки тоді, коли хочуть з нього ще крові пустити, хоч вже й так її пущено моря цілі.

Ще не відав тоді, як той жарт обернеться на мене самого, і, як два роки тому квапився на погреб королеви Цецілії Ренати, так летітому стрімголов тепер уже на погреб власний тихого свого життя, домашнього затишку і родинних радощів. Мав випити ще одну чашу з гіркою цикутою, звідати до кішця малість людську, безсилля і безнадію.

Прибув до Варшави з Черкас знайомий шляхтич, довго не міг знайти мене, врешті знайшов і повідомив, що на хуторі моєму в Суботові вчинено погром. Підстароста чигиринський пан Чаплинський з своїми людьми налетів на хутір паїздом, розметав чотириста кіп збіжжя, зібраного на гумні за декілька літ, повитоптував усе засіяне на пивах, позабирав худобу, коней і овець, ще й грозився домашнім, що вижене їх геть силоміць і не чинить того без господаря, бо хоче виганяти всіх з самим паном дому Хмельницьким.

Так блукала лиха доля по моїй землі і приблукала й до мене самого. Що є доля? Промисел божий, гра сил диявольчих? Люди бувають страшніші за дияволів. Вони і є твоею долею однокопечно і, може, й не самі люди, а лиш їхня захлапність і ненажерливість. На схилі віку пущено мене старцювати. Мій хутір лежить

у грузах, як лежав колись тихий хугір Золотаренків над Россю, як лежала мало не вся моя земля.

Коли прийшло таке лихо на неї, чи справді, шукаючи порятунку від монгольсько-татарської сили, прихилилася добровільно то до литовських великих князів, то до королів Речі Посполитої? Що шукала, і що знайшла, і що ми знаємо про початки? Відаємо все про греків, відомо, що принагідно казав той чи той римський імператор, а історія землі рідної лежить запедбана, заростає будьяками та чортополохом, тільки сітри свистять над віками, мов татарські шаблі. І вже не простежши тепер тої граші, де зіткнулася голуба кров шляхетська і наша кров, чорна, як земля, на якій живемо справіку; не назвеш того дня чи року, коли потягли вельможні зайти в препишну трав'яну чорноземля, яка була, мовляв, нічия — *res nullis*, неміряна й дики, і як стали здобувати собі багатства й гідність після слів короля: «Бив нам чолом імовість і просив, щоб його обдаровано, а ми, пам'ятаючи його послуги, даємо...» І кралися споконвічні козацькі ваймища, називалися пустинями краї, залюднені ще при сіфах, обставлені городами при великих князях київських, на сеймах пани гукали: «Як то, що лузитани й підерляндяни посягали антиподів і Новий світ, а ми й досі не здолаємо аалюднити такого близького і плодючого краю і знаємо сей край менше, ніж знають підерляндяни Індію».

Вважалося, що огромні обшири степів палежали тільки богіві і Речі Посполитій. І Зигмунд Старий, і Зигмунд Август, і Стефан Баторій, і Зигмунд Третій, батько нинішнього короля Владислава, роздавали мою землю тільки на тій підставі, що в них, мовляв, «просили», і хто тільки не посідав на цих землях, користуючись розбишацьким правом *ius primus occupandi*, себто хто перший захопить.

Князю Олександрю Вишневецькому в році 1590-му падаю «пустиню ріки Сули за Черкасами». Року 1594-го князю Миколасві Рожинському падаю «пустиню над ріками Сквиною, Раствидею, Упавою, Ольшанкою і Каменицею». Року 1609-го Валентієві Олександрю Калиновському надано «пустиню Умань і во всіх її урочищах».

Надано, надано, надано. Так моя земля стала займанщиною для наїздів, а народ на ній — лиш гречкосіями, броварниками, поголичами, пастухами, каповарами, лугарями, комішниками, вбігами, безіменний і безправний, а над ним гриміли імена вельможних родів Острозьких, Збараських, Заславських, Вишневецьких, Потоцьких, Конецпольських, Калиновських, Рожинських, Замоївських, Любомірських, Даниловичів, і кожен намагався вихатися поперед іншого, перевершити всіх інших своїми багатствами, не вдовольнялися старими панськими своїми кублами, камами один в одного, терлись коло королівського боку, щоб виканючити собі в державу ще шмат коронних земель. Ще за моєї молодості найбільшими магнатами були Острозькі, які орудували

чотирма величезними староствами, маючи в майорві свого роду 80 городів і містечок і 2760 сіл. Коли в 1620 році вмер син Костянтина Острозького Яцуш, після нього залишилося 600 тисяч червінців, 400 тисяч битих таларів, 29 мільйонів золотих іншої монети, 30 бочок даманого срібла, 50 пугів копей, 700 верхових і 4000 коней, величезно рогатої худоби й овець. На землях князів Замойських жила половина українського козацтва. Вишневецькі захопили мало не все Лівобережжя і безжалюбно витіснили звідти всіх своїх суперників. Платили по два гроша крулевщини за кожного хлопа — ото й уся залежність від короля. Пишучи до мопарха, називалися не підданими, а тільки вірними порадиниками. І вже не вони тепер запобігали королівській ласки та щедрот, а сам король, гостюючи то в того, то в того магната, ждав, окрім високих гонорів для свого маєстату, ще й багатьох дарунків для підтримання того маєстату. Через те в короля не могли анітти справедливісті не те що прості, немастні піддані, а навіть вельможі, коли опинялися на шляху у вельмож ще більших. У всіх на пам'яті ще була суперечка за місто Ромеш між маршалком надворним Казановським і Єремією Вишневецьким. Хоч Казановський володів Роменом згідно з королівським привілеєм і хоч вважав його улюбленцем Владислава, Вишневецький збройною рукою захопив місто, коли ж покликано його до столиці й поставлено перед королем, то Єремія привів до Варшави своє приватне військо і грозився, що звелить вдарити оружно на папів сенаторів і на сеймових послів, а свого доплеться. Так і лишився він хазяїном Ромеш, давши відступного Казановському. Тепер у Вишневецького, який хотів лишитися самочинним господарем усього Лівобережжя, кісткою в горлі ставали Конецпольські, що мали свої добра на землях королівських понад Дніпром. Чотири роки тому Вишневецький і молодий Конецпольський Олександр пошлюбили сестер Замойських, доньок цокійного капітлера коронного Томаша Замойського. Єремія взяв красуню Гризельду, Конецпольський її сестру Йоанну Барбару. Родичання не стало на заваді Вишневецькому в його захапності. Він заявив про своє право на сорок міст лівобережних, про які старий Конецпольський твердив, що вони закладені на грунтах Речі Посполитої і належать до староства Переяславського, якого він є нині державцем. Вишневецький зробив збройний набіг на міста Гадяч і Хорол, що належали до маєтностей Конецпольських, і захопив їх під свою руку. Конецпольські ж тим часом розпростирали загребуці свої руки на Правобережжя. Старий Конецпольський ще в 1633 році купив у Христини Зубриковської-Коржецьовської землі по Тясьмину з городами Мліїв, Орловець, Сміла, Балаклій, Городище, Жаботин, частиною Медведівка, а рік тому купив у пана Кохановського Лебедів з урочищами. Молодий Конецпольський вже сімнадцятилітнім призначений був курсунським і чигиринським старостою, володів Курсуном, Стеблевом, Чигирпом, Криловим, Лисянкою, Звенигородкою з безлічю

сіл, слобід і хуторів. Після одруження з молодією Замоївською Олександр Конецпольський приїхав до Чигирина, щоб показати жоні свої маєтності й дістати шлюбні дарунки від козаків. Він вельми здивувався, довідавшись, що мій хутір у Суботіві належить до його земель, бо дарований був ще моєму батькові в спокійне володіння.

У новому палаціку, відбудованому для нього послужливим підстаростою Чаплинським, Конецпольський з молодією жоною влаштував бали для панства, яке з'їздилося з околиць поближких і далєких, нас же, козаків, коли й допускав перед очі, то хіба що для того, щоб висловити нагану або немилість. Так покликано й мене і при череватому панові Чаплинському недвозначно сказано, що Суботів належить до мліївського «ключа». Я спокійно відповів, що про це нічого не мовиться в мліївських привілеях, бо старі мліївські привілеї у наших руках бували, добре знаємо, поки ці ґрунти сягають.

— Гаразд, пане Хмельницький,— втрутився той мерзєнний Чаплинський,— а як пан володіє тою землею?

— То є спадщина по моєму вітцю.

— А чи має пан на ту землю акт надання і королівське підтвердження?

— Земля дарована була сотникові Михайлові Хмельницькому гетьманом Конецпольським за вірну службу короні.

— Михайлові ж Хмельницькому, а не Зиновію.

Тоді Конецпольський відпустив мене, власпе, пі з чим, погрався тільки, мов кіт з мишею, показав свою силу і право, а я мав мовчки зносити зневагу, почуватися карликом поруч з цим пещеним гетьманнчем тільки тому, що він уже з сімнадцяти літ староста, з двадцяти п'яти коронний хорунжий і щоразу тримав над королем прапор державний Речі Посполитої в час найбільших торжеств, я ж простий собі сотник, трохи писар, трохи ще щось. У дитинстві, може, воно було трохи інакше. Конецпольський був пещений нікчема, а я козацький син, зучений до життя твердого й жорстокого, в чистім полі я б його зім'яв і підім'яв і тоді, та й тепер, хоч і старіший був на два десятки років. Але згодом Конецпольський ріс десь під шляхетськими небесами, кілька років був у Франції, набираючись там пихи й пишноти, тепер став спадковємцем добр незліченних і став геть недосяжний для мене і для мого бога, його небеса дивним чином опинилися вище нашого неба, нависли над нами як загроза знищення остаточного.

Мій Суботів погромлений, а з ним понищена і моя душа. Я почувався на краю отхлані. Мовби вже й не жив. Золоте дзвеніння бджіл, спілі ґруші, сіно в покосах, деркач сьєву свою пісню, і пугає край лугу пугач упочі. А я вмираю. На ніщо здалися всі мої труди, пропали всі намагання, пішли в пісок високі наміри, підрубано мені корінь, відібрано всі надії. Як сказано: вся трудна, вся должна, нічтोजе полезно.

Але я мав жити! Не миритися з жорстокою долею пі лицем, пі поведінкою. Я готовий був покликати всі сили небесні й пекельні, всіх відьом, вовкулаків, упирів, нечистих. Боротись, змагатися!

Поки король не відбув до Кракова на коронацію королеви, я мав пробитися до нього з своїм боєм і своєю справою.

Король, втративши надію схилити своїх сенаторів до війни, вдарився в розваги і влаштував одне за другим пишні весілля для своїх придворних. Видав Констанцію Опадку з фраздцимеру королеви за придворного шляхтича Марціна Носковського, тоді одружив доньку королівського кравчого Даниловича — Гелену з старостою крепицьким Тарновським, про якого казано, що має не всі клепки в голові, а в самий день святого Яна відбулося ще одне весілля: за старосту кременецького князя Чарторийського видано німкеню Розіну фон Екенберг, улюбленицю вмерлої королеви, а ще більше, мабуть, самого короля. Там канцлер коронний Оссолінський посварився мало не до шабель з підканцлером Лещинським (до поединку справа, здається, не дійшла тільки тому, що Лещинський мав біскупський сан), і хоч наавтра король примусив їх у своїй присутності подати один одному руки, але Оссолінський, ображений за таке приниження власної честі, не пішов більше на учти, а взявся до справ, виказуючи свою вірність обов'язку і вітчизні. Я не знехтував такою нагодою і, скориставшись з своїх давніх (та й недавніх) знайомств при дворі, став перед очі пана Ёжи з своїм нещастям і своїм обуренням.

— Але чим можна зарадити папу Хмельницькому? — подивувався коронний канцлер.— Хай пан звернеться до асесорського суду.

— Не допоможе, бо па Суботів не підтверджено іптромісії. Гетьман коронний, який падавав батькові моему грунт, тепер мертвий, а молодий Концепольський хоче відібрати в мене землю. Порятуватися міг би я хіба що королівським привілеєм.

— Його величність вельми прихильний до папа Хмельницького,— поважно мовив Оссолінський.

— На жаль, папе канцлере, прихильність тим часом прихована і потаємна. Я ж думаю: навіщо затаювати королівську ласку? Добродичства божі й королівські слід всіляко розголошувати.

Оссолінський одразу вчув у тих моїх словах погрозу.

— Що пан собі надумав! — злякано зашепотів він.— Всі ті мови про війну на морі і привілеї його величності мусять до деякого часу лишатися без розголосу.

— Папе канцлере, а я у відчаї страшному. Готов утопитися в морі, піж отак мучитися далі! — вигукнув я.

— Нащо пан так мовить? — спробував він мене заспокоїти.— Кожен мучиться по-своєму. Тому докіль нас повно великомучеників і маломучеників.

— Що б же сказали леві Колізаю, а що їхні жертви? — гірко посміявся я. — То чи обіцяє мені пан канцлер коронний екаорбітанцію¹ його величності в моїй тяжкій справі?

— Спробую зробити для папа Хмельницького потрібну субституцію, але хай тільки пан заспокоїться.

Король прийняв мене між двома учтами, був добрий і безтурботний, вручив мені привілей на Суботів, а тоді ще й подарував коштовну шаблю, мовби хотів пагадати свої слова про те, що права слід здобувати збройною рукою, а не папером списаним.

Тепер я думаю собі: чи я змарнував ті два страшні роки без користі, а чи конче потрібні вони були, щоб розкрилася в мені велика тайна свободи, а тяжка образа дала мені право кинути звишувачення світові, влаштованому так недосконало й несправедливо?

Привілею королівського не мав кому показувати, бо молодий Конецпольський після похорону батька свого не виїздив з старих родових маєтностей, очікуючи осіннього сейму, на який хотів внести скаргу на Вишневецького за паїзд на Хорол і Гадляч. Вишневецький так само після сварки в королем не подався до Лубен — своєї столиці лівобережної, а засів у Збаражжі, теж очікуючи сейму, де мірився дати бій Конецпольському. Король, щоб їх замрити, відвідав обох магнатів у їхніх садибах, прийняв його з гонорами найвищими і обдаровано по-царськи. Я ж тим часом бранся до своїх нещасних добр, ще не відаючи про те, що відібрано мені не тільки майно моє і домовство, але понищено й людей найрідніших і вкрадено те, заради чого, може, так попевірявся всі оці роки і звівся аж до нікчемного підніжку тропу.

Завжди нас немає вдома, коли нищать наш дім.

І хто ж не злякався божого гніву, не побоявся запести руку неправедну й злочинну на мене? Спнявий Чаплинський, служкар Конецпольського, старостка, байстрик, опіак, адирця і злодій, брехун, шевлюга.

Чаплинський разом з зятем своїм Коморовським, взявши з собою а чи й більше озброєного лайдацтва підкупленого, знов зробили паїзд на Суботів, цього разу вже не позоставивши там нічого живого й цілого, дома й придомки попалили й поруйнували, майно розграбували, рознесли насіку, розкопали грєблі й спустили воду з ставків, домашніх моїх і всіх підсусідків вигнали геть, пані Раїну з донькою Чаплинській повіз з собою до Чигирина, мовляв, не пристало шляхтянці жити серед мутирів, а тоді намовою чи жорстоким примусом досягнув того, що Мотронка стала його шлюбною жонною, та ще й по обряді римсько-католицькому, з ксьондзом і шлюбними обітницями перед чужим богом. Маленький мій Юрась сказав щось лихе товстому панові, тоді Коморовський кинув дитя на землю і звелів дати йому капчуків, і недужа Ганна, голубка моя, може й умпраючи, ще здобулася на силі

¹ Тут: втручання, заступництво.

щоб відплати синочка, вирвати з рук тих катюг, але сама вже не могла далі жити й за тиждень покінчила свої земні дні і похована моїми козаками в Чигирині.

Скам'янілий, стояв я, дивлячись на чорні агарища свого дому, родового гнізда, мов той осиротілий птах, в якого гроза відібрала пташешат і пташуху. Був би птахом, заквилив би жалібно, а так лиш зцінив зуби, стримуючи страшні слова, страшні й нещадні, що прогрімилі б як вирок на страшному суді, слова в пеземінім холоді, од якого замерзає не тільки милосердя, а й сама ненависть. «*Ut quilibet suam cruce[m] baiulet*» — «хай кожен понесе свій хрест». Чому ж мій хрест такий нестерпно тяжкий?

Примари запустіння роїлися довкола мене, дух вопралої справедливості безсило припадав до землі, а наруга нахабно розпустила аловісні свої крила. Бджоли літали розтривожено й розгублено, не знаходячи домівок, яблука з-за густого листа з печальною безсоромністю виставляли до мене круглі боки, пвіркуп, знетямлено вилізши з-під розваленої печі на світ божий, ворухив переді мною товкими вусами, аж я не знати для чого нахилився і, відчепивши в пояса порохівницю, висипав з неї порох і штовхнув туди цього музика домашнього затинку — єдине, що мені восталося в усього, що мав.

Однак був ще кінь, була шабля й лук, я поїхав з свого колишнього обійстя, цілував коня свого, свою шаблю й лука, цілував, і плавав, і питав: як же так, як же?

Безкінечно тяглася переді мною необгороджена гать чигиринська, розтинала стави, болота, чортормі, чорний похмурий ліс, здіймалася над кучинами, пехмурими безоднями, над гніядовищами, нечисті й невідворотною отхланню, через промивини в гаті ~~розкинуті~~ були містки, які ледь трималися на піднятих палях, ~~хвилювалися~~ й трясалися, а може, то тряслася земля і світ ~~випав~~ мені перед очима, і вслідисуща кучина притягувала й ~~випала~~ висвергнулася в неї навіки й без вороття, і я мало не стратив змислу й не піддався на той невольний поклик, але заглуздав своє непокірливе серце, звелів йому мовчати, бо нічого ще не скінчилося, поки не скінчився чоловік, живий бог і козацькая не вмирала мати, не все ще Чавлннський у мене побрав, коли шаблю в руках мав і волю свою зможу висталити гострішою за шаблю.

На заведбаному кладовищі чигиринському кози скакали по могилках, дерев'яні хрести поперекошувалися, кам'яних чи й було з десяток, оградка заваллася в однім місці, запустіння, убожество, покинутість. Нещасний мій народі! Навіть останнього притулку свого не можеш влаштувати, як у народів просвіщених. Та й де взяти тобі сили й снаги душевної для клопотів позасвітних, як не маєш життя й на сім світі, живеш в такому часі, коли, сповідавшись, тільки й ждеш, що ось почнуть начинять тобою шлунки дніпровських осетрів або ж того вогнем, того мечем відправлять на той світ.

Довго стояв над свіжою могилкою бідної мосі Гапни. Все найдорожче, що мав у серці, всі мої спогади, болі й радощі душевні, вознесіши духу й спокута — все пішло з нею навіки, навіки! В цілому світі не було чоловіка, бездомнішого за мене, хоч і мав я дім у Чигирині, й дітей своїх, і побратимів на моїй Січі в далеких плавнях. Не було безпритульнішого, хоч скільки ж людей радо б дали мені прихисток. Не було невтішнішого, хоч легко втішитися чоловікові, сівши за стіл дубовий у корчмі Захарка Сабиленька і залитися оковитою, забити нею горе й розпуку, обпалити вогнем горлячку й пупроці, пустити пекельне полум'я в мозок і в душу, і хоч довкола тебе ще щільнішою стіною стане пітьма, а ти запалаєш, як смолоскип, відчай і нещастя втонуть безслідно, а надії й уповання народяться, виростуть і загримлять у тобі, як великодні двопои.

Каяття тепер були запізнілі й нікчемні, про спасіння душі дбати не доводилося, коли б мав коло себе отця Федора з Золотаренкового хутора, може, й знайшов би втіху в бесіді з ним, але не було отця Федора, не міг я викликати в пам'яті образу своєї бідної Гапни, хоч скільки чипів над її свіжою могилкою, тільки стояв мені перед очима червоно-чорний морок і з нього, мов зведення, поза мою волю, поставало видіння, таке дороге моему серцю і таке тяжке для мене, мов певигойна рапа в серці: маленьке лице, лукаве й зухвале, таке молоде, як сотворіння світу, сумно-радісне, несамовито-лагідне, і очі довірливі й докірливі: чом же пас покинув, батьку? Чом, чом? Сірі очі під чорними бровами. Моя доля і моє прокляття!

Я поїхав до корчми Сабиленькової. Радий був би стрінути під тином Захарковим п'яного козака Забудського та послухати його варнякання, щоб хоч трохи відійти душею в потоках дурних слів. Але стояла суша, не було калюж на чигиринських вулицях, пакільці Сабиленькового типу, обшмугляпі міцними козацькими долонями, білили проти сонця пустою, я штовхнув рипливі важкі двері корчемні ногою, переступив поріг. Нікого й нічого, я аж розгубився. Чи вже тепер безпритульність переслідуватиме мене скрізь, навіть у таких проклятих місцях, де завжди кублиться люд, хай, може, й щонайгірший, але все ж таки живий! Навіть корчмаря десь завіс чортяка. Ні самого Захарка, цього гвіздка іржавого, ні його Рузі мигдалевоокої.

Я сів на лаву, похилився на стіл, мов пияк безнадійний. Хоч співай собі пісню корчемницьку:

А козак у корчмі п'є-гуляє, корчму схваляє:
Ой корчмо, каже, корчмо-клягине!
Багацько в тобі козацького добра гине!
І сама еси неопатно ходиш,
І нас, козаків-нетиг, без свиток водиш...

Стукнуло-грюкнуло, зашамотіло-зашурхотіло, і, мов дух пекельний, з'явився переді мною сам Захарко, схожий на іржавий цвях,

худий і високий, з сумним довгим носом і ще сумнішими очима, хоч мав би й не дуже сумувати, бо в оренду забрав мало не половину староства, і поля, й луки, млини, ставки, ліси, з усього мав зиск і прибуток, дер часом хіба ж так, а сам воставався без нічого, так піби ті гроші лиш перелітали через нього, щоб опитися в старостинських гамалах, а Захарко те й знав, що сумним поглядом супроводив їх, дивуючись, що не затримуються вони в його чіпких кістлявих пальцях.

— Що, пехрещений сипу, кого продав, кого купив? — зустрів я непривітно Сабиленка і, не давши йому розтулити рота, гримнув: — Горілки!

— Може, пап Хмельницький скуштував би мого меду стояного? — злякано поспитав Захарко. — Вже лкий я мед маю, то щіто такого не має.

— Сказано: горілки!

Він припіс чарку, дивився на мене сумно й випувато, мов побитий пес, аж мені засвітило в голові, чи не приклав рук до мого нещастя і цей рендар чигиринський.

— Що ти там маєш за душею? — вихиливши одним ковтком горілку й показуючи, щоб налив ще, спитав я Сабиленка. — Знаєш же, що тут сподіяно?

— Ой папе Хмельницький, — забідкався Захарко, — чи я ж би сказав що проти пана! І моя Рузя хіба ж не казала мені: не слухайся того пана старости і пана підстарости, не бери гріха на душу. А я що? Хіба я мав що проти пана Ганни і проти тієї ясочки панської, яку пан пригрів і викохав?..

— Помовч! — урвав я його. — Маєш діло, то кажи про діло, а не теревень кавна-що! То що ж тобі казали пан староста і той підстароста?

— А що вони могли казати, пане Хмельницький? Вони собі поминали бідного Захарка і сказали, що, кажуть, ти вже, Сабиленку, кажуть, он скільки літ маєш в оренді своїй ґрунти суботівські, а не побираєш звідтам ніц і староству від тебе ще більший ніц.

Я не міг стямитися, чуючи таке.

— В оренді? Мої ґрунти і хутір мій? У тебе?

— Або я знаю, папе Хмельницький? Це ж не я так сказав, а пани старости так сказали, еж, кажуть, держиш оренду, а від тебе ніц...

— Що ж ти їм сказав, вражий сипу?

— А що міг сказати бідний єврей такому грізному панству? Вони кажуть, ти, Сабиленку, рендар Суботова, ну то хай буду я рендарем і суботівським до всіх тих оренд, що я їх маю, а що я від них маю, хотів би я поспитати пана Хмельницького?

— Ти мені не про ті свої ореци, а про мое доказуй до кінци!

— Ну, то вони кажуть, хай буде по суду й по праву коронному, чи я там знаю по якому. Бо коли пан Хмельницький на

твоїй оренді забудувався, то виплати панові за його будівлі відступного сто тридцять золотих, та й хай пану сотнику буде акцидент.

— Сто тридцять? Таж там майна не менше як на тисячу золотих. А смерть жони моєї, а син скатований, а розруха моя вся!

— А де б я мав узяти й сто тридцять золотих, прошу пана сотника? Тільки бог і його пророки знають, чиї то золоті й чому маю їх платити.

— І так дорого продав мене. Юда за спасителя взяв тільки тридцять сріблянків, а ти аж сто тридцять відсилав. А я ж і не спаситель і не губитель.

— Чи я продавав пана сотника? Вони вже продали і пана, і панську родину, і панський майнотек, і мене з усіма бебехами і Рузею мою нещасною, а вже ту сироту, ту крулевну ясну, що її загарбав той товстий Чаплинський, то вже...

— Помовч!

Сабиленко злякано позадкував од мене, але я прикликав його, явелів подавати ще горілки і, коли вже затуманіло мені перед очима, поманив до себе пальцем.

— Знаєш, хто ти? — поспитав його по-п'яному. — Ти мені одо як Осія Галеві або Левіт, який продав свій шматок землі і поклав гроші до ніг апостолів. Апостоли назвали його Варнава, себто «син пророкування» або «син утіхи». Сам того не відаючи, став ти тут сьогодні для мене отим сином пророкування, хоч утіхи від тебе, казати прямо, мало. Продав ти мене чи купив, лякаючись папства вельможного, а я, може, з того й стану і спасителем, і губителем, возвисившись над усіма. Але возвишатися над рабами німими, здобувати велич коптом малих сих чи ж годиться? Великим треба ставати серед великих. Чи ти їх бачив коли, мерзенний шинкарю? Думаєш, все можна купити за гроші? Знаєш, що сказав апостол Петро Симону-волхву, який хотів купити дар хіротонії? Срібло твоє да буде в погибель з тобою, бо ти помислив дар божий одержати за гроші. Дар божий! Не купиш його ні за які гроші! Ні ти, ні твої старостки безчесні. Що ж скажеш, коли проявиться той дар у мені, простому сотникові чигиринському? Якої заспіваш і де будеш з усіма своїми бебехами!

Мабуть, був я не дуже справедливий до цього чоловіка, який слугував лиш знаряддям здириства, був лиш сокирою в руках ката, рубає ж не залізо в шаблі, а той, хто заносить і опускає ту шаблю. Та був я надто нещасний того дня, адавалося мені, що стою на краю погібелі, а боги, перш ніж погубити чоловіка, відомо ж, одбирають у нього розум.

Хоч би взяв був з собою Демка, або Іванця, а чи когось з козаків, а то ж метався сам-один з своїм горем, з своєю ровнукою, тільки коня мав в собою, та шаблю, та скаламучені змісли, жадоба помсти і відплати випесла мене з шинку, і опийнявся я в старостянській канцелярії, допиваючись будь-що-будь бачити Чаплинського, хоч ще й не знав, навіщо він мені, що хочу сказати

йому, що сподіяти. До підстарости мене спробували не пустити його жовнірчини, але я розлякав їх самим видом своїм песамовитим, коли ж допався до самого підстарости і той спробував гримнути на мене, я захопився за шаблю й уже був наполовину видобув її з піхов, та тут скаменувся, загнав шаблю назад у ящурки, схрестив на грудях руки, процідив зневажливо:

— Ти на мене напав, як розбійник з великої дороги, Чаплинський, я ж звичаєм рицарським і чном благородним кличу тебе на поєдинок шабельний. Ждатиму тебе в четвер увечері коло Поибельних могил в кінці гаті чигиринської. Хто живий зостанеться, хай живе, хто загине, хай приймуть його нетрі бездонні. Та дивись, не крути й не хитруй. І на тім світі знайду!

На тім слові обернувся, вийшов з староства, сів на коня й знов поїхав до Сабилєнкової корчми, бо тепер вона мала стати мені домом рідним.

Був я там і в четвер з самого ранку, не вельми переймаючись тим, що увечері маю битися з Чаплинським на шаблях. Захарко спробував знов намовити мене на свій мед, але я нагримав на нього і пив оковиту, не заїдаючи нічим, тільки посмоктував люльку і дивився в стіну. Не було в мені мстивості, не було жадоби відшлати, тільки втома нелюдська заволоділа всіма членами, та певидима сила, яка тримає чоловіка зсередини, кудись зникла, і я почувався ніби мертвий, зі страхом пересвідчувався, що тіло мое втрачає природні свої киталтя, форму свою, пливе, мов тісто, пічого живого в ньому вже не зостається. Мабуть, не я сам помічав те своє знищення, Захарко теж придивлявся до мене сумним своїм оком, і коли я вже був на грані відчаю від занепаду свого тіла, він обинився коло мене, присунувся впритул і зашепотів так тихо, що й не розбереш: чоловік говорить чи вітер шелестить у тебе над вухом:

— Слухайте, пане Хмельницький! Не мое те діло, що у вас на мислі і куди ви маєте їхати сьогодні увечері, та тільки я дещо маю вам сказати, бо як я не скажу, то вже вам ніхто того не скаже. А я таки дещо знаю, хоч і не казав нічого панові сотникові, а пав сотник нічого від мене й не чув, та тільки хай пан сотник не дуже вірить тому панові Чаплинському і візьме з собою кількох козаків, бо той пан Чаплинський те таке стерво...

— Ти, вікчемний горгашу! — гримнув я на нього. — Як смієш радити мені таке! Щоб я збезчестив лицарський свій чин? І в тебе повертається язик...

— Тихо, пане Хмельницький, хіба я не просив вас бути тихо! І хіба я що казав панові? Коли пан не хоче нікого брати, то, може, й не треба йому нікого брати, бо я там знаю! Але хай пан сотник хоч надагне на себе що там треба таке тверде та залізне, чи я там знаю, що воно таке! Бо цей збуй Чаплинський, пан його ще не знає, але ж він зник мати контентацію на всьому задарма! То чи цей чоловік підставить панові черево, щоб пан його проткнув своєю шаблею? Хай пан сотник послухає, що каже йому

бідний єврей, хоч я нічого й не казав панові, а пап нічого від мене не чув...

І відсунувся од мене тихо, і шепіт його розтанув у похмурій корчмі, і може, й справді не казав він нічого, а я не чув.

Все ж, підкоряючись якомусь незнапому голосу перестороги, надяг я під жупан сталеву кольчугу, а під шапку — міцну мисюрку турецьку, дароваву мені колись мурзою татарським, так і поїхав сам-одня через гать до Погибельних могил, але Чаплинського не міг там знайти і вже пошкодував, що призначив такий час пізній, та ще й у цих петрах. Та тут затупотіло кілька коней і палетіло па мене кілька темних вершників, мовчки вдарили зусібіч, один павіть дряпнув мене шаблею по боку, але залізо чиркинуло по залізу, я ж тим часом полоскотав одного та другого, а третій кипувся павтьоки.

— Чаплинський! — гукав я.— Гей, паше підстаросто! Де ж ти! Виповзай, гхоре, з своєї норі смердючої! Гей!

Луна від голосу мого розкочувалася попад болотами, поверталася назад до мене, а більше пі звуку, ні гуку.

Тільки там я збагнув свою перозважливість і дурість свою. Та водночас гіркота залила серце ще з більшою силою, бо рука моя не діткнулася найбільшого мого ворога, Чаплинський десь жив і сміявся з мене, може й разом з пані Раїною, яка парешті мала змогу відплатити мені за мій ласкавий хліб і за зневагу, яку я виявив до її жіночих гідностей, за зневагу, а ще більше за неувагу. Знов згадав я, що втратив усе, найперше ж Мотропку, відтепер почуття цієї страшної втрати гнітитиме мене, й довгі місяці мої самотніх страждань стануть роками цілими і супроводжуватимуть печальними своїми рядами до самої смерті.

Не було мені тепер ніде ні порятунку, ні втішання, ні надії. Мов зрапений звір, кидався туди й сюди, сподівався знайти забуття в мандрах безглузких, пустити силу свою на зухвальства й відчайдушність. Але пам'ятав, що сам король намовляв нас па морський похід, тож не хотів у такій пригніченості шукати своїх потаємних побратимів, а поїхав до Черкас, щоб поспитати в пана Барабаша, чи він вже надумався розпочинати приготування до морських виправ наших, чи пустив у діло королівське золото і чи й сам піде на море, чи сидітиме каменем у своїй садибі черкаській.

Але ж цей м'ясоноглинатель, підхлібця лядський, недруг отчизний дбати про людське добро й у гадці не мав, тримався за своє осавульство та полковництво, привілеї королівські ховав і втаював, потирав їх десь у жіничних прискринках, творив всіляку зволоку й пролонгацію святій пашій справі, ждав, коли ж дозвольть обирати гетьмана, щоб мерщій втулити під булаву й бупчук свою грубу тушу. Єдице, па що памовив я тоді Барабаша, — це послати на сейм осінній депутацію від козаків з скаргами на Конєцпольського, який далі роздавав Україну лашчиківцям, і ті вже обдирали не тільки козаків і посполитих, а й церкви і кладо-

вища розорили, розкопуючи й могили, коли можна було там чимось поживитися. Сам я теж намірився їхати на сейм, щоб там добиватися підтвердження королівського привілею на Суботів, хоч і знав, що правом у Речі Посполитій доходити — однаково що у воді глибокій загублене шукати.

Власне, те саме сказав мені й полковник чигиринський Станіслав Михал Кричевський, хрещеник мого батька переяславський, мій кум, що теж виявився безсилій проти Конецпольського й Чаплинського і тільки й поміг мені, що дав притулок моїм дітям, поки був я у Варшаві. Кричевський походив з шляхти ходачкової, що має тільки цюги, якими може йти куди схоче, та руки, якими може тримати зброю й дослужитися до такого-сякого стаповицька, ллячи кров свою за папів вельможних.

— Гей, Зиновію, — почувши про памір мій їхати на сейм, став відрювати мене Станіслав. — Чи ж ти не відаєш, що на сеймах наших без золотої швайки пічого не змиєш? А було б у тебе золото, то купив би собі хутір ще кращий за Суботів — і клапатися ні перед ким не треба.

Я вперся: поїду та й поїду! Вже коли й виїхав з вірпами своїми Демком та Іванцем, мав перед Білою Церквою пересторогу, але не зважив і на неї.

Стрілися пам на розбагпенім осіннім шляху цигани з ведмедем на ретязі муштрованім.

Забачивши козаків двох молодих, а з ним сотника товстого, шапорошеного, може, й від багатства, цигани зупинили свою валку, вивели паперед ведмеда і примусили його танцювати перед пама. Я махнув їм рукою, щоб вони не дуріли й дали нам дорогу, але цигани не повели й вухом, бігали довкола ведмеда, галасували, примовляли своїх примовлянь крутійських: «Шурхай, бурхай, кичкарай, сирже, мирже, дрик...» Ведмідь ставав на задні лапи, трусив передніми, вигинався й вихилявся, як п'яний козак, зп'яй витанцьовував переді мною в багнюці, в непрохідді, в понищенці, а я мав дивитися на це блюзнірство, бо обминути незмога, бо обабіч бездонність чорнозему, осінні розтопи, я гнівно кричав щось цигапам, вони блпскали зубами, метушилися, мовби звільняючи дорогу сердитому сотникові, а насправді ще тісніше її загачували своєю метушнявою й тупотнявою свого ведмеда. І я з особливою гостротою збагнув там свою малість, своє безсилля, свою безсенсовість. Що чоловік? Очеретина під вітром. Що я роблю і навіщо? І чи те роблю, що мав би робити?

Все ж добрався далі, до Варшави, де піхто не ждав мене і нікому не було діла пі до моїх кривд, пі до болю сердечного, пі до справедливості для когось там, бо кожен дбав лиш про справедливість для себе самого.

Панство прибуло на сейм у пишноті й силі, кожен посол тягнув за собою цілу вервечку служок, часто озброєних так, ніби мали йти проти орди. Дехто приводив загопи досить значні, а великі магнати обстанялися й справжнім військом своїм надворним,

бо той же Вишневецький, для прикладу, міг виставити війська набагато більше, ніж Річ Посполита своїх кварцяних жовнів.

Тому до Варшави не було чого й потикатися, не було там місця ні в домах міщанських, ні в заїздах, вже не кажучи про палаци, та ще уяздовські, де я розкошував перед цим. Довелося зупинитися за Віслою, надто що переправлятися у Варшаву мені не треба було щодня, а тільки в дні, призначені на справи судові, хоч і тяжко було сказати, коли ж настануть ті дні.

Сейм почався, як казано, щасливо 25 жовтня. Після меси, згідно зі звичаєм, вийшлися послы сеймові в певеликім числі на місці звичнім. Торішній маршалок сейму Героним Радаїевський, який приїздив торік до Києва кликати нашу козацьку депутацію для перемов з королем, урочисто зложив тростину і без супротиву переказав її як знак влади новому маршалкові, писареві землі Жмудської Яну Николаю Станкевичу і повідомив про це короля. Король мило прийняв посольство сейму й призначив наступний день для цілування монаршої руки. Ще один день пішов на мови канцлера коронного і примаса Мацея Любенського, слабкого старечого голосу якого ніхто не міг як слід почути. Далі була недля, день святковий. Вже з самого початку сейм заповідався затяжливий і марудний, так воно, власне, й вишло.

На сеймі відсунули всі пункти, які запропонував за звичаєм від себе король, і вчепилися тільки в одне: війна з турком. Попервах послы розмірковували спокійно. Мовляв, Річ Посполита відчуває цілком слушно неспокій, викликають побоювання приповідні листи, видавані жовнірам під мирною печаттю королівською, ще більший неспокій пов'язаний з упровадженням до країни німецьких пайманців і призначенні по добрах шляхетських лежі¹ для цих військ. Зроблено це теж без згоди Речі Посполитої, вже навіть ідуть поголоски, ніби ці чужинці мають нас поскромити і дивною алхімією змінити хлопа в шляхтича і шляхтича в хлопа. З тривогою говорено про те, що предки завжди утримувалися від війни з Туреччиною, бо хоч з іншими неприятелями щастило їм, з тим потвором завжди вазнавали труднощів. Далі мови стали гостріші, голоси лунали крикливіші, сейм рвався до короля, щоб висловити йому своє невдоволення й жадання розпустити наwerbованих німецьких найманців, скоротити королівську гвардію, видати універсали про відмову від самої думки про війну. Король не приймав нікого, бо хворів, тоді хтось запропонував, щоб сейм вів свої обради разом з сенатом без королівської присутності (яка була обов'язковою), але король не погоджувався й на це. Він допускав до себе лиш канцлера коронного Оссоліпського та маршалка сейму і через них передавав свою волю й свої прохання, хотів, щоб сейм виніс ухвали щодо кордону з Москвою, про забезпечення маєтностями королеви і королевича Яна Казиміра.

¹ Місцевість для військового постюю.

мира, який після своїх багатолітніх мандрів повернувся на батьківщину, склавши в себе сап кардинальський, що був падалий йому папою на прохання Владислава, і вийшовши з товариства сзуйтського, в яке був кинувся після своєї поразки на елекції тридцять другого року. Однак сейм не хотів пічого слухати, поки розв'яжуться питання з війною і найманним військом, яке об'їдало й плюндрувало шляхетські добра, чого жоден шляхтич не міг допустити навіть з найбільшою любові до свого короля.

Довго йшла суперечка за уряд гетьмана польного. Замість вмерлого Конецпольського Владислав парешті номінував гетьманом коронним Миколая Потоцького, хоч великої булави домагався пайдужче Бремія Вишневецький, але гетьмана польного король призначати не хотів, що викликало новий галас серед послів, мовляв, од такого поведження королівського маліє повага не тільки стану шляхетського, але й сенату, і коли така небезпека нависла над Річчю Посполитою, то обидва найвищі військові уряди мають бути забезпечені негайно так само, як негайно розпущений німецький жовнір і заборонено козакам виходити на море. Врешті кашцлер з доручення короля оголосив гетьманом польним воеводу чернігівського Марціна Калиновського, сказав також, що розіслано листи до найманців, щоб вони, склавши бубни й хоругви, розходилися по домах, що лічба гвардії королівської залежить од потреби й не може бути встановлена точно, про козаків віп поговорить з повими гетьманами.

Але це було вже через місяць після початку роботи сейму. До того ж часу ні про що, крім війни, мови не велось, і я з своєю дрібною образою приватною не міг сподіватися навіть на те, щоб мене вислухали. До того ж король віп на сейм ще й суперечку між воеводою руським Вишневецьким і хорунжим коронним Конецпольським, де йшлося про величезні добра, а не про якийсь хуторець маловнапого сотника реєстрового козацького війська.

Я знайшов великого пашого прихильника, як сам він себе називав, папа Киселя, щоб порадитися з ним і поспитати, чи не допоможе мені в моїй тяжкій справі. Кисіль замахав па мене руками.

— Нащо панові дратувати таке поважне зібрання малою справою своєю? Сейм відклав аж на лютий паступного року навіть слухання справи воеводи руського й хорунжого коронного. Посли нині вельми роздратовані, і коли з'явиться їм перед очі козак, то й не знаю, що буде.

— Коли то бувало, щоб сама згадка про козаків не дратувала панство? — похмуро кипув я. — То що ж мені порадиць пан сенатор? Що маю діяти? Відібрано мені землю, позбавлено придулку, вгляджено дружину, забрано сироту, яку викохав...

— Тут ідуть поголоски, ніби то була панська кохапка? — прискалив проворе своє око пап Адам. — Чи ж варто побиватися за якоюсь там кобіткою? Скільки красунь залюбки віддадуть панові своєю прихильністю, а коли треба, то й серце.

— Пан сенатор не відповів на моє запитання, — нагадав я йому. — Що маю діяти пани? Не треба посылатися на державні потреби, як це пан звик робити, бо ось перед тобою, пане капітале, живе київський, живий чоловік у крові й плоті, який віддав державі все своє життя, а тепер вола не хоче про нього чути, заклопотана якимись вищими справами. Може, й тоді йшлося тільки про якісь нещасні пам вищі справи, коли пан Кисіль вносив на сейм ординацію проти козаків жорстоку?

Це вже взяло його за живе, аж він закрутив своїми круглими вузькими плечима.

— Чи я не одної віри з козацтвом, пане Хмельницький, і чи я не хотів завжди тільки замирення для народу мого й для віри пашої?

— Щоб вірити, треба жити, — сказав я йому. — Мертві не вірять. А я пани мовби вже помер, то що ж мене може втішити?

— Хіба я знаю, пане Хмельницький? Може, хай пан лишить свій писаний репротест до пастушого сейму?

— Вже лишив, та не знаю, що з того вийде і як маю жити. Хіба як оце створіння боже?

І, відіткнувши свою порохівницю, випустив па стіл перед пашом сенатором суботівського цвіркунчика нещасного.

— Що то є? — брудливо скривився Кисіль.

— Співець пенатів українських. Цвіркув. Єдине, що лишилося від мого обійстя.

— Але він живий! Ворушать вусами.

— Чом би не був живий?

— Не до віри. В цій порохівниці? Чим же там міг харчуватися?

— Шкода говорити, пане сенаторе! Про цвіркупа питаєш, а про мене й не хочеш? А весь народ мій чим і як харчується? Чи, може, тими пирогами з шляхетської приповідки? Мовляв, докіль блукали по Україні козаки з рогами, стояли поля-степи облогами, а як явились на Україні пани в ладівницях, стали в хлопів пироги на поляцях.

— З дякої пустелі ми зробили край, що медом і молоком пишне.

— Для кого ж молоко й мед той! Шляхта хвалиться: таке багатство на Україні, що й старці в нових свитках ходять. Чи не блюзнірство! Коли вже таких розкошей нарobili для народу мого, чом же не здобулися хоч на одну пісню свою про це? Наші плачі чути повсюди, а шляхетських виспівів щось нігде.

— Кожен співає в своїй землі і про своє.

— То мав би і наїдатися в своїй землі, а не в чужій.

— Пан Хмельницький занадто рознервований нині...

— І пани, і приспо, і во віки віків, пане Киселю. Доведений до відчаю. І не я сам. Хай би дехто це затамив.

Паша сенатора не стривожили ці мої слова. Чужий відчай не дошкуляв йому. За давньою звичкою своєю полизъвав він собі

вуса, так ніби той був помазаний медом, і, випроваджуючи мене, спокійно мовив:

— Час і терпіння, папе Хмельницький. Час і лікує, і живить, і судить найліпше.

— Судить, то й судить,— мовив я па прощання, і пап Кисіль відпустив мене охоче, відпустив мене, радіючи, що спекався настирливого козачини. Якби ж то міг зпати віп, що за рік мало не па колінах благатиме, щоб вислухав я його мови!

Але той рік треба було ще прожити й пережити.

Аж у грудні сейм парешті закінчив свої бурхливі засідання, виписав конституцію з дев'яти пунктів. Примо: щоб негайно розпустити чужипських вояків. Секундо: аби зберегти петорканими всі союзи і пакти. Терціо: щоб не вживано мирної печаті на шкodu королі й Литві. Кварто: щоб гвардія прибічна королівська не перешувала лічби, усталеної згідно з давнім звичаєм. Квінто: щоб посольства до інших земель повпили громадяни Речі Посполитої. Сексто: усунути чужоземців з оточення короля. Септімо: щоб козаки понищили свої човни й не нападали па морі. Октаво: щоб комісії, які вирівнюють кордопи, не діяли без згоди станів. Ново: щоб не укладалися союзи з іноземними державами без відома Речі Посполитої.

Цій ухвалі передувала промова канцлера Оссолінського, в якій віп з усім своїм умінням спробував залагодити суперечності між королем і сенатом, вдаючись при цьому до звичного пишнослів'я. Скавав він будімо так: «Бог оадобив правління короля дивовижними тріумфами й трофеями; нині нову вложив йому на голову корону, коли після стількох звитяг над ворогами сам себе в кіпці переміг і сам себе віддав до рук і моці своїх підданих. Однак не без жалю приймає слова маршалка сейму, щоб доконечно військо було розпущене, бо свою рішучість король не раз виказував, коли сам голову свою і життя своє стільки разів наражав на небезпеки. І все ж, що стосується війська, то звелів його розпустити, видав універсали до гетьмана і старост, дасть ще комісарів, виконає все, чога жадаєт. Заперечув, ніби були універсали до Лятви,— були тільки приватні листи до підскарбія Литовського, щоб не відмовляв утримання в економіях королівської гвардії. Гвардія та вже отримала наказ стати тут, біля короля. Що ж до козаків, то кораблі, звані чайками, готували згідно з ухвалою сенату, бо в пактах є пункт, що турок не повинен підтримувати буджацьких татар, а оскільки він порушував ці пакти, видавалося слушним полякати його козаками. Тепер, схвляючись до ваших голосів, король видасть лист до гетьмана, щоб козаки понищили свої чайки і сиділи там спокійно, не даючи окаяні до порушення миру».

Але після такої мови, і після сеймової конституції, і після того, як мене випхали з сейму, як жебрака церковного, той-таки канцлер коронний знов розшукав мене аж за Віслою, ириввадив

до себе в Уяздов упочі і просив в ім'я короля повертатися додому й терпляче ждати слухного часу.

— Вже не вірю, що настає той час,— сказав я канцлеру.— Козаків трактують пши ще гірше, ніж під Боровицею. Барабашеві послали поскаржилися сейму, що лашкивці грабують і нищать церкви по Україні, то й що почули на відповідь? Глуми й лайки на адресу схизматів, а тоді козаків виставлено з сейму, щоб не заважали панству творити його високу політику. Після королівських заохочень ми справді піднесли були голови, але тепер знов маємо зазнати ще більшого пониження й занепаду.

— Король не відступається ні від свого заміру, ні від своїх запевнень козакам. Нині зима, але з настанням тепла він знову хоче повернутися до морської виправи і має намір номінувати пана Хмельницького гетьманом того війська.

— В нас ще не було морських гетьманів.

— То будуть! Хай пан Хмельницький тільки терпляче жде. Час, пане Хмельницький, час — то всевладний творець справ великих і людей визначних.

Вони обидва з Киселем мовби змовилися в своїх упованнях на чудодійну силу часу. Та що час! Навіть горобцеві треба поклувати конопляного сім'я а чи там проса якогось, щоб вижити, а що вже казати про чоловіка, який і не самим хлібом насущним живе. Коли треба йти на війну, то лащатся до тебе, щоб послати на убій, коли ж небезпека не загрожує, то ми в панів останні з людей, підніжки й собака кров.

Так я поїхав з Варшави ні а чим, щоб уже більше ніколи туди не повертатися. Зима була тяжка для всього живого. Морози стояли такі, що дерева в лісі тріскалися і птахи вмирали на льоту, снігами загорнуто землю непробивними, весна довго не приходила, а коли й настала, то була вся у вітрах холодних, у зливах, а тоді в знаменнях небесних зловорожих, лютували стихії, яких не пам'ятали найстаріші люди, блискавиці палили хати й цілі села, церкви й костьоди, розшалілі води в несамовитому клекоті зривали греблі, зносили млини, змивали цілі лани, шкоди й утрати були повсюди страхітливі, і, може, саме це всезагальне лихо помогло мені забути на якийсь час власну біду, і я спокійно сидів на своєму сотниківстві в Чигирині з синами своїми й донькою і втишував своє бутівливе серце.

У Кисві помер митрополит Петро Могила, і шляхта зітхнула з полегкістю, дякуючи богові, що він вчасно забрав до себе таку заражену істоту, щоб вона далі не шкодила церкві католицькій. У травні знов розпочав свою роботу сейм, який мало не всі свої зусилля витратив на замирення Вишневецького з Конецпольським, павіть обидва гетьмани — Потоцький і Калпновський — взялися до цієї справи.

Знов блиснула мені якась надія, коли з початком осені, як завжди потаємно, покликало мене за Дніпро і під Ніжином в маєтностях Єжи Оссоліпського я мав зустріч з паном коронним канц-

лером, який прийняв мене разом з королівським секретарем Любовицьким. Сказали мені, що про їхню подорож па Україну відає лиш король, що, власне, він і послав їх сюди з високою місією проголосити мене гетьманом морського походу й передати мені королівські знаки: булаву і бунчук. Тепер я мав змогу діяти, хоч привілеї королівські далі тримав у себе пан Барабаш і добути їх від нього не могла, здається, п'яка сила, бо ж пан осавул військовий добре бачив, що король не має ніякої ваги перед всемогутньою шляхтою і виграє не той, хто держатиме руку за королем, а той, хто веслуватиме на кораблі шляхетському, спрямовуючи його до порту, званого золотим споком.

У серпні помер восьмилітній королевич Зигмунд Казимир, єдина й остання падія короля Владислава. Знов лютували стихії й лиха. Сарапа, затемнення сонця, мігла в небі, а у Варшаві бачено над містом могилу і хрест вогнистий у хмарах. Казано, що то знак війни великої й кривавої. Король тепер гірко шкодував, що поступився шляхті й не розпочав війни першим, щоб понеридити удар ворожий, хоч би звідки він мав бути. Поступився шляхті тільки тому, що не хотів дратувати її, сподіваючись на обрання малого королевича на престол по смерті власній, яку вже відчував за плечима. Тепер все це здалося на ніщо. Коли б бог прибрав королевича раніше, то все було б інакше.

Я міг би посспівчувати королеві, але не мав на те ні часу, ні можливості, ці бажань, коли вже казати відверто.

На Чигирин навав якийсь заблуканий татарський чамбул. Його відбито досить легко, але тут прискакав з Черкас коронний хорунжий, який недавно повернувся з Варшави після такого-сякого замирення там з Вишневецьким і тепер рвався показати на чомусь свою силу, і без готувань належних об'явив похід на орду.

Дурне то було діло й непотрібне, про що я кавав і своїм козакам, та й самому полковникові Кричевському, і осавулові Пешті. Хтось доніс Конєцпольському, і той одразу ж покликав мене і став грозити.

— Вже й так маю тебе на оці, пане Хмельницький! — викрикував. — А тепер ти ще бунтувати мені будеш козаків.

Я змовчав на той вельможний гнів, тільки сказав, що одна справа меча, а друга — діло. В діло ж я готов іти, бо маю обов'язок і словню його належно.

— Побачимо! Побачимо! — погрозиливо гукнув Конєцпольський. — Я звелю приглядати за паном сотником і не подивлюся на його високі знайомства й покровительства, бо тут я пан і тільки я маю право поена таліоніс¹. Сподіваюсь, пан ще не забув латини?

Я знов змовчав, хоч і кортіло мені сказати, що сподіваюся ще й сам нагадати мстивому панові не саму латину, а й свою мову батьківську.

¹ Смертна кара, тут: карати й милувати (лат.).

Знаючи підступність і мстивість Конецпольських, я для застороги вдяг на себе кольчугу і залізну мисюрку під шапку, і досить слухно, бо щойно ми зіткнулися з якимись татарськими пастухами, як на мене вчинено замах смертний: жовпір Чаплипського Дашевський рубнув мене ззаду по голові так, що розвалив би череп, якби не мисюрка, коли ж я, хоч потемніло мені в очах, все ж вибив у того зрадника шаблю з рук і поспитав його, що б то значило, він став божитися, що взяв мене за татарина. Щоб якось задобрити мене, Конецпольський, ділячи здобич у кінці походу, звелів оддати мені захопленого їде під Охматовим малого сина перекопського мураи Тугай-бея, і я взяв того нещасного бранця, присягнувшись у душі повернути його рідному батькові якомога швидше.

Без побід і без слави повернулися ми до Чигирина, і Конецпольський розпустив козаків по домівках, а в цей час Вишневецький, позадривши своєму ривалеві¹ слави, й собі кипувся по скіфських степах, але повернувся додому, так і не побачивши жодного татарського вершника.

Тепер, коли вельможні пани, всупереч власним же постановам, розбуркали орду і показали свій намір іти на неї війною, була для мене найліпша нагода відібрати в Барабаша привілей хоч і силою, вдатися до хана, валякати його приготуванням великої війни і намовити вдарити купно на панів.

Я став готуватися до від'їзду на Запоріжжя, спродував, що мав, дітей менших своїх хотів віддати між добрих людей, хто мене жалував, а Тимка взяти з собою. Козаки з моєї сотні і з сотень Федора Вешняка і Кіндрата Бурляя теж готові були йти зі мною. До Самійла на Січ я послав вірних людей, щоб він зготовлявся пас прийняти і скликав усіх лугарів і заволок з очеретів, повідомив про свої заміри Максима Нестеренка в Корсупі і Яцька К्लішу в Білій Церкві, з якими ще тоді в Варшаві змовняся до дії, послав і до давнього побратима ще по стамбульській неволі Филона Джелалія, який сидів серед реєстровиків на тім боці Дніпра, в Кропивній, і до Богдана Топиги в Черкасах. Все йшло тихо і швидко, хоч і без надмірного покпапу, бо тепер я відчував, що готуюся здійснити найбільшу справу життя, і не міг, отже, занепасти її необережним посушенням². Кривд і образ довкола зібралось тоді вже стільки, що здавалося мені — не знайдеться жодного козака або посполитого, який, хоч і довідавшись про мої таємні готування, зрадив би мене й моїх товаришів і кинувся з доносом до папства. Вчинити таке означало б піти проти народу свого. Хто на таке спроможе?

Але мав поплатитися за надмірну довірливість. Мій кум Кричевський, відаючи про мою розпродажу, але не допитуючись ні про що, намовив мене, коли я хочу продати копя свого дорожче,

¹ Суперник (польськ.).

² Тут: вчином.

поїхати разом з ним на ярмарок до Бужина над Дніпром, і я, не відчуваючи лиха, згодився. Коня продати я не зміг, бо не встигли ми й до ярмарку доїхати з паном полковником, як на околиці Бужина оточив нас чималий загін жовнірів, і старий вусатий ротмістр, чемно вклонившись Кричевському, та й мені, попросив мене здати шаблю й лук і їхати з ним, бо він має наказ козацького комісара пана Шемберка.

— Куди ж їхати? — поспитав я спокійно, ще сподіваючись, що то лиш жарт пемилій.

— Нам скажуть про це в путі, — ухильно відмовив ротмістр, може, й справді ще не відаючи, куди має мене попровадити.

— Пан Хмельницький їде зі мною, — сказав Кричевський, — і я не дам його в обиду.

— Маю писаний наказ пана комісара Шемберка, — дістаючи з-за обшлага папір і простягаючи його полковникові, знизав плечима ротмістр.

— Але це безчипство! — гукнув Кричевський. — Я беру пана Хмельницького на поруки.

— Цілком поділяю обурення пана полковника і висловлюю своє співчуття пану Хмельницькому, але маю виконати наказ. Коли ж пан полковник хоче допомогти панові Хмельницькому, то радий би йому, не зволікаючи, вдатися до пана комісара Шемберка.

Кричевський поглянув на шістку козаків, які нас супроводжували, і на залізних гусарів комісарських і зрозумів, що сперечання тут буде даремним.

— Пана Зиновію, моя вина, — сказав зітхнувши, — але видобуду тебе, хоч як би вони пробували тебе заховати!

Мене привезли назад до Чигирина, але зробили це вночі, з чого я збагнув, що вдень тут побоюлися мене брати, остереігаючись козацького бунту, а так ніхто нічого не знав, ні про що не здогадувався, а тим часом найбільший ворог старостинський (чи ж тільки старостинський!) сидів за товстими дубовими дверима в смердючій цюпі разом з якимись трьома злодіями пікчемними. І хто ж мав тепер мене в своїх руках? Знов Чаплинський! Так наче сходилася на ньому клипом уся земля і пікчемний цей зайда, поницивши все мот пайдорожче, сам того не відаючи, мав зажапати ще й усю велику справу життя мого.

Кричевський не кинувся до комісара Шемберка в Трахтемирів (і добре зробив, як виявилось згодом), а вистежив, куди мене запроторили жовніри, і з'явився другого дня до Чаплинського з вимогою відпустити мене на поруки. Разом з Кричевським були й сотники Вешняк, Бурляй і Токайчук, та Чаплинський не хотів їх і слухати, заявивши, що тут уже й не його воля і навіть не воля пана комісара Шемберка, а самого гетьмана коронного.

Та водночас богузливий підстароста вже й не радий був, що зайшов у таку суперечку з цілим полком Чигиринським, і тому

вельми зрадів, коли, довідавшись од Кричевського про мій арешт, прибігла до нього Мотронка, себто пані Чаплинська, як тепер звалася, і сказала, що коли муж її не випустить негайно пана Хмельницького, то вона готова накласти па себе руки і ніхто її не завадить того зробити.

— Панство бачить, яка шалела ця кобіта, — виправдовуючись, вказав на неї Чаплинський і, трохи поогипавшись для виду, згодився віддати небезпечного в'язня на поруки полковникові й сотникам, але й тут вдався до хитрого викруту, заявивши, що хай того Хмельницького звільнить з-під замка рука жіноча, бо ж ніхто не стане карати жінку за таке свавільство.

Сумне то буде побачення моє з Мотронкою. Вже не була дівчам сірооким, піжним і розгубленим, стояла переді мною жона шляхецька, в дорогах хутрах, високогруда, хижоока, гнівна на весь світ, а найперше на мене, що віддав її на погалу, не захистив, не відвоював, як рицар з твердою рукою і мужнім серцем, і не я, в'язень її чоловіка, отже і її власний, звинувачував Мотрону, а вона мене, хоч і мовчки. Коли ж схилився, щоб поцілувати її руку, вона злякано відсмикнула й крикнула своїм давнім голосом, од якого перевернулася мені душа: «Ні! Ні!» Вже був я на волі, вже ждали мене оддали мої вірні побратими, щоб оточити мене, обступити стіною і не видати ні богові, ні чортіві, але не міг я так відійти од найдорожчої тепер для мене істоти, глянув у її сірі очі й сказав тихо: «Ідьте оце зараз зі мною, Роню! Ідьте!» — «Ні! Ні! — ще наполеханіше зашепотіла вона: — Визволи мене звідси, батьку! Визволи!» Скованула устами моїми пеголеніі шершавій щоді й побігла по мокрому снігу, ніби й не лишаючи зовсім після себе слідів — і не знайдеш, і не побачиш!

Я дивився, як вона відходить від мене, хотів завернути і повернути її, але не вмів і не міг цього зробити і плакав від безсилля. Не приховував своїх важких сліз. Чим зміне їх мені світ жорстокий і адечний!

Вешняк намовляв мене вже тої ночі, не ваючись, втікати на Запорожжя. Вони з Бурляєм та Токайчуком нагогували вже вози з припасом, мовби для того, щоб їхати до Трахтемирова просити за мене комісара Шемберка, самі ж повернуть на Кригів і на Омельнику стрінуться зі мною, щоб разом іти на Низ степом. Я й не мав нічого супроти, та тільки падував все ж відібрати в Барабаша привілей королівський і оце, сидячи в ув'язненні кілька днів, знайшов, здавалося мені, на те спосіб. Сказав сотникам, щоб зготовлялися потиху, а сам на депь Микели зимового, найпершого помічника і заступника бідарям, шостого грудня, учинив обід великий в своїм сотниківівському домі чигиринському і на той обід запросив ласих на частування старшин з Черкас на чолі з паном Барабашем. Поки реєстрове старшинство пило та гуляло, я закликав і обдарував милостицею старців і калік, попросивши молитися за мене і мою справу весподу милосердному й заступниці нашій матері божій, а тоді взяв бантуру й став складати й ви-

співувати думу про папа Барабаша, вихваляючи його за те, що то він захищав віру християнську і до самого короля виступав і листів та універсалів па захист віри пашої прохав.

Захмелілий пап осавул військовий і полковник тільки довбешкою покнивував, слухаючи, та підтакував грубим своїм голосярою: «А таки ж так, трясця його матері, таки ж воно так, пане Хмельницький!»

Я співав далі:

А як став Барабаш напідпитку гуляти,
Став йому Хмельницький казати:
«Годі тобі, пане куме, листи королівські держати,
Дай мені хоч прочитати!»
«Нащо тобі, пане куме, їх знати?
Ми дачі не даєм,
У військо польське не йдем;
Не лучче б нам з ляхами,
Москвичми шанами,
Мирно пробувати,
Аніж піти лугів потирати,
Своїм тілом комарів годувати?»

— Істинна ж правда! — реготав Барабаш. — Хто б же то з перин наших та кинувся оце в ті темні луги дніпровські та підставляв тіло своє шляхетське під комаря ненажерливого! Таки ж вгадав мої слова, пане Хмельницький, ой же ж і вгадав! Давай вип'ємо за твоє вдоров'я!

Далі було так, як і в моїй думі. Барабаш упився до втрати змислів, я зняв з нього пояс і шапку, дав Демкові своєму й велів скакати до Черкас, показати пані Барабашевій речі її мужа і вимашити в неї королівські листи.

Вранці Барабаш, оклигавши, похопився за поясом та шапкою, але я сказав, що не отримав їх до кінця гостини, бо ж не годиться відпускати такого гостя дорогого, ще й не почастивавши як слід. Пили чи й ще до самого вечора, власне, день був такий нахмарений, ще тоді було й ровібрати, де воно рано, а де вечір, нарешті прибув Демко і підморгнув мені, мовляв, усе гаразд, пане сотнику, я ще почастивав милих гостей стояним медом на прощання, віддав пашові Барабашеві його шапку й пояс, обдарував усіх, випровадив за ворота, а сам мерщій кинувся збиратися.

Не став ждати пового дня, бо й що козакові піч чи день, степ йому буде й нестїлію, і прихистком. Побратими мої збиралися звідусюди, зготовлені до всього. Позаду в них були цілі віки, то що їм якийсь перехід у днів кілька?

Степ лежав перед нами розмоклий, сумно-засльозений. Річки вийшли з берегів, всі вибалки поналивалися водою, навіть верхівцям тяжко було братися цією бездорогою рівниною, вози ж застрявали щоразу, довелось кидати їх, а самим летіти без спочинку — так за чотири дні переїмали ми велетенську рівнину і вже були там, де треба, ще й поспівували собі бадьоро і мовби бестурботно:

Ой що будем робити?
Нема козакам по чарці
горілки де взяти.
Да гей же, де взяти!

Чи хто міг би увлести такий перехід за чотири дні? І яких же то людей треба було мати, щоб перескочити незмірні степи, де навіть згук умирає між могилами!

Кому про це розкажеш?

Я став складати в думці лист до Мотрошки, лякався звернутися до неї, почувалючись спровипеним за те, що не зміг захистити її, та водночас і не можучи втриматися, бо слово народжувалося в душі, рвалося з неї, мучило мене й катувало.

«Найпрекрасніша й найвеличніша Мотропо, папі і добродійко моя!

Мотропонько!

Коли в години педолі моєї трапляв я в роздор з світом і судбою і всі молитви мої безплідні спадали з глухих і байдужих небес, чи ж не ти стала моїми небесами і світлою тінню в п'ятні мого мученицького життя?

А тепер покинув тебе па згубу, немічний і зрозпачений, втікаю в сподіванні рятунку для тебе, для себе і для землі всієї. Чи ж справдиться моя надія? Шкода говорити!

Земле моя пещасна і пещасні діти твої!

Кров людська бризкає в небо і добризає до самого бога, а він купас в пій поги свої і мовчить.

Велике мовчання степу пад нами, і стежки, знані й незнапі, невидимі навіть для всевишнього, вгадувані й відчувані самими лиш мудрими кіньми. Тільки прослідок звіра знаходимо часом та божища давні кам'яні по степових могилах німуючі, як моя душа.

А де ж мов божище, де Есфір-жалівниця, що визволила мене з неволі старостипської, вкинувши в ще більшу неволю й гріх, чом покинув її, чом не вирвав з рук брудних па волю і в простори поміряні!

Ой вижди, вижди,
Не бійсь морозу.
Я твої віжецьки
В шапочку вложу.

Згадую, як любила ти мою шапку, як пригортала її до грудей, як цілувала. Боже праведний!

Душа стогне, а я загацяю ті стогони назад, тамую, мов кров із рани.

Мотропонько!

Не лист, а стогін, і розпач, і кривавлення серця. Куди й кому таке відішлеш?

Я складав той лист у думці, в думці він мав і залишатися. Що було в наших душах? Ми відважилися на смертельний зрив з усім, що мали, стали відчахнутою гілкою від дерева ріднizensи,

ще не здобувши майбутнього, ми відкинули все минуле і те, до чого можна було б доторкнутися рукою, але ми відсмикували ту руку, ладні спалити її, як Муцій Сцевола, — хай звогнється, звуглиться й спопелів, але не спонукає до покори, бо нам нема вороття!

Згодом, через багато літ, неприязний до нас письменник напише про цих людей слова образливі: «Дикі запорожці танцювали коло вогнищ, кидаючи вгору шанки, паллячи з пичалів і п'ючи квартами горілку». А далі: «В місті чабани заводили щораз голосніше хороводи, а запорожці палили з самопалів і купалися в горілці».

Чом би й не написати, що купалися в сльозах? А Україна тоді купалася і в сльозах, і в крові, і, може, це найбільше сприяло мені.

І той несправедливий не зможе не відноувати сеї обставини: «Запорожжя стало при нім, бо піколн під нічиєю булавою не розкошувало так у крові й здобиччі, дикий з патури люд горнувся до нього, бо коли хлоп мазовецький чи великопольський без шамрання ніс отой гніт переваги й утиску, який тяжів над «потомками Хама» в цілій Європі, українець разом з повітрям степів вхлипав у себе любов до волі, такої необмеженої і дикої, як степи самі. Чи ж воля йому була ходити за панським плугом, коли погляд його тонув у божій, не панській пустині, коли а-за порогів Січ гукала до нього: «Книзь пана і ходи на волю!», коли татари суворий учив його війни, при звичаював очі його до пожоги й морду, а руки до зброї? Чи ж не було йому ліпше у Хмеля бушувати і панів різати, ніж хребет гордий гнути перед підстаростами?»

Так, згодом усе сприяло мені, але й тоді теж були сприяння і небесні, й земні; і зима м'яка, вся в весняних розтопах, і низькі хмари над степом, під якими ховалися звір, і людина, і констеляції небесні. Конецпольський не міг мене затримати, бо їздив по козацьких городах з ревізією коронною, закликав би на поміч собі Чаплинський безчесного Лаща, але той сидів у Стеблеві, гетьман Потоцький стояв у Барі, й поки гіпці від Шемберка доскакали до нього та поки привезли його величчя відрубати мені голову, вже не було мене ні в Чигирині, ні на Україні.

Чигирин — це стежки в снігу. Багато стежок у снігу — ось що означає слово «Чигирин» по-татарськи.

Хто втікає, вибирає одну стежку, а хто жепеться, має кидатися одразу по всіх. Шукай вітра в полі!

Я виїздив з Чигирина простим сотником козацьким, а вже відітали з моїх очей орли і липули в дні минулі і в дні прийдешні, у дні великих битв і великої крові, і в їхньому клекоті чув я свободу, велич і вічність.

Діялося те року від сотворіння всього живого 7156-го, від утілення слова божого — 1648-го. Рік тоді був переступний, літера ж великодня була К — красне. Я й народився в році високосному, і всі високосні мали бути для мене щасливими (народжені в роках високосних завжди мають життя незмірно тяжке, але й щасливе), отож сміливо розпочав велику справу без побоювань, з великими подіями, хоч і починалося все з горя та біди, з великого гноблення й неправди.

Мені потрібен був повний крах, щоб стати Богданом. Виїхавши тої ночі з Чигирина, я зробив перший крок на шляху вічності.

Я не пішов тоді на Січ, бо втрапив би з вогню та в полум'я: Січ, що стояла в Микитиному Розі на правому березі Дніпра, щільно охоронялася польською залогою, яка вилловлювала всіх повоприбулих і підозрілих і не давала волі козацтву, зібраному там. Мене б вислідили там, як красного звіра, тому вдарився я одразу до своєї Січі потаємної на острові Бучки за дві милі вище по Дніпру від Микитинового Рогу. Від правого берега відстань до острова теж була зо дві милі, а з берега кримського хіба з найбільшої гармати можна було дострелити, однак же піхто не знав, куди цілити, бо острів той так заховано серед проток, дерев і очеретів Великого Лугу, що майже ніхто не відав про його існування. Ще тоді, як утікав я з Кодака від старого Конецьпольського, опинився я на острові, і прийнято мене не вельми ласкаво отаманом Давидом Нечаєм, або, як його звано, — Лінчаєм, або й Кінчаєм, бо виступав многолико, вмів прихилити до себе серця найбільших завзятців своїм спокійним увічашенням, великою смілою, мужністю й ненавистю до панства. То він знайшов Бучки і влаштувався там надійно й надовго, збирав до себе людей, приглядаючись і вибираючи, зготовляючись до діл великих, хоч ще й не знав сам до яких. Я сказав Нечаєві про море. «Нема таких людей», — відмовив він. Тоді я сказав, що люди знаходяться до діла, а не діло до людей. І згодом знайшовся нам Чарвота, який вмів стругати човни з нічого. Знайшовся Максим Кривоніс, який горів відвагою й розумом у всьому. Знайшовся Ганжа, готовий стати на самоборство хоч із самим султаном турецьким. Знайшовся Богун, що хитрощами перевершив би всіх діяволів.

Нечай дав своїх людей, а сам на море не пішов. Так повелось й далі. Віп був мовби володарем Бучок і за це брав дапицу з морських виправ, з усього здобичництва, з ватажками жити мирно

не вмів і не хотів, не заважав їм збиратися в себе перед виправами на море, не загримував, коли по виправах розскакувалися вони хто куди: Богуи до козаків донських, Гапка — в «дикі корогви» молодого Конєцпольського, Кривоніс до купецьких валок, а якими перемірював Україну, добираючись аж до Варшави й до Кракова, позячи туди то просо, то хміль, і ніхто ще тоді й у гадці не мав, якого пива наварить цей чоловік для шляхти в свого хмелю!

Тепер усі зібралися на Бучках на мій поклик, і Нечай мовби врівнявся з усіма, хоч і далі заставався володарем цього прихистку і всіх припасів, що там були наготовлені хоч і на кілька тисяч чоловік.

Я приїхав до них такій самий, як вони всі, але виходило, що вони мене ждали, і не вони їхали до мене, а я до них, і цьому спричинилися мій розум і моя воля. Це я зібрав їх до купи, і вони, поглянувши один на одного, ще виразніше відчули свої гідності і були вдячні за це мені і готові були визнати за мною гідності найвищі. Я поглянув на них тепер, у хвилину своєї скрути і свого відчаю, і збагнув незмірність своєї сили. Ким я оточив себе? Лицарями, квітом народу. Тоді й сам піби зацвів і розцвів, їхнім полум'ям загорівся й зігрівся, а всім довкола видавався, піби лиш я сам горю, палаю, як велетенська походня, як гнів народу й землі цілої.

Не обставляй себе сірими піччемами, йдучи на діло велике, бо й сам посіриєш!

— Приймаєш мене, Нечаю? — спитав я. — Бо вже не маю тепер куди повертатися.

— Приймаємо, пане Хмельницький, — поважно мовив господар наш. — Та й як тебе не прийняти, як прибув у лічбі чи й не більший за мою.

— То зроби свою лічбу більшою. Дай знак, хай збирається твоє товариство, може, й на Січ теж дай знак, бо ховатися тепер не будемо.

Ще не ставши гетьманом, я вже був ним, серед болісного барахтання в трясовині безвілля, серед неймовірного сум'яття, глушини зумів піднести свій поклик, поставити його, як стовп вогненний, до самого неба, щоб усі побачили і здригнулися — одні від страху, другі від усвідомлення власної сили.

Хто підняв мене над народом? Бог? Король? Винадок? Гере? І чому мене? Може, мої давні товариші поревинували мене здібностями й палом душевним, але всі вони були мертві, а мені дано вижити серед пенєльних мук, в самотності, яка або ж вмищує людину, або віднесе її дух її на вершини. Коли чоловік потрапляє в натовпи і ховається в них, він розчиняється й знищується в анонімності, в безликості, обшмуглюється, як камінь у потіці. Хто стоїть осторонь, на того силлються найдошкульніші удари, і коли він не зламається, тоді стає мовби символом віри. Треба, щоб у тобі бачили порятуюнок, шукали його. Тоді за тобою йтимуть

і за тебе боятнуться більше, ніж за самих себе. Це вщще, піж любов. Тебе оберігатимуть, як власні падії.

Може, й з'явився я тої зими на Бучках як велика падія всіх цих уносліджених, вигнаних з дому і з рідного краю, але не зломлених людей, і тому вони слухали мене так прихильно, хоч не казав я їм нічого пового, чого б вони досі не знали.

— Погляньте на мене,— казав я їм,— я старий і змучений, все життя моє пішло на служіння Війську Запорозькому й королеві, сподівався я, що на старість матиму спокій, а мене переслідують, як і всіх вас, як парод наш безталанний. Жону мою звели зі світу, сина малого варварськи побито, мене осоромлено, майно відібрано, з рідного обійстя вигнано, і немає для мене іншої ласки й нагороди за пролиту за Річ Посполиту кров і за муки всього життя мого, як тільки смерть під сокирою ката. До вас приношу свою душу й тіло, панове-браття, прихистіть і захистіть свого старого товариша, захистіть і самих себе від загроз, які над вами нависають.

— Приймаємо тебе, Хмельницький, хлібом-сіллям й щирим серцем! — прокричали тоді мені.

— Хто ви й що ви, і скільки терпіння покладено на вас, лицарі-браття,— казав я їм.— Вольності ваші понижені, ґрунти відв'яті, вільних лицарів обернено на хлопів, яких женуть на папципу, примушують бути копюхами, свинопасами, псарями й попихачами в паців. Реєстрових зменшено до шести тисяч, та й у тих життя гірше рабського, на Січ нікого не пускають, а кого ловлять коло Кодака або в степу шляхетські під'їзди, то вбивають без суду. Саму Січ стережуть жовніри, ніби це розбійницьке кубло, а не пристанище вільних захисників землі рідної. Козацьке життя ставиться ні на що, за найменші провини стипають голови, вішають, в живих людей забивають палі, наче в землю святу. Відбираючи майно наше й життя, топчуть і сдише, що залишається у нас: душу нашу і віру. Гнуть до упії, розоряють церкви наші, чинять наругу пад святинями. Чи ж можна терпіти далі? Треба взятися за шаблі й відвоювати свою землю і свої вольності, щоб на землю нашу не ступала папська нога так само, як піколи вона не ступала на цей острів дніпровський. Знаю гаразд, що самою шаблею не доннеш папського війська, падто воно навчене і мужність має високу, самопалами теж проти армат не вдіш багато, козацьку ж армату відібрали папські комісари й засіли з нею по замках і не спускають з нас пильного свого ока. Та можемо виставити зброю, якої ще не знав ніхто й піколи. Довго думав я над цим і бачу, що зброєю такою може стати поміч сусідів наших пайближчих, з якими ворогуємо ось уже двісті літ, а то й більше, а з якими ліпше було б подружити для загальної користі. Мовлю про татар. Правда, вони бусурмани й негоже брати їх спільниками в боротьбі проти християн, та коли ті християни гірші за нечестивих, то що ж діяти? Татари вже давно б напали на Річ Посполиту за те, що король їм не платить чотири роки данини,

то лиш ми їх стримуємо. Тенер ще розгнівані вони за недавні походи проти їхніх мирних становищ Конецпольського й Вишневецького. Ще більше стривожаться й погніваються вони, довідавшись, що король задумав велику війну проти їхніх покровителів турецьких, отож і проти цих самих, а в ту війну хотів пайперше послати пас, козаків. В мене є королівські привілеї на готування чайок для сеї війни, дано пам королівську корогву і булаву, і хотіли мене поставити гетьманом для морського походу. І ось поки сей лист у пас в руках, то виберемо послів до хапа об'явити йому, що замисляє король, і порадити, щоб пособив пам, коли не хоче нашої шарпантини.

— А що, пане Хмельницький, — загукали козаки, — коли хочеш послужити всім нам, то й ми послужимо тобі радою, послухом і кров'ю! Вже як і сам король поставляв тебе гетьманом, то на те божа воля, і хай буде вона й людською! Зібратися хочемо з Січчю та й прокримимо тебе гетьманом нашим!

— Скликайте запорожців, — сказав я їм, — кличте всіх з лугів, річок і степів, а тоді станемо думати свою думу.

Сам дав синові своєму Тимкові сотню козаків чигиринських і відіслав його з полоненим татарчуком до батька його, перекопського мурзи Тугай-бей. Передав мурзі щедрі дарунки козацькі й авелів Тимкові, щоб сказав про те, що козаки, мовляв, хочуть дружи.

Самійло записав згодом у своїм діаріусі мої мови в такий спосіб: «Надто в містах і селах українських аби люди будь-якого чипу не мали в будинках своїх ніяких сходни і бесід, а також аби не стояли вкупі по двох, трох, четверо по дворах, на вулиці чи на ринках та торгах і нічого поміж себе не обговорювали. А понад те вони, поляки, ще й унію намагалися увести й міцно утвердити в православний народ, тобто знищити благочестя і таким чипом усилувати народ. Подивіться-но, вільні навколишніх всяких племен і мов народи, яку тоді зробив був наругу понад боже і природне право вільному шляхетному, сарматійському, козако-руському, здавна відвагою й мужніми ратоборськими ділами не лише у своїй Європі, але й у далеких азійських країнах прославленому народові інший, теж сарматійський, народ польський, що завжди був братом цимбрам, скифам і козакам. Дійшло, бачте, до того, що й вуста, дані богом до розмови людської, наказали взяти на замок. Але що всемогутня і педовідома воля божа має створити в людському роді, того не може ні запобігти, ні заборонити ніякий природний або через науку набутий людський досвід. Отож, хоча й затулили тоді поляки вуста українцям, щоб вони не говорили нічого поміж себе, але завдяки тому найшвидше відчинили двері гнівові, що ховався в їхніх серцях».

Він прочитав мені се, прибувши на Бучки з Січі, і я зауважив йому, що має письмо занадто штудерне і обтяжене латинською премудрістю, якої ми з ним колись пабиралися в отців сауїтів у Львові.

— А написав би ти так, як ото в промові Івана Мелешка¹, — колись було зауважив я Самійлові: — «Правду казати, не так вишен король, як його радпії баламути, що сидять біля його та крутять. Багато тут є таких, що хоч і наша кость, та собачим м'ясом обросла її воля; вони-то нас ведуть, Річ Посполиту гублять. А коли б такого чорта та в морду!» Тепер сідай, — мовив я Самійлові, — та будемо складати листи на Україну до панства вельможного, щоб заморочити йому голову, поки зберемо свою силу. Однак тут уже забудь латинську науку і давай укладати, щоб вийшло мовби й по-хлопськи, без високих кондацій, уклінно, а може й плачливо часом. Хто ж сьогодні плаче, то завтра посміється.

Ще перед цим уклав я листа до Мотронки, хоч і знов не міг його відіслати, а тільки тримав його в своїм серці, мучився тими словами, але мука та була солодка, і, може, заради неї і складав я листи до своєї любові.

«Світе мій ясний, цвіте яскравий, Мотрононько найвродливіша і пайкоханіша, душі і серця мого віхо, чарівниця всемогутня!

У чарівниць волосся до п'ят, вони загортаються в нього, мов у киреї, і хто попаде в ті сіті, вже не виплутається до смерті. Дух твого волосся живе в мені, какамутить розум, паморочить душу.

Ми їхали вдень і вночі, перед нами була безвість, а за нею — вороття навад у помсті, у битвах, у надії, у славі. Кудя скачуть вершники? На вбивство або до жінок, до смерті або до любові. А ми втікали від смерті, та втікали й од любові. Ми їхали вдень і вночі, в холодний вітер і в крижаний дощ, і тепер слова «віч», «вітер», «дощ» — пайнепависніші для мене. В них приховане зло, загроза поминучої смерті, загадкова пітьма і тиша, мов у темному осередді землі.

Мотрополько!

Бачу твої сльози, і придавлене серце мов скажене бунтується, і оглухий світ валиться в грузи. Зозулі не лічать тобі років, простір мовчить, ти не подаєш голосу.

Я — найщасливіший з усіх смертних.

Страшно подумати, де тебе зоставна.

Снився мені, привиджусься, стоїш невідступно — як заступниця і як гріх втілений.

Личко твоє, мов далека зоря, зігрівас мені серце.

Де ти?»

Я звертався до Мотрошки, як до бога, — лише думкою, молитвою, покликком і запитаннями, які зостаються без відповіді. Вона

¹ «Промова Івана Мелешка» — українсько-білоруський памфлет кінця XVI ст., складений у формі промови, яку буцімто виголосив у 1589 р. на сеймі при королеві Зигмунді III каштелян мовирської Іван Мелешко. Насправді такого каштеляна не було. Постаць вигадана.

була для мене мовби й не на землі, а на небі. Та земля все ж іспувала, а па ній — повно нечисті й панства, і до нього я мав послати листи, може й лукаві часом, щоб приховати свої справжні наміри.

Найперше написав я панові Барабашу. «Так як ваша милість,— писав я,— потрібні й корисні українському народові привілеї козаків і беріг у себе під жіничними плахтами ради власних вигод і користі, то за це Військо Запорозьке чинить вас гідним полковникувати не над людьми, а над овечками або свиньми. А я при сім прошу у вашої милості пробачення, в чім не вгодив вам в убогім домі своїм у Чигирині на празник святителя Миколая, а також в тім, що поїхав на Запоріжжя без відома і дозволу вашого і тепер з допомогою цього привілею сподіваюся зробити для гинучої України щось краще». Самійло для більшого глуму приписав з євангелія: «Fuit autem Baraba latro». («Був же Барабаш розбійник»).

Коли з Барабаша і сам бог святий велів поглумитися, то козацького комісара Шемберка треба було поводити за довгого носа, вдаючи смирну овечку, отож я писав йому в Трахтемирів, що бітік на Запоріжжя не для реbelie й зловмисництва, а лиш тому, що Чаплинський зловмисно посягав на життя моє і що козаки із Запоріжжя хочуть послати до Варшави депутацію, щоб випросити королівських привілеїв для захисту від самоуправства старост і їхніх прихвоснів. Ще просив я комісара захистити мій бідний дім і моїх слуг у Чигирині до мого повернення з Січі.

Коронному гетьманові Потоцькому, пі словом не згадуючи про його жорстокість до мене, писав я також лиш про свою образу і кривду: «Я сподівався доживати віку спокійно й щасливо, обсипаий благодіяннями короля і Речі Посполитої, як зпенацька явився ворог мого щастя — Чаплинський, литовський підкидьок, польський п'япця, український розбишака, який, перебуваючи вісім літ на дозорстві у пана Конецпольського, многих братій наших погубив брехливими доносами, який, зустрівши де-небудь священика, не лишав його без того, щоб не вирвати волосся з бороди і добрим порядком не полічити ребер кием або обухом».

Гетьмана я так само запевняв, що нічого не хочу робити, як тільки послати депутацію до Варшави.

Написав я ще й Конецпольському, пі слова не мовлячи про його власну безчесність, тільки картаючи всіляко Чаплинського, про якого, коли б коронний хоруужий знав усе, як він оббирав навіть свого власного пана, то не захотів би його мати не те що дозорцем, а навіть грубником або кучером.

Листи мої розминулися з листами, які розіслав коронний гетьман по всіх усюдах, наказуючи ввіймати реbelieпта Хмельницького. На Січі тоді стояла залота Черкаського полку з п'ятисот реєстровиків і трьохсот кварцянних жовнірів. Полковник Вадовський, отримавши веління Потоцького ввіймати мене, вийшов з Січі, щоб знайти мій прихисток. Я послав йому навстріч Кривоноса з Клишею. Самійло, щоправда, знаючи поров тих, хто столя

залогою на Січі, відраджував це робити, та я не пристав на його раду. «Там наші козаки, — сказав я, — а козаків проти свого народу уживати — однаково що вовком орати!»

Кривоніс і Клиша, одягнені реєстровиками, легко пропикли в Черкаський полк, стали говорити козакам: «Куди ви йдете і кого шукаєте? Хмельницький і ми не станемо піднімати шаблі на єдиновірних і єдинокровних товаришів наших. Коли йдете з ляхами на благочестиву віру, то за це дасте одвіт господу всемогутньому».

Реєстровики побили жовпірів і поєдналися з запорожцями. Січ стала вільною, кошовий розіслав вісті повсюди, скликаючи з зимовників своє козацтво для важливої й вельми пильної справи, слідом за козаками стали збігатися з берегів Дніпра, Самари, Бугу, Конки лугарі, степовики, заволоки, сіроми й нетяги, люду павбиралося біля двох тисяч, однак на Бучках і далі нас було лиш кілька сотень, бо Нечай не хотів виказувати свого при-
тулку.

Потоцький, довідавшись про мою втечу з Чигирипа, звелів полковникові капівському, щоб той з полковниками чигирицьким і переліславським, не зволікаючи, йшов на Запоріжжя і погромив «того буштівника, впень стипаючи всіх учасників реbelie».

Не обминув коронний гетьман своєю панською ласкою і тих, хто був коло мене. Писав усім, хто при Хмельницьким пробував, аби в той своєвольної купи розійшлися, а самого Хмельницького видали — інакше майно їхнє на волості буде пограблене, сім'ї побиті, і віп, коронний гетьман, з військом кварцяним доти не вийде з України, доки йому Хмельницького не видадуть і козаки не підкоряться. Підпис був звичний: Миколай Потоцький з Потока, каштелян краківський, гетьман великий коронний, барський, жіжинський etc, etc староста».

Кому писав? Не були це погромлені й упокорені сеймовою ординацією та кварцяним військом реєстровики, які, маючи перед очима жовпіра, сиділи кожен так покірно, що й вовк, упавши в яму, не сидить покірініше. Зібралися тут справді вільні люди, люди своєї волі, які кпили з усіх сил земних і небесних, не те що гетьманів його королівської мосці.

— Який, кажеш, гетьман? Великий чи маловеликий?

— Малодобрий¹.

— Сюди б його й за того не ваяли, що коням свистить, як воду з себе пускають!

— Хай там мух на палі пабиває, а комарів колесує!

— Відниши йому, пане писарю, як у тому писалмі: окульос відент ет пои габент.

— Себто по-пашому: не дав бог свині роги!

— Ще одпиши йому, що Хмель сюди одну свою голову при-
ніс, а назад — то треба всі наші виносити, гилу наживе пан По-
тоцький!

¹ Так тоді називали ката.

А тут з'явився на Січі якийсь священик і збирав патовпи козаків, винолошуючи їм химерні казання, аж Самійло не втерпів і, списавши, приніс мені їх на Бучки, може, щоб звеселити мою душу. Казання було довге. Від сотворіння світу, битви архангела Михаїла з Люципером, вилітлення Адама з глини і народження Сви з ребра Адамова розповідалося про райське яблуко і про вигнання Адама і Сви з раю, після чого «па світі як лихо, так лихо, як біда, так біда. Бо велів господь шапцину робити, а до церкви не велів ходити, в заступи богові нічого не давати, корчми не минати і за нею як за матір'ю перебувати. Та й перепустив на пас орду татар, турків і тих нечистих ляхів, які стовпи, що на них паша руська віра опирається, довкруг пообгризали. Ой боже ж мій, пообгризали! Петрівку підгризли, спасівку підгризли і шилипівку. Ото ще один лиш стовп не обгризений, на якому великий піст стоїть. А коли і його до остатку обгризуть, тоді вже всю нашу благовірцую Русь чорт побере і в трапезу до своєї матері чортової занесе, чого нас господь борони. Амінь».

— Що то за піп? — поспитав я Самійла.

— Каже, твій сповідник.

— Отець Федір! — не повірив я.

— Так зветься. Отож знаєш його, Зиповію.

— Ти спитав би, кого не знаю.

— Тоді сповідника тобі треба пайперше.

— Ой, не поможе! Ну скажу, що бачив, що чув, що кусав, а що тільки шухав, до чого доторкувався гріховно, а до чого руки були короткі. А хто нам доточить рук, Самійле?

— Самі й доточимо.

— Поїдеш зі мною до хапа. І отця Федора привези з Січі. Може, розкаже татарам, як Михайло з Люципером бився. Як то воно там?

Самійло, сміючись, перечитав ще раз:

— «А Люципер з усього скоку та Михайла в щоку! Як же крикне Михайло: «Гей, тепер же не бивши кума, не пити пива!» Та як кинеться до оружжя, до пожа, до чечуги і мачуги, до меча та до бича, до самопала, щоб лупити Люципера не помалу...»

Обступали мене людські голоси, завзяття людське, сміх і відвага, і я сам від того всього почувався дедалі дужчим, розпростався, підносився вище й вище, ставав видимий аж у далеких столицях, і хоч ще й не збагнули там, хто я і що, не знали, як назвати мене — чи неслухпяним грішником, чи злочинним бунтівником, чи великим мстителем, та вже затривожилися, і до гетьмана Потоцького полетіли поради й веліппя від «благодійника» козацького Киселя, від воеводи краківського Любомирського, від канцлера коронного Оссолінського і від самого короля. Гетьманові коронному радили стриманість і розважливість, писали йому, що Хмельницький пішов на Запоріжжя тільки для того, щоб розпочати війну на морі, що військо кварцяне в козацькі городи на Україну вводити передчасно, що до Хмельницького

треба послати для переговорів знаючих людей, а не дратувати його і гультяйство, зібране на Запорозжі, погрозами і залякуваннями. Не мав алагоди коронний гетьман і в своїм гетьманом польним Калиновським. Калиновський ще з осені наполягав, щоб більша частина кварцшного війська була розпущена, тільки тоді, мовляв, можна бути безпечними щодо намірів короля розпочати війну всупереч постановам сейму і сенату. Жовнірів уже почали розпускати, коли прийшла тривожна вість про мою втечу в Чигирин. Потоцький міг би торжествувати, що не розпустив війська, коли б мав на те час, але тепер уся його задавнена зість проти народу українського скупчилася на одному мені, і він будь-що кванився знищити мене, поки я не підняв голови. Довгі роки Потоцький був польним гетьманом при Станіславі Конєцпольському і найперше навчився в нього жорстокості. Конєцпольський був заїка, тому про нього казали: «Пан Станіслав спершу вдарить, ніж вимовить». Потоцький, що вважав себе мовцею незгірше за самого Оссолішського, хвалькувато заявляв: «Я і вдарю, і вимовлю!»

Та ось полк, посланий коронним гетьманом проти мене, був розбитий, погрози видати Хмельницького не діяли, не допомогло й те, що Потоцький призначив за мою голову тисячу золотих: охочих отримати юдине золото не знаходилося, а тим часом в усіх усюд цілими ріками тік народ на Запоріжжя, і на Україні не було села, де б не кликано людей за свою волю, і кликано не за золото, а за смерть люту, бо на пристановищах козацьких треба було душ найтвердіших. Блукали по селах і містечках мої посланці й добровільні підпомічники козацькі, гукали на базарах і коло церков: «Хто хоче за християнську віру на палі сидіти, хто за святий хрест рад, щоб його четвертовано, колесовано, хто готов прийняти муки всякі і не боїться смерті,— приставай у козацтво! Не треба смерті боятись — від неї не встережешся. Оттаке наше життя козацьме!» Кого ловили, то безжально пабивали на палі, однак це ще більше заохочувало люд ставати проти папства. Хто втівав на Запорожю, хто готував собі зброю вдома. Тільки Вишневецький у своїх маєтках відібрав двадцять тисяч самопалів у селян.

Потоцький не послухав королівського веління і звів кварцяне військо в козацькі городи, щоб не дати роагорітися бунту. В листі до короля коронний гетьман писав про свою нехить до морського походу, пояснював, що рушив на Україну не для пролиття крові, а тільки прагнучи заспокоїти козаків, мати їх «в певному порядку»: «Рушив, аби страхом війну закінчити. Дої не пролито військом Вашої королівської мосці жодної краплі козацької крові і не буде пролито — аби тільки покорився, віддавши свою легкодушність і арганіцію, та адавали своє завяття».

Щоб уникнути зайвих парікань варшавських мекповладців, Потоцький спорядив навіть посольство до мене, очолюване давнім моїм знайомим ротмістром Іваном Хмелецьким, який добре знав

паші козацькі гумори. Хмелецькому пощастило з погодою, бо після затяжних відлиг і позвичних зимніх дощів степ трохи підморозило, і ротмістр з своїми жовнірами досить легко доскакав до Січі. Вельми здивувався, коли там йому сказано, що Хмельницького шукати має десь в іншому місці, що на Січі його й не бачено ще і не знати, де він пробуває і що думає-гадає. Тому коли перевезено нарешті Івана Хмелецького на Бучки (по дорозі коваки мої сміялися з ротмістра, як він пробував заплатити їм: «У нас і пси за перевіз не платять, не те що королівські ротмістри!») та побачив він ті кількасот гольтіпак, що мене оточували, побачив мене в пущеній дерев'яній хижі, самотнього й утомленого, то якось мовби розгубився.

— Чолом, пане Хмельницький, — мовив він дружньо.

— Чолом, пане Хмелецький, — відповів я, — бач, забрався ми з тобою так далеко, що тут і хміль, мабуть, не росте.

— Та бачу, що, мабуть, не росте, — посміявся Хмелецький.

— Тож я, знаючи таку економію, попросив сюди людей, що знаються на тому, як возити хміль куди треба.

— Ще треба й пиво вміло зварити, — зауважив Хмелецький.

— І пиво зуміють зварити, і люльки розпалити, і диму напустити, все вміють, пане ротмістре.

— Не дуже в тебе й людей, пане Хмельницький.

— Зате кожен десятох варт.

— Однаково не досить.

— А нащо мені занадто. На чайки багато й не вміститься.

— То все ж хочеш на море вдарити?

— Може, й на море, а може, й на сушу. Вже як воно вітер повіє. ~~Щеб~~ не супротивний.

— З суходолу вже супротивний віс, — застеріг Хмелецький. — Гетьмани вступили з військом в Україну і дійдуть і сюди, коли треба.

— І оце тебе послали сказати.

— Послали ж. Велено тобі сказати, щоб не розпочинав війни на морі, повернувся додому і ровнусть усіх своїх людей і щоб сіли собі спокійно по домівках.

— Гаразд мовиш, пане Хмелецький. Сіли по домівках. А коли домівки немає? Може, нан гетьман керошний звелить для нас палацки вибудувати? Його мність король ясновельможний, знаючи наш стан, звелів самим зазімом собі волю і добра здобувати. До слова ж королівського ще й листи свої з печаттю додав. Королі не зримаються своїм слів, та не завжди в спремозі їх потвердити. Те хоч ми своєю відвагою потвердиме. Може, хочеш побачити той ~~врівіль~~ керошівський?

— Багато про нього мовиться в нас, та ніхто не має віри, — сказав Хмелецький.

— А ось ти й повіриш. Демку! — гукнув я. — Покажи пану ротмістрові привілей королівський.

Демко сидів коло мепе в передпокої певідлучно, так і спав упоперек мого порога, на нього я покладався найбільше, це не Іванець, який все никає та иншпорить. Демко вигадав і для привілею, па який усі хотіли поглянути та ще й помацати. Пристругав тахлю дерев'яну, прикрішив на ній лист королівський і за-слонив чорною шовковою шматочкою. Так і приїс до ротмістра. Відтулив шовк, показав лист зблизька, хоч до рук і не дав: мовляв, дивись, а руками — зась.

— Ще й шовком прикрили, — подивувався Хмелецький.

— Щоб атрамент не линяв, — пояснив я. — Трохи знаюся па цих справах, бо колись же був писарем військовим, як ти гаразд відаєш, пане ротмістре. А тепер коли й писар, то втеклий, а ще: втеклий сотник і зрайдця ойчизни. Так там мовиться при гетьмані коронному?

— Обицяно всіляку справедливість для всіх і прощепня, — сказав Хмелецький. — Для того прибув.

— Шкода говорити! Не для того я втівав на Низ, щоб оце тепер ставати перед Потоцьким помилюваним грішником! Вірили ми йому не раз і не два, а чим кіпчалося? Палями та сокирою катівською? Зібралися ми тут, сам бачиш, в числі невеликому і замірів злочинних не масмо шіяких, та хочемо послати депутацію хоч би й до короля та до сейму, щоб вони послухали нас звідси, коли не хочуть слухати з України. Вимагаємо ж для себе й народу свого небагато: скасувати ординацію пелюдську тридцять восьмого року, повернути давні вольності наші і вивести війська королівські з України й ніколи не вводити їх, бо впорасмося на своїй землі самі, не піддавалася ж Україна ніколи польській короні, а ввійшла як частка добровільна, прийнята під руку королівську з волі доброї. Отак, пане Хмелецький. Передай напові краківському все, що чув і бачив у нас, а більше не маємо що передавати, бо ж одинаково Потоцький не слухатиме, йому все Марсові сурми гримлять у вухах, хоч і вуха вже вовною позаростали. Хвалився тобі я ще пивом, то, може, скуштуєш пашого шва-горілки, а перед тим поведу тебе до лазні козацької, може, захочеш, щоб послужив тобі.

— Прислужити в лазні? — подивувався ротмістр.

— Хіба ж не вважають папа, що козакя тільки й уміють, що груби тоштити та воду їм гріти? Восвода поморський Мацей Немойовський, кажуть, хвалився якомсь, що коли б став великим папом і захотів мати двір порядний, то за секретаря взяв би нідерландя, копошим — угорця, стольником — італійця, кухарем до гарячих потрав і риб поляка, до паштетів — французя, кухарку до охепдоств¹ — польку, пімкеню для праці, до ліжка мазурку та англійку на додачу, а русина до лазні.

Хмелецький сміявся разом зі мною щиро, тоді додав і од себе:

¹ До охайності (польск.).

— В нас ще кажуть, що гетьман повинен мати голову влоську, серце французьке, руки польські, ноги іспанські, щоб уже коли де стане, то не поступався.

— Може, щоб ліпше втікати? Але папові Потоцькому й іспанські ноги не допоможуть, як доведеться вчистити від якої-небудь притичини: затовстий і затяжкий.

Гостював Хмелецький ще день у нас, куштував нашої горілки, придивлявся до всього оком мовби й доброзичливим, але пильним, однак нічого не побачив загрозового і поїхав до свого пана гетьмана, зацікавившись з нашими гуморами, в гуморі добрим.

13

Нешчасливе й нечисте це число тринадцять припало саме на розповідь про Крим. Ніхто не хотів пускати мене до хана.

— Не їдь, батьку!

— Бісової віри насіння, хіба ж з пими каші зваряш!

— Не віддали тебе Потоцькому, чом же маємо віддавати хапові чи чорту-бісові!

Я відсміювався:

— Я від діда втік, я від баби втік і від хапа втечу... Колись он навіть од самого султана турецького втік. Як попав у люту неволю бусурманську після Цецора, то вже думав — гаплик. Гетьман коронний Жолкевський убитий, гетьмана польного Конецпольського теж увято до неволі, все панство було або побите, або попроваджене до самого Стамбула. Ну, панство, то що? Конецпольського королівський посол викупив, і відпущено його з шапобою додому, мене ж і на викуп ніхто не ставив, а мерщій загнали на галери чорноморські погріти спини та плечі. Ну то й обрїтався так чи сяк, поки до Стамбула не потрапив. А тут султан турецький Амурат затїяв банкет для свого турецького панства. Звелїв збудувати для такої притичини салю довгу на дві милі між двома мечетями їхніми найбільшими, вся та сала¹ в дерева динамоного, а верх покритий паужим чамлатом². Коло тої салі кухню поставлено належну, в кухні котел, що в нїм дванадцять кухарїв у човнах плавали й ціну з варива знімали веслами. Варилося ж у нїм чотири тисячі дев'ять барашів ціляком та волїв півтретя ста рубаших і іншого бидла в достатку.

¹ Зала.

² Пір'ям.

А вже як почався банкет, привезено на шести верблюдах скляницю кришталеву, в яку налито вина відер п'ятсот і кілька гарців. Для неї споруджено спеціальне носило, щоб кількадесят в'язнів довкола столів тягали і шкіряними кіблями діставали з скляниці вино, як ото в нас з криниці воду. Нанівшись, хтось із гостей розтовк ту скляницю, скло цілий тиждень в'язні вимітали, тому турки не могли ні вийти з салі, ні тавці влаштувати, ні забави з стрілянням із луків або що там за звичаєм треба було робити.

Отоді я (бо ж був серед тих в'язнів), щоб сподобатися чимось султанові, попросив дати мені гармату турецьку, аби міг показати козацький сприт у стрілянні. Дозволено, притягли мені яничари гармату, набили порохом, вклали ядро, став я розглядатися, куди б стрелити. Ну то й побачив на вшнїлі пайвищої мечеті, себто церкви по-пашому, комара, що сидів там і чухав правою піжною ліве вухо. Вимірів я з тої гармати комара так штучно, що ядро пролетіло йому крізь обидва ока і комарик гепнув на землю. Скотив я, поки він не прийшов до тями, вхопив його, напівживого, без обох очей, та й підніс султанові під золотий балдахін. Здивувався вельми падишах, похвалив мене, звелів випустити на волю, а тоді ще й одчепив од пояса свій гаман, повний золотих червінців, і подарував мені на дорогу. Мав би хан про це знати, тож і поїду до нього не як ворог його запеклий, а як обдарований колїсь милостями самого султана.

Моя фацеція¹ припала до смаку більше, ніж би вмовляння і переконування найдокладніші. Надто серйозно сприймають світ тільки жорстокі люди, а тут зібралися добрі і щедрі серцем, бо ж не дбали про себе, а про народ і його неуярмлену душу.

— Це ж стільки м'яса від того комара зосталося! — скалив око хтось із козанів. — Куди ж його султан подів?

— Ханові б воно здалося якраз, — додавав інший, — у них там друге літе недорід, худоба й вівиці дохнуть.

— Ханові то ще воно й нічого, а от чорним татарам як? Без війни та без здобичі погинуть!

— А султан на війну проти короля не пускає, бо в них вічний мир.

— Отут би татарам і літи разом з нами проти панів та полоскотати їм черево!

— Татари й пішли б, так хан же! Він султана злякається.

— Хай їм султан, а в нас буде гетьман. Хочемо мати тебе гетьманом, пане Хмельницький, а не ханським в'язнем, та й не відпустимо від себе. Хіба ж не пам'ємо боків панам і без нічної помочі? Нам аби вдарити, а там воно й саме в ушах дзвенітиме.

— В кого ж дзвенітиме? — питає я гірко. — Згадайте Наливайка, Лободу, Тараса, Павлюка, Остриянина, Гулю. Що вони змогли проти залівного королівського війська з його арматою? А як

¹ Тут: весела оповідка.

Крим з пам'я піде, тоді Потоцького зметемо. Не лякаюся йти до хана, бо й сина свого рідного послав до мурзи перекопського, отож маю віру в татарське благородство. Султани турецькі татарів у своїх фірманях звуть тільки благородними, коли ж ми зазінали саму їхню хижість, то, мабуть, так уже волю судилося й нам, і татарам, та ще може ж так бути довіку.

Я вів страшну гру. Одного сина відіслав до татарського мурзи, сподіваючись на його благородство, а другого лишив у Чигирині, не маючи надій ні на що добре, бо так і бачив, як тягнуться хижо до малого Юрся пухкі, в рудих заростях пальці мерзеного Чаплинського, і коли й знайдеться сила, яка захистить дитину, то хіба що ця нещасна добросердна жінка, моя голубка Мотронка, що теж кипута в ненажерливу пащу панську, не захищена, не порятована, не визволена.

Треба бути закоханим або нещасним. Був я серед тих, хто не мав нічого свого, де одвіку не було ні жіпки, ні дитини, тож мав зрівнятися з ними в усьому, коли хотів, щоб мені вірили і, коли треба, йшли зі мною і за мною.

Я пересварився з усім світом, та не сваряться тільки блаженні, а я не хотів бути блаженным. Коли копають ями для сох під нову хату, то першу яму копають на власній тині, мовби прирікаючи себе в жертву. Кидався в битву сам-один: як виграю — то виграв весь народ, програю — то тільки я один.

Приїхав з Січі отець Федір. Посявив і постарів за той час, що не бачились, але чорні очі горіли вогнем і сміхом.

— Відпровадив посланця сил пекельних і їхнього служки Потоцького? — поспитав мене.

— Відпровадив.

— Що ж послав гетьманчику?

Я сказав.

— Треба б не самі слова. Послав би ти йому, сину, дрючок, яким Каїн убив Авеля; жезл, яким Мойсей розсунув Червоне море; осялчу шелепу, якою Самсон побив філістимлян; пращу Давидову, якою той Голіафа вбив; меч Авраамів, яким праотець хотів убити Якова; весло Ноя, яким той стукнув по голові дурня, що хотів вченитися за ковчег.

— Грішний, отче, — засміявся я, — не здогадався спорудити таких знакомитих дарунків панові краківському.

— Відпускаю тобі гріх сей, сину. А ще маєш якісь гріхи?

— Грішний, отче, — признався я йому, — грішний оком своїм, мислями, руками й намірами. Та однаково прости мене, отче.

— Бог простить, — поблагословив мене отець Федір.

— Поїдеши зі мною до бусурманів?

— Хто ж тоді й поїде, як не я? Вже на куторі тоді домовилися, ось я й в тобою.

— Не парікай на мене, отче, коли не завжди шитатиму твоїх порад. Будеш моїм свовідником — порадишків підкаже сама справа. Тим часом найближчий мені чоловік Самійло-писар, та отам

Демко за дверима, ну й ще ті, хто прийшов зі мною з Чигирина, та ті, з ким я тут знаюся ось уже з десять літ, може.

Він відповів мені словами з книги Самуїлової:

— «Чини, що може рука твоя, бо з тобою бог».

Я ждав повернення Тимошевого від Тугай-бея. І в гадці не мав, що той може не повернутися, пропасти, згинути. Я молився до німих просторів, до степів зачасних і зловорожих, щоб віддали вони мені сина, а з ним надії мої і моїх товаришів, і степ відгукнувся прихильно на ті мої молитви, і щойно випроводили ми з острова послацця від Потоцького, як переправлятися з татарського берега став Тиміш з козаками і з татарським невеличким чамбулом, даним йому Тугай-беєм для честі й супроводу. Холодна вода була в чорний ніс дуба, на якому плив Тиміш, я стояв на березі, дивився на сина, син дивився на мене, обидва ми мовчали, поки дуб ткнувся в пісок, тоді я ступнув на крок уперед, а Тиміш вистрибує мені назустріч, і ми обнялися, здається, вперше не як батько з сином, а як воїн з воїном.

— Ну як, сину? — спитав я.

— Та що? — знизав широкими плечима Тиміш. — Біднота аж пикварчить! І в самого мурзи там злидіні такі... А приймав нас по-царськи! Кланявся тобі, просив передати, що зве тепер тебе братом своїм назавжди. Дарунки привіз я від Тугай-бея. Лук з сагайдаком, пук лисиць червоших, а там на березі отара жирних валашків. Жде мурза тебе в гості. Ну, коли й до хана, то він береться бути твоїм провідником і повіреним. Чи як воно там...

— Говорили ви про що?

— Та про що? Про погоду, та про настівники, та про худобу й овець. Про що ж ти з такими щасливими людьми говоритимеш?

— До союзу з нами як Тугай-бей?

— А йому що? Як хан скаже, а він — твій брат. Вже за сипа дякував та дякував, каже, молився аллаху за нього і аллах почув його молитви. А між аллахом і ним, себто Тугай-беєм, ти брат його назваши і вірний. Гарно мовить мурза — хоч би й до козаків з такою мовою!

За вечерею я назвав тих, хто поїде зі мною до хана. Для красномовства Клишу Яцька, а ще його — як свідка наших перемов таємних в королем і канцлером коронним у Варшаві і моєї зустрічі з Оссолінським у Києві. Кривоноса для молодецтва і мальовничості похмурої, якою відзначався у своїх састах і кармазинях турецьких, гордий, різкий у слові, весь у силі різкій, що так і була з його кістлявих вугластих рамен і з його високої постаті і жилих рук. Бурляй, що був мені й чигиринським пагадуванням, і міг докинути щось про морські виправи, в яких вони побували з Кривоносом не раз і не двічі, але згадки мали неодинокі: Кривонос пам'ятав лиш сутички з ворожими галерами, для Бурляя найтяжчими видавалися змагання з морем і стихіями.

Вечеря наша була проста, коли не сказати убога, як і водилося на Січі. Юшка риб'яча у дерев'яних ваганах на столі та

загреби¹ до неї, тоді варена риба на стяблі, а до цього горілка й пиво у великих конвах, з яких ми попивали дерев'яними ж михайликами, бо тут ні чарок, ні скляниць не водилося. Коли об'явив я, що ззавтра удосвіта вирушаємо до хапа, і сказав, хто має зі мною їхати, то ніхто не сперечався і не скаржився на несподіваний від'їзд, бо козак завжди готовий вирушати хоч і на край світу. Цигакуватий малий Ганжа, подаючи михайлик з горілкою своєму сусідові, посміявся:

— Гаразд чипиш, Хмелю, що не береш мепе, бо зчеплюся там з кимось неодмінно і попсую вам усе посольство!

Тоді скинувся й Чарнота:

— А хто ж вас там нагодує?

— А хто стане за вас стіною? — поспитав Нечай.

— Про вигадництво й мовчите, — обізвався Богуп.

— Та й про лад на поході хтось би мав дбати, — докинув Вешняк.

Так перемовлялися, чи то й жартуючи, чи й навсправжки, але вже ніхто тепер не виявляв спротиву моему намірові, ні страху перед певдачею, ні сльва слави, хоч збиралися в тривожну невідомість, без свідків, без опори і без помочі, тільки сліпе щастя козацьке з нами, та химерна доля, та відвага й відчайдушність безмежна й безкрая. Хай звершиться те, що має звершитися! Сказано ж, що ніхто не може уникнути своєї долі, навіть бог.

Помолилися після вечері, вклонилися мені, а тоді одиє одному, подякували кухареві: «Спасибі, братчику, що нагодував козаків». Тоді поклали кожен по копійці в карнавку для їстівних припасів, щоб не останній раз тут трапезувати, бо козак, поки їсть, поки живий.

Вдосвіта ми перебралися на кримський берег і невеликим загоном в сотню козаків, запасшись харчами і всякою потребизпою на місяць путі.

Степ був безсніжний, морозцем прибило землю, стала вона сівою, зливалася з сивим небом, і не розбереш, де кінчається земля, де починається небо. Хоч і не підганяючи западто коней, ми швидко вглиблювалися в ці нічії степи, в ці пасовиська й бойовиська спокопвіччі. Навіть узимку було видно буйнотрав'я літніх пастівників, а то знепацька починалося безводдя з горілими торішніми травами, і тільки терни та байраки значили вбивчу одноманітність степових безмірів. Вже перед Перекопом несподівано захопила нас велика вітряна спігова фортуна, яка не пустила далі їхати, і татари Тугай-бея, що показували нам путь через степи, не знати як вивели нас до овечих кошар, і ми заночували з чабапами, і чомусь думалося тієї ночі, що життя з тварипами, теплими, смердючими, але мовчазними й добрими, мабуть, має свої приваби й навіть переваги, бо той дух од них, по суті, здоровий,

¹ Прісні коржі, які пекли, загібаючи в цюпіл.

а поров — лагідний. Сказапо ж: бійся вовка спереду, коня ззаду, а чоловіка з усіх боків.

Я дивився на своїх побратимів, і думи мої тяжкими були, але й не безнадійними. В засніженому степу, безкраїм, безберегім і безшляхім, їдуть кудись ці люди, невідомі світові, безіменні, власне, мовби й неіспучі. Моє ім'я коли й знають десь, то лише тому, що дочеплепо до нього щось буптівливе, ніби злочинне. І хто б міг сказати, що ось так здобувається безсмертя, воля й історія для цілого народу! З нічого, з невідомості, з виснажливих мандрів у безнадію. Хто ми і що? І якими ж треба бути людьми, щоб відважитися на таке! Ми ще й не існуємо, живемо, як оці коні, як вівці в кошарі, як дикі звірі в байраках. Ніби сміття людське, полова на вітрі.

Але ж не розвіємось, а провіємось і станемо золотими зернами історії свого народу, його ім'ям і славою. І тоді прогрімлять наші імена, як весняні громи над степами.

Ще три дні скакали по кримській рівнині, знов пустельшій, так само безлюдній, як і степи, хоч і видавалося нам, що весь час стежать за нами вузькооко ханські поглядці. Ішли долинами, балками, пускаючи вперед погайців перекопських Тугай-бея і тримаючись їхньої сакми¹. Харчувалися в тому переході, як убогі татари: просяний хліб, арпачик², пенір³, а запивали водою з бурдюків, хоч везли з собою і пиво, і горілку, й вина, та то все для дарунків ханові й зажерливим його челядинцям, яких не зміг би ніхто полічити. Демко через нашого козацького бута⁴ перебував розшитати ногайців, який двір у хана, але ті знали тільки свого ор-бея, найвідданішого сторожа престолу Тугай-бея, бо він стояв на Перекопі й стеріг двері в орду. А там був хан, його перший спадкоємець калга, другий наступник нуреддін, ханські сини — султани, а далі йдуть беї, які мають право не голити бороду, і ханські чиповники, яких так само багато, як зірок на небі або трав у степу.

— Бач! — дивувався Демко. — А в тебе, батьку Хмелю, тільки я, Демко, та Іванець, та й той, кажуть, перехрещений з єврея і звався колись Йоною, як той пророк, що сидів у китовім череві. Сидів же, Іванцю? Мабуть, і прізвисько твоє від черава — Брюховець.

— Брюховецький! — покрикував Іванець. — То в тебе хлопське прізвисько Лисовець, а я Брюховецький, шляхетське ймення!

— Оце мені ще шляхетство в такій пустелі! — спльовував незлобиво Демко.

Я прислухався до тих їхніх перемовлянь чи й не прислухався, а сам дивився на своїх побратимів, дивився на самого себе, думав:

¹ Шлях.

² Цябуля.

³ Овечий сир.

⁴ Перекладач.

кто ми й що ми? Загублені в цих велетенських просторах, безіменні, зпедолені, не посилав нас ніхто нікуди і не жде ніхто й ніде, самі по собі, своєю волею вибрали собі долю, поневіряння, невідомість, може, й смерть, і навіть кісток наших ніколи й ніхто не знайде і не стане шукати. Збиралися докупи не в один день і не в один рік, кожен має своє життя, своє минуле, горе й радощі, десь були, може, в них близькі люди, в інших — самі втрати, одні вражали своєю освіченістю, інші були геть неписьменні. Не я вибирав їх — викликані пародною потребою, вони приходили самі і ось тепер ішли в безвість, а повернутися мали в історію.

На пічліг ставали в балках, рубаючи тернину, розкладали вогнища, хоч як стомлені, не спали довго, кожному кортіло прорвати бодай думкою чи словом запону невідомості, вгадати, що жде нас у хана, в тій таємничій його столиці.

Отець Федір не сподівався успіху.

— Темні душі і печестивих, і все в них темне, — зітхав він.

— А де тепер світлощі? — похмуро кидав Кривоніс.

Я мав бодай грохи розвіяти ті похмури настрої, бо навіщо ж тоді їхати до хана — без віри й без пуття?

— У кожного народу свій бог і своя душа, — кавав я. — За нашої пам'яті татари — то тільки війна і розбій, а хіба завжди було так з ними? То правда, що предки їхні прийшли на землю нашу з війною і довго грасували тут немилостиво, та коли цей відлам їхнього племені осів у Криму й стали в них володіти Гіреї, то хан Сагіб-Гірей звелів поламати кочівницькі вози і визначив усім місця замешкання, давши кожному доволі землі, і стали вони обробляти землю, і, може, й жили б на ній мирно, та завоював Крим погромця Царгорода султан Фатіх і знов пустив їх на християнський світ, як своїх псів голодних. Ще й примовка у всіх султанів після Фатіха щодо кримців: мовляв, татари — люди цілком вільні і приборкати їх не змога. А чим мають жити? Землю давно вже захопили беї. Ханові треба віддати десятину з урожаю і тисячу гаманів золота щороку, калга-султан вимагає п'ятсот гаманів золота, нуреддін — двісті п'ятдесят гаманів. А кіш хапський не має нічого, живе тільки з того, що йому в руки впаде. Ось і вийшло так, що богом їхнім, окрім аллаха, стала війна безконечна. Я ще лиш народився на світ, а в них був хан Газі-Гірей, прозваний Бора, що може означати і «великий вітер», себто бурю, і «в'яного верблюда» водночас. Був той хан справді мов п'яний верблюд, забіяцький і шалений, але прославився як великий поет, навіть послання до султана в Стамбул дозволено йому було складати віршами. То він писав так: «Проста душа для нас ліпша, як простий ріст, від чорних брів м'якший кіпський хвіст. До луків тужимо ми все й до гострих стріл, більш ніж до гарних лиць та до жіночк тін. Душа в нас кожного лиш боротьби жадить, замість води й вина важ кров вервону пити»¹.

¹ Переклад І. Франка.

Звикли бачити їх дикими, а воли освічені, бо школи мають коло кожної мечеті, а тих мечетей в самому лиш Бахчисараї понад три десятки. Вже півтори сотні літ у Бахчисараї у передмісті Салачик існує вища їхня школа медресе, що зветься Зипджирли — школа з ланцюгом, бо там низько над дверима висить ланцюг, який має нагадувати кожному, хто входить у храм науки, щоб він не забував схиляти голову перед мудрістю. Може, і втішались б самою мудрістю, але мимоволі стали мечем оголеним в руках темної сили султанської, і вже пічого не можуть вдіяти, бо сила та попихає їх без кінця, штовхає проти нас, жене і наглить, бо можуть козацька не дає спокійно спати султанам. Хіба ж не сказав султан Амурат, що він спить спокійно на обидва вуха, хоч безліч принципів у Стамбулі змовляються на його згубу, а лякається тільки козаків, які, будучи пікчемним виметом польським, сон стільком мопархам псують. Де ж те світло, а де темрява? Чи в Стамбулі, а чи в Римі, а чи деінде? Хіба львівські домінікани не посвятили в себе шаблю гетьмана Конецпольського і не обносили її в урочистій процесії як зброю, що мала послугувати до вишищення віри православної і народу руського? Шкода говорити! Квантілля сапієнція регітур мундіс — нікла мудрість володарює світом!

Самому смішно було від своїх слів про мудрість, коли опівдні другого дня прискочили звідусюди погаї, що вели нас, і загалайкали наввипередки:

— Улу депіз!

— Чуваші!

— Ор-копу!

І ні прослідку мудрості на цих замурзапих, не омитих, як казав отець Федір, водою святого хрещення, а тільки дика радість і захват непередаваний, бо ж побачили своє, рідне, найдорожче.

Ми не бачили тим часом нічого, крім сивої рівнини і сивого неба над нею.

— Про що вони галасують, невірні діти? — поспитав мене отець Федір.

— Сиваш попереду і Перекоп.

Треба ще було їхати та їхати, поки далеко попереду рівнина здійнялася темним довгастим горбом, а попід ним темною мертвою смугою вгадався нам Сиваш, або ж Гпиле море.

Ми ще не бачили пічого, а час уже побачено, і павстріч полетів невеликий чамбул. Наші погаї загукали павстріч своїм родичам, ті здибали коней, пустили вгору хмари стріл чи то на повітання, чи то й з погрозою. Тоді підскочив до мене з кількома вершниками в брудних кожухах старий воїн, видно десятник їхній, і спитав, хто ми. Я сказав, хоч і що йому було до нас і наших імен? Ногай метнув до нас швидким і хижим поглядом, мабуть побачив нашу одіж, наших коней заводлих і в'ючних, паші сакви напхаші, бут наш говорив йому, що прямуємо до са-

мого хапа, але погай його чи й слухав, хап для нього був далеко, а ми ось тут, він жив тепер самими лиш очима — чіпкими й хижими, він приглядався й прицінювався, який бакшиш зідрати, поки він тут пайвища влада, право і закон, життя і смерть. Врешті впазирив копя в дорогім уборі, махнув на нього правицею, мовчки видивився на мене.

— Кінь для мого брата Тугай-бея, — спокійно сказав я по-татарськи. — Тобі дадуть іншого, він не гірший, бо в козаків не буває поганих коней. Ти досвідчений воїн і маєш злати це.

— Так вони обдеруть нас до нитки, — певдоволено мовив Демко мій. — З чим же до хапа доберемося?

— Доберешся, Демку, доберешся й до самого бога, — заспокоїв я його, показуючи козакам, щоб підвели коня для дарунка татарину.

Гниле море лежало мовби й не в берегах, а в соляній шубі, що біліла між брудною землею і важкою темною водою такою чистою, аж диво брало. Вузкий перешийок, що вів з материка на півострів, перекопано широким, може й сажнів на двадцять, ровом. Це й був Перекоп, ворота в Крим, в царство неприступного хапа, що сховався десь у своєму Бахчисараї, затулившись ордами, які ніколи не лічили своїх ворогів, а тільки питали: де вони? Через рів прокладено міст дерев'яний, цілі купи вершників на низьких вертких кониках гарцювали перед мостом і позад нього, деякі рвалися до нас, але їх відганяв різкими криками той, що одержав од нас коня, і ми в щодалі щільнішому стиску просувалися до мосту, й через міст, і до укріплень за мостом на довгастому, скільки й оком кинеш, пагорбі, що, власне, мав бути отим прославленим Ор-копу, Орськими або Перекопськими воротами, Перекопською кріпостою, де сидів нині Тугай-бей, мурза всіх кочових погаїв. Вал був потужний, але давній і запедбаний, видно на нім кілька гармат і три блазенькі вежі. Сама земля тут лежала крутим валом, ховаючи від чужих поглядів невелику гавань і безладно протоптану звивисту дорогу від неї до воріт кріпості. По тій дорозі виїхав нам назустріч сам мурза з своїми воїлами і, забачивши мене, вирвався наперед, а я кипув свого копя йому назустріч, і ми стрілися оком в око — двоє немолодих чоловіків, обидва одягнені гаразд, хоч і без розкошів, зате при коштовній зброї, обидва вусаті, тільки в мене вуса товсті й важкі, а в Тугай-бея проріджені, в мене на лиці втома й вичерпаність, у нього — усміх задоволеного молодечтва і прихованої мудрості життя, на всій моїй постаті печать невизначеності й непевності, у нього — самовдоволення, яке чоловік має виказувати немипуче, коли стоїть так, що видно його зусібч. Ще була між нами неоднаковість у тому, що Тугай-бей воював без перепочилку все своє життя, а ж щойно мірився розпочати свою війну, яка не знати скільки й триватиме і в якій не знати: буду переможцем чи переможеним, живим а чи мертвим, але вже так мені судилося, і нема рятунку. І ось ця доля моя і моя приреченість кидала мене в обійми цього,

власне, чужого, а ще вчора тяжко ворожего мені й мосму народові чоловіка, і виходило, що небагато й треба для людської дружби.

— Брат мій! — кричав ще здалеку Тугай-бей, не знаючи мене, але впізнаючи, бо біля його стремена правого скакав син його Карач і вже вказав на мене. — Сип мій був твоїм сином у тебе, а не рабом, і тепер ти мій рідний брат, Хмельницький, лев, славний добрим іменем своїм.

Сліпий випадок поміг, що саме мені дістався син Тугай-бей, і тепер цей бистроокий татарчук мимоволі ставав тою щасливою сидою, що усувала чорну й криваву мажу, яка розділяла нас безглуздо й зловісно і яку пічим не можна було усунути, окрім довір'я й любові. Все життя втікаємо ми від ненависті й ворожнечі, а знаходимо непавість ще більшу. Переходимо через мости, і все проходить через мости, а зло застається. Я ступив на землю, що була споконвічним злом для мого народу, першим вамахнувся на неадійсненне, пробуючи усунути ворожнечу, порятунку від якої немає навіть після смерті. Ось уже пролунало слово «брат», та то ще тільки між двома чоловіками, старими, як міст, що його ми щойно перейшли. Міст можна перейти, він має кінець, а чоловік не бачить кінця свого життя, і той, хто сьогодні стає твоїм братом, завтра може знов стати ворогом. Бо людині не став необхідної тривкості. Міцність — тільки в народі. Коли два народи кажуть один одному «брат», то це вже надовго, на віки. Чи не божевілья прагнути братання з цим загадковим народом, схованим за морем на шматку сухої, спеченої сонцем землі, з народом, який не вірять нікому, де навіть простір заповнений ворожістю й підозріливістю? Тугай-бей сказав мені «брат». Я відзаемнив йому тим самим. І на Січі серед козаків є татари. Не вміють перехреститися — їх навчають. В якого бога вірять — ніхто не питає, бо в козака бог — щастя й доля, мужність і відвага. Бувало, що козаки просили помочі в кримців. Бувало, що й самі приходили в Крим не тільки з війною, а й з поміччю. Михайло Дорошенко загинув під Бахчисараєм, привівши козаків на поміч Гіреям, які воювали тоді з буджацькими Кантемірами. Та що випадки, коли перед тобою — доля цілого народу! Озиратися назад, зазирати наперед, зв'язувати те, що було, з тим, що буде, захоплюватися і мудрствувати над подіями або з приводу них — все це обличчю сирवादавцям з холодною пам'яттю, ми ж прийшли, щоб поєднати ці роз'єднані несправедливо й безглуздо світи. І вже тепер ти сам ідеш поряд з подіями, разом з ними ростеш, завмираєш, зупиняєшся, і піяких чуттів, бо ти сам — суцільне чуття, і ні страхів, ні есторог, ні падій, бо то ти сам страх, есторога і надія.

Не може бути довір'я вищого, ніж тоді, коли два супротивні озброєні верхівці всідають з копей один перед одним. Ми з Тугай-беем зійшли з копей. Ступили один одному навстріч і обнялися. Обидва старі, як той міст позаду. А поряд стояли наші сини, мов міст між нами, усміхалися один одному, покиували весело, майже по-братськи.

Тугай-бесві підвели копя в дарунок. Воропий жеребець, вуздечка в сріблі й бірюзі, стремена срібні, сідло з кованими срібними луками. Для хапа мали золотистого карабаха з убором золотим, для найвідданішого хауського мурза — срібло, чисте, як сярця, з якими йшли до цих людей.

В кріпості все вражало цесталістю, тимчасовістю, заведбаністю. Лиш кілька низеньких татарських халуп під черепицею, а то землянки або памети з кіпських шкур. Димлять вогнища, вештаються присадкуваті постаті в брудних вивернутих кожухах, хтось щось продає, хтось купує, той тягне копя, той барапа па заріз. Іправду казав Тимко про убогість тутешню. Трохи більша з тих халуп була Тугай-бесвим пристапищем. Зовні не різнилася нічим од інших, але всередні вся була встелена товстими килимами, од двох мідних, до блиску начищених жаровень ішло блаженне тепло, низенькі шестипранні столики вставлені були срібним і мідним, так само, як і жаровні, до блиску начищеним посудом, металися по приміщенню молоді татарчука, посячи на великих мідних і срібних підносах гори вареного м'яса, солодоці, глики з напоями. Носили не знати й звідки, ніби з-під землі.

— Скаржився на убогість, — мовив я Тимкові півголосом, — а тут, бач, які розкоші.

— Та де! Килими ж прямо па землю кидають!

— Хотів, щоб тут була хата па помості?

— Хоч би долівку глиняну зробили. Глини он скільки довкруж!

Чоловік теж з глини. І Тугай-бей з глини. Сидів навпроти мене, на подупках, ажовклий, жиливий, вив'ялений вітрами й сонцем, слухав мою мову, не перебивав, тільки коли я вмовкав, тоді кидав два-три слова і знов примружено слухав, думаючи свою думу, і тоді був мов його кріпость, мов отой вал і рів — неприступний і незбагненний, тасмичний, як весь їхній Крим. Залиш очі й вуха по цей бік Ор-копу, вступаючи в межі ханства.

— Я поведу тебе до хапа, хоробрий муже Хмельницький, — врешті сказав мурза. — Коли приходить до нас такий блискучий вождь двіпровського козацтва, великий хан має його бачити.

— Будемо вважати мене послом, — сказав я.

— Ні, ти — великий вождь і лев, славний добрим іменем своїм! — уперто повторив Тугай-бей.

Але я теж не хотів поступатися і твердив, що тільки посол, аж Кривоніс розреготався на ту нашу суперечку:

— Ніхто й не збагне піколи: чи посла від Хмельницького, чи Хмельницький послом!

І знов перемірювали ми попуру рівнипу під попурих небом, і знов довкола нас була чи то зима, чи то весна, нічого визначеного, як і наша доля і наші надії, свист вітру, виття вовче чи то собаче.

— Далеко ще? — допитувалися в мене козаки, а я й сам не знав, бо видавалося іподі, що їхатимемо отак до кінця свого життя, спнатимемось па пагорби, перебрідатимемо річки, мипатимемо

татарські ватаги, одипоких верхівців, двоколісні повози, запряжені верблюдами, а тоді знов пустеля й пустеля, від якої заходиться серце. Далеко заховався хан татарський! Далеко й глибоко!

Бахчисарай і не з'явився, і не викинув, а просто опинився під копитами наших коней, бо рівнина скінчилася, провалилася глибокою й вузькою ущелиною, а в тій ущелині притулилася ханська столиця, палац серед садів, як читалося татарське слово «Бахчисарай».

Над долиною стирчали гостряки мінаретів, головна вулиця столиці тягнулася вздовж ущелини понад берегом брудного ручая — Чуруксу, на всій тій вулиці, здається, єдиним тихим місцем був ханський палац, а так усе гриміло й давеніло, гамір людський, іржання коней, гавкання собак, брякіт мідників, крики торгівців, пахощі вареної баранини, солодоців, теплий дим з бузепь і кав'ярень, — не було тут нічого від голодного й дикого духу орди в поході, скоріше схоже було на маленький Стамбул, принаймні на одну з його дільниць, бо для Стамбула тут не стачало величі, моря і вічності.

Таку велику купу гяурів у столиці ніхто не хотів тримати, тому нам довелося шукати пристанище в передмісті Салачик, де нас прийняв купець-вірменин. Тугай-бей порадив мені терпляче ждати, обіцяючи своє заступництво перед ханом і сприяння в усьому.

Тяжке сидіння біля підніжжя чужого трону. Я привіз з собою задалегідь складені листи до хана Іслам-Гірея і до його великого візира Сефер-аги, тепер передав ті листи з палежними подарунками. З ханського двору йшли до нас вервечкою улани і капи-халки¹, мовби для знайомства або просто поглянути на козаків, але кожен домагався дарунків, і наші юки охлявали загрозливо, і Демко тільки руками об поли бив, стрічаючи та проводжаючи непажержливу ханську сарану придворну.

— Батьку! — гукав обурено. — Ну, чи бачепо ж так! Вчора приїзять одразу аж два мурзи. Один у вивернутім кожусі, другий в мусульбасі, барирами підшитім. Таки ж мурзи, бо замурані, мовби й не вмивалися ніколи, а домагаються соболених ферязів і коней з рондами²! Я їм кажу: пема. А вони мені: як пема дарунків, то ми послів замикаємо на Мангупській горі і б'ємо, як собак! Можемо, кажуть, далеко й не везти, бо ось тут, у Чуфут-кале, є в нас печера Чаушин-кобаси, куди теж кидасмо гяурів, поки не пришлють за них викупу. Нема соболів, чого їхали до Бахчисарая? Ну ж татарва! Я вже тут розпитую, які ж їм «упомишки» пайбільше до смаку. То й що ж? Кажуть так. Для хана золоті або бурштинові шкатули з самоцвітами, міхи з червіпцями, соболі й куниці, кольорові шуби з інших хутр, дорогі кафтани, шапки й чоботи, шиті золотом сідла, повк, оксамит, золоті дзи-

¹ Ханські чиповники.

² Київська зброя (польськ.).

гарі, зброя в золоті й самоцвітах. І це так: для хана, його братів і сипів, для його жінок і дочок, а тоді для візира, для мура, беїв, чортів-бісів, а тоді для отої всієї сарани. Та звідки ж воно в нас? — Держись, Демку,— успокоїв я його.— Роздавай, та це все, бо й ще пригодиться.

— Та вже бачу. Одна орда до нас на Україну бігає, а друга, ще більша, засіла тут у палаці ханському і чи то благоденствує, чи то рота роззявляє — і не збагнеш!

Був мій Демко нетерплячий, як усі молоді козаки, та й сам я тоді був, може, ще нетерплячіший, а що мав удіяти? Переговори — річ завше марудна, тепер же йшлося про переговори, яких ніхто ніколи не чув, не бачив. Споконвічні вороги мали преднатися мало не по-братськи! Чи ж треба було дивуватися тій настороженій неквапливості, з якою ханські придворні придивлялися їй, сказати б, принюхувалися до нас. І це ж при тому, що десь мій незрадливий (бо так праглося думати!) побратим Тугай-бей воював за мене перед усіма, аж до самого хана доходячи.

Немає ліпшого способу вскочити в довір'я до чужинців, аніж виявити свої знайомства давні й недавні, відшукати всіх тих, з ким ти рубався запекло, а тоді, може, й ділився здобаччю, по-невір'явся разом або ж геройствував, жував сухаря черствого чи в'ялепу конину з жовтим тлущем, пив нашу оковиту, яка збиває з ніг не те що чоловіка, а й бика, або ж ріденьку бузу просяну, що шумить тільки в роті, а не в голові.

Побратими мої знайшли за ці дні давніх своїх татарських знайомих, я міг вдовольнитися вже тим, що мав собі сприяженого Тугай-бея, але згадалося забуте, спливали в пам'яті клятві роки неволі стамбульської, тож і спитав я ханського дворака впливового, коли прибув той на обід до мене, чи не чував він про того капудан-пашу, в якого був я, вважаю, чоловіком довіреним в часи хоч і відлеглі, та ще, бач, пам'ятні. Той довго перебирав мені імена султанських адміралів за останні тридцять років, і виходило, що змінювалися вони іноді так само часто, як пори року, бо змінюються ж навіть султани, окрім того, немає на світі менш тривкої речі, ніж султанська милість. Ще на суходолі люди сяк-так утримуються, і, скажімо, великих візирів за цей час було в Стамбулі не більше десятка, що ж до капудан-паші, то тут ліку простежити просто незмога.

— Ага,— сказав я.— Справді, на вершинах дмуть вітри найгостріші, і втриматися там найтяжче. Щоправда, внизу так само косить безжалюсний серп долі, та все ж часом люди живуть там трохи довше. Ось у мене в ті дні був побратим з яничарів Бекташ. Ім'я й не власне, а якесь прозивне, святий їхній яничарський, як мені відомо, та все ж чи не чувапо чогось тут про яничара стамбульського Бекташа?

І тут мені сказано було, що Бекташ став чоловіком відомим, дослужився до яничарського агни, а тепер став аталником, себто вихователем спадкоємця султанського трону шах-заде Мехмеда.

Я терпляче розпитував далі. Той це Бекташ чи не той, хто ж те знав, та вже моя ймовірна дружба давня з ним одразу надала мені ваги в очах ханських прислужників, до того ж виявилось, що й молода султанша, яка подарувала хтивому султану Ібрагіму спадковця трону, була пібито українка, звалася Турхан-ханум, себто «вельможна жінка», і татари джеркотили поміж собою: «Козачка! Козачка!..» Може, й справді якась козацька донька, забрана в ясир, стала знов султаншею, як то було сто літ тому з славною Роксоланою при Сулеймані Пишнім?

Як то сказав: догнав чи ні, а погнаться можна. Я спорудив невеличке послання до Бекташ-аги, читав, чи се він, якого я колись знав, розповів про себе, приклав до рукописання свого дарунки нашні козацькі і попросив ханську службу при нагоді все те передати в Стамбулі. Знав, що все буде передано, бо чесність серед цих людей цінувалася над усе, однак не вельми й вірив, що всемогутній Бекташ-ага при султанськему дворі той самий молодий яничар, з яким я заприятелював колись у капудан-наші.

Так поволі (а в нас же серця рвалися від нетерплячки!) сливав час у ханській столиці.

Нарешті привітали до мене ханські скороходи — чугадари і повідомили, що іде сам кіларджи-баші разом з диван-ефенді, які мають повезти мене до великого хана, хай буде вічною його тінь на землі.

Посольство моє начешило шаблі, засукуло пістолі ва наси, розчесало вуса, надягло шапки свої новацькі — так і зустріли ханського гофмаршала і секретаря іноземного, які прибули з пишним почетом, самі в дорогих шубах і в високих хутряних шапках, обмотаних зеленими тюрбанами. Знов мав тягти бідний Демко з Іванцем дарунки, впов лилися лестиві слова пусті, аж поки врешті вирушили ми повз мечеті, крамнички й метушняву бахчисарайську до того притулку тиші й поваги, що звався Хан-сарай. Паладова брама була одразу за кам'яним містком через Чуруксу. Ми під'їхали до неї в супроводі високих ханських чиновників, та цього виявилось не досить, бо від обвішаних зброєю хапу-агасі побіг мені навперейми їхній капуджи-баші, висмикнув шаблю з піков, догөркнувся нею до моєї поли, закричав: «Зійди з коня, гяур!»

— Знає ж, на кого розгуляти губу, — гмикнув Кривоніс, який знався на татарській мові, я ж махнув Демкові, щоб видобув там з своїх саков приготовлене для цього запонадливого ханського оковця, а сам уже влазив з коня, бо й так знали ми, що до палацу вступати слід пішо.

Дерев'яна, кована міддю брама зарипіла, як татарський віз (якого, до речі, піколи не мастять, бо що більше він ринить, то більшу вдабич веде, окрім того, чесному чоловікові шічого ховати від сторонніх, то тільки злодії ходять і їздять нечутко), і нас впустили туди, де чи й був бодай один козак за всі віки.

З великого двору палацового нас одразу під щільним наглядом сторожі проведено до посольського садочка, обнесеного високими кам'яними стінами, там ждали, поки буде впущено в покої анутрішні. Там знов стали перед залізними дверима, над якими я прочитав напис: «Цей блискучий вхід і ці величні двері споруджені за повелінням султана двох материків і володаря двох морів, султана, сина султана Менглі-Гірей-хана, сина Хадж-Гірей-хана 909-го року». Дев'яност дев'ятий рік по хіджрі був у нас рік 1505-й. Не такі вже й дикі ці хани, як поглянути.

Перед залізними дверима передали нас ханському церемоніймейстеру балджи-баші і размін-бею, який представляв ханові послів іноземних. Вислужавши їхні напучування, ввійшли ми в невеличкий pokій, тоді до високого залу дивана, але нам вояснено, що хан прийме нас у своєму золотому кабінеті на знак особливого довір'я, тому йшли ми далі, знов опинилися в маленькому дворик у басейном, звідти — до літньої кофейні ханської, через яку по дерев'яних ривливих сходах піднялися до великої посольської кімнати, а вже з неї — в посольський коридор, з якого мали потрапити до ханського золотого кабінету.

Позолочені двері були відчинені, балджи-баша став на порозі. викричав нам в обличчя всі титули свого повелителя: «Великої орди, великої монархії, великої провінції кичацької, столиці кримської, необмежених татар, незлічених ногаїв, гірських черкесів, вогнної тугації великий імператор, висоний монарх, володар од сходу сонця, Іслам-Гірей-хан, якого життя і щасливе панування хай триває вічно!»

Тоді впустили нас у золотий напівморок, де на парчевих подушках вівсадав Іслам-Гірей, ми нагнули свої непокірливі шиї і вклякли на одне коліно, мали б ще заплющити очі від сива золотого каптана ханського і його золоті шапки з самоцвітами, але я доконтчно мусив бачити лице повелителя всіх татар, тож не заплющувався, не відвертав погляду. Тисячі облич пройшло переді мною за довге життя, не всі zostалися в пам'яті, а це мав тримати, як свою долю. У хана лице було мовби хлоп'яче, хоч і був чоловік уже в літах (може, на кілька років лиш молодший за мене), якесь невловиме, ніби пошамане вітром, очі геть не татарські, округлі, гострі, як стріли з лука, губи зневажливо відібгані. Мав свої обрахунки з світом, який не був надто милостивим до Іслам-Гірея. Замолоду потрапив у неволю до поляків і цілих сім років сидів у Мальберку. Тоді треба було втікати в Порту, бо в Криму почалася грізня за ханський трон, а Стамбул охоче приймав у себе кримських царевичів, щоб дикати хана тими, що ждали скуштувати халви володарства. Коли вже Іслам-Гірей мав сісти на троні, наперед висючив його молодший брат Мехмед, який зумів наобіцяти султанським візираам більше, заодно вмовивши їх, щоб сховали старшого брата якомога далі, аж на Родос, звідки вже не було вороття нікому. Та чи то Мехмед-Гірей не догодив Порті, чи то Іслам-Гірей зумів перекупити найближчих підданих

султанського трону, але незабаром на Родос помандрував уже молодший брат, а старший нарешті засів на кримському троні. Кому тепер міг вірити цей чоловік, кого поважати, кого шанувати?

Хан стріляв очима по наших постатях і по наших чубах, він міг би довго смакувати й втішатися нашими пагнутими шиями, але, знаючи межі людського терпіння, милостиво змахнув руною, припрошуючи нас сідати на килими. Дони размін-бей викликавав паші імена, хадим-ага мовчки показав своїм євнухам, щоб мерщій підкладали нам під боки шиті золотом подушки, і ми всідалися вже й не по-козацьки, а мовби якісь паші заморські абощо, а вже тоді я розпочав свою мову. Треба було передовсім вихвалити всіляко повелителя всіх татар, але вихвалання в мене якось не вийшло, все заверталось на болі та нещастя народу мого, хоч і знав я, що чужі болі ще ніколи й нікому не дошкуляли. Великий візир, гаразд знаючи норови свого повелителя, урвав мою мову, спитавши, чи то правда, що король звелів козакам воювати Порту, отже й Крим. Я мовчки передав королівські листи до козаків. Хан сам вчитувався в них, бо вмів по-польськи після своїх сидінь у Мальборку. Мовчки повернув листи великому візирю, той — мені. Іслам-Гірей перемовився півголосом з великим візирем і Тугай-беєм, єдиним з мурз, допущених на цю власне таємну розмову з козацькими послами, після чого Сефєр-ага спитав:

— Як можемо вірити козакам, що стільки разів впявляли віроломство до благородних татар?

Я міг би багато сказати цьому нікчемному царедворцеві про вагу їхнього благородства, але мав мовчати і гнути шию.

— Залишу великому ханові свого сина, — сказав я.

Тугай-бей засовався на подушках. Він знав, що то віддавати сина силоміць чи добровільно. Хан кивнув милостиво. Тимоша приймав у закладники. Але й цього йому було мало.

— Поклянісь! — звелів він мені.

Я роззирнувся. На чому ж присягати? Євангелія немає, бо отця Федора в палац брати не велено. На корані? Але ж я не мусульманин, не вірю в їхнього аллаха, бо маю свого бога.

— Великий хапел! — мовив я. — Хай буде вічна слава твоя, твої руки і твоєї осяйної зброї. Для козаків найвищою святістю є те, чим вони виборюють свою волю: шабля та спис. Дай свою шаблю, і я заприсягну на ній, щоб твоя величність мав віру в чистоту наших намірів.

Іслам-Гірей усміхнувся й звелів принести свою шаблю. Його селєрдар-ага¹ зродився, як святий дух, так ніби стояв за дверима й ждав, кому відтяти голову. Він блиснув мені перед очима золотими піхвами ханської шаблі, видобув синюватий клинок, мовби нагаючись, потримав його якусь мить, тоді дав мені до рук. Я став по-лицарськи на одне коліно, поцілував холодну гостру сталь, урочисто промовив по-татарськи: «Боже страшних сил, усієї ви-

¹ Зброносець.

димой і невидимой тварі содітель! Присягаюсь, що хоч би що я загадав, хоч би чого попросив у його ханської милості, все робитиму без підступу й зради. Якби я замислив що-небудь на шкоду його ханської милості, то нехай, страшний боже, ця шабля зітне мені голову!»

По цих словах я подав шаблю ханові, і він милостиво кивнув мені й звелів селердар-азі взяти зброю.

Але ще перед тим стали наді мною два ханські тілохоронці-огляни з оголеними шаблями в руках, так що опинився я під сталлю, та це не злякало мене, думка моя пульсувала гостро й потужно, тепер уже мав я до кінця свого життя йти отак крізь шаблі, пробиватися крізь їх смертельний блиск, крізь холодну білу смерть, яку несли вони з байдужою певтомністю всім винним, а здебільшого невинним душам.

Заговоривши, Іслам-Гірей звертався мовби й не до нас, а до простору, очі його, щоправда, свердлили мене, а лице повернуто кудись убік, і голос його різкий так само летів кудись понад нами й поза нас, так що ми мали виловлювати його, збирати, як жebraки збирають крихти, кинуті їм недбалою рукою багатія, та що тут можна було вдіяти, коли від слів цього немилосердного чоловіка залежала доля мого задуму.

Однан слова, попри всю зневажливість способу мовлення ханського, були прихильні й милостиві:

«Милості наші схвилювались, як море, і сонячні промені розійшлися по всесвіту від захвату, бо в нас народилося бажання виявити покровительство блискучому вождю козацтва дніпровського, левові, славному добрим ім'ям, хороброму мужу Хмельницькому Богдану і видати про це своє повеління — знак щастя і вірець вишуканості».

Далі було не так складно, бо йшлося про харадж, який треба було приносити щороку до стремен ханських під ім'ям подарунка, про гроші для мурз, про гроші на озброєння, на коней і на харч для війська, а кінчалось й геть несподівано, бо хан, послаючись на вічний мир між султаном і королем, участі в війні проти королівства Польського брати не міг, обіцяв тільки послати на поміч «хороброму левові Хмельницькому мужнього барса, прославленого воїна великого Тугай-бея» з його ногайцями.

Великий візир сказав, що грамоту ханську ми одержимо завтра, після чого Іслам-Гірей підвівся й запросив усе посольство разом з мурзами і духовними особами, які з'явилися в покоях, до обіду.

Повільно переходили до іншого покою, так само розписаного золотом, з решітчастими вузькими вікнами. Бвпухи послали कुшпи з тазами й рушниками, опускалися перед кожним на коліна, зливали воду, подавали рушники, тоді пов'язували серветки, як малим дітям. Хан пив саму воду, нам па вибір були вина, пиво, просяпа буза, горілка ланна і турецька, в яку треба було доливати води, щоб вона побіліла і стала схожою на молоко, яке право-

вірний може пити, не ображаючи свого пророка, при хапові, може, слід було б виявити стриманість, та надто довго були в напруженні, тому спробували з Кривопосом і турецької, і своєї горілки, я підлив і великому візиру, щоб хоч трохи розм'якшити його шорсткий язик, і татарські змісли виявилися так само податливі, як і християнські, Сефер-ага розчервопився від горілки, присунувся до мене ближче, прошепотів:

— Ти ж знаєшся на турецькому письмі, то й не тобі розказувати, як читаємо ми фірмани з Стамбула. То вельми хитре письмо. Коли над певним словом крапка поставлена пером султанського язиджі, то воювати проти короля не можна. Коли ж то насиділа муха, тоді можна.

— Скільки ж та муха має проковтнути золота, щоб пасидіти таку гарну крапку? — поцікавився я.

— Коли ти знаєшся й на годуванні мух, то ти справді великий вождь козаків дніпровських, — вдоволено промуркотів Сефер-ага.

Іли довго й багато, до стогнання. Не те що ковацька тетеря й саламаха. Аші-баші¹ носили гори м'яса, дичини, пілавів, тоді була втіха горла — солодоші й плоди, шербети і уяршем², по обіді внов сванухи носили кушини з водою, мили ми руки й губи, перейшли ще до нового покою, де всілися на решітчастому балконі й стали дивитися на анробатів і слухати ханську зурну внизу в залі, а нам тим часом подавали сластьони, каву в золотих фельджанах і довгі кальяни з бурштинами, обсіпанними яхонтами і діамантами.

Обід тривав до пізньої ночі, він став і вечерею водночас, втягнувся довше, ніж переговори, власне став продовженням переговорів, там виявлено було нам милість і обіцяно поміч, тепер нас намагалися приголомшити й знецімити, вбити в наші вперті козацькі голови переконання в тому, який великий хан Іслам-Гірей, який він дивовижний, багатий, втончений, мудрий, може й геніальний.

Коли досьорбали каву, хан показав рукою, щоб я передав йому свій фельджан, я посунув до нього золоте кунштовне начиння, Іслам-Гірей перевернув мій фельджан на блюдце, трохи почекав, поки розтечеться гуща, тоді підняв посудинну, глянув на неї і на блюдце й став вичитувати знаки, виписані кавовою гущею.

— Божі вуха з твоїх уст, великий хане! — вигукнули його паредворці, та він чи й почув їх, зосереджений на своїх пророкуваннях, що зачіпали вже не тільки мене, а й його самого, відпінні мого союзника.

— Бачиш цю постать потужну в фельджані, — поважно мовив хан. — Свідчить вона, що досягнеш величі. А що постать похила, то скакатимуть на твою велич пиді люди всіляко. Від стоп аж до нарку скакатимуть, і ніяк од них не вбережешся.

¹ Ханські кухарі.

² Кисле молоко.

Й хогів відповісти йому пашою приказкою: на похиле дерево кози скачуть, та змовчав. Що мені ті кози!

Хан же підняв свій фельджан, який перед тим так само перевернув пад блюдцем, мовив далі ще з більшою поважністю:

— Можеш бачити тут, яка велич моя. Вона очищена владою, отримаюю у спадок, і влада ця — необмежена й незалежна. Ти ж будеш залежний од усього, і буде тобі тяжко. Тепер поглянемо на блюдця. У мене великі путі, і всі вони вільні, як вітри. В тебе теж великі путі, але так само обмежені, як і велич. Ходитимеш сушею, водою великою і водами малими, але щоразу доведеться тобі долати перешкоди, і ще й не знати, чи ти їх здолаєш.

Я посміявся собі в ус на ту буцдючність. Здолаємо! Все здолаємо!

Вельми докучала нам пеймовірна поважність, яка панувала впродовж цього безкінечного об'їдання її обшвапця. Кривоніс іноді виривався з якоюсь зухвалою мовою, навіть терплячий Бурляй совався на своїх подушках, погмикуючи й тяжко відсапуючи. Я гамував їхню нетерплячку, обіцяючи в думці, що більше не їстимемо таких обідів — ні ханських, ні султанських, ні королівських. Повернемося до козацьких сухарів та вже там і зоставе-мось. Ой повернемося!

А тим часом, сильні і шумні від випа ханського будучи, радісно їхали з палацу, вельми уконтентовані переговорами та ще й обдаровані щедро ханом на одпущ і вклоняння. Самому тільки мені дарунків було піднесено на три або й чотири тисячі золотих: черкеський панцир з мисюркою та карвашами¹, з модним сагайдаком, стрілами й шаблею під позолотою, двох копей подунайських у сідлах і легкій, але вельми вишуканій черкеській збруї, виборну янчарку², парешті, каптан з доброго багатого грезету і кунтуш найкращого французького сукна, підшитий найвиборнішими сибірками³. Та й усе посольство обдаровано було сукнями⁴, мусульбасами і сап'янами. На дорогу ж від хана прислапо три куфи вина, п'ять биків, 15 баранів і всієї їшої знадоби, а також звелено доставляти до двору вірменина, де лищав я свого сина Тимоша, готовизни по потребі, як сипові гетьманському для підтримання його честі.

¹ Рукави до панцира.

² Рушниця турецької роботи.

³ Соболі.

⁴ Верхня чоловіча одіж.

По заході сонця вдарили всі чотири гармати січові, а перепочувавши, удосвіта знову зроблено постріл з тих гармат,— то був заклик до великої ради.

Коли ж сонце весняне розсипало по всім піднебесі своє вогненне ясносіяне проміння, вдарено в котли на раду, але одразу й побачили, що січовий майдан затісний для козацтва і для всіх тих, хто прибув з степів, лугів і приток, тож довелося вийти з січі на велику площу крамного базару. Козацтво охоплювало плац збитим півколом — плече в плече, рука в руку, голос у голос, погляд у погляд. Зроблено стіл з перевернутих бочок, покритих великим килимом, на той стіл козацький старшина клала клейноди й почесні знаки, шапки, шаблі, печать, чорнильницю, принесено булаву й бунчук.

Осавул поставив посеред плацу корогу козацьку з вигантуваним срібним архангелом Михайлом і чайкою на морі.

Отець Федір відправив короткий молебень. Тоді кошовий Дорошенко звернувся до громади, викричав своє ім'я і попросив, щоб я сказав слово козацтву. Мова моя була ще коротша за молебень отця Федора, бо вперше в діях пароду мого і його славних лицарів став перед ними чоловік, який мав привілей королівський воювати проти султана й хапа кримського і водночас отримав од хана запоруку дружби й помочі у війні проти короля.

— То куди нам іти? — поспитав я. — Чи знов па море топиться в пучипі, а чи повернути на Україну та очпстяти її від пана і загосподарювати в своїй хаті? Хто ми? Мужики, чернь, хлопи? Але й македоняни були перше прості землероби, а з Александром завоювали півсвіту; так і римляни з пастухів постали, а прогрімлі на всю історію; і турки з простого розбійництва такої обширної держави володарями стали. То чи ж пас не стащить бути великими у своїм домі!

— На Україну! — загукало козацтво.

— Додому!

— Тільки свисли, батьку, з панського війська зваримо кашу!

— Порубаємо на капусту!

— Полуцимо, як квасолою!

Кошовий прокричав про вибори гетьмана для походу, та вибори вже й сталися. Полетіли догори шапки, загримів увесь простір:

— Хмельницького!

— Хмельницького волимо!

- Хай буде Хмельницький!
- Сам бог його послав нам!
- Богом даний!
- Богдан!

Кривопіс підшовхнув мене кістлявим своїм твердим плечем до помосту з бочок, я став па нього, щоб усі мене бачили. Динився на себе збоку, але не вмів побачити як слід, тож мав вірити тому, хто опише мене, передаючи потомним мій вид і поров: «Муж в силі віку, середнього зросту, широкоплечий, могутньої будови тіла і виразних рис. Голову мав величезну, шкіру обвітрену, майже спечену, очі чорні й трохи косуваті, як у татарина, а над вузькими устами ависав топкий вус, розходячись при кінцях у дві широкі китиці. Обличчя його потужне виказувало відвагу й гордість. Було в нім щось привабливе і відразливе водночас — поважність гетьманська, поєднапа з татарською хитрістю, доброта й дикість».

Що ж, усі ми по-своєму дикі, та в кожного душа своя.

Тоді я не чув голосу, який припише мені дикість. Чув іржання коней, хрипіння впраючих, бачив одрубані голови, поранених, що корчаться в багнюці й кричать: «Добий! Добий!» Душа людська проростає з болю. Гетьманська теж.

До мене піднесено хоругву й бунчук і поставлено обабіч помосту. Тоді кошовий вручив мені булаву, знов ударили гармати, заgrimіли бубни, і тисячі горлянок ревули: «Слава!»

Так починалася моя безмежна влада над усіма цими людьми, над землями і водами, пад усією Україною.

«Гетьмануй над нами, а ми — твої голови до загину!» — гукали старшини, підходячи до мене і вклоняючись, а я подавав кожному руку. Тоді йшли козаки і всі ті, хто прибіг на Січ звідусюди, і кожному я тиснув руку, скріплюючи наше братство і вірність.

Я, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького славного...

Я, Богдан Хмельницький, гетьман Війська його королівської мості Запорозького...

Я, Богдан...

Визначив полковників: Івапа Богуна пад запорожцямп, Данила Печая пад голоतोю, Федора Вешняка — пад реєстровними, що придучилися до пас, Івапа Гапжу — пад кінпотою. Генеральним писарем пазвав Самійла, генеральним обозним Чарпоту, Демко

Й Іванець стали моїми осавудами, Бурляй начальником армат, хоч і мали ми гармат лиш чотири, з них одна тріснута. Криво-ліс міг би стати наказним гетьманом при потребі, тим часом мав бути сотником при мені. Сприймав те з своїм звичним похмурым гумором.

— Шабля покаже,— мовив коротко.

Я знав, що починаю з пайтяжчого: ще не пішовши на війну, розпочинав війну проти себе, наплоджував ображених, скривджених, непоцінованих. Та що мав діяти? Не були довкола мене самі ангели. Мабуть, лиш отой вигантуваний на хоругві — та й годі. Не міг я сказати, щоб між добрими й повздержливими людьми не було лихих і свовільних, надто в народі козацьким, здавна поривчим. Я вибирав тих, кому вірив. Найбільшу ж довіру викликають натури найпростіші. Вони надійні й арозумілі. Незбагненне викликає острах і знепависть. Люди — зернина до зернини. Зовні мовби всі однакові, а в кожному світ окремішній. Хіба треба казати зернині, щоб вона проростала? Зігрій сонцем, покрони дощем — і проросте й при битій дорозі, і на твердим перелозі.

Чи мавш очі, щоб бачити, і уші, щоб чути, і уста, щоб мовити? Дивимось очима господа-бога, слухаємо його всечуючим вухом, мовимо його вогненным словом. Тоді приходять пророки і поети — і вже ми їхні раби і довіку не скинемо з себе ярма покори і бурмотітимемо їхні слова, забувши власні, або так їх і не навчившись за ціле життя. Добре це чи але? Я ж не мав ні пророків, ні поетів, мав лиш засіяти поле, а коли виросте і що — те дано знати лиш нащадкам. Оливина дає плід аж за десятки літ. Довго ждати, а треба. Я починав діло для живих, а чи діждуться вони плоду? Ждатимуть, вже й умерши, і живі кричатимуть до них, а мертві ждатимуть того крику.

Тепер я мав звернутися до всього народу свого, перш ніж вирушити з Січі. Я довго думав, як назвати те моє звертання. Послання? Грамота? Відозва? Декрет? Звернення? Вже існувало слово «універсал», воно охоплювало все: заклик, пристрасті, прощання, плачі, обітниці. Я вібрав універсали.

Самійло сказав:

— Король теж видає універсали.

Я відповів:

— Король або карає, або ж обіцяє милості. Я нічого не обіцяю, крім смерті.

— Тоді хто ж може пояснити, який смисл мають слова твоїх універсалів? — подивувався Самійло. — І чи вони взагалі мають якийсь смисл? Що це за слова? Навіщо вони, що вони означають?

— А що означають громові перекати? — усміхнувся я на ту його мову. Я знав, що для Самійла мильші пошуки туманних істин про смисл життя, добро і зло, про метафізичну непримиримість божественного і демонічного в людині. Гей, пане Самійло, не там ти сховався од жорстокого життя. Втікав од тих, що живуть

жорстокі, як людоїди, шукав тих, кого оберігають янголи, а чоловік повинен оберігати себе сам, бо ніхто йому не допоможе в сім світі.

Приграючи собі на своїй бандурі старенькій, проспівав я Самійлові пісню перед своїм найпершим універсалом:

Лучче ми будемо по полю літати
Та собі живлюсті доставати,
Аніж у тяжкій неволі у панів проживати:
Ей то ж то у панів слава, що Істи й щити,
Та тільки не волен світ по світу походити...

А вже тоді сказав списувати свій універсал зазивний:
«Зиновій-Богдан Хмельницький, гетьман славного Запорозького Війська і всієї суцї обіруч Дніпра України.

Шанобливо звідомляємо вам, усім українським жителям міст і сіл обох боків річки Дніпра, духовним і мирянам, шляхетним і посполитим, людям усякого, більшого і меншого чину, а особливо шляхетно уродзопим козакам і святим братам нашим, що мусили ми не без причин почати війну і підняти зброю на панів і старост українських паших, від яких мнговременно обиди поносим, злодітєльства і досади і не тільки на добрах наших (котрі зависть возбуждають), но і на тілах вольних наших насиліє иртерпіваєм.

Пани й князі коло Вісли і за Віслою не тільки вже стягають і з'єднують численні свої війська, але й підмовляють і побуджують на нас і пана нашого милостивого, ласкавого батька найяснішого короля Владислава, і хочуть вони це зробити, щоб із силою своєю прийти в Україну нашу преславну, легко завоювати нас вогнем і мечем, розорити наші мешкання, обернути їх на порох і піл. Так вони хочуть знищити славу нашу, завжди голосну й відому не тільки в європейській частині світу, але й в азіатських, що лежать за Чорним морем, країнах. Ми ж постаповилися в памірі пашому мужшїм і безбоязним сердцем та зброєю при божїй допомі станути не проти милостивого пана свого короля, а проти гордих державців, які мають за піщо видані нам, козакам, і взагалі всім українцям високоповажні привілеї, що зберігають і скріплюють наші стародавні права і вольності.

Ми шлемо до вас цей універсал наш, закликаючи і заохочуючи вас, наших братів, усіх українців, до нас на військову прию. Краще вже й корисніше полягти нам від ворожої зброї на бойовищі за віру свою святу православну і за цілість вітчизни, ніж бути в мешканнях своїх, як невістюхи, побитим. А коли помрем на війні за благочестиву віру нашу, то наша слава і лицарська відвага гучно проголоситься у всіх європейських та інших кінцях землі, а дбаппя наше бог винагородить нашим безсмертям і увіпчас нас страдальчими вінцями. Отож станьте за благочестя святе, за цілість вітчизни і боропіть давні права та вольності разом в нами проти цих паружників і руйпівників, як ставали за свою правду славні борці (як уже засвідчено), предки наші, руси.

Отож ми йдемо за прикладом наших давніх предків, отих старобутніх русів, і хто може заборонити нам бути воїнами і змешити нашу лицарську відвагу! Це все пропонуємо і подаємо на здоровий розмисел ваш, братів наших, усіх узагалі українців, і щільно й ретельно чекаємо, що ви поспішите до нас в обоє. На цьому зичимо від доброго серця, щоб дав господь-бог здоров'я і наділів щасливим в усьому життям-буттям.

Даний в обозі нашому на Січі на третьому тижні після великодня року 1648-го, квітня 21-го».

16

Аж тепер міг я парешті послати Мотропці своє слово, сам споряджав гінців, казав, як пробратися, прокрастися, проникнути, знайти, вклонитися, вручити. Бо я — гетьман всемогутній всієї суцї обіруч Дніпра землі української!

«Єдине душі й серця кохання, всі на сім світі втіхи, пайпрекрасніша Мотропонько!

Живе золото в крові пробуджує твоє ім'я, і вже скоро кипу те золото до твоїх ніг. Я розбудив демонів нищення і пускаю їх на всіх державців і старосток — хай пощезають у димах і ревищах наших пожеж, хай стануть попелом розвіяним, хай едвabi й злоголови їхні подеруть терни, хай перли й самоцвіти втонуть у топилах степових, а персні їхні надягнуть хай мертві.

Жди мене в Чигирні. Я вже йду і прийду. Ніхто не сміє зачепити тебе, бо я — гетьман, і рука моя стає твоїм втечищем, бо гнів мій знайде твоїх кривдників і на небі, гнів і страшна помста.

Жди.

Мотропонько!»

Хто б'ється за чужу долю, хоче долі й для себе. Чи я жив лиш для землі своєї і ніколи для себе? Хто б так зміг? Ще не народився чоловік, що їв би чужим ротом і за якого б хтось спав, любив, дихав.

Вела мене образа і пристрасть? Згода. Та хіба лиш мене самого? А коли скласти до купи всі наші образи й наші пристрасті? Чи вмістяться воли між землею і небом і чи не зметуть усе, що їм стане на заваді, мов буря всесвітня? Мені дано до рук ту бурю, мов богові-громовержцеві. Страшна була моя влада над цими людьми, які не визнавали п'якої сили над собою, жпли, як звірі, безпритульні, надголодь, немиті, та водпочас володіли доскопалістю й вкїпченістю звірів, їхньою силою, спритом, певнбагливістю

і пекельною надприродною витривалістю. Тому й той, хто ставав їхнім повелителем, перевищував усі людські виміри, підіймаючись до неосляжності тиранства. Я тиран? Але найгірший тиран лішший правління безликостей, де не зостається навіть людина, яка могла б спитати, що ж відбувається. Сила немипуче викликає силу супротивну, так само як безсилля породжує тож тільки безсилля. Щодня, щохвилини ми вбиваємо людей. Словом, учинком, поглядом, подихом, думкою, наміром, браком намірів, злою волею і безвіллям, упертістю й поблажливістю, твердістю й нікчемністю, розумом і дуროщами. Існує тисячі способів убивати людей, надто в непомітності існувавши, вже не кажучи про ті часи, коли перевертається світ. Я ж мав тепер перевернути світ і зробити це ціною людських життів. Досі міг розпоряджатися лише своїм життям, тепер дістав владу над тисячами. Як же міг посилати їх на смерть? «Діти!» — сказав я їм. «Батьку!» — відповіли вони і пішли вмирати, але не за мене, а за себе самих. Справедливість належала тільки їм і смерть так само.

Самійло записав тоді про мене: «Поглядав він на той час увсебіч численними очима розуму свого, як хитрий ловець, і тримав свої караули на милю і навіть далі від обозу».

Моїми очима були очі всього пароду мого, тож бачив я все, ніщо не могло приховатися від мого погляду. Переді мною стояли одверті всі шляхи України, тоді як городи й села українські, пишачись незагнужаючою волею своєю, яку я розбудив у них, не то панам своїм, а й панському собаці дороги не вказували. Коронні гетьманн тирлувались між Черкасами й Корсунем, лякалися вглибитися в мовчазні степи, а самі підігрівали себе п'яними похвалляннями, що для збутованого плєбсу не варто висилати навіть війська, досить кількох сотень охочих, щоб пов'язати бунтівників, взяти їх у лики та привести до пана Потоцького на розправу. Так і послав коронний гетьман сім корогів драгунських і чотири козацькі кварцяні корогви з їх ротмістрами під пачалом свого сила Стефана і комісара козацького Шемберка — «ловити» Хмеля. Пішли вони по першій нашій полем на Кодак, а по Дніпру пуццено три полки рестрових з полковниками Кричевським, Вадовським і Гурським та осавулами військовими Барабашем і Караїмовичем Ілляшем. Обидва війська мали щоденно зпочитися, але забули про це одразу. Гетьманський сип з Шемберком посувались черепашою ступою, помалу й без поспіху, наче бажали подовжити в цьому світі своє існування. З Крилова вони пішли не узбережжям Дніпра, порізаним ярами й укритим лісами, а завернули у відкрите поле, бо мали значний обоз і гармати. Йшли, часто зупиняючись, прогаювались на попасах і тішилися тодішньою приємною для людського серця весняною прохолодою. Барабаша ж із Кричевським дніпрові бистрини прудко і якнайшвидше несли дощизу.

Тим часом коронний гетьман Потоцький і польний гетьман Калиновський, гнаучись між собою, як собаки, з трьома тисячами

війська і величезними тяжарами сунули слідом, а то ставали, та знов грпалися, та бенкетували й дівкарювали.

Я прийшов із Січі, щоб прихопити кожне військо поодиначо і розбити його, а тоді взятися й за обох гетьманів.

Вже за місяць до цього Тугай-бей з Карач-мураю й ногайцями переправилися коло Кизи-Кермепа й тепер попасали копей на Базавлуку. Орда була лиха, нічого й дивитися. Коли поїхав я до Тугай-бея, він не став і збирати розпорошених по балках своїх нужденних воїнів, обідраних, голодних, без шабел і луків, з самими тільки маслаками кінськими замість справжньої зброї.

— Скільки маєш війська? — спитав я його.

— Не менше як дві тисячі, — похвалився Тугай-бей.

— Але, мабуть, і не більше?

— Може, й не більше, — хитро примружився мураа.

Сказати правду, то мого війська так само було не більше двох тисяч, хоч і не менше, зате духом своїм змагатися могло з будь-ким.

Козаки в числі хоч незначнім, граючи на коломиїках, б'ючи в бубни, йшли із знаками над полковниками — під бунчуком і під білими хоругвами, з піками, у зухвалих магерках і видрових кабардиїках¹. Наді мною теж везено бунчук гетьманський, хоч булава за поясом я не мав, слушно розмірковуючи, що не перемагаю до будави, а будава до перемог додається.

Козацька пісня лунала над весняними степами:

Гей, сорок тисяч війська ще й чотири,
Гей, витязили козаченьки з України.
Гей, воєні посідали на могили,
Гей, викресали вогики, закурили.
Гей, викресали вогики, закурили,
Гей, розпустили пужар по долині.
Гей, попалили діточки солов'їні...
Гей, що котрий старшенькі, полетіли,
Гей, а котрий меншенькі, погоріли...

Ох, горітимуть і меншенькі й більшепські, мабуть, бо смерть не вибирає. З грішним і праведний буде смертю битий — може між сухого і сире горіти... Ще я вагався, ще ждав поступок від Потоцького, тому й прямував до свого Чигирина, не мірячись тим часом далі. Дорога до Тясьмину йде Чорним шляхом, на Саксагань, повз верхів'я Жовтої Води, і Княжі Байраки, і відкритим полем; я пішов по ній, маючи по праву руку ногайців Тугай-бея для роз'їздів по ярах і лісах від Дніпра, щоб Барабаш не висадився і не вдарив несподівано мені в крило. Кривоніс пускав наперед вивідників, які вистежували кожен посув Шемберка й мо-

¹ Магерками звалися угорські шапки, запроваджені королем Стефаном Баторієм. Шапка з пером — магерка зухвала. Кабардиїкою звалася козацька шапка з дніпрового звіра водяного, найчастіше з видри.

лодшого Потоцького, і тепер вже знав я, що перехоплю їх на Жовтій Воді. Я йшов назустріч своїй першій великій битві. Може, й останній, хто ж то відав!

Військо тільки йде охоче і весело па ворога, але битви чи й прагне колп-пубудь. Як і рветься до чогось, то хіба що до захисту, коли вже беруть його за горло, або ж до грабунку, здобичі, примітивного насичення й спочинку. Бо кожен хоче жити, а битва — це неминуча смерть для когось. Полководці ж мріють тільки про битви, бо без цього мовби вмирає їм щось у душі і вони самі поволі вмирають навіть тілом. Полководець — творець і пророк. Як той, що складає пісні й думи, як живописець, який малює святих на іконах і парсупах, як співець, що голосям своїм піднімає душі, як пророк, що словом веде на подвиг цілі народи. Та віп і вище за всіх, бо вони можуть творити лише під ослоною його потужної руки, бо лише він знає, що пророки перемагають тільки тоді, колп озброєні. Так влаштовано світ, і ніхто не може уникнути своєї долі, навіть сам бог.

Я ще не мав слави, вороги вважали мене просто дрібним буптівником і свавільником, світ не чув мого імені, але мені воно вже розлунювало тисячоусто, вже грміло в мені передчуття великих звитяг, бо став я й не над військом, а над цілим народом, а народ нездоланий, бо хіба ж не доводить цього орда? Що таке орда? Це весь народ, коли навіть малепький, будучи абитий у єдиний кулак, він трощить усе довкруз і немає йому внипу.

Я відчував у собі сили пемір'яні і дух бєзмежний. Невгадність мислі, непєредбачуваність, пєсподіваність — і для ворогів, і для друзів, і для самого себе. Думки висікаються, як іскри кресалом, і розрізають простір, як вогнепні кулі, — куди яка полетить? Ніхто не знає. Але в тобі живе могутня воля, яка все те спрямовує. Іноді мені самому ставало страшно від своєї всемогутності, здавалося, ніби сидить у тобі висока сила і веде не знати куди, в які краї, на які небеса.

Де буде битва, я ще не знав. Йшов навстріч шляхетському війську бєзстрашно, але й обачливо. Знав, як похваляється молодий Потоцький, що не мечем і зброєю, а батогами зможе притлумити буптівників, але я на цю зневагу мав відповісти повагою до ворога. Що більше такої поваги, то тяжче їм буде з нами змагатися. Не ми їх кликали сюди — йшли самі. Не ми їх ловили — вони хотіли обкласти нас, як загпапу дичину. Тому й намірився я вибрати вигідне місце й там ждати Потоцького і Шемберка. Коли б вони навіть проминули мене, то однаково б мали вернутися, щоб знайти, бо для цього ж послані були коронним гетьманом.

Я став ждати шляхетське військо па Жовтих Водах, знаючи, що їм ніяк не поминути цих місць, вельми зручних при поході: тут була вода для людей і коней, ліс для вогнищ, саме тут пролягав найкоротший шлях на Січ, і хто ходив по ньому бодай раз, то знав, що на Жовтих Водах можна зупинитися на день і на

кілька для перепочишку, бо урочище підносилося над степом, пауючи над довколишньою місцевістю і забезпечуючи від несподівапих апаадів. Жовті Води в тому місці розходилися на дві вітки, творячи між річкою Жовтою і Очеретяною балкою великий клипець, зарослий лісом, що звався у козаків суперником Чорного лісу. З трьох сторін клинець захищався болотами й балками, повними весняних вод, і відкритий був лише з півночі, звідки й мали підійти панські корогви. В цьому прикритку коло лівого берега Жовтих Вод я звелів ставити табір, обсапивши його з чотирьох боків земляними валами. Ходив серед козаків з своїми полковниками й сотниками, сам брав лопату, помагав сипати землю, бо теж пароджений для отакого риття в землі, бо й звано нас землеробами, кротами, черв'яками земляними, зневажаючи всіяко й насміхаючись. А ми й не ображалися і не зважали на панські кпини, бо знали, що земля — то для нас хліб, скарб, достатки і всяка фортуна, земля була нашим захистом і пашою зброєю, і козак воював стільки ж мушкетом, як мотикою та лопатою, він мав ці обидва інструменти на однім держаку, завсіди прив'язані до пояса, з пими він багато вмів, багато міг, багато доказував, сипав землю, робив укріплення, хитрі пастки для кінноти серед безмежних рівнин свого степу, гробовища, стаповища, городища, могили, шанці, вали, сторожкові могили — скільки того земляного сипання по всій Україні! І все те обкипіло кров'ю козацькою, облилося потом пегербованого люду нашого.

Ми вивели вали за одну ніч, ще й прикрили їх травою і гіллям, так що наш табір зливався із зеленим світом довколишнім до цілковитої непомітності. Козацький священник отець Федір, що був невідлучно зі мною, хвалив козацьку роботу: «Добре, дітки, добре, добре і гаразд. Нечиста сила втікає від зеленого, тому бог і покрив землю зеленими травами та лісами. В темряві ж зеленого не видно, і тоді запаповують довкруг дияволи. Чи ж нам брати їх собі в спільники? Земля є свята, хоч би потоптали її всі війська світу, хоч би сплюндрували найлютіші наїздці й грабіжники, хоч би палили найпекельніші вогні. Земля свята і вічно оповлюватиметься».

— А чого вода каламутна, отче? — питали козаки.

— А чого ж вона каламутна? Хто вважає, що від глини, то воно й так, а ще від знамен ворожих. Падає від них тінь, і вода каламутніє. І душі каламутніють. Отож, бережіться, дітки. Як сказав апостол, духа не угашайте.

Потоцький ішов наосліп. Я й далі держав козаків на вістях і знав про кожне посушення ворожого війська. Ми спокійно сиділи в своєму сховку, а папи, не маючи й у гадці, що жде їх засідка, прийшли до правого берега Жовтих Вод і стали переправлятися до нас на лівий берег.

Козаки мої сиділи тишком та пишком, як святі, лиш переморгувалися та посміювалися в вуса, і так би ми й дочекалися, поки все панство впаде в наш капкан, але чорти припесли під самий

паш вал якогось драгуна німецького справляти велику нужду. Поки той драгун припорюлювався до місця та шукав затишку, козацтво ще й пічого. А як став розстібати свої пімецькі пюдри¹, па валу засичали гнівні шепоти:

— Чи ти ба!

— Вопо ще нам під ніс тут смердітпме!

— Принесло своє стерво аж сюди!

— Вопяло б уже перед панством!

— Наверне тут купу, ще перечепишся, як на панів бігтимеш!

— Ану ж, Грицьку, сипни йому з мушкета попід гузно!

— Стривай, то ж не німець, а наш козак!

— Чечель з ресстрових! Тільки пюдри на нім та кабат² пімецькі!

— Ач, морду наїв па панських харчах!

— Ну, то дзумкни його стрілою!

— А куди цілити?

Хтось із сотників устиг стримати козаків, та, видати, до того Чечеля долинули перемовляння на валу, він глянув пильніше на дивно погорблену землю, мерщій підсмикнув свої пюдри і, заходячись у мовчазному крикові, помчав до переправи.

Там зчинився дикий тумулт³, військо стало мерщій завертати назад, клятий той ресстровець зіпсував нам увесь празник, засідку нашу викрито дочасно, і я мав тільки дивитися, як пташки виприсають з перевісів, розіпнутих для них у степових пушах.

Для мушкетового вогню воли задалеко, гармат, як сказано вже, я мав надто мало, отож довелось трохи полоскотати вельможне панство з гаківниць та для страху пустити кілька ядер у ту колотнечу, що зчинилася на переправі, бо вже з першими зустрілками козацьких гаківниць там завирувало, закипіло, зателесувалося, ті, хто встиг переправитися, кинулися тепер назад, зіштовхувалися з тими, хто борсався в грузькій воді, сильніші топтали слабших, коні налітали на людей, вози загрузали, перекидалися, лайки, стогони, прокляття залунали над ройовиськом, а тут ще додали свого голосу й козаки. Підіймали гук аж під небеса, обсіпали й ганьбили страшними лайками, прокляттями, сороміцькими й поганими словами синів шляхетських, жовнірів, невдалих регіментаріїв, обох гетьманів і самого короля їхнього.

Недолугий регіментар, старостка ніжинський Стефан Потопцький ще й зривався до приступу під козацький табір, але розважливий Шемберк утримав його від явної смерті, продовживши йому ще на два тижні нікчемне життя. Шемберк мерщій звелів вертатися всім на правий берег і там ошанцювався: збив вози чотирикутником, повів поперед себе на верству довкола вал, поставив на ньому гармати і примусив робити укріплення в таборі.

¹ Штапп.

² Верхня одіж.

³ Тут: паніка.

Коли стемпіло, ми теж переправилися на правий берег, до ранку оточили польський табір шапцем, підвели гармати й гаківниці, але вранці тяжка панцирна кіннота шляхетська вдарила на наш передній шанець і вибила звідти козаків. Це був полк Нечая, не звичний до таких штурмів, тож я велів їм одступити до лісу, а тим часом полк Вешняка вдарив на кінну їзду з крила і загнав її назад до польського табору.

Потоцький і Шемберк мали вже побачити, що впіймалися самі, хоч і вирушили на лови Хмельницького. Наші шанці проходили попід лісом, який щоразу давав козакам притулок і захист, до того ж вивели ми їх вище, ніж шляхта свої, і тепер могли бачити у ворожому таборі навіть собаку пана Шемберка. Позаду польського табору була заболочена річечка Зелена — не відступили і не втечеш. Вийшло, що невдалі регіментарі самі себе замкнули в цьому просторі і тепер мали покірливо ждати, коли ж козацтво потрощить їх дощенту. Тим часом не мали нічого іншого, як зміцнювати свій табір. Рили землю цілий день і цілу ніч, мали між собою чи не половину реєстрових з нашого люду, тож було кому копати й сипати, і коли наступного дня нечаївці спробували ввірватися до шляхетського табору, то не пробилися й до передніх шанців, — так багато встигли за ніч наші супротивники.

Вони вибудували укріплення свої довгастим колом, розімкненим на південь до наших окопів. Цей вихід захищено серпастими шанцями, внутрішнім боком своїм оберненими до поля. Всіх тих шанців було шість, по три з кожного боку виїзних воріт. Вони йшли рівнобіжно, творячи чотири ряди укріплень, окрім того, було ще шість шанців, обернених відкритими дугами до середини табору, вони творили мовби вулицю, що йшла від поля до головних окопів, по три з кожного боку, один за одним банкетами. Один шанець з колодязем у кінці вулиці замикав ворота. Могло видатися, що укріплення неприступне і його тяжке колесо розчавить будь-яку силу. Мабуть, Шемберк доволі слушно розмірковував собі, що я притьма кинуся здобувати табір, і гарячі голови справді штовхали мене на це, та я не рвався до шляхетських шанців. Збирав раду, питає: хто хоче перший порватися, кому кортить? Жоден в моїх полковників і сотників не хотів першим мовити, бо, як люди прості, а хитрі, боялися вискочити з дурацтвами, які викличуть сміх, і на все життя тоді отримаєш зпущальне прізвисько. А чи ж я сам, досвідчений воїн, старий чоловік, міг допустити, щоб мене переміг жовтодзьобик Потоцький, посланий своїм батьком здобувати слави на смертях наших? Я казав спокійно: «Хай пани телесуються».

З шляхетського обозу палили гармати, але ядра майже не долітали до наших шанців, і за кілька днів убито тільки одну шкапу, яка паслася на полі між нашими таборами. Регіментарі, не знаючи моєї сили, не зважувалися виходити в поле, не випускали й драгунів, що були, власне, нашими людьми, тільки перевдягненими в пімецькі строї. Але жмепька панцирної їзди, яку мали при собі,

щодня вилітала проти нас і в страшній тупотняві рвалася то на один, то на другий козацький шапець. Це було видовисько знакомте. Важкі копії, прикриті латами, на них схожі на дияволів вершники з крилами над плечима, так що й татарський аркап супроти них безсилий, і всі в сталевих панцирах непробивних, а поверх панцирів у кожного — білі смертні сорочки. Мчать — і ніяка сила не може їх зупинити. Я казав козакам: «Пустіть їх, розступіться! Це сама смерть і вікторія. Розступайтесь і вклоняйтесь цій великій мужності народу лицарського!»

І козаки розбігалися усебіч, кіпнота проскакувала в порожнечі, нічого не здобувши, тяжко повертала назад, щоб наступного дня знов скакати на козацький табір і знов вдарятися в порожнечу.

Іноді очі з козаків залягали на полі у викопаних долках, затаювалися там, лоскотали шляхетських коней списами в підчерев'я, а коли вершник летів разом з конем на землю, то лоскотали й вершника, хоч і знав, що за таке молодецтво колись розтопче їх сталава лава гусарська.

Такі смертні іграшки тривали день, і два, й тиждень. Чи можна збожеволіти від видовища крові? Не божеволіють навіть ті, хто її розливає. На жаль, не божеволіють. Щодня перед нашими очима вмирали люди, і то найліпші, бо ж умирали добровільно, попереду нас не ждало нічого, крім смертей ще більших, та водночас ще ніколи не закипало життя, як тепер.

Вже пролинула перша весняна гроза над простором, і перший грім ударив над пагорбами й падолами, степ здіймався до сонця буйними травами, повнився пташиним співом і клекотом, кажани літали в темряві безшелесні, як душі грішників, черепахи великі, як ночви, грілися на піщаних горбах коло боліт, гади, прокинувшись од зимової сплячки, шелестіли в травах, заповзали в намети, грілися під теплими козацькими боками, лелеки летіли на Україну й перепочивали в зелених нетрях довкола нас, з спокійною цікавістю приглядаючись до людського румовища, а ми сміялися й кричали до них, як діти малі: «Лелеко, лелеко, до осені далеко!» Вовки й лисиці збігалися з усього степу, чуючи дух крові, але не відважувалися наблизитися до Жовтих Вод, налякані кипінням нічних кострищ в обох таборах, надто в козацькому, де я звелів кожному палити по п'ять вогнищ одразу, щоб налякати ще більше Потоцького й Шемберка.

Я знав, що вони чекають помочі від головного війська, тому щодня слав гінців до Тугай-бея, щоб підійшов із своєю ордою, яка самим виглядом своїм змусила б шляхту капітулювати. Не битися — лиш палякати, і вже й цього задосить. Однак хитрий мурза десь ховався по далеких балках розлогих, послав мені якусь сотню вершників, більше не давав, вичікував, вистежував, остерігався прогадати і завчасу приєднатися не до того, хто переможе. Власпе, я сам гаразд відав, що не мені загібати жар чужими руками, що ніхто не здобуде пам волі, ніхто не подолає ворогів.

Знав я й те, що Дніпром уливають у байдаках реєстрові, які вийдуть на берег біля Кодака і підуть у степ шукати кварцяне військо.

Ворога пайзаручніше бити поодиці. Тому, замкнувши в пастку Потоцького й Шемберка, я послав уздовж Дніпра кіпноту Ганжі, яка мала зустріти реєстровиків і схилити їх на наш бік хоч би як це було важко. Мало хто знав про цей мій намір навіть у моєму таборі. Потоцький і Шемберк і в гадці не мали, тому спокійно сиділи за своїми редутами, ждучи підмоги, і знову ж таки й не для себе, а щоб без зброї, самими лиш батогами поскоромити оте, як казали вони, «українське гультайство», що зібралося в цих степах.

Не було мені тоді легко. Був я гетьманом без перемог, не відзначився ще нічим, навіть орда, яку так щедро пообіцяв на Січі, не з'являлася перед наші очі, і ніхто й не міг достоту потвердити: була вона чи й не була? Довкола мене став володарювати шепіт, а тоді залягла загрозлива мовчанка. Треба було будь-що аламати цю страшну тишу, розбити її, наповнити голосами коли й не надії, то бодай голосами роздумів, сперечать, пепокори, бо в тиші й непорухності очікування — смерть і загибель усіх найліпших намірів і моя власна загибель.

Щодня в своєму простому, далекому від гетьманських розкошів наметі збирав я раду, питав: як ліпше, що маємо робити? Гарячі голови знали одне: бити, бити, бити! В українців завжди було надто багато гарячих голів, а тут, біля мене, здавалося, зібралися вони чи й не з усієї землі. Не хотіли чути ніяких слів перестороги, не мали терпіння ждати, рвалися до битяки, вірили в свою силу й звияжкість і не хотіли нічого більше знати. У кого попереду життя, а в кого смерть, — це їх не обходило. Бо смерть у всіх, це доля, немипучість і приреченість, а життя — в битвах, і що може бути прекрасніше?

Я ще не почувався справжнім гетьманом, мудрим і справедливим хрпателем правди, тимчасовість тяжіла наді мною, рівність з усіма давала й силу однакову, але не таку, що підняла б мене над усіма до неосаяжності й неприступності. Я вмовляв, переконував, може благав навіть, плакав і слів ночами в самотині й розпуці безсилля, однак твердо стояв, не піддавався гарячим головам і розхристаним душам, відаючи напевно, що навіть один необачний вчинок занепасть усю нашу справу. Чи ж я міг допустити? Мав стати греблею, перопоною, лягти впоперек дороги, власним тілом загатити всі божевільні джерела людської сваяги й завзяття.

— Підождемо вістей од Гавжі, — вспокоював я своїх полковників.

— Ти й Гавжу відіслав, аби вкоротити пам руки, — мовив Нечай своїм тяжким, упертим голосом.

— Скажи йому, Кривоносе, — просив я Максима.

— А що казати?

— Тримаєш па вістях увесь степ, скажи всім, що там і як. Кривоніс не хотів ставати пі на чію сторону:

— Казати можна все, а можна обійтися й без слів.

— Не моя правда! — темю пасідав па меше Нечай.— Доки сидітнмемо в цім степу? Вдарити па панів і злизати їх, як лизень!

— Вже ти бив — то й що? — питав-я.

— І молот пе за одним замахом залізо сплющує.

— Не хочу, щоб паш люд теж сплющувався.

— А що ж ти хочеш, гетьмане?

— Гетьманів не питають, а ждуть їхнього слова.

— То яке ж твоє слово, гетьмане?

Я не мав слова. Я ждав. Чого? Звідки? Від кого? На що сподівався, чого чекав?

Молодий Потоцький з Шемберком мали надію на гетьманів коронних з військом, які могли колись прийти. А я? Коли б і хотів хто бігти до мене, то пе знав, де шукати. Відтоді, як вийшов я з Січі, згнули про мене всі вісті, ніхто пе знав, де я і що, де шукати мене і чи слід шукати, тепер тільки я сам міг подати про себе голос, і як же подати? Тільки звитягою.

Щупле своє військо я ще поменшив, потай пославши Ганжу з його верхівцями понад Дніпром стрічати байдаки з реєстровими козаками. Не для биятики — бо й що може вдіяти кілька сот кіпоти супроти трьох полків реєстрових? — а щоб умовити наймане козацтво, якому однаково ж король пе платить оп скільки років, пе плавти до Кодака, а вийти на берег, побити своїх старшин і прилучитися до повсталого козацтва і до його гетьмана Хмельницького. З Ганжею послав я свого осавула Демка, звелівши йому твердо не допускати полковника ні до яких биятик, а всіляко спихати на перемови, бо знав: немає людини на світі, яка змогла б вистояти в перемогах перед Гапжею. Власне, він сам того пе відав і щоразу притьмом рвався до самоборства, чи то піший, чи кінний, одразу ставав на герць і завжди перемагав, але вважав, що перемагає завдяки силі й сприту, насправді ж усе було інакше. Ну, так, був дужий, верткий, вмільй у володінні білою зброєю, в малому його тілі було зібрано так багато сили, що стачило б її, може, на цілу сотню людей, та справжня сила його була не в міцних руках, не в широких плечах, не в пестомпості й залізній витривалості (бо й скільки таких людей довкола!), а в його очах. Хто зна, які боги ліпили Ганжу й споряджали його, пускаючи в паш світ непростий, але зробили вони так, що до його сухорлявої, міцної, як корінь, статури, до чорного, як кіпська грива, волосся і чорних, як ніч, брів дали очі неймовірної синяви, і коли цей чоловік дивився на тебе, то забував ти сам себе, відчуття було, ніби немає в тобі ні кісток, ні тіла, і вже й тебе самого немає, а є тільки рабське безвілля і бажання сповнювати всі веління цього чоловіка з несамовито сипіми очима. Такий чоловік мав би пересувати гори, примушувати ріки текти навспак, чорполіси — веленіти взимку, а влітку скидати з себе все листя.

І ось доля послала такого чоловіка полковником до мене, і він, перед яким увесь світ став би на коліна, — коли стрічав погляд гетьмана Хмельницького, то опускав очі. Я любив Гапжу за його несамовиті сині очі і за чаклунський погляд, тому й послав його шукати реєстровиків і спробувати привести їх до мене під Жовті Води. Чи ж приведе? Чи допоможуть йому Джелалій, Топига й Кривуля, чи здолають Барабаша, Ілляша Караїмовича і їхніх прихвостнів?

Була ще надія на мого союзника, примхливого і невловимого Тугай-бея — хоч і невелику орду привів, та коли степом кожен одукоп, видовище (надто здалеку) було вражаюче. Щодня слав я гінців до Тугай-бея, просив з'явитися з ордою своєю перед шляхетські очі, вже й не битися, а тільки показатися, полякати, але хитрий мурза охоче й щедро клявся, що він брат мій до могили, а сам вистоявав збоку, вичікував, чия буде зверху, не наближався до наших таборів, а коли й прислав свого вояцтва до мене, то не більше сотні, яка лиш майоріла чорним видивом на видноколі і вмить щезала в степу, та й того стачало, щоб тримати панство в шорах, а мого козацтво знай примовляло: «Та й хитрий же наш пан гетьман, тільки сам бог знає, що Хмельницький думає-гадає».

Козаки й далі палили по кілька вогнищ кожен, темрява кипіла полум'ям, ночі наповнювалися тупотом татарських коней, жак летів над степом, ось такої ночі ударити на шляхетський табір і покінчити за одним замахом з усією їхньою силою, а тоді кинутися навперейми реєстровикам та побити їх, не випускаючи на берег з байдаків, а опісля вже взятися й за коронних гетьманів. Все так і все не так. Не міг я розпочинати війну супроти народу власного, бо рано чи пізно був би розбитий і знищений. Мав вилонити всі заблукані душі, поставити їх під свою хоругву, запалити своїм вогнем, вдихнути в них свій дух, вкласти в їхні уста своє слово — і хай кожен вважає, що все те — його власне.

Але кому про це розкажеш? Тож і здавалося багатьом, що задовго стою при Жовтих Водах, що втратив меткість розуму, не знаю, що діяти. Заціпеніння найшло на мене, вагапня роз'їдають душу.

Там, під Жовтими Водами, я до кінця збагнув тягар влади. Мав у руках владу необмежену, жорстоку, майже нелюдську, а сам зоставався людиною і оточений був такими, як і сам. Повинен був поєднати велике і мале, а вже бачив, що ніколи не зможе воно поєднатися і вічно ворогуватиме між собою. Всі свої вчинки я усправедлював вищими цілями, але що простому чоловікові до вищих цілей, коли він хоче жити в своїй природній малості.

Я вже відчував свою перемогу тут, у степах широких, бачив її в хвилі гострих прозрінь, коли находило на мене щось, ніби яснovidіння. Звідки воно в чоловіка і як з'являється? Треба пережити грозову ніч страшну в безнадійній самотині, коли світ кінчається, гине в дикій пітьмі, а тут удар блискавиці — і розколює-

твся він білим вогнем, вузьким, як жіночий волос, як надія па бога,— і в тій миттєвості відкривається тобі видиме й невидиме, майбуття подає тобі голос, пові світи чарують своєю далекою красою.

Чи ж треба дивуватися, що я завчасу передчув те травневе передвечір'я, коли передні байдаки з реєстровими увійшли в Кам'яний Затон і пристали до берега в тім місці, де маячило кілька вершників. Вершників було замало, щоб налякати реєстровиків, до того ж полковники та осавули щодня ждали вістей од молодого Потоцького, і оті вершники якраз і могли привести такі бажані звістки. Три байдаки зашихувалися носами в пісок, козаки вискакували на землю, йшли навприсядки, розминаючи затерпілі ноги й спина. Навприсядки ж наблизилися до переднього верхівця, та так і скам'яніли всі. Сидів на чорнім коні, сам чорний і лихий, але очі мав такі нестерпно сині, що горіли вони вогнем уже й не людським чи небесним, а мовби пекельним, і голос у нього теж мовби з потойбічного світу — приглухий, але безмежно далеко чутний, зумисне насмішкуватий, з якоюсь диявольською захрип-лістю.

— Гей, ви, запроданці, певістюхи, гніздюхи мерзєнні! — твердо вимовляючи кожне слово, гримів вершник. — За скільки ж продали народ свій і бога свого? Та й чи вельми розжилися за ті юдині срібляники? Кажуть, що й платити вам уже перестали? Ні пани, ні король і в гадці того не мають. Скільки залеглої плати вам уже назбиралося? Всю Річ Посполиту можна б купити! А ви все ллете кров християнську та все ходите під ярмом полковницьким? Тепер ще й проти батька Хмеля пішли? Хто кликав? Куди йдете? Не бачите своїєї погибелі?

Хтось із тих, що трималися позаду і не піддалися ще несамо-витим чарам Ганжених очей, гукнув без поваги:

— А ти ж хто за один? Чого розпащекувався?

— Ти! — посунув на нього копом Ганжа. — Хто ти є, нікчем-ний виплодку? А я — Ганжа, полковник гетьмана Хмельницького! Досить з тебе! І посланий до вас од самого гетьмана з словом милостивим і закличним, щоб покидали своїх полковників к чор-товій матері в воду на добру прохолоду, а самі прилучалися до народу свого. Бо де Хмель славний — там і народ наш україн-ський!

— Де ж той Хмель ваш? — почувся ще чийсь голос недовір-ливий. — Покажи його нам, тоді й говоритимем.

— А тобі мало, що я перед тобою? — тихо спитав Ганжа. — Хочеш мене роздивитися пильніше? То підходь ближче, не бійсь, я не кусаюся! Ну ж бо! То як, козаки, чиєві ви матері діти? Може, згадаєте? А то мої хлопці підпоможуть. Весь Кам'яний Затон обложений моїми верхівцями, гармати дивляться на всі ваші бай-даки, а за горбами орда ховається, жде мого свисту. То що — битись чи миритись? Приймає вас під свою руку гетьман Хмель-ницький, то йдіть під ту руку, а я поведу.

— Раду! — закричали козак.

— Чорну раду!

— На берег усім!

Поставлено хоругву в тім місці, де стояв Ганжа з своїми вершниками, байдаки один за одним врізалися в береговий пісок, реєстровики вискакували на сушу, бігли до гурту, від старшин зневажливо відмахувалися, деяких звичаєм запорозьким уже й втишено навіки: піску за пазуху та в воду. Полковників, поставлених од шляхти, побито одразу, не зачеплено тільки Кричевського, бо знали, що визволяв він Хмельницького з темниці. Пан Барабаш після доброго обіду спав на своєму байдаку, і коли прочувався, то не міг гаразд збагнути, що діється. Гукав джуру — не міг догукатися, зброю шукав — не знаходив, навіть паса на товстому череві своєму не мав. Став лаятися, гримати на козаків, та тут хтось стукнув його веслом, а ще кілька набігло, підважили товсту Барабашеву тушу, перевалили за облавок — тільки булькнуло.

А вже чорна рада йшла, як хвиля на морі, голоси летіли до неба, а за ними шапки, а тоді знову гамір тисячоголосий і дружний, мов у одну горлянку:

— Джелалія гетьманом!

— Топигу!

— Кривулю!

— Джелалія! Джелалія!

Ганжа й не заважав обирати ще одного гетьмана. Знав: гетьмануватиме до Жовтих Вод, а там влада його скінчиться, як кінчається річка, впадаючи в море. Так і обрано було реєстровиками Джелалія наказним гетьманом, а осавулом йому Кривулю. Я ще не знав, що діялося в Кам'яному Затоні, але передтуття підказало мені вже за кілька днів до того домовитися з Тугай-беєм, щоб дав він підзаводних своїх коней перекинути миттю всіх реєстровиків до мого табору, Ганжа знав про цю умову, тож на ранок після чорної ради, після цілонічної колотнечі й безмірної радості серед реєстровиків, несподівано зродилася перед нами орда, але не ворожа й здобичлива, як завжди, а мирна і дружня, та ще й помічна. Піше козацтво ставало бодай на час короткий кінним лицарством, знято було з байдаків дванадцять гармат водяних, легких таких, що й пара коней вільно везла їх, забрапо весь вогневий припас і всю знадобу, байдаки чи потоплено, чи пущено вниз по Дніпру на втіху комендантові Кодака пану Гроздзіцькому, а нова сила несподівано вглибилась у степи, прямуючи до Жовтих Вод.

І чи то знов надприродна сила підійняла мене, чи то вістуні Кривоносові, хоч як там було, зібравши полковників і старшину свою, виїхав я назустріч реєстровим, став на степовій могилі, і кінь піді мною був такий самий, як тоді, коли втік я на Січ від Конєцпольського, — з одного боку білий, з другого чорний, і чорніло шляхті від того видовища в очах і темно ставало в душах.

Реєстровикам не треба було й казати, хто то стоїть на високій могилі степовій. Скочувалися з коней (бо незвично справжньому

козацтву терти кінські боки, більше вірило ногам власним, якими твердо стояло на рідній землі), шикувались в свої сотні, кидали шапки догори, падали з мушкетів, гукали:

— Слава Хмельницькому!

— Слава гетьманові!

— Слава Україні!

Я сказав їм:

— Браття-товариші! Приймаємо вас до себе, хочемо, щоб пішли разом з нами за волю й честь народу нашого. Чи ж підете?

— Підемо, батьку!

— Як один!

— Всі підемо!

Шикувались твердим строем сотня до сотні, під свої хоругви й бучуки, дані ще королями, йшли мовби військо королівське, прямували на шляхетський табір, заходячи з північної сторони, так ніби шукали проходу між валами, аж шляхетство обманулося і висипало на вали, щоб повітати підмогу, так вчасно прислану. Тоді реєстрові, не зупиняючись, випустили наперед себе всі гармати і вдарили дружно з гармат і мушкетів по панству, і хоч шкоди великої й не завдали, бо стріляли здалеку, але переполох у таборі Потоцького зчинився страшний і відчай наповнив багато сердець.

Тепер уже я не гаювся. Не був тим повільним гетьманом, якому Нечай дорікав за нерішучість. Спитати б оце Нечая, спитати інших: куди рвалися, чом так нетерпеливились? То я мав би летіти до Чигирина як вітер, бо думав про нього вдень і вночі: в час тяжкого сидіння на Бучках, коли неміті, голодні, упосліджені зимували зиму своєї розпуки і надії, думав і в отому поході через бездорогі степи, і в смердючій татарській кошарі, і в ханському палаці, дивлячись на гаремну Соколину вежу, бо хіба ж не в такій вежі десь замкнено мою голубку? Скрізь думав тяжко і безнадійно про Мотронку, готов усе покинути, від усього відмовитися, позбутися навіть власної суті, стати самим духом лип і з вітрами степовими полинути до Чигирина, ввірватися в осоружну оселю старостки пікчемного і бодай обвіяти лагіддю миле личко з сірими очима під темними бровами. Та стримував своє розшайіле серце, гамував, приборкував, як дикого беркута, і ждав своєї години, своєї величі. Шкода говорити. Велич — у вмінні стримуватися там, де вже ніяк не можеш стриматися, і ніхто не помітить її в тобі, ніхто не підкаже, доки не помітиш сам.

Я наступив собі на серце, але витерпів. Билися об мене гнівливі хвилі нетерплячки — я вистояв. Реєстровики могли вдарити на Гапжу — і тоді навіть хитрий Тугай-бей покинув би мене серед степу самотнього. Старий Потоцький з Калиновським за ці два тижні могли б уже прийти на поміч своєму оточеному війську — і тоді не зоставалося б у мене ніяких надій. Та все сталося так, як я хотів і знав. Бо моя земля, і парод мій довкола, і все мало сприяти тільки мені, а не моїм ворогам. Коронний гетьман за два

тижні так і не довідався, що сталося з його передовим загonom. Про бунт реєстровиків його сповістив комендант Кодака Гроздзіцький уже тоді, як під Жовтими Водами все було скіпчено. Гроздзіцький послав до Потоцького трьох гінців з коротким листом, а на словах велів переказати, що вниз по Дніпру мимо Кодака пливають порожні байдаки. То що то за знак? Чи його милість гетьман коронний послав ті байдаки Хмелеві, щоб той вирушав на султана, а чи залога кодацька має їх переймати та лаштуватися звідси, поки жива та тепла?

Гетьмани, поволі посуваючись з обтяжливим обозом слідом за молодши Потоцьким, були вже на той час за Чигирином, але, почувши про бунт реєстровиків і дякуючись бунту в себе за спиною, мерщій відступили назад на Черкаси і далі на Корсунь. Були як у мішку. Нічого не бачили, нічого не відали. Бо чужа земля довкола.

Я починав війну на своїй землі і вірив, що це принесе мені перемоги. Ще починав я свою війну рукою оборонною. Не вибирав роалогих рівнин і класичних полів битовних, одразу вподобав місце незвичайне — глухий кут між водами та болотами, а довкола балки степові та байраки. Цим заскочив левдалпх регіментарів шляхетських аж так, що й вони самі теж обкопалися в цьому місці, яке для мене обіцяло звиягу, а для них погябель. Я твердо знав, що всі битви, які доведеться мені вести хоч і до кінця життя, — треба нав'язувати ворогові там, де він ніколи їх не сподівається. То води, то болота, то рови, то горби та яри, вічні перепони, перешкоди, так ніби й сама земля здблювалася перед ворогами.

Під Жовтими Водами я замкнув Потоцького з Шемберком так, що вони не могли відступити без бою, однак і битися кінно не мали змоги, бо місце було нерівне, тяжке для коней, до того ж козаки за два тижні ще й перекопали все довкола так, що й сам чорт ноги зламав би.

Вночі Джедалій підвів реєстровиків під самі вали шляхетського табору. Присунулися печотно й непомічено, без голосу, без брязку, без звуку. Вдарити мали вдосвіта, щоб не побити своїх, вриватися в передні шанці, захопити шанець з колодязем і тримати його, щоб одрізати панство від води. Гармат у діло не брали, бо в тісняві вони тільки заважали б. На Тугай-бея надії не було й далі, тому я звелів Ганжі з вершниками вдавати орду на такій відстані, щоб недобрали з табору, хто воно й що. Запорожці йшли слідом за реєстровиками, не даючи шляхті спам'ятатися. Ще я виставив з боків Нечаєвих лучників, бо самопал гарна річ, а лук ще ліпша.

Як стало сіріти, лучники без зайвого шелесту прибрали сторожу на валах, та хіба ж при такому ройовиську людському всім прибореш? В таборі шляхетському чи й спали після того, як умикнули їм з-під самого носа реєстровиків, та й стереглися там доволі пильно, бо ж не всі такі жовтороті, як піжинський старостка

Потоцький, — багато там воїнів досвідчених і витривалих, могли б позмагатися в досвідченості й хитрощах будь з ким.

Тож при першому хрипінні недобитої сторожі, від першого крику тривожного вмить скинувся весь польський табір, і на моїх козаків, що мовчки дерлися па вал, вдарено з такою страшною силою, таким вогнем густим, що й земля під ними загорілася, але сила цатрапила на силу, вогонь на вогонь, завзяття па завзяття, запеклість па запеклість, до того ж ми наступали, а ворог оборонявся, хоч і не любив того заняття, не вмів, надто ж — це хотів марудитися.

З чигиринською сотнею я сам прискочив помагати Джелалієві. Нечаївці з диким гуком і галалайканням мовби татарським знеглили оборонців, всі мої полковники, осавули й сотники билися на валах поруч з козаками, відступати нам не було ні охоти, ні потреби, коли з середини шляхетського табору вдарила па нас лава панцирної їзди, то й вона зламалася об козацькі піки, розсипалася, втратила свою грізну силу і вимушена була відступати. А тут реєстровики з шляхетського обозу, скориставшись з погрому гусарів, мерщій запрягли вози і виїхали до нас, надто що передні шанці вже були в руках Джелалія.

Шемберк ще сподівався помочі від коронних гетьманів, тож не кинувся відбивати і втрачені шанці, а мерщій став сипати нові, перегороджуючи, власне, свій табір.

— Вдаримо на папів, поки не обсипалися, гетьмане? — прискалив око Джелалій.

— Хай обсипаються. Тепер уже не ми вдарятимемо, а вони хай вириваються. Ми ж і так покладали стількох товаришів своїх. Мертві вимагають пошадкування.

Без шапки, в простому темному жупані, пішов я між тих, хто поліг у нашій першій великій битві. Лежали хто як біг, хто як бився, хто як перемагав, і жоден не лежав як мертвий. Згадалося мені, як ішов отак колись полем нашої поразки на Сулі — лежали там самі вбиті. Тут не було вбитих — тільки переможці. І не були неприродно великі, як там, на Сулі, але не були й непомітно малими, як ото казав колись Ювенал: мовляв, смерть одца тільки знає, які малі тіла людські. Ні, вони були такі самі, як і всі ми, живі, так само дивилися на небо, одкривали груди вітрові, а уста — дощам і росам, так само прислухалися, скільки накують їм років возулі, а як не їм, то дорогим їхнім людям, народові їхньому, землі їхній. Гей, браття моє полегла та невмируще! Сумують за вами і степ, і возулі, і вовки, і вітри, сумуємо й ми всі і хочемо влаштувати вам похорон козацький та й влаштуємо ж!

Козаки ходили між полеглих, впізнавали товаришів, промовляли до знайомих і незнайомих:

— Не журіться: бач, серед якого гарного степу лежатимете!

→ І заснули вічним сном не на голій землі, а па подушках з ворожих тіл.

— Лежите, як герої, а панство валяється, як гнилі дерева.

— Оце ж і висповідатися не мали кому, бо всі попи порозбігалися.

— У гетьмана, кажуть, є піп!

— А що їм піп? Хай сповідаються або милосердному богу, або землі-матері, або Чорному морю та Дніпрові-батькові, або й старій людині.

— Торохнемо над вами з гармат, заграємо в суремки, а хармаркати зайвими і не дамо нікому!

— Ось не мели дурниць, бо ж оп сам пан гетьман!

— Де? То ж простий козак!

— Перед мертвими всі прості...

Я схилив голову, знай схилив голову свою важку:

Буде й нашим лихо, як зозуля кувала;
Що вона кувала, проміж святих чувала;
Що вона кувала, тому й бути-стати.
Як стануть біси правих і неправих едлати,
Душі забирати, у некло докупн складати.

Ой не дамо наших полеглих у пекло, а шукатимемо для них козацького раю, хоч і день, і тиждень, і роки цілі, а шукатимем.

Однак на ранок наступного дня папство, чи то відчайвисьє до краю, чи то заохочене нашим спокоєм, посунуло з-за своїх шанців, ударило з усіх гармат кулями вогнистими, а з неба, мовби в поміч шляхті, загриміла гроза і злива впала така, що замочило й порох і проті, вже не лунало жодного стрілу, тільки гromи били над нами та блискавиці сипали вогнем, нам же довелось заганяти папів до їхнього притулку шаблями та піками, і була то нелегка робота, хоч і славна для козацтва.

Нікого там не було, крім живих і мертвих, і доблесть людська промовляла повним голосом, і навіть сама історія безсило заламувала руки перед цими лицарями, та знов з'являється чоловік, який пише, що Потоцький не побив Хмельницького під Жовтими Водами тільки тому, що вдарила страшна злива, мушкети й гармати замокли і не стріляли, шум дощу глушив команди, і козаки покорились з цього і зчипили різанину. Так ніби дощ мочив тільки шляхетський порох, а до козацького не діставав! Та й що той порох, що ті мушкети та гармати для жовтодзьобика Потоцького? Ішов же подавити бунт Хмельницького, і не мечем, не зброєю, а батогами! Тепер і злива не завадила йому побачити, що не був то вже Хмельницький знедолений, скривджений, втікаючий на Січ, але гетьман, мститель кривди не тільки власної, а й усього народу свого. Гей, панове історіографи, дієписці, справоздавці, лукаві свідки, зрадливі душі, нещирі уми! То й не Хмельницький бився під Жовтими Водами, а сама Доля народу українського. Що ж то були за люди досі? Нетяги, перекотиполе, бездомність і безпритульність одвічна, бо звідти орда, а звідси шляхта. Та ось з'єднались для великого і стали народом в один день, в одну ніч, в одну мить історії. Не в королівських щуплих реєст-

риках, не в молитві і сльозах, навіть не в піснях своїх розлогих народжувалася нація, а в оту горобину ніч па Жовтих Водах, коли блискавиці розпапахували небо, зойки заглушали гromи небесні, а води змішувалися з кров'ю і ставали самою кров'ю. Не була то якась визначена година, а тільки невловима грань між минулим і майбутнім, щось пролинуло над нами, мов зітхання чи спів вічності, і тоді ми відчули, хто ми і навіщо, а я відчув себе Богданом. Я, Богдан. Повстати можуть змовники, розпочати визвольну війну здатен тільки народ. Люди з'єднуються в народ для безсмертя, тоді знов розходяться кожен по своїх закутках, щоб жити і вмирати. Але безсмертними можна стати лиш маючи доволі мерців і кладовищ у своїй землі. Кладовища історії. Поглянули б на них всі оті лукаві справоздавці оком коли й не прихильним, то бодай неупередженим. Народ створюється іноді і за одну ніч, в одній битві, а просторікують потім про нього цілі віки! Шкода говорити!

Кривава та субота на Жовтих Водах стала мовби відомщенням за мій Суботів, хоч про те я не думав тоді. В один день і в одну ніч народився народ і його муж державний, а державний муж не повинен перейматися надмірно власними думками — за нього думає саме життя.

У неділю вранці ми вже знали, що перемогли. Від грози лишилися хіба що рівчакі, попроорювані дощовими потоками, та полеглі трави, а небо сміялося сонцем і бездонною блакиттю, радість лилася на козаків з високості, козаки гримали з самопалів, співали пісень, у кобзи грали, колесом качалися і всячини виказували.

У шляхетському таборі все мовби вимерло. Не видно навіть пса, об якого Шемберк почама грів свої подагричні ноги. Тоді тонко заграла суремка і на шанець передній виїшло троє жовнірів з шапками, піднятими високо на списах, — знак для переговорів. Я звелів пропустити жовнірів і провести їх до мого намету, а сам зібрав старшину та полковників. Жовніри прийшли, з гідністю вклонилися мені й старшинам і сказали, що просять вислухати їх в ім'я їхніх регіментарів. Усі троє були воїни, видати, досвідчені, рубані-перерубані, не мали ні позаду, ні попереду нічого, окрім битв та суперечок, ждала їх тільки смерть почесна, до таких людей слід ставитися з шапобою, тож я, не бажаючи завдати їм образи, сказав:

— Цінуємо ваше благородство, доблесні воїни, однак перемови можемо вести або ж з самими регіментарями, або з вельможним панством, яким, знаю, напхану увесь ваш табір. А щоб панство занадто не лякалося, то й ми пошлемо на взаємін двох своїх славних старшин, — так і спробуємо дійти до згоди, а не лити далі безвипну кров. Тепер, коли ви тут, то бачите, що легко могли б розчавити вас без сліду, не давши виприснути жодній живій душі, але не хочемо того робити, бо ми не зарізняк, а лицарі і вміємо трактувати належно свого ворога. Ви досвідчені воїни, тож

бачили, що обоз мій уже переправився на цей бік і поставлений довкола вашого табору — тепер звідти й муха не вилетить. А ще ж орда в мене під рукою, хоч я й не пускав її в діло, не маючи на те потреби.

Жовніри вклонилися і пішли до свого табору. Потоцький і слухати не хотів про переговори, він і тих жовнів прислав не просити, а вимагати дати йому вільну дорогу до відступу, та до-свідчений Шемберг добре бачив, що тут уже про гонори треба забути, і сам узявся за переговори. Знов прислав незначного ротмістра з двома гусарами, аде я не став їх і приймати, відправивши до Кривоноса, начальника усіх розвідників і виступів. Кривоніс вразив посланців кармазинами, багатим наметом, велетенськими килимами, коштовною знадобою, меткими паходжами, що бігали, як шалені, знай погукуючи: «Як звелено, пане старший!» Для невташничених і не знати було, де тут справжній гетьман — чи отой Хмельницький, в убогій наметі й простій одежі, чи цей роззолочений примоплечий Кривоніс з вогнистими очима.

— Виходить, так, — різким своїм голосом прокричав до посланців пан Максим, — ми вам стрижене, а ви нам — шмалене! Скільки ж будемо воловодитися з вашими регіментарями? Ось вам строк до полудня — та й уже! Хай присилають двох вельможних закладників, як сказано буде нашим гетьманом, а до вас хоч і я сам піду, взявши свого сотника Крису!

І показав на Крису, зодягненого ще в розкішніші атласи, ніж кармазини пана Кривоноса. Довго терлися мої побратими поміж шляхтою, щоб знати, чим найшвидше можна дійти їй до серця.

Я не хотів пускати Кривоноса до Потоцького. Попросив Самійла, щоб той покликав його до мене. Всадовив обох коло себе за стіл, обійняв Максима за маслакувате плече.

— Був моїми очима, Максиме. Чи хочеш, щоб без тебе осліпнув?

— Ще далі побачимо, гетьмане! — засміявся Кривоніс. — Вже як я доберуся до панства, то щось там визирю.

— А що там визирювати? І так видно, що зім'яли б їх в одній жмені. Але не будемо кровожерами. Дав я слово — і дотримаю. Тебе ж не хотів туди посилати. Не вірю шляхті. Скільки вже вона ламала слово.

— Моє діло піти, а твоє — вберегти мені життя, гетьмане, — шорстко мовив Кривоніс. — Не вбережеш моє, то, виходить, і нічийого б не вберіг, а життя кожному дороге.

— Для кожного — так. А для гетьмана і життя має ціну неоднакову. Негоже так мовити, а доводиться. Ти падто цінний чоловік, аби ризикувати твоею головою.

— А може, я шукаю смерті? — засміявся Кривоніс.

Кадав уже мені це при морських виправах. Наосліп кидався завжди в самі лабетя смерті, але виходив неушкоджений. Справді мав позад себе чоловік щось страшне, коли за ніщо вважав життя

власне, та хіба про це розпитаєш? У козаків про мипуле не питали нікого й ніколи. Хоче — сам розповідь. Не хоче — все поросло травою, важить тільки лицарство, заваяття і чесність перед товариством, перед богом і землею рідною.

— Смерті чи й слід шукати — сама нас знайде, — сказав я, аби сказати, бо й сам не вірив цим словам.

— А ще: на кому ж шляхта побачить так кармазини, як не на мені? — збиваючи мене з похмурих думок, вигукнув Максим. — Звикли, що козак округлий та гожий, мов линок, а ось я кострубатий та маслакуватий, як розіпну жупан на своєму маслаччі, мов хоругву, то лиш погляне пан — і вже душа в п'ятах!

— Говориш, мов у дзвони дзвониш, а все ж прошу тебе, Максиме, будь обачним.

— Слово, гетьмане!

Ми обійнялися, поцілувалися, на тім і кінець розмові. Коли Самійло, провівши Кривоноса, повернувся до намету, я нагримав на нього:

— Чому мовчав?

— А що мав казати?

— Поміг би мені вмовляти.

— Треба було клякати отця Федора для вмовлянь. А я — тільки записую все.

— Що твій атрамент, коли смерть пише кров'ю!

— Іноді атрамент міцніший і за саму кров, гетьмане.

Надвечір ми обмінялися закладниками. На вузькому проміжку між двох шанців зішплися дві мальовничі групи воїнів — з нашого боку Кривоніс і Крися з кількома підпомічниками вістовими, з шляхетського — суддя військовий Стефан Чарнецький і полковник Сапіга, з роду литовських магнатів. Сапіга, здається, й по-польськи не вмів до ладу, тож треба було з ним спілкуватися латиною, зате пан Чарнецький, маючи маєтності на Чернігівщині, вмів і по-українськи, хоч і кривився від нашої мови, як од кислиць.

Та я не вельми й докучав великородному панству своєю мовою і своїми домаганнями, а звелів запросити їх до намету, де вже був зготовлений стіл з добрими напоями і закусками, хоч і не пишними, зате поживними, так що навіть кислий Чарнецький не стримався:

— Багато живеш, пане Хмельницький!

— Живемо — як воюємо, — відмовив я.

Сапіга мовчки нипав очима по непоказній обставі мого намету, простому столу, струганих лавках дерев'яних, полив'яному посуду, тоді поглянув і на мене, але не зачепився оком ні на чому, бо не було на мені дорогого одягу, коштовної зброї, простий собі козак, ніякий не гетьман. Та я й так відав, що гетьманом пани не назовуть мене, хоч буду весь у золоті, тож павмисно дратував їх своєю буденністю. Чарнецький знов не стримався, аби не вкольтнути:

— Звичай ваш нібито забороняє в поході вживати міцні трунки?

— Не піби, пане Чарнецький, а на горло: що в горло ввійшеш — горлом і поплатишся!

— То як же це? — показав він на столи з карафами та суліями.

— А то вже не наше.

— Чие ж?

— Панське, прошу папа полковника. Як шляхетський обоз переїхав до нас, то й привіз усю панську знадобу. Вогневого припасу чи й була там дециця, а вже питва всякого — хоч залийся!

— То здрайці! — звискнув Чарнецький.

Я засміявся.

— Гей, пане Чарнецький, облиш свої гніви. То поштвиі люди, коли подбали завчасу, щоб не дерло тобі в горлі, як опинишся в мене в гостях.

— Які ми гості? Ми — закладники мілітарні! — крикнув Чарнецький.

— У моїм наметі — гості. Тож прошу до столу, панове, та вип'ємо за здоров'я його мосці короля Речі Посполитої Владислава, який завжди був прихильний до козаків і під хоругвою якого ми виступаємо.

— Хай би пан Хмельницький не чіпав королівської короги, — подав голос Сапіга.

— То панство вип'є за здоров'я його величності короля? — поспитав я.

Довелося пити, ковтаючи образу і гніви. Тоді я припив за здоров'я Чарнецького й Сапіги, за кожного зосібна, коли ж Чарнецький, подивований тим, чом я не веду мови про те, що їм найдужче болить, спробував порватися до переговорів, я завернув на своє, запросивши їх випити за здоров'я канцлера Оссолінського, мужа мудрого й справедливого. Чарнецький аж рота розтулив кипути якусь зпевагу на зпежавидженого польськими магнатами Оссолінського, та вчасно згадав, що тут сидить магнат литовський, і мовчки вихилив чарку, ще й докинув:

— Замалі чарки в пана, запорожці ж з коряків цілих п'ють.

— А то для того, що маємо сьогодні пити за багатьох людей знатних, — пояснив я, — може, ще й до самого папи римського доп'ємося.

— Пап же схизмат!

— То й що? Хіба гідності залежать од віри? Я звик цінувати їх павіть у ворогів. Так само, як за волю народу свого б'юся під королівськими хоругвами.

— Хай би пан не чіпав тих хоругвів!

— Чом же? Мені ще й мало тих, що маю. Тепер хочу, щоб і панове регіментарі віддали мені всі королівські хоругви.

— Ніколі! — тушнув ногою Чарнецький. — Довіку пап того не одержить!

— Тоді папству теж доведеться сидіти тут довіку,— спокійно сказав я.— То що, вип'ємо, щоб дома не журилися?

— Які ще умови ставить пан пап? — нетерпеливився Чарнецький.

— Ще не чув ваших.

— Ми вимагаємо розступитися всій вашій сваволі, всьому цьому гультайству, щоб ми вільно пройшли назад до Крилова!

— Вимагання скінчилися, папе-добродію, хай папство забуде про вимагання і домагання. Тепер усе переінакшилося. Козаки он сміються: «Скачи, враже, як Хмель скаже». Ось давайте ліпше вип'ємо, та хай папство спочине, а завтра я вже й скажу все, що треба.

— Хіба пан уже не сказав про хоругви? — подивувався Сапіга.

— Хоругви — то лиш знак вашої поразки.

— Припущення! — гукнув Чарнецький.

— Браво, пане полковнику! Слово знайдено. Справді: поразки і припущення. Та чи ж я примушував панство так уперто йти павстріч своїй поразці й припущенню? А вже коли прийшли і дійшли, то треба дати належні докази. Найпереконливіші докази — мертві воїни. Але я не хочу лити кров. Бо воїни завжди невинні, а їх примушують розплачуватися за чужі гріхи. Не хочу такої плати.

— Що ж пан хоче? — поспитав Чарнецький.

— Трохи сказав уже, ще скажу завтра, а тепер хай панство спочине.

— Ми не склепимо повік,— повільно мовив Сапіга.

— Шкодує, але нічим не можу зарадити. Коли вже казати по щирості, то козаки й обрали мене гетьманом, щоб зганяв сон з панських повік. Добраніч панству!..

Вдосвіта зчинилася в таборі дика веремія, тупотіли коні, били постріли, галас, свист, так ніби паскочила орда. Я лежав на попонах одягнений, не спав, лиш придрімував, та однаково стривожився пемало і загукав на своїх осавулів, але не догукався нікого і, лихий, як чорт, ухопивши лук, вибіг з намету. І груди в груди зіткнувся з Кривоносом, якого за поли притримували Демко й Іванець, видно не пускаючи до гетьмана.

— Максим? — не повірив я власним очам.— Де взявся?

— Та бачу, що не сплш, гетьмане, а й ми з Кривоносом не спали. Така нудьга обсіла. Никали, никали по табору панському, а тоді й кажу: давай, кажу, папе Кривоносо, підемо провідаємо нашого пана гетьмана, а то він тривожиться вельми. Ну, то взяли там з собою декого, та закінь шляхта пробуркалась, то ми вже й тут.

— Кого ж привів?

— Драгунів триста чи там скільки їх було.

— Міг, бачу, й увесь табір панський заодно перекапустити?

— Ти ж не велів. Не міг я ламати гетьманське слово.

— Чи вже так допильнуєш мого слова?

— Хіба ні! А цих привів, бо всі паші. Як то сказано: natione Roxolani, religione Graeci, habitu Germani¹.

Хто був сей загадковий чоловік? Одні звали його моїм земляком, козаком з Вільшани, що змалку вихований у всіх родах морської служби, був па найважчих місцях Геллеспонту й Середземного моря, знайомий з океаном і всякими ворогами. Ще інші виводять його з острозьких шляхтичів, а за якийсь, мовляв, злочин підданий інфамії, тому ховався то серед купців, то між козаками. Ще в інших — він уже простий коваль з підданих пана Немирича, задушевного друга Адама Киселя, а хтось вигадав, ніби Кривоніс зовсім не паш чоловік, а шотландський полковник Макс Кемпбелл, привезений двадцять літ тому паном Степаном Немиричем з війни у Європі. Немирич, мовляв, познайомив того Кемпбелла з українською шляхтянкою Ганною Вовк, з якою той і одружився, приживши з нею синів Юрія і Романа та доньку. Паниа Вовк одержала в Заславльському повіті три села — Пузирки, Федорівку і Рублянку, а що там було ще село Перебийноси, то пан Кемпбелл став зватися від назви того села Перебийносом, або Кривоносом, бо мав носа таки справді видатного і добряче погорбленого, як кроква на хаті.

Що тільки можна вигадати про чоловіка, коли він залле когось за шкуру сала! Та хай ламають голови вчені мужі, а нам з Максимом було не до вченості в ті часи, хоч і могли, коли треба, завернути латиною і перед панством, і перед своїм козацтвом.

— Вважай, що сам зібрав собі полк, — сказав я Кривоносу. — Бери свою сотню виступів та цих кількаста і будеш полковником переднього нашого полку, бо ще ж маємо йти на коронних гетьманів.

— А цей чиряк на рівнім місці? — показав Кривоніс на шляхетський табір.

— Як вискочив, так і щезне. Покличемо ось панів закладників та виставимо їм наші умови. Бо вчора я сказав їм тільки про королівські хоругви.

— Та ми там трохи схопили, — усміхнувся Кривоніс.

— А нам хай оддадуть усі. Та й не просто кинуть, а піднесуть з гонорами. А ще хай видадуть усю армату і складуть зброю, а тоді пішо хай собі чимчикують.

— Оце так! — вдарив себе об поли Кривоніс. — Це ліпше, ніж пошаткувати панство на локшину! Принизити їх, як приишували нас віки цілі! Хай побачать, де бидло, а де лицарі! Бидло панське, мухощюї, дівкарі!

Я урвав цей невичерпний потік, моргнувши Кривоносу, що вже наближаються панове закладники.

— А, ясповельможні словолови! — по-своєму привітав їх Максим, та вони чи й почули його слова, так спантеличила їх поява тут Кривоноса.

¹ Народу руського, вірж грецької, а одягом — німці.

— Пан? — поспитав Чарнецький, мовби не вірячи власним очам.

— Та вже ж не дух святий! — одповів Кривоніс.

— Але чому пан тут?

— Чому я тут, коли й ви тут? — засміявся Максим. — Пан гетьман усе скаже пишному папству. І я б сказав, та негоже при гетьмані. Чолом!

Він уклонився, щоб іти, але я затримав його і сказав осавудам кликати всіх полковників для переговорів.

І ось тут пеждаю прибув з пишним кінним почтом мій союзник, друг і брат, хранитель священного порога Кримського ханства, мурза Ор-капу Тугай-бей. Два тижні, відтоді як я став на Жовтих Водах, не показувався хитрий мурза на очі, нивав з своєю маленькою ордою по степових балках, вичікував і винючував, на всі мої заклики з'єднати сили та вдарити по шляхті не відгукнувся, поміг, власне, тільки один раз, давши коней перекинути реєстрових від Кам'яного Затону, а тепер, коли запахло здобиччю, негайно приплинув, так ніби нанюхав близьке дування¹ або взирав своїм гострим оком з-за степових могил. Була в цьому велика пересторога для мене на прийдешність, але що я міг? Не вибрав собі союзника — брав того, якого мав під рукою, власне, найнужденнішого, бо, поки ми не виказали перед світом своєї сили, світ нас не зауважував, не хотів знати про наше існування або ж трактував як приступних і дешевих найманців для своїх кривавих забав.

— О великий гетьмане хороброго народу козацького, який дивує сушу і море і володарює на ріках, у лугах і степах, вітаю тебе з сьйливою перемогою, рівної якій ще не бачило ні сонце, ні місяць, ні вся небесна твердь, що пад нею простерта рука аллаха всемогутнього, хай буде вічним її могуття...

Тугай-бей низав слова без ніякої думки, просто чіпляв їх одне до одного, сплітав у химерну, паморочливу сіть, ткав словесну павутину, в яку мали конче впійматися всі дрібні уми, марнославні й обмежені люди, пихаті самолюби, нікчеми, маленькі деспоти й нездари. Я не уривав його мови. Прикрив очі тяжкими повіками, вдавав, ніби слухаю водночас і самого Тугай-бея, і татарського бута, який тлумачив слова свого мурзи, вишукуючи в нашій мові таке саме пишнослів'я, яким захлинався храпитель Ор-капу, мій союзник. Слова ці мали справити враження не так на моїх полковників, як на Чарнецького і Сапігу. Хай знають, що кримське красномовство відпині дарується не тільки їхнім коронним гетьманам і його королівській мосці, але й гетьманові запорізькому, а знаючи це, хай звикають до поступливості.

Однак сподівання мої виявилися марними. Вельможні папи витримали безкінечне словолівство Тугай-бея, досить байдуже споглядали на дарунки, які метали мені до ніг цукери мого

¹ Паювання здобичі.

названого брата, коли ж я перейшов до діла і пазвав свої умови, па яких згоджувався відпустити шляхту, і Чарнецький, і Сапіга в один голос закричали:

— Що пан собі думас, пап Хмельницький! Річ Посполита ні перед ким зброї не складала!

— Вам і не доведеться складати її перед кимось,— спокійно мовив я їм,— бо тільки перед самим собою. Адже ми теж члони Речі Посполитої, хоч вона й не хоче цього помічати. Вперто зветься Річ Посполита обойга пародів, себто народу польського і литовського, українського ж народу мовби й немає, віп тільки для визиску та кректанця. Мовляв, двох сорок за хвіст чоловік водпочас ще може спіймати, а вже трьох не втримає. Аж ось тепер в ще й народ третій! І домагається свого права. Коли б папство поглянуло пильніше, то побачило б ще й четвертий народ — білоруський, який так само хоче промовити до світу і ще промовить! Втікають до мене, щоб битися тут, а згодом битимуться за волю і в своїй землі. Ми пережили часи рабства й скарг, тепер б'ємося. Складіть зброю і йдіть спокійно додому. Ніхто вас не зачепить. До нас же зі зброєю не рватися!

— Як пан сміє так мовити! — закричав Чарнецький. — Щоб перед цим гультайством квіт народу польського схилив голову?

— Не будемо про народ, пане зацний,— тяжко поглянув я на нього. — Бо й ви хотіли побити мене руками мого ж таки народу, та й серед мого війська палічати можна чимало тих, хто вчора ще вважав себе поляком, а хто ще й сьогодні пам'є, і ще й не знати, хто з них більше поляк — вони чи пан полковник, який припускається слів пестосовних, забувши, де віп, і що, і хто перед ним. Я не з наперу витпунтий чоловічок, пане Чарнецький! І хоч сказав уже досить тут, під Жовтими Водами, та далеко не все, що маю сказати. Панству ж радив би слухати обіуш. А тепер — шкода говорити!

Послано до Потоцького й Шемберка. Ті відмовили в моїх домаганнях, як і Чарнецький з Сапігою. Мовби па сміх, вигнали а свого табору всіх драгунських копей, бо ж однаково драгуни втекли а Кривоносом. Та ми бачили, що то тільки панський гонор, бо в таборі вже не зоставалося й жмені паші і вже третій день відрізана була шляхта від води. Пили з калюж, що лишилися після дощу, тоді копали мокру глину і смоктали її, щоб бодай трохи погамувати спрагу. Я ще раз послав до регіментарів їхніх же полонених, повторивши свою вимогу.

Зпову пудили мені світом Чарнецький і Сапіга, і знов я пришивав за їхнє здоров'я, а їм шматок до рота не ліз, на світ божий дивитися не хотілося. Чарнецький уперто виторговував для шляхти зброю.

— Можемо покласти хоругви і здати армату, але ж зброю як можна! В цих степах чоловік без зброї однаково що голий серед вовків.

— Ніхто не кликав панство в ці сєспн,— терпляче пояснював я вельможним.

— Але ж пан Хмельницький лицар,— певміло лестив мені Чарпецький, а сам був кислий, як сирівець.— Чи ж може він допустити, щоб лицарство польське було обдерте павіть од білої вброї? Це зброя, якою предки наші тисячі літ боропили свої вольності.

— Поки боронили свої вольності, були справді лицарями, а стали зазіхати на вольності чужі — як тепер вас назвати? Дрібними грабіжниками? А грабіжникові не слід давати й пожа до рук. Та вже гаразд. Залишимо вам білу зброю, можете брати і вози, які zostалися в таборі, але копей всіх видати!

— І що — шляхтичі уродзоні мають котити вози, як бядло? — підсочив Чарпецький.

— Хай не котять.

— Але ж тут переходу на тиждень, і потрібен провіант для війська,— знайшов нарешті відтулпну для своєї латипи Сапіга.

— Хай несуть харчі в торбах, як козаки,— порадив я.

— А коли доведеться оборонятися? — не вгавав Чарпецький.— Без возів серед степу не збудуєш табору, коли налетить орда. Чи пан Хмельницький забезпечить пас од орди?

— Ви воюєте зі мною, я веду переговори з вами. Орди тут не було.

— Але вопа присутня!

— Цілком можливо. І навіть педалеко. Як то кажеться: без табору годі, а з табором є річки-гічки...

— Пан Хмельницький знає, хто пан є? — не приховуючи пєнависті, сказав Чарпецький.— Пан є лев і лис, орел і змія в одній особі.

— Гаразд, хоч лева й орла в мені признав пан полковник,— сказав я йому теж без надмірної любові.— Та й то тільки тому, що панство в ликах сидить. А так мені й лиса та змія пошкодовано б. Та дарма! Взантра зранку козаки мої забирають армати, хоругви і вогнепальну зброю — і панство вільпе собі гуляти. Ще хай панство запам'ятає, що не вимагаю присяг, як колпсь од пас вимагали ваші коропні гетьмапи, рубаючи голови козацькі: «На се присягаємо, піднісши руки до неба, і на вічпυ і несмертельну пам'ятку як тої кари пашої, так і мплосердя, пад нами показаного».

(Так я проміняв Чарпецького на армату й клейводи, щоб через кільканадцять років він вдерся до Суботова і розкидав мої кістки. А може, то й не мої кістки були в Іллінській церкві суботівській, по яких топтався шляхетський чобіт? Шкода говорити завчасу. Як то сказано у Вергілія: «exoriare aliquis nostris et ossis ultor» — «пехай з кісток паших зродиться прийдепній месник»).

Двох людей пайдовіреніпших мав коло себе. Одного для мислі, другого — для чипу. Першого, Самійла, не мав чим до часу

тривожити, другого, Демка Лисовця, ще вчора став ладпати на Чигирин. Дав йому чигиринську сотню козаків, сказав:

— Коли й сидить там ще якась шляхта, вибити з замку, Чаплинського тримати в тій самій цюпі, де тримав мене мій злодій. Пані Раїну і дошку її Мотропу, псевдо-Чаплинську, попроси перейти в мою сотницьку хату, допоможи влаштуватися. Дітей моїх забери від добрих людей сам. Прибуду слідом за вами. Пані Мотроні з пошануванням вручши лист мій гетьманський.

Дав йому зноць з гетьманськими печатями червоними. Ще один мій лист без відповіді. Може, останній?

«Знадо і звабо моя! Мотрононько!

Три речі перевіряються в ділі: мужність у бою, смирення в гніві, любов у пужді. Я перевіряв усе те кров'ю власною і своїх побратимів. Зазнав пужди, якої ще не бачив світ. Земля, і небо, і душа моя роздерті були на лахміття, і хто ж міг зшити з них золоті ризи для твоєї неувяленої молодой красі? Слова гризуть моє серце. Доволі слів — я йду за ними слідом. Як сказано: хочеш дикого олеся вловити, та далеко в пущу зайшов. Я повертаюся з пущ і пустошей душі. Виціловую кожну мить і кожну п'ядь, яка наближав до тебе, вибавлюючи мене з теперішнього фрасунку¹. Ох, усе тепер у мене інше. Диспозиція інша, фортуна інша, а серце — чи ж інше?

Осаул Демко — мій повірений. Він викаже тобі всю належну шану. Жди мене, як гетьманська жопа.

Твій невтішимий Богдан».

Серед страшних глузів, свистів, лайок і знущань козацьких виповзала шляхта з свого табору в похід гавьби й приниження. Гідність можна зберегти навіть у поразці, і печать гідності лежала на лицях старих довговусих воїнів польських, які виграли безліч битв за своє тяжке життя, може, відступали ще з-під Цедори і громили султапське військо під Хотипом, боронили вітчизну не чужими руками, а власними грудьми, і в ці степи пішли не з власної хіті, а з обов'язку свого жовнірського і тепер відступали після поразки з похиленими головами і з сльозами на очах, хоч були то люди тверді і вміли стримати стогони навіть при най-

¹ Смутку.

тяжчих ранах. Ми б радо прийняли таких воїнів, бо хіба ж поміж козацтва мало було шляхтичів і хлопів мазурських та підгалльських, але старі жовніри зберігали вірність хоругвам, під якими стояли впродовж свого життя і під якими ладні були й померти, але не зрадити.

Зате панство заслужило свою ганьбу цілковито. Той буцімто героїчний дух, яким воно так пишалося, викликався й підтримувався в панстві хіба що зажерливістю та захланністю. На війну вони йшли, ніби на прогулянку, сподіваючись, що битиметься за них хтось інший, тягли за собою всі свої скарби, коштовне вбрання, дорогий посуд, килими, хутра, багато хто їхав у мальованих колясках, у пишних каретах, припроваджував аж з Мазовша або з Підгалля служок, всіляко збиткуючись над ними, не дбаючи про їхню людську гідність. Звитяжлива шляхта ще приховувала свій звирячий лик за блиском та пишнотою, погромлена ж, як оце на Жовтих Водах, геть втрачала все людське і становила видовище ганебне й принизливе. Пани в одну ніч стали схожими на тварин, яких пожирали впродовж свого ситого життя: на свиней, биків, баранів. Тупість, дикість, озлоблення, безсила лють, яку зганяли на отих же упосліджених яцях і стасях, що їх запрягли в наладовапі марнотою вози, в коляси й ридвани, самі або ж виступаючи гордо (хоч і чим би мали гордитися!) поруч, або й повсідавшись на своїх колясах, аж здавалося, ніби стирчать у цих недобитків хижі ікла, клацають пазури, нашорошується пір'я, мов доказ їхньої хижості й дикості.

Ще не відав я тоді до кінця, що той, хто дотикнеться чужої ганьби, неминуче оганьбиться й сам, бо й чобіт чистими не збережеш, простуючи через багна.

Напередодні отець Федір відслужив завдячливий молебень, в якому проголосив мене батьком вітчизни, реставратором грецької віри, відновителем давньої свободи. Козацтво підкидало догори шапки і гукало «слава!», били гармати, звістуючи настання нових часів (гармат ми тепер мали вже не чотири, а цілих двадцять шість, з них шість — на чотирькіпні запряги, а двадцять легких — на парокінні), здавалося, й небесні світила, планети й зірки зсунулися з місць своїх мільйоннолітніх і вишикувалися в нові констеляції, які віщували успіхи в заповзятому ділі й у задумах найзауважливіших.

Я проголосив дводенний спочинок, щоб навести лад у всьому, а тоді, випереджаючи розбитків молодого Потоцького і Шемберка, іти в Україну, знайти коронних гетьманів з кварцяним військом і довершити розгром шляхти.

Демко вже, мабуть, добрався до Чигирина, і я думав про Чигирин і про Мотрону, думав про свій народ, не міг спати цілу ніч од дум піднесених і тривожних, ріс душею, а тоді знепацька наповзало на мене щось темне й понуре, відбирало всі сили, сам не знав, де я і що зі мною, живий чи неживий, гетьман звитяжний чи марний розбиток, і розпука вставала така страшна, що заступала

весь світ, і я щезав для самого себе, летів кудись у безвісті, а на землі тим часом творилося хтозна й що.

Зранку лютився безпричинно, Іванець Брюховецький помітив мій настрій і завбачливо відсував од мене всіх, хто хотів з'явитися перед очі, але Самійла відсутити не зміг, той прийшов десь по обіді, незвично похнюплений, сів навпроти мене, схилив голову, руки йому висіли, мов мертві.

— Що се з тобою, пане Самійло? — поспитав я не вельми доброзичливо. — Листів мені не приїс, а приїс свій лихий настрій? Може, гадаєш, що гетьман — це така собі шкатула, щоб збирати ваші смутки?

— Не мій то смуток, гетьмане, а радше твій.

— Чом же?

— А тому, що Тугай-бей погнався за Потоцьким.

— Завсігди воно так: один женеться, другий утікає.

— Якби ж то. Та ти ж сам, ще як прийшли сюди й стали таборамп, звелів перекопати Княжі Байраки, щоб шляхта не змогла відступити.

— Не знадобився мені той перекоп, а могло бути всяко.

— Копали ж там нечаївці, пане гетьмане.

— То й що?

— А те, що тепер нечаївці теж погнали слідом за шляхтою, щоб урвати і собі здобичі. Коли нападуть на беззбройних, та ще й відпущених по твоєму слову гетьманському, ганьба впаде й на твою голову, пане Богдане. А ти мав би конче починати з дій справедливих.

Тепер уже я збагнув, що то лихі передчуття мучили мене всю ніч і цей день. Ладеп був рвати на собі волосся, когось бити, гвати гіпців, усі кіпні полки навздогін за тим свавільним Нечасм, завернути, покарати, провчити! Але дратував мене занудливими своїми доріканнями Самійло, і я стримав свій гнів на ослушників, загнав його в найпохмуріші петрі своєї душі, зчепився з писарем у словеснім поєдинку.

— Кажеш: справедливість? А що таке справедливість? Учора шляхта ходила в адамашках і пила з срібних кубків, сьогодні в цих адамашках ходять козаки і п'ють із срібних кубків, одібраних у панів. Ось тобі й справедливість.

— Для козаків — так. А для шляхти?

— Шляхта не повинна жити. Це ганьба людського роду.

— Але людський рід невпинно породжує і панів, і хамів. Розділяються і розокремлюються — і нема ради.

— Ото й рада — побиття панів. Змести з лиця землі все зайве.

— А що зайве, гетьмане?

— Те, що п'є людську кров.

— Ти теж розливаєш людську кров. Іподі несправедливо. І колп проллється вона в Княжих Байраках...

— Далися ж тобі ці Княжі Байраки!

Я покликав Іванця.

— Де Нечай?

Осавул крутив вирлами, надував червоні щоки і мовчав.

— Ну?

Іванець мовчав. Я підбіг до нього, вхопив за груди, труспув, аж йому голова мало не відірвалася, але в'язи мав міцні — утрималася.

— Знаєш, а мовчиш! Чому не сказав?

— Пане гетьмане, не хотів тривожити.

— Тривожити? Ось я тебе потривожу! Бери сотню, гопи навздогін і заверни тих гольтіпак! Одна нога там, друга — тут! Не завернеш — горлом своїм приплатиш!

Самійло підвівся, сказав спокійно:

— Дозволь, гетьмане, я теж поїду і візьму отця Федора.

— Не генерального писаря це діло!

— Гапьба не розбиратиме. Впаде па всі паші голови.

— Хочеш, то їдь. До всіх дяволів! На погибель.

В мені прорвалося все лихе, темне й несвідоме. Зпав, що Самійло, може, єдиний, хто зичить мені тільки добра, хто дасть руку свою відрубати за мене, а не міг стриматися, і прокляття, які мав би кинути в обличчя всьому зненавидженому, як же несправедливо діставалися тепер могому найближчому товаришеві. Мав я згодом шкодувати тяжко до кінця життя за ту хвилину своєї слабкості, та було то каяття запізнале, як і всі людські каяття.

Ось тут відчув я безсилля влади. Перемоги дістаються всім, поразка й ганьба — тільки тобі одному. Ти приречений борсатися в безвиході, долати нездолапне, самотою змагатися з безликим ворогом, з примарами, зі злою долею, і ніхто не прийде тобі на поміч, ніхто не поспівчуває, а тільки зловтіха пависатиме над тобою, як туман над долиною. І перед цим зазнавав я нападів безнадійної самотності, але такого тяжкого ще не знав ніколи. Самотність рвалася з мене, мов дикі коні, я загапав її назад, тримав щосили, щоб не випустити, не показати нікому, — і вся спага йшла на це, а для справи нічого не залишалося. Військо не мало гетьмана. Воно спочивало, зализувало рани, готувалося до походу, знало чи й не знало, що частина від нього десь одірвалася й готується звершити діло гапєбє й приплизиве, йому не болів гетьманів біль, воно не відало гетьманових страждань, велике військо — не одної матки діти.

Я скликав полковників і старшин. Походжав між ними коло свого великого намету, зупинявся то біля одного, то біля другого, вдивлявся в лица, хотів вичитати в їхніх поглядах, в їхніх думках — що там, які думки про гетьмана. Сам не сподіваючись, став отак перед Нечасем. Молодий і здоровий, як віл, пегпучка біла шия, якої не бере й степове сонце, впертий погляд, жадібні до життя губи.

— Жити хочеш? — спитав його.

— Хто б же не хотів?

— Тоді нащо послав добивати поконаних?

— Чорт їх посилав! Хто пішов, то й пішов, а хто не хотів, то востався.

— Ти ж знав, що пішли, чому не зупинив? Чому не доповів?

— Вони ж не питали. Ти сам, гетьмане, посилав їх два тижні тому робити перекоп у Княжих Байраках. То, може, шкода стало своєї праці? Коли вже викопав скіпець, то хтось має в нім спотикнутись. А спотикнеться — то впаде, і все йому з рук розсиплеться. Дурень лиш не захоче позбирати оте розсипане.

— Ой назбираємо ми лиха та біди па свої голови, полковнику, — зітхнув я на таку його простацьку мову. — А ти ж, Чарноту? Ти генеральний обозний, мав би в тих свосівльників одібрати весь припас, бачивши, що вимикають тайкома з табору!

Чарнота снизав округлим плечем. Був увесь круглий, хоч коти його колесом, очі теж мав круглі, ніби ніколи вони в пього й не заплющувалися, щоб визирити все павіть там, де піхто не бачить.

— Мені що? Моє діло — здобувати в чужих та постачати своїх. Армата справпа, припас є, знадоба вся так само. А хто куди біжить — то хай полковники та осавули.

— Гей, пане гетьмане, не переймайся западто, — безжурно мовляв Кривоніс. — Однаково ж ти мав знати, що орда не зоставить напів не пошарпавши.

— Хай орда. А ми? Мов собака, що пападає на сліпого? Що скаже світ про нас?

— А що він кавав досі? Чи хоч знав, що ми є, хто ми і що?

Прилетів гонець од Брюховецького. Очі мав, як у свого осавула, — розбігли й невловимі.

— Пане гетьмане, вони відмовили послуху!

— Де осавул?

— Там зостався. І писар генеральний, і отець Федір. І вже йде битва. Орда зачала перша.

Я відтругив його і махнув джурам, щоб подавали копей для мене і для старшин. Рятувати бодай те, що можна ще порятувати. Хоч і знав, що вже не засталемо нічого. Гетьмана слухають тільки в години смертельних небезпек. Після бою вже не слухає ніхто. Може, так і треба? Коли ведеш людей на боротьбу, доводиться боротися найперше не з ворогом, а з тими, кого ведеш. Хоча найперше, мабуть, — з самим собою.

Орда допала відступаючих саме в Княжих Байраках па перекопі. Мабуть, вичікувала там у засідці, знаючи, що пташка потрапить у сильце. Хоч ударила зненацька, Потоцький і Шемберк все ж устигли поставити вози чотирикутником, зв'язавши їх ланцюгами, і всі, від регіментарів до найостанніших пахолків, стали запекло боронитися. Татари розірвали табір, багатьох жовнів побито, смертельно поранено самого Потоцького, але старі воїни знов з'єднали вози і ще раз спробували дорого продати своє життя, та тут палетіли Нечасві козаки, які ліпше за татар зналися на

штуці возової війни, вдарили по озброєних самими мечами та луками жовнірах з своїх самопалів, одчайдушно кинулися під дим на вози — і вже не січа розпочалася, а хапання здобичі, в'язання полонених; поранених затоптували на смерть, не розбираючи, били й своїх, татари поряд з шляхтичами хапали часом і козаків, і тоді їхнім товаришам доводилося втручатися, розтлумачувати ординцям, де ворог, а де союзник.

Сам Тугай-бей, оточений пукерами, стояв на високій степовій могилі, здалеку дослухаючись до клекітняви бою, і лице в нього було як у мідного боввана. Я підлетів до нього, мало не вдаривши його скакуна грудьми свого коня, закричав по-татарськи:

— Гей, славний Тугай-бей, пазиваєшся моїм братом, а що чипиш?

— Не брат твій б'ється, великий гетьмане Хмельницький, — орда б'ється.

— Чом же не спянив її?

— Орда не може вертатися додому без здобичі. Коли орда вирушила в похід, її ніщо не зупинить. Хіба можна зупинити море або бурю?

— Ви ж пішли не на здобич, а помагати нам, своїм союзникам? Таке було веління великого хана.

— Помагати можна, але за що? За золото або за здобич. Золота в тебе ще немає, нам досить здобичі. Станеш багатий — платитимеш за поміч золотом. Золота немає — беремо здобич.

— Я сам зупиню побоїще! — гукнув я, даючи знак своєму супроводу.

— Навіщо зупиняти те, що й само зупиниться? — спокійно мовив Тугай-бей, не рушаючи з місця.

Я не встиг. Мені судилося до дна випити чашу гіркоти, яка конче мала домішатися до моєї слави. Так з того дня й повівся жорстокий лік моїх перемог і поразок, моєї слави й неслави, та павіть з власних поразок і невдач підносився я вище й вище, мало не до самого неба, затьмарював світло денне, кидав тінь на степи, на всю землю, тінь ясну, але й темну, хоч як не хотів того.

Біля Княжих Байраків уже все було скінчено. Іванець Брюховецький вилетів мені навстріч, весь розчухраний і опалілий, безладно махав руками, не міг здобути на слово.

— Де пан Самійло? — загував я до нього.

— Н-не знаю, пане гетьмане. Згубився.

— А отець Федір?

— З-згубився.

— А твої хоч козаки де?

— Чорти їх батька зна. Пороз-згублювалися.

Я вперіцїв його нагаєм впоперек плечей і рвонув туди, де творилася неправда і де папувала злосила. Мав би під рукою козацький полк справний, побив би орду на дріб'язок. Але козаки мої zostалися на Жовтій Воді, а ті, що в'юнилися поміж татарами, не варті доброго слова. Звелів шукати Самійла і отця Фе-

дора, тим часом приглядався до того, що діється довкола. Ординці в'язали шляхтичів по два й по три, хто скількох ухопив, порапених порапених. Я мерщій послав своїх козаків, щоб викупували порапених, не давали губити християнські душі. За шляхтича татари вимагали копя, за жовнірів — два десятки золотих. Я звелів не торгуватися. Звелів також знайти і відкупити обох регіментарів, Чарпецького й Сапігу, всіх вельмож, маючи на гадці врятувати їх од продажу на рабському торгу в Кафі або Гезлеві, але поб і не лишити безкарними, то подарувати ханові Іслам-Гіреку. Хай посидять на Мангупській горі! Ще не знав, що молодий Потоцький впрас, та вже йому не поміг би й сам господь милосердний. Про Шемберка згодом пушено злий наклеп на мене, нібито я, мстячи за власні кривди, звелів його замучити, прибити голову на жердку і носити перед військом. Заціпило ті чорні роти лиш тоді, коли Шемберк з іншими старшинами через два роки повернувся з ханської певолі. Та то ще мало бути колись.

Я гримав па вистових, які підскакували з тими чи тими звідомлепями, та ніхто не привозив вісті про Самійла. Отець Федір знайшовся, соборував умпраючих козаків, ходив десь по розлеглому бойовиську, як живе втілення милосердя, а Самійла не знаходили, так ніби знявся і полетів з птахами.

Коли вже віддалявся я од цього поля ганьби, від одної купи певільників хтось гукнув:

— Папе Хмельницький! Папе гетьмане! Зглянься на мене! Я — Виговський Іван, писар з-під Боровиці...

Боровиця! Поле козацької поразки і тяжкої ганьби — і це поле звитяжше, але гапєбне по-своєму. І чоловік, що мовби поєднав два поля моєї ганьби, відлегли па десятиліття.

Я повернув коня, придивився до певільників, пов'язалих сирцею, оточених зіркими воїнами Тугай-бєя. Виговського не впізнав, бо шукав писаря, а тут усі були жовпіри.

— Не впізнаєш, папе гетьмане? Та ось я.

Жовнір, як і всі, але мовби й несправжній, тільки й того, що обладунок на пьому жовпірський. Закороткі руки, щоб махати мечем, рот маленький — і покрику з пього войовничого не видобудеш, вуса теж — такі собі.

— То це ти, папе Йване? Як же попав у ляки? Де твій каламар? І хто тепер у тебе хазяїн?

Хазяїном виявився геть молодецький татарин.

— Що тобі за цього бранця? — поспитав я його.

— Кінь. Скакун. Огир.

— А коли дам кобилу? Ти молодий, тобі господарство треба заводити, кобила лопат приведе, розбагатієш...

Татарин кинувся розв'язувати Виговського. Той укляк у глибокім поклоні перед моїм конем.

— Гей, папе Виговський, — засміявся я, — досі знав я, що в тебе глучкий ум, тепер бачу, що маєш і глучку спину.

— Бог тобі віддячить, пане гетьмане, — мовив той, — що, так возвисившись, не забуваєш про малих синх.

— Який же ти малий, коли писар? Писарі малі не бувають. Як то сказано: писар поганого для себе не напише.

— Вже не писар, пане гетьмане, а інфаміста і відробляв свою інфамію на узграпиччі простим жовпіром.

— За що ж став банітом? Чи не догодив велемудрому пану Киселю?

— Спав з шляхетською жоною.

— Тоді справедливо. Бо спати з жоною, а не робити того, за чим прийшов, гріх неувлелний. Та вже тепер зімемо з тебе інфамію, коли схочеш піти з нами. Підеш?

— З тобою, гетьмане, хоч па край світу!

— Так далеко не йтимемо. Тепер одволуть тебе до писаря генерального пана Самійла, там і обзвичаюся.

— Дяка, пане гетьмане. Здобув ти собі слугу вірного і відданого.

— З богом, Іване, з богом.

Згадав тепер про Виговського все. Прибув тої страшної для нас зими під Боровицею молоденьким писарчуком при боці в Киселя. Молодий та ранній, бо посаджено його мені під руку пильнувати, щоб я вписав у козацьку субмісію все, чого ждало від покованих панство, і так тоді мені допік, що я кинув перо, пошматував пергамен, жбурнув остряпки Виговському під ноги й заукав:

— Пиши сам, коли так! Що ти мені турчиш над вухом!

Ладен був побити цього короткорукого писарика, якого бог наділив, мабуть, павмисне таким крихітним ротиком, щоб звідти соталося лише ало, як у змії отрута. Та Виговський умить, як то кажеться, перевернувся на спину, задер лапки і тихо порадив мені:

— Хай пан Хмельницький не псує собі гуморів та не бере всього того аж занадто до серця. Писати треба все, що вельможним хочеться прочитати, бо ж ви покопані, а Потоцький звияжця. Та коли маєш щось сказати своє, то впиши тихцем і тес. Пиши, пиши, та й писні, та й писні!

Так і запам'ятався цей верткий пан Іван своїм хитромудрим «пиши, пиши, та й писні!». Тоді в ту гапепбу субмісію я таки втулив од себе скаргу на тяжку долю народу мого, який панство нищить вогнем і мечем, і хоч Кисіль доволі покривився, читаючи ту вписку, але проковтнув, бо ж хотів далі видавати себе за великого захисника народу руського і його грецької віри.

Виговського ж я ще стрів у Кисві гродським писарем, так само хитрим і пелювиним, як перевертень.

Потоцький тоді після погрому Павлюка кривавими дорогами через Переяслав і Ніжин поїхав до «столиці своєї волі» Кисва, де польного гетьмана з великого ляку приймали бучпо, з пайви-

щою шапою. Митрополит Петро Могила відвідав Потоцького з архімандритами своїми, повозасновані київські школи вітали гетьмана латинськими промовами й віршами, міщанство піднесло дари золоті й срібні на згадку про матір городів руських.

Потоцький почастував князя навазямін кривавим видовищем. Другого дня по своїм приїзді звелів набити на палю козацького сотника Кизима і його сина, а третьому козаку — Кузю відрубати голову. Мовляв, кара над кількома, а страх на всіх. Виговський, бачачи, що я готов з шаблею кинутися на Потоцького, тихо, як то він робив, порадив мені їхати звідти, щоб подалі від гріха, і я майже вдячний був йому за ту пораду. Чи думалесь кому-небудь, що через десять літ шляхетською кров'ю буде змито і ганьбу Боровиці, і оте криваве київське видовище, та й над самим Потоцьким нависне загроза, якої ще не знав ніколи?

Виговський став для мене мовби нагадуванням ще одним і того, що було зі мною, і того, що маю звершити.

Тяжке випало мені порядкування в Княжих Байраках.

Звелів усіх поранених — своїх і шляхту — класти на вози і тихо везти до Чигирина, туди ж припровадити всіх можних шляхтичів, яких мав намір дарувати ханові. Тугай-бевві призначив зустріч у Чигирині, вибираючись туди ще того дня, бо серце мое рвалося від нетерплячки, коли згадував і малих дітей своїх — Катрю та Юрка, — про яких не знав нічого, і Мотронку, про яку й питати будь-кого боявся.

В одних болять рани, в інших душа.

Кривоніс мав вести військо на коронних гетьманів. Лише згодом довідалися ми, що з побойовиська зміг утекти тільки один чоловік. Був то служка Шемберка. З комісарським псом сховався він у вовчій норі, де татари не змогли його знайти, вночі випригнув з щільного ординського оточення, мало не перериваючись, біг степом, поки добрався до перших сторож шляхетських — так коронні гетьмани довідалися про розгром на Жовтих Водах.

Кварцяне військо тоді добігало вже з-під Чигирина аж до Корсуня. Перед цим з горем-бідом доїхали до Мошен, пройшовши великі три милі тяжкими пісками, злими переправами через три ріки, прикрити лісами, лісовими дорогами шкчемними, вквіпці товплячись па довгому мошешському мосту, ламаючи вози, падаючи в воду, грузнучи й топлячись.

Козаки згодом посміхалися з тої панської втіачки: «Та йшло панське військо через гребельку коло млища, а отой пресучий син Гарасим не зачинив свою сучку в млищі, тая сучка почула — гіх, а панське військо у воду — бух, то котре бога боялось, догори патинками переверталось, а котре ні, то сиділо на дні».

Дороги не мають воріт. Я міг вибрати будь-яку з доріг, що ведуть на Україну, а їхав на Чигирин. Виїздив звідти взимку, коли слово «Чигирин» означає «багато стежок у снігу». Повертався в теплі, не снігами, а травами, і Тясьмин виблискував переді мною, як слід, що веде до щастя. Бо слово «тясьма» означає «слід».

Згодом історики засуджуватимуть гетьмана, який кинув своє військо і зник на кілька днів не знати куди. Гадатимуть: що могло б статися за той час? Або військо розбіглося б, або папало б на нього коронні гетьмани й погромили, або зчепилося б з ордою за здобич, або... Я хотів би подивитися на тих істориків. Чи вони любили коли-небудь, чи були в них діти, чи зазнавали вони втрат? Я спитав би їх: чи знаєте, де жона моя названа і непазвана? Одна вмерла, друга вкрадена, а серце одне. А сини? Один закладником у хана, другий загубився між людьми. А дочки? Рідна Катря і дві дорослі Ганниці. Яка їхня доля? В чії руки попали, хто розплів їм коси? Як багато запитань — і мовчання, мовчання. Чи це розплата за славу й вічність?

Я їхав уздовж Тясьмину, а може уздовж Дніпра, а може то була ріка мого життя, яка дає силу, підіймає дух і водночас несе з своїми водами весь жах і тягар влади, що звалюється на рамена одного чоловіка. Для всіх видається він всемогутнім, однак, лишаються самотнім, стає безпорадно-скорботним перед цим світом — прекрасним і загадковим, та водночас і неспокійним, убогим, темним, гордим і невпокійливим і вічно загрожуванім звідусіль.

Мене супроводжували добірні молоді козаки. Щойно вус висівся, а вже звияжці, вже герої, і вже випала їм найвища честь: оберігати свого гетьмана. Про що думають вони? Про волю, про щастя, про любов, про владу? Хто коло чого ходить, про те й думає. Гетьманські прибічники думають про владу. Бідаки — про волю та багатство. Несчастливі — про щастя. А ті, кому доля була мачухою, — про любов та про любов, хоч іноді може здаватися, що любові в цьому жорсткому світі вже немає і ніколи не буде.

Чигирин — багато стежок у снігу. Та не тільки ж у снігу, але й у траві Тисячі стежок, і всі ведуть мене до Чигирина, до тієї топкої (ось-ось зламається, як очеретина), з голосом злякано-приглухлим, що знає тільки одне слово, повторюване тисячократно з упертістю й відчаєм: «Nil Nil Nil» Всьому світові, богам і дяволам: «Nil», та тільки не мепі, ой не мепі, гей, не мепі — світ

широкий воля! — бо то ж для мене простелилися тисячі стежок топтаних і нетоптаних, без воріт і без початків, стежок, в кінці яких над білими пісками тьсьмипськими стоїть високий Чигирин, а в нім цариця жіпок Мотропа!

Демко встиг усе. Доп'яв навіть гармату, яка весело бабахнула, вітаючи урочистий в'їзд гетьмана в Чигирин. Козаки палили з самопалів, люд сміявся і плакав, сонце сяяло, небо голубіло, сльози затуманювали мені очі, може, тому її не побачив пі Мотрони, ні пані Раїни, зате кинувся до мене малий Юрко і, поданий десятком дужих рук мені на коня, припав до мого прошиленого жупана, а до правого стремена вже тулилася Катря, примовляючи з радісним риданням:

— Ой таточку, ой же наш ріднесепький!..

Я плакав перед усім людом, не ховав сліз, які текли мені вже й по вусах. Жива кров Хмельницького, жива, хай провалиться все на світі, і хай адригнуться всі дияволи в пеклі!

— Коня для доньки велкого гетьмана! — гукнув Демко мій вірний. — Хутчіш коня!

Ох, милий Демку, пайдорожчий мій чоловіче, як же добре, що ти коло мене в цю найтяжчу і найщасливішу мою хвилину! Немає прославлених полководців, немає великих воїнів, і задрісників великих теж немає, а є цей хлопець, з серцем добрим і зчлнвим — і вже мені мовби й не треба нікого більше, от тільки дітки рідні щоб були біля мого серця натруженого, та ще Тимко щоб теж опинився тут, та...

Де Мотрона? Чи вона тут, чи, може... Страшно було подумати, що Демко не застав її в Чигирині. Але тоді він сказав би. Може, боїться? Але ж обличчя роз'яснене, піякої стривоженості й заклопотаності. Коли ж вона в Чигирині, то чом не зустрічає? А чи мала зустрічати і де саме, і як? Все я передумав, а про це забув, не вмів уявити, весь Чигирин уявлявся мені невиразно, я не бачив його, стояло переді мною тонке лице Мотрончине, сірі очі під чорними бровами, чувся голос її, єдиний у світі, злякановабливий: «Ні! Ні! Ні!»

Я підіймав руку, вітаючи дорогих моїх чигиринців, схилив голову в поклонах, бачачи знайомі лиця, а очі розтривожепо шукали тільки одне лице, шукали й не знаходили, спитати ж у Демка я не наважувався, та що там — боявся спитати! Спитав про інше, що муляло мепі чорним каменем у душі, збурювало всі змісли, викликало несамовитість од самої згадки:

— Падлюку того масш?

— Встиг звіятися, гетьмане.

— Що ж це ти так вошколупився?

— Та він ще з ясновельможними. Як коронні з-під Чигирина чкурпули, то він із своїми драбами за ними — тільки смуга лягла. І замок напризволяще, і все тут. Пань zostавив, мабуть побоявся брати. А може, й од них утікав.

— Вони — де?

— Як звелено було. В твоїм домі, пане гетьмане. Хоч пані Раїна радше б зайняла палацик самого Конецпольського. Амбітна кобіта.

— Шляхетських палаців ніде не станемо займати. Хай стоять пустою. Як прокляті.

— Ото й гаразд. Бо вже мені тут Сабиленко Захарко в печинки в'ївся: палац для пана гетьмана та палац для пана гетьмана! Чи то його пані Раїна намовила, чи він сам.

— Це який Сабиленко? Рендар?

— Та він. Каже: я тут довірений чоловік пана гетьмана. Ще про якісь сто золотих торочить. Нібито він узимку спорядив вас на Січ. Я вже й не чіпав його. А це прилип з паладиком. Обставу хоче туди якусь дорогу, коберці. Чорти його маму знають! Я, каже, найближчий друг пана Хмельницького!

— Перекажи йому, коли він такий друг, то хай мені відбудує те, що зруйнували пани не без його зрадливої помочі. Так і скажи: пан гетьман велить тобі, Сабиленку, реституцію повпу Суботова. Та й не реституцію, а щоб геть повий став Суботів. Згодом скажу, який саме. Вишишеш йому глейт, щоб не чіпали його хлопці й щоб всюди було сприяння... Ще одне: як будуть мені вісті про генерального писаря, хоч і з постелі піднімай, а неси одразу. Згубився пан Самійло мій.

— О лихо! Як же?

— Різанину зчинила орда в Княжих Байраках. Нечаївці й собі доскочили там шляхту. Ну, пан Самійло хотів запобігти. Шкода говорити!

А сам знову вдивлявся в лица, хоч уже й заспокоївся, почувши, що Мотропка тут, врятована, визволена, влаштована, та душа не могла вдовольнитися, домагалася більшого, а такого ж просто: побачити ту, що до неї йшов уже ніби півжиття свого! Я прискочив з-під Жовтих Вод легкий од перемоги, летючий тілом і духом, був мов степовий вихор золотий, підхоплював, захоплював, закручував у свої обійми всіх, то чом же мав би не закрутити її? Та тут і вспокоював себе, вмовляючи, що все гаразд, що так і треба, що все відбувається ніби за якимись вищими встановленнями. Була б вопа тут серед усіх — стала б як усі. А цього б я не зіпс. Не витримала б душа. Або ще інакше: коли б з'явилася тут, то затьмарила б усе, нікого б не помітив, не порадів, не повітав, а я ж гетьман усього народу українського і не можу відніпи пехтувати його увагою, та й не увагою теж. Чи ж міг допустити, щоб Мотрона в цю хвилю повітання заступила мені весь люд, мов діва пречиста? Для мене пречиста, та не для інших, і ні для кого, окрім мене.

Тяжко мені було тоді. А щойно ж раділо серце, віталося дітьми, рідним Чигирином, велелюддям і захватом повсюдним. Священники в золотих ризах виспівували «Многая літа» гетьману — захиснику грецької віри. Отаман чигиринський Капуста Лавріп виступав на повітання з найстатечнішими козаками. Матері

показували дітям: «Ойде пан гетьман Хмельницький!» Дзвонили дзвони, сміялося травневе сонце, вся земля сміялася, і в мені теж поверемішило то сміялося, то знов плакало серце, та того ніхто не те що не бачив, а й уявити б ніколи не зміг. Катря їхала біля мого правого стремена — струпка, острогруда, темноока, як покійна мати (а може, як я?), вже дівка, вже па виданні, шукай тепер зятя, гетьмаца! Малий Юрко, вмостившись поперед мене, допитувався:

— А що ти мені привіз? Шаблю привіз?

— Привіз, Юрасику, привіз, аж од самого хана кримського, вся в золоті, як виростеш, то вже буде твоя тоді.

— Не хочу в золоті — хочу козацьку! І не як виросту, а тепер!

— Тепер я тобі привезу з Києва вчителя гарного, вчитимеш латину і грецьку, все знатимеш, як наш Тиміш, і Катря, і як Мотронка. Ти вже бачив Мотронку?

— Бачив. Вона все бігає, та у вікна визирає, та стогне, а пані Раїна за нею ходить та все говорить і говорить.

— Що ж вона говорить?

— Чи я знаю? Все говорить, говорить, та така пишна стала, як гуска в Потерацьких.

— Не слід так про пані Раїну, Юрасику.

— Так вона ж як гуска!

А тим часом назустріч мені йшли та йшли, вигуки зносилися до неба, дзвони видзвонювали безуважно, гук радісний і ясний:

— Слава гетьману!

— Ясновельможний батьку, вклоняємося тобі!

— Дякуємо за перемогу!

— Слава визволителю!

— Порятував народ увесь!

Кобзарі йшли павприсядки, видзвонювали в струни, виспівували молодю й завзято:

Хоч вже трохи й зледашів, а ще чують плечі,
Поборовся б ще, здається, в панами до речі,
Ще прогнав би в України хоругів не трохи,
Розлетілась би від мене, як з пожару блоки.

Палаючий погляд, гордо випростані плечі, могутня постава, золота булава за широким повковим поясом, кінь у коштовній збруї — таким бачили мене чигиринці. А я зсугулений, задуманий, зажурений, може недбалий і, мабуть, у глибині душі немилосердний і жорстокий. Шкода говорити!

Іхав поволі, приймав вітання, роздавав поклопи, мовив ласкаві слова то одному, то іншому, давав повеління Демкові й Капусті, відмахувався від надто настирливих, голубив Юрка, перемовлявся з Катрею, а сам уперто повертав коня свого туди, де був мій дім, непоказна сотниківська саднба, дворище, з якого півроку тому вдосвіта виїхав я з товаришами упослідженим вигнанцем, щоб тепер повернутися великим гетьманом, у хвалі й славі, може й у безсмерті.

Був уже мертвий для світу, втрачений, загублений у невідомості й безіменності, тяжка путь, пезначпі зльоти й глибокі болісні падіння, а тоді розпач, і безпадія, і майже погыбель усього, чи ж оживуть кості сії, чи ж оживуть? Ожкпні! Повернувся, щоб бути пазавжди, павічної

Чи ве той то Хміль, що коло тичи в'ється?
Гей, то Хмельницький, що з панами б'ється.
Гей, поїхав Хмельницький ік Жовтому Броду,
Гей, не один пан лежить головою в воду.

Під'їздив до свого дому. Козаки шапобливо трималися оддаля, джурп вхопилл повіддя мого коня й Катрипого, вступав я в свій двір, зарослий густим споришем, ворота відчинені були навстіж, люди були й тут, хоч далі воріт уже ніхто не йшов, тільки Хмельницький з дітьми, тільки Хмельницький, тільки... А де ж теє личко, що припадає до шибки, до ж ті очі, що виглядати мають свого гетьмана, чом у відчинених дверях на гапок не стає тонка постать, чом не ступає на свіжовимитий ганок вузька нога, чом такий порожній двір, чом пустеля така довкола? Ої яка ж пустеля!

Та ось на ганку зродилася легка, як пух, пані Раїна, вся в білому, білошнн, білорука, біло скрикнула, біло ахнула, ледь не злетіла білим пухом угору: «Ах, пан Хмельницький! Ах, пан гетьман! Ах, ах, ах!»

Я зійшов на ганок твердо, аж задубіло, набрав повні груди повітря перед східцями, а випускати боявся, щоб не здмухнути пані Раїну (така ж субтильна стала коло панства!), пагнув шию своєю негнучку, поцілував їй руку. Пані Раїна відмолоділо крутнулася переді мною, вела й не вела до світлиці, ще чогось ждала, може сподівалася неможливого, того, що не сталося колись і ніколи, а тепер, може, станеться і я скажу, що приїхав це до Мотрони, а до неї, пані Раїни, розквітлої жонн, такої випуканої і такої ще, власне, молодої й прегарної, як для простого козака. Але чого не було, того й не буде ніколи. І я вже був не я, і простого козака не було, а стояв гетьман всевладний, не владний тільки над своїм серцем. Чи ж я винен? І хто винен? Час? Доля? Випадок? Бог? Але чи слід вплутувати бога в усі земні діла?

— Де ж вона, Мотронка? — насилу ворушачи пересохлим язиком, поспитав я пані Раїну.

— Вдягається, щоб зустріти пана гетьмана ясновельможного.

Яспий та ще й вельможний! Сім кіп відьом та стонадцять чортів! Могла б зустріти, як стояла! І скільки ж можна вдягатися? Півдня вже Чигирин б'є з гармат та самопалів, видзвонює у давоня, виграє в кобзи і в суремки, а тут вбираються та перебираються!

Я ступив до світлиці, як чорна хмара. Пані Раїна звіялася вмить, лишивши мене самого, навіть шапки нікому було віддати, так і стояв як стій, вдивляючись у знайому обставу, помічаючи й не помічаючи якісь тут зміни, коштовний посуд, дорогий

килим, зброю небачену. Демко подбав чи, може, притягла все те пані Раїна від старостки пікчемного? Коли так, порубаю все, поपालю і поціл пуцу за вітром!

І ось так по-дурному лютячись, не почув ні шереху, ні віддиху, а тільки побачив, що вже стоїть — рукою дістати! — вона, і я простягнув був руку, а рука не слухалась, падала, як мертва, очима мовчки просив я Мотронку прийти мені на поміч, а тоді, як сліпий, здійняв погляд догори, так ніби вона возносилася наді мною, але Мотрона з жахом затулила своє лице і заплакала-застогнала: «Ні! Ні! Ні!», впала на коліна переді мною, і тільки тепер зміг я зворухнути руками і пригорнув собі до колін її легку малюньку голівку. Жінка чи дитина?

Я підвів Мотронку з колін, одставив її од себе трохи, щоб глянути в лице, щоб глянути на всю, побачити її очі, брови, волосся, губи, обцілувати поглядом усе-все, порадити всьому, обспівати, обвелічати. Сподівався побачити пишну паню в шляхетських шовках, дібраних та донасованих пані Раїною, а стояла в світлиці незнапа дівчина-україночка, мпла й пишна, засоромлена й зухвала, проста й вишукана: кокетлива кибалка на голові, прикрита довгими кінцями тонкої намітки, запаска в барвах червоній і шовково-золотій, крайка, що підтримує запаску, вся низана самоцвітами, гаптовані золотом сап'янці з срібними косицями па закаблуках, простора тонка сорочка не приховує гпучкий став і високі груди, а мовби ще більше виказує. Вона чи й не вопа?

- Ждала свого гетьмана? — пошепки спитав я.
- Богдана, — самими губами, без голосу відповіла вона.
- Вже й не думав, що тебе побачу.
- І я не думала.
- Ну, йди я тебе хоч обійму та поцілую!
- Ні! Ні! Ні!

Та я заграбастав її в обійми, аж затріщали кістки, впився в уста, уперше в житті так цілував жінку, та й жінка теж така була в моїх обіймах уперше. Несамовиті уста. Відхилився, глянув, і почорніло мені в очах. Невже уста ці могли цілувати слинявий рот Чаплинського?

- Цілувала?
- Кого?
- А ти й не знаєш?

Відгрукнув, відштовхнув, відкинув. Зневажаю, і непавидів, і гпдував. Затулив очі руками. Впав на лавку.

— Прости мене, Мотронко. Мені було так тяжко. Та й досі. Бвати несамовиті. А тоді ще й різанина безглузда й злочинна. Я вратив Самійла.

- Хто се?
- Писар мій генеральний. Друга душа моя. Після твоєї, першої. Підійди до мене, Мотронко.

Вона підійшла і мовчки пригорпулася. Тільки тоді я збагнув, що брудний з дороги і після всього, немитий, у тяжкому грісі смертному біля цієї душі пречистої. Як же смію! Попросив її:

— Походи переді мною. Дай втішитися моїм очам. Щоб повірити, що то ти.

— А хто ж іще?

— Хіба я знаю? Мапа. Яшгол. А може, дияволиця-свокусниця?

Вона ходила по світлиці, сміялася, поверталася так і так, і груди в неї притацьовували під просторою сорочкою, і сірі очі кликали до себе, надилц й вабили, я дпвився на неї оддала, не наслідювався зворухнутися, підвестися з лавки, підійти, брудний, просякнутий духом крові, поту людського і кіпського, пилом доріг, кривавих, тяжких, але ж і радісних. Жива ще козацькая мати! Грай, море, грай!

О, коли б така паша самотність тривала вічно!

Але пані Раїна з'явилася, мов нагадування про вимогання світу й набридливу його марноту.

— Матрегно, тобі треба перевдягатися до обіду, а пану Хмельницькому прийняти купелю з дороги.

— Навіщо їй перевдягатися? — подивувався я. — Хіба може бути стрій ще миліший моему серцю!

— Так треба, пане гетьмане, хоч ми й перебиралися сюди в такому посліху, що не могли взяти всього палежного, бо ваші козаки-патренти такі негречпі, зовсім не вміють поводитися з жінками нашого виховання. Пан підстароста для Матрегни...

— Мамо, нащо ти про це! — крпкнула Мотронка і вибігла з світлиці, а мене стримала тільки дурна пиха гетьманська, яку мав виказувати перед пані Раїною, та що й те, що не хотів утікати від самого імені того вікчемного підстаростки. Однак пані Раїну не збештежив пі вигук Мотрончип, пі її втеча, пі мій вигляд понуро-загрозливий, вона торохтіла своє, може й павмиспо, щоб відомстити за давнє, за те, що знехтував колись її жіпочими гідностями, не поцінував, бо мужик, мугир, постеса, якому ніколи не зрівнятися з панством пишним.

— То пан підстароста, — торохтіла вона, — для Матрегни хоч півсвіту нахилити готов був, мов гілку з яблуками. Крулевпо моя! На всі дні року, на кожен день — нове вбрання, одне ліпше другого, багатше й коштовніше. Вона жбурляла йому межн очі, топтала, не хотіла його бачити, бо сподівалася, ждала, виглядала... Але я не стапу про все... Я мати, ясновельможний гетьмане, і мое серце... Матрегна взяла шлюб по католицькому обряду. І той шлюб довічний, як єдиний бог над нами. Хто може звільнити від нього?

— Всі священики України благословлять нас!

— Що ті священики!

— Митрополит київський замолить гріх наш.

— Чп досить митрополита для такого гріха?

— Патріарха царгородського або єрусалимського проситиму!
— Пап Хмельницький легковажить цю справу, а так не можна. Матрегна має шануватися. І вести себе не як дівча легковажить, а як пані...

— Гетьманова! — майже крикнув я.

— Я й кажу. Одяг щоразу повинен бути відповідний маєстату. Ці ваші козаки... Ми нічого не встигли взяти з собою. І нащо було нас перевозити в цей дім? Він затісний і падо простацький як для папа гетьмана.

— Палаців не маємо, — похмуро зауважив я, а сам подумав: чи забула, з якого «палацика» порятував тебе в Переяславі? Не завішувала б ти ряднамн вікна в козацькій хаті, та не виганяла б мух, та не затрушувала б долівку свіжопакошепою травою?

— Можна б зайняти палац старостинський. Він і так стоїть пустою.

— І хай стоїть. Так само, як оті вбранки па кожеш день року. Козакові й одної сорочки досить. Щодень пова: то догори рубцямн, то донизу.

— Ще б і в дьогті, — уципливо додала пані Раїна.

— Може, й у дьогті для здоров'я.

— Але, сподіваюся, пап Хмельницький зміпить свої дьогтяні сорочки па чисте вбрання? Я звеліла нагріти води. Пахолки зараз паготують купіль.

— Дякую, пані Раїно. Ви дбаєте, як про сина.

Вона зблідла й мовчки пішла від мене. Мав тепер жити між ненавистю і любов'ю, і не було рятунку.

Та все ж, хоч і з ненавистю, пані Раїна скип'ятила казаняру води із зіллям, пахолки вилили воду у великі вербові вагачи — для купелі папа гетьмана. Очистити й відмолодити хоче мене пані Раїна чи, може, струїти своїм зіллям? Хотіла мене колись собі, тепер чи хоче для доньки, а чи для сирої могпли? Нікого про це не спитася, бо ніхто не скаже, та й немає нікого, навіть Демка вірного. Тільки чистий одяг багатий лежить па лавці гіркою — подбав мій осавул і про це.

Поскидав з себе тяжку, задимлену, брудну одіж, поліз у купелю... Відмолоджувався. Радувався. Мав парешті наукоханішу жінку! Мав! Міг би взяти її без зволікань, як був, зіскочивши в копя і зграбаставши в обійми, взяти, як наїздця, жорстокий, брутальний, нетерпеливий, взяти як здобич, як винагороду, як помсту за все. Стати таким безжально-жорстоким, як ті тисячі, що йдуть десь степами від Жовтих Вод до Корсуля навадогін і павперейми Потоцькому й Калиновському, йдуть, як і він, брудні, немиті, здичавілі, озвірілі, без милосердя в душах. Міг і не міг. Хлюпостався в вербових почвах, розбризкував воду, відпирхувався, віджимав чуприяну, адоював воду з вусів. В чистоті й не-смільності мав повернути свою любов, знайти і віднайти утрачене. Відбив, одвоював у запеклого ворога не для наруги, не для брутальності, а для високої шапоби і піжності.

А пані Раїна, скрадаючись понід дверима й прислухаючись до мого кректання й розбризування води, вважала, певше, що то вона так приборкала цього степового пардуса, цього лева над левами, сама стаючи левицею, а Матрегну свою роблячи левицею молодю.

Матрегна. Цариця матерів і жінок. Жінка над жінками, як я одинопі гетьман пад гетьманами.

Матрегна...

Чи стежили мої джури за пані Раїною, коли готувалася для мене купіль? Для неї я тепер був наїздця, жбур, насильщик, хто завгодно. Мала всі підстави пенавидіти мене і бажати мені смерті, але змушена коритися силі — виказувала це кожним словом, схилиням голови, порухом уст, скиненням брови. Чи не вона тоді наклікала Чаплинського на Суботів? Може, теж хотіла для себе, а той ухопив дочку? Ох, коли б довідатися! Мала втіха. Ой мала. Ніжка.

Був я несправедливий до пані Раїни. Прагла влаштувати все якнайліпше, з найвищою шанобою і гідностями гетьманськими. Поки я викупувався та чепурився, в світлиці палаштовано столи, покрито лляними скатертями, вставлено печеним і вареним, і вже й гості скликапі пайвельможніші з тих, хто знайшовся в Чигирині, і пас з Мотронкою посаджено на покуті, і була вона вся в білому атласі, сама вся мов шовк ласкавий, і я геть одурів і од неї, і од горілки, яку пив за своє здоров'я, бо ж пито тільки за мене та за мене, і од веселощів безкінечних, і од багряного світла, яке хвилями ходило мепі перед очима, дратуючи мене своєю пезбагненністю, певідступне й пезносне, як тортури. Я ладен був стогнати від муки незнапля, поки врешті збагнув, що то роздирає мені душу нетерпіння. Чому нас не zostавляють самих з Мотронкою? Нащо це все, павіщо усі ці люди? П'ють, проголошують гетманське здоров'я, веселяться, танцюють — і яке їм діло до гетьманів, і до королів, і до всіх повелителів світу? Хіба трава питає кого, щоб рости, а дощі просять дозволу впасти з хмар на землю, і чи ріки течуть тоді, як їм скажуть, а птахи прилітають за королівським велінням? Я хотів теж бути як ці люди, власне, був таким самим. тож тихо доторкнувся до шовкової руки Мотрончиної і показав їй очима, щоб утекти. Вона спашіла лицем так, що видно стало й при свічках, але тихо спокорилася, я пропустив її наперед, закриваючи спиною від пані Раїни, яка метала грозові погляди.

Світ для нас не існував більше.

В ложниці було темно, тільки лампадка ледь блимала під образами та жеврів крізь вікна жар з козацького вогнища сторожового посеред двору. За стіною тривало наше ніби весілля, а ми були тут, уперше в житті як муж і жона, уперше наодинці з своєю любов'ю, з своєю пристрастю і жагою, нарешті, нарешті!

Я цілував павіть повітря довкола неї, обціловував усю, а тоді знов і знов повертався до несамовитих уст і вмирав у них, гинув навіки. Темні уста пристрасті. Вся в білому, і постіль теж біла.

«Білу постіль постелю, білу постіль розстелю...» Непажерлива постіль, живеш і вмираєш у ній, знаєш про це, щоразу забуваєш, спаджений і спокушений. Не введи нас у спокусу, не введи... Майже з ненавистю кипув я в те біле шумовиння Мотрову, заглушив її полохливе «пі! пі!» тяжким своїм поцілунком, припечатав і запечатав. Гетьманська печать на устах і на сім таким пожаданім тілі, молодім і песамовитім.

Вчора ще був ніким. Втікач без падії повернутися, гетьман без перемоги, вождь без народу, володар без держави. Шабля в руках та кінь під тобою — цього досить і не досить, коли возпесений на височинь звитяг і влади. Влада вимагає обладання. Мав тепер жіпку — і в пій усе.

Біля моєї шорсткості — те шовковпсте тіло, біля моєї загрузбілої, порубцьованої, пошрамленої душі — це чисте серце, біля моїх утомлених важких рамен — ця летюча істота, біля моїх пасушлених густих брів — цей небесний усміх, здатний воскресити мертвих, розтоплювати холодні сніги, примушувати ріки текти навспак і навіть — о чудо! — повертати втрачений час!

— Ждала мене? — спитав у темряві.

— А хто б же тебе ждав? — І голос вразив мене холодом неочікуваним.

Закричав би їй: «Як хто? Народ увесь! Україна! Будущина і падія ждали мене!»

Та хто ж викрикується перед жінкою? Змовчав, лиш засопів ображено, а вона миттю вловила мій настрій і пригорнулася яскою.

— А хто б же тебе не ждав? — перевернула свої ж слова так спритно, що розтануло моє серце, моє довірливе, зболене серце — полікуй його, моя мила, ой полікуй!

Дарувала себе, як проскуру в причасті, з урочистою ощадливістю, саму крихітку, а в мене ж наставлепі були широченні долопі — пожадливі, невситимі. Та мав удовольнятися й тим, що ущедрювала.

Священні крихти.

Тоді знов це гнучке, замашне тіло скувала крижана хвиля, і Мотронка застогнала-заплакала:

— Я мужвля жона. Чом приїхав? Нащо?

— Як без тебе жити?

— Гріх перед богом!

— Відпустять нам цей гріх. Всі ієрархи церковні відускають.

Вона тільки й знала своє: «Ні! Ні! Ні!» Хто б не хотів зламати цей крик? Тіло було вже моє, душа була моєю і серце, а тепер? Лише тому, що став між нами ксьондз, у чорній сутані, і пісним голосом промирив «домінус вобіскум», — ми не можемо мати свого щастя? І вже й не любов між нами, а вєряд і песитство? Та неправа ж!

Ця піч мала бути для пас, і вона була, але якою ж ціною? Невже за неї треба платити Жовтими Водами? А може, то ніч ця — плата за Жовті Води? Хто ж то знає?

Я заснув і не чув, як вислизнула з постелі Мотронка і зникла вже до ранку. Лежав і слухав тишу. Юрко й Катря сплять собі, папі Раїпа, випровадивши гостей, мабуть, пикає по дому, як привид, Мотронка цезла так, що піхто вже не знайде її до сонця, козаки палять вогнище посеред двору, смокчуть люльки, задумливо дивляться у вогонь, я в покинутості, в якійсь багряній п'їтми, схожій па те мое нетерпіння застільне, лежу без руху, хочу думати про Мотронку, але не можу, бо ота багряність зачаровує мене й обезвладнює, вона згускає довкола мене, темпїс, тоді зроджується в серці тої тьми світлість, і з неї випливає Самійло. Такий, як поїхав тоді від мене до Княжих Байраків, вилицюватий, вузькоокий, розумний і стриманий.

— Чолом, пане гетьмане, — каже віп стиха.

— Чи то ти, Самійло?

— Так, батьку.

— Звідки ж?

— З Орка.

— Де той Орк? Щось не знаю.

— Хіба забув уже? Римляни колись так звали позасвіття: орк. Звідти й прибув. Тепер — Самійло з Орка.

— То тебе вбито? Ой горе! І лишився непохований?

— Не переймайся, Богдане. Хоч би й похований був, дух мій живо блукав би пад землею, бо він переважував у мені все, животворив і животворить павіть по смерті. І до тебе прийшов, бо теж маєш сильний дух. Безліч вад у тобі й пороків, багато в чому випеп і грїшний є та й ще будеш, але всі твої вади переважає вічно рухоме начало, що лежить у глибині твого духу. Не згуби його, не змарпуй. І не спокушайся занадто владою, яка тепер у тебе безмежна, та тільки не пад тобою самим. Вже почав оточувати себе слухняними, а треба — здібними. Тільки здібні рухають життя, і тільки ними значаться часи і те, що зветься пам'яттю. Людину можна вбити, але вона після цього може стати вічною. З цим не впорається ніякий тирап. Згадай великомучеників. Бо вбити — не означає усунути з людської пам'яті. Пам'ять не належить ні королям, ні гетьманам, ні державі, ні церкві — це єдице, чого не може відібрати в людей піяка сила.

— Докоряєш мені і маєш слухність. Визначив полковниками слухняних. Двоє виявилися здібними — і з ними найбільший клопїт. Здїбні — незалежні. А воля не визнає рівності, хоч рівність теж не буває без волі.

— Помічай усіх. Не тільки полковників своїх.

— Теж грїх мій. Не сидів я коло узголів'я вмираючих, не сподївався на їхній рятулук, не йшов за їхніми трупами. Навіть тебе не шукав у Княжих Байраках, а звелїв те робити іншим. А треба було б самому, і самому лікувати твої рапи приправами

в трав і каменю, з місячного сїява й золотого павутиння, зміїної отрути й бджолиного меду.

— Я не був поранений, Богдане. Вбитий одразу.

— Тебе треба було воскресити живою і мертвою водою, бо що я тепер без тебе? З ким радитимусь, сперечатимусь, обмірковуватиму? В мені вельми мало схожого з справжніми полководцями. Я не люблю гриміння битви, а тільки приготування до неї, лихоманку очікування, безсонних ночей, суперечок, сутічок словесних, домовлянь і перемовлянь, негод і захватів. Готування до свят завжди привабливіші, ніж самі свята.

— Тепер не маєш часу роздумувати — мусиш битися.

— Так. У цьому істина мого життя. Народ уже підіймає голову і лічить своїх ворогів. Я маю вести наперед, стати на боці голодного, а не того, хто в нього віднімає хліб.

— Це буде для тебе найтяжче. Кінчиться тим, що ти сам відбиратимеш хліб у людей.

— Ніколи! Хіба сам я не зазнав і принижень, і переслідувань, і каторги турецької, хіба не був вигнаний з власного дому і не пущений жебраком? Немає братства міцнішого, ніж братство голодних і переслідуваних. Я зберу їх усіх і об'єднаю, хай навіть поведу не тим шляхом іноді, та роз'єднаність — шлях ще гірший. Коли ми навіть попадемо в пекло, але триматимемось один одного, ми переможемо пекельні сили і повернемося звитяжцями.

— В тебе вже повірив народ, Богдане. Може, ця віра принесла й мій дух до тебе. Бо я ж тепер не владен над своїм духом.

— Тяжко буде мені без тебе.

— Присутній буду в твоїх ділах і вестиму їм лік. Для справ земних уже знайшов ти собі помічника.

— Кого ж? Чи не Виговського? Вже зродилася в мені ліха підозра, чи то не він згладив тебе зі світу, мостячись на твоє місце?

— Задрібний для дрібних злочинів.

— Застерігаєш, що вчинить злочини великі?

— Не знаю, гетьмане. Мені не дано прозирати в будущину. Маю відзначати те, що діється нині.

— Для мене ж нинішнє все — найобридливіше. Вже зараз в жахом бачу, що розтрачу все своє життя на дріб'язок щоденності.

— І великі собори вимуровуються з тонкої плити.

— Так. Але де взяти сил? Треба відвоювати свободу, захистити, навести лад, установити справедливість, нагодувати й напоїти — на це потрібні роки й роки. А хіба для цього очолюєш народ? Забезпечити майбуття — ось мета! Будущина велика є в кожного народу, треба тільки вміти її побачити, а тоді змагатися за неї, віддати все, битися. Ми склали з тобою перші мої універсали. Там ще не все сказано. Та й не знаю, коли воно скажеться, коли...

Риппули нечутно двері, і світлиста хмарка щезла, а з нею й Самійло. Наді мною схилилося Мотрончине личко, алякаю забіліло, затривожилося.

— З ким ти говорив?

— З тобою, моя мила.

— Ні, ні! Ти когось бачив. У тебе такі очі... А-а, я знаю. Це з нею...

— З ким же?

— З небіжчицею. Пані Ганною.

— Господь з тобою, моя дитино.

Вона відскочила від постелі, з темряви тихо промовила:

— Я не хотіла їй зла. Ніколя не хотіла.

— Вона вмерла, царство їй небесне. Чи ж ти винна?

— І ти невинний! Ні в чому! Хай хоч що там кажуть!

— Мої провини не тут і ще не всі. Певзду — дрібка, а попереду — цілі гори. Порятуйш мене від них?

— Порятую... гетьмане.

— Йди до мене, гетьманшо моя!

Вже забув про Самійла, та й про все на світі забував, коли бачив її. Марнота заволоділа мною і пуста пиха. Почувався тим давнім царем, що все перетворював на золото, лиш доторкувався рукою. Я доторкнувся до Мотронки — і вже дав їй усе. Гетьманша. Вся в золоті. Золота жінка. Згадати б, якою страшною смертю загинув той цар, що й шматок найвужденнішого хліба, коли підпосив його до рота, ставав золотом. Хліба не замінити золотом. І в жінки не можна відбирати жіночність, промінюючи її на марне золото. Не знав я тоді сього, та коли б і знав, то чи стримав би своє серце? Підложницею ніколи б не схотів цю жінку, а тільки Хмельницькою, тільки гетьманшею. Вже відчув силу своєї влади у всьому, не віддав тільки, що часто сила та буває злою і те, до чого доторкуєшся, гине. Ох, Мотронко, Мотронко, дитино моя нещасна! Що тільки не казатимуть про тебе? Порівнюватимуть аж з Геленою Троянською, через яку ачинилася колись страшна війна багатолітня. Ім'я твоє забудуть і називатимуть хто як захоче. Звинуватять у злочинному намірі отруїти мене. У змові з королем, з панством, єзуїтами. Стверджуватимуть, ніби й підсунули тебе мені єзуїти підступні, щоб звести з світу! («Єзуїти забралися в хату гетьмана і кілька років тримали біля нього жінку з трьома найменнями: Юльця, Апельця, Гелена — як вдалося пізніше встановити Лавріпові Капусті, чигиринському городовому отаманові та старості гетьманської розвідки»). Шкода говорити! Можна справді підсунути чоловікові гарну жінку на ніч і на дві, але підсунути любов — чи ж можливо? Тільки люди з холодними серцями можуть таке твердити, та ще й вірити. Однак ніколи не бракувало охочих зганаьбити перед нащадками цю пещаспу жінку і мою велику любов до неї. Мовляв, любові ніякої не було, а тримав її коло себе як приспанку. Не кожен може здобути барв од зорі або райдуги, зате кожен має сливу, щоб облювати

найсвятіше. Ще древні казали: «Calumniare audaciter aliquid semper» — «сміливе очорнителство завжди дає наслідки». Тільки звірі не мовлять і не пишуть — отож і не клеветують! Хіба й мене самого не пробували очоринити? Оточували легендами, але я волів жити поза ними, гаразд відаючи, що в легендах зникає жива особистість і лишається тільки безплотний символ, яким кожен зможе скористатися для своїх цілей, часом і злочинних. Мене віддавали тільки історії, відбираючи все земне й людське, але ніяка душа не здатна охопити й підкорити історію з її неосяжністю й невловимістю, — душі треба простого щастя. Влада змінює людей. Забуваеш навіть про давню любов, але нової прагнеш так само гаряче, як усі смертні. Але ти принесений у жертву, і нікому немає діла до твоєї душі, до сердечної скрухи, ти тільки гетьман, а людське тобі не належить. Жорстокість, а не справедливість, страх, а не повага, ненависть, а не співчуття, холод душі, а не любов — таким бачать володаря. А я хотів усе це перевернути і починав з любові. Чи не з того почав? Однаково ж був упертий навіть у своїх заблудах. Упертість ради тих, кого захищав. Хотів передати її і нащадкам. Гей, не можна всього до кінця продумати, зате все можна витримати. Я мав витримати.

19

Чигирин переповнювався людьми, кіньми, обозами, зброєю, метушнявою, гамором, заклопотаністю, тривогою, нетерпінням. Так само, або й ще більше, повинся невеликий мій двір, бо всі прибували мовби до гетьмана тільки, всім треба конче сюди, пробивалися, домагалися, відпихали сторожу, доходило не до криків самих, а й до шабель, лиш тепер пані Раїна збагнула бодай якоюсь мірою межі моєї заклопотаності і моєї величі і трохи притихла з своїми панськими домаганнями, зате Мотрона ніби й народилася стати гетьманшею, не відала ні розгубленості, ні страхів, готова завжди бути коло мене, — чи то за трапезою, чи на виїзді пишному, і вже за два дні зпава була всім і звапа з шанобливим острахом «с а м а». «Був гетьман, а з ним с а м а». «Мали розмову з гетьманом, і була при сім с а м а». «Обід дав нам яспо-вельможний, і по праву руку від нього сиділа с а м а».

Прискочив з гетьманським знаддям Іванець Брюховецький, приїхав з ним отець Федір, прибули писарі, між якими вже й Виговський, у козацькому вбранні, чистий, чемний, чепурний, перед очі мені не пхався, як Брюховецький, та я покликав його сам.

— Пам'ятаю, яку прислугу мені зробив під Боровицею, пане Йване, тож хочу тебе випробувати в нашій ділі, бо здається мені, що годен ти більшого, піж спогадування про свою інфамію та дикі татарські.

Виговський мовчки схилив голову. Знав пошاپівок.

— Бачив ти, що сталося на Жовтій Воді. То не просто виграна битва. І не просто кров. Кров'ю шляхетською в саври desertu¹, як називають вони степи наші, змито кров народу мого, яку пани лили ріками впродовж десятиліть, а то й століть цілих. І те, що писав я під Боровицею, теж змито тепер панською кров'ю. Всіх можних, яких не побито, відішлю в дарунок ханові Іслам-Гірею, коронних гетьманів з їхнім військом розіб'ю так само, як розбив гетьманського сина, і хто попаде мені до рук, теж помандрує до Криму. Тим Чорним шляхом, яким ішов у ясар мій народ. Потоцького не лякаюся, бо й нікого не лякаюся. Азали² виграв він бодай одну велику битву? Азаж³ проблисла в ньому бодай іскра здорового глузду? Шкода говорити!

Весь народ піднімається до мене. Ідуть з усієї України та й ще йтимуть. Посилав універсали з Січі, тепер хочу скласти універсал з Чигирина. Хай знають про мою перемогу, про те, що я знов у своєму Чигирині, і хай ідуть до мене під Корсунь і туди, де стану. Напиши, що йдемо з вірою в бога, у свою зброю і добре діло. Неба не прагнемо, пекла не лякаємось. Стаємо за поламаніє прав і вольностей своїх і кличемо всіх стати, бо ридання України голосами небо пробиває, прохаючи помсти. Ми пародили дітей, вони повірили нам і прийшли на сей світ. І що ж вони тут знайшли, що побачили? Нам треба хоч вмерти, а заслужити, віднайти їхню довіру. Напиши, як розбили Шемберка і молодого Потоцького, а тепер розіб'ємо і Потоцького старого. Коли б'єш собаку, то чому б не вдарити й хазяїна?

Виговський слухав — і хоч би тобі муркнув. Це не козацькі порови, коли кожне твоє слово мов па списи піднімають. Видно, добре пом'яло життя папа Йвана, коли він виказує таку abnegationis⁴. Але я не мав наміру щадити його. Перша розмова — перша й наука. Коли й поставлю його на місце Самійлове, то хай завжди пам'ятає, де гетьман, а де він сам бути має.

— Знаю, що довго крутився ти між шляхтою, пане Виговський, і сам у шляхетство вуса вмочив, то й слухай, що я тобі скажу. Ця шляхта не тільки хліб наш і сало наше їла, але живилася коло нас достатньо пашою мовою, перетягла з неї до себе багато слів, і наш одяжний посполудний споряд, і наші пісні. За це не лаємо її, а шануємо, бо засвідчила розум, якого не мають наші писарі. Поглянь-по, скільки тих скрибептів маємо: писарі військові, полкові, сотенні, при отаманах, гродські, волосні,

¹ У дикім полі (лат.).

² Чя ж?

³ Чя.

⁴ Відмова, зречення усіх прав (лат.).

писарі й писарчуки, писарепята, підписки. Народ говорить одпою мовою — гучкою, багатою, рясною і барвистою, а пишуть якоюсь мішаниною, кострубатими словами, не знати звідки й узятими. Та ще й для писання такого доводиться тримати цілу орду скрибентів з покорченими душами і вивернутими мізками. Подумати лиш, що й я стільки років був таким покорченим, несив тягар навмисності на душі, і не вірилося, що зможу колись скинути той тягар, визволитися від нього.

— Над гетьманами це тяжкі ніщо, — подав нарешті голос Виговський.

— Окрім обов'язку. А ти, пане Йване, чи готов підняти на свої плечі тяжкий обов'язок мого писаря?

— З тобою, пане гетьмане, хоч на край світу.

— Не треба нам того краю. Свою землю маємо. Помітив ти, скільки там у нас писарів гетьманських?

— Двадцять.

— Славно. Не гайнував, виходить, часу. Втрата в мене тяжка й певідшкодовна. Загинув писар генеральний Самійло з Орка. Ким тепер заміню його — не знаю.

— Дивне трохи наймення Зорка, — зауважив Виговський.

— Не Зорка, а з Орка. Бо вже він потрапив у орк, себто на той світ, як знаєш вельми добре з латини. Козаки в рай не попадають, а тільки в пекло. Тому до смоли звикають ще за життя. Лиши свої просмолюють, і сорочки в смолі, і дратву — на чоботи та кієську збрую. Ну, то про Самійла. Замінити вже його піколи не зможу, однак зміняти треба. Може, й тебе спробую. Та це так. Тепер уложи універсал, як я сказав.

— Справедливо сказав, великий гетьмане, що мова народу — то святощі, — мовив Виговський, уклоняючись. — Розумію це і листи укладу відповідно.

Був дворак лукавий і біглець у всяких річах, та я тоді ще не збагнув цього.

Пан Іван уже на рапок спорядив універсал так, що мало й поправляти довелось, і мова була дохідлива, і все без слів зайвих:

«Богдан Хмельницький, великий гетьман Війська Запорозького, і все Військо боже Запорозьке.

Відомо чиню, а саме людям духовним: владикам, архімаандритам, протопопам, ігуменам, попам та іншим слугам божих домів, також і старшині грецької віри: війтам, бурмістрам, райцям і на якому-небудь уряді перебуваючим грецької віри, — що, маючи чимало шкод, кривд, ламаппя наших прав і зневагу Війська нашого Запорозького через панів різних, через що Україна наша, і слава, і божі дома мусили б загинути, і святі місця, і тіла святих, які до цього часу за божою волею на певних місцях існують і лежать, вже не мали б жодної слави і ми з них жодної радості, — до того жорстокий розлив крові батьків наших, матерів, братів, сестер, духовних отців, певипних діточок, на яких висіла жор-

стока шабля ляхів і тепер виявила себе,— оце зпову плачі, крики, ламавля рук, шарпання волосся, мати дитини, батько сина, сль батька — це ридання всієї України голосами небо пробиває, прохаючи помсти від господа-бога — хочу шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли.

Так прошу вашої ласки, для господнього милосердя, щоб ті, що є людьми одного бога, одної віри та крові, коли буду далі з військом наближатися до вас, мали свою зброю, стрільбу, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси та інше залізо для оборони стародавньої грецької віри. А де можете, якими силами та способами, готовтесь на цих неприятелів наших і стародавньої віри нашої, ворожих нашому народові. Порохом, найбільше оловом і грішми запасайтесь для деяких справ, про які дам вам знати пізніше, чого слід буде держатися. А якщо знаєте або чуєте від проїжджаючих або перехожих про війська яких чужоземних народів, набраних проти нас від короля, давайте знати і остерігайте нас; це розуміється і про лядську землю, коли також є яке військо і сила,— через того, кого посилаю до вас, повідомте нас, просимо.

За цю вашу доброзичливість і прихильність обіцяю вам ласку мою і мого Запорозького Війська і всім вам мій покліч до ласки вдруге передаю.

Діялось в Чигирині».

— Гей, пане Йване,— зауважив я Виговському,— додав-таки від себе «великого гетьмана».

— Хто ж від тебе тепер більший, пане гетьмане? — подивувався Виговський.

— Сам же й пишеш далі, що військо — боже, отож, виходить, бога не забуваєш і ставиш його над гетьманом. А хто під богом ходить, то великим зватися гріх. Пишеш, щоб ставали всі для оборони стародавньої грецької віри. Воно й так, але, може, ще не час про саму віру.

— Що ж може бути вище за віру, гетьмане?

— Кажу ж, правдиво написано. Та це для нас, пане Йване, а не для тих сіромах, що й перекреститися не вміють. Їм ще живіт свій захистити треба, діточок своїх, сорочку останню, а вже тоді віру. Щоби вірити, треба жити. А з мертвого — яка ж віра? Може, хай воно буде й так, як оце склалося й написалося, та треба ще й інак. Не один аби універсал, а кілька, і неоднакових, як неоднакові й люди, пане писарю.

Я звелів переписувати і розсилати по всій Україні явно і тайно, з гінцями гетьманськими і з надійними людьми, на Правобережжя до Києва і на Лівобережжя до Полтави, Миргорода, Чернігова, Новгород-Сіверського і Стародуба; на Брацлавщину і до Кам'яця, та й до самого Львова. Так і понесли ті мої універсали кобзарі й старці, з бандурами й торбами, співаючи думи й випрошуючи милостиню, вичитували слова моїх закликів, і люд піднімався і валом валив до моїх полків, так що там не встигали

й спитати, хто й звідкіля, аби лиш мав самопал, чи спис, або просто дрючок добрий — дейнегу, за що й прозвапо тих босоногих і гологрудих дейнегами. Питали їх старшини мої:

— В бога віруєш?

— Вірую.

— А в богородицю?

— Та вірую.

— Перехреститися вмієш?

— Та, може, й умію, а може, й пі.

— Ну, йди до полку, там навчать.

Кривоіс сповіщав мене, що військо в поході зросло вже втроє або й учетверо і зростає далі невпинно. Вість про Жовті Води випереджала і мої універсали, хоч пан Кисіль найбільше лютився на ті мої звертання до народу, пишучи канцлерові: «Цей зрадник розсилає всюди по містах таємно свої листи до Русі, де тільки стає». Та про пана Адама мова буде осібна, бо ще не настав його час, ще не почав він примилюватися до козаків та до мене, як то розпочне згодом, називаючи мене в листах своїх «здавна милий пане і приятелю!».

Коронне військо зупинилося під Корсунем, перейшовши Рось. Там був шмат старого валу, насипаного чи й не за київських князів ще, Потоцький велів поправити давні насипища, а до них приробити нові вали. Коли вже все зробили, тоді побачили, що для оборони місце не годиться. Кривоносіві вивідачі все те прозивали, а він сповіщав мене в Чигирині, патякаючи, що й мені час уже вибиратися з своєї степової столиці тудя, куди прямує козацьке військо.

А я ціплявся за кожпу зачіпку, аби лиш побути бодай один зайвий день з Мотропкою, бо розлука могла бути й навіки — хто ж то знав! І вона, щоразу як я заводив мову про від'їзд, падала з стогоном мені на груди, шепотіла гірко: «Ти не вернешся! Я знаю, ти не вернешся!»

Та я хотів вернутися і вірив у те. Вже відіслав поперед себе Чарноту з припасом, готувалися до від'їзду мої осавули, ще був обід з старшиною, тоді відправляв гінців, радився з Виговським, якого йменував старшим писарем, генерального не признаючи нікому, їздив по Чигирину, дивуючись, як багато люду може вміститися на такому невеликому, власне, шматку землі, так напокупвся на шипок Захарка Сабиленка і вельми порадив, що не поруйнований і не спалений, бо козак з шинкарями поводитися не дуже зичливо, коли не сказати грубше, а руйнував у Чигирині мені б не хотілося.

Я кинув повіддя джурам і ввійшов до шипку. За раннім часом там ще нікого й не було, самого Захарка теж носив десь печистий, це нагадувало мої відвідини після нещастя з Суботовим, як тоді, сів я до столу, вдарив кулаком у стільницю:

— Горілки!

І, як тоді, вискочив з сутерепу Захарко, роззирнувся перелякано на мій супровід, що мовчазно стовбичив коло дверей, тоді глянув за столи, уздрів мене, кинувся до руки:

— Ой вей, ясповельможпий гетьмане, мосціпане Хмельницький, певже мої нікчемні очі таки бачать оце вас у моєму шинку за моїм столом пемитим!

— Чом же немитий? — вдавано суворо поспитав я.

— Та то ж тільки так кажеться, мосціпане гетьмане, бо вже моя Рузя ті столи так вишаровує, так вишкрібає, що хоч би й сама пані гетьманова своїми білими ручками об них обпиралася, то не бруднилася б, хай вона панує щасливо над усіма нами й над нікчемним Захарком Сабиленком, прошу пана мостиво-го — пана гетьмана Хмельницького...

Захарко поіржавів ще більше, перевівся вже й геть на ніщо.

— Що ж це ти так перепався, як цигапський кінь, Захарку? І Суботова мені не відбудуєш. А я ще хотів сказати, щоб вал насипав не тільки довкола хутора, а й вкруг пасіки. Та вежі чотирикутні з доброго каменю на всі чотири сторони, все як годиться.

— То вже все, вважайте, обсипано, прошу пана гетьмана, і всі башти, вважайте, поставлено, і вже той Суботів, як уже! Хай пан Хмельницький, прошу пана гетьмана, не дивиться, що Захарко такий худий, бо таки реституцію він як зробить, так зробить, і вже ніхто так не зробить. А з тими козаками пана гетьмана, то хіба з пими з'їси хоч шкуринку? А ви думаєте, вони хоч задрімати старому Захарку одним оком дадуть? Ти ще не заліз у свої бебехи, а вже гатять тобі в двері чоботями — та такими важкими, що й пу! — та вже собі так ото гукають: «Відчиняй, проклятий шинкарю, та давай меду-горілки!» То й що? Я таки встаю це лягавши та ллю-паливаю, а панове козаки собі п'ють, щоб я такий живий був, як вони п'ють! А тоді кажуть моїй Рузі, ану ж, кажуть, повернись задком та передком та потруси своїми шлеєрами! Та й кажуть: тьфу! Що ж ти, кажуть, вихудла, як коза з Пацапова, що тебе ні звалтувати, ні погромити не хочеться! А тоді й до мене: чи ти, мовляв, ллєш, чи ти виливаєш! То як я можу без глейту гетьманського тут жити, прошу ясно-вельможного гетьмана!

— Маєш же глейт мій.

— Таки маю, дякуючи всемілостивому пану гетьману, хай він гетьманує сто літ, а тільки ж то на реституцію Суботова. А для шинку? Хай би я повісив той глейт у рамці над отим столом, де сидів сам пан Хмельницький, щоб йому завжди щасливо тут сиділося, та показав кожному питухові, себто козакові хороброму доблесного війська його мосціпана гетьмана українського, хай йому...

Я вже не дослухав пових Захаркових побажань, махнув рукою, мовляв, матимеш ще один глейт, може колись згадають, що Хмельницький захищав і шинкарів, та й пішов до дверей.

Демкові сказав, щоб припровадили мені шляхтича Собеського, якого ввіймаю, коли хотів пробратися до корошного війська з Кодака. Сказав про це Демко ще в день мого приїзду, але я не мав часу побачити того шляхтича, та не дуже й хотів його бачити, бо й що він мені?

Тепер чомусь подумалося, що той шляхтич може бути мовби моїм посланцем до панства, проти якого йду.

Я ждав його в своїй світлиці, не мав наміру пригощати, бо не знав його ніколи, та й надто молодий він, як сказано мені, був, отож — розмова проста, як у батька з сином, та й кінець на тому.

Шляхтич був молодецький, як мій Тимко, але тримався з гідністю, мені вклонився, видно, не так, як гетьману, як старшому чоловікові, власне батькові. Я припросив його сідати, довго мовчав, він теж не рвався до розмови, дивився поперед себе без цікавості в очах. Тоді я сказав йому:

— Козаки тебе ввіймали, могли стягти, та, бач, помилювали. Не думай, що такі добрі.

— Я й не думаю, — сказав він. Голос мав дужий, трохи зарізкий як для помешкаппя, але те не важило, бо й сам я мав голос схожий, хіба що більше в ньому тяжкості, поназбируваної від літ.

— Не пекли тебе залізом, випитуючи про Кодака, бо й так знаємо все про ту зізду шестиконечну¹, що виплася в нашу землю, мов кліщ, — вів я далі.

— Не пекли, — згодився він.

— А тепер я відпущу тебе вільно.

— Але я не зламаю вірності королеві своєму і, коли доведеться, битимуся проти тебе, гетьмане! — квапливо сказав Собеський.

— Хіба я ламав вірність його королівській мосці? І хіба пішов проти короля?

— Тоді проти кого ж пішов, пане Хмельницький? — подявувався він.

— Не збагнув ще, бо молодий, — терпляче мовив я. — Та й не належиш до великої магнатерії, а тільки до шляхти служилої, яка завжди й крихтами сита була. Магнати кричали, буцімто люблять гідність королівську, але ж влади королівської не любили ніколи, та й не давали її королеві теж ніколи, так що йому доводилося платити золотом і землями за вчинки, за які треба було рубати голови. Ось і вийшло так, що всю Україну роздано в маєтки не за добрі діла, а тільки за розлиття крові. Топталася велика шляхта по наших слинах і по наших душах, їла хліб з поту убогих підданих, блюзнірствовала над вірою нашою і духом нашим, то доки ж! Ось вижену всю шляхту з України, тоді й говоритиму з королем, як нам далі бути! З нещастя наших,

¹ Фортеця Кодак мала форму шестикутної зірки.

бідн, гїркоти, гнїву і бушту створимо вогпяну кулю і запалимо все королївство, нехай вигорить у нїм весь непотрїб шляхетський!

— Рїч Посполита не дасть цього зробити! — запально крикнув Собеський.

— А що є Рїч Посполита? По-латинї означає «республіка». Республікою ж, як вважали колись, може бути тїльки одне мїсто, як то були Афіни, Рим або пипі Венеція, а довкола самї раби, якї тяжко працюють на те мїсто. Коли ж цїла держава називає себе республікою, то намагається вона за своїми межами підкорити якомога бїльше земель і погнобити бїльше люду. На великих і благословенних просторах, якї зайняли пашї народи, доволї мїсця для всїх. Але одні живуть, як люди, а другї стали мучителями своїх братів, кипулися гнобити й загарбувати. То як же мають вестися ті погноблені або й чесні люди в самїй республіці? Хїба не знатні розумом своїм мужї були Миколай Рей і Ян Кохановський, а вже й вони дійшли до думки, що добро вїтчизни вимагає не тїльки хвали, а й незгоди та насмїшки. Я виявив свою незгоду, вигнавши панів з своєї землі, ще й посміюся доскочу над ними. Ти ж хочеш обстоювати несправедливе дїло, як тобі бог дасть. То я поможу твоєму богові. Одпущу тебе. Як ото ще Цезар: мовляв, менї тяжче сказати це, пїж зробити, бо ти ворог є і ворогом зостанешся, але я не лякаюся ворогів. Отож їда і скажи своїм, що чув од мене. Нелегко тобі буде пройти збурену землю, але хїба менї легко? Спробуй вибратися звідси цїлим — і бог тобі суддя!

Він вклонився і вийшов, а я ще довго сидїв, заплющивши очї. Нїхто не знав тоді, що цей Собеський через два десятки лїт стане королем польським і славним погромцем сили турецької під Відпем, тепер в висоти вїчності своєї я вже знаю це і не шкодую за свій вчинок у Чигиринї, хоч і не записую його до своїх заслуг!

Кїнчалася моє кількадевне сидїння чигиринське, уривалася моя радїсть найбїльша, серце було ще тут, а думка вже летїла в степи, туди, де з пїснями й гуком молодецьким їшло моє вїйсько. Вїйсько ждало свого гетьмана.

Ще б мїг поскакати до Суботова, поглянути на гнїздо родичне, та не хотїв я втратити душу, призначив на завтра вїд'їзд до вїйська, і то вїд'їзд без пишноти, без проводжань, навїть Мотронку попросив і на ганок не виходити, щоб не так болїло моє серце.

Все ж озирався на вїкна, видивляючись, до якої шибки придулилося її найдорожче личко, озирався й на двір — ану ж стане за ворїтьми тонка постать і сяєне менї несмертельним усмїхом, щоб дороги стелилися ясними й безтровожними.

Сам одїбрав собі радїсть — і сам же тепер дешперувався¹.

¹ Впадати у вїдчай.

Скільки разів проїхав я цією дорогою! Дорога була як мов життя. Перемірював її малим хлопцем, юнаком, зрілим мужем і в старості, з падільми, в молодечтві, з любов'ю, в смутку, в розпачі і відчаї, у злій рішучості, а тепер — у славі. Слава котилася поперед мене, обезвладнювала ворогів, приводила в трепет і відчай набагато більший, ніж зазнав колись я.

Потоцький, лякаючись надто потривожити старого й немічного архієпискуна гнзєненського, примаса Польщі Мацея Любенського, писав йому: «По золотім спокою, по вільних часах бурхлива *tempestas*¹ і страшні *bellorum fulmina*² настають. Козаки запорозькі *post praestitum*³, *fidelitas iuramentum*⁴, кілька тижнів тому, старшину свою пострілявши і постинавши, з хапом і ордами його всіма поєдналися і проти панства його королівської мосці з стотисячною ордою йдуть і частину війська нашого, почастя для поскромпєння бунтів козацьких, почастя для сторожі Запоріжжя послану, в полях під Жовтими Водами облягли».

Не написав про те, що вже його військо «почастя» розгромлене, зате брехав про якусь стотисячну орду, забувши про високу гідність гетьмана короного. А до канцлера Оссоліпського хоробрий цей воляка послав з-під Корсуня і геть розпачливе писання: «З такою малою горсткою війська протистати поганській силі і хлопському бунтові, котрого жатва мдога, — нема що й думати. Коли ваша милість не порадиш королеві мудро роздуматися над сям — *asium de republica* (кіпець державі)».

Не було в мене гідних супротивників! Казали, що король сам хотів їхати на Україну і втишити бунт, пустивши козаків на море. Та на море ми готові були кинутися колись у відчаї і безнадії, бажаючи хоч чимось заявити світові про себе. Тепер не мали такої потреби, бо перед нами лежала вся земля рідна, яку мали визволити від рабства.

Народ весь піднявся, і хто б міг його спинити? На сім боці Дніпра товкся десь під Корсунем з надією корони — кварцяним військом — пап краківський Миколай Потоцький, а на Лівобережжі розпускав пір'я український магнат Бремія Вишневецький, готовий кинутися на поміч Потоцькому, зубами гризтися за

¹ Неагода.

² Військові громовиці.

³ Наперед змовившись.

⁴ Зламавши вірність.

свої маєтності. Ще один магнат паш питомий, премудрий Адам Кисіль, автор жорстокої сеймової ординації 1638 року, вже почав снувати свою павутину підступів і підлот, в яку хотів заплутати і мене, і все військо наше, і всю землю.

А земля ж була неміряна і люд нелічений. Ще колись католицький біскуп Києва Юзеф Верещинський писав, що Україна є довша і ширша, ніж Польска Мала і Велика, а друкував се в Кракові у Авджея Пйотрковича. Папи й корона знали лік своїх підданих, і на мої часи, як то стверджувало, налічувалося люду в Речі Посполитій мільйонів з дванадцять, з них чотири у Великопольській та Мазовшу, два на Литві, в Пруссії та Інфлянтах, а цілих шість лягало на Україну та руські воеводства — ціле море безбереге! І чи важило там, який пан — свій рідний, польський чи литовський, чи він з бородою, чи з самими вусами, чи він віри грецької, чи католицької, або й аріанни? Хіба в 1593 році підляхтич Криштоф Косинський не збунтував козаків, бо в нього відняв Рокитне український магнат Януш Острозький! І чи не загинув Косинський під Черкасами од рук слуг іншого українського магната — Вишневецького?

Українські князі Збаразькі посіли серед магнатів Речі Посполитої таке місце, що один з них, Юрій, вважався свого часу навіть претендептом на королівську корону. Брат його Криштоф учився два роки в самого Галілея; коли гинув я в турецькій неволі, він прибув королівським послом до Стамбула і своїм коштом викупував з неволі польських бранців, серед них гетьмана польного Станіслава Конецпольського і сина вбитого під Цецорою коронного гетьмана Жулківського. Дав за них 50 тисяч таларів битих. Може, викупив і мене, або Филона Джелалія, або ще інших своїх братів по крові? Вибирав тільки рівних собі маєтатом і багатствами, не важила кров, не мало значення походження — тільки маєтність! А сам Збаразький прибув до Стамбула в такій пишноті і з такими багатствами, що і в найздобичливіших османців од подиву роти ставали отвором. Многі сороки соболів, дзигарі рідкісні, компас морський в дивній оправі, фляшні срібні, пугари золоті, многі тисячі золотих готівкою, шуби золотоліті, дзеркала вепедійські, ясписи, білі бурштини, дорогі пахоці для дам з гарему, цінні шахи з слонової кістки, саджені самоцвітами, таці до солодоців, кубки для щербетів, фельджани для кави, хорти подольські для ловів, соколи порвезькі, рушпиці з ебеновими ложами, — аж диво брало, як може людський піт переливатися в золото, срібло та коштовне каміння і як можуть марнувати працю людську отакі марнославні княжата.

Ні навчання в європейських університетах, ні скарби многі, ні розкішні кам'яниці в Кракові не пам'южили слави князям Збаразьким, великий рід їхній зник, кості залягли в Краківському мавзолеї домініканів, волості забрали Вишневецькі, що мали в жилах своїх теж кров українську, ще й вишались цим неабияк, хрупостили предківськими кістками, похваляючись походженням,

і без жалю проливали кров свого народу; хоч жили на цій землі, але всіма змислами тягнулися на захід, до панства польського, до магнатурії католицької, аж поки останній з Вишневецьких Бремія і сам покатоличився і тепер заворушився у своїх Лубнах, щоб кинутися на поміч Потоцькому під Корсунь.

Не було в мене гідних ворогів!

Потоцький заярювався коло молодих пань та тягом заливався горілкою, пильнував більше чарок і шклянниць та жіночих подолків, ніж добра Речі Посполитої та гідності свого звання гетьмана коронного, яке отримав недавно, діждавшись смерті старого Конецпольського. Не виграв жодної значної битви за своє життя, прославився тільки розправами кривавими над козацтвом і за це тепер отримав становисько, найбільш цінване в короні, бо довічне. Дозгонність уряду гетьмана коронного встановив король Стефан Баторій. Не лякався чужої величі, вмів знаходити й добирати людей, так наблизив до себе видатного мужа державного Яна Замойського, зробив його великим канцлером, а тоді за взяття Полоцька і облогу Пскова в час війни з Іваном Грозним поміщував Замойського ще й коронним гетьманом, встановивши довічність того звання. Цей привілей, встановлений у Воронці на землі московській, згодом мав завдати чимало клопоту королям, бо після Замойського та Жолкевського не було на цім уряді мужів значних, хоч жорстоких та бутних і не бракувало. Гідність гетьманська не давала місця в сенаті, але військо тепер вимкнуло з-під руки короля, якому лишалося посполите рушення, що скликалося лиш за згодою сейму. Опріч того, довічність звання гетьманського ставила такого чоловіка навіть вище ва короля, бо й того могли здепронізувати, гетьмана ж великого — ніколи. А достойник, якого не можна здеградувати, опишеться поза впливами, отже стає понад законом. Беззаконністю відзначався вже старий Конецпольський, Потоцький живився нею, як хробак яблуками, та на тому й кіпчалися всі його таланти. Брутальність і беззаконність — то ще не здібності.

А Вишневецький? Увійшов до історії завдяки Хмельницькому. Його ім'я розславила перелякана шляхта, що захоплювалася кровожерністю Вишневецького, та ніхто не міг сказати, чим же прославився, окрім жорстокості, цей чоловічок марнвій, з мізерною поstattю, дрібним обличчям, з маленькими, хижими, помовкозиченими очима. Найліпше відзначався під чужою командою. Малі здібності, малі задуми, тільки жорстокість велика, а так — нищість і нікчемність. Жодної промови в сенаті, гідної уваги, сама патетика, пуста пиша і марнославія без меж.

Не засвітили розумом у тих місцях, де грасував колись багато літ пан Станіслав Конецпольський, ні Потоцький, ні Вишневецький. Потоцький розділив своє військо на три частини, мовби для того, щоб полегшити мепі його розгром. Вишневецький, маючи свого дворбового, добре навченого і озброєного до зубів війська удвічі більше, ніж було в мене па Жовтих Водах, дуже довго зби-

рався йти на поміч коронному гетьману, а коли скинувся, то побачив, що всі дуби й човпи на Дніпрі попалені, а береги обсажені козацтвом аж до Києва. Тож і не з поміччю до Потоцького тепер біг пайясніший князь український, а втікав з своїх Лубен до Трубежу, лісами й болотами, поза Чернігів і переправився через Дніпро аж за Любечем, під Брагином, щоб устигнути бодай до своїх волинських маєтностей.

Як набудося, так і збудося.

Вже відкрилося мені, що тепер влівець оберну всю їхню таку, вдавалося б, могутщу силу.

21

Щоразу, коли вів я народ на битву, в серці моім народжува-лося велике почуття, щось незмірно висоне й безмежне, як небо, як світ, як саме життя. Так було під Корсунем.

Кривоніс зібрав силу вже й понад десять тисяч, орда Тугай-бей тепер не пхалась, як на Жовтих Водах, манівцями, а тисла-ся до козацтва, боячись пропустити багату здобич.

Я скликав раду в суботу не в таборі, не в гетьманському на-меті, а на пасіці, знайденій метким моім Демвом. Мовби цілу вічність не бачив своїх побратимів знатних і тепер не міг без слів дивитися на них. Гей, гетьманська сльоза! Яка ж вона пеку-ча, гірка і тяжка, та яка ж і солодка, вже в захваті й просвітле-ності, не було в ній ні кривавості, ні пекельного чаду, ні дия-вольського курива, була то чоловіча сльоза, мужня, чиста й скупа. Гей, браття-товариство! Ось Максим Кривоніс, в ще яскравіших кармазинах, красивий, як чорт, сухий тілом, широкий маслач-чям, а великі темні очі під густими бровами так і палають розу-мом. А Федір Вешняк, мов утілення спокою і розважливості, чоловік, мов скеля, непорушний, хоч цілий світ можеш на нього оберти — він витримає, вистоїть, навіть з того світу вернеться й скаже: «Ми не відступали, гетьмане». Гамаликуватий Нечай споглядає на мене лихим своїм оком сірим, хоч знає, що я люблю його, а він любить мене, і куди ж нам дітися оди! від одного! Ганжа висвічує несамовитими своїми очима, знудьгований без самоборства, на яке готов виступити хоч і з усіма дияволами! Іван Богун наставляє свою вперту розумну голову. Запізнівся під Жовті Води. Вів до мене донців, побратимів своїх, в чистоті душі своєї вважаючи, що волю нам здобувати мають усі сприязнені. Ой Іване, ой Богуне, волю кожен має здобувати собі сам, інакше навіщо ж було всевишньому розділяти людей на племена й на-роди, даючи кожному свій звичай, свій поров і фортуна теж свою.

Бурляй жде своїх бур, суходіл для нього надто спокійний, йому радше б море, та буде тобі ще й море, Кіндрате, май терпіння, відніметься ще така хвиля супротивна, що й пу! А Дже-лалій поводить хитрим своїм оком розумшим, може, згадає, як спали з ним на одній повстині в Стамбулі, коли опинився серед невольників капудан-паші, подарований йому анатолійським па-шою, який щойно прибув до столиці і привіз бранців, узятих ним при подавленні чергової джелалі — повстання голоти, безнадій-ного й зухвалого, дивного в своєму братстві, бо були там турки й вірмени, лази й слов'яни, греки й грузини. Кум мій Кричев-ський вівся між полковників тихо, бо ще ж недавно був на службі в корони, але гамувати норів свій тяжко йому доводилося, бачив я по тому, як уперто хилить лобату свою голову та зиркає з-під кущуватих брів. Два мудрі мої старшини Богдан Топига і Мар-тин Пушкар трималися трохи зосібна біля писаря Виговського, ще не відаючи, скільки лиха зазнають од пана Йвана згодом, а Пушкар — то й смерть прийме від його рук, та хто ж спро-можен вгадати свою долю?

— Панове-товариство, друзі мої й побратими! — сказав я їм. — У цій битві вирішиться наша доля і доля народу нашого. Маємо виказати все, на що здатні, і то найвищою мірою. Часу нам відведено обмаль, це вже не пустошні степи, де могли стояти хоч і безвік, тут Україна, дивиться на нас увесь народ, придив-ляються й вороги наші, отож для байдикування і прожнування не відміряно нам часу.

Дорікають мені, ніби, визначаючи полковників та старшин, вибирав я лиш слухняних, а здібних відтручував, щоб не затьма-рювали моєї слави. Та що моя слава без вашої? Чи вона й існує? Чи можлива? Вибирав вас, та й ще вибиратиму, вважаючи, що піднімаю найздібніших, квіт народу свого, доблесть і лицарство. Слухняними хай будуть нам послі та писарі, полковниками ж та старшиною — лиш найздібніші. Покладаюся на вас, як на са-мого себе, покладаюся і вірю.

— Віримо й тобі, батьку! — загула старшина.

— Голови свої цокладемо за тебе!

— Не дамо супостатові позбиткуватися!

Одразу й стали мовити про битву. Вже тут міг я пересвід-читися, що військовий фях занадто швидко вичерпує навіть силь-ні натури. Не раз це становило трагізм воляцької величі. Мабуть, загрожувало це й Ганжі. Доконав, може, найбільшої своєї зви-тяги в житті, збунтувавши в Кам'япім Затоні реєстровиків і при-вівши їх на Жовті Води. Тепер знов ставав давнім самоборцем, який на страшних герцях б'є своїх супротивників, поки вб'ють і самого колись.

— Можу викликати на герць самого Потоцького або хоч Ка-линовського! — крикнув Ганжа.

— Ото прославишся, — спокійно мовив Топига. — Бо По-тоцький завсігди п'яний, як чіп, а Калиновський зір має нікчем-

ний, на стаю не бачить і на вистріл з лука і вже не розбере — чоловік чи стовп.

Джелалій став за Ганжу, але герцями не міг вдовольнитися, хотів обскочити табір шляхетський зусібіч, рвати й метати. Обережний Вешпак теж згоджувався, що облягти ляхів — то добре, але вискакувати супроти них не слід, треба просто додавити їх, та й годі.

Богун без хитрощів не міг ступнути.

— А коли одвести річку, гетьмане? — сказав він. — Дай мені з тисячу люду з возами та кіньми, каменю тут досить, навозимо його до Росі під Стеблів, там гарне місце, загатимо воду, та й пустимо по новому руслу. Гетьмани вважають, що сховалися од нас за Рось, аж тут прокинуться, а річки чортма, і вже козацтво йде в скоки!

— Що скажеш, Кривоносе? — поспитав я Максима.

— Обнишпорили мої хлопці все тут і знайшли яр вельми зручний. Зветься Різаний або Крутий. Як його перекопати, та ще завалити лісом, а годі загнати туди кварцяне військо, то сама січка з нього зостанеться!

— А як ти їх попхнеш у той яр?

— Можна й завести, — подав голос Нечай, який досі мовчав, мабуть ще маючи образу на мене за Княжі Байраки, хоч, властиво, то я мав ображатися на його гультайство. — Маю для цього чоловіка.

З Нечая посміялися доскочу, бо ніхто не хотів вірити, щоб один чоловік збив з пуття ціле військо, та ще й з двома гетьманами коронними, тоді я сказав, що пораджуся ще з Тугай-беєм, де поставити його орду, а кожному восібно вкажу його місце, і відпустив старшин. Згодом покликав Нечая і спитав його про того чоловіка.

— Де він і хто?

— Тут під рукою, бут козацький, служив у полку Білоцерківським, гетьмани його знають, бо не раз бував при розмовах їхніх з татарами, тлумачив.

— Клич його.

Нечай привів козака. Середнього зросту, груди колесом, голова гордо задерта, мовби й не дивиться на цей грішний світ, обличчя вродливе й сміливе. Полюбив я цього чоловіка, щойно на нього глянув.

— Як звешся? — спитав я його.

— Самійло. Зарудний. Син Богданів.

— Берешся за діло, про яке сказав мені полковник Нечай?

— Бєруся, гетьмане.

— Життям важиш.

— А що життя! Життя — це воля. А воля — в звитязі. От і життя все! Хе, життя!

— Мучитимуть тебе шляхтичі.

— Хе, муки їхні!

— Залізом припікатимуть.

— А я — Зарудний. За рудкою залізною народився, серед заліза зріс. Не злякаюся, гетьмане.

— Ну, йди, — сказав я йому, а коли вже повернувся, щоб іти, зупинив його: — Стривай. Дай я тебе поцілую.

Обійнялися, поцілувались. Нечай стояв, переводив погляд з одного на другого, не знав, вірити чи ні, тоді махнув рукою, усміхнувся, подався наваздогін за своїм козаком.

В суботу ввечора Потоцький пустив свою жолдацтво грабувати Корсунь, велів запалити найближчі фільварки, від них вигоріло все місто. Панство нищило все довируж, так ніби вже наніки полишало цю землю, ніколи не сподіваючись сюди повернутися. І це було мені на руку. В неділю я звелів переправлятися через Рось татарами і вершикам Гайжі у білих сермягах, шляхтичі вийшли перед табір, зчіпалися в дрібних герцах, стріляли, та ніхто на них не нападав, і так минув день. Польний гетьман Калиновський хотів дати битву тут, хоч поле було й не вигідне, однак Потоцький не згоджувався ризикувати військом, та й те пригадував, що, скільки разів пробував, ніколи в понеділок не мав щастя.

Увечері коронному гетьманові доповіли, що виймано буга козацького, який нібито хотів перебігти до польського війська. Потоцький велів узяти перебіжчика на мукі залізом і сам прибув на допит. Сидів, щоправда, мовчки, цмулячи горілку й наставляючи заросле густою вовною вуло на те, що діялося біля нещасного, однак прислухався шильно і кречтав вдоволено, коли матований кричав од болю. Кричить — казатиме правду. Ті, що не кричать, не кажуть нічого або брешуть. Зарудному приклали до тіла розпечене залізо, аж він зторнів увесь, але від того, що сказав одразу, вже не відступався. Сказав, що татар понад 40 тисяч, а хан іде з степів ще з більшою силою. Козаків прийшло 15 тисяч, однак ріку переходити бояться, пустили саму кінноту, та відомо ж, що в козаків голова сила — п'єші воїни, вони й найстрашніші. Щоб застати шляхетський табір, роблять щось з рікою, переймаючи воду під Стеблемом. За днів два-три і вдарять. Тоді ж надійде і хан з ордею.

Потоцький кивнув ретямістрові, який вів допит. Коли той підійшов, сказав тихо:

— Спитай, чи він знає тут дороги? Служив у Білоцерківському полку, то мав би знати, скурвин сину!

Зарудний довго й огинався, але, припечений ще залізом і виторгувавши добру нагороду, взявся вивести коронне військо прихованими дорогами на Богуслав, Білу Церкву, а тоді й до Павлочі.

Вночі Потоцького відірвано від забавки з нанями, бе помічено, що вода в річці стала нагло спадати. Виходило, що перебіжчик козацький правду казав і намір гетьмана коронного негайно відступати з цього нещасливого місця був саме вчасний. Потоцький

дав команду виступати вдосвіта, в щасливий вівторок. Тяжкі вози з поклажею довелось покинути. Взяли легші, кожна короґва по 15—25 возів. Розставлено їх у 8 рядів, а між ними все військо і по 12 гармат попереду й усередипі, а позаду — по чотири.

Так ще в темряві велічезний незграбний табір рушив угору по Росі на Богуслав, прямуючи туди, де вже ждали козаки. В Рі-запім яру Кривоніс перекопав і завалив дорогу, зашрудив воду, поробив з боків у гущавинах шанці, так що дула козацьких самопалів мали впритися в боки шляхтичам. Козаки сиділи в засідках, посміювалися в кулаки: «Як склалися ми по два кулаки, то воно аж востогнало. Як то кажуть: шадибали ми двадцять один, як не два, те один». Орда паслася по тей бік яру, щоб вилеювати пташок, які вилітатимуть. Коли б гетьмани знемацька відвернули від яру й пішли іншою дорогою, то зустріли б їх полки Вешняка і Топиги, а до них згодом приєдналася б кіннота Гаянжі і та сама орда, яка не хотіла вже тут воступатися адобиччу нікому, бо чутливим нюхом своїм перекопський мурва наюшив скарби хіба ж гакі.

Але Зарудний твердо вів панство на пагібель. Огелудні монструальний табір восьмирядовий опинився в болотистій долині між двома кручами. Одразу ж зусбіч ударили гармати й мушкети, але не шляхетські, а козацькі, коней возових і гарматних постріляно, табір розірвався сам собою, передні кинулися туди, де ніхто не стріляв, але понали на бакаї й завали, Потоцький у шестикінній кареті все ж зумів проломитися, та його обскочили, дістав двічі шаблею по голові, але відлів і був забраний у неволю. Калиновського пострілено в лікоть і теж забрано в неволю. Середина табору ще боронилася, тут січа йшла страшна, козаки змішалися з шляхтою, як зерно з половиною, бо інакше було трудно, та коли крикнув хтось, що гетьмани в неволі, сгали шляхтичі хапати відмілік мовей, вириватися хто як міг, так прорубалися крізь орду кінні короґви Криштофа Корицького і Костянтина Клобуковського, решта була побита або ж трапила в неволю, татари нивали панів до жердок, в'яжучи докупи і вельмож, і ротмістрів, і простих жолдаків. Труни стелилися в яру, як листи восени, кров текла рікою, страх обіймав землю і небо. Співали згодом сумно коваки:

Гай, там річка, через річку глиця,
Не по одному ляхові восталась адовнца.

Хто не мав нічого, то приплатив або ж власним життям, або волею, немандрувавши до Криму, а панство ще й тірко зітхало, згадуючи, які дорогі ризштунки втратили. Намети дорогі, ридвани й коляси рвкішні, волото й срібле столове для гощення рицарства в обозі, убрання, хутра, прикраси, кіньська зброя, коштовна зброя, сила-силена добра небаченого вібрана була в таборі, і все те козаки й ординці в одну годину так «уходили», що й сліду не восталось. Вдяглися в кармазини й састі, вкривали коней

шовками й оксамитами, по чотири жупани разом на себе натягали, не знаючи ціни, срібні гербові тарілки по талюру спиритням продавали або на глум заставляли шинкарям за квартиру горілки.

Підскочавши до панських повозів, вельми дивувалися, що пани так догідно їздять, зазирали в карети отвористі, розхитували на високих ресорах мальовані коляся, сміялися:

— Ану ж, Гараську, заліз на оте сідало, чи бач, яке шту-дерне!

— Та воно ж таке хистке, що, горілки не пивши, й не всидиш!

Потоцького приведено до мене. Був одурілий не так від ударів шаблею, як од розгрому, дивився на мене тупо, але мовчав. Мовчав і я.

— А що, пане гетьмане, чи пустити його, чи дати йому по гамалику? — спитав котрийсь із козаків.

— Відведіть його до Тугай-бея. Калиновського теж, і Сенявського, та й усіх ясновельможних.

Гей, пане Потоцький, пане Потоцький!

Глянь-обернися, стань-задивися і скинь з серця бути,

Наверни ока — котрий з Потока. Ідеш до Славути —

Невинні душі береш за уші, вольность одеїмуєш.

Гей, поражайся, не запайся, — бо ти рейментаруєш.

Сам будавою в сім руськім краю, як сам хочеш, керуєш.

Мій бога в серці, не лий у легці шляхетської крові,

Бо світ чорнієть, правда нищїєть, а все ку твоїй волі.

Гей, каштеляне, коронний гетьмане, потреба нам чола

Ще пам'ятати і поглядати на задні кола.

Жони і діти де ся мають ходіти наші на потім.

Гди нас молодці тиї, запорожці, набав'ять клопотом?

Глянь-обернися, стань-задивися, що діється з нами,

Поручниками і ротмістрами, польськими синами.

Глянь-обернися, стань-задивися, видайш людей много.

Чи ти звоєєш, чи їм вгодуєш — бо то в руках бога.

Бо то єсть здавна заслуга слава запорозького люду.

Будь я розбитий отак Потоцьким, то сконав би на палі і співали б кобзарі по всій Україні про мое мучеництво. Мені ж самому звіряча мстивість, така люба панському сердцю, невластива була і огидна. Не мстився на Шемберку, не хотів цього робити й з гетьманом коронним. Попервах мірився навіть одпустити його на всі чотири вітри. Хай знає козацьке благородство, коли сам до нього не доріс, та й не доросте ніколи! Та треба було платити ханові, а ще: рятував цією неволею папа краківського від сорому. Бо яка ж ганьба йому, коли б відпустив його. Без війська, без асистенції¹, розбитий, одурілий од п'ятики, озлоблений, лихий.

Міг я дозволити собі великодушність, бо ніби згори відав про свої перемоги. Мав велике передчуття своєї фортуни і сміливо йшов навстріч загрозі, і ніхто з ворогів цього не зауважив і не стривожився. Тракували мене з дня втечі на Січ дрібним бунтів-

¹ Тут: належного супроводу, почту.

ником, не змінили сеї думки й після того, як рушив я з Січі, в певитлумачальному заціпенінні ждали, поки розбив я молодого Потоцького на Жовтих Водах, а тоді й старий Потоцький так само безвільно стояв і ждав мого удару, як від обуха. Дивне за-сліплення чи, може, зарозумілість шляхетська і за давнена зне-вага до козацтва призвели можновладців до ганебних і страхіт-ливих поразок. Вважали, що тільки в шляхетській крові муж-ність, фантазія і високі зльоти розуму, а в хлопській самі лінощі, тяжкість та горілка, розбавлена шинкарями водою. І якою ж ці-ною мали платити за ту зневагу, оплакуючи цвіт свого вояцтва, полеглий на Жовтих Водах і під Корсунем, гірко мовлячи: «Річ Посполита лежала в поросі й крові коло ніг козака».

Гей, обізветься пап Хмельницький
Отаман-батько Чигиринський:
«Гей, друзі-молодці,
Браття козак-запорожці!
Добре знайте, барзо гадайте,
Од села Сяткив до города Корсуня
Шлях канавою перекопайте,
Потоцького виіймайте,
Меші в руки подайте!
Гей, Потоцький, Потоцький,
Мавш собі розум жіноцький!
Не годнись ж ти воювати!
Лучче ж тебе до пана Хмельницького віддати
Спріі кобилни жувати
Або житньої саламахи бузньовим молоком запивати!»

Мав я лиш одну втрату під Корсунем, може, й найтяжчу для мене, бо не знайдено і не впіймано мого запеклого ворога Чаплинського. Чи він був з військом, чи й не було його, та тільки ні серед мертвих, ні серед живих не змогли відшукати меткого підстаростки, хоч я пустив на те діло ще меткішого свого Іванця Брюховецького, звелівши йому прохідити всі ліси й байраки, розкопати навіть вовчі та барсучі нори, шукати на землі й під зем-лею, на воді й під водою. Іванець не повертався, і Чаплинського не було. Вже я знав: і не буде. У Іванця порожні руки, тому й не квапиться до мене, щоб не скуштувати мого гетьманського гніву.

З страшного побоювання в Різанім яру Нечаєві вдалося ви-хопити Самійла Зарудного, скатованого, напівживого, під загро-зою смерті щомиттєвої, якого пани везли перед каретою самого пана краківського. Удар козаків був такий нагальний, що при-ставлені до Зарудного катюги не встигли добити його, самі при-плативши життям од козацьких самопалів. Так Самійла приве-зено до мене. Він захотів стати перед гетьманом і вперто домігся свого, хоч я й просив його лежати на возі, знаючи, як йому тяжко переносити нелюдську муку.

— Перед гетьманом преславногo Війська Запорозького та ле-жати? — скреготнув зубами Зарудний. — Тоді павіщо ж чолові-кові таке життя! Коли жити, то стояти!

І він випростався переді мною і полковниками, і гордо випнув груди, і скинув обличчя, а зубами заскреготів од болю страшного, і лице в нього було зчорніле від муки, в пекельнім засмагу, так ніби то вже відсвіти й не од панського катування залізом, а від вогнів пелюдських, диявольських.

— Що ж, Самійле, брате,— мовив я,— переніс ти таке, що смертним простим судилося хіба що в долині Йосафата. Немає в цілому війську нашому такого чоловіка, та не знаю, чи й колись буде. Тому номіную тебе генеральним суддею Війська Запорозького, вірячи, що станеш на сторожі нашої справедливості, бо знаєш ціну її найвищу.

Зарудний схитнувся, всі бачили, як тяжко йому дається щонайменший порух, та він здолав біль і вклонився мені гордо.

— Дяка, гетьмане ясновельможний. Честь для мене це найвища, життя своє покладаю, а дотримую і збережу!

Нечай підпірав Зарудного одною рукою, другою підніс ківш із горілкою.

— Виий, пане Самійле, хай хоч трохи панські гостинці тобі забудуться. Ще вчора був я для тебе полковник, сьогодні ти вже для мене суддя генеральний! Бач, як воно обертається! Думав я: хребет даний чоловікові, щоб голова у штани не впала. Тепер бачу: ще й для того, щоб високо тримати голову там, де треба.

— Отож, Нечаяю, гаразд мавиш,— похвалив я його.— А ще б згадав ти, що не слід сунути голову куди не слід.

— Як петлю маєш на гадці, гетьмане, то згода! — засміявся Нечай.— Бо й хто б же то в неї сунув свою шию з головою разом! Та тепер хай про петлю шляхта собі думає, а нам веселитися та бога хвалити, гаразд їсти-пити та гарно походити! Вже й тобі, пане гетьмане, час у кармазини вдягатися та серце своє звеселити, а то ніби й про тебе давня та пісня: «Ой Богдане, Богдане, запорозький гетьмане! Ой чого ж ти ходиш в чорнім оксамиті?»¹

Я тільки усміхнувся на ту мову. Вже анав, що, хоч і ведуся просто, без розкошів, однаково ж докорятимуть і пихою, і розкошами, і здобиччю. Мовляв, тільки з-під Корсуня відіслав до Чигиряна тринадцять возів шестиколісних, наладованих багатством усяким, коштовностями, золотом, одягом. А куди б же мав одправляти здобич, як не в Чигирин? Був гетьман, стояле за мною ціле військо, мав зодягати його, зброїти, годувати, давати чоботи, свити, самоцали, барабани, гармати — звідки ж брав би, коли б не став дбати одразу вже до першої битви? Колясь, ще за часів Остапа Дашкевича, Чигирин і засновано було на краю степів як складовий ковацький город. Складали там адобич, звозили поранених, приводили на зимівлю військо, вготовляли всілякий припас і анадобу, вже сто літ тому думали про те, ще стане колись цей город, може, й столицею ковацькою, — те ось і була

¹ Пісня про одного з перших запорозьких гетьманів XVI ст. Богдана Рожинського, в якого орда вбила матір, а жінку вабрала в яокр.

тепер така нагода, і справді велів я збирати найзначнішу здобич, яка по руках не розтікалася, та відправляти до Чигирина. Ще з початку битви в Ріванім яру, як Кривоніс аакрутив свою веремію, послав я Демка Лисовця з сотнею козаків, щоб захопили всі великі вози, позоставлювані шляхтою, а тоді шукали щоб у погромленому таборі бочонків із золотом, бо сказано було перебіжчиками, щоби Потоцький везе залеглу за кілька років королівську плату реєстровикам, деь чи й не триста тисяч золотих. Гріх було б пустити те золоте в розпорешу, мало воно скласти перший скарб нашого вільного війська.

Та вже й битва давно скінчилася, вже й коронних гетьманів поблагословив я в бусурманську певолу, вже й полковники мої поскладали реляції гетьману, а Демка не було й не було, аж я став тривожитися, щоб не сталося з ним, як із Самійлом у Княжих Байраках. Бо втрачаєш завжди найдорожчих людей, і нема ради.

Я сидів при свічці в просторому своєму наметі, джури стягли з мене чоботи, щоб дати простір ногам, покликаний мною Виговський Іван стояв коло входу до намету з наготовленим до письма приладдям.

— Що, пане Йване, як гадаєш, чи не слід написати всім володарям, щоб повідомити про нашу перемогу? Так, мовляв, і так, ваші величності, кланяємося вашому маєстатові і вітаємо народи ваші в ім'я народу нашого, який заявляє про себе світові двома великими виграними битвами, більших за які вже не буде — отож, входять сей народ український в історію, а сталося се року божого такого-то, дня й місяця он якого.

— До кого велиш укласти такі послання?

— Найперше до православного царя московського, тоді до султана турецького, його королівській мосці Владиславу, князю семиградському Ракоці, господарю молдавському, може й королем шведському, французькому та англійському, не знаю, чи й Венечії треба одразу, папі римському й згодом можна, коли про віру писатимемо, бо ще по землі ходимо не коліна в крові, до неба й голову неспромега піднести.

Тут з'явився Демко. Доволі розшарпаний і вимучений, таким його ніколи не бачив.

— Дозволь, гетьмане?

— Чи ти не за Потоцьким ганявся? — посміявся я. — Так він уже давно в ликах. Чи, може, з ведмедівською пошівною¹ зчепився та паселу вирвався?

¹ Про ведмедівську пошівну була приказка: хоробрій, як ведмедівська пошівна. Приказка ж пішла з жартівливої пісечки отакої:

Ведмедівська пошівна
Горес учинила:
Сімсот турок-яничар
З коней повадила.

Горес — тут означає «перемога».

нілу чуприну Демко.

— Знайшов?

— Знайшов тут двох козаків.

— З бочонком?

— Та ніби й з бочонком, ніби й без бочонка. Дозволь впустити їх сюди, гетьмане.

— Хай увійдуть. А то я все полковників самих слухаю та ось писаря. А козаки до свого гетьмана й пробітяться й можуть.

Увійшли два козарлюги, вогник над свічкою алякано застрибав, похилився, я прихистив його долонею, глянув на них прихильно.

— То й що, панове-молодці?

Вони стояли, поштовхуючи плечем один одного, прокашлювалися, ніяк не могли вирішити, хто ж має казати.

— Зветися як? — поспитав я.

— Я-то й Кирило ніби, — сказав один, — з Гончарів.

— Батько горшки ліпив, а ти товчеш?

— Та коли вони під ноги попадають, та ще чужі, то що ж, пане гетьмане!

— А я Василь Замриборщенко! — товстим басюрою повідомив другий.

— Та вже кажіть панові гетьманові, що знаєте! — прошепотів їм Демко.

— Ну, то ми ото з Кирилом, та ще там з хлопцями... — почав Замриборщенко.

— П'ятеро нас було, — додав Гончар, — воно ми ліку й не вели, бо не було на те потреби, а вже, туді, як стали коло того папа, туді, так і вийшло, бо вже не обійдешся, туді...

— На папа й не напоткнулися б, бо чалапкався в шувари, то й хай би собі чалапкався. Так дуже ж був товстий, — перехопив мову Василь. — Таке як кабанюра саялий вибарлюється тобі. Ну, то ми його попідбичю — штрик! А він не в скоки, а репетувати. Лайдаки, мовляв, гультяйство і хто там ми ще. Не встану, каже, хочу тут умерти і душу свою заповідаю своєму, значить, панському богу. Ну, ми тоді переморгнулися та забігли ззаду та спереду, двое за руки, двое за ноги, а п'ятий з тилу за чуприну. Так і вийшло, що нас п'ятеро. Ну, ото пурпелимо папа, щоб татарам його здати чи там якій бечері, а пан репетує: «Лайдаки, чуприну мені пошкодите!» — «Та чи тобі, сучий сину, кажемо, в чуприпі весь гонор!»

А тут пан осавул гетьманський. Як побачив нас за такою роботою, та як тупне ногою. Мовляв, кидайте свого такого-сякого папа та йдіть за мною! І ото одним пальцем нам мель-мель — мовляв, за мною йдіть, а другий собі па уста, щоб і пари з уст. Та нам що! Приводить до якогось воза, всього в залізі, а потрошеного. З гармати, видно, в нього пальнули добряче. На возі й добра ніякого, один бочонок.

— Та й не бочонок, а барило, туді! — перебив Кирило.

— Таки добряче барило. Залізними обручами так обшпуговане, що й саме піби залізне. Пан осавул і каже: беріть. Ми за барило — еге! А його й не зрушиш. Наче чорти його до воза пригнули. Ми й так, ми й сяк, а пан осавул нагаєм нас по спинах! Мовляв, пана нести вмiли, а цього не зметикуете!

— Це ти вже нагая пускаєш? — поглянув я на Демка.

Демко промовчав, але вмовкли й козаки.

— Ну! — підігнав я їх.

— То ми вже після того нагая здобулися якось. Та те барило покотом.

— Куди ж ви його котили?

— Чорти ж його маму знають! — сказав Кирило. — Десь, туді, пан осавул хотів його схвати, коли, туді, нагодився пан осавул генеральній.

Нарешті й мені стало роз'яснюватись в голові.

— Іванець? — спитав я Демка.

— Так.

— Де він?

— Боявся тебе гнівити.

— Де?

— Тут недалеко.

— В бочонку що?

— Те, що шукали.

— Веди його сюди!

Іванець довго й не барився. Вскочив до намету, ушав мені до ніг, мукав:

— Пане гетьмане, пане геть...

— Ану, хлопці, — звелів я, — притримайте пана осавула за руки та ноги, а вже за чуприну я його сам притримаю. Демку, де той нагай? Та принеси попоу з мого коня!

— Батьку, прости, — притиснутий козаками, благав Брюховецький, — беріг, щоб не пропало, прости, батьку!

— Ще тобі й честь, як шляхтичеві, — посміявся я, — не па голій землі хльости дадуть, а на килимку! Ану, Демку, накрий його попоу.

Демко кинув попоу на Іванця, і я вперіштив нагаєм, цілячись Іванцеві впоперек спини. Той рвонувся, але козаки тримали міцно, я вдарив ще вдовж, а тоді навскоси, нагай стріляв по пупкій попоні, ніби прядив'яна пуга, Іванець кричав не так од болю, як од переляку й ганьби, а я шмагав його щосили, виганяючи з себе злість, яка назбиралася, може, й за роки цілі, примовляючи за кожним ударом:

— Шкуру б з тебе спустити! Шкуру б з тебе! Знатимеш, як чужого меду їсти! Знатимеш, що шукати! Де Чаплинський? Де? Послав тебе за чим? За чим? За Чаплинським чи за золотом!

Знесилившись, кинув нагай, показав козакам, щоб одпустили, махнув рукою Брюховецькому, який знову кинувся мені до ніг:

геть! Демкові звелів дати козакам по двадцять золотих, сам знову засів з Виговським, що все те бачив, але не промовив і слова, та й тепер взявся обдумувати зі мною послання до можновладців, так ніби нічого тут у наметі й не сталося.

І знов мав би я насторожитися такою лукавою атрегенцією¹ пана Йвана, однак і цього разу обплутав він мене шовковими путами, а вже хто двічі піддався комусь, то може піддатися і втретє.

Я охолоняв поволі, як поля після заходу сонця. Душі моїй треба було руки, щоб погладила мене тихо і лагідно. І ось пан Виговський зумів поглядати мене словом своїм згідливим, думкою погідною, ступав довкола мене, як по тонкому льоду, і моя свавільна душа успокоїлася і сповнилася прихильності до цього обережного чоловіка.

Снилися мені два лебеді, один чорний, другий білий, пливли вони по тихій воді й сумували навперекір усім, хто не закоханий. Снилось чи й не снилось, бо Виговський пішов од мене тільки перед світом, довго й тяжко укладали ми послання до володарів, не раз і не два зривався я на пана Йвана, лютівся, коли щось виходило не так, власне, обидва ми вперше в житті взялися за таке незвичне і, як виявилось, вельми непросте діло, Виговський пробував то там, то там повертати мене на всілякі хитрощі й викрути, вважаючи, що я не помічу й піду тою стежкою, мов бичок па налігачі, але думка моя працювала потужно, виставивши навсібіч колючі застороги, і на них щоразу натикався хитрий пан писар, і коли не встигав вчасно відскочити, то було йому зле. Кілька разів мало не кидався я на нього з кулаками, іноді кортіло похрестити лукавого писаря нагаєм, як Брюховецького, однак Виговський встигав злагіднювати шорстку мою душу, і ми посувалися далі, хоч і поволі, зате не без користі.

Відпустивши Виговського, я задрімав трохи, сподівався хоч уві сні побачити Мотронку і почути її голос, а припливли ці два лебеді, не зпати де й узявшись, а тоді пільма згустилася до чорноти нестерпної, і з її ядра зродилася світляна хмара, з якої вийшов мій Самійло.

— Здоров будь, гетьмане,— сказав привітно.— Радію твоїй великій перемозі.

¹ Тут: підлабузництво, хитрування.

— Не знаю, як вестися з тобою,— одповів я.— Зичити тобі здоров'я? Але ж ти дух не смертельний. Казати нашим звичаєм: «Чолом»? А в який же бік бити чолом, коли ти дух всюдисущий?

— Поводься, як з власною мислю, гетьмане. Одсунь її на відстань і побачиш, в чім її сила, а в чім хибусь.

— Кому ж про це розкажеш?

— Знай сам — і вже цього досить.

— І що? Каратися сумлінням? Чи сповідатися перед тобою?

— Сумління надто невизначена субстанція. А я дух — так само невизначений. Дві невизначеності затяжко навіть для такого чоловіка, як ти. Тому приходжу до тебе, як твоя мисль. Відпни ти вже великий чоловік.

— А чи треба міряти людей?

— Про це не питають. Воно приходить само собою. Як сказано: «Тоді ти будеш царем так широко, як схоче душа твоя».

— Скажу тобі по щирості, Самійле, що іноді мною вже заволодівало відчуття величі, і тоді ставало страшно.

— Є велич від учинків, а є — від оточення, від хвали, лестощів і повзунців. Ось був у тебе цілу ніч Виговський. Як вівся, що кавав?

— Слухав поштиво, не суперечив. Не хвалив мене, ні в чім не запобігав.

— Але й про козацьку силу змовчав. А писарі твої склали вже вірші на Корсунську перемогу, і мав би пан Іван тобі їх принести.

Зри убо, коли єсть храбра і непобіждена
Козацька в війні сила тверда, мужественна.
Якже всю гордість ляску до кінця смирила
І всю їх під позі смиренно слонила.
Бгда під Корсунем сих смерті предаваху,
Гетьманів і військо храбро прогоняху,
Где воїнство хлопами вавомшпи звати
І привужденні землі во корнсть оддати.
Помпож, боже, па віки козацькую славу
І покори під позі врагів наших главу.
Да буде всігда плідна козацькая мати,
І діти її в силі всігда процвітати!

— Незграбна муза писарська,— сказав я.— Остерігав Виговського перед незграбним словом книжним, тож і не наважився він нести до мене такі вірші. Багато темряви напущено навіть у письменні голови, а як її вигнати звідти?

— Будь обережний, Богдане. Тепер у тебе влада безмежна і велич запаморочлива, а від них теж треба очищатися, бо гріхів, алочинів, неправди там ще більше, ніж у підлій пониженості й мотлосі. Коли люди пролили свою кров за дорогу їм справу, їм уже ніщо не завадить проливати чужу кров, аби лиш утримати завойоване. Так пояснюється шлях від першого мученика святого Стефана до чорних вогнищ іпквізациї.

— Що ж порадиш, Самійле?

— Зупинись і подумай. Гарячі голови штовхатимуть тебе далі й далі, а ти будь упертим і незбагпенним — і для ворогів, і для друзів.

— Може, й для самого себе?

— Це теж часом буває корисно.

І з тими словами залишив мене самого. Не встиг сказати Самійлові, що мав уже до цього намір іти під Білу Церкву і стати там у межах, означених ще древніми київськими князями, а тоді вести переговори з королем і його сенаторами. Та мав казати це не духові безплотному, а козакам своїм, які гучно, з музикою, з високо піднятими хоругвами, в радості й піднесенні вирушили вже другого дня широкою долиною Росі, приспівуючи своєму походові:

Ішли ляхи па три шляхи,
А козаки на чотири.
Шапочками заяскріли,
Шабельками заясніли.

Кучерявилися верби, зелепіли трави, лежали лагідні поля, повні сонячного блиску, ласкавили личка дітей, які вибігали на-встріч козацькій силі, жінки дарували усмішки, бабусі виходили з відерцями води й куваликами — дати напитися воїнам на по-ході.

Земля моя м'яка і добра, і люди на ній з м'якими серцями. Не було в них каменя в помислах, не було в душах того, що гнітить, та коли вже вибухали гнівом, то були страшні. Я мав по-керувати гнівом тим. Хіба не було Наливайка, Павлюка, Острянина ще за пам'яті одних бабусь і хіба не жила завжди надія у їхніх душах? Затягли козаки, прихилилися, поки підросли діти, а тоді з'явився я — страшний для шляхти гетьман Богдан Хмель — і відродив падію, а з нею мала прийти й віра в майбуття, без якої народу не існує. Що вище — віра чи падія? Надія живе в людині від самих її початків, віра приходить згодом. Іноді й зовсім не приходить. Іноді змінюється, як вітер. Я почав з богів земних, а треба було з небесних. Поки не повалиш небесних, земні триматимуться. Козаки мої йшли розлогою долиною Росі та знай виспівували про свої перемоги па Жовтій Воді і під Корсупем, тепла земля стелилася їм під ноги шовковими травами, і нічого їй не треба їм, окрім цієї землі. Моя ж думка вже летіла далі, сягала й небес понад нами, бо чоловік живе на землі, але й під небом, під стихіями і їх битвами. Всім битвам стихій настає кінець, коли в справу втручається людина. Бог тільки спостерігає, пічому не падаючи переваги. Людина не може бути такою байдужою. Небо, вода, земля, сонце, вітри — ці титанічні сили завжди перебувають у таємній змові, тому людина вибирає щось одне і йому покровительствує. Ми стали одною з стихій, але ніхто ще не міг цього збагнути, всі паті вчинки мірялися звичними мірками, всі мої вирішення й памері трактувалися в погляду слухняного підданства навіть тоді, коли стало відомо,

що король Владислав, застудившись на полюванні, помер у Литні за шість днів до Корсунської битви, на щастя не довідавшись про ганьбу свого війська.

Львівський міський райця Кушевич писав після того, як став я під Білою Церквою: «Мусимо признати в тім чоловікові велику поміркованість, яку він справді не по-варварськи виявив, не наступаючи далі з своїм побідним військом по тім, як знищив майже до решти військо наше і довідався про смерть королівську; заявляє тепер і публічно, і приватно, що, як з тяжкого мусу наступав на кварцяне військо, так тепер сердечно жалує розливу християнської крові, складаючи вину на фатальну нашу малодушність і страх, з великим соромом нашого імені заявляє, що щастям своїм зовсім не заноситься, ані тішиться з нашого нещастя, знаючи вдачу фортуни, що, як облесниця, а не щира приятелька, зваблюючи великими надіями, зводить смертних на погибель; прагне — не знати, чи щиро — спокійно сидіти собі за Дніпром і там при давніх вольностях нести повинну службу і сповняти накази...»

Я ж зупинився не для підданства вірного, а для впорядкування стихії, яку сам же розбудив і випустив. Після Корсуня вся Україна спалахнула повстаннями. Не треба було вже ні моїх універсалів, ні закликів. Земля очищалася вогнем, визволялася з-під панського гніту після перших моїх перемог. Перелякана шляхта, папи, орендарі, лихварі, урядники, католицькі й уніатські проповідники, взявши ноги на плечі, утікали за пограниччя, яким стали Полонне, Заслав, Корець, Гоща. Я послав довірених своїх на Лівобережжя, щоб повдати його з своєю силою. Тепер пускав силу на Брацлавщину, на все Поділля, бо в самого сили тої не помешувалося, а щодень побільшувалося, і вже й полічити всіх прийшлих ніхто б не зміг — чи то було їх п'ятдесят тисяч, чи сімдесят, чи й усі сто. Хан кримський, щоб не пропустити наювання здобичі, квапився до мене з ордою своєю (на те й мій глек па капусту!), та що то була тепер за орда — одинадцять тисяч усього — порівнюючи з тим велелюддям, яке гриміло в широкій долині Росі!

Всім здавалося, що я зупинився і навіть розгубився від своїх перемог, я сміявся в душі з тих сліпих людей, бо ще ніколи не рвався вперед, як тепер, а робити це можна й тоді, коли стоїш на місці. Я не мав часу озиратися. Хто озирається — гине. Вперед, далі, прорубуйся, пробивайся і веди за собою всіх, бо тільки ти знаєш, куди, чого, навіщо, тільки тобі відкрилася таємниця вічності. Вічності я не лякався. Довго й тяжко йшов до мети свого життя, часто й неспвідомо, віддавав усю снагу й силу, тепер, досягнувши й осягнувши, міг спокійно дивитися в обличчя долі. Бо звершив діло свого життя. Знав, що часу мені відпущено обмаль. Настороженість, недовір'я, підозри, байдужість, зради — все це я мав зламати, пускаючись іноді й на хитрощі, і на підступи.

Перед Варшавою вдав, ніби ще не відаю про смерть Владислава, і визначив послів козацьких до короля з тим, щоб викляли йому всі наші кривди. Послами назвав Федора Вешняка, Григорія Бута, Лукіяна Мозиру і писарем до них — Івана Петрушенка. Дав їм власноручного листа до короля, списавши в тім листі все, чого назнавав народ мій од його магнатів та й від нього самого, бо ж то він роздавав маєтності, староства, волості, і виходило, що королівським іменем прикривалися всі, хто вимагав з України жита й пшениці, м'яса й меду, плоду і виробу.

Я писав: «Скаржимося на панів державців і уряди українні, що вони, хоч мають нас у повній послушності, поведуться з нами не як годилося б поступати з людьми рицарськими, слугами королівськими, але гірші чинять нам утиски і неспосніші кривди, ніж невольникам, так що ми не тільки в майні своїм, а і в самих собі не вільні.

Хутори, сіножаті, луки, ниви, ріллі, стави, млини — хоч що б панові урядовому сподобалося в нас, козаків, — силоміць одбирається, нас самих без усякої вини обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць саджають, на смерть за наші маєтки забивають, і так силу товаришів наших пораняли й покалічили.

Десятину пчільну і поволощину беруть у козаків зарівно з міщанами, хоч вони мешкають у маєтностях королівських. Синам козацьким невільно тримати при собі старих матерів ані батьків рідних у старості їхній, вигонити ж їх від себе теж не годиться і гріх, отож мусить козак-неборака за них давати чиши і всяку повинність міську.

Жонам козацьким, зостаючись вдовами по смерті чоловіків, не те що трьох років, а хоч би й одного не вільно прожити — хоч би яка стара була, — одразу підтягують її під податки панські зарівно з міщанами і без милосердя грабують».

Я писав: «Панове полковники королівські теж поведуться з нами не так, як обіцяють і присягають: не те щоб мали нас боронити в наших кривдах від панів урядників, а ще їм помагають проти нас з панами жовнірами і драгунами, котрих при собі мають. Що б тільки у нас котрому сподобалось — чи кінь якийсь добрий, чи зброя, чи щось інше, — відступай йому нібито продажею, але півдурно, а не відступив — тоді журись, небораче-козаче, собою!

Від або яловця на осібнім місці челяді жовнірській не попадайся, сіно в скиртах і збіжжя зжате в полях забирають силоміць як своє власне. Коли ходили на звичайну залогу в Запоріжжя, і там наші пани полковники чинили нам велику неволю в свободнім уживанні нашим. Не можучи бувати на здобичі морській, мусив убогий козак працею своєю виживлятися: хто звіром, хто рибою рятувався; тим часом з тих, що лисів ловили, brano по лису від кожної голови, хоч би козаків і п'ятсот було, а як не спіймав лиса, відбирають у козака самопала. Хто рибу ловив — улов на пана полковника, та й не дрібну рибицу, а осет-

ра, білорибидю чи стерлядь, і як немає коня, тоді водою, на підводі, на плечах власних доставляй. Од здобичі, як бог часом пощастить,— половину, не кажучи про ясир, який увесь одбирали, так що не мав бідний козак за віщо й приодягтися».

Я писав: «Аби вирвати від козака, що у нього побачать, зараз до тюрми, до в'язниці, давши абияку причину. Викунай тоді, козаче-небораче, свою душу до наготи, віддавай своє в нагороду.

Інших кривд і виписати трудно: як з нами немилосердно чинять, знущаючись над нами пелюдськи, маючи нас за поникачів — народ од віків вільний і полякам прихильний і помічний».

— Хай там пани розбирають усе, мною списане,— сказав я Вешнякові, даючи йому лист свій.— Вистачить їм надовго, ви ж стійте твердо і домагайтеся відповіді й задоволення на кожну з кривд полічених. Сам же гетьман, мовляв, домагається, щоб йому виданий був грабінник Чаплинський. Інакше — шкода й говорити! Про смерть короля, мовляв, гетьман не знав, одправляючи посольство, та коли вже спіткало таке лихо корону, то беремо на себе повноваження подати голос на конвокаційному сеймі. До голосу вас, мабуть, не допустять, але ви сидіть у столиці, хоч би вас і виганяли. То для нас буде ще одною зачіпкою. Хоч можуть нани й пом'якшати тепер, та то вже побачити сам.

Іслам-Гірей прибув з ордою, став на краю долини, розп'яв свої шатра багаті, ждав мене на поклон, а я ждав його, бо й що він тепер був супроти моєї сили! Кілька днів тривало між нами мовчазне змагання, та я міг тепер витримати будь-що, бо кинув виклик і не таким можновладцям, як цей маленький володар убогої орди. Врешті Іслам-Гірей не витримав, прислав своїх мурз, тоді великого візира Сефер-казі-агу з урочистими звідомленнями про своє священне прибуття, по чому й сам впрушив з своєї ставки з неймовірним галасом, пихою, пишнотою і марнотою.

Я стрічав хана з генеральною старшиною і полковниками перед своїм наметом простим, обійнялися й поцілувалися з ним, як з рівним, гармати били на повітання, козацькі довбиші грюкали щосили в барабани, найвусатіше й найдоблесніше козацтво повнесло ханові багаті дари, наші крики «слава!» і татарське «ур!» алялися в судильний могутній гук, од якого дрижав простір і прихилилося небо,— ми мовби знов переживали свої великі перемоги, своє молодецтво і свою волю, якої відібрати вже не могла тепер у нас ніяка сила. (Згодом на сеймі хтось з вельмож скаже про цю нашу спілку з татарами: «А що козаки до такої ліги з татарами вдалися, за але їм мати не слід. Бо й до самого пекла вдалися б, аби тільки позбутися такої певолі й гніту, яких від нас небожата терпіли»).

Для мене ж ціною найвищою всієї цієї врочистості мав бути мій Тиміш, якого ждав од хана. Де він? Чи живий? Чи тут?

Майже не приховував я свого нетерпіння, не вмів погамувати своє серце, зиркав на Іслам-Гірея мало не з ненавистю, та хан

не міг зрадити свого східного увичасня, він пасолоджувався повітаннями, тоді приймав дари, тоді вигідно розсівся на килимах і ждав, щоб я сів разом з ним, тоді була розлога й квітчаста промова ханська, од якої в моїй голові гуділо, як у порожній бочці, однак я вимушений був і собі відповідати нещирою розквітчаною промовою. І тільки тоді хан скривив свої схожі на чорні п'явки губи, чи й випустив з них якесь слово, чи й ні, та на те скривлення одразу заметушилися його двораки, розступилися, рідсунулися — і я побачив Тимоша, який ішов до мене, пагинаючи свою непокірливу голову.

— Батьку!

— Сянку!

— Оце ж, батьку, й не підждав мене та не дав мені стукнути хоч миршавенького панка?

— Ще стукнеш, Тимоше! Радий, що бачу тебе в доброму здоров'ї та й не в безголов'ї. Не марнував часу в ханській неволі.

— Чом би мав марнувати? Шаблею рубав, з лука стріляв, рука тверда — хоч і коня на всім скаку зупинити!

Я всадовив Тимоша біля себе, поглядав на нього, впізнаючи й не впізнаючи, втішався серцем, але й стурбованості відігнати від себе не вмів. Рука тверда. А голова? І що більше важить у гетьманського сина — рука чи голова?

Але вже почалося частування Іслам-Гірея, і я мав оддатися лиш цьому, забувши про все інше.

Хай ніхто не відає і не знає, про що Хмельницький думає-гадає.

Ожив пан Адам з Брусилова, сенатор королівський Кисіль, благодійник наш навзворт, що вже понад десять років щоразу ставав посередником між козаками і панством, і щоразу те посередництво виходило нам боком. Тепер пан Кисіль знову мав нагоду почати обтоптувати Україну, як ведмежий барліг. Хижі стрільці ступали за ним слід у слід і блідооко визирювали продаханий отвір у снігах, ждучи, щоб вискочив потривожений тим обтоптуванням ведмідь, а вони б уже його з рук не випустили.

Та надворі було літо, і стрільці ведмедеві не страшні, а смішні. І пан Кисіль втратив свою зловісність після Жовтих Вод і Корсуня. Знав він де вельми гаразд, тому не пробував грозитися, а кинувся до вмовлянь. Прислав до мене в табір під Вілу Церкву ігумена Гощанського монастиря отця Петронія з листом,

звелівши ігумену вдатися спершу до мого сповідника отця Федора за поміччю. Хитрий пан сенатор боявся, що з його посланцем не захочу й словом перемовитися, коли ж приведе його до мене довірений мій чоловік, тоді вже змушений буду прийняти отця Петронія і вислухати, з чим прийшов.

Ігумен був високий, кощавий, хрест па його рясі висів такий тяжкий і замашний, що піби й не для благословінь, а для биятики призначався, немічний тілом отець Федір поряд з Киселевим посланцем вигляд мав не вельми показний, і я трохи собі аж підсміявся у вус, дивлячись на цих двох, бо хто ж його привів до гетьмана? Умів же пан Кисіль добирати собі людей, ой умів! Інший би на його місці поровив пропхати до мене якого-небудь пікчемного чоловічка, щоб прослизав крізь козацькі сторожі, як вуж, пробирався пепомітно, як чума. А пан Адам послав оцього розбишакуватого ігумена, що розштовхає будь-які патовпи, прокосити своїм хрестярою щонайгустіші заслопи.

— З чим пожалував, отче? — не вельми гостинно зустрів я Киселевого посланця, хоч і привів його до мене отець Федір.

Петроній вклопився мені до самої землі і, притишуючи свій громовий голос, сказав:

— Просив тебе уклінно, сину мій, сенатор Кисіль прочитати його листа братського.

— Заодно не велів тобі, отче, кликати мене гетьманом, а тільки сином? — мало не вигукнув я йому в обличчя.

Гнів, що призибувався в мені упродовж багатьох років, може й протягом цілого життя, готовий був вихлюпнутися па цього бородатого ігумена в забійканій рясі. Гнів уже й не за себе самого, а за гідність гетьманську, за парод свій і за свою землю. Не був я вже просто собі Хмельницький, смертний чоловік з плоті і крові, з такими чи такими гідностями, — став символом, прозивним поняттям, яке віднині означало так багато, що не охопила б того всього ніяка людина, ніяка особистість, не вмістила б у собі, не вважала б своєю власністю. І коли я тепер вимагав од світу властивої шани, то це вимагав мій народ, і коли дбав про гетьманську гідність, то йшлося про гідність землі моєї. Козак міг дозволити собі розкіш бути неувагою до світу, але ж не світ до козака! А хитрий Кисіль одразу знайшов спосіб, щоб по козацькому гетьману вклопитися, а щоб гетьман козацький вклопився ігуменській бороді!

— Здаси, отче, свої листи мовму писарю Виговському, — спокійно мовив я і, помітивши, як затурбувався отець Федір, повторив: — Писарю мовму Виговському.

Пан Іван вже й готов був до цього, нечутно ступивши до памету мого, бо тепер не відлучався од мене пі вдень ні вночі; ставав мою правою рукою, тіпню гетьманською.

Кисіль у своєму листі називав мене паном Хмельницьким і милим своїм приятелем, але й не більше. Ні гетьманом, пі навіть старшим Війська Запорозького не величав. Волів мати тільки

милими приятелем своїм, як десять років тому, коли я мовчки хилив перед ним свою важку голову та випишував під його диктандо ганьбу козацьку. Гей, пане сенаторе, чи ж не запримітив хіба, що вже ту ганьбу змито кров'ю шляхетською, та ще ж і як змито!

Далі пан Адам випишував те, що міг виписати тільки він. Вмовив іменем нашого бога спільного зупинитися, не йти з своїм військом далі, рішити все миром, плакав над невчасною смертю короля (а може, саме вчасна, бо, коли впадеться королівство, навіщо жити монархові!), закликав мене більше не вдаватися до зброї, не грезити корені силою в тривожну пору безкоролів'я, себто інтеррегnum, а брався перед канцлером Оссолінським, перед сенатом і сеймом домогтися, щоб козакам прощено всі провини, не згадувано ніяких злочинів, бо єдиний злочин, якого не можна допустити, — це коли б захотіли відірватися ед тіла Речі Посполитої, а козаки ж цього не хочуть, та й пан Хмельницький гаразд відає, яке то щастя Україні позоставатися в лоні мати-оїчизини королівської, не втнати пуновини, що не тільки поедне, а й живить.

Поки Виговський вичитував мені густо плетені словеса пана сенатора, я весь кипів од гніву. Україна має конче востатися в лоні оїчизини королівської? Чом би то мала! Хіба земля наша сама собі не вітчизна? Були ж князі воюєць, гриміла слава, квітла земля, іноземні володарі сватів своїх до Києва засиляли, купці з усього світу везли свої товари. Тоді насунули чорні орди, підступили під вали Києва, а великий князь Данило товкся десь коло свого Галича, тузювся з боярами, а Київ оддав і все оддав. Тоді Гедимін прийшов — і кинулися від його руку, аби тільки виприсянути з-під орди. Вийшло, ніби добровільно приєдналися до Литви, хоч ніщо нас не єднало, крім меча Гедиміневого. Тоді Ягайло поженився з Ядвігою і пас стали передавати в корону польську, вже й не питаючи, а виходило, що знов ніби добровільно притулялися до чужого боку. Чого ж шукали і що знайшли? Чужої слави чи ватишку під чужим крилом? Знайшли сотню літ рабства панського — ось що! А тепер пан Кисіль знов про це доно! Вжрвемося і одторгнемося! Розвалимо королівство, розколемо його так, що ніхто вже не стулпть!

— Скажи осавулам, хай на завтра скликають козаків, та прочитаємо їм усім це писання пана Киселя, — велів я Виговському. — І того попа теж постав там, хай послухає, щоб обіуш дзвеніло.

Листа сенаторського читав я перед військом сам. У папа Івана був западто дрібний голос для такого читання, хоч і кортіло йому показатися перед усіма при боці в самого гетьмана.

Я а старшинами стояв на високих краю широкої долини Росі, річка текла десь далеко за вербами й лозами, а тут по долині розлилося ціле море людське, яскраві жупани й білі светки, чор-

ні шапки смушеві і голі голови, зброя багато здоблена і просто кілки на кістлявих плечах, козаки, збиті в полки ще з-під Жовтих Вод і Корсуня, і помічне військо нелічене, давні товариші знатні і тисячі безвіменного люду в тих, що не пам'ятають, як їх і звати, зате пам'ятають свої кривди.

Голос мій набув не званої мені різкості, аж я сам дивувався, кожне слово чути далеко, летіло воно по долині широкі й вільно, та однаково не долітало до всіх, бо вібралося тут військо тисяч на сімдесят, і од найменшого поруху цих натовпів незліченних ніби вітер проходив над долиною і грізний помурк пролинав у просторі. Тоді я змовкав на якийсь час, поки знов залягала тиша, і повільно читав далі. Чули не всі. Хто стояв ближче, переказував почуте далі, додаючи щоразу трохи й од себе, так воно кетилося ширше й ширше, обростало заувагами, переінакшувалося й перекручувалося до невпізнання, до глупоти й сміху, умовляння ставали погрозами, обіцянки — наміром карати, заклики до замирення — преголошенням війни, благання не одриватися од тіла корони — брутальним одторгненням і збанітуванням. Навіть коли б усі чули те, що писав пан сенатор, то й тоді нічого б не діявся він, окрім обурення й зневаги, а тепер слід чекати було справжньої тріси, потрясіння землі й неба, пробудження всіх стихій. Зреджувалося повелі, котилося в найдальшій далини невразним пошумом, тоді грізним гулом, тоді вдарило ревінням і гуком, прерівалося нестерпними криками, так що вряте тоді перебувати перемогти це море, треба стояти й слухати.

— Що воно там више, що випусе!

— А геть з ним де лиха!

— До чортової матері!

— До всіх чортів і чортят!

— Ще питати в нана!

— Візьмемо й так!

— Не станемо просити!

— Бо й у кого?

— Казав пап — кожух дам!

— Хай сам у нім гріється!

— Та вошей годує!

— Го-го-го!

Коли народ так гукає, хто може підняти проти нього свій голос, хай і найдужчий?

— Чув, отче? — спитав я Петронія. — Передай пану Киселю, що тут чув і бачив. Хоче трактувати в нами, то хай сам приїдець та на все погляне. Ми не проти трактатів. А тепер, щоб замирити моїх козаків, може, відправили б ви з отцем Федором службу божу?

Отець Петроній мовчки видивився на мене: чи не глумлюся в нього? Бо хто ж у такому галасі стане слухати відправу священницьку?

— Лякаєшся, що не стапуть слухати? — посміявся я з страхів ігуменових. — То ж пана сенатора не хочуть чути, а бога послухають. Аби лиш слуги його промовляли.

Отець Федір вже й спорудив аналой похідний: дві бочки перевернуті накрито плащаницею, покладено книгу темну і стару, поставлено розп'яття. Обидва священники стали по боках аналоя цього козацького — отець Федір біля книги, Петроній коло розп'яття, здійняли догори руки, мовчки благословляючи, криків ставало менше й менше, аж поки все втишилося так, що священники на два голоси змогли проспівати акафіст, а після акафіста і все козацтво, хоч і не вельми дружно, але розчулено затягнуло «О всепїтая мати!».

По службі я священників і всіх старшин звав до свого намету трапезного і по кілька чарок горілки трактував, і тут отець Федір підшепнув мені:

— Ой, сину, треба тобі сховатися од сусти сієї та дати спочинок душі, бо не витримає вона, обірветься, як струна на кобзі, а тоді гріх великий ляже на всіх нас, на мене ж, слугу божого, то й найбільший!

— Де ж тепер сховаєшся, отче? Бачив, скільки люду сколотилося? Треба його до пуття довести, на полки розписати, полковників настановити, розіслати по Україні. Про все тепер дбати належить. Щоб військо не вмирало з голоду, щоб була зброя, армата, припас, щоб не бракувало грошей. А ще ж державне халяйство, судочинство, поштова комунікація, добрі шпиги і зручні агенти, послання до сусідніх держав — все лежить на мойй голові, як же тут сховаєшся, куди прихилишся? Про мене співають, що почав землю копцями кіньськими орати, кров'ю поливати, а я ж і житом-пшеницею хочу її засіяти, та й щоб уродив не кукіль, а яре зерно, і щоб діти вирости на тій землі.

— Бог мені не простить, як не вбережу тебе, сину, — правив своє отець Федір.

Якби ж чоловік знав, од чого має оберігатися і як?

Я визначив полки і полковників і розіслав їх на военний чин. Уже не досить мені було тепер знаних, у великому вирі війни підіймалися нові постаті могутні, до імен своїх давніх побратимів мав я долучати нові імена, розписав на полки всю Україну, як би сказати: де байрак, там і козак, що село, то й сотник. Так і сталося, що земля наша, може, вперше в своїй історії мала уряди свої власні з надією на волю і правду, дотримувати ж тих падій мали мої полковники обіруч Дніпра аж до волохів на одип бік, та до Литви, Білої Русі і Російської держави — на другий: чигиринський — Вешняк, черкаський — Кричевський, корсунський — Топига, кавівський — Бурляй, білоцерківський — Гиря, переяславський — Джелалій, прилуцький — Шумейко, миргородський — Гладкий, борзнянський — Голота, київський — Богуц, полтавський — Пушкар, уманський — Ганжа, кальницький — Гоголь, брацлавський — Нецай, Кривоніс став мовби моїм най-

першим наказним гетьманом над підручним помічним військом, що його кинути можна б чи проти збройної ватаги шляхетської, яка зродиться десь пеждано, чи й проти орди, коли стане розбишпакувати, чи й проти якогось а моїх полковників, яким я так щедро й без вагань віддав усю Україну.

А сам уже думав: що то за влада настане тепер — гетьманська чи полковницька? Поки під рукою всі, то слухають, як бджоли матку, а розлетяться — шукай вітра в полі! Україна велика, гетьман далеко, світ широкий — воля! Кожен сам собі пан, сам собі свиня, такі дива стане витворяти, що й світ здригнеться, а спробуй спинити — одкаже, що я йому не присяглий гетьман, так само й він може на моїм місці стати, то чом же має слухатися?

Панство ж бачило тільки мене, стояв йому більмом у оці, на мене зливало всю злість, безсиле дістати рукою зброєю, пробувало пускати адаля отруйні стріли пліток і поголосів. Мовляв, Хмельницький наставив гетьманом козака Богдана Топигу (бо теж Богдан!), а сам зветься князем Русі і звелів готувати собі пишну зустріч у Києві, який робить своєю столицею.

Маршалок конвокаційного сейму Богуслав Лещинський в своїй промові до королевичів Яна Казімира і Кароля Фердінанда скаржився, що, мовляв, той непоказний козачок Хмельницький, остання наволоч у Речі Посполитій, монархію руську задумав закладати і вже приміряє до своєї голови якусь там саморобну корону.

Поголос і плітка страшні тим, що ні перед ким виправдатися, незмога спростувати. Вони безіменні й безтілесні, як видива, але ще жахливіші, бо видива мучать одного або кількох, а поголос розлітається між усіма, брудна плітка вповзає в усі вуха і оглушує їх, мов золотушний струп.

З ким воювати, кого зборювати, кому заткнути пельку його ж зміїними словами? Я замахувався мечем — і меч натрапляв на порожнечу, я хотів заgrimіти словом — і воно падало мені до ніг непочуте, я ладен був рвати на собі волосся, бити ногами в землю, та зазнав би болю тільки сам і удари відлунювалися б тільки в моїм тілі.

Я не міг паgrimати навіть на Виговського, який тихо переповідав мені всі чутки, бо робив це пац Іван так шанобливо і так карався щоразу, що вже й не він мене жалів, а я його. Шкода говорити много!

А тут ще приперся мій незграбний Тимко і почав таке, хоч до гармати його приковує за зневагу! Напивався в наметі хитрого молодого мурзи, зоставленого біля мене ханом, щоб сповіщати про все Тугай-бея, який кочував з своїми ногайцями на Синій Воді, просиджував у того мурзи дні й ночі, а тоді з'являвся до мене і нудив світом, вдавав хитрого та мудрого, на щось натякав, чогось ждав од мене. Тоді не витерпів, всунувся в памет, коли

ми з Виговським укладали якесь важливе послання, і, не шапуючи наших зусиль, бовкнув:

— Чи то правда, батьку, піби ти Мотьку нашу гетьманшею намірився зробити?

Виговський швидко склав наші писання і хотів звітися, але я показав йому, щоб лишився, до Тимка ж мовив суворо:

— Не «батьку»; а «гетьмане» казав би ти, і не Мотька вона тобі, а Матрегна, а тепер справді гетьманша, отож і мати!

— Та яка з неї гетьманша! — п'яно засміявся Тимко. — Тоді ще виходить, ніби пані Раїна — гетьманська мати? Курям на сміх!

Я підскочив до нього, вхопив за груди, трусонув, заскреготів зубами, але втримався од слів, які рвалися з мене, — тяжкі, образливі, ненависні. Вчасно схаменувся. Син же! Кров рідна!

— Іди прочумайся і не показуйся мені на очі! Розпустив явник, як халаву!

— Гарний козак, та гарчій вельми, — обережно подав голос Виговський. — Нагадує мені молодшого мого брата Данила. Так само грає в ньому кров, а тільки в Данилові нуртують ще шляхетські гонори, яких не може ніяк позбутися. Однак знаю, що такі люди бувають найвірнішими. Не мають за душею ніяких хитронців, хоч і видаються часом простаками. От як і полковник Кривоніс для прикладу: поглянеш — рветься, мов кінь в припону, а насправді — хто вірніший тобі, гетьмане?

— Вірність одному чоловікові — що вона варта? Ціни набуває вона, лиш сягаючи найвищих висот, пане Іване. Затям собі це. Можу кавати тобі як старший, бо вже бачив життя і грохи знаю, що в траві пищать. Коли ж далі допікатимуть тобі чутками про мене та розпитуваннями, то відбивайся від усього того нахабства, мовлячи, що хоч гетьман і не простак, але чоловік простий, ні про яке князювання і в гадці не має, коли ж і миле щось його серцю, то хіба що верхова їзда, стріляння з лука, складання пісень та милування жінками. Чув же, що й син рідний дорікає мені жінкою. А я чл й побачив її як слід, кваплячись од Жовтих Вод до Корсуця. А щоб заткнути панські пельки про Хмельницького-монарха на київськiм троні, то подався я до свого Чигирини та сяду там, поки повернуться мої посли з Варшави, а полковники втишать шарпанню в землі нашій. Посли чужоземні які прибудуть, то спрямовувати їх на Чигирин. Писарів забирай усіх з собою, бо там справ у нас буде чимало.

Хотів виправдатися за Київ, насправді ж виправдувався за Чигирин. Бо вело мене туди одне слово, якого ні здолати, ні викинути з душі, ні замінити будь-чим незмога й гріх. Скільки можна б набратися слів, які супроводжують людину на всіх її страдницьких і радісних путях, слів, які вмирали й знов оживали, оспівувалися в піснях і піддавалися анафемі, удекоровувалися вінками й заливалися кров'ю. Були то слова — мужність, хоробрість, молодецтво, честь, вірність, благородство, добро, милосердя, та

пад усіма ними незміпно сяяло, заволодіваючи всіма серцями, просвітлюючи найпохмуріші душі, слово тихе й чисте, слово, що його вимовляли люди ніколи не втомлювалися, слово, яке, розокремлюючи весь світ на недоторкані пари, водпочас поєднувало цілі народи, бо стояли за ним не тільки серця людські, а й усе пайсвятіше: земля, сонце, хліб, дитина, пісня. Звалося те слово — любов. Люди б мали пишатися ним, повторювати щокроку, а вони часто соромилися його, в суворості своїй зрікалися, віддаючи то молодим закоханим, то матері для дитини, то священикам для бога, обділяючи й кривдячи тим самим себе. Так і я, гетьман богом даний, в славі своїй і величі не смів промовити цього слова, соремився його, ховав навіть од самого себе, бо хтось вигадав, ніби не пасує воно до величі, не входить у ранг державного мовлення, загрожує здрібненням і звикчемнінням. Шкода говорити! Коли вже й син рідний бере батька на кини за його запізнілу любов, то що ж востанеться іншим!

Та проти жорстокої впертості світу я міг виставити власну впертість, ще жорстокішу і твердішу.

В Чигирин!

Я взяв полки Корсунський, Черкаський і Чигиринський на десять тисяч війська і повів їх сам, надто що Федора Вешняка, чигиринського полковника, не було, ще не повернувся з посольством із Варшави.

Козаки йшли неквапом, сказати б навіть маєстатично, прибрані й причеурені, з начищеною зброєю, виспівували з гордою зухвалістю:

Ой висипав хміль із міха,
Да наробив папам лиха!..

Я випереджав похід, ставав з старшинами на високій могилі, дивився, як ідуть повз нас ті, хто ще вчора гнув шию до землі, а сьогодні випростався і став людиною, і обляпчя йому яспіє молоді, і очі горить свободою, і груди дихають широко й гордо. Хочемо чистоти, святощів, мужності, незламності — маємо на це право, вибороти його кров'ю — хочемо!

— А що, отче, — сказав я отцю Федору, — показав би ти мені той хутір пад Россю, чи як?

— Лежить ще весь у грусах, — мовив священик, — бо лашчківці як похазяйнували, то й уже. Та знайшовся моїй пєбозі Гапні чоловік гарний, справний козак Пилпко, і вже дав лад пасіці тамтешній, отож сякий-такий затишок знайдемо.

— То їдьмо, отче!

— Казав же тобі, сипу, щоб умикнути тебе бодай на день-два.

Я взяв з собою тільки Тимка та трьох козаків, піхто й не видав, де дівся гетьман, військо роаходилося з-під Білої Церкви по всій Україні, і вона вся теж ставала військом, облишила на час свої буденні клопоти, не орала, не корчувала, не будувала, не торгувала, не вчилася й не молилася, не прагла нічого, — тільки

бити пана, мститися йому за збиткування. Ще вчора панство витанцювало свої вихилеси та вигибаси — сьогодні танцював козак і посполитий. Ще вчора панська жолдашня падимала вуса та виспівувала бравих пісеньок над погнобленим хлопом, сьогодні хлоп став вояком, і вже співав тепер він, і від того співу давеніла вся земля. Та нема краще, та нема лучче, як у нас на Україні...

Я їхав, щоб побачити грушу над криницею з солодкою водою, як у моєму Суботові, і затишну пасіку, може, таку саму, якою була моя, суботівська, хотів усамітнитися на тихих галявинах з теплою трав'ю, спочити од світу, од людей, од власної розтровоженості й несамовитості, віднайти добрість, лагідність, стати як мале дитя.

Шумить-гуде, дібровою йде,
Пчолоцька-мати пчолоцьку веде.
Пчолоцьки мої, дітоцьки мої,
Ой де ж ми будем присаду мати,
Рої роїти і меду носити?
Будем ми присаду, рої роїти
І меду носити у пана господаря,
У його бортях і в його повцях,
Меди солодкі пану господарю,
Жовті воски богу на свічі,
З тим же словом та бувай адором.

Я намугикував собі колядку давню. Любив співати, хоч і знав, що співання є противенством мислення. Цілі віки співу і сплячки, туги, несповнених бажань, смутку, розчарувань — хіба цим здобудеш собі місце в історії? Та водночас відав я також, що всі люди не співають. Отож народ мій був добрий завжди до всього, тільки платилося йому за це не добром, а злом.

Стихії небесні, мовби прагнучи поєднатися з великою стихією, що заповнила всю землю, накочувалися безперервними грозами, що падали лютували вночі. Колись мені добре спалося в грозу, тепер не міг заснути ні в наметі гетьманському, ні в хаті, яку добирали мені для нічлігу козаки. Грози гриміли в мені самому. Блискавиці били в мене і крізь мене, пронизували кожну жилочку, я розростався весь, як прозорий вогонь, ось-ось мав згоріти до решти, і це було нестерпно. Падав у короткий відчаєний сон уже перед світом, був такий замучений, що й згадати страшно, а вранці, прокидаючись, бачив коло себе Мотропу, згадував її голос і легку її постать, і світ мені був немплий без неї, і я лютився без міри на своє людське безсилля. Здавалося б: досягнув пайвищих вершин, все підкоряється одному моєму слову, але не можу зробити так, щоб вопа була коло мене, і сам не можу бути в Чигирині, бо несила випередити себе самого в найсокровещіших бажаннях своїх, бо ж я — гетьман, я — Богдан.

Тяжка ноша для моєї душі, нестерпна ноша.

Низькі умн і підлі душі завжди педостойно метушаться навіть біля пайбільшого. Яка довкола мене була суєта! Ворожі по-

шепти вже клубочилися, мов чорний дим, причепливі, мов комарня. Знов про джур. Ніби то перевдягнені дівчата. Тоді про ворожок. Ніби вожу з собою трьох ворожок, одна з яких стара відьма, з волоссям до землі, а дві геть молоді видри біловолосі, як русалки, і, мовляв, залоскочуть навіть чорта самого, не те що старого гетьмана. Гай-гай! Знали б вони, що вже ніхто мене не залоскоче, нічий погляд не причарує, нічье тіло не запахне марципаном, нічье лоно не стане смолою обпікаючою і брамою, з якої немає виходу. Окрім неї, окрім Самої...

— А що, отче,— питає я отця Федора,— не розлучаєшся ти ніколи з святими книгами, то що ж вони кажуть? На чім має стояти світ — на любові чи на ненависті?

— На любові, сину,— відказував отець Федір,— на самій лиш любові, бо й як же інакше. Про це мовиться і в книгах пророків, і в апостолів теж.

— Ну, так. Пророки й апостоли. Та тільки ж вони проголошували істини, не знаючи людей, не дбаючи про їхні душі. Воліли замкнути цілий світ у єдиному слові, слово світилося для них серед пітьми і мало б світитися й нам крізь віки, однак пітьма була завжди якось дужча і світ викривлений. Чим його випрямити? Тільки кров'ю? Знов і знов розлиття крові — і нема рятунку.

— Б'єшся з тими, хто згубив душу, гетьмане,— мовив отець Федір.

— А коли згублю її сам?

— Бережи, щоб не згубив, сину.

— Отож я й думаю собі та гадаю, щоб вберегти й уберегти. Воля вже засвітила нам, тепер люд жде від мене правди, втішань і спрямування, а я не можу втішити своєї розхристаної душі.

— Тепер ти вознесений, гетьмане, над усіма,— мовив отець Федір,— тож і повинен мати всього більше: і на одне лихо більше, і на одну любов.

— За те, що матимеш на одне лихо більше для себе, то похвалять, а чи ж похвалять за любов зайву, щоб тільки для себе була? Любити землю й народ — це толерується всіма охоче, а жінку, дитину — вже, мовляв, недостойно, надто дрібно як для гетьмана. А що земля без жінки, без дитини, без дорогих тобі людей? Навіть кочовик дикий свої степи любить тільки тому, що сподівається щоразу зустріти в них рідну душу.

— Ти гетьман, і тобі судилася велич, сину мій.

— І вже з тої величі не зможеш видобутися піякою ціною і не опинишся в тій природності, що нею живуть і вдовольняються жінки й діти, як дерева, струмки, квіти й дощі?

— Як сповідник твій, мав би я дбати про самий дух твій, та відаю вельми добре, що для тіла потрібен спочинок, отож і намовив тебе на цю пасіку золотаренківську.

— А я піддався намові, хоч мав би скакати до Чигирина, бо лиш там жде мене спочинок для душі найвищий.

— Негоже гетьманові занадто випереджати своє військо, — зауважив отець Федір.

— А відставати занадто?

Я гнався за вітрами. Вітри пронизували села й містечка, як ножами, — наскрізь, наскрізь і далі, в безмежжя, в степи, у безвість, ніколи не тісно, ніколи не набридають люди одне одному, добрі душею, бо зустрітися на цих просторах — уже свято.

Чоловіків не було віде. Самі жінки, діти та старі діди.

— Де ж ваші чоловіки? — питали ми.

— Та де ж! Побігли до Хмеля!

— Хто ж стане тепер до плуга?

— До плуга скотині ставати, а не чоловікові. Який вже тут плуг, коли Хміль світом трясє!

— В нас і дівки туди кинулись! Коси пообстригали, груди в сповиток, в козацьку одіж перебереться — та й гайда!

Народ ніколи не знає, де його свобода. Доріг багато, а свобода — одна. Радо йде за тим, хто покаже. Через те завжди охоче передає владу і славу тому, хто визнає себе здатним їх прийняти й утримати.

Я прийняв — тепер мав утримати. Око вічності глянуло на мене і вже не відпускає і не відпустить, і безмежне відчуття цього погляду гнітить мене, жене й жене кудись, не дає спинитися і не дасть і після смерті.

Їхав у супроводі нечисленним і незначним, ніщо не виказувало в мені гетьмана, ліба що кінь піді мною, та ще Тиміш у своїх саятах яскравих та позументах волотих. Але хто б нині став дивуватися золоту та саятам!

Ми прискакали на пасіку вночі. Темніли високі дуби до самого неба, оберігаючи обійстя тиші й спокою. Між дубами крізь гущавину ледь протоптава доріжка вела в таємничий сон трави й квітів. Густі вали калини оточували округлу темну галявину, де спали товсті пні, спали бджоли в пнях, спала хатка під соломою тривіконна, але й крізь той сон вчувалося мені дихання чистих правічних сил, їхня химерна гра в п'яному квітті волошок, ромашок, батіжків, терну, черемхи, калини, свербивусу, дикої рожі, я зіскочав з коня, став на траву, приплющив очі, і ніч обступила мене, затулена, як мої очі, боже сім'я запліднювало з нечутною всевладністю мою душу, і я ставав деревом, кущем, витким стеблом, травою, та тільки не квіткою, бо ж хміль не цвіте, а тільки хмелить, а я мав зостатися навіки Хмелем.

Мені кортіло спитати, де той хутір, знаний мною, з грушею над кринницею, такий схожий на мій Суботів і так само сплюндрований колись лашкивцями, як Суботів старосткою Чаплинським, — чи вже проїхали в темряві, чи ще не доїхали? Але питати було несила. Хотілось тиші, спокою і визволеності од усього: од голосів, од слів, од людей. Отець Федір терся біля мого стремена, бубонів щось і про хутір, і про пасіку, про братів Золотарепків — Івана й Василя та їхню сестру Ганну. Говорив уже

мовби й не священник, а задавлений життям старий чоловік, у якого серце болить за своїх спирт-небожат, та й не так за козаків Василя та Івана, як за голубку Ганну, що не мала де прихилити голову, поки не знайшовся, хвала богу, козак Пилипко, який хоч з хутором ще й не впорався, а пасіку, бач, довів до ладу, а тепер десь у війську, як і брати Ганнині, а небога сама тут з дідом-пасічником та двома жінками, і вже ж чекають гетьмана з вечерею і постіллям чи в хатині, чи й на сіні під зорями. Слухаючи те бубоніння, спробував би я спитати чи про того Пилипка, козака, видно, меткуватого й таємничого, чи про небогу Ганну, але не мав сили, махнув кволо отцю Федору й мовив, що не хочу нічого, тільки трохи сіна під бік і спати, бо вже й не згадую, котру ніч проводжу без сну.

Тиміш з козаками сколотили тишу, нарobili гамору, а мені було лінки гримнути на них, віддав комусь повіддя свого коня, ступнув, розмипаючи затеклі ноги, пішов слідом за отцем Федором і за чийось шепотом: «А може ж би, а може...» Не підняв тяжких повік гетьманських, не глянув, чий то шепіт, тільки почув, як війнуло побіля мене, мов легким вітром, війнуло й щезло.

І все щезло, тільки я один під зорями на сіні, гетьман на рядні строкатім, у смужечки сині й червоні. Блаженше буття-небуття, тільки регіт Тимоша адалеку та козаки чуйні свистуть довкола пасіки, хоч і навіщо тут свистати?

Втома моя заснула, а душа ще ждала чогось, прикликувала з високого Чигирина ту, з легким тілом і сірими очима під чорними бровами, допитувалася: «Де ж ти забарилася? Чом не йдеш?» Поки палаш і кипиш у клопотах, не масш змоги зосередитися на тому, що належить тільки тобі. Треба самотини, покинутості й закнутості, і коли нікого не буде довкола, тоді прийде вона, і стане поряд, і схилиться над тобою, поправить подушку, прошепоче: «Спи, батьку! Спи, милий!» Для двох потрібен цілий світ, але без нікого. Без нікого!

Так у тих солодких напівдумках-напівбажаннях я, мабуть, заснув на сіні за хатою і крізь сон чув, як приходило нечутно, поправляло подушку, шепотіло: «Спи, батьку!» — і щезло, як місячний промінь. Хода легка, рука легка, голос легкий. Мотрона? Я прокидався — і нікого. Тільки попискують пташата в гніздах та облягає мене шерех травл, яка випростується під росою після денної потолоченості. Ось так випростується і розпростується мій народ!

Народ! Слово вдарило мені в саме серце, і я схопився, забувши про втому, про спочипок, готовий їхати далі, мчати, доганяти волю і долю. Тиша, така люба моїй втомленій душі, вже не радувала. В цій тиші й темряві мав би з'явитися Самійло, але він не з'являвся, і то був мені знак про те, що марно гаю час. Щойно радів цій тихій пасіці, де немає ні горя, ні бід, ні слави та хвали і де душа спочиває від суєти і дріб'язку, а тепер мав

пересвідчитися, що й тут не впокоїться мое серце, і вже рвався кудись, нетерпеливився, лютував, усе мені тут було немиле і чуже, буденне й набридливе. Я підвівся, поправив одяг, надягнув зброю, обійшов хатку з причілка, опинився на світанковій галявині, глянув довкіл. Сонні пні з бджолами, сонні кущі калинові, сонні дерева, тільки небо оживає під ранковою зорею та пирхають по той бік галяви стрижені коні. А між тими кіньми та криницею, схованою під кущем калини, з порожніми відрами на коромислі прослизає тонка дівоча постать, не йде, а мовби летить над травою, над стежкою, і я, зачарований тим видом, іду туди, кваплюся, забувши про гетьманський маєстат, чи то хочу помогти діставати воду з криниці, чи попросити пити. Дівчина вже нахлилася над цямриною. Буденність не пригнічує її, вона відлітає від цих тонких рук смаглявих і від цих босих ніг, які золотяться під зорею, і душа над криницею видалася мені чистішою за всі небеса.

— Здрастуй, голубко, — мовив я тихо. — Ти, мабуть, Ганна?

Вона блиснула на мене великими очима, не полишаючи свого відра. Незамкнутість зору. Не соромилася свого тіла, не знала його, не знала гріха природи, вигиналася пад криницею і водночас розпростувалася, мов трава під росою, тяглася до неба й до ранкової зорі. Який же той козак Пилипко, що дісталася йому таке диво? Де він і хто?

— Батьку гетьмане, чом же не спочиваєте? — спитала злякано, і голос нагадав мені Мотрончин лякливий голос, а очі дивилися сіро з-під темних брів, теж як Мотрончині.

— Треба їхати, дитино, — сказав я майже розчулено, а може й розгублено.

— А снідання? Я ж куліш вам зварити хотіла!

— Зварив колись, як живі будемо.

Вона глянула на мене наполохано: про чю смерть згадую? А мені від того погляду перевернулася душа. Мотря стала переді мною, і моя старість, і мое нетерпіння, і короткий час, мені відведений, і найсвятіша любов моя, освячена розлуками, і дороги укрутні, а в кожній свій завіт і заповіт.

Око вічності.

Виплив з роси голий до пояса Тиміш, не продираючи й очей, пустив рукою туди, де йшла з відрами Ганна, норовив ухопити за стегно, вона сахнулася, заточила коло, щоб уникнути тої сліпої руки, я гримнув на сина:

— Не дурій! Збирайся їхати!

— Хоч поспідати ж, гетьмане!

— Хіба не вечеряв?

Прибігли на мій голос козаки, трималися оддала, терлися м'ялися, чули гріх за собою, спокусившись, мабуть, міцними медами на пасіці, бо й те ж сказати: частував сам син гетьманський!

— Кульбачити коней! — звелів я їм.

Отець Федір, мабуть, і не спав — спали за нього ці козаки молоді, що мали серця темні, а розум неторканний, мов у немовлят, думати теж не мав потреби, бо хіба ж не думав за всіх суцільних тепер гетьман великий, — отож, як усі священники, мав вієдиний клопіт: молитися, так і промолвився всю ніч, поки я мучився своїм, а тепер обом нам не лишалося нічого іншого, як стулити до купи своє безсоння і везти його далі, мов нещастя.

— Ще й час бджоли не настав, а ти вже в дорогу, сину? — поспитав отець Федір. — Може б, відкласти від'їзд?

— Все можна відкласти, отче, крім нашої смерті.

Ми поїхали з пасіки, лишаючи позад себе і сум, і молоді пестями, що тривожили душу мою розхристану, з-під дубів і калини я ще кинув погляд пазад, побачив Ганну, яка проводжала нас, плавала по траві босими своїми ногами, смаглявими, кшталтними, як коштовності, і чомусь здавалося мені, мовби й небо над нами подобришало від тої доброї душі па пасіці.

— Куди тепер? — мляво поспитав Тиміш.

— Черкаси! — сказав я.

— А тоді й Чигирин?

— Тоді Чигирин.

— А там що — послаи з усіх земель поприбігали вже? За гетьманом женуться?

— Послаи ще не женуться за мною — я женуся за послами, — терпляче пояснив я Тимошеві. Був як усі діти — буптївливі й слухняні, гордовиті й смішні, задавакуваті й жалю гідні. Тиміш лютївся на мене за те, що виспкнув я його з памету ханського мурви, де вони заливалися горілкою, і за те, що не дав пожирувати на пасіці, і за те, що сталося без цього в Чигирині. Та я не переймався його душевними незлагодками — мав доволі своїх турбот. Вночі на пасіці здалося, піби скинув з плечей усі клопоти, — тепер навалилися вони ще немилосердніше, гпули мене до землі, вганяли в землю. Хто я? Гетьман з двома виграними битвами? Але ж виграти битву — одше, а відвоювати всю землю і визволити народ — щось зовсім інше. Ніхто цього ще не робив, і ніхто не знає, як робити. Я починав з пічого, з кількома побратимами, тоді мав у руді невеличке військо, тепер воно розрослося так, що не втримаєш ні в яких руках, і я розпустив його, мов велетенський вахляр, по всій Україні, без меж і без упину, а при потребі повинен знов зібрати його, згорнути той вахляр, зробити замашним дубцем, караючою силою, шаблею неущербною, непощербною.

Хто міг мені допомогти в слову, хто міг порадити й зарадити? Запитання без відповіді. Упав па мене вибір, а справдити той вибір мав я сам, караючись, страждаючи, в муках і в несамовитості. Самоказнь, але не каюття! Тяжко мені було, а ще тяжче тим, хто мене оточував, та що я міг сподіяти? Сам не спав — і нікому не давав спати, сам не спочивав — і нікому не було спочинку, сам не їв — і всі коло мене були голодні. Такі невигоди

близькості до влади. Та однаково ж люди горнутья до тої влади, летять до неї, як метелики па вогонь, не бояться обпалити крила або й геть згоріти, бо ж, мовляв, зиск можна здобути навіть з попелу.

Яка марнота!

Я гнав цілий день без перепочинку і без їжі. Отець Федір покірливо трюхикав за мною, козаки терпіли мовчки, Тиміш бурчав, щоб хоч коней попасти, але я тільки глузував з його невдалих домагань, бо який же козак не знає, що коня вдень годувати не слід, досить в нього й нічної паші, а люди то можуть і без нічого, бо хіба ж козак з одним сухарем не спроможен перемеріяти всю Україну?

Лиш коли спочило, дозволив и завернути на якийсь вогник, що жеврів десь у лузі, мов червоне око почі.

То була невеличка кабиця, біля якої сиділи старий пастух з малим підпасичем і Іли з тагана куліш. В темряві позад них чулося зітханнн стирлованої худоби, жар у кабиці дихав па нас теплом, ми віддали козакам коней, підійшли з отцем Федором і Тимошем до пастухів.

— Хліб та сіль,— мовив я привітно.

— Стриб та сів! — відказав старий пастух, посуваючись, але так, що місця могло стачити лиш па одного.

— Гетьман великий перед тобою! — гукнув йому Тиміш.

— Отож я й посунувся,— пояснив пастух.

— Мав би встати перед батьком Хмелем! — не міг вспокоїтнся мій син.

— Хіба він піп? — подивувався пастух, та тут помітив отця Федора і потягнув у себе з-за спини свитку, щоб прикрити босі ноги.— Ану ж, Гпатку,— звернувся до підпасича,— дай місця ще й для батюшки. Та й ложку свою віддай панотцеві. Присідайте до пашої каші. Вона хоч і пісна, та зате диму в ній доволі. Чи гетьмани не їдять пшовяної каші?

— А що ж вони їдять, добрий чоловіче? — сідаючи коло пастуха, спспитав я.

— Та хіба я знаю? Пундики-мудики якісь, чи що там! Чув я, піби ти, гетьмане, вже й королівських, і ханських присмаків скуштував — то як же тепер до кулешу повертатися?

— Забув ще ти про султанські пундики, чоловіче,— нагадав я.— На галерах в'яленою сирцею по козацьких ребрах — чи ж так смакувало! Та біля своєї рогатини чи й почувеш про все!

— А й справді — що тут почувеш? Хіба що чамбул татарський, було, протупотить, то я з своєї гаківниці хоч і вдарю, а дивись — воликів уже й помешпало. А чи папи та підпанки зродяться нізвідки — давай воли, лайдаку! Козаки пройшли — то й собі воликів смикають. А ти, Гпате, знай паси. Те, що далось тяжкою працею, пан пропускає через пельку вмить, а козак — ще хутчіш. Як ото в пісні співається: «Чотири воли насу я...» А для коге б, спитати? Один віл для пана, другий віл для хана,

третій для гетьмана, а один для жупана. Собі ж — шик. Сміх і горе! Я — Гнат, син у мене Гнат, онук Гнат, всі Гнати, щоб худобу ганяти, ганяємо, ганяємо, а воно й нічого. Як же це так? Може, хоч ти скажеш, гетьмане?

— Що ж я тобі — гетьман над людьми чи над волами?

— І над волами, і над волами, гетьмане великий! Звешся ти як?

— Не чув, як і гетьман твій зветься? Хмельницького не чув?

— Хміль — то ж для приказки людської, а ім'я від бога.

— Ото й звуса: Богдан.

Тоді, підгрибаючи жар голою рукою, волопас несподівано про-
рецитував шмат вірша про Потоцького:

Глянь, обернися, стаєш, задивися,
Котрий маєш много.
Же ровний будеш тому, в котрого
Немає нічого.

— То ж не про мене, а про Потоцького, якого розбив я під Корсунем, — сказав я Гнатові.

— Хто ж то знає — про кого воно? Кому кажеться — про того й в'яжеться.

— Звідки знаєш ту віршу? На шляхах битовних народилася, там би й мала собі ходити.

— А де тепер шляхи битовні? Вважай, по всій землі нашій. А я — на перехрестях. Сказав же: йдуть волики тягнути всі й ввідусюди. А хто йде — несе з собою і слово, і думку, і пісню, і прокляття. Чоловік же що? Віп не пташка ота волопасик, що знай собі стрибає та хвостом трясє. Чоловік має свою гадку. Ось ти прибався, гетьмане, на мій жар, то й послухавш, може, що тобі мовлю.

— Щоб куліш твій не був дармовий, чи як?

— Може, й так. Хоч куліш — то ніби й не від людей, а від бога, як оте твоє ім'я. Бо що в нім? Вода — тече, та й не витікає. Пшоно з проса, яке росте в нашій землі споконвіку. Вогонь та дим — все те від богів наших правічних.

— І гетьман од бога, — подав голос отець Федір. — На добро для народу всього.

— Отож і воно: добродієство, — повернув до мене своє ви-
худде, висушене вітрами лице пастух. — Це ж і ти, Хмелю, хотів зрєбити добро для народу всього, та тільки й того, що переполо-
винив цей народ, і ось один живий, а другий лежить мертвий, а серед живих так само: один має все, другий же як не мав ні-
чого, так і не має. Виграєш битви, а треба вигравати долю.

— Як же це зрєбити? — поспитав я.

— Ти гетьман — тобі й знати. А моє діло — пасти воли. У кож-
ного свій спадок. Ось ця кабиця куліш зварила, тепло на цілу
піч береже. Добрий вогонь. А буває іскра зла, що й поле спалить,
і сама згине.

— Мало тут бачиш! — гукнув зухвало Тимко. — Хвости волячі, та й ті старі!

Волопас поправив жар у кабиці тепер уже босою ногою. Не лякався вогню, то вже слова піякі йому б не дошкулили.

— Од старих волів і молоді орати вчаться, — відмовив неквапом. — А мені то що ж тут бачити? То орда, було, веремію крутить, то панство дме навзаводи, тепер ось козаки шабельками поблискують. Небо он і собі переблискуює.

Справді, коли очі наші призвичаїлися до тихого жару в кабиці, то стало видно далекі зблиски повсюдні — чи то зірниці, чи пожежі, — і тіпі зловісні пролітали в просторі, і туга линула звідусіль.

— Суша починається, — сказав пастух. — Погорить усе: і трави, й хліба. А тоді настане час сарапн. Зима пегодяща була, не виморозило яечок, що їх сарана закопує в землю, тепер вилупиться це стерво і посуне тучами, чим ти йому зарадиш?

Тиміш більше не виривався з своїм дурним зухвальством. Отець Федір не знаходив у своїх старих книгах слів утішання. Я теж мовчав тяжко. О ти, недосвідчений чудотворцю! Не відвернеш пі суші, ні сарани, ні голоду, ні нещастя, не зарадиш, не допоможеш.

— Пришлю тобі універсал гетьмапський, щоб не чіпали твоїх волів, — не знаючи, що казати волопасові, пообіцяв я.

— Нащо ж їх пасти, як піхто не братиме? — засміявся той. — Кожен щось дає на сім світі. Ти, гетьмане, високі обітніці, а я вже хоч воли. На те й живемо...

Тої ночі я відчув, як то необачпо від'єднуватися од війська, пробувати усамітнюватися, втікати від збуреного тобою світу, мов схимник. Схимники зборювали плоть, жили самим духом, в його невловимій субстанції хотіли здобути вічність, а ж щодалі набував переконання, що людина — це тіло. Мені теж колись витончували дух отці єзуїти, я вигострював свій розум, вірив у дух, живився ним і, може, завдяки цьому досягнув нинішніх висот, та на цих висотах і відкрилося мені: що дух без тіла? Може, через те й зазіхають найперше на тіло всі диктатори, тирани, деспоти, всі кати й душители людської свободи? Мучать, калічать, убивають, нищать. Ніхто ніколи не рятує, не вирощує, не відновлює й не відроджує, а тільки вживають для своїх потреб, для влади і марпоти готове, дане від бога.

Так збагнув я тої ночі, що немога мені без тих людей з минуїстю їхньою, з нетривкістю тілесною, без отих тяжкотілих, простих, довірливих, як діти, і вірних, як діти.

Тож мав квапитися до свого покинутого війська. Спатиму й далі в холодних постелях, де піч і роса, увінчаний буду не так славсю, як власним жданням тої миті, коли стане довкола мене гамірливий табір, і нієдрі задрожать од димів, а вуха наповняться голосами людськими.

Ми робили переходи в дві й у чотири милі одразу. Від урочища Колодежа, званого Наливайковою Крипицею, доскакали до

Косуватої, де ночували в сотника Корсунського полку. Від Косуватої до Стеблева було чотири милі, однак ми встигли ще й побідати в Стеблеві, щоб заночувати в Корсуні. З Корсуня поїхали на Сахнівку, тоді на Березківці, де заночували в корсунського полковника Топиги, і далі на Мліїв, Орловець, Баклій, Старокостянтинів і на Тясьмин, заснований старим Конецпольським мовби для того, щоб з'явився суперник для Чигирина. Гей, папе ясповельможний, не вдалося тобі суперництва! Хоч і назву перейняв од річки, і ставок загатив аж на дві милі, щоб і саму річку потопити, а містечко як було, так і зосталося, не затьмарити йому Чигирина, як цьому ставові не змагатися з Тясьмином, а всім Конецпольським — з Хмельницьким, з гетьманом, за яким — народ увесь!

Від містечка Тясьмина проїхали ми три великі милі по пустирю до Жаботина, але почувати там не стали, а заночували в Медведівці, од якої вже я хотів одразу добутися до Черкас, де стояло військо.

На півмилі від Медведівки тяглися довгі мости на болотах поряд з руслом Тясьмину, як від Суботова до Чигирина. Їхав я тими мостами, і здавалося — ось уже буду в Чигирині, ось побачу, почую, ось... Настирливі думи, настирлива плоть. А де була моя доля?

Я завернув до Черкас. П'ять миль ще треба було перебути, та що пам ті милі, коли позаду покинуто погноблення, занепад, лихо й нещастя цілих століть!

Ми в'їздили в Черкаси без попередження і без звідомлень, але хтось уже ждав мене, хтось зготовив стрічу, гідну гетьмана, слава сяяла вогнями, гриміла гарматами, розкривалася головами піднесеннями.

Слава була зі мною. А доля?

В Черкасах ждав мене Виговський з вістями значними й незначними, яким я мав дати лад, викладав пан Іван усе те добро так, ніби сам і збирав, і споряджав вісті, вміло виставляв наперед важніші, відгортаючи несуттєве і всілякий дріб'язок. Милії вісті, коли кличуть їсти, як писано було на ложках козацьких. Вісті ж для гетьмана призибувалися не всі милі, та й не вельми легкі, бо вже мав тепер життя і смерть людські в руці, повинен приютити вдовицю, нагодувати сироту, навчити невченого і забити памороки ворогові.

— Пап Кисіль знов озвався,— мимохідь зауважив Виговський.

— Ще звідкись спроваджує тоненькі едбаби, щоб загорнути в них усіх чортів-бісів та підсунути довірливим козацьким душам?

— Аби ж то! Списався вже з московськими приграничними воєводами і намовляв, щоб ударили на татар.

— Ага. На татар? Одчахнути їх од козацтва, а нас zostавити голими перед папським вояцтвом? Та вже пізно, пане сенаторе! Чиє скрутилося, а чиє й амололося!

— Мабуть, воєводи ще не відають ні про Жовті Води, ні про Корсунь,— обережно мовив пан Іван,— деякі прикмети вказують...

Я урвав йому мову обережно з нехиттю:

— Що за прикмети, коли весь народ піднявся від краю до краю! Уже Варшава й Стамбул знають про наші звитяги, сам укладав листи з-під Білої Церкви до всіх володарів значних, про що ж тепер мовиш?

Але Виговський умів бути заудливим до нестерпності, коли мав у руках те, чого не мав ти,— вісті.

— Перехопили козаки за Києвом одного стародубця Климова Григорія,— безбарвним голосом повідомив він,— пробрався він до пана Киселя. Посланий севськими воєводами Леонтєвим і Кобильським з листом князя Трубецького про те, що його військо готове виступити проти татар.

— Де цей стародубець? — пошепки спитав я.

— Припровадили козаки сюди. Гналися за нами від Білої Церкви. Вже в Мошнах аж сказано мені про нього.

— А лист?

— Відібраний. Тепер у гетьманській капцелярії.

— Чом же мовчиш?

— Звідомлюю папа гетьмана...

— Звідомлюєш? Задурюєш мені голову нікчемністю, а про найголовніше мовчиш! Взавтра поставити стародубця переді мною! Догляньте його справно, і щоб усе по потребі й шані, як для посла. Спорядити його назад до воєводи. Тепер уже нашим посланцем. З листом до самого царя московського!

— До царя? Ми ж послали з-під Білої Церкви,— нагадав Виговський.

— Послали, а чи дійшло? Та й що послали? Складав ти, писарю, для всіх однаково, і скрізь знати було писарську твою душу. А тут треба лист, в якому б душа народу цілого блиска!

На козацькій раді після Корсуня приговорено мені проситися під руку великого государя Олексія Михайловича, всеї Русі самодержця, поєднавшись з братами нашими єдинокровними і єдиновірними, а з-під королівської руки вимкнутися.

— Не кликано мене на ту раду, гетьмане.

— Не кликапо! А мав би знати, пане Іване, хоч і не клика-

пий. Та вже гаразд. Не стану обтяжувати твою душу сим листом. І нікого не стану обтяжувати, бо й хто се зможе! Сам уложу, і то цієї ночі!

Я не стулив повік до ранку. Який там сон і хто б то спав на моему місці! Мав позаду свої найбільші битви, ще чув стогони пораниених і бачив кров, яка тече ріками, але вже не озирався на ті битви, не здригалася душа моя від смертей, і не втішалось серце небаченими перемогами,— думалося про інше. Народові потрібні не виграні битви, не втішання славою і волею, не ситість і спокій на якийсь час,— йому потрібне майбуття. І очолити народ може тільки той, хто спроможен забезпечити його майбуття на віки цілі. Забезпечити майбуття. Слова, які не мають назви. Як казав той волопас нічний: «Треба вигравати не битви, а долю». Многі пробують цього доклати, та ніхто не вмів вийти за власну малість, здолати її. Хто здолав, здобуде велич. І не він сам (бо теж — слабкий чоловік), а його ім'я, яким значитимуться всі його діла, що стануть великими й не смертельними.

Я став на битву запеклу й криваву, здобув перемоги, відав, що здобуду й ще, але вже тепер думав: доки ж? Тепер, коли піднявся увесь мій народ, я не шукав, до кого прихилитися, в кого просити помочі, бо міг вистояти проти будь-якої сили. Але народові потрібен спокій. Не можна всю історію воювати. Це висушує всі джерела народної душі. Войовничі народи або ж гинули безслідно, як обри чи гунни, а то нікчемніли, стаючи жертвою інших, ще нікчемніших! Хіба залізані легіони римські не розносили колись орлів своїх по всьому світу? А де тепер ті легіони і де їхні орли? Хіба Тимур не розгромив Баязида Блискавичного, що лишався його єдиним суперником під сонцем і місяцем? А де те царство Тимурове?

Тої червневої ночі відкрилася мені вічність. Ще не народився великий філософ мого народу і великий поет його не прийшов, я не міг тоді вгадати їхніх імен, які, може, ватьмарять і моє ім'я, але мислі їхні великі вогненно зблиснули перед моїми очима тої ночі, провіщаючи будучину землі моєї і народу українського.

Славитимуть вони найперше розум і дух: «Плоть пічтоже, но дух животворить».

Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою!
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясною!
Орися ж ти, розвернися,
Полям розстелися!
Та посійся добрим житом,
Долею полийся!
Розвернися ж на всі боки,
Ниво-десятино!
Та посійся не словами,
А розумом, ниво!¹

¹ Т. Г. Шевченко.

Так змикаються в мислі геніїв розум і воля.

Что за вольность? Добро в ней какое?
Ины говорят, будто золотое.
Ах, не алатое, если сравнить алато,
Против вольности еще оно блато.
О, когда бы же мят в дурнь не поштысь,
Дабы вольности не могли как лиштысь,
Будь славен вотк, о муже избранне,
Вольности отче, герою Богдане!¹

Стати отцем вольності не на мить, не на день, а на віки — ось над чим думав я тої червневої почі між числами сьомим і восьмим, з середі на четвер, між співом перших півнів і других. Мені було тяжко під ранковою зорею. Ніхто не допоможе, ніхто не порадить. Холодна самотина генія. Простий посполитий, міщанин прокидається поряд з коханою жішкою, в теплі й затишку, а я обіймаю порожнечу, і холод оточує мене, як у зоряних висях. Я дивився на зорі, і вони жахали мене. Чорна безмежність неба нагадувала про марноту людського життя, а я ж, вознесений над народом своїм, уже не міг тепер змарнувати життя власного, а мав кипути його до самих зір, щоб засвітилося воно і горіло незгасно.

Прагнучи зазирнути в майбуття, спробував я поглянути в минуле. І що ж я там побачив? Золотий Київ, а до нього плывуть Дніпром лодії золотії з усіх земель — і земля одна, народ один, і все одне. А тоді жорстока розокремленість, злочинна й безглузда, і вже мовби й не було єдності тої правічної, і ніхто не пам'ятає, ніхто не згадує. Знання про минуле загубилося, його зневажено, віддавано тільки схимникам-мудрецам, хибно вважаючи, що ні мудреці, ні минуле ніколи не загрожують дню пасуциному.

Я намірився об'єднати і воз'єднати роз'єднане, в цьому бачив розумну волю і вільний розум найбільший — так написав цього власноручного листа до московського царя Олексія Михайловича.

Відав вельми гаразд, що цар ще й не муж, а хлопець, як мій Тимко, що лист мій і не дійде, може, до нього, а тільки перекажуть його своїми словами в грамотці приграничні воеводи, а коли й дійде, то й знов читатимуть тільки воеводи прибічні і мовитимуть цареві те, що захочуть мовити (бо хіба ж узятий із тортури за участь у бунті проти царського улюбленця Морозова москвич Савінко Коріпін, вже стоячи одною ногою в могилі, не сказав гіркої правди: «Государь молодой и глядит все изо рта у бояр Морозова и Милославського, они всём владьють»).

Та все ж я писав до царя, бо ж за ним стояв великий народ, брат найрідніший мого народу.

Доля не була милостивою до наших народів. Жорстокі завоювання шарпали їхнє тіло. Вогні пашесть нищили найвищі здобутки. Безглузді кордони роздирали єдину землю. Та пароди наші ніколи не полишали думки про свою духовну спільноту,

¹ Г. Сковорода.

ніколи не ділили своїх високих надбань на «моє» і «твое», і лишні сянні їхні з давніх-давен труди і дні свої посвячували невтомній боротьбі за єдність земель, за утвердження високої єдності. Теряли землю нашу княжі чвари, витоптували дикі орди, гнобили чужинці, та й у найчорніші дні можуть билося й гриміло над згорьованими народами незламне слово, лунали незборимі заклики до боротьби за визволення, за незалежність, за єднання.

Чи був то перший руський митрополит Іларіон, який у «Слові про закон і благодать» промовляв: «Не здіймаємо рук наших до бога чужинного... Допоки стоїть світ цей, не паводь на нас напасті та спокуси і не передай нас в руки чужокоплемінникам... Продовж милість твою на людях твоїх, ворогів прожени, мир утверди, народи впокори, винагороди голод достатком», чи ж то Іллія Смолятич, який першим на Русі здобув звання Філософа. Чи то був перший бунтар нашої культури Данило Заточник, чи певідомий автор «Слова про загибель Руської землі», сипівська любов якого до рідної землі ще й нині лупає для нас у дивовижних словах: «О светло светлая и украсно украшенная земля Русская! Многими красотами ты обогащена, озерами мпогими, реками и колодезями досточестными, горами крутыми, холмами высокими, дубравами чистыми, полями дивными, зверьми различными, птицами бесчисленными, городами великими...»

Із яких місць вийшли всі ці великі сини своєї землі? З Києва чи Смоленська, із Галицько-Волинської землі чи з Новгороду і Суздалья, з Москви чи з Рязані — не ділимо їх по городах і землях, бо всі вони сприймаються як сини обох народів наших, а їхні голоси — як перегук дров'яного Києва і Новгороду, Чернігова і Рязані, Переяслава і Москви, як перегук віків, бунтівливих умів і непокорених сердець.

«Виграш битви, а треба вигравати долю», — лупали мені ці слова старого волопаса безугавно, ставали переді мною, мов думка втілена, жива, дотикальна, пезипцима. Кажуть, будімо думку людську незмога побачити. А скільки ж бачив я тих думок упродовж свого довгого життя! Падали, мов камінь, тяжкі й згорьовані; народжувалися в муках, як діти; яспіли личками теж, як діти, злітали до самого неба на сяйливих крилах мрії або пісні; та не всі, бо були й такі, що повзли по-зміїному, були забрюхані й зачервивілі, тхпули пекельним чадом і сіркою Вельзевуловою, смерділи потом і непідтертим гузном. Думки нагадували людей, тільки переважали їх своїм числом, своєю незліченністю, тому й видавалися завжди невловимими, певидимими й неосягальними. Однак бували часи, коли з безлічі думок народжувалася одна, і належала вона вже й не одному чоловікові, а всьому народові, і хто мав щастя бачити ту думку, той ставав справді великим.

Знов і знов у моїй черкаській самотині ставала мені перед очима та ніч волопаса, коли зблискувало довкруг небо, червоно загорявся весь простір, згасав безсило, а тоді знову й знову

вперто загорявся і зблискував, прагнучи здолати темряву й невідомість. Так билася думка всього народу нашого цілі століття і п'як не могла загорітися, охопити все небо і землю, запалити, засяяти, возвеличитися, возрадуватися: «Ось воно! Зпайдено!»

Хіба не було таких тернових ночей у Наливайка, в Лободи, в Остришина й Гупі? Та не загорілося, не спалахнуло, востався лиш перетлілий блиск у наших душах.

Доля і педоля, неподські утиски уніатів над православними змусили битися над думкою про врятування народу вже й отців церкви. Ще я сидів у стамбульській неволі, а вже Ісає Копницький гукав з Києва: «Волимо під православного царя!» Згодом Іов Борецький за намовою брата свого Андрія вкупі з козаками благав царя московського прийняти нашу ієрархію і козацьке військо до себе, бо їм, опріч царської землі, ніде дітись.

Історія ставала мені перед очима, історія — не так знання, як мудрість і пагадування, цілі ряди князів Гедимінового роду, які відбили Київ у монголо-татар, а тоді прагли повернути йому давню велич.

Один з синів Ольгерда, Володимир, хотів відновити митрополічу кафедру в Києві, коли ж Вітовт захопив Київ і передав княжіння Схиргайлу Ольгердовичу, Володимир вдався за допомогою до московського князя Василія Дмитровича. Шістдесят років згодом його онуки Симеон і Михайло Одельковичі звернулися до великого князя Казимира Ягайловича з вимогою розділити між ними київську землю на правах вітчизни, але Казимир відмовив їм, сказавши, що дід їхній Володимир бігав на Москву і тим пробігав вітчизну свою Київ.

Михайло Оделькович разом з князем Федором Бельським пробували відторгнути руські землі від Литви й приєднати їх до Московського князівства, але їх видали слуги, Бельський встиг утекти за московський рубіж, а Михайлу Одельковичу кат відрубав голову перед Драбською брамою київського замку.

Останню спробу вдатися під руку московського князя зробив князь Михайло Глинський, якому помагали вже й козаки Остафія Дашкевича, але не мав достатньої сили, щоб стати проти короля Зигмунда, і так само вимушений був ховатися в московську землю.

Багато віків билася думка, були в мене великі попередники, та ніхто не зміг переступити меж своїх можливостей, я ж відчував, що дапо мені буде се, бо я розростався до безмежності, ставав мовби народом цілим, і мій голос мав стати його гучним голосом, а його думка — мою думкою.

Звали тепер мене усі батьком, бо були тільки моїми дітьми. Весь народ — мої діти. Благословенні будьте, діти мої, і земля наша теж хай буде благословенна. Дайте цій землі міцну і справедливу владу, якої вона не мала в часів всесвітнього потопу, і вона нагодує весь світ. Та чи ж буває влада справедливою? Може, досить лиш міцної? А може, в міцності влади — її най-

вища справедливість? Бо в сваволі справедливості шукати годі. Тоді занановує право сильного і кривди мпожаться, як сарана летюча.

Я думав, і плакав, і прикликав до себе всю землю свою, всіх людей своїх на поміч і на пораду.

Старовинну пісню заспіваю разом з вами і заплачу так само разом з вами, бо я — це ви, а ви — це я. «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш...» Або про Байду: «Твоя дочка поганая, гей, а твоя віра, віра проклятая!» О пісне наша і мово наша! Де ж ти пролунала, де задзвеніла, заспівала й затужила? У співі матері над колискою, в стогонах умираючих серед стону широкого, в думі тяжкій, в жарті невмирущій? А може, й у грамотках незаних, у козацьких літописях, розвіяних попелом, у посланнях, які народжувалися в години грізні й криваві, після страшних поразок і ще страшніших перемог, бо й там і там летється кров, а розлиття крові людської завжди страшне і вічно непростиме. Вічно непростиме.

Я писав усю ту ніч. Хто писав, той знає, який се труд і яка се мука. Пишуть три персти, а болить усе тіло. Та коли душа радується, тоді забуваєш про тіло, мовби й немає його, ніби ти й не чоловік, а небожитель.

Я писав:

«Найяспішій, велможний і преславний царю московский, а нам велце мплостивий пане і добродію.

Подобно с презрєня божого тоє ся стало, чого ми сами собі зичили і старалися о тоє, абихмо часу теперішного могли през посланцов своїх доброго здоров'я вашей царской велможности навідити і найнижший поклон свой отдати. Ажно бог всемогущий здарив нам от твоего царского величества посланцув, хоч не до нас, до пана Киселя посланих в потребах єго, котрих товариші наші козаки в дорозі патрафивши, до нас, до войска завернули. През котрих радостно пришло нам твою царскую велможност відомим учинити оповожєнню віри пашоє старожитной греческой, за которую в давних часов і за волности свої криваве заслужонне, ог королей давних паданше помираєм і де тих час от-безбожних армян покою не маєм.

Творець ізбавитель наш Ісус Христос, ужаловавши кривд убогих людей і кривавих слєз сирот бідних, ласкою і мплосердем своїм святим оглянувшись на нас, подобно, пославши слово своє святоє, ратовати нас рачил. Которую яму под пами билл вкопали, сами в пю ся обвалили, же дві войска з великими таборами їх помог нам господь бєг опановати і трох гетманов живцем взяти з іншими їх санаторами: перший на Жолтой Воді, в полю посеред дороги запорозкої, комисар Шемберг і син пана краковского пі з одною душею не втекли. Потом сам гетман великий пан краковский із певним добрим чоловіком паном Мартинном Калиновским, гетманом полним королним, под Корсуном городом понали обадва в певолу і войско все їх квартянное до щадку єст

розбито; ми їх не брали, але тие люди брали їх, котрие нам служили в той міре от царя кримского. Здалося теж нам і о том вашому царскому величеству ознаймити, же певная нас відомост зайшла от князя Домініка Заславского, котрий до нас присилал о мир просячи, і от папа Киселя, возводи браславского, же певне короля, папа нашого, смерть взяла, так розумієм, же с причини тих же пезбожных пеприятелей его і наших, котрих ест много королями в землі нашой, за чим земля тепер власне пуста. Зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своі землі, яко ваша царская велможност православний хрестиянский цар, азали би предвічноє пророчество от Христа бога нашего ісполнилось, што все в руках его святоє милости. В чом упевняєм ваше царское величество, еслі би била на то воля божая, а поспех твуй царский зараз, не баячися, на панство тое наступати, а ми зо всім Войском Запорозким услужить вашой царской велможности готовисмо, до которогосмо з найнижшими услугами своїми яко найпилне ся отдаємо. А мецовите будет то вашому царскому величеству слишко, еслі ляхи знову на нас схотят наступати, в тот же час чим боржей поспешайся і з своєї сторони па їх паступати, а ми їх за божєю помощью отсул возем. І да ісправит бог з давних віков ознаймленое пророчество, которому ми сами себе полецевши, до милостивих нуг вашему царскому величеству, яко найуниженей, покорпо отдаємо.

Дат с Черкас, іюня 8-го, 1648-го.

Вашому царскому величеству найнизши слуги Богдан Хмельницький, гетман з Войском его королевской милости Запорозким».

Чого більше було в житті народу мого — мук чи геройства? А в моім власнім? І все ж годилося прийти на світ і жити в ньому страждаючи, щоб наблизилася до тебе рука долі і ти склав такий Лист. Лист у вічність! До всіх нащадків — малих і великих, темних і просвіщенних, народжених і ненароджених. Буде ще нам тяжко і многотрудно. Труднощів не існує лиш для тих, хто не здатен розмірковувати. Я ж узяв па себе сю ношу і тепер мав її втримати. Страшний тягар розважності, надто коли дивляться па тебе віки цілі і рука всесвіту то віддаляється на мить, щоб не зчинити бурі понищення всезагального, то знов загрозиливо наближається до тебе, нависає над тобою, мов кара божа. О, якби ж то вона тільки віддалялася!

Я відав, що розважливістю простою не вдію нічого, а тільки вичином неймовірним; великий дух опанував козацтво і весь народ український, не дав змізерніти до останку, і я покликаний був вищою волею перелити той дух у дію і мисль, яка б не тільки дорівнювалася йому, а й перевищила. Так народився тої червеної ночі в Черкасах Лист нашої історії.

Хто не спав тої ночі? Ох, коли б знаття! Щоб записати імена всіх, хто був з гетьманом своїм, отож із самим собою! Та навіть па вершинах влади маеш обмеження неминуче, і обмеження це — в знанні.

Знав я лиш, що Виговський не спав тої ночі, однак він не мав іншої спонуки, окрім прислужництва, сидів напохваті, готовий до писання, до переписування, все б оддав своєму гетьманові, я розчулився від тої вірності і вже хотів номінувати його генеральним писарем, та відклав до Чигирина. Тут похід, все непевне й нетривке, а там зупинка, сталість, спокій і надія. Ще не думалося, що Чигирин вже й столиця, але йшло на те, хоч що б там казано!

Тим часом звелів я покликати того меткого Климова, який біг од воевод до хитрого Киселя.

Чоловічок був марний, рудий і задавакуватий, аж жаль стало в ним відсилати такого Листа.

— А ми як? — викрикував після трьох чарок міцної козацької горілки.— Ми туди — шість, а туди — хресть, а тоді лавпрошки та навкружки — і вже там нас нема, де були, а де не було, то будемо. Самі низенькі, а руки довгі.

— Вкоротили тобі руки, не дотягнувся до Киселя, бо й той короткорукій,— неалобиво зауважив я.

— На полковника напоровся! — радісно повідомив Климов.— Сам козацький полковник Олешка Тяплушкін ловив мене і вів од Києва до Білої Церкви, а тоді й до Мошен та сюди.

— Немає в мене такого полковника, та для тебе й сотника задосить,— сказав я.— Що було, те забудь. Ніс ти пусте писання до пустого чоловіка, тепер матимеш лист до самого царя. Не я тебе вибрав — вибрала доля. Пошлю сотню козаків, доведуть тебе до путивльського рубежу, дам тобі лист проїзний, і скрізь матимеш корм і підводи без зволікань. Від мене отримаєш дарунки гетьманські, як посол. І хай помагає тобі бог.

Климов мовчки перехрестився, дивився на мене валякаво. Благословенний переляк.

Я вернувся до свого табору під Білу Церкву, не пробувши в Чигирині й десяти днів.

Я не пробув у Чигирині й десяти днів, хоч видавалося ще недавно, що все життя йду туди, а тепер маю прийти й задомовитися чи й не навіки.

Я вернувся знов у своє убоге шатро під Білу Церкву, пере-можець без перемоги, покритий славою і без слави, всемогутній і безсилий, як демовля.

Я вернувся до твердого чоловічого світу, а хіба ж давнє ївав степом од Черкас до Тясьмина, туди, де височіла дивна гора Чигиринська, і виспівував у душі:

Ой чие ж то поле
Заспівало стоя?
Ой чуй, папі, чуй,
Вечорять готуй!

Був я тоді серцем щедрий і звеселений, хотілося робити добро всім, навіть ворогам, коли б вони потрапили під руку тої хвилі. Виговському сказав, що в Чигирині поміную його генеральним писарем, а брата його Дашка, коли припровадить його до мене в столицю, заручу з своєю дочкою Катрею, і заручини справимо такі, що й земля гудітиме! Коли наздогнав нас старий знайомий — посланець пана Киселя отець Петроній, я й до нього був милостивий і пообіцяв небавом виїхати навстріч королівським комісарам для переговорів. Мені легко було виказувати милість і доброту, бо ж доля нарешті змилювалася наді мною і я повертався до Чигирина не поквапом, не прихачцем між двома страшними битвами, а звитяжцем, у славі й спокої, і віз з собою той спокій як найвищий дарунок, заживаючи завчасу його й для себе, втішаючись у душі думкою, що вже скінчилася моя безпритульність і ждуть тепер мене справжні гетьманські постелі, церемонії й перегелії, і жде погляд сірих очей з-під темних брів, від якого моя душа стає летючою. Та чи ж буде там незатьмарена пристрасть, а чи вщирість виповзатиме з кожної бгавки коштовних тканив?

Щоправда, коли бути щирим, я квапився до Чигирина, але квапився повільно. Здавалося мені, що думаю тільки про Чигирин і про ту найбільшу радість, яку там zostавив, однак помітив уже давно, а виразно усвідомив тої почі, коли складав листа, який мав забезпечити судьбу народу українського: обманював себе в найдорожчому. Бо лягав і вставав, дні й почі проводив тепер не так з думою про Мотропку й про свою земну радість, як про справу життя свого, про діла і своїх побратимів, своїх воїнів, полковників, сотників, осавулів, і вже душа мовби палежала тільки їм, а Мотронці лишалося тіло — дя марнота марнот. Та як поглянути інакше, то що таке людина? Це передовсім тіло, сутність її земпа і доля. А дух віддано богові й дияволу, і вони б'ються за нього тисячі літ, і піхто не може перемогти так само, як чоловік не може ніколи перемогти ні свого духу, ні свого тіла.

Мною тепер так само заволоділи ці дві страшні пристрасті, я мав розполовинюватися між ними, бился вони за мене, мов бог і диявол за душу, і хто здолає, не знав ні я сам, ні ті дві сили. Людська звичайна жадібність була властива мені, я не хотів втрачати ні того, ні другого.

Я квавився до Чигирина, і стояли переді мною сірі очі під темними бровами, а думка літала десь далеко, думка була з теми,

хто в степах і в лісах, над ріками й у городах, думка була з тими, з ким я починав свою велику справу, і з тими, кого настановив над полками й сотнями після Корсуня, кому віддав, власне, всю Україну, щоб вели вони її туди, куди попрямує моя думка, гетьманська думка. Хоч і роз'їхавшись по всій землі, вони й далі лишалися коло мене, гадали, що показуються своєму гетьманові тільки своїми поставами, вишневими жупанами, коштовними шаблями та хвацьким вусом, а не знали, що відкривалися мені й такими, якими бачили себе самі. Стояли переді мною не тільки тут, не тільки нині, а й десь у минулих днях, стояли і в майбутті, знав уже, що з кого вийде, хто куди піде, що вчинить, славою чи ганьбою вкриє свою голову (отже, й мою, і мою теж!). А що мав удіяти? Не мав вибору. Над одними тяжіли заслуги, інших брати примушувала konieczність, ще інших — простий випадок. Влада не дає простору для проб і шукань, які бодай дозволяють наблизитися до істини. Влада не може чекати. З усіх її потреб — пайгостріша потреба часу. Голод часу. І хоч ти володієш прозорливістю й передбаченням і можеш судити про людей, ти безсилий, тобі брак часу, ти не маєш часу прислухатися до голосу розуму, а робиш усе навпамацки, під враженням хвилі й випадковості. Втратити себе можеш хіба тим, що випадковості помагають тому, хто готовий до них і жде їх. Власне, наймудріший той, хто потрафить добрати собі мудрих людей, які б допомагали в усьому. Але де їх узяти? І хто мудрий?

Тому знов і знов перебирав я в думці всіх своїх помічників і соратників, вони відтручували навіть Мотрону, були зі мною, коли я лягав і вставав, я любив їх і ненавидів, сперечаєся з ними, гнівався на них, прощав їх, а тоді впокориювався їм. Я знав кожного: хто палкий, хто холодний серцем, хто щирий, хто хитрий і неправдивий. Мені зрозумілі були їхні душі — в кого глибока й щедра, в кого обмежена й дріб'язкова, хто піддається спокусам, а хто слідує велінням совісті, хто тупо-сумлінний, а хто спритний, як боягуз, хто тільки служить тобі, а не вірить, — всіх я знав, про всіх усе відав, а в душу пайдорожчої істоти так і не зумів зазирнути і не побачив, який темний морок клубочиться там. Шкода говорити!

На півдорозі до Чигирини зустріло мене тисячне військо урочисте з бубчуками, хоругвами, гарматним гуком, сурмами, барабанами, віватами, прославлянням і величанням. Старшини, в роззолочених жупанах, переривалися від захватів і запопадливості, сам генеральний обозний Чарнога з полковниками й осавулами скакав мені навстріч, зриваючи дорогу свою шапку перед гетьманом ясновельможним, степ увесь гримів славленнями і повітаннями, так ніби мій образ уже виходив за межі земного круга і ставав чимось чарівним, чудесним, як прадавні уявлення про велич і безсмертя.

Я ладець був розчулитися до слів, обійняти всіх дітей своїх, бо козак — завжди діти у свого батька гетьмана, але щось мені

заважало, якесь тяжке передчуття гвітило серце, моя рука звичпо підносила догори гетьманську булаву, а очі насторожено блукали по лицах, погляд шукав чогось знаного лиш йому і ось знайшов, натрапив, вирвав з тисячі розкричаних радісних лиць одне, молоде, гарне, добре й зичливе, та якесь мовби й не своє, розгублене й стривожене. Мій Демко. Осавул генеральний. Чоловік найдовіреніший. Не квапився мерщій до мене, не підскакував, не успокоював самим своїм виглядом, а ховався за Чарноту, так піби щосили прагнув дотримувати військового чину.

Я махнув йому булавою, підкликаючи до себе ближче. Він під'їхав, але й тепер випустив наперед себе Виговського.

— Пале Йване,— сказав я писареві,— бачиш, який тихий та божий генеральний осавул? А дай-но йому місце!

Демко був тепер поруч зі мною.

— Чом се ти такий, наче тебе чорти в терниці тіпали? — поспитав я незлобиво.— Чи перепив з Чарнотою?

— Батьку, лихо,— прошепотів Демко.

— Що?

— Нема папі гетьманової.

— Що мовиш? Кого нема?

— Папі гетьманової Мотрони. В Чигирині нема.

— Ти що? Де ж вона?

— Сховала пані Раїна.

— Як сховала? Де?

— А чорт її маму знає!

Я мав би ввігнати в землю свого коня і провалитися разом з ним. Натомість мав до дна випити чашу безсилля й приниження. Ще було не пізно, ще міг завернути коня і не їхати туди, куди їхав, не бачити Чигириня, не бачити зміїних очей пані Раїни, хай проклята буде й зневажена навіки! — однак не зробив і цього, їхав далі, уперто й безвільно, навстріч своїй найбільшій поразці й ганьбі.

Чарнота вже знав про моє лихо, затряс кулаціурою, розсунув вуса на весь степ:

— Одне твоє слово, гетьмане, і я переверну всю Україну, а знайду все живе і мертве!

— Україну ти перевернеш,— сказав я йому спокійно.— А чи перевернеш жіночу душу?

А сам подумав: це ж не пані Раїна сховала Мотрону — вона сховалася сама. Мати для неї дорожча за мене. Та й не мати, а якась примха, забобон, вибрик.

В'їздив у Чигирин в сяйні слави й величі, але не помічав блиску і святковості, а бачив те, що мало б ховатися від звеселеного гетьманського ока. Звідкілясь набралось повно старців на мойй путі, але не тих, що з кобзами піднімали люд за Хмельницького, а вікчемних торбохватів; якісь жалюгідні обірванці, мали тільки подобизну людську, були мовби давно вмерлі, але вперто жили далі, і це сприймалось як звуцання після всіх смертей, які

мені довелося бачити й пережити. Сироти бігли за мною, ніби відчувши мою безсилість і безпорадність, жорстоко потішалися з цього, капючили перескляливими голосами: «Грошика! Грошика!» Священики в золотих ризах вийшли, заступили мені золоту стіною дорогу, і я мусив або ж зупинитися, або ж повернути коня з площі на ту вулицю, що вела до мого дому, вони ніби штовхали мене до моєї ганьби, і я безсило піддався їм і поїхав понуро туди, де мене ніхто не ждав.

Не було то вимріяне повернення.

Вважають, ніби привабливість влади ще й у тім, що вола, як і свобода, дає змогу і право вибору самотності. Я не хотів цього вибору! Хіба ми не тимчасові на сім світі? Навіщо приходимо, і як маємо жити, і чи всіх терзає сумління, і чи кожен з нас спроможен поєднати свою душу ще з чиеюсь? Я мав і не мав такої душі. Який я тоді був безмежно самотній, попри всі натовпи, приятелі обличчя, гуки, стрільбу, вівати! Довкола тільки порожнеча, і в душі теж порожнеча. О, коли б Мотрона опинилася поруч, щоб зрозуміла мене і втішила, щоб стрілися наші очі, повні жаги, безмежно жадливі, щоб я прозрів її усю наскрізь, а вона мене! Марні сподівання. Весь світ насміхався з мене, і не було рятунку. Де порятунок, в чім? В просторах, в неосяжних далях, в безкраях, в ширянні духу, що оберігає цілість і досконалисть, де не було любові, отруєної лжею, де буде все правдиве й чисте, як во дві сотворіли світу?

А сам навертав коня до свого двору, сподіваючись без падії, тішачи себе, як мала дитина, нездійсненним, хоч і знав уже, що ніколи не розщедриться для мене життя дарунками, а зустрічати тільки ударами, щораз болючішими й безжальнішими.

Все було як і тоді, після Жовтих Вод. І двір повен люду, і діти мої дорогії, ще й Тимко посів навстріч батькові, і ганок знайомий, і вікна розпоровені, як її очі, як оті очі, до яких я стільки йшов і прийшов і яких тепер не побачу... Не було тільки пані Раїни на ганку, не скрикувала бідо, не з'являлася, не стрічала, я бив ногами двері одні й другі, Тимко помагав мені, малий Юрко насилу встигав за нами, Катря відстала, усунулася від чоловічих гнівів, ніхто не виходив нам навстріч. Тимко помуркував слівчутливо й трохи насмішкувато, — аж тут нарешті з'явилося перед нами щось чорне, поморщене, виблідле й кисле, як сирівець, і заступило дорогу, перехрестило двері, як розп'яття.

— Маєш, гетьмане, — муркнув Тимко. — Вже пані Раїна обставилася в твоїм домі якимись уршулінками¹.

— Де пані Раїна? — гукнув я в оту закислість, мірячись відгорнути її з-перед себе і йти далі, добиратися до найдальших сховків свого дому, щоб знайти оту кляту кобіту, що зготувала мені таку кривду й безчестя.

¹ Тут: католицькими черницями.

— Пані Раїна моляться,— проблямало у відповідь не знати чи й голосом людським, чи пекельним якимсь, і тут моє терпіння урвалося і я вхопився за шаблю.

Моляться! Весь народ моляться за мене, за моє заступництво, за славу мою і моє серце, а в моїм домі моляться проти мене! Хто, і чому, і як сміє!

Я прибрав з путі оту нікчемну нерешову, щоб видобути пані Раїну коли й не на розтерзання, то хоч для того, щоб сказати їй усе, що мав би сказати, та вона сама стала переді мною, вся в чорному, бліда, з твердим, несхитним поглядом, і я безрадно опустив руки. Кивнув, щоб полишили нас удвех, глянув на пані Раїну. Закутана в чорне, сувора, висмукла, схудла, змарніла, може й вистраждана. Чом би то? Тоді, після Жовтих Вод, стрічала мене вся в білому, радісна й піднесена, може, сподівалася, що розіб'ють мене коронні гетьмани і шляхетська кров її дошки не зіллється з моєю хлопською кров'ю? Тепер не мала на що сподіватися, тож і зодяглася в жалобу по своїх надіях?

Я провів рукою по обличчю, відігнав од себе всю озлість і скаламучепість духу. Принизливо обтяжувати душу підозрама. Надто перед жінкою, хоч саме перед жінками вдаємося до підозр найчастіше.

— Шана, пані Раїно,— сказав їй майже сумирно.

Вона мовчала і бгала губи.

— Де гетьманша?

Пані Раїна стояла глуха й німа.

— Де Мотрона? — закрочав я.— Матрегна, ваша донька, де? Куди ви її поділи?

— Ви її не побачите більше, пане Хмельницький,— твердо мовила пані Раїна.— Я вже казала вам, але ви не захотіли мене слухати, пане Хмельницький. Ви вважаєте, що ви гетьман, звитяжця, герос, і вам усе дозволено. Але для мене ви пан Хмельницький, який не має ніяких прав на мою доньку, що перебуває в католицькому шлюбі з паном...

Я не дав їй вимовити того ценависного імені, затупотів ногою, вдарив себе в груди, готовий вирвати своє серце і кинути їй у лице: нате, їжте, разом з своїм брудним підстаростою, топчіть, знущайтеся!

— Поки її чоловік живий, Матрегна не може ділити ложе з будь-ким, хоч би то був сам король чи імператор,— завудливо тягла пані Раїна.— Ви обіцяли мені розгрішення від шлюбу, але де воно? Я мати, моє серце обливається кров'ю, я не можу... Поки в Матрегні є чоловік у законі...

У законі... Є... у законі... Тисячі гелів шляхетських міг би я кинути до ніг пані Раїни, але тої клятої голови не було між них, мёрзений Чаплинський утікав од мене, як засць, мабуть, не надожепу його й на тім світі, то що ж мені — ось так і каратися вічно?

— Казав уже пані Раїні, що матиму благословення від самого патріарха вселенського. Чи сього мало? Може, ще від примаса

польського маю випрохувати дозвіл на розторгнення Матреґинного шлюбу? Але його преосвященство має доволі клопотів з вельможним панством, яке після погрому від козаків і після смерті короля геть одуріло і казиться од люті й безсмілля. Пані Раїна хотіла б спивнати життя, але ніхто сього не годен зробити. Я по мав доволі часу, щоб здобути таке пожадане для пані благословіння. Міг би купити його, як купив молдавський господар Лупул право пошлюбити черкешенку-мусульмапку, давши бакшиш султанові в п'ятдесят тисяч реалів і двісті вісімдесят гаманів золота патріарху. Але Мотрона для мене вища за все золото світу! Мотрона — як слава. А до слави не підкрадаються поповзом, її не купують за золото й коштовності, перед нею не запобігають, з нею не йдуть під вінець, ждучи благословень чтихось,— її завойовують, беруть силою, гвалтують, топчуть, нищать, щоб піднятися па уламках...

Пані Раїна мовчала. Чула чи й не чула мене? Чоловік безсилий перед жінкою. Влада так само безсила. Жінку можна топити, як відьму, палити на вогні, як чарівницю, розривати дикими кіньми, як шпетечлицю, але знищити саму сутність жіночу кому дано?

Я опинився перед душею темною, непросвітленою. Мав би це помітити давно, та не помітив, засліплений своєю запізнілою любов'ю. Тенер мав спокутувати свою сліпоту. Все горить довкола, а в цієї жінки душа холодна, темна й недовірливо-понура навіть до мене, до гетьмана, до Богдана. А я? Народ лле потоки крові, поту й сліз, а гетьман лле потоки слів, і перед ким же? Перед пустою кобітою неправедною! Шкода говорити!

Мотрона і її мати знали про мене все, а я про них — нічого. Та чи й можна щось знати доконечно про жінку? Сприймаєш її такою, як вона є, відтручуєш або береш — ото й усе. Справедливість — це слово, яке лунає найрідше між чоловіком і жінкою. Я не був справедливий до Мотронки. Так і не сказав їй про свою любов у день нашого шлюбу. Не вимовив цього слова не тому, що боявся його, а просто вважав: запізно для мене. Те, що було в моїм серці, мало б називатися якось інакше, ще вище за любов, а як саме — я не відав! Гадав, що дарую Мотронці велич, і вона цим вдовольниться, але полишив її наодинці з пані Раїною, а в тої душа виявилася дрібна й скарліла. Для карликів же немає величі. Вони цінують тільки те, що дрібніше за них. Чи ж Мотронка винна, що я їхнув її в обійми пані Раїни?

Але неждано сталося чудо, щось незабгненне, я простив пані Раїну, простив Мотронку, я запрогнув бути великодушним (а може, котів одступити з гідністю), не приховуючи тяжкого зітхання, мовив до пані Раїни:

— Згода. Матимете бажане. Прошу успокоїти Мотрону. Мій поклін їй і папа найвища.

Так я визволився від страшного тягара душевного, знов знайшов потрібну мені волю і навіть завдячував пані Раїні за її

знехати до мене, якою я міг сповна їй відвдаємити. Бо ні в чім ми так не вільні, як у ненависті.

Гетьман утік з своєї столиці, не побувши в ній і десяти днів. Славний погром панства ясненького поконаний кобітою ганебно й принизливо. В Чигирині стало мені затісно, а душа прагла простору безмежного. Був би той простір коло Мотронки, та де вола? Приречений був тепер на покірливість — стан для мене дивний і нестосовний. То й що ж! В терпеливості й покірливості чоловік позбувається шкідливих схильностей і пристрастей: себелюбства, задрощів, жадібності, жорстокості, брехливості, боягузтва, дурощів і підлоти. Чи я ще й досі підвладний сим порокам, чи падала їхня тінь і на мене? Хто ж те міг визначити? Тінь є і при сонці, і при місяці — та яка ж неоднакова!

Віздив з Чигирина при яснім сонці, в святковості й піднесеності, гармати били, люд гукав, золотий пил лягав на ківські копита, золотився весь простір перед нами, козакі виспівували бадьоро й безжурно:

Ой на нашій на вулиці,
Ой на нашій кручі
Вигравали чорти кучі,
Із вулиці йдучи.
А на нашій на вулиці,
Ой на нашій рівній
Вигравали козачевьки
Вороними ківнями...

Біля мого правого стремена тримався мій Тимко, молодий, хвацький, гарний і гожий, за ліве стремени йшла мовчазна змаганина між генеральним обозним Чарнотою і генеральним писарем Виговським, один на величезному копі вороному, сам великий і грізно красивий, а другий на золотистому румаку, тонкогого, високого, короткоголового (може, щоб легше поратися з ним короткорукому пану писарю), відтучували один одного, відпихали, мовчки, затято, нехатно, виборюючи кожен для себе друге місце по гетьману, так ніби не віддали, що місцями розпоряджається доля й історія.

Тимко сміявся, дивлячись на борюкання Чарноти й Виговського, не приховував зловтіхи, хоч душею був на стороні бравого обозного, а писарську душу Виговського зневажав досить одверто, про що казав і мені:

— Батьку, нащо ти підпускаєш до себе отого шляхтичка овруцького? Таж він тільки й поровить, щоб чкурнути до своєї каштеляшки новогрудської, яка принесла йому, кажуть, посаг мало не мільйонний! Який же з нього козак, і нащо він тобі?

— Гей, сину, — казав я Тимошеві, — влада — це не самі вівати, та молодецтво, та махання шаблею. Це передовсім чорна робота, страшна й безкінепча. Треба мені до неї чорноробів, волів сірих. Найсіріший з них — Виговський. Вже пересвідчився в цьо-

му. А за стремено хай позмагаються. Ображений відійде — туди йому й дорога. Хто ж зможе стати вище марних образ і метуш-пави — то чоловік справжній. Може, ще доведеться мені втрити не одного й не двох, готов я й до цього. Коли відвертаються від тебе за життя, це ще можна перенести. Коли ж зраджують після твоєї смерті, то цьому немає прощення.

Зовсім несподівано Тимко сказав мені тихо:

— Прости мене, батьку.

— За що, сину?

— Зпенавидів я обох тих жінок: і пані Раїну, й Мотрону. Зненавидів уже тоді, як сказано мені, що стала Мотрона гетьманшею, а тепер зпенавидів ще більше, коли вони над тобою так повбиткувались...

Я вжахнувся за сина. Вже не так і за нього, як за всіх тих, хто не збагне моєї душі, за всіх моїх сучасників і за отих малих і боязких нащадків, які злякаються моїх страждань недержавних і викинуть їх геть або ж сплялюжать, очорнять ту жінку, яка була для мене цілим світом, яку я любив найбільше на світі, а часом ненавидів її за те, що змушений любити її і її душу, хоч і невловиму, темпу, таємничу, мов нерозгадаї письмена.

Та хіба чоловік приходять на сей світ не для того, щоб розгадати його таємниці чи бодай зухвало замахнутися на се?

Ніч була світла, я сидів у своєму наметі при одній свічці, читав цидули, які зліталися сюди, під Білу Церкву, з усієї України, а може й з усього світу; вже слав увесь табір, тільки сторожа довкіл перегукувалася зрідка — і ось тоді світла пільма в шатрі зненацька згустилася і з ядра її темнощів зродилося видиво Самійла з Орка.

— Здоров будь, гетьмане,— сказав Самійло приглухлим своїм голосом.

— Побудь зі мною,— відповів я, бо ж не міг бажати здоров'я духові, та й не відав, як маю з ним вітатися.

Він чи то стояв, чи то завис у повітрі, тісний обшвр мого намету не давав йому змоги ширяти наді мною, та чи й захотів би він возноситися над своїм гетьманом?

— Може, сядеш? — спитав я Самійла.

— Сідає тільки нечиста сила, а я дух чесний і чистий, гетьмане.

— Знаю, тому й припрошую. Бо хіба ж не налітався ще? Оп у мене та й то душа спочинку просить.

— Чи не зарано, гетьмане?

— Душа міру знає.

— Для твоєї душі віднипі міра не існує.

— Може, й так. Тоді просить спочинку тіло.

— А ти поєднай душу з тілом у розумі.

— Розум і тримає мене під Білою Церквою. Засів отут і тяжко думаю собі, яким кінцем пісню, шляхтою почату, докінчити.

— Поки сидиш, що ж діється з народом? — спитав Самійло, і в голосі в нього був-сум.

З народом! Слово мовлено. Слово, якого я найбільше боявся. Народе мій!

Я вів свій народ ще й не знаючи куди. Од Січі до Жовтих Вод, од Княжих Байраків до Корсуля, до Різаного яру, од битви до битви, од звитяги до звитяги, од убогості й нищості до кармазнів, золота-срібла і волі безмежної, далі й далі, ще не бачачи нічого попереду, ще не вмюючи розрізнити, що то на небі: палахкотіття пожеж кривавих чи рожевість ранкової зорі, ясний лик вікторії чи зойк у п'ятому кровоточивий і щирний, безумний і несамовитий. Був ще мій Лист з Черкас, але не мав я на нього відповіді, не приспів час...

— Кров летється безвинна і марна, — знов подав голос Самійло. — Зулиш, гетьмане, марне проліття крові.

— Не хочу проліття крові й не хотів ніколи, і не за моїм велінням вона летіть, Самійло. Але й стримувати розклекоталість чи можу? Знаєш, що таке проста хода, а що біг? Коли йде чоловік, він переставляє ногу за ногою, одною стоїть на землі, другу піднімає. Біжить — обидві од землі відірвані. Досі ми йшли, тяжко в землю вгрузаючи, тепер побігли, зірвалися до льоту. Зупнитися бодай на мить — знов угрузнути в землю ногою або й двома. Чи ж я наслідую це зробити? Зметуть і мене, і кожного, хто це сподіє.

Тоді дух його вознісся під саме наверхшя памету, так піби прагнув вирватися звідти, полинути й не вернутися ніколи, аж я злякався і мимоволі здійняв руки.

— Куди ж ти?

Голос його бився в тісняві й у темнощах, і чувся біль у тому голосі, біль і страждання.

— Виборювати волю — так. А жорстокості? Як це можна?

— Жорстокості? — перепитав я. — А хіба ми їх вигадали і хіба ми перші вдалися до них? Ти ж відаєш про шляхетські жорстокості, які й призвели до всього, що зчинилося в нашій землі. А тепер, коли коронне військо розбите і можна б повести перемови, пішов супроти нас кривавий Ярема Вишневецький — і що ж він діє? Що він творив у Немирові? Виривав людям очі, розтипав, розрубав навпіл, саджав на палі, обливав окроном, ви-

гадував мукя, яких і погані не могли вигадати, мостив дітьми вулиці й велів гарцювати по них на косях, зашивав жіпкам у животи живих кішок, ще й обрубував пальці, щоб пещасні не могли видобувати опалілих тварин, і все йому було мало, бо кричав: «Мучте їх так, щоб вони відчували, що вмирають!» І все те, мовляв, для гідності шляхетської і для добра Речі Посполитої. Од Вишневецького тікають навіть собаки. Тільки поночі вертаються на слід його кривавий, щоб гарчати над трупами.

Чим же маємо платити йому за все те?

— Ага, ти сказав: йому? На катування відповідають катуванням ще страхітливішим. Ріжуть, вішають, топлять у воді, розпильюють людей пидками, виривають очі тятивами луків, висвердлюють свердлами, адирають з живих шкіру. Що се, гетьмане? Що се? Де ж милосердя християнське? Де людяність?

— Гей, пане Самійло, чи ти се бачив? Вже й після Жовтих Вод казано про Хмеля, що йшов він далі і кроки його витискали кров, а віддих викликав пожежі. А вже, мовляв, у Корсуні юрми билися між собою за рештки тіл ворожих, обмазували собі, розкошуючи, кров'ю обличчя і груди, обмотували довкола ший димлячі кишки, а тоді доходили вже до такого шалу, що починали взаємне мордування. Ти був під Жовтими Водами і бачив, що там була чесна битва — груди на груди, меч проти меча. А з Корсуня не ми втікали, кидаючи все на світі й топчучи що попаде, а панство вельможне. І за Дніпром не ми обвішали людьми кожну деревину в лісах, а злий катюга народу нашого Ярема, до якого я послав своїх послів, пропонуючи йому мирне сидіння, він же послів пабив на палі, а сам кинувся мордувати свій же народ. Свій народ, пане Самійле. Бо Ярема не людської крові, а пашої, української! Маємо свого пана ясновельможного! Свого! Саме пекло відчепило з ланцюгів усі алочини й катівства і пустило їх з Яремою. То що ж маємо діяти ми? Сидіти й мовчки дивитися, що коїться довкруг? Про мене й так уже пани пускають поголос, що заліз у Білій Церкві, бо, мовляв, награбував собі багатства, відомстив ворогам своїм, відбив, повернув свою кохану жіпку, тепер не знаю, що робити далі, і з горя п'ю горілку, раджуся з старшинами, з чарівницями, з господом-богом, з чортом-дияволом!

А я озброююсь, універсали розсилаю у всі кінці, люд стягаю, збиваю в тверде військо, замки під свою руку підгортаю, бо знаю, що тільки сильного поважають. Сам воевода київський Адам Кисіль, цей лис підступний, хоч як зневажає свій же народ, звучи його пародом *religionis nullis* — без віри, без пуття, — але й той збагнув, яка грізна хвиля піднялася проти шляхти, і вже взявся бути посередником, вже лаштує комісарів для переговорів зі мною. Але ж переговори — не ярмо мені на шию! Кисіль написав Яремі, що той, мов другий Марій, вітчизну від останнього потопу рятує (чуєш, пане Самійле, рятує!), але тут же просив припинити своє розбишацтво, зважаючи на те, що він, Кисіль, вдається

до Білої Церкви для переговорів зі мною. То що-ж Вишневецький — послухався, перестав вішати й палити? Він одписав київському воєводі, що воліє не жити в цій отчизні, де б мало панувати поганство і гульняйство і де б після розгрому кварцяного війська і побрапня коронних гетьманів до псоволі мав отримати контентацію Хмельницький. Панові Вишневецькому, бач, кортить контентації лиш для самого себе. Шкода говорити! А тисячоліття історії пашої — цінащо! Нас і не було, виходить. Тільки варягори чи якісь слави, що їх завойовував хто хотів. Звойовували пас то киммерійці, то скіфи, то сармати, то гунни, то авари, то хозари, то печеніги, то половці. А де ж ми, що ми й хто ми? Тільки для завоювання?

Тоді озвався Самійло.

— Заговорив, гетьмане, про історію, але ж не забувай, що чуття історії і величі може мати лиш той, хто не відбирає його в інших.

Я мовчав. Тяжке мовчання гетьманське. Що я міг відповісти всезнаючому духові Самійла з Орка? Вже під Жовтими Водами пересвідчився в безсиллі гетьманським. Дав недобитим шляхтичам слово гонору: що відступлять безперешкодно, а тоді заплющив очі на те, як Тугай-бей по-вовчому напав на переможених і безоружних. Тоді вперше відчув, які тяжкі стали в мене повіки. Такі тяжкі, що часом несила їх підняти. Гетьманські повіки. Важкоокий гетьман. Повіки влади. Чи ж я винен? Ще не раз і не двічі падатимуть повіки мені на очі, і щоразу буду безрадний. Чи ж я винен?

Та все ж спробував заперечити Самійлові.

— Милосердя, як і кара, не падає на всіх одразу, а тільки зосібца. Покажи мені, кому маю виказати милосердя,— і я виявлю гетьманську волю і владу.

— Показати?

— Покажи!

— Поїдь до Нестервара, поглянь, що там діється.

— Що ж?

— Поїдь і поглянь. Побачиш свого сотника Забудського.

— Чи не Семка?

— Семена.

— Де він взявся у моїм війську? І вже й сотник? Що ж там якоїв? І як ти знаєш?

— Знаю і бачу все, я ж бо не чоловік, а дух. Квався, гетьмане, поки ще не пізно. І Кривоніс...

— Ще й Кривоніс? Ти, може, й про мене? Он уже кажуть, що мої джури — то дівки перевдягнені. Гей, Іванцю, Демку! Коней мені і сотню гетьманську зі мною! Бачиш їх — Іванця й Демка? Не дівки ж? Вусаті, мордаті й сонні. Хіба дівка була б сонна біля гетьмана?

Але Демко й Іванець увірвалися до шатра з таким шелестом, так гаркнули: «На послух, батьку!», так блимнули своїми вир-

лами, що дух Самійлів щезнув, наче й не було його тут, і мої джури знетямлено перевиралися, чуючи, як я говорю з кимось неприємним, чи то сам до себе, чи, може, в сп'янінні.

Тоді я підвівся і грізно тупнув на них:

— Ще довго там? І отця Федора попросіть. Щоб зі мною...

А тоді скавав, мчав, летів понад землею, через усю Україну, піч і день, без доріг, без спочинку, без зупинок, летів поперед усіх, особно від усіх, ніхто не наважувався наблизитися до мене, всі відставали шанобливо й налякано, я ж не помічав нікого й нічого, мені праглося досваритися з Самійлом чи з його духом, договорити недоговорене, досперечатися про те, про що не досперечалися. Шкода мовити! Я казав йому: «Чи ти знаєш, що таке битва і що означає сила на силу і кров на кров? Ти йшов з нами, маючи каламар за поясом, а меч несли інші. Твоя рука не мала нічого важчого за просте писало. Чи ж тобі нас судити? Змалку мав справу з книгами, тоді був скрибент аж до смерті, чи тобі відоме те людське, що про нього сказано в пророка Самуїла: «Слухай вимагання людського в усьому, чого бажають».

Але Самійлів дух нависав наді мною тяжкою хмарою, не відступав і не лякався моїх слів, а насупроти виставляв знову ж з книги пророка Самуїла: «Господь-бо дивиться не так, як чоловік, чоловік-бо дивиться на лице, господь же дивиться на серце. Заирни собі в серце, гетьмане!»

А я те й робив, що заирав собі в серце. Було воно вже й не моє, було нічье, належало всім. Як сказано: «І скупились коло його всілякі злиденники й задовжені, й всякі недоволені люде, і зробився їх отаманом». Забув про себе, став усіма, піднявся над усім світом, а хто це може зробити? Он ти навіть по смерті лишавшся мстивим смертним чоловіком, хоч і колеш мені очі мстивістю. Не можеш забути, що такі, як Семко Забудський, не порятували тебе під Жовтими Водами, не захистили, покинули непохованого. А хіба один Семко був такий? Під Жовтими Водами переможені кипули вбитих, бо втікали. Переможці ж не мали часу заирнути в лиця вбитих товаришів, бо квапилися закріпити перемогу. Так я не побачив тебе, Самійле, і не знав, що ти вбитий. А Семен, коли й знав та бачив, не міг гаяти часу на тебе, бо поспішав за мною, за своїм гетьманом. Прозвали його Забудським, бо все забував, добре і зле,— але чи ж він випів? А тепер знов робиш його винним за все, що діється в розклекотаній землі, так піби він один і піби він той господь-бог, про якого сказано: «Він воздаватиме відомщення й народам, допоки не понищать сонму гнобителів і не сокрушить скіпетрів неправедних».

Та в тупоті коия, в хлюпостіпці вод, в пошумах дерев і тихих скаргах трави під копитами вчувався мені голос Самійлів, що летів наді мною певідступно й незнищено, мов сумління моє; віби вічне нагадування і прокляття: «І над мертвими не возбрани благодаті! Не возбрани!»

Так ніби я возбраняв і радувався мертвим!

Скільки ж разів сам був уже мертвий, убитий, понижений, пущений у шепам'ять, і ніхто не помічав того, ніхто не хотів знати, а тепер побачили мене, живого і вознесеного, і заграгли звалити на мене всі шевини. Шкода говорити!

Не знаю, коли й прискочили під Нестервар — вранці чи ввечері, вгадую лиш, що світ був задощений, мовби в сльозах, і ебрії потьмарилися, і нічого не видно було, тільки білий деревій жалібно хилився під твердими копитами коней наших, білий деревій, яким, адалася, того літа проросла вся Україна.

В самий Тульчин я не воїхав. Передмістя, зване Нестерваром, було спалене дощенту, холодний чад вівяв з-за Сельниці, мені вже достоту знайомий був той дух паленизна, щоб я мав охоту зайвий раз ним втікатися. Замок височів над малениськом закіптюжений, пошарпаний, але цілий, і там муравлилося безліч люду. Понад берегом Сельниці горіли вогнища, поміж ними теж панував великий рух люду, безладна метушнява, вештання туди-сюди, збудженість, вадати радісна, перемажне піднесення. Я зушнївся в простій селянській хаті (ще й долівка була свіжопомавана й при-трушена зеленою травою!), покликав до себе отця Федора, а осавулам звелів шукати сотника Семка Забудського або хоч якихось козаків в його сотні.

Мій духівник отець Федір, звиклий до неспокійного життя гетьманського, ніколи й не дивувався, коли вдень чи вночі, в спєку чи в сльоту доводилося сідлати коня, шкати в сакви священні книги й вирушати не знати куди й на який час. Чорна ряса на отцеві Федорі була схожа на козацьку кирєю, чорна камілавка радше нагадувала козацьку шапку-бирку, величезний срібний хрест на товстєнному срібному ретязі міг послужити і для благо-словіння, і як зброя при потребі, бо ні шаблі, ні мушкета отець Федір, природно, не носив, а життя наше було сповнене загроз і непевності.

Звійшовши до хати, отець Федір мовчки поблагословив мене, і я поцдував йому руку.

— Отче,— сказав я,— пролилася безвинна кров. Одпусти мені грїх мій тяжкий.

— Бог простить,— промовив він задумливо.

— І дітей нерозумних теж прости,— попросив я.

— Бог простить і їх.

А «діти нерозумні», козацтво моє нестримнеє, зачувши про гетьмана, вже побралися через річку хто як був — той гелий до пояса, той у чоботях, а той босий, той з руняцею на плечі, а той з чаркою, вели з собою й жінок якихось непутянцїх, і бандурист з голою шаблею, вричепленою на струни, і два скрипалі — не розбереш, цїгами чи євреї,— прицїгивували слідом за бандуристом: «Ой вей, жидівочка, сутель, сутель, коханочка! Та дрей сабаш, та дрей гугель, та дрей Хаїм, ром-бом-бом!»

Я вийшов з хати разом з отцем Федором, а вже двір повнївся

рогуляним козацтвом, якого не спинить ніяка сила і не присо-
рмлять ніякі слова.

— Батьку! — кричали коваки, сміялись, і плакали, і навіть
дукаро вдавали, ніби міряться цілувати мої чоботи. — Батьку геть-
мане! Яка радість! Пошанував наше товариство! Дяка й любов
тобі, батьку!

Мені треба було виявити суворість, тому я відступився од
п'яних і гукнув:

— Сотник ваш де?

— Сотник? Семко? Батьку! Буде! Буде й Семко! А ось ми
з його сотні. Осьдечки ж ми! Оце Ярема Лелекаго, в ремінних
штанах, а отой босий — то Яндр Шаленко, а в кармазині Васько
Ганебний, а в ярмуліці Лейба Іван, а на скрипочках виграють
Гаврило Пиркало та Семен Гиркало, бо Івашко Фалендиш же-
ниться, як і наш пан полковник Максим, і теж бере пані уро-
дзону, хоч і водягнена вона ведшикретно, а Іля з Мотовилівки
та Роман Кандір тягнуть ото барило з медом... Виписи з нами,
батьку! І ти, отче святий, причастися козацьким причастям...

Я виписи корець меду, бо як же інакше. Сказав, щоправда:
«Не напивайтеся, дітки, завадто, бо то гріх». Отець Федір пере-
хрестив коваків. Годі я спитав тих, що ближче:

— Як же вам ведеться, панове-товариство?

— А як ведеться, батьку гетьмане? Замок узяли. Приступи-
лися і взяли. Тепер наш. І полковник Максим жениться на
кпягині. Як і наш Івашко Фалендиш. А ось і наш сотник пра-
вється...

Семко Забудський пхався мокрий, як миша. Поміж козацькими
сіреш'ягами сляв на сонці едамашкою і златоглавом, коштовною
зброею обвішаний, немов на продаж, опецькуватий був ще тоді
в Чигирині, тепер же в'язи йому так розперло, що панські састи
аж тріщали.

— Чолом, гетьмане! — ще адалеку мовив до мене своїм до-
шкульно-тихим (ніби тобі поза шкірою йде!) голосом, в якому
легко вловив я владчість і навіть пиху. Пиха перед гетьманом?
З чого б то?

— Чолом, сотнику! — відказав йому. — Гаразд, ще квапишся
до гетьмана, та міг би ж коня взяти.

— А мого коня вбито, як брав я замок, — гордо мовив Семко,
стаючи вже коло мене. — Бо то ж я взяв замок, гетьмане, Семен
Забудський до твоєї ласки.

— Забудський? — нагадав я йому.

— Забудський, — повправив Семко. Згубив десь одну літеру, та
вже хай.

— Розкажуй же, як брав Тульчиз, — даючи йому місце коло
себе, сказав я.

— А так і брав. Присночив з своїми молодцями, запалив Не-
стервар, наробив диму й шелесту, та й ударив на замок. А там
клязь Четвертинський з шляхтою, та рендарі, прихвесні панські

збіглися з усієї округи. Ну ж порадів я, так порадів! Виставив найгорластіших своїх козаків Улаша Лунченка, та Яхна Чвовжа, та Ядька Обуйного і кажу їм, кричїть, мовляв, оттепер ми вам разом за все віддячимо, і за те, як ви Наливайка в мідяному волові спалили, і як дітей козацьких у казанах варили, і як козаків серед Варшави колесували, шкуру з живих лущили, і як жінкам їхнім груди обрізували та тими грудьми по шиї нас били, і як орали лід пашими батьками, і як ви нашу благочестиву віру пехристам запродували. Ну то й крикнули мої хлопці, а гармати з трьох гармат замок стали бурити. Так що ж панота? Вони рендарям мушкети роздали, а ті як вдарили по нас, то в мене й лягло хлопців надцять, а тоді ті як вломляться з замку, та як наляжуть, то й довелось брати ноги на плечі, трясця його мамі! Отут і коня мого вбито, а вже як я впілів, того й господь-бог не відає. То я відступив. Та пустив хлопців довкіл, щоб збирали люд, і приймали ми всіх, хто хотів, та як облягли замок тисяч на п'ять, а може й на десять, то папи й запросили решнекту. Викинули білу хоруговку, я й кажу хлопцям: «Зуспіли-таки ми панів!» Ну, перемови. Тес-сес. Кажу папам: «Оддайте нам усіх отих своїх зарізяк, що мене пошарпали, а самі сидїть собі. А рендарі хай тепер нам платять відкупне, ото й уся рада. Бо дав нам заповіт батько Богдан: багатого дери, щоб не багатився, з убогим ділись, щоб не бідував, то й не буде лучче і не буде краще, як у нас на Україні».

— Затямив же ти мій заповіт,— урвав я його мову.

— Чому б мав не затямити? Викрикував тебе гетьманом, то звав, кого викрикувати.

— Хіба то ти викрикував? Бачив тебе під тином в Чигирині коло шинку, а на Січі не бачив.

— Гай-гай, папе гетьмане! Чи забув, як я кричав?

— Не розчув твого голосу. А тепер хочу почути. Говори далі.

— А що говорити? Зідрали ми луп з рендарів, а самих звелів я загнати в калиновий гай. Є тут неподалік. Верби довкола, а посередині калина, рай, та й годі. Загнав їх туди, може тисячу, а може й три, хто ж там лічитиме. Тоді послав я хлопців, кажу, вбийте хоругву нашу християнську там у землю і крикніть: «Хто хоче прийняти нашу віру християнську, той зостанеться живий. Хай прийде і сяде під цю хоругву». І тричі кричали мої хлопці, а нехрещені й слухати не хотіли. Вже мій козак, що сам з них, Іван Лейба сказав, що там аж три гаони їхні, себто якісь їхні мудреці, і всі вони вмовляли всіх триматися своєї віри. То я звелів забрати вчених тих та закувати в залізо, щоб мати за них викуп, а молодців своїх послав покінчити з усіма невірами. Черкни його ножем освяченим по шиї — та й уже! Аж біжать мої хлопці назад перестрашені та ще адалеку гукають: «Пане сотнику! Пане сотнику!» — «А що,— кажу,— не знайдете в калині кого різати? Може, який притаївся мертвим, то ви його ножем під боки, щоб не лукавив! Отак, діти мої!» А вони: «Пане сот-

нику, співають же ж! Співають і плачуть, чоловіки й жінки, старі й маленькі дітки! Що б то воно значило? Гріх же, пане сотнику! Люди ж! Співають. Співають і плачуть». Ну, тут уже моя душа й з кунтуша вискочила: «Чи ви козаки? — крикнув я їм. — Кінчати! Кому зведено?» Погнав я їх назад, а сам одвернувся, щоб і не бачити, й не чути. А вже тоді з полковником Максимом і шляхту в замку доскочили.

Я дивився на цього опецькуватого, облитого потом під чужими кармазинами чоловіка і гірко думав: чом не здох він, п'яний, отам під тином в Чигирині? Чом?

— Чи ж думав ти про справедливість, Семку? — поспитав я його.

— Справедливість? Пане гетьмане, таж вона приходить лише на поминки!

— А про милосердя? — питав я далі.

— Гей, пане гетьмане, — зареготав Семко. — Милосердя хай скапує з уст попівських, як сік з берези, а нам те й знати, що помсту та кару!

— А смерті безневинні, катування й кров хай падає на голову гетьманові? — тихо поспитав я. Не ждав відповіді від Забудського. Ні милосердя, ні добросердя. Сам пустив отаких по всій землі, тепер мав нести і їхні провини. Махнув своїм осавулам, щоб узяли Семка, і звелів: «Одпровадити до мого табору й крикувати за шию до гармати».

Семко запручався крутоплечо, але мої хлопці вміли брати міцно, тоді він сичливим своїм, аж западто тихо-погрозовим голосом прошелестів: «Гей, пане гетьмане, тримай свою булаву, а то загубиш! Ой тримай!»

Я одвернув плечі од нього, бо ж не він вручав мені булаву, не він і відбиратиме. Семка потягнули пріч, а козацтво його похмуро посунуло на мене, грізно й ворожо посунуло, і вже тут важила не приязнь та любов до сотника, а думка про власне збереження, бо коли отак перед очима у всіх беруть самого сотника, одчайдуха Забудського, то можуть узяти будь-кого з них, — і рідна мати не знайде. Поперед усіх вискочив кобзар, давякаючи голою шаблею об струни, та я не дав йому розтулити рота, ступнув важко назустріч, висмикнув йому кобзу з рук, зірвав шаблю зі струн, махнувши через плече, ввігнав її в одвірок, аж бриньнула, крикнув осудливо:

— Негоже, кобзарю, святу шаблю до струн чистих чіпляти! Шабля — кров ляти, а струни — оплаувати ту кров!

Та й заграв-заспівав козацтву:

Отсе же, пішли наші на чотири поля,
Що на чотири поля, а на п'яте подолла.
Хто перший підійде, того гармата уб'є.
Хто другий добіжить, того самопал цапне.
Хто третій підлетить, той хреститися буде,
Хреститися буде й молитися стане,
Що хрест в осоки — то його надбанне.

А з цими словами шепресив свого духівника: «Отче Федоре, врозуміть заблудних сих».

Отцю Федору підвели коня його з саквами, і священник став діставати в саков книги, старі, товсті, мудрі, і найбільші крикуни втишались, ждучи, що ж то воно буде далі. Отець Федір тим часом діставав одну й другу книгу, розгортав, закривав, дістав ще й третю, на нього дивилися з пешаною й острахом, ждали од нього слів високих і загадкових, та він мовчав, лиш кидав з-під густих брів короткі погляди, і те мовчання було страшніше за слова.

Зате я не витримав і дав волю своєму гніву.

— Бачите сі книги? В них боже слово. А слово те: не убий! Не убий безоружного, не відбери життя в сіромахи, в старого й немічного, в удовиці, в дитяти, не зобидь безсилою, не надругайся над беззахисністю. А ви? Чи ви воїни, а чп зарізяки — вишневечки? Лієте кров, як воду, вбиваєте нещасних, ще й радуетесь!

Вони мовчали. Задкували од мене. Ховали очі. Ховали руки. Дехто аж за спину. Хтось зітхнув, хтось спробував виправдатись: «Та кіба ми що? Пан сотник велів і гнав, а ми й не дуже! Там, може, половина ще й живі... Хто ховався, то ми й не чіпали...»

Я схаменувся. На кого кричу? Тих, ще різали, ніколи не побачиш. Винник немає. Прости їх, грішних, самі не відають, що творять. То було божевілля, паслання, скаламучення душ. Тепер вони самі шкодують, але ні признатися, ні покаятися не можуть. Якби вмili плакати, то поплакали б над невинно убієнними, але слюзи свої вони вже давно вилили, бо мали досить власного горя.

Тоді я мовив спокійно, бо отець Федір і далі мовчав:

— Підіть в отой гай калиновий, де був скоєний алочин, знайдіть усіх уцілілих, перев'яжіть їхні рани, нагодуйте, й зодягніть, і проведіть аж до краю землі нашої! І щоб волес не впав з їхніх голів! Повеління гетьманське, чуєте?

— Чуємо, батьку!

І посунули юрмою від мене, зраділі, погукуючи:

— Кіба ж то ми?

— Кавав же я сотникові!

— Та вже гепер воно гаразд буде.

— Еге ж. Чи за три дні хто й живий?

— Хто хоче жити, то живий буде.

— А ми їм гукнемо: «Гей, люди! Які живі, то вставайте! Пан гетьман Хміль звелів не лякатися і воскресати. А ми вас одпровадимо аж до папів шляхти!»

— Та й відпровадимо, хай собі йдуть. За саму Віслу!

— Теж живі душі.

А я дивився не на них і не вслід їм, а на отця Федора, дивуючись, чом же він мовчав і нічого не сказав. Чи й він, як дух Самійлів, тільки й знав, що слова в давніх книг: «Є вітри, які

створені для відомщення, і в ярості своїй посилають удари свої?»

— Коя! — звелів я і погнав до замку.

Кривоносові, видати, вже сказаво про мене, бо вийшов зустрічати до замкової брами, стояв серед розвалищ, серед неприбраних трупів ворожих і непохованих своїх, позаду підпирали його козаки корсупські дужі, високі, як дуби, молоді й гнучкі, а сам був маслакуватий, грубий, з обличчям, посинілим од безсоння, світив на мене вогненным своїм вусом, цілився носом своїм кривим, поблимував зеленими очима. Вперше побачив я його таким, бо досі знав то в бесіді розважливій, то в ділі молодецьким, де більше брав розумом, ніж спритом. З-під Корсуня кинувся на Переяслав, щоб перепинити дорогу Вишневецькому, а коли той ударився аж за Київ, щоб перескочити на Поділля, захищати свої маєтки, Кривоніс теж переправився через Дніпро і пішов напереріз Яремі. Узяв Нестерів, Ладижин, Бершадь, Верховну, Олександрівку, тепер одбив у князя Януша Четвертинського Тульчин і ось бенкетує з своїм козацтвом, святкує вікторію.

— Шана, гетьмане! — здалеку гукнув Кривоніс.

Мені помогли всісти з коня, Максим наблизився шанобливо. мовби аж несміливо. Я обійняв його за плечі.

— Приймеш у гостину, Максиме?

— Та кого ж мені й приймати, батьку ти наш! Вже й не в курені або в корчмі тебе повітаємо, а в князівському паладику!

— Гай-гай! — засміявся я. — Дорогі вина з коряка підімо, на сріблі, на золоті козацькій куліш їмо, браття-молодці!

— Та що! — показуючи дорогу, мовив Кривоніс. — Ще наша козацька доля не пропала. Раді повітати тебе, батьку. Де хочеш — у покоях чи в князівській альтані?

— Де скажеш, полковнику.

А вже сіли в альтані, і люльки запалено, полилася горілка, загуділи голоси, замлекотіло, загорілося, і вже мені здавалося, що я — весь вогонь, і все, що з вогню, було миме моєму серцю: тютюн у люльці, горілка в чарці, хліб на столі, найперше ж оці люди у відблисках пожеж визвольних і їхній полковник з вусом вогнистим, з душею ще вогнистішою. Пани про нього зі злістю казали, що має дябла в носі!

— Як же взяв такий замок? — поспитав я Максима.

— А як? Обклав так щільно, що й вуж не виповзе, а тоді вдарив з гуляй-городни. Пани й запросили екскузи¹. То ми з ними мирно. Трохи поскубли, а так — нічого. Та що панам? У них і ті гріхи відпускаються, що всталися позаду, і ті, що йдуть попереду. Не так, як у нас, що чортяка кожне твоє слово на воловій шкурі записує. Оце ж і тобі, гетьмане, вже сорока на хвості щось принесла, аж ти прискакав з-під Білої Церкви розправу чинити. Хто воно такий меткий?

¹ Тут: пробачення (від лат. exusatio).

— Дух, Максиме, мій дух непогамовний.

— Та й у мене дух вібито непогамовний, а так далеко не відлітає. Оце як застряв тут у замку, то й не ворушиться.

— Мав коло чого застряти, — примружив я на нього око.

— А вже тобі й про те відомо? — спалахнув він.

— Та й про книжницю.

Максим ударив по столу рукою.

— А що тобі моя книжниця?

— Заспокойся, Максиме. Чи я тобі докоряю? Бентежить мене, що князь Четвертинський — православний же, не увіат, не латинянин.

— Православний? А Ярема хіба не був православний? Всі воли святі та божі, а з бідного чоловіка шкуру луплять! Та я, казати по правді, цього князя Януша й не бачив, книжині теж. Сиділи собі, бесідували з їхніми ж слугами та посмокували медок, коли ж як увірветься ясновельможна, та як затупотить, та як заверещить! Я до неї: «Здорова будь, ясновельможна! — кажу. — Чого зриваєшся? Слуги твої — наші приятелі — не зривайся кричати. Та й на лиці якого біса зблідла? Коли зарум'янилась нашою кров'ю, то й пробувай з тим пеклом на щоках!» А вона: «Де князь? Де князь? Ви його вбили, ви його вбили! Зарізяки! Розбйшаки! Гультайство!» То я хлопцям мигнув, вони того князя швиденько розшукали та й привели мерщій, а він старий, товстий і не згинається. За стіл посадовити незмога. Глянув я, а книжниця ж молоденька та біла, як янгол, та тоненька, мов бидиначка. Ну ж і князюка, отаке боже створіння поневолив! Присунувся я до книжині, мигнув хлопцям, щоб князя наливали вином, як міх, князь сопе, стогне, пирхає, а я вдивляюся в цю красу неземну, що біля мене, а в пані грають всі сугуби, аж двигить уся, так паче в шій чорти телесуються. Мені б присунутися ближче та хоч пальцем доторкнутися до такого дива, так князь же дивиться, ока не спускає! Я й кажу козакам: «Заважає мені пан!» Сказав, щоб прибрали з-перед очей, а вони вивели його надвір і відрубали голову. Мали б просто притримати на якийсь там час, поки б я на пані надивився, а вони його мерщій до пенька, а там надбіг якийсь мельник, що мав зло на князя, та проткнув його загостреним кілком, ну, вже тоді не було ради, довелося бідолашньому князеві відтяти голову, щоб не мучився. Хлопці в мене справедливі, одразу й сказали мені. Що мав робити? Оголив шаблю, подав книжині, нахилив перед нею голову: «Рубай!» Бо так же перед цим нас шпетила, стільки в ній злості. «Рубай», — кажу. То й що? Книжниця в плач та в ридання, та падає на мене чи й жива, чи й мертва, а вже па кого така поша впаде, то хто ж не понесе? Покликав я пашого священника і взяв шлюб християнський з книжницею, бо ж однаково мою жону шляхтичі змордували, а її князя не воскресити. Суди, гетьмане!

— Бог тобі суддя, Максиме, — сказав я тихо.

Де тут злочин, де кара? Смерть, страх, озвіріння, і посеред цього озвірілого світу опинився я, гетьман, а може то я й породив цей світ, був його творцем, але не зміг стати повелителем? Все вислизало з рук, кудись провалювалось, щезало. Зникомість, неприсутність і неприступність. І дух Самійлів не з'являвся, не подавав ні голосу, ні запку, все падало на мої плечі, все ждало моїх слів і вчинків. А я ж був слабкий чоловік, та й годі.

Я затулив рукою очі, завів тужливої:

Ой коню мій, коню,
Заграй підо мною
Та розбий тугу мою,
Розбий, розбий тугу
По темному луку
Козакові молодому.

Кривопіс обійняв мене за плечі, гудів над вухом, підспівуючи. Усі підспівували. Я прощав їм, вони прощали мені.

Події незліченні, як і люди. Мипувшину згадують, дбаючи про будущину, а ще дехто — лякаючись тої будущини або остереігаючись її. У людини залежність на все життя. Від спогадів, од болю, від туги, але ж і од звитяг також. Битви мої. Виграні й програні. Поговоримо про них. Я не народжувався полководцем, тож видавалося мені, що вже і двох великих битв виграних задосить для відомщення кривд мого пароду і для прийшлого спокою в моїй землі. Тепер думав не про нові битви, а про обезпечення будущини народові своєму, я квапився, знав, що мені відведено мало часу на сім світі, я мав устигнути, отож і слав листи до всіх володарів, декларуючи свої наміри, проголошуючи з'явлення на полях історії пароду козако-руського-українського, якому прагнув утвердити місце серед народів іпших. Коли не я, то й ніхто, і знов віки неволі й понижень, безіменності і безпритульності. Мене била лихоманка. Я став найпетерплячішим чоловіком на землі. Чи ж мене осудять за це?

Сім тижнів стояв мій обоз під Білою Церквою. Козацькі послы не поверталися з Варшави, і вже тривожкий гомін пішов поміж військом, що їх там страчено і що панство збирає силу, щоб посупути і вдарити знепацька. На місце взятих у неволю гетьманів Потоцького й Калиповського сейм визначив регіментарями вєводу сандомирського, череватого князя Домініка Заславського,

коронного підчашого Миколал Остророга, що похвалився вчепістю латиською, і коронного хоружого, заклятого мого ворога, недорослого Олексадра Конецпольського. Перина, Латина й Дитяпа, — так прозвав я тих недолугих регіментарів на посміх козацтву. Може, був би нам судпротивником Вишневецький, однак панство не хотіло давати йому регіментарства, згадуючи, що всі найбільші повстання козацькі починалися в землях Вишневецьких: і Наливайко, і Павлюк, і Острияця. Виходило, що найжорстокіші гнобителі народу українського — українські ж магпати Вишневецькі, тож панстад не хотіло тепер зайвий раз дратувати народ наш Яремою, який знай твердив, що бупт треба гасити тільки кров'ю.

Сейм у Варшаві засідав безперервно. Ім'я Хмельницького пе сходило з уст. Біскуп Вроцлавський Миколай Гнєвош нагадував слова пророка: «Виведу з них могутнього мужа, воювничого, суддю й пророка, віщого й древнього, князя й дорадника, умного штукаря й проречистого словом».

Колись старожитні, бажаючи представити, зобразити Річ смутну й тяжку до направи, малювали дерева, обвішані плодами, а над ними горошину, що, падаючи, оббиває всі ті плоди безжально. І підпис: «Сталося». В горошині тій неймовірно ущільнення матерії, тяжкість усіх світів. Я мав стати тепер такою загрозливою горошиною над пишним деревом шляхетським. Меле звали нечестивим Тамерланом, зрадником, відступником, ненавиділи мене, боялися, заламували у відчаї руки. Мовляв, вітчизна їхня, що славилася непереможністю навіть перед могуттям султанів турецьких і багатьох інших монархів, тепер звцтяжена простим козаком. Кисіль склав од сейму лист до козаків, оминаючи мене, не називаючи ні мого імені, ні чину гетьманського, так ніби вже вмер я від самої ненависті панської. В тому листі писалося, що козаки тяжко образили Річ Посполиту, з'єднавши свою зброю з поганськими татарами, допустилися стількох мордувань, стільки аемлі понищили, такі тлуми бранців християнських упровадили, аламали уан присяги тому, що серед них а'явилися привідці, які, підбуривши до реbelieї плебс, спустошили кілька воєводств, здавали в деяких місцедостях святині і свхаристію, а також — перед чим здрягається розум — пиди горілку в чаш для святого причастя! Та все ж коли виявлять каяття і відшкоднують усі втрати Речі Посполитої, коли покірливо попросять ласки, може, все те їм забудуть і дарують. Тому нехай спокійно очікують королівських комісарів, погамують бупти, впадуть справців до рук комісарів, поверпуть бранців з розбитого війська, а в інших справах очікують вирішень комісії.

Вже визначено слідом за регіментарями, які мали приборкати меле силою воєнною, і комісарів, що, за звчасм, завжди йшли слідом за військом, щоб затигнути на козацькій шиї зашморг ординацій, угод і субмісій. Комісарами були: наш родак єдинокровний Адам Кисіль, підкоморій ішемисський Францішек Дуб-

ривський, підкоморій мезирський Теодор Міхал Обухович і під-столій познанський Олександр Сальський. Початок комісії випачено на 23 серпня в Києві, а три регіментарі мали скупити всю військову силу під Старокостянтиновом, мовляв, для зраження. Для зраження чи для помсти? Переговорів хотіли про людське око, а поки що кожен пхав Річ Посполиту на Марсову дорогу. Панство вважало чудом, що я не йшов у їхню землю після розгрому шляхетського війська, полонення гетьманів і смерті короля. Мовляв, вупмивоя, стриманий рукою всевишнього. Згодом знайдуться ще й такі дієшці, які докериатимуть мені за те, що війши вів тільки в своїй землі, викликавши в пій страшну руїну. Але як же можна зважлятися, ведучи війни в землі чужій?

Справді, міг би я в-під Корсуля йти хоч і до самої Варшави, та де хотів ставити вульгарним загарбником, стояв під Білою Церквою і ждав, якої ж заповіває панство. Коли долинули чутки з сеймових обрад, коли, окрім крутіїства Киселевого, нічого ми не почули, я, маючи таку змножену військову силу під рукою, поволі рушив на Даволочі, вміряючи¹ на поле в найменням Генчарика, і став там обовом сьомого ливня. Приклякав до себе своїх полковників, радився з ними, допитувався: як, де, коли? Сяйливе товариство оточувало мене, а Самійло донорья, що оточив себе не здібними, а тільки служняними. А де ж ті служняні? Може, Кривоніс? Чи Нечай в негучкою своєю зливєю? Чи хитромудрий Богун, або неструджений самоборець Ганжа? І в кожному ж розум так і горить, і той їхній непослух хоч і ливив мене попервах, та згодом примушував йти за ними, вони були іскрою, від якої спалахувала чиста висока пожежа, а я ж без горішня не був би ні гетьманом, ні Богданом!

Та все ж я знову став обовом і стояв цілих шість тижнів перерушно, приглядаючись неопалим своїм серцем до людської поведінки та до їхніх переміщень, та де всього, що діялося в світі. Хоч і в деяким запіненням (а може, саме вчасно!), відкрив я, що володію даром бачити людей і події такими, якими вони в насправді. Дар не вельми приємний, коли ти живеш у країні рабства, де немає ні свободи, ні справедливості, де людьми торгують, як скотину, де права людські потоптані, а земля сплюндрована і загарбана чужинцями.

Та цей же дар тепер робив мені прислугу неоціненну, бо міг я прозирати у всі таємниці світу, сам для світу лишаючись таємничим і загадковим, мовби цілковито відданий на волю випадкам. Але сказано вже, що випадки слугують тим, хто готов до них і вмів ними покористатися!

Всі великі полководці сміялися б з того способу війни, який я обрав. Розбити вороже військо і стати на місці? Мати під рукою многі тисячі і розпустити їх по всіх усяодак летючими загонами? Брати города й кріпості, щоб наавтра віддавати їх ворогові?

¹ Вміряючи.

Спостерігати, як збирається поволі вороже військо, і не піти проти нього, не вдарити, поки не готове? Вагатися й очікувати ще чогось тоді, як довкола все до останку скочачило, і ти з дим пародом міг би виступати хоч проти цілого світу? Тупцювати на місці без наміру, без думки, без потреби, тоді як ворог уже заносить руку для тяжкого удару?

Неприязний автор напише згодом про мене: «Для чого на світі жив і чого хотів, куди прямував, кому служив — сам не відав. Служив степам, бурям, війні, любові і власній фантазії».

Що ж, панове, коли настав час степів, то можна послужити їм степам!

Про всіх же крикунів можна б сказати: «Гортань їх — гроб отверст». Покричать та й перестануть. Бо тільки я знаю те, чого вони не знають. Як визволитися від усіх пут. Якою дорогою вознестися до свободи, нічим не обмеженої, до вольності, нічим не зіпсутої.

Я розсилав своїх полковників розбивати ворогів менших, легких, сам стояв, очікуючи собі ворога пайтруднішого. Страшно не тоді, коли є ворог, а коли його немає, коли не знаєш, звідки він з'явиться, як ударить, хто він і що. Коли Сципіону після завоювання Карфагена в сенаті мовили: «Тепер Римська республіка в безпеці», він вигукнув: «Навпаки, ми пині в більшій небезпеці, бо не маємо ворога!» *Sine adversario marcet virtus* — без ворога в'яне і гнусніє мужність.

Як тоді малювали війни? Міста суворі, грізні, багаті (а в нас — сільські, ординарні, справжні хлопські діри, де босі хлопці пасуть кози попід валами, що вже давно зрівнялися із землею), оточені високими мурами — і ось облога. Бомбарди ригають потужними снопами полум'я, по сірих осінніх полях тягнуться безкінечні вервечка війська, мушкети випльовують клуби диму, вдальні табір ворожий, ройовисько пишних наметів, возів, стародавніх гармат з левиними пашами, кінні вістуні мчать туди й назад. Іржання коней, відрубані голови, поранені, що корчаться в багнюці й кричать: «Добий! Добий!» Хвала і слава дмуть у сурми...

Шкода говорити! Від мене годі було сподіватися такої мальовничої війни.

Ніхто не міг збагнути, що я обрав свій власний спосіб ведення війни. Я обрав стояння і вичікування. Як тверда скеля, об яку вдаряються водяні вали. Котяться на скелю страшні своєю кількістю, сповнені пихи й віри в своє могуття, і розбиваються, розприскуються пилом водяним, і то ще щастя, коли погибель їхню осяє райдуга від тих бризок.

Я стояв і вичікував ще під Жовтими Водами, тоді під Корсупем, тепер під Старокостянтинівом на Скаржинському полі. Слава відлетіла від мене і тепер сяяла золотими своїми крилами над Кривопосом, який вів мій передовий полк, шукаючи кривавого

звіра Ярему Вишневецького. Народ співає про того, хто б'ється, тож про Кривоноса й співано тоді на всіх шляхах:

Перебийніс водить не много —
Сімсот козаків з собою.
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.

Кривоніс узяв Полоцке, відбив у Вишневецького і київського воеводи Тишкевича Махнівку, б'ючи з гармат на тріумф і випиваючи різні вина пана воеводи, що мав зілля у всіх своїх маєстностях у достатку, бо ж був таким бібушем, що вже пив павстоячки, аби більше влізло, а щоб не падати з ніг при цьому, то завжди мав коло себе двох пахолків, які його підпирали.

Звірства Вишневецького, тривожні чутки, що козацьких послів у Варшаві посаджено на палі, призначення сеймом трьох регіментарів шляхетського війська і збирання його під Старокостянтинів «для враження» на козаків, поки нам дуритимуть голову пани комісари на чолі з паном Киселем, — все це змусило мене зрушити з місця під Білою Церквою і поволі пустити всю свою силу на захід, маючи попереду Кривоноса, про якого панство вже починало говорити, ніби воює він на власну руку, може й усупереч Хмельницькому, котрий тільки й уміє, що стояти на місці, і піхто не знає, що він думає, що гадає.

Під Старокостянтинів уже послано Заславським полком Корицького й Суходольського, кінний полк Осінського боронив перешрави через Случ. Кривоніс написав Корицькому листа:

«Милостивий пане Корицький! Писав до мене пан воевода сандомирський, аби я війну занехав і назад додому вернувся, і я се радо б учинив, якби не привів мене до сього Вишневецький, котрий у Немирові і в другім місці немилосердне тиранство над братією моєю поробив: рідній братії моїй казав вертати очі буравами, — і я за се не перестану шукати його всюди, хоч би і в костьолі, аж поки не дістану. Тому остерігаю, аби пан воевода сандомирський не жалкував — аби речі свої й своїх підданих вивіз десь далеко до замку — бо хоч би я й хотів вас охоронити, та у війську моїм люди різні, і покладатися на них не треба. Коли ж би ти, вашмосць, думав, що мене з військом моїм можеш знищити, то я радо на вашмосць чекаю. За тим будь, вашмосць, ласкав. Вашої милості приятель такий, як зараз побачиш. Максим Кривоніс».

Перипа-Заславський напише згодом: «Наші небожата, бачачи слабі свої сили, мушили рушити з Старокостянтинова». Козаки кричали услід шляхті: «Отак, ляше, по Случ наше!»

Не можна сказати, що все те легко дісталось. Спершу кіпота шляхетська перескочила Случ і наробила переполоху в Кривоносівій війську. Витяли до двох тисяч погано озброєного пошільства, взято до неволі сотника Кривоносівого Полуяпа, однак на тортурах той налякав панів, що Хмельницький іде вже сюди з страшною силою з-під Паволочі.

Кривонос почав бити шкелетський табір з гармат, і полки польські стали відступати, щоб уникнути з головними силами Речі Посполитої під Чортківським Камінем. Гармачі голови козацькі кидалися, хто як хотів, навздогін, але їх перенустили через Случ, і звір показав, які гострі зуби має парадоксальних козаків порубано стільки, що трунів лежало густо аж до переправи, мов біле сукно вкрило поле.

Заклинаючи Кривоноса бути обачнішим, я послав його дакти в глибокий Поділля, щоб позбавити ворога прикрасів. Бо шляхта сунула сюди своє військо і «для враження», та й для прокартування. Як то казав: на Поділлі хліб по кіллі, а ковбасами шліт городжений. Максим узяв Мелхибонз, а тоді й Бар, що вважався, як і Кам'янець, фортецею неприступною. Згодом якийсь упілий шляхтич дивуватиметься з неабиячної поведінки козацтва, яке не залягало під смертельним вогнем, а навпаки — скакало в нього, сподіваючись знайти там не смерть, а фортуна й вікторію: «Коли дало огня з гармат і німі вистріляли, гулятиєство під дим скочило».

Кривонос хотів ще «скочити під дим» і в Кам'янець, та я звернув його звідтя, бо вже хотів мати в себе під рукою всю силу, щоб з належним пешажіком зустріти силу шкелетську.

Вернулися нарешті мої посланці в Варшаву і привезли образливий для нашої честі лист про малість панської погрози. Лист був безіменний, посланий одразу всім або ж нікому особі: «Старшому отаманові, осавулові, полковникам, сотникам і всьому Війську Запорозькому». Посли казали, що сам принас Любешський обіймав їх на прощання і по головах гладив, а панство тунотіло ногами й аривалося до шабел на згадку про козаків.

Капідлер Оссолинський на сеймі вкваліть возводу брацлавського, пана сенатора Адама Киселя. Мовляв, немає шпі нікого здібнішого, хто б зміг стримати розшалілий плеск. Визначено разом в Киселем і комісарів. Зроблено те без протайки, поки сейм довідався про зяття Кривоносом Полоншого. Для супроводу комісарам виділено даї тисячі військо, а капідлер Оссолинський навіть дав Киселю для асистенції своїх домовників. Ще капідлер на сеймі кавав комісарам про нас, козаків: «Розглядати їхні просьби, нічого не вважаючи на нестосовно, хіба б домогалися відірвання від тіла Речі Посполитої якоїсь частини землі або маєтностей, тоді належить виявити твердість і вирішити те війською».

Але засліззени! Коки піднімається на війну народ цілий, то яко він не просить, а бере! І не про відірвання якихось там маєтностей нам ідеться, а всієї землі нашої!

Ніхто ще тоді про со не думав і де теда, навіть сама Історія мовчала, бо її погляд спрямований тільки назад, прозрити ж будущину неспроможен. Через даїсті літ западто тверезні і апли правпук п'ятих, як він вважав, прадідів киле нам крізь мки слова зневаги до нашої слави і честі, авипнуватить у розбихацькому

розанні кірки без усної людської моти, в тім, що «полюська жорстокість штурмувала городи й села, засіваючи в будущину саму темноту».

І вже з своєї далекої далекої бачив світлість, в йому й забавка очі полудом ширше!

Комісари прабули до Луцька і засіли там, бо довела все горіло. Кисіль зробила мені обласного листа: «Мосципале Старший Вілосин Речи Посполитой Заперезького, здавши мені малши мене і прийнявши Вілосина всім є одна, в ній родимося, вольностей наших вимісимо, і не маши, аласно, в услому світі іншої держави і другої надібною обчявни малши у вольностях і свободах. Для того вимка всі одмостайно тої метки вашої обчявни коропа польської мімість оберігати, і хоч бувають рісні боля, як і повсюди на світі, одмак розум ліднаує: ласше домовантася в панстві вольнім, що є кого з нас болити, аїж утретити ту мітчанку лашу, бо другої такої не знайти ні в християнстві, ні в поганстві. Сирім левала, омаи тільки марова польська вольностями славантася».

Ох, любив удавати марогворца пан Адам Мофодій Кисіль! Навіть герб собі вигадав відповідний: білий намет у червоному полі — сданий такий герб у шляхетській геральдиці. Мошля, білий, як голуб, марогворець посеред кривавих пілх війни. Коли року 1642-го у львівській друкарні Михайла Сьлюмки виготовлено багатойлюстровану з вишвицями прикрасами «Триодя цвітну», то Кисіль, домігшись (не задарма!) прислати собі в міських приміщенях, оместила зверх татуку свій герб: мошля, поч в її пан вольностям, алас мосу галуку олашши, а не меч.

Я відписав Кисю доволі прихильно, посланим же сказав про пана сенатора: тут до козаків примикатися, а у Варшві вихідяси проти них. Та й в чим їде до нас? Щоб козени повернули брацця і гармата, ларвали сово в татарам як всі часи і, шойно буда негода, мішли проти них, голови зачниццків андам, відповали уми вірності і тімалася свободою кони по в комісії кумейкіаської (себго пеншцення наших вольностей після погрому Павлюка Потоцьким), то шайбанце — з курукіаської (ординачії Копеншольського, видана козамм після поразки Жмийла над озером Кудуковим 1625 року, яка обмисувала козацький ресерт до шести тисяч).

Комісари рушили з своїм полком під Старокостянтинія, та по дорозі почувал, що козакм захопили Острог — ще одну неприступну фортецю. Кисіль написав мені, щоб відступили від Острога, бо ж він їде в миром. Я відповів, що Кривоніс пішов під Острог том не є війном, а за боронном¹. Коли ш пан сенатор хоче шепити нас, що їде з миром, то хай дасть закладників, тоді ми відійдемо з Острога в свою. Кисіль дав трьох людей з дворян Осоліньського; номоринна чернігівського Варешану, Сосницького

¹ Тут: за харчим.

і Братковського та ще п'ятьох гербованих товаришів з корогви свого брата, повогрудського хорунжого Миколая Киселя: Малинського, Трипільського, Грачевського, Красовського і Тренбінського. Та коли козакі стали відходити від Острога, на них зненацька наскочив стражник польний — коронний вишневецький Ян Сокол і спробував ударити далєбі не по-соколиному. Кривоніс, вважаючи, що то підступність пана Киселя, звелів утяти голови п'ятьом закладникам з корогви його брата, Верещаку, Сосницького і Братковського поставив дивитися на все те і ждати свої черги. Все ж тих трьох помилював, тільки розсадив їх зосібно під тверду сторожу, а вночі звелів припровадити до себе Верещаку і мав з ним розмову в чотири ока таку страшну, що вже й по смерті Максимовій кілька літ той Верещака справно і вірно служив козацькій справі, сидючи при королівській канцелярії у Варшаві — відав я про все, що діялося в столиці, ніби сам там пробував.

Може, ота моя вперта повільність йшла від страху втратити найдорожчих людей, товаришів своїх найвірніших, справжніх лицарів запеки, яких і вогонь не пече, і вода не бере? І, може, іноді лютився я на Максима за його безум і нерозважливість, передчуваючи його близьку загибель? Хто зі мною, той переходить у вічність не з милості моєї, а з веління самої історії і долі. Зайвих десять літ життя не наближають чоловіка до вічності: вопа не вимірюється часом і судилася тим, кого не можна скорити ні залізом, ні золотом.

Та все ж як страшно було втрачати лицарів, які, може, перепищували й мене самого? Чи міг я знати, що Кривоніс не доживе й до кінця сього великого і звитяжного року нашої історії — 1648-го? Чи бачив смерть великого самоборця Гапкі на пилявцівському полі не від меча супротивника, бо не було такого меча на світі, а від безглуздої сліпої кулі? Чому доля така немилосердна до цвіту нації, до її найбільших падій, до її слави?

Хоч який був я обачливий і обережний, та все ж втрачав то одного, то другого із золотих своїх лицарів, а до мене прощтовхувалися, обступали мене ті, що не були вбиті, не знали недуг і втоми в прислужництві, завжди стриміли перед очима, готові на все добре й лихе, і я не мав вибору, наставляв їх полковниками і генеральними старшинами, — так і виходило, що досить чоловікові мати здоров'я, а не розум, щоб командувати людьми, вести їх на смерть. Згодом я переконався, що зло так само непереможне, як істина, та що міг удіяти? Життя — це втрати невідшкодовані, битви — це втрати ще більші, тож і був я уперто обережний там, де мала литися кров і де (я знав це папевне) пайперше понесу втрати сам, і щоразу частка моєї душі відмиратиме з кожним полеглим.

Отак, присунувшись під Старокостянтинів, я вибрав собі для стояння місцевість за болотистою Ікавою під пилявцівським замчиськом, нікчемним і запедбаним (пани зневажливо звали його «курпиком»), і став ждати терпляче, хто ж перший прийде до

мене: комісари пана Киселя чи військо, яке регіментарі з Вишневецьким скупчували під Чолганським Каменем? Війська того налічувалося вже понад 30 тисяч, та ще втричі більше було обозової служби з мушкетами. Сто тисяч возів з припасами сунули до Пилявців. Які дороги треба для них? І що то за військо, обтяжене таким майпом? Не тільки значніші пани, але й звичайна шляхта поставились па сей похід, палаючи бажанням стлумити реbelieю і потоптати козака. Вибралися папята не так із залізом, як із сріблом і золотом, виступали з незвичною розкішшю, їхали в позолочених ридванах, везли дорогі шати, коштовний посуд з усієї корони, клейноди, дорогі вина, обтяжені Церерою і Бахусом. Сім воєвод, п'ять каштелянів, шістнадцять старост — і всі хотіли командувати, що не папек, то хотів бути гетьманек. Хвалилися, що військо таке — хоч і Стамбул брати. Не мали ніколи такої сили зібраної ні Жолкевський, ні Ходкевич, ні Конєцпольський, ні самі королі.

Про моє ж військо пани й не відали достоту. Зневажали не знаючи, пиха засліплювала їх, а там ще Семко Забудський, якого я за нестерварівську різанину звелів прикувати до гармати, перегриз якомсь ланцюга і з нашийником, мов пес, прибіг у шляхетський табір і підняв дух панству: мовляв, у Хмельницького військо хоч і велике, може й до ста тисяч, та геть заморене, голодне, все в незгодах, дві третини без стрільби, з самими киями, хлопство прийшло на війну просто від плуга, тепер утікає, окопу пемає ніякого в таборі, обережності теж, бо ціле військо щодня п'яне. Семко сам прибіг п'яний, пани й повірили.

Сунули на нас, вже вважаючи мертвими. Я терпляче ждав. Хотуть, то хай прийдуть і спробують вдарити. Не ми йдемо — на нас ідуть. То чия ж вина і хто гріх бере на душу?

Перед цим я знов і знов писав листи мало не всьому світові, пересилався з ордою і Портою. Мені ще не вірили, до мене придивлялися й приглядалися, хоч після Жовтих Вод і Корсуя вже й помітили, великі володарі не квапилися прийняти до свого гропа простого козака, тож якою радістю став для мене лист із Стамбула від давнього мого знайомця Бекташ-аги, який справді не загубився за ці літа, а проник в заплутані нетрі султанського двору, став вихователем спадкоємця султанського, а тепер уже був «названим батьком султана», бо шойпо на трон сів його вихованець, семилітній Мехмед, син Турхан-валіде, яка походить з козацької землі, тому він, Бекташ-ага, охоче приймає в свої назвапі сипи і гетьмана українських козаків Хмельницького, доблесть якого йому давно відома. Молодий султан уже звелів ханові Іслам-Гірею вдарити всією силою на королівство, щоб допомогти козакам, а він сам, хоч семилітній ще тільки, хоче йти з ними в той сьйливий похід.

Згодом казатимуть, піби переворот у Стамбулі вчипив Хмельницький, убивши султана Ібрагіма і посадовивши на трон сина українки. Може, й хотів би я мати такі довгі руки, та шкода

говорити. Але еріх було й знехтувати тиням дарунком досі, тож валив я канові генеральному писарю просто в габару назавго готувати нове наше посольство до Стамбула і ще пешкодував одіра- ники в війська одного з своїх найліпших шоловників Фялама Дюелалія, бо як він був колись зі мною разом у неволі й теж трохи знав Бекташ-агу.

Уклав я листа до султана, нічого й не обіцяючи, але з належ- ното пешаного:

«Найсвітлейшій милостивий цїсарю турецький, пане наш вели- кокомплестивий! На донї й бевінічній літа доброго здоров'я і щас- ливого над усіма командування вашій цїсарській милості зичимо, поклян і служби вашій!

З листа Бекташ-аги бачимо, що ваша цїсарська милість, пан наш милостивий, на нас, слуг твоїх, ласкав бути рачий. Велде- сляк нині в того тіпаштося всім Віїсьмом нашим Замерозьким і велде просимо вашої цїсарської вельможності, аби на нас, слуг своїх, був ласкав. Бо ж ми за всеше братерство і прихиль з каном гетові всігда до услуг вашої цїсарської вельможності і прети можливого вприхилья стояти.

Також новішам наказали, щоб у панства вашої цїсарської ми- лості не втерпалася. І завжди будем щилжувати того, аби ні один недрагатель не врийшов і зла в панствах ваших не чинив. Так вам в годї: а за се стояти з татарями, один за один разом докодити, дай Боже так каніки бути в прихиль, медобра хотїти тежньому не- прихилью, а за ласки вашої цїсарської милості віддячувати».

Ламатимуть ще голову над мїїми посланнями до султана, та ніхто до ганду їх так і не зглумичить, бо велику гру спроможні збавнути тільки великі уми й державні мужї, які керуються не щоденним клопотамн, а великими потребами. А чи відомо вам, до слова, що «цїсар» по-латинї означає «чужирина»? А ще писав до малолїтнього князя, те робив те, бо не мав вибору. Однаково ж усі послання читає не сам султан, а його лужавї двораки, — епрїч того, у такому великому царствї вже й не важить, який султан — старий чи малий, мудрий чи дурний, — таке царство, як я вже колись кавав, загадує великого важного веза, поїхнутого щесли в доктой горн, і вже той вїз хотїться сам собою, чи є на нїм фур- мая, чи й немає, чи є пашї в заиряту, чи теж немає, вїз хотїться без ухилу, тропать і ламав все за своїй путї, і немає сили, яка б його зупинила, хїба що якась камелїона повне від колесо і в- верше розвору та вепреватить того веза трохи вїк, та й знову мчать він ще несамовїтїше.

«Скільки тих возів, як веплянути довпрудж, хотїлося вже на сїм свїті, і всі мовби на мою землю, відкриту всім вітрам і лихам, а вже й тут ось лаштво попровадило на мене одразу своїх сто тисяч возів, карет та ридванів, так ніби мїралася підгорнути ко- зацтво все від волеса, потентати кїньми, виместити собі коза- цьким трупом дорогу в медоплиннї степи та до молочних рїк Украї- ни. Розгортали пали вїїсько навмисне широко, щоб налякати ко-

воцтво. Мовляв, коли Хмельницький побачить таку страшну силу, то смочить на нивадного коза і сховається у своєму Чигирині, а звідти, коли тісно буде, і на Запоріжжя піде.

Я шарнав шляхетські полки наїздами, розсипаючи їх аж до Луцька, Острого, Соланьва, та на головні сили, які рухалися від Чолганського Казеня, не нападав. Вибрав собі місце для стоянтя малоприступне: глибокі балки, бугри, річка Ікава розлита в стави та болота, чертория й крутосхили, — для козаків оті яри, болота, води ніби дым рідний, а для шляхетської кінної їзди пропад і загибель, ні просуцуться, ні пересуцуться, ні роїпнатися, ні погнатися. Переправившись через Ікаву під Пшияцями, я при доброму фортеці став, всюди мав ліси, засіди, тяжкі для ворога переправи через стави та болота, табір свій за звичаєм уфортифікував як окозом, так і возами, стаборування їх за наукою козацькою в шість рядів, військо все своє замкнув у своєму окопі так, що ні підступитися, ні вирвати бедаї одного чоловіка, заховав, що й не злічити.

Настку розставлено, тепер мав я заманити в неї шляхетську мнгу. Коли панське військо підійшло під Старокостянтинів, козацька застава зустріла його вогнем і трималася весь день при фортеці так, ніби тут і мала розгорнутися велика битва. Однм уночі я відкликав заставу звідти, що потраптовано було панством як черешня перед їхньою силою: «Господь-бог всемогутній напустив такого страху неприятелюві в очі, що вночі з такої сильної фортеці втекли, залишивши нам вільні всі переправи».

В яких би тут годинах не зашуміло при такій фортуні! Що коли вирушали в похід, те більше думали про святкування перемоги, ніж про битву. Взяли вина й исуд для банкетів, сотні возів наладовані були залізними ланцюгами, щоб заковувати в них бранців. «Як ведмедів, вестимемо козаків у ланцюгах за возами!» — хохвалилися пани. Щоб честь подавлення ребелії не дісталася комусь одному, обрано було трьох регіментарів, а до них приставлено військовою раду на 100 чоловік, без якої регіментарі не могли нікуди й посунутися. Ніхто не знав, мого треба слухати, хто тут начальник, кому що робити, та панство не вельми тям і переймалося, вважаючи свій помід урочистим шестям до слави, а не до сутючок і боїв. Втікачі, що хмарами бігли з шляхетського табору, — прилучалися до мого війська, розповідали, ніби панство у своїй зарозумілості вже й до самого бога зверталося з такою молитвою: «Господи, не помагай ні нам, ні козакам, а тільки з висоти свого трону дивися, як ми розправимося з цими хлопцями!» Пани похвалялися, що для козацького метлоху шкода й зброї — вистачить мнів та камчунів.

Таким людям треба б убиратися в шір'я, щоб легше індічитися.

Зайнявши Старокостянтинів, пани вислали від козацькі поштиї перадовий полк нашого давнього знайомого Зацнівльковського, що був колись козацьким комісаром. Зацнівльковський

бився запекло, присунувся під самі наші окопи і став табором, не вибираючи місця. Так непорядно обоз розложив, що шість узгірків собою покривав, а між ними яри та болота. Віддав я пампам те поле, щоб собі поги аламали.

Тоді ж загинув Ганжа. Видно мепі було добре з пилявцівського замочка, як він з кількома самоборцями скочив через гатку на той бік Ікави, як викликав на герць шляхтичів, видно було, як рубається з одним, і другим, і третім, всіх долаючи, а тоді невидима куля прилетіла, вдарила в живіт, і Ганжа похилився на коні, аламався, та все ж здобувся на силі і, вже вмираючи, зповбився, поки й випала з мертвої руки шабля. А я все те бачив і карався в душі, що безсилий запомогти, порятувати, воскресити свого лицаря. Де ж велич життя, де тайнощі й захвати, коли все кінчається так жорстоко, ганебно й несправедливо? А може, й справді, щоб стати героєм для України, треба загинути? Як Байда, Підкова, Наливайко? Тільки я живий і суцйй у своїй незмірній величі, яка возносьть, але й пригпичує водночас.

Кілька днів придивлявся я, як пани хочуть здобути переходи через Ікаву, одну греблю тричі здобували і втрачали знов. Опанувавши перехід, збили козаків з поля і загнали в окоп. Тепер мали намір приступити під самий мій замок, та тут я неждано вивів усе своє військо і вдарив на розвезлі панські сили, погпав їх через річку, топлячи в воді, нищачи в тісняві й у непрохіддях. Сам з гетьманським полком помчав у битву, летів у лаві, припадаючи до кінської гривни, гукаючи: «За віру, молодці, за віру нашу!», лівою рукою тримав повід, а права висіла десь унизу, збоку, далека й безмежно довга, до безміру продовжена і обтяжена шаблею, звисала для замаху, для посвисту, для глухого удару, для крові, смерті й перемоги. А довкола все валилося: люди, копі, світ, залитий кров'ю, песамовитий світ, у ненависті, в криках, зойках, піснях, розгорнутих хоругвах, ошалілих конях. Билися не тільки за свою землю, але й за свою гідність, за славу й історію, тож і вийшла та битва нещаслива для шляхетської сторони, їхнє військо одразу стратило серце, і вже тепер не я мав почуватися жертвою, а ті, хто ще вчора в безмірній пихатості своїй вважали нас за ніщо і вже святкували вікторію, ще й не здобувши її.

Сподівался повернути собі втрачену пад нами владу, гадаючи, що для цього досить лиш занести меч над нашими головами. Але якої ж влади можна домогтися мечем? Хіба що над мечем же. А коли він виявиться гострішим? А в мене була влада велика пад землею, над сонцем і дощами, над власним потом і холодними снігами, вся в терпінні, в тисячолітнім триванні й очікуваннях, була в ній насолода перемоги, розпач попад стихіями, радість, коли над головою кричать журавлі, і гриміння голосів суцйих і тих, що колись будуть, які вимагали: поможи відійти від смерті, порятуй і поможи, щоб трави топтали копі не сідлані, щоб сичі плакали пад своєю долею, а не над людською, щоб дощі змивали

голови закоханим, а не вбитим, щоб вітри стогнали в зелених байраках, а не над руйновищами.

Я стояв під Пилявцями самотній, безпомічний, на голодніє й босе моє військо, на моїх голодранців і галайстрів насувався в золотій своїй пишноті нахабний панський світ, який не хотів відмовлятися від загарбаного і завойованого предками їхніми, а те, що дано нам було історією, життям, природою і богом, зневажав і насміхався з нього.

Мене полишено під Пилявцями на власні сили, бо навіть мій зрадливий союзник, хап кримський, прислав сказати, що до закінчення байраму орда не може прийти на поміч, а слова нового султана турецького про сприяння в моїх замірах мали зостатися на папері чи й не назавжди.

Та про свою самотність мав знати тільки я, панству ж треба було дурити голову, ніби стою так довго й уперто, бо жду хана, і сілістрійського пашу, і самого чорта-біса. Я послав козаків-одчайдухів, які мали нібито добровільно перекидатися до панського табору і малювати там якомога більше жахів про те, яка страшна орда підходить мені на поміч, тоді підслав панам для більшої віри ще й попа, який на хресті запрягнув, ніби орда вже за один перехід звідси, а ще після того вдався й до геть дитячої штучки: попросив Кривоноса перевдягнути своїх молодців у татарську одіж, повивертати кожухи вгору вовною і надвечір прискочити з степу до мого табору з татарськими галалайканнями, свистом і тупотом. Кричали в моїм таборі щодуху «алла!» ще й поночі, палили безліч вогнищ, так ніби сила моя збільшилася удвоє чи й утроє, ми з полковниками сиділи в моєму шатрі та припивали за панський переляк, не дуже й вірячи в цього, насправді ж вишло так, що запис я руку, а назавтра виявилося: вдарити нікого.

Регіментарі, перелякавшись «орди», скинули військову раду, і після криків, прокльонів, звинувачень вирішено було відвести табір до Старокостянтинова на зручніше місце і там укріпитися як слід, а військо мало зостатися тут під рукою Вишневецького і стримувати того «мізерного козачка», як звано мене було між панством. Вози Заславського, Копецького й інших значних панів мерщій рушили з табору, в темряві ніхто нічого до ладу не міг розібрати, вміть облетіла всіх чутка, ніби регіментарі з своєю кіннотою втікають, лишаячи всіх папризволяще, шляхту і її службу охопив жах, вже їм видавалося, що звідусюди паступають на них козаки з татарами, хоч то наступали на них власна їхня пиха дурна, сваволя, неправда, утиск бідних, і вже тепер ні страх, ні любов до вітчизни, ні гонор, ні погрози, ні кара інфамії — пішло не могло повстримати цих перестрашених нікчемних волків, і вони кипулися втікати, почався, може, шайганебніший exodus¹ в діях їхніх, втікали, ніким не гвалі, забувши

¹ Відступ (лат.).

Сталося це в ніч на четвер перед воздвиженням, в ту ніч пиливцівської ганьби для шляхти захиталося ціле королівство і стало розвалюватися, так що вже ніхто не зміг ніколи тому зарадити. Вважали нас мотлохом, самою грозою своєї настави замірялися поскромити, пишнотою й розкішною прагнли засліпити й знетямити. А ми ж вийшли з степів скіфських, може, й походили од тих скіфів, що про них Геродот казав: «Серед усіх відомих нам народів тільки скіфи володіють одним, але найважливішим для людського життя мистецтвом. Воно полягає в тім, що жодному ворогу, який напав на їхню країну, вони не дають порятунку, і ніхто не може їх перемогти, коли тільки вони самі не допустять сього».

Коли підніметься весь народ, його не здолає ніяка сила. Не здолає і не підступиться зовні. Зате може підточити зсередини. Як шашіль, наосліп, уперто, невідступно. Ця зла сила — жадоба, задрісність, юрність¹. Мав я зіткнутися з цим під Пиливцями, а далі — ще більше:

Тим часом же військо моє гуло, мов бджоли до веспи. Кинулися на табір безпанський, остовпіли від багатств, що лежали в багні, взялися до здобичі, починався судний день. Тиснява, драча, гук, сміх, розгарш².

— Отсе пани!

— І плюдри zostавили!

— Так темно ж було надягати!

— Сказали б, то ми й присвітили б шаблями в очі!

— Вони й самі хваляться, мовляв, що пан, то й шабля.

— А в нас що козак, то й воля. А волі ніякою шаблею не утнеш.

— Коли кого пан палякає, то послі й торба спати не дасть.

— От і розторгувалися пани на нашії землі. А тепер ми їхнє срібло-золото подуванимо.

— Та тут більше награбованого, ніж нажитого.

— Хапали в хапці, хапці ж по пці!

— Як набулося, так ізбулося!

— Протряслися ж пани! Пустрибали, як рись-коза³!

— Хай би їх чорт на глибока не носив, то й не втопились би.

— Як біг біглиць та витріщив кінець!

— Не жалуй вухналя, бо підкову згубиш!

— Скидай, хлопці, кожухи та зодягайся в шуби панські!

— Тю на тебе! Чи воно не однаково тепло?

— Тепло то воно тепло, та тільки в кожусі — свобода, а в шубі — прислужництво.

— Не саму ж саламаху та шуку-рибаху козацтву вживати!

¹ Тут: сваволя.

² Оргія.

³ Тут: бистронога.

На радощах безтямних од тої здобичі, що тисячократно перевищувала корсунську, співапо й пісню про мене, щойно складепу:

Ой Хмелю, Хмелю!
Вчинив еси ясу
І поміж паанами
Велику трусу!

Однак, здається, та пісня й не пішла далі поля пилівцівського, бо вже там обачливіші затягували й іншої:

Отамане наш,
Не дбаш за нас,
Бо вже паше товариство
Як розгардіяш!

Та чи ж багато було обачливих? Старшина козацька й собі кинулася на здобич велику в скарбах і фантах¹, кожен тягнув до себе, рвав у іншого з рук, ще й прибігали до гетьмана, щоб розборошав і встановлював справедливість. Генеральний мій обозний Чарнота, щоб придобритися до гетьмана і утвердитися другим чоловіком у війську, взявся відбивати майно буцімто для мене, а тоді справді позвозив до мого памету безліч бочок з сріблом і золотом, скринь з шатами і тканинами, позганяв більше сотні копей породистих турецьких, а непородні тисячами блукали по таборі, марно шукаючи бодай травинку.

— Що се? — поспитав я Чарноту.

— Відправимо до Чигирина, може сам гетьманич і допровадив би, щоб сховати дишкретно.

— Ага. Щоб знов казали, що Хмельницький закопує в землю скарби? Бачиш, який у мене намет, який мій одяг і їжа яка? Чи треба мені сього! Аби лиш ранкори² супроти гетьмана викликати!

— Та коли ж бог дав так много всього, то гріх і не поживитися! — засміявся Чарнота. — Коли сам не хочеш, то я поховаю. Пригодиться в нашій потребі великій.

Виговський, що єдиний, здається, з моїх старших не погрів рук коло здобичі, зауважив без своєї звичної обережності:

— Замість свободи здобули в пляхти тільки майно.

— Хто що має, те й втрачає, — відповів я пану писарю генеральному, — а чи тобі, пане Йване, шкода багатств братії своєї?

— Смішно мені, гетьмане, дивитися, як хлопство з татарами па срібних тарелях коницу в'ялену їсть.

— Хіба не однаковий рот — у пана та хлопа, і чи не пасує срібна таріль кождому?

Виговський зітхнув.

— Лякає мене, гетьмане, як би пилівцівські донативи³ не зашкодили в нашій справі великій. Бо коли коштовності мішка-

¹ Коштовності.

² Злоба.

³ Дарунки.

ми стають продаватися за безцінь, то чи ж не станеться того й з життям людським!

— А коли воно цінувалося дорожче?

— Та й до звичайного розоріння привести все це може. Вже сьогодні від, за якого гданські купці давали 20 золотих, іде за чотири або й за два, за барапа дають лиш шістьнадцять грошів, а за вепра тільки чотирнадцять, тоді як кварта горілки йде за двадцять.

— Гей, пане писарю, не лякайся демопів золота! Звідки ж візьмуться чоботи, свити, барабани, хоругви, самопали й гармати, коли бракуватиме золота?

— Хто ж стане дбати про хліб і м'ясо при таких знеціненні?

Уряд, який візьметься нагодувати народ, неминуче змушений буде визнати своє безсилля. Народ сам себе годує, тут не допоможуть йому ні царі, ні боги. Уряд уміє їсти тільки сам, а не годувати інших. Я ж повинен годувати військо, тому беру в народи те, що мені потрібно. Потреби ж сі бувають неоднакові. Одна влада гнобить народ, інша хоче його визволити. Одна живе несправедливістю, як хлібом щоденним, інша виборює справедливість для всіх. Золото теж може дати справедливість, коли воно всім приступе.

— Не вірю в таку його приступність, — одверто мовив Виговський.

— А я вірю!

Пан Іван змовчав. Самійло б не змовчав, коли не погоджувався, а Виговський не наважився вглиблюватися в суперечку з гетьманом своїм, я ж не падав тому значення, а шкода. Людина безборонна перед власним становищем, надто коли воно високе. Мав би я вже пильніше приглядатися до тих, кому роздавав уряди, кому довіряв душі і майбуття. Тасмні думки, тасмні наміри, затаєні й притасні — хто розкриє? Як довідатися, як зазирнеш у чужі душі? Перед цим зупиняється не тільки найвища влада, а й сам господь-бог. Приходили до мого памету, дякували за ласку, запевняли у відданості, пили за здоров'я гетьманське, а тоді йшли у свої полки і кожен робив, що хотів. І в цьому безберегому морі каламутному я мав бути повелителем, Посейдоном і Амфітріопом? Яке ж далеке воно від збитої плече до плеча когорти, незламної фалаги, залізного легіону римського! Розгойдана безберега стихія пристрастей, хотінь, свавілля. Хто міє це опанувати, для кожного знайти властиве слово, лишаючись і людиною, і гетьманом водпочас? Шкода говорити!

Я скликав старшин з усього війська і питаю: що будемо робити далі? Не приховував пригніченості духу, бо після кривавих битв під Жовтими Водами й Корсупем ця пилявцівська химерна баталія видавалася мені якимсь зловорожим знаком.

— Запіс руку, а вдарити нікого! — мовив я до старшин. — Втекли пани перед нами, як перед карою божою. В таборі їхнім було срібла більше, ніж свинцю, і більше слуг, ніж воїнів. Срібло

ми забрали, слуги втекли. Тепер жде нас тільки свинець і самі воїни. Починаючи своє діло святе, стояли ми перед вибором: загинути з ганьбою чи зі славою. Тепер показали всьому світові, що не загинули, живемо і пабираємо на силі. Ворог колісь був страшний для нас, тепер, хоч зедягнуті в залізо, вмирають, щойно побачивши козака. Немає вже перед памі ні Жолкевських, ні Ходкевичів, ні Конєцпольських — самі тільки Тхоржевські та Заяничковські. Сумне видовище. Побачили ми тут, під Пилявцями, що ліпше військо оленів з вождем левом, аніж військо левів з вождем оленем: Сто тисяч утекло від нас, стративши в сутичках, може, якусь тисячу. Знак лихий не тільки для ворога, але й для нас, бо не знаємо тепер своєї сили. Сто тисяч — то ще не весь народ і не все королівство. Можемо йти далі хоч і до Вісли, до Варшави, можемо загнати панів сеймових до Гданська, або й до Нідерландів, чи до французького короля, але чи стане нашої сили і чи є потреба виходити з рідної землі, яка помагає нам кожною билиною, а ворогові — ала мачуха щокроку? Що скаже чесная рада? Чи вертатися під Білу Церкву, розійтися по полках, наводити лад у своїй землі та спочивати од трудів, чи підійти до Львова і визволити весь народ українсько-руський аж до Любліна й Сандомира? Не сподіваюся на думку одностайну, бо ж одностайність існує тільки між мертвими. Коли римський сенат тричі підряд приймав одностайні ухвали, приходили преторіанці й розганяли його мечами. Хіба нам потрібна така одностайність? Хотів, щоб кожен, хто має свою думку, висловив її тут перед усіма.

— А що гадає пан гетьман? — поспитав Кривоніс, який ману руку на перев'язі, бо зачепила його куля під Старокостянтиновом. Був вельми сумний на виду, як і я сам, і щось дивне з'явилось в ньому, аж я не впізнавав свого найхоробрішого полковника.

— Коли скажу про свій намір, тоді многи з вас побоятся суперечити гетьману, і я так і не взнаю про їхні думки, — відповів я.

— Кому б то хотілося втратити голову! — похмуро пожартував Нечай.

— Та вже тільки не тобі з твоїм дебелим гамалином, — шпигнув його Богун.

— Не знаю, як ти, папе гетьмане, — сказав Кривоніс, — що ж до мене, то мені не кортить ні Львів, ні Варшава.

— Слушно мовить полковник Кривоніс, — мерщій втрутився Виговський. — Війську потрібен спочивок, та й про зиму слід подумати. Поспільству час вертатися до плуга, бо ж по всій Україні ні орано, ні сіяно. Звикнувши козакувати, одучаться орати землю і пробуватимуть жити самим розбобом та грабунком.

— Одразу видно шляхетську душу пана писаря! — засміявся Кривоніс. — Коли я кажу, що ні до Львова, ні до Варшави не

йшов би, то не жочу й стояти лабором, а посунув би перше на Волинь, щоб очистити її всю, а тоді, може, й про інше б подумав.

— Чого нам гущяться! — закричав Чарнота. — На Варшаву веди нас, батьку, і край! Застукати панство, поки воно тепле, в гнізді!

— Втече своє панство, Чарнота, як і тут, — сказав я йому, — а в Варшаві лишаться сто тисяч голодних ротів. Чи маєш їх чим годувати?

— Вирізати всіх на пені!

— А коли різнуть тебе? Воїни свободи ми чи простацькі зарівяки? Хочеш стягнути на нас прокляття всього світу? Та й чом би мали ми йти в чужу землю? Свою ще не взяли всю до рук. Тож і видається мені найбільш слушним йти на Львів, бо гріх не докаватися під його стінами.

— Коли так, навіть як нас питає? — невдоволено зауважив Кривоніс.

— Щоб упевнитися в своєму пам'рї, — відповів я йому і всім тим, хто виказував неагоду мовчану або й висловлену, як то зробили Чарнота і генеральний писар. Виговський, мовби захоплюючи полковників до спротиву гетьманським намірам, знов узяв слово і став вилічувати, скільки всього треба для війська і яка тяжка руїна жде нас, коли не повернемо посполитих назад до землі, але тут уже арізався з ним Чарнота, а я сидів, дивився на пана Івана, якого кинув у татарчука під Жовтими Водами за шкапу, і пробував угадати: друга собі кинув чи ворога заклопо, помічника вірного в своїй справі тяжкій чи душу непевну і зрадливу? Тоді ще не міг собі відповісти. Кожного бачив навивіт, душу кожного читав, як розгорнецу книгу, а душа Виговського лишалася темною для мене і нерозгаданою, хоч вовні чоловік був найслужливіший, найвірніший і найзапекливіший.

Кривоніс жостчав мене вістями жовтими. Унів не тільки брати укріплені міста, але ще й мав повсюди свої очі й вуха, все знав, все вивідував лясно, і вже коли запустив вірного свого чоловіка й у королівську канцелярію, то що тут казати!

Львів на путі до Варшави був тепер найбільшим містом, тож слід було сподіватися, що пидлявцівські втікачі скуляться бодай там, щоб захищатися і зупинити нашу силу. Однак пани регіментарі мерщій кинулися до своїх родових гнізд, щоб викопити а-під носа в козака та перитувати бодай найцінніше з своїх пабутків неправедних. Я послав відділи козацькі на Вишневець Заславського та на Броди Конецпольського, однак ні того, ні другого вже там не вистали. Конецпольський подався чи й не до самої Варшави, не заскакуючи й до Львова. Заславський тільки попас коней під Львовом і опинився аж під Ржешевом. Остерерог наспів до славного нашого города, як найбільший пахолок, струджеший, зчорнілий, без опанчі й шапки драстейної. За ним прибіг і Вишневецький, який у своєму Збаражі полинив усі гармати

й припаси, мовби для того, щоб я забрав їх, їдучи на Львів, і додаючи до тих ста гармат, що взяв під Пилявцями.

Про львівські справи писатиме Самійло Кушевич, райця городський, напише він хоч і без прихильності до мене, та все ж правдиво по змозі, про ту облогу писано й ще, то чи й треба мені про неї надто?

Вишневецького після довгих суперечок і намовлянь проголошено у Львові вождем пачальним над усім військом. Ярема згодився з пехіттю й осторогою, не вельми вірячи у свою звитязливість, не захотів брати всю владу на себе і визначив собі в товариші Остророга, що був коло нього, і Конецпольського, про якого й не знав ніхто, де він і чи живий є. Зібрано мільйон золотих у монеті й на триста тисяч срібла з церков і монастирів, що мало бути перебите на монету. Маючи такі гроші, Вишневецький зміг найняти собі понад три тисячі війська, а тоді взяв тих найманців і всі гроші й утік разом з Остророгом до Замостя. Як сказано: дали коням остроги і пішли павтьоки зі Львова, що плакав у своїм сирітстві.

Перед Збаражем Виговський за своїм крутійським узвичаєнням пізно вночі після всіх справ, уже стоячи на порозі мого памету, мовив недбало:

— Там у мене чоловік з Волощини пробував.

— Якісь вісті?

— Є вість вельми приємна. Патріарх єрусалимський Паїсій гостює в господаря Лупула. Добратися хотів мовби аж до Москви, та завагався, наляканий козацтвом.

— Хто ж його налякав? — спитав я, щосили гамуючи себе, бо вмить відродилося в душі все, що намагався попищити, спогади болючі й солодкі вдарили в душу з силою такою страшною, що я ледве не застогнав. Патріарх. Мотрона. Її шлюб той гіркий і наше щастя й нещастя... — Хто може налякати православного патріарха дітьми його добрими й нерозумними? Чи ж ми бусурмани якісь?

— Може, й сам господар молдавський, у якого одне око на султана, а друге на короля, — знизав вузькими своїми плечима пап писар.

— Нащо мене про це звіdomлявш?

— Гетьман усе має знати.

— Аби ж то все! Хто в нас із старшии едуковані?

— Криса — полковник білоцерківський, Гладкий — миргородський полковник.

— Полковників зоставимо тут. Пораджуся з отцем Федором. Треба вислати патріархові супровід почесний, запросити його до Києва, з тим щоб згодом оберігати його й на путі до Москви. Скажи Демкові, хай добере сотню козаків, зготуй універсал, а старшого знайду сам.

Виговський ще стояв, а я хотів лишнитися без пікого і прикликати до себе ту, яку відтрчував з пам'яті всі ці гіркі місяці,

писар же стовбичив переді мною, перебирав у коротких своїх руках якісь марні папери.

— Чого ждеш? — непривітно мовив я йому.

— Подумалось мені: може, написати патріархові про пані гетьманову...

— Ниши те, що велять! Іди в-перед очей!

Прогнав його, все в мені кипіло, ладен був кинутися на Виговського в кулаками. І це на чоловіка, що приніс таку вість! Душа не витримувала нечуваного напруження сил, дві істоти жило й боролось в мені весь цей час: одна діяльна, тверда, скупчена вся на справедливості й великих подіях; друга сонна, утоплена в пиятиці, мовби вмраюча, боязка і майже пікчемна. Відтоді, як поїхав я з Чигирина, не побачивши Мотрони, хотів думати про неї і боявся, бився об неї, як об м'яку теплу хмару, а вона розступалася, і я липався з своєю невтоленністю і розпукою. Все життя звик мати перед собою жорстоких супротивників, змагатися, битися з ними не на життя, а на смерть, а тут знезапцька найдорожча тобі людина, твоя найбільша любов ставала тобі найтяжчою ненавистю, однак не було ні любові, ні неприємності, сама непевність, порожнеча, небуття. Що може бути страшнішого!

Виговський приніс мені надію. Патріарх єрусалимський може благословити шлюб з Мотроною, мій шлюб, нашу любов, нашу... Наша вона чи тільки моя? Хіба про це хто думає? Чи можуть жінки любити відомих людей? Може, люблять не їх самих, а переваги й вигоди, які дає їхнє становище, — багатство, владу, силу, славу? Перебираючи все це собі, втішаються й пишаться, бо що ж для жінки може бути вище на сім світі! А що мала Мотропа? Чим вона пишалася й величалася? Була бевинною жертвою того шевлюги Чаплінського, тепер жертва пані Раїни, а від мене — ні домагань, ні прохань, ні слова, ні погляду.

Бути б мені не гетьманом, а молодим козаком та кинути все на світі, сісти на коня і дорогами знаними й незнаними — вдень і вночі —

Приїхав вночі, при ясній свічі,
Стук-грюк в вікопечко,
Вийди, вийди, коханочко,
Дай коню води...

А де ж те вікопечко, яке засвітиться на мій голос, де та рука, що брязпе відром, де те все? Шкода говорити!

Упочі пішов я до отця Федора. Застав його перед образами за молитвою.

— Відпусти мені гріхи, отче, — попросив його.

— Бог відпустить.

— Знов скаламутила мені душу пристрасть гріховна, і не відаю, що діяти.

— Хіба любов гріховна, сину? Любов до ближнього звершила незмірно більше великих діл, ніж війна і хоробрість.

— До ближнього, та не до життя ж!

— А хіба жінка не може бути ближньою?

— Ох, отче Федоре, буває і найближчою, та вже коли стане далекою, то ніщо не зрівняється з тою далечиною! Отримав я вість, що в господаря молдавського гостює патріарх єрусалимський. Хочу запросити його до Києва.

— Богоугодне діло задумав, сину.

— Пошлю сотню козаків дебірних для супроведу, а це йшов до тебе, щоб порадитися, кого поставити старшим, та по дорозі й сам надумав. Хотів тебе, отче, а тоді злякався: з ким же лишусь? Десь тут у війську сотникує син київського протопопа Андрія Мужилівського Силуан. З доброї родини і добре навчений. Був серед кращих учнів блаженної пам'яті Петра Могили, і його ім'я стоїть у книзі «Бвжаристиріон, альбо Вдячність Петру Могилі од спудеїв гимназіум з школи риториків». Чоловік такий не осоромить нас перед патріархом.

— Може, й ліпше так. Знає той Мужилівський усі київські порови і політики, а цим маловажати не слід. Та коли патріарха до Києва проситимеш, то годилося б і самому бути там для повітання, гетьмане.

— Тепер треба думати й про це, отче. Бо й звідки береться думка? Народжують її потреби.

Імператив потреб, окрім мене, відчував, мабуть, найвиразніше писар мій генеральний, якого я міг поставити перед собою щохвилини вдень і вночі, не питаючи, спав він, їв, здоровий чи недужий, і вже незабаром серед старшин, а тоді й серед козацтва загуло осудливе: «Продався наш гетьман Виговському, все військо заступив ясновельможному писар генеральний!» А що я мав діяти? Колись Демка та Іванця стачало мені, тепер і вони, хоч обох підняв аж до генеральних осавулів, вже не заповнювали того безмежного поля, що звалюся: гетьманська влада.

Чи ж треба дивуватися, що ще тоді під Збаражем знов Виговський прийшов першим до мене з вістю, яка видавалася благою, а згодом оберпулася на згубу мені й моєму народові.

— Пане гетьмане,— мовив писар генеральний,— пробився до тебе крізь ліси й козацьку силу з своїм загоном підкоморій київський Юрій Немирич і просить на розмову.

— Чого йому від мене треба, цьому підлібцю лядському?

— Хотів би нагадати, що він з нашого народу і так само гнапий і переслідований, як і весь народ наш.

Гнапий і переслідований! Це той Немирич, рід якого мав безмежні землі на Волині й на Поліссі, а тоді ще й перекупили собі займащину на Ворсклі від його випадів в Дніпро до Кобеляк, Нових Санжар і мало не до самої Полтави! Пушкар, полковник полтавський, зігнав цього Немирича з Ворскли, тепер він блукає в своїх волипських маєностях та сеймикує в Варшаві, борюючись з паном Адамом Киселем — чий верш буде. Я ще пам'ятав, як цей Немирич здебув собі підкоморія київського в 1641 році.

Коли помер Філеп Веревич, ще був відіомарієм, до королеви Цецилії Ренати минувся Степан Аксак, виарошувачи собі те становисько. В маршалстві вое кудувалося, тож Аксак вишлав три тисячі таларів і вже мав забезпечене собі становисько. Однак гетьман коронний Конєцпольський звернувся до короля Владислава, щоб відіомарієм обрано Немирича, мужа високих гідностей, який у часи Марса часто помагав королівським обовам і живою силою, і припасами. Відома річ, які те були часи Марса і шрети його помагав нан Немирич. Проти своїх братів єдинокровних, проти народу українського, з якого сам походив, та про який піколи не дбав, хіба що прагнучи мали йомуєта більше підданых з нього. Шість тижнів тривала тоді суверечка за становисько кийвського відіомарія. Сейм уклав, щоб ним був Аксак, але король не прикладав печалі до сеймової укавки, а послав свого вивідника до Конєцпольського, який тоді тяжко хорував. Коли б гетьман коронний мав перейти до шредків, мороль ствердив би сеймову укаву, але старий Конєцпольський підвівся з свого ложа, зпел виставив своє ширене чарєво, отож король, зажадавши од Немирича тих самих шредків тисяч таларів, вробив відіомарієм його.

Отже, чоловік відступний і зрадливий. Як, до речі, і його предки, які, забувши своє походження, шекатолицькими, стали шляхтою, не хотіли мати нічого спільного з народом, що з нього виїшли. Єдине, ще мєгле злагіднити мое ставлення до пана Немирича, — це його арианство. Він порвав з католицтвом, зриєджався до відважних умів, що не визнавали ні пани, ні догматів, змущений був на час тривалий шкєватися навіть у Нідерландах, обстеюючи твої шєрекеняння, пошднувшись з польськими шрєтниками-соціміянами, що мали навіть свої сарматські Афінє в Рашєні, де почате видання Bibliotheca fratrum Polonorum — цей перший притулок шільнодушства. В Нідерландах цє ббблієтку далі видавав поляк Любенєцький, а що Немирич теж утік туди, то шходило, що й він прилучився до грона умів шайвищых. Був там українець Свєтєта і захоник білоруської мови Симєон Будний, який переклав на мєву свого народу прєтєстєнтський кєтєхїєнс із тенстами в ббблії.

Тож, знаючи все те про Немирича, як мав шоставитися до швідомлення мого лисаря генєрального?

- Де він і що той твій Немирич, пане Йване?
- Мєє високі повноваження, пане гєтєманє.
- Від кого як? Чи не від самого госпєда-бога!
- Хочє про те сказати сам.

В моїй волї і шладї булє слухати чи не слухати того шрєблудного пана Юрїя. Але ж доля і недоля гєтєманська в тїм і полягає, що ставиє жєртвоє воїк шрєблуд.

Став переді мною пан Немирич, блідий, бородатий, в темній делїї, вихудлий, здається й не занєзький, але руки мав, як і Виговський, дитинно короткі. Чом воно так: хто тяжко шраєює весь

свій вік, порпається в землі, в того руки видовжуються до самих колін, а має він у тих руках своїх хіба що долю нещасливу, па більше й не зазіхає? А ці, короткоруки, з печеними пальцями, якими ні до землі, ні до води не доторкувалися, хотіли б заграбастати весь світ, і ніхто тому не дивується! Як же се і чому?

Стояв пан Немирич перед гетьманом всемогутнім Війська Запорозького, дивився гостро й гордо, так піби я випен йому щось, мовчав, а я так само мовчав, бо хто прийшов, той хай і говорить. Нарешті пан Юрій схилив свою голову бородату в поклони, мовив:

— Чолом, пане Хмельницький.

— Сідай, пане Немирич,— сказав я йому.— Знаєш про мене все, та й я знаю про тебе, отож не станемо гайнувати часу марно.

— Приймаєш гостей не вельми доброзичливо, пане гетьмане.

— А який ти гість? Мав би сидіти оце на сеймі та викрикувати нового короля, ніж тинятися по нашій землі.

— Здавалося, піби я теж належу до сеї землі.

— Чим же ти належиш? Займанщинами? Таж тут, що бог дав, те й відібрав. Надто, що ні твої предки, ні ти сам не вельми шанували нашого брата. Предки покатоличилися, ти став аріанпом, десь аж у Нідерландах, казали, шукав свою віру. Як на мене, хто міняє віру, той чоловік навіки пропащий.

— І ти ж, пане Хмельницький, чіплявся колись душею за єзуїтську науку.

— Лихо мене чіпляло. Немастний отець мій радо пристав на можливість навчити сина *gratis*¹, як то обіцяли отці єзуїти. Так і опинився я в їхній школі. Не сидів ніколи на передніх місцях, де були діти магнатів, які щедро віддаровували за навчання своїх чад, та не опиявся й па «ослячій» лаві (для тугоумних), отож і вийшов звідти з душею нескаламученою і віри своєї не продав.

— Пане Хмельницький,— поклав Немирич на стіл свої печені руки,— нащо нам вдаватися в марні конфронтації? Чи не ліпше пошукати спільної мови? Не пробивався до тебе задля марних сперечань, бо не час і не місце на них. Ти вождь козацький, хотів би говорити з тобою як з вождем.

— Козацький чи й усього народу? — спитав я.

— А що народ? Хто його знає? Це ще не нація, бо для цього треба мати государя, двір, дипломатів, зпачення в світі. Хіба ви все це маєте? Ви тільки козаки. А козаки — то елемент далєбі не державний. Введені в державні обмеження, воши немигуче мали стати ворогами, губителями цієї держави. Дивно, як королі цього не могли помітити, ще й вважали, піби зроблять козаків охоропцями свого маєстату. Однак тепер, коли свавільне козацтво здобулося на свого гетьмана звятяжкого, коли вопо вперше

¹ Задарма.

в діях своїх може подати голос і впливати на долю королівства не тільки руїницьки, але й *compositio inter status*¹.

— Сам же мовив, що козацтво не для злагодженья, а для збурення світу постало.

— Коли ж промовляє до нього сама історія, пане гетьмане!

— Ага, історія. Вона диктує всім нам. Моїми вчинками і мислями теж керує імператив абсолюту. Але ось прибігає обідрапий посполитий, весь у лахмітті (навіть душа в лахмітті) і кричить: «Нащо тобі та історія, гетьмане? Оаирнися довкола! Побач сльози! Почуй стогони!» Ти ж, пане Пемрич, приходиш і хочеш, щоб слухав тебе.

— Хочу добра для народу, до якого належу за своїм походженням.

— Знаю ще одного вельможного пана, який має таку саму хіть. Пап сенатор Кисіль.

— Не належу до його друзів.

— Знаю. Відомо мені навіть про те, як ти на сеймі звинувачував пана Киселя в дружбі зі мною. Буцим я дав йому запевнення, що маєтності його будуть збережені у вогнях війни козацької.

— То була звичайна сеймова конфронтація. На відплату пап Кисіль домагався, щоб усі аріани продали свої маєтки на Україні, як то зробили вони в Пруссак, бо, мовляв, у Речі Посполитій тільки католики можуть володіти землею і підданими. Але я прибув за дорученнями значнішими й вищими.

— Вже здогадався, що не від пана Киселя.

— Не питаєш від кого, гетьмане, бо стікається до тебе в ці дні хіба ж стільки оферт². Та маєш з належною пошаною поставитись до моїх слів, коли скажу, що приходжу від самого короля Швеції.

— Здається мені, що в Швеції нині не король, а королева Христина.

— То так кажеться для зручності, корона ж шведська принесена була до Речі Посполитої Зигмундом Вазою, по його смерті перейшла Владиславу, а тепер, коли вмер і Владислав,— старшому з королевичів — Яну Казимиру.

— Ще б ти сказав мені про московську корону, яку вкрали з Кремля при самозванцях, а на додачу ще й прах царя Шуйського. Коли ховали Зигмунда Вазу, то коло нього лежала шведська корона, на голові була московська, для польської ж і місця не знайшлося. Нащо се все? Приміряють чужі корони до своїх голів вельможних, а кожен народ зостається на своїй землі, і не зрушить його з неї ніяка сила. Хіба я не повів би вже давно своє козацтво на панські гнізда за Віслу і не пустив би все таким димом, що й сам найсвятіший у Римі зачхав, та я не хочу

¹ Впорядкування становища, паведення ладу.

² Тут: пропозицій.

відкрити проход од своєї омші, бо тут сила його і правда. Яку ж правду приніс ти нам, шно Менрич?

— Маю дарувати від короля Яна Казимира.

— Ото вже мова справжня: від короля! Слухаю тебе, шно Менрич. Хоч скажи широ, шмакш, що треба ти не від Яна Казимира і не від брата його Кароля, а від трансильванського воєводи Ракоці. Та, бач, святий Ракоці цар, а не володого ти ще, мабути, не святий траматася.

На бідному лиці Менрича зрозуміла медь покісний усміх.

— Папо Хмельницький, Ракоці двождоли, а корона польська може дістатися тільки католику.

— Сей-гай, шно Юрій. А Стэфан Баторі? Хіба не був протестантом, а тоді не перехрестився на католика, щоб оджунатися з Аленю Ягеллонцю? Забув ти, що Зигмунд Вава мовив? Задля короля польської можна стати і сауїтом! Ні, та король Ян Казимир був уже і сауїтом, і кардиналом, тежор, навіть, петься королем шведським, а хоче ще й польським стати.

— Запаняк себе, шно гетьмане, що коли ставиш не його боці при обраню і одбуде він ширшу, не прегеласить лопку амністїю, задовольнить усі шмоги, примонить аольності козацку дани і зажає слухати шпантеської мови за Віху Церкву.

— Що ж то є за обідняк: за Віху Церкву? А я вже Саут перейшов і до Бугу Віху, а там, шно, й до Вісла.

Менрич прустя цюла умічю ці мої слова, шмакш він далі.

— Король Ян Казимир, як ти, шно, шмакш, шно Хмельницький, не допустити ніяких вероятх аосрчеш шодо козацтва. Король Фердинанд своїм шштом шшставив мене проти тебе двіть тисяч шшмакшів, обірає утримувати понад десять тисяч ішдн шшшш. Його шшдержують хіба що тамі поровакшаві голова, як Вишневецький. За Яна Казимира стоять усі наші мушї державні, а-шмакш шшх сам кашдер Осолопський і Раднішл. Папський пушдїй Торрес має лист до сейму від його святобшвості.

— і наша шшвакшуська шшвати ім'я того, хто любий його серця? Не боїтьш прегелати?

— Нама шшвакшуська шшвакшаванн, що сейм умічше королю природного королевца.

— Вельня обачпо!

— Одна пушдїй має повшвакшш від себе шшвати слово на користь Яна Казимира. Так само посла короля французького д'Арпажшш і друг наш гетьмана граф де Брежі...

— А танож посла від короля Христини, і від цесарівшш¹, і від електа Бранденбургького, і, мабути, від судчшва Мехмед... Така комишшя шшвакш, що мушї вже там простому козакшві з своїм вушш!

— Папо гетьмане, ти засвідчше свою шшу перед всією Бароною. Королїство стоїть безборонше і шшвакшветься хіба що на

¹ Так звано тоді австрїякі.

Рвалося все це з мене, та я гамував ті слова в собі, тільки вентко поглядаю на Виговського, а наш Іван мовби зійтався, і засовався на своїм стільці, і навіть засоромився на своє патрештво. Коли б же змів я провирати будучи не тільки всього народу, а й кожного, передосім усіх тих, ким оточував себе, в кому хотів мати ошерт! Побачив би я тоді, як над могилою мою наш Виговський видере булаву з рук мого сина нещасного, а тоді, розмахуючи булавою, понищать усе пайсвятіше, зроблена мною, обреша мене і мій народ, примилувавши до старшини продакної обичинками поблітатії всіх у шляхетство, спробу відірвати Україну від Росії, а його ачений радця наш Немирчч, пускаючи в хід своє креспомовство аріанське, анималюватиме перед зодягешими в святки посполитими райські андива свобод умислових, університетів, гімназій, друкарень, нічого не понюдує, аби тільки вернутися з пісних подільських земель на жирну полтавську черноземлю. Чом не прислухався я до слів простосердного, але мудрого Мартіана Пушкаря, полковника полтавського, який уже в Чигирині мовив про Виговського: «Побачите, що з тої скри за вогонь вознітяться!»

Чому ж те, що ми народжуєм, нас з'їдає? Як самця наука, що починає жертв семця, щайно він береться її запліднювати, і жорстона ся люба шывує кіпчастся смертю того, хто кладе вочеток новому життю. Вгніадившись, мов жирні воші на багатому коппірі, всі оті, народжені мною, виговські з'їдають мене, жеруть, мов гусів серед зеленого листа, мов шестіль, що забрався в дубовий креденс, мов хробак, який рекошує в тілі абиного героя,— ненажерливі, захленні, суцільні роти, горляки, безодні провалля невинності.

Виходило, що я оточував себе ногідниками і всіляко відтучував народ, який мене возвеличив. Чи вже воно так ведеться споконвіку, що народ завжди жертва зради? Споконвіку пишуться закони, які передбачають найжорстокіші кари зрадникам, але крають не тих, що треба. Головні зрадники сидять у палацах і сплячють гніа усезагаллий по малих, часто нещесних людей, що опинилися в безвиході. Зграв носіпак. Зграв...

— Поклич наша Тетерю,— сказав я Виговському втомлено.

Може, хоч цей не будо отми хробаком! Бо й не схавий пічм на виговських і немирччів, високій, вродливий, брови врозліт, як у мене, очі ясні, постава горда. Кинувся до мене, лодве стримуючи схлип:

— Батьку!

І я пустив сльозу, обіймаючи свого хрещеника, якого вже дааю не по бачив.

— Де ж це ти обрїтався, любий хрещенику мій!

— Дивився, як кавав колись ще Гораций, *quid velit et possit gatum concordia discors*¹,— мовив Тетеря.

¹ «До чого прагнуть і на що вдаті гармонія і роздор у селті» (Гораций. Послання, I, 12).

— Хвела, хрещенику,— всадовляючи його до столу і наливаючи доброго сікєру¹ козацького, мовив я.— Не марнував часу, вхопив дещо з сього світу, скупого й нещадливого. Стратив тебе в ока давно вже, тепер тішуся, що здоров еси, та ще й у добрих гуморах, як бачу.

Тетєря похвалив сікєр (і це мєш вєльми привало до смаку, бо не примилувавєся мєрщій до гєтьмана), розгладив вуса свого молодого, але доситє густого й щєтного, став розповідати про свої літа навчань і мандрів великих, що навіть я міг би позаздрити, аби був молодший. Навчавєся в Мінську в уніата Сумі, який вгодом став холмєським біскупом. Учєся добре, бо мав міцну пам'ять, а внє ж од отцїє саутїє вєдєтьєся, мовляв, знєю стїльни, скїльки пам'ятаю. Пав гєтьман мав науку в слутїє, то знає, як се вони притєскують у пам'ятї, прагнучи всїх своїх вучєщєкїє вробити, мєжа, й фїлософамї.

— З мєнє, мабутї, не зробили фїлософа, хрещенику,— сказав я йому.— Бо й що тако фїлософ? Як неже Платон у п'ятїє кнїзї «Дєржавнє», фїлософи — цє ті, які люблять те, що знають. А є цє фїлодокєи, які люблять те, про що мають свою думку. Я вник матї думку про те й про се, отож називаю себе фїлодокєом.

Ну, то гаразд. Як учєняк з камїшою пам'яттєю, вїє, Тетєря, від Яковє Сумї прєйшов на подальше навчанїє до Празького, маєтностї впливових панїє Празьковських на Мазовшї. Рєкомєндувєв його до шх родак їхній, вєсєда мінський Гєдєоп Рєццький. В Празьковї заприятєлював з Микєласї Празьковським, своїм одиєлітєком, коли той мав їхати до Рїму для своєї освїтї, то взяв ї Тетєрю. Там близько зазнавємїєся з корєлєвичєм Лїєм Кашчєвром.

— Мєжє, й ти посланий до мєнє від корєлєвичє? — подивувавєся я.

— Та дє, пане гєтьманє! Мєнє відправлєно з Рїму вже он коли. Нікого й не бачиє з своїх искровитєлїє. Бує рєгентєм канцєларїє гродького суду у Володїмирї-Вєлїпєському, тоді прєйшов на службу до брацлавського каштєлієна Габрїєля Стємнєковського в Луцьку і стєв вєспєтєм рукодаїшиє у його сїраах. Тєпєр забрав усі папєри Стємнєковського й прївїбїє сюди, бо ті папєри мєжуть звєдєбитєся для вилїчєня кривд шляхтєтєству.

— Ах, мїє хрещенику,— сказав я йому.— Що ті твої папєри? Мєсємо їх цїлї пуздра. Гарби мєгли б инїє нановїєнтї, чи в папєрах нашїє кривди? В душах нашїєх. Добре, що прїйшов до мєнє. Зоставєшєся з нами, чи як? Не тягне тебе до твоїєх рукодаїшиєх?

— Чого б жє бїг, батьку?

Рєзчулдвєся я тоді, мєв прєд рїдним снїєм, взяв Тетєрю, прїгрїв коло сямого сєрїє, як і Вїгонського, а вїйшло цє? Шкєда говорити! Мєжє, й тоді, коли б козаки не спалали Луцька, то не прїбїг бї мїє хрещєнїє до мєго табору, а лишєвся б коло своїх

¹ Міцна горїлка.

наші. Хочеш думати про людей як ліпше, швидше мені хочна чоловіка ще до купалі червоної. А що ж вийдемо? Я не велика мисловела здібанням її освіченою. Здібною помічає народ і виставляє наперед себе, як бога в хмарі супроти них і стійші. Так було названо мене. Відтоді я вже не шукав здібних, бо треба було мені слухачиняк, окрім тих, якого мене. З усіх старшин лиш небгатьох мав освічений, серед них Витовського, Гладного, Тетеря, Івана Брюковського. і саме в освічених згодом виявила найвразливіші (хоч були ж так і мені чужі муди, як Югуя, Буржій, Вешняк, Жушковський, Жушкар). Освічених, освіченість що не забезпечує щирості її справки. Чоловік може бути й нев'язаним, а латинкою освіченою й шлющом. Якоби мене арядили мене нікого, як то зробив Семен Забудовський,— що ще не так було б страшно. Але вони арядили мертвого, а потімали пам'ять і діло спяте, ті ж, що топчуть шевцять, не гідні зватися людьми. Це породження шкідли.

Система, створена релігією, мала утриматися міжчимами. Шкода говорити! Хоч не був я чимий мудрий, як цар Соломон, що розумів не тільки мову й мислі людські, але й мисли звірів і птахів. Щоправда, вивчив червоному кізцю, яке мав. Але в глибок виклав те кізцю, який основною проповідав йому, що його аряджує дов'ятою давнество давита мого. Відтоді всі спитють то кізцю, а шайти кізцю ще можна. То хто ж осудить мене в мому освіченості-свадою?

Я мав Петеря, посланя шваром до Витовського, згодом настаював його повномощном червонословком, був він мого послком найдовіранішим і до Царгорода, і до Москва, бо шмія окричати слово, змія кланятися, усміхатися, а коли треба — тримати горду постану,— посага що-оса: мене те, що шлякдуть на нього. Я втішався з свого хрещеника, і ніхто не міг сказати мені, як арядить він мене по смерті. Ніхто, шавить Самійло в Орка.

Я підходив до Львова, до великого города нашої в Самійлом юності, але в мені шверверталося від сповядія, і Самійло спраходив до мене тоді почая, і ми довго бесідували. «Питворимо про дивоєт відповіді і про промисли ярові, тольмаже»,— кавав він. «А може, кіпше про шобаврія і про шесамовитість їхніх сердець, яка порейде в кіпше? — мавит я.

Так і валися жашні розмови. То він шідкадав мені мого парсуну роботи невідомого козацького маляра, то якиль лист, то мість, то рядок в думи, чавом і мною одним сядкапої, то читали ми шхатюніосмі діалоги, ліні шеривалися тифними інвентивами Скарги і цитатами в православних оціця, які достосовували до своїх потреб слова аванского оуїта в таким шпритом, що шовадрати міг би самі господь-бог.

Тоді читав мені Самійло в «Катохізісу» Петра Мотани. «Питання: якш провизити мшии власностіми персональними, а тими, которії до істності вложать? Отповедь: власності, которії вложать до істності, значать єдиного бога біті, єдиної шатури, має-

стату, вальмонності. А овії зесь, моторії персональні, суть в сль-
нім бостві, значать трьох персон родинності і вельможняк,
таж іж едної персоні власність другої придататно не мають.

— Мала віха, брата Самійла, від тия словес,— мовив я йому.—
А як мені бути далі?

— Ніхто не скаже тобі того. Роби, що задумав. Судитиме ж
тебе вічність.

— Яна ж вона далеко й неприступна, в чоловік слабій. Та
й ще. Хіба не сказав колись великий поет: таємниця людської
душі важливіша на всі таємниці всесвіту.

Він не зробив думу своєї Лзури важиною, хіба що зовелачив
своє кохання до неї. Та не завжди це вгадується: А є важиц, але
супроводжує людей упоромож уоїєї їхньої історії. Та став на сой
шлях і маш вистопти.

Так я став під Львовом восени 1648-го.

Великий чотирьохкутник між гір, лісів, річан, обведеній двома
рядами мурів, в ровом і валом між ними. Двоє воріт вело в город:
Краківські й Галицькі, та ще в зовнішній стіні було дві хвіртки:
бобоцька коло волецької церкви і саутська біля саутів, та сама,
що стеріт-П мовив для мене Самійло в час моїх відлучок. З пів-
дня захищав місто своїми мурами монастир бернардинів, зі сло-
ду — монастир босих кармелітів. На заході лежало болото мало-
приступне, на півночі був нижній замок. У сьому городі біля
півтисячі міщів на кам'яний дім у три вікна, мовив той дім за-
ймало три родини. Одних найбільше мешканців було в передмі-
стях, де палічувалося понад півтори тисячі домів, окрім монасти-
рів, церков, випокурень, шасік, садів з віллами. Місто найбільше
в королівстві, багатше за Варшаву й Краків, багатолодне, давно
своєю наукою, мастецтвами, ремеслами. Чи я мав намір здобу-
вати се місто? На мене хотіли справити враження від Пятавляна
папове шляхта, тепер враження хотів справити я сам. Обступило
мене військом Львів сігсисо сігса¹, окрило всі воєні і горі. Мге би
взяти цей город одним приступом, але не велів того робити. По-
сле волювання з шляхтичів Головацького, який передя нам
недавнє Острог, з листом до городя, обіцяючи їм мир і апагоду
і радячи відчинити брами своїм братам адипрованним. Вешпе-
ведський хоч авіаяся з міста, однак залишив командантом старого
артилериста Арпішевського, який воював і в Вароші, й на анти-
нодах, а тепер повернувся додому, щоб доблесно змерти. Тож не
Арпішевський сказав міщаним, що не поступиться козакам, і мені
була дана відповідь ухильна. Мовляв, ми не відтручуємо вашої
дружньої руки; коли вона щира, та не можемо вхедати в свічку
з Вібськом Запоровьким, поки не було обраняй король Речі По-
сполитої.

Хеч відповідь була несприятлива, душа моя грале, я вваді
своєму ковшому Петру Дорошівку засідлати білого непа

¹ Довжова (лат.).

і в старшиню рушва в об'їзд львівських стін, і ось тут хтось стріляв з тих стін, і куля вдарилася під ноги моєму козаку.

— Гарзад, — мовив я. — Коли так, то полякайте трохи львівських міщухів, товариші-браття!

Я став за милою від Львова в Лісенцях, в полку козацькій заложи натиснули на місто. Одні на Гошчарній вулиці коло мармаїтів, другі на Галицьку браму, треті на бернардинів. Межа буде б узяти город в один приступ, та я відкликав полки і послав під мури міські трубача, який лішив на списі лист з умовами вечесної одлчі. Я не дозволив війську нищити передмість, узяв під євіку вдоводи, стримував орду від приступів. Та й що ж? Бернардини стали розумснати чутка, піби козаки стримале видіши в хмарах святого Яна в Дуклі (мовби ми не мали власних святих!), тоді вислопо з міста найманых підпалювачів, які в одну ніч з четверга на п'ятницю завадили всі передмістя. Зроблено те переважнково й без потреби. Мовали, щоб не дати притулку кованом, які вривалися в позахищоні деми й храми, лили святицником на плечі горілку, підпалювали, вимагали скарбу. Писали згодом про те міський Зебравович, харчуючись чутками, геть забувши про те, що той, хто бере де рук цуро, має слугувати правді, а не марним пересудам і чорним паклепам.

Хотіли спалити козаків, а спалили своє добре ім'я. Скільки пропачених, нещасних людей, скільки смертей, убоства! Стогопи, зойки, жал. Чорні птвини металися над пожарами, мав черний новий кокальши. Тільки дец згасив те, що не дегоріло, люди ж металися то до козаків, то до міста, не було їм віда притулку, рятувалися в церквах, у монастирях, так побіялося впово і до отців бернардинів, і ті влаштували трапезу для нещасних. Католія само справляла піст, у православних він мав бути вгодом. Тож бернардини поставили два столи — один з скоромним, другай в пістим. Хто русин, хай їсть м'ясо, хто католік — для нього трапеза в рибуно та олією. Тоді стали викликати русинів на однокі піби для якоїсь розмови. У дворі монастирському був глибокий колодязь, ланний бердин. Монах відводив туля чоловіка й кавав йому: «Глянь у бердин, русине». Той нахплыв голову, а бернардин, ще стояв з другого боку колодця, рубав його по шиї. Тіло вкидали в колодязь і клякали пастушного. Нарешті ті, що за столом, схаменилися, хтось підглядів, що коїться біля колодця, всі кинулися геть, перобралися через стіну, ірпсочили в козацький табір, сказано було про сю подію мепі, і я в страшному гніві готов був спалити все місто. Та вгодом опам'ятався і дослав попередити всіх православних, щоб хевалися в своїх церквах, а не в католицьких. Кривоносові ж, який стояв перед Високим замком і рвався здобути його, сказав, що може тепер се зробити. Кривонос вигнав з Високого замку якчому валогоу, яка там зоставалася, встановив гармати, і тепер козаки могли б курой на міському ринку стріляти, та в вазів гарматам мовчати

або ж пострілювати тільки для пам'яті, бо у Львові одне вікно дороньче якого-небудь іншого українського міста.

Я спорядив отця Федора з листом до львівського магістрату, вимагаючи окупу в двісті тисяч червінців для вдоволення орда, яка прийшла з калгаю-султаном, Тугай-босом і Пип-огою. В городі вже не було грошей, всі забрав Вишнєвецький в своїм плямчеськім втікачам, ледве налічили 16 тисяч золотих. Отеді просити за Львів прибув де Лісепець мій колишній навчатель риторика в єзуїтській колегії отець Андрей Мокрський.

Давно, як він зріняє людей! Тоді, багато літ тому, для нас, недорослих, отець Мокрський видавався мало не старим, а тепер виходило, ще мало не дорівнюється мені віком. Чи те вже отні єзуїти заволоділи й таємницею молодості, як заволодівали вони всіма таємницями душ і світу? Коли вісім років тому вилунали вони до століття свого ордену книгу «Картина першого віку Телариста Ісусового», то взяв до неї гаслом слова Ісаїї: «Царі й царці лицем до землі будуть кланятись тобі. Ти будеш пасичуватися моленом народу і груди царські смоктати будеш. І народ твій навівши успадує землю».

Про отця Мокрського мов я свєгда не навігріші. Ясна річ, він примушував тоді нас учати тенети Квінтіліана і Августина, однак злючачи, що нудь-огою сердець не завенеш, знавонив з великими язичниками: Ціцероном, Горациєм, Сенекою, навіть з Овідієм. Мабуть, во ці роки Мокрський став уже професором чотирьох обітниць (тоді ще був лиш духовним коадьютором), бо ж члени ордену твердо дотримувалися свого девізу «Amplius Amplius» — «Далі Далі!» За своїми учнями вони стежили вож життя, раділи за них навіть тоді, коли не вдавалося повернути в свою віру, бо ж однаково вважали, що сума усіх віх у світі величчив стала, отож покористатися а них можуть тільки мудрі й сирятні, а себе залічували до наймудріших.

— Що ж, отче, — після повітатя а своїм давнім навчателем мовив я до Мокрського, — хоч і виприсує я в-від епіки вашого товариства, та, бач, справдів сводівання, які покладалися па нас, новіціїв. Маю найвшу владу! А до алади ж єзуїти рвуться більше, ніж до багатства, і номірне більше, ніж до знання. Хоч вам я завдичую саме знаннями.

— Силу мій, — прикрив очі повіками Мокрський. — Найбільше алада — в свободі. А хіба ти нею володієш? Вся в руках черці, по бущув, як море, а ти лиш утлий човник па розбурханих хвилях. Хіба, коли б мав справжню аладу, став би так утискувати нещасне місто паше?

— Свобода — це право сміливо ставити запитаппя, як Іеві — вигукнув я. — Таємниця свободи яо в божій мовчазній всемогутності, а в людському крику неагода. Народ подає голос, а я — його уста. В народі виникають потреби — я їх називаю. Чи це вже так ало? Хіба не узгоджується а прийятям у нас терміном *gratia aafficiens* — достатня благодать?

Отець Мокрьскій несподівано заплакав. Цей високий, суворої чоловік, що, здавалося мені, в сухих очах своїх ніколи не мав і сльозини, плакав адверто, немовби по-дитлячому, аж мені зашпигало в носі, і я взявся висмолювати старого.

Він став розповідати про бідування Львова. Про те, як обідрав Вацшевецький вірменів і сербів, витягуючи гріш ab intus, просто каяучи в-під душі, як збирали срібле й золото в церквах і монастирях, як поребивали на гроші безцінні чаші сакральні, дарохранительниці, оклади книг. Як діти, оспрогілі в час пожежі, і всі оті нещасні погорільці частково per inoriam victus¹, частково від холоду і негоди на вулицях вмирали і по сей день вмирають.

Я теж плакав, слухаючи отця Мокрьского, однак відав гаразд вельми, що ні мій приятель Тугай-Бей, ні мої старшини не відступлять звідси, поки не отримають те, що хочуть.

— На зміну зпомогте вам, отче,— сказав Мокрьскому.— Дам тобі універсал охоронний, хай пришло місто до мене депутацію для переговорів, в я пошлучу старшин своїх на раду. Що в того буде — ніхто не зможе сказати.

Отець Мокрьскій завів ще раз мову про церква й вітарі, та я не дав йому докінчити. Сльози мої вже висохли, в душі покля, стала перед очима вся земля наша.

— Не докорай мені вітарам, отче,— попросив я Мокрьского.— Багато хто мені донорює ниви, в я стою безборонний і приотунийий для всіх вселянх. Пили сепатор Кисіх писав мені нещодавно від Пилляці: «Невже для тебе немає на небесах всевидящего бога? Чим вплива обчаша, яка тебе виховала? Чим вплив дім й вітарі того бога, який дав тобі життя?»

А я хотів святити і пана Касою, і всіх інших, хто мене тепер випуваєчує в гріхах. Де ж були ви всі, коли мордовано мій народ? Чом не згадували тоді про дім і вітарі?

В тій самій простій селянській хаті, що стоїв я в ніч від Львовом, була в мене безсоння ніч, одна з багатьох таких ночей, коли я замкнувся від усіх, сів на лавку, відперши двері сплякою, співав, пригравучи собі на кобзі. думи давні й мнєю складені, а тоді якось зачепився за слова:

¹ Через нестачу їжачив, з голоду.

Де те море тепер? Віддався од нього більше й більше, роки
й відстаєш,— чи й забачу ще колісь, чи заграє воно
мені крутою квалюю.

Ти зачався думкою розтривожило на во море, а за ві слова
пре молитву отцеву-матчану.

Віра народна.

Отць Фадір, коли повернувся з міста, то сказав:

— Помисли, гетьмане, чом не отворили тобі брами єдиновір-
ці. Православних там більше, ніж схизматиків латинських, от-
же ж, переважили во вони. Чом би то?

— А ти що скажеш, отць? — спитав я його.

— Сказав уже, а ти не мисли. Прийшов під Львів, стоїш, і брам
тобі не отворяють. А Київ одчиниш би всі ворота, таж ти його
обмишаси.

Думати припадало гетьману. Прівілою, обов'язок і кара. Львов
не всякому зперев. Но волюкому. На помогли мої заставлення. Го-
род не відкрив мені брам, душі таж не відкрив. Біг до мене люд
авідусюди, з усієї України, з Білорусі, в Доли і від московських
воєвод, бігло так багато, аж зреша було щоразу перенероювати
полки, збільшувати їх число, вставляти нових та нових пол-
ковників, аж я не знав їх усіх у знад, чув самі лаймєння.
У Львові аж ле біг до мене люд. Стояв я на межі світу като-
лицького і православного, і аж не досить тут було того, з чим
ішов досі. З одною правдою наапростоць не підеш. Козацьке без-
божество змогло мені очистити Україну від шляхти, і я гадав,
що в тім найшаршо поміг мені розум народу, до якого я зпертав
слів слова. Я вважав, що розум — то єдиний посередник між
людиною й світом, в тепер виходило: ще й віра. Пі можна від-
тручувати ці час, од ної можна відмовлятися, як по робили ми
в школах, беручи від католиків та ушіваті латинство і відкидаючи
їхні дєгмєти. Але восім зпектувати незмога, бо над людською
тигар абсолютних заперечень, категоричних претиставлень, чист-
ість сиротиву і пєскаляних обітниць. Боручи владу до своїх рук,
народ забуває навіть про бога. Та згодом він помічас, що влада
злеп у руках небагатьох, і тоді шукає порятунку на лебі. Чи ж
мені ждати цього часу, чи самому попередити та, що має немш-
дуче настати, і ще ж не зпєти до, коли і як?

Я сидів до самого досвітку і ждав Самійла. Чи то він при-
йшов, чи було тільки моє марєння?

Я питав Самійла:

— Чом же не сказав мені про віру? Називався духом моїм,
а мовчав.

— Для духу не досить віри,— кавав він.— Дух обіймає по-
амірно більше, і не віра в ньому головне, а пєшуки істини й уст-
ромління в будущину. Хто печинає з віри, тому загрожує війна

базківщина. Послав в історію. Сталітня війна. Війна Червоної та Білої троянд. Тридцятилітня війна в Європі між католиками й протестантами. А війна між світом християнським і мусульманським? Коли почалася? Віки цілі триває, кіця ж не видно. Коли напружувалася ти в хапю кримським, що казав в церквах? «Але не статеchnа прилянь воєну в баронах, так християнину в бурсмавом». Кожю бг песе поперод себе свою правду, в чоловік стоїть посередній,— марна ігрошка, жертва долі й темних сил. У одних бг е, та вони не хочуть у нього вірши, а другі й хотїли б вірши, та не мають бога. Твій бог — свобода. Та йшов за ним і добра йшов, Богдане.

— Гой, брате Самійло, віддав вольни гаразд, що влада не досться де всіх рук одразу. Воєна як жїтка, що може належати тільки одному чоловікові. Тодї ще ж таке свобода? Це вічна загроза владі чи бодай намагання звузити її межливості. Віру тому й вигадано, що нею можна щедро обдаровувати всіх. Та послухай, що кричать довкола. Кожю має своє ціле мере бажать, вимог, ладїй. Тільки одна віра дає мову загальнозрозумїлу.

— Чому ж не спробував обдарувати?

— Вважав, що то спроче священиків, а тепер бачу: моя ток. Ще не знаю, з якого кінця почати.

— Почив, як починав. Знов відїди на Україну, ночин обсила-ти універсалами городи й села, встав церква скрізь, де їх немає.

— А шлюди? Наш народ пописьмований. Митрополит Іоєн Борецький казав, ще лише поставити одню школу, шїк три церква. Чуєш: митрополит київський! А я — гетьман. Маю дбати не так про душі, як про розум народу. Але ж і про душі, входить, теж. А як? Хто скаже?

Самійло не відневіє мені. Він зник, ватемість прайшов де мене адня замучений з тої трагедї руснів у львівських бершардїв. З одягу й мови було видно, що се простий чоловік.

— Куди тепер відєди, гетьмане? На Варшаву?

— Піду до Замостя і стоятиму там, щоб обрали кероном того, кого я хочу. Треба — та відїду й від саму Варшаву. Для врожєня, як кажуть пани.

— Кажеш: пани. І скрізь проголешуєть, ніби йдеши проти павїв. А хте ж самі будете, павїве козака? Скїльки помїж вас шляхти? Перебїгєє воєна до вас без різнїці статї, павїть і панов перовдигнєтї. Деякі гербовї, одиушенї на волю козаками, не хочуть вертатїся на сторону польську. Деякі сталї ажє й доводдїли козакїв, і ти закрїплюєши за ними своїми укїверсалами їхнї мвєтностї в Україні. Скїльки в твоєму вїйську окозачених шляхтичїв? Вїговські, Недашковські, Ущавські, Кубилїтські, Копчаковські, Сянгаїєські, Пашковські, Закусилї, Меланевські, Барапоєські, Мїшковські.

— Ще ж у тїм лїшого? А хїба хлоп польський не шукає вїхсту в наших стєнах, рятуючись од вїдрства своїх панів! Мабуть жо, чує ти «Лїямент хлопський»:

Бладе или велика на те наше віни!
Премє нас дупиш з скура, як барани.

Що ж те за життя, коли на конях 6—7 хлопів припадає сторож з карабезею коло паса! І коней десятий — шляхтці! Камінь на шії народу! Ото й утікали всі до ясу, та й у памі степи.

Занурювався польський хлон у степи, в чужий люд, змішював ім'я і мігся віру, присвоював мову нашу, збагачував парод руський вишток. Не проповіді Скарга і не вірші Кохавського вноє слухала воша, чувала їх пісня паша, ладність душі, вишювий цвіт і дебо вишневе. Що ж у тім ляхого? Магнати українські, всі оті збаразькі, острозькі, четаертнадцім тигнула на захід, хлон польський на схід, там скончувалося панство, тут — хлєпство. Топер ідеме купно за свободу проти охланної шляхти і віко на питасмо, як воша звється.

— Хто ж будете самі, гетьмане? Хіба в твоім війську не ділять козаків од посполитих і хіба не навертають твої полковники посполитих до плуга, мов скотину безсловесну? Козака, може, ще й гірші за нашу шляхту. Заволоділи Україною, як малазюки Єгиптом, і вправлять нею а шаблею і пагаєм у руці. У нас паном може бути тільки католик або уніат, а у вас — козак. То й що? Рівними люди можуть бути тільки у вірі. Пізнаймися, гетьмане, за віру, тоді підуть за тобою всі і станеш ти непереможний. А так — один іде, а другий жде.

— Хіба ж я не за віру?

— З чого це видно? Обмишеш Київ. Досі не вклонився його святням. Тупцюеш доволга бозимовних містечек. Львова не зачепив. Пожальє єзуїтів. Хіба від царюда що приховаш? Ми вбати за віру — чи ти захистив нас?

— Ти несправедливий щодо козаків.

— Мертаві завжди справедливі, гетьмане.

Тыя я пішов од Львова а великим сум'яттям у душі. Ніхто не поміняє того. Лічуться, на скільки тисяч дарушкі дамо Хмельницькому, а на скільки Кривошосові¹.

¹ В «Хроніці міста Львова» верахичено все до шитки:

«1. Видано оуну, який дістався татарам, а готівці — 16 тисяч золотих, а товариє 136 тисяч, а блаватих — 31 тисяч, а полатих — 11 тисяч, а шавах різних — 4,3 тис., а кутрах — 4,8 тис., а перці — 800 золотих, а сакіні — 3 тис., а сріблі — 57,5 тис., а золоті — 3,7 тис., а монуха і сивах — 80 золотих».

2. Хмельницькому на його особу таларів — 100, червоних золотих — 207, сираних діамететів — 1,5 тис., ладюг золотих залог в 60 дукатів — 380, дрозия рублинові — 150, фереяні соболані — 2 тис., дорогі шкуру й шовки — 5,3 тис., золоті шори на коней — 300, нас сакюнові — 60.

3. Головацькому — 100 таларів, два паса — 150, рублинові сирани — 150, червоних золотих — 90, шибель дві срібно-золотисті — 180, чован срібний — 36, будицан срібно-золотистий — 65.

4. Різани, як-то: татариніві Іларі-алі а готсавалі й коштовностях — 990 золотих; татариніві Редолі — 300; татариніві Разманові — 600; двоє татаринів дала комісарє 300 дукатів; волковнику Чарнові — 510; Кривошосові — таларів 100; трьом осавулам — 230; ансарям — 380; хоружим — 300; Захарнові Козанові, що зостався в залогом, — 230; новові, якого Хмельницький найпершого до міста прислав, — 280».

До цього опису можна б додати ще войк душі купецької (із записок львівського купця Андрія Чеховича): «Велика ціна окупу, важезна брила золота, але ще більша пащека лакоинства поганського. Страхітливіший шлунок, аніж у страуса, пожадливіше пожираючий вогонь хтивості й невситимої жадоби, аніж у саламандри, яка вогнем харчується. Що ж чинити з таким سموком? Як наситити таку отхлань!»

Може, були ми й захланні, жадібні тоді. Та як же нам стало б того татаря незносного? Чи це може оплатитися і окупитися?

Даси коневі пошови, буде робити поволи.

Скажуть: многі вмирали і не мали нічого, а ти послав сила в Чигирин з кількома десятками возів, повних багатства. А я скажу: часом умерти простіше і легше, ніж жити.

Мої невиграні битви. Про виграні відомо все. Хто любив завжди ставити своє військо так, щоб ударити на дві або й на три сторони. Хто розбивав ворога на поході, не даючи скупчити сили. Хто спритно використовував засідки. Хто грав місцевістю, спихаючи неприятеля в суточки. Хто зміло й павмисно провокував амбіції людські, і тоді всі в його війську рвалися наввипередки. Хто прославився тим, що не полишав на полі бою жодного пораненого, тому йому вірили, як рідному батьку. Хто мав щастя битви найпершої, і вже тоді перемоги самі йшли йому до рук. Хто вмів налякати ворога, обдурити, запаморочити голову, вдати з себе простака або ж приголомшити навальністю і пихою.

Перед битвами невиграними безрадно розводять руками. Надто коли сили геть не рівні, коли перевага одної з сторін приголомшлива, коли полководцеві перемога сама йшла до рук, а він одвернувся і відступив, так піби подіяла на нього янась незвана вища воля.

Ніхто ніколи не збагне, чому я не став брати Львова, ще незбагненнішим буде мое стояння під Замостям.

Я рушив на Замостя з-під Львова, отримавши викуп з міста в грошах і цінних набутках всіляких, щоб мати змогу відпустити орду, бо заносилося вже на близьку зиму і прогудувати стільки коней несила.

На Замостя посунув я військо своє величезне, йдучи слідом Вишневецького, який там засів, і аби ближче стати до Варшави, створюючи потребу мені опресію¹ на шляхту при елекції короля. Обіцяв Кривоносіві, що віддам йому запеклого ворога його Ярему, а сам десь у глибині душі відчував мало не таку саму розбештеженість, як і тоді, коли йшов до Львова. Був я десятилітнім хлопцем, коли помер господар і будівник Замостя великий кашцлер і гетьман Ян Замойський. Король Стефан Баторій любив казати: «Я паную над людом, а бог — над сумлінням».

¹ Натиск.

Гетьман Замоїський, мабуть, панував і над сумлінням самого Баторія.

Вчив короля любові до своїх підданих, яких той, власне, й не знав як слід: «Можна з полка Александра, а з литвина Геркулеса зробити. Любові тільки для цього треба». Любов ту розумів досить обмежено, бо розпросторював її тільки на землю Ягеллонів. Мовляв, усі провінції паші втішаються рівними правами, жодна не несе додаткового тягара, тож варто постаратися про здобуття земель, які можна буде обтяжити таким тягарем, щоб полегшити метрополії. Як умів Замоїський обтяжувати чужі землі (падо ж мою), видно було, коли став будувати Замостя. Дива розповідали про місто. Стіна така широка, що вільно могла на ній розвертатися карета, запряжена шестериком. Палади, костіли, ринки — все з мармурів привезених, і все зроблено найліпшими художниками і майстрами. В Замості відкрито третій, після Кракова й Вільно, університет у Польщі. Керував ним Себастьян Кльоновський, автор «Фліса» і «Роксоланії». До Замоїського горнулися філософи, історики, юристи, він був здружений з Яном Кохановським і Шимоном Шимонавичем. Замостя стало вміром мудрості, краси, багатства, пишноти.

Власне, тепер од коняшинної слави мало що лишилося, окрім нихи й пишноти, та хіба іподі спогади не дорожчі за те, що є насправді?

Я йшов під Замостя майже в радості. Був ті дні привітний і ласкавий, до мене легкий мали приступ полковники, кожному я обіцяв те, що той вресив. Полки йшли до мене від Львова грізні й страшні своєю численністю, йшли з незліченими табунами коней і рогатого бидла, прилеглі поля на вісім миль окрили, оком незмога осягнути такі полки густі, але шкоди ніякої не чинили.

«Коли б то така дисципліна в нашім короннім війську була!» — зітхав Кушевич.

Міг би він загадати слідом за канцлером Альбрехтом Радзівіллом, як за звичаєм верталося додому їхнє військо: «Весело, отож, верталося військо, втішаючись миром, а ще більше радіючи ладії повернення до вітчизни, яка зі смутком прийняла їх на своє лоно, коли жовніри, піби вороги, пищили добра шляхетські, духовенства і королівські. Сялою вимагали гроші, грабували живність. Дійшло до того, що запрягали бідних хлопів замість коней тягнути вози і шмагали їх батогами. Віднімали в хлопських родин дітей і змушували викупувати їх за гроші. Гідний жалю образ корони і Литви, де звияга понижена стражданнями і грабунками і не знати, чи пещасні не хотіли б ліпше війни, ніж такого миру».

Я обклав Замостя щільно й дбайливо (хоч Вишневецький вприснув уже й звідти), робив те неквапом, лантувався мовби й надовго, аж гарячі голови з моїх полковників закипіли, заколотилися. Чарпота на раді кричав, що гетьман жалує Замостя,

що й не відступнаши під нього. Кривонос з Головацьким стояли на тім, щоб в тих краях не уступатися, а кіччати сю війну або свою фортуку.

Стається й справді так. Ледве за два місяці Кривонос умре під холери — такої неfortunний кінець життя буйшого і великого. Страшно мовити.

Ой не розвивайся ти, золотий дубе,
Бо павазтра мороз буде;
Ой не розвивайся, червона маливо,
Бо за тебе, червона маливо, по одні тут єгиво.

Хто б то повірив, що такого чоловіка зведе в могилу не куля і не шкеля, а смерть, відступна й невидима, мов руки долі невблаганно?¹

Я сам мало не загинув під Замостям. Коли воїхав поглянути, як козаки переконують річку, щоб відвести воду від міста, ядро, випущено в гармати обложеними, вдарило під ноги мого коня, як і куля під Львовом. Ніякої шкоди не завдало коневі, однак козаки обступили мене і благали не вяржнатися. «Батьку! — кричали. — Не можеш нас покинути! Треба вмерти, то для цього є мій Я став за малю єд города, в Лабунках, зайнявши просту хлопську хату в доброму піччю, яку мої дисура ретельно топива, — єдина резкіш гетьманська. А Чарюта далі не вдоволювався: «Наш гетьман так розпався, що пі пре що не думав!»

Мабуть, ніхте так не отуманює людей, як всілякі крикупи й горлодори, ці блазні натовців і несамовиті пророки темних, обмежених умів. Блазнів не вбивають — в них сміються, а тоді ще й нагороджують.

— Унедобляється творити неясливици, які живуть двом півнішнім, — спробував я прозунити Чарюту. — Майбутнє має тільки людяно. Тож і думати має про майбутнє.

Однак Чарюта чи й чув мої слова.

— Кіччати а усім! — равів він перед полковниками. — З отим Замостям, а Польщю всією!

— Вже був у мене сотник такий, що знай волав: кіччати! — сказав в спокійно. — Де він вппі? Перебіг де шляхтя, як пєс прибуддий, в польшишном і ляццогом. Воює проти нас і таи само раветує: кіччати! Подався на себе. Хте ти є? Звідки і де взявся і навіщо? Чи був би ти, коли б не я і не ми всі? В своїй малості впахується на те, що існує віки цілі без тебе й так само існу-

¹ Як у далених ангезли знані було мої горосє, мін пих і Кривонос. Але й таи його смерть приписувано не черній вомості, а рани, отриманій ним під Замостям. «The Moderate Intelligencer» 4—11 січня 1649 р писала: «Report of Stockholm of November 21, 1648: «News was brought out Zamosc that Krevinos was mortally wounded at stormlad o place...» Report from Denzig of Nov. 20, 1648, «at the third Assault of Wicht Place (that Gen Krevinos was wounded to death».

ватиме ще тисячі літ. Польща не може загинути. Навіть од наймогутніших новелателів світу не загинула — чи злякається марного козачка рошкританого? Поляки — великий, мужній і мудрий народ. Для поляків іводі щось можна зробити, з поляками ж — ніколи. Допустили вони королів до себе — самі їх шанують, самі й обмежують. Ще в'ять віків тому писав їхній хроніст: «З похорою шанувати слід королів, не лухвало ними нехтувати, бо де є похора, там і честь, де честь — там боязнь, бо ж честь є любов, поєднала з боязшо. Усуваюши ж боязнь, не маєш місця ні для пошанування, ні для честі. Для того, щоб люд не загордявся, треба усувати причини гордяні. Слід їх розумно нарати, щоб заподто не розбестилися, бо славола є мачухою честі і матір'ю погордяні». Допустили поляки, що можеш деситий у них пан, самі й спокують свою вину і самі в свій час стають супроти свого панства. Ми ж маємо вигнати те панство із землі своєї.

— Хіба не вигнали ще? — подивувався Чарюта.

— Не знаю. І віхто не знає. А яко ти — й ноготів. Може, отим криком своїм і сам у панство ввещя?

— Я? Батьку Богдане! Та чи ж ти не знаєш мене?

— Сказав: не знаю. Набрид ти мені своїм криком. Хочеш іти приступом на Замостя — іди. Обвечоєш — то й на холодне дмухатимеш. Іди!

Я авелів готуватися до приступу. Послав на те марне діло Чарюту з найбільшим крикушам. Замість зброї, вони набрали горілки, засіла в гуляй-городині та були зрешечені густою стрільбою з мурів. Оборорою Замостя керував досвідчений старий воїн Вайер. Має вівтори тисячі найманців та ще десять тисяч шляхетського війська. Пани були за міцними стіпами, а стелевих вандрахах, а на нозанах — свитки та кожухи. Чи вже так треба було притьмом дертися на ті стіпи? Чарюта вигубив усіх своїх людей, сам дістав кулю в сідницю, і тепер на гетьманських вечерях не міг сидіти разом з полковниками, а стовбичив по ліву руку від мене під регіт старшан.

— Чом регочете? — сміявся я. — Пак генеральний обоаний стоїть з пошани до свого гетьмана, то тільки ви ворозідалися тут неужиточно!

— Хто тепер скаже, віби Чарюта не другий чоловік по гетьмані? — кричав Чарюта, пахлистаньсь сікєру, але на ногах трималючись міцно.

— Повроси Вайера, аби прострелив тобі ще й другу сідницю, то, може, й новим гетьманом тоді ставеш, — піднював його нє-алобиво Кривоїс.

Тепер стояли мої волики вновою. Обложеном я послав листа, в якому писав: «Тепер, як ми всі в одній кулі, уже не допоможе вам бог більше на нас Іздита».

¹ Нєвнєшєбно.

Загони свої розійшлися по краю. В Народі був Небаба, Перемишль здобув Лаврін Капуста, який пішов з отаманства в Чигирині, почувачучись вищим періоді мною на Мотропу. На Покутті спалахнуло велике хлопське повстання Семеша Впосочана. Ще один мій загін узяв Брест-Литовський.

А у Варшаві панство на елекційному сеймі, мовби й не було ніякої загрози існуванню королівства цілого, галасувало про лібералізм чого¹, галасо ді в дрібних словесних сутячках, про потребу допомоги Львову канцлер Оссолінський мовив до вібраних тільки 30 жовтня, коли вже я відійшов од міста, про Замостя пікто й не огадувала, Вишневецький чинишук п'явся в головні регіментарі війська, якого, власне, ще й не зібрано, пан Кисіля, адептсья, спитий не забував про Хмельницького, висуваючи свій план, як приборкати козацького тирана, один пан сенатора не хотіла слухати, сміялися в нього, гагадуючи, як обіцяв, що або порога всвоюїть, або власною смертю заплатити, та не зробив ні одного, ні другого. Панство було шибі в спі нотаргійному. Одні кричали, що треба обрати гетьмана коронного, інші казали, що слід обирати перше короля, а не гетьмана, коли брак сильного війська. Мій давній ешаловий Радзівовський, який утікав з-під Пилива, а тоді разом з Вишневецьким і зі Львовом, вробував привести до тима касеймовице панство, мовлячи: «Всі згинемо, коли не даме Речі Посполитій голови. Без неї — прощай, тіло!» Йому кричали, що одна голова, хоч би була діамантова, нічим не допоможе проти того тирана (іншого слова для мене в наші шляхти не було тоді), тому елекцію призначувати не годиться, вона має тривати, як постановлено на сеймі конвокаційному, щонайменше шість тижнів, а не шість днів, як би комусь захотілося, час тут не важить, король можна вибрати хоч і сто й дністі років, аби тільки не порушено її в чому золотій вольності й задоволено було всі жадания шляхетські.

Король Владислав демав непохований уже віроку², а над його трувою тривала колотняча. Його самого колись обрано за вігодия, тепер двом братам його Яну Кашмиру і Каролію Фердинанду не стачило й віроку, щоб домогтися, кому ж надати корону. Обидва рвалися до неї, кожен заповідав, що врагне святої дідаме не з амбіції, а тільки з любові до вітчизни.

В обох мородівчів було багато прибічників. За Яна Кашмира стояв Оссолінський з численними магнатами, за нього бував скрешейські двори і Ватікал. За Кароля Фердинанда — Вишневецький, Кошцшольський, значна частина кліру і магнатерії, аса Мазовше, найдивніше ж — Замостя, яке я облягав, яно, власно, було єдиною породою мосму війську нани.

¹ Право візного голосу, згідно з яким будь-який депутат сейму міг одати своїм голосом відхилити постанову, прийнятту всіма.

² За іслуччям злочина вмерлого короля не могли поховати, доки не буде обраний новий монарх.

Мої загопи взяли вже Беа і Грубішів, з'явилися під Люб-лівом, у сім'ї Варшаві, як писець савонний Альбрехт Радзівіж: «Голос плесу дійшов до такої сміливості, що замислює підіско-ти вогню й розграбувати доми шляхти й сенаторів».

Я спорядив до Варшави посольство з вимогою обрати Яна Казимира. Вибрав для цього одуконаних полковників Яна Гірю і Матвія Гладкого і писарів сокольницького й чернаського, взяли ведлягуться в кармазини й дорогі ферязі хутрові, говорити тіль-ки латиню, аби панство бачило, що не сляполися й повилачі перед ним, а горді лицарі свободи, які новим голосом прого-лошують своє дияндо всієї Речі Посполитій.

Чи була в тім зловтіха, гордість і сядомість своїх сил, віра в своє щастя і провіданціальне призначення? Грубий гетьман з грубою душею — що може бути несправедливіше? Коли б хто міг заірнути в мою душу, побачив би там недовність, сум'яття, іноді навіть безпорадність. Тяжкий розум мій. Не було в ньому легкості й грайливості, не було веселого світла і відкритості, на-вак: був похмурий частіше, а для ворогів аж зловісний. Вигляд мій гірко-відлякуючий — серця стискалися, підламувалися ко-ліна, світ випався замами для мене. Жити б мені тільки в сте-пу, ходити під небом, від вітрами й дощами, навіть свята між небом і землею, як отому хижому птаху, гнізда якого ніхто ні-коли не бачить. Важко безмежна стіна жило в мені, дух диких по-лів, хлопотівши безмежних несляних вод і той вітер з Дніпро, що зчиняє жалісливий шелест у торішніх будяках. Та дух юд-ський не жив в неба. Віа народжується і живе в дивному поєд-нанні досконалості й дорочності, величі й малості, і голоси тих протилежних сутностей одинаково потужні й наблизні, так що най-дужчого часом зводять і заводять, і нема ради. За неповний рік мені адався те, чого не адавався пародові моему впродовж ніків цілх, не сповнювало мене великою салою, рішучістю, від мого голосу треметали вороги, воягала трава, хлипались дерева, вода виходила з берегів, хмари осиналися дощами. Та звенітька па-дала на мене зневіра й розгубленість, не було в мене друга, крім власної тіні, ложе мое нусте було, як повітря, відчував я безсилля перед найпростішими справами, ніхто не бачив того, не знав, хоч і помічало двамі напади безвілля, що ваягали на мене в хви-лини, коли від гетьмана очікувано дій негояних, рішучих, мене й жорстоких. В Чигирині я відступив перед слабкою жіякою, не спробував оборотися на своє щастя бодай слезом. Тоді незво-рушно притягався до жорстокостей, які чинили загопи самозван-них ватажків. Пішов від Льва не знати й для чого? Чи щоб ига-дати далеко свою безтурботну ювість? Тепер сядів під Земестям, як сокіл з карналем на голові¹. Завозався не йти звідси, поки не оберуть короля. Проголосив про це і назвав свого кандидата.

¹ Шкірний кестурець, який надівали мисливським соколом на голову, щоб затуляти очі.

Перед цим мав двані надії про потребу стати не тільки за людей, але й за бога. Легко змирився з тим, хоч душа й бунтувалася і я докоряв небесному владці: «Певже ти хочеш, щоб ми завжди проливали свою кров, а ти не пролив і сліз?» Може, й король потрібен мені для докорів і оскаржень? Бо ж ітакно всі вони упадуть на мене, а я ще не почувався в спромозі явити на свої плечі такий тягар незпоснай. Ще вчора нікому не відомий сотняк а Чигирпа, чоловік кохдичі кола й не мізерної, то принаймні не вельми знатної — і вже вождь, дукс, герос і повелитель. Несила так легко перейти з невідомості в славу і ляду. Хотілося мати й надалі тарчу¹, яку б виставляв наперед себе, астуляючись од невдач, лях, вагрос, вогонору. Хто міг послужити такою тарчею? Король і бог? Король лежав мертвий, бог мав промовити до мене хіба що в Києві. Отож, я намірився здобути тут короля, а вже тоді бога.

Вибрати, власне, не мав а ного. Міг би вважатися претендентом на престол семиградський князь Ракоці, та він умер саме перед олекційним собором, а його спл Жнгмонт нікому ще не був зваши. Жеден в братів нонійного Владислава не дорівнював йому своїми гідностями, я став за Яна Казимира тільки тому, що він бодай нові стримувався досі і нічим не виявляв ворожнечі до мене й до козацтва, як то робив Кароль Фердінанд. Зпав я королевича вельми добре, стояв він мені перед очима, ніби щойно вчора з пим бачився, — швакий, дрібний, пуглив, заспаділа шкїра, обличчя невродливе й простацьке, одяк міну мав завжди королівську і добре прозвгтувався, коли хотів. Не противагу Королю Фердїнауду, який ще в молодості обручився на все життя в церквою, Ян Казимир намагався вяробити в собі марсову натуру, служив полковником у армії австрійського імператора, був учасником Лотарїнгської кампанії, коли в 1637-му Владислав одружувався з австрійською принцесою Цецілією Ренатою, Ян Казимир їдав до Відня за парченою для свого монаршого брата.

1638 року Ян Казимир вирушив у подорож по Європі. З Відня добрався до Гануї, там сіа на корабель «Діана» і поплив до Іспанії товаришем посла польського Яна Ковопацького. На Іберійському півострові ждало його ставовансько віце-короля Португалії і адмірале Іспанського флоту. Але в Тулоні й Марселі королевич надто довго затримався, кардинал Рїшельє ввадіозрив його в шипугупстві на користь Іспанії і звелів арештувати. Две роки просядів Ян Казимир у французьких темницях. За нього просили папа Урбан, король англійський Карл, Венеція і Генуя, тільки Фердїнауд Австрійський, швагер і союзник, не порухнув і нальцем. Ам у лютому 1640 року посольство воеводи смоленського Криштофе Госоєського добуло Яну Казимиру свободу. Король Людвік прийняв польського королевича в спальні монаршій відідо а церемоніалом для принців другого ряду. Згодом Влади-

¹ Щет.

слав виросли для нього в наш кардинальську мантію, і Ян Казимир став ще й кардиналом.

І ось тепер екс-швиґун міжнародний, екс-азуїт і екс-кардинал мав стати королем польським. Батько його Зигмунд Виза ніколи не відповідав на поклони плебеу. Ян Казимир у своїй зневазі посупував незмірно далі. «Волю дивитися на неса, ніж на волика», — то були його слова.

Однак королів обирають не на здібності, а за походження. Поліск крові королівської важить тут, а більше нічого.

Мені й потрібен був король безпразний, безхарактерний, щоб можна похитнути його, куди захочеш. Саме таким видавався мені Ян Казимир. (Може, й Вигонський видався мені таким, аж я поставив його писарем генеральним, не зміючи проширнути в його душу? Невміння таке — найтижча й найзагрозовніша з вад, щодто в чоловіка, що має високу аладу в руках. Та чомусь вважається вода для незначної, на полі не звисають, на полі не судить навіть суддя наш найсуворіший — історія. Шкода говорити!)

І все ж не я перший подав руку Яну Казимиру. Не званив і на дивну пригоду з Немиричем, що врявався до мене від Збаражем, мовби як пословець королевича, а може, тільки щоб вивідати мої наміри. Я очікував од Яна Казимира посла справжнього, ждав його від Львова, ждав від Замостя, і своїх послів на сейм спорядив тільки тоді, як прибув з Варшави королівський секретар, давній мій знебомець nobilis goholanos¹ Якуб Смировський. Звався він, як і Немирич тоді, послом од «шведського короля», але був послом справжнім, бо привіз лист од Яна Казимира з королівськими печатками.

Но нозак вислохався королеві — король схилив голову перед козакмі! Таки ж недаромно вказувала я нелюдсько впрст нерівниці в розсаволенім морі впрстрастей, обурень, домагач і непослуху.

Я прикликав до Лабунців генеральних старшин і полковників, погрів їх у своїй теплій хаті, згадавши, як-то нанстау шніи незатишно у Варшаві на елекційнім полі² від вітром і свігом, потрактував кожного чарною горілки з гетьманських рук, воспитав не без дунавства:

— То як будемо стрічати королівського посла — в вишноті чи ввуазі?

Старшини залбчачиво промовчали, озвався тільки Кривоніс:

— Роби, як знаеш, гетьмане, я ж усуваюся, бо з паном Смировським у мене обрахунки ще з Полошного.

— У нас обрахунки з цілою Річчю Посполитою, — зауважив я.

— Та, бач, у мене тут грохи не так. В Полошному була годі родина пана Смировського, а хлопці мої озвірили, бо вже ж так паняло в нас панство з гармат. В душу кожного ціплялися! Ну,

¹ Український шляхтич.

² Короля мали обрати на сеймовому полі просто ноба, тільки для сенаторів була шпота.

а вже як усюкочать мої хлопці туди чи тудя, то за руку ж не захопиш. Нещастя сталося й з родиною секретаря королівського.

— Шкода, Максиме. Не знав я про це. А хотів, щоб ти зустрів посла королівського перед Лабунками та провадив де мене. Привчати вже слід панів пляхту де нашого козацького маєстату. Тоді як? Хай стрічає пана посла генеральний обозний Чарнота? Чи він ще не викричався? Як, Чарноте?

Регіт покрив мої слова.

— Таж пац Чарнота в сідло сісти не здатані! — крикнув Говоцький. — Хіба стоятиме в стременах, як останній пахолок.

— І постою для нашого гетьмана! — огризнувся Чарнота, який нісля свого дурного поразення досі не міг присісти. — Чого б я ото реготав? Я хоч крикливий, та вата вірний. Хочу бути другим чоловіком після гетьмана — так і кажу, бо про більше й у гадці не маю. Ти ж, гетьмане, бійся отих потайних, що низько згинаються, а голосами грають так тихо, що й павутина не зворукується. Нутрячки! Гнуться перед тобою в три погубесці, а очима, як татарин на здобич, — так і ріжуть! І все на булаву гетьманську! А Чарнота крикнув раз та двічі — ото й уся його вадричка¹.

— Он булава на стелі, — сказав я спокійно. — Хоче хто — лиш простягни руку. Взяти — не штука. Утримати — ось клепіт.

— Гей, пане гетьмане, — махнув рукою Чарнота. — Добре гвоє серце, коли такої гадки про людей. Хте б же там думав, як утримати? Думка одна: як ухопити! А вже там — що бог дасть.

Я припинив ту розмову, нагадавши про посла, та, власне, й не маючи охоти вести її далі, бо й навіщо?

Не було для мене таємницею, що старшини гризлися між собою, готові мене в ложці води втопити, і кожному лиш булава сяяла, а що за булавою — ніхто не вмів бачити, ніхто не знав, яка вона тяжка, скільки за нею праці, дум, напруження, вичерпаності серця й мук душевних. Скупий свічки в церкві не поставять. О душі рогаті, о персть земна!

Сиділи, мовчали, пили, аж чуби їм диміли, і ніхто й не здогадувався, що бачу їх усіх наскрізь. Шкода говорити!

Смяровський прибув у супроводі сотні вершників з королівської гвардії, я вислав йому навстріч шість тисяч кінних козаків. Під звуки сурм і бубнів його провели мимо стін Замостя, і обложені, гадаючи, що принесено вість про обрання короля, висипали на стіни і стрічали пана Смяровського вітатами. Перед Лабунками впіхав зустрічати посла генеральний обозний Чарнота, і він, і його почт па пишню вбрання конях, всі в дорогій зброї, в хутрах, з хоругвами, в золотім шитті й з бунчуками.

Я вітав посла у дворі своєї хати, так що міг їм згодом похвалитися, мовляв, бачився з гетьманом in solenni forma². Стріляно з гармат густо, біто в бубня, кричано вітати й славу.

¹ Відвертість, зробити або сказати щось просто в очі.

² В урочистій обстановці.

— З милістю і миром приїхав я сюди,— сказав Смяровський.

Я повів його до хати. Був я тоді в скарлатнім жупані з срібними петлицями, в фереазі, підшитій найкращими соболями, із золотою шаблею при боці,— не для величання пустого все те, а для маєстату належного. Булава гетьманська лежала край столу, а схинув її на підлогу.

— Не триматися за сю булаву, папе Смяровський,— мовив до посла.— На першу вість про вибір Казимира відполяшу шаблю, і лук відложу, і належну покіру йому віддам. Якби ж королем став не Казимир, якому я хочу служити і кров за гідність його проливати, то пішов би просто на Краків і, взявши в скарбниці корону, дав би тому, кому б знав.

Стали входити мої генеральні старшини Виговський, Чарнота, Зарудний, осавули Демко й Іванець, я називав кожного, Смяровський приглядався до них уважно, мовби шукав когось, аж я не стримався, спитав:

— Маєш когось знайомого в нас, пане Якубе?

— Ліпше й не мав би! Праву руку твою — Кривоноса. Мова у нас про нього, що він гетьман неназваний. Не дай мені його бачити, бо, хоч би мали мене на шматки розрубати, я в нього шаблю свою встромлю!

— Щось там між вас було, і він, як чоловік гречний, усунувся,— мовив я заспокійливо.

— Кажеш «щось», гетьмане? — спалахнув Смяровський.— У Полоннім жону мою й дітей Кривонос побив, сина восьмилітнього орді продав, побрав майна мого на сорок тисяч!

— Не він же сам — то його хлопці, мабуть. Ти ж, пане Якубе, де тоді був? До Варшави від козаків утік? Сам утік, а жону з дітками покинув? Що ж то за шляхетство таке? Таж не для того ти прибув, аби ми дорікали один одному.

Смяровський передав мені лист од Яна Казимира з королівськими печатами, я звелів Виговському читати той лист, зламавши печаті власноручно.

Казимир повідомляв про запевнене своє обрання, радив козакам уступати «на звичайні місця», просив мене не йти на Варшаву і не перешкоджати елекції, обіцяв на винадок обрання повну амністію козакам і примноження вольностей.

Смяровський од себе додав, що Кароль Фердинанд зрікається боротьби за престол, вже є домовленість між братами про це, Казимир відступив братові єпископства Опольське і Радіборське і обіцяв отримати від Речі Посполитої згоду на два абатства. Отож, обрання Яна Казимира — справа вирішена. Тепер ждуть дня, коли архієпискуп Любєпський проспівав «Veni, Creator» і приступлять до складання голосів.

Я став вітати обрання Яна Казимира, Чарнота дав знак — і пущено таку густу стрільбу, аж земля гриміла. Тут я запросив папа посла на обід козацький, а тим часом полковники, старшини, козаки просили королівський лист і читали, розбираючи

кожне слово. Коли ж дочиталися, що відпис не короля польського, а тільки шведського, і печаті теж шведського королівства, то здійшлася буча шеймовірна.

— Чувш, пане Смяровський? — сказав я послові. — Обдурити себе по дамо пікому. Поки не стане Казимир королем польським і поки не одержу запевненя від нього, не відступлю нікуди. Трохи мені шереполоснати всі волості до Вісли. Готов і замувети тут. Пилити й убивати забороняю, гума охорошимо самі, аби не допустили голоду. Скажи, що бачив. У Замості паня мруть з голоду, а козакки мої коля й мруть, то від об'їдання надмірного. За мене хай і султан, Москва, Волощина, Ракони. Всі за мене, отож, коли признаю своє відданство перед королем і втихну та вернуся в Україну, щоб чекати комісаря, то не від слабості те вчишу, а з доброї волі й сишівських почуттів до короля.

Смяровський і не знав, дякувати за таку мову чи образитися. Та для образ не було часу, бо обід віся козацьким способом — на шість вареміп і явна доброго в достатку, говорив тільки я, а пан щоразу адорон'я його королівської милості, і завжди при тому бито з гармат страшено.

Коли по обіді зостався з послом у чотири ока, пан Смяровський уже мовив від себе в дшкрещі сказав:

— Хочу тебе остерегти, гетьмане, коли хочаш при життю і славі своїй зістатися! Є в тебе ворог завеклий, який міряться позбавити тебе слави, рогіменту твого і самого життя. І зорег сей — Крижаніс. Беремся його!

— Мепо оберігає парод, пане Смяровський.

— Як те? — подивувався посол.

— Тобі не ебагнути того. Були ми з тобою колись мало не приятелями, вигодували тим самим хлібом, і кров і віра в нас спільні, а думамо не однаково. Чом би вопо так?

Тоді новезено паня посла від Замостя, показаво йому верекон, лким віддернуто воду від міста, показувано драбина для пристуну: з цілих деревина на 20 віктів довжила, а шириши на три хлови; бачив він сотні гармат наших, гуляй-городина невробивш, аравжався незлічовності війська козацького і порядку в нім. З там і від'їхав до столиці, маючи лист од мене до короля і страх у серці від нашої сили.

Ось тоді одправив я козацьке посольство до сейму в виногого обрата копче Яна Казимира і в умовах замирещя танми: павана для Вишневецького і Колецьпольського, ампістля всьому козацькому війську, привернення давніх волявостей, щоб Військо Запорозьке було з своїм гетьманом від владою тільки короля одного і піного іншого пад собою не мало; свасувати упію, ковакам відьана дорога на Запоріжжя й на море, коронні війська щоб не вступали в українські землі, старостам війнаго права над козакками, реєстр козацький зобільшати до 12 тисяч, гетьманові приділити староство і 20 миль ґрунту.

В сенаті все це відклали, а мені прислано листа в еяпетодатого, себто часлом заднім, від короля про амністію, королівську ласку і дозволення всіх умов козацьких. Що ж до установлення висоти козацького реєстру і території козацького осітку, то для того виділено комісарів, яких я мав ждати, відійшовши в свою землю. Комісарами сейм призначив Киселя, київського каштеляна Бжозовського, Киселевого брата — пошгород-сіверського хорунжого Миколая, відноморія львівського М'ясковського, брацлавського підчасного Зеліського, королівських секретарів Левтовського і Смирновського та князя Захарія Четвертинського.

Сам Ярема Вишневецький з висоти свого верховного регіментарства вважав потрібним подати руку козаком і, коли я відвернув од Замостя, вислав мені назагоді лист, в якому запропонував свою зичливість та прихильність до Війська Запорозького та готовність впливати на короля своїми проханнями, аби він милостиво пробачив козацькі проступки. Дивувався, що я смаркнула на якусь перипіаць з його боку, тоді як вродяки його завжди були прихильні до Війська Запорозького та помагали йому здобувати славу, так і він зоставється невідмінно при своїм афекті до Війська Запорозького і бажає їм ласки королівської як людям хитарським — аби тільки зоставалися вірні своїй вітчині.

А чи ж давно князь ясновельможний гасував на Поділлі в дефізіом: «Вилонити, аптаути, вивішати!» Цей дрібний чоловічок, чорний, як жук-губошник, із зотертим лицем, хотів стати пострахом вероду великого й вільного, а тепер лив воду на меч — прагнув до замирення!

Я не відповів йому. Година в його словах дихала. Регент — як каже панство. Хай згниє!

Буле вже зима, а козак узянку не воює. Не може він занебитися в землю, не сховається в болоті, не перепраниться по бистрій воді, не має куди прихилитися від смертельного удару шляхетської папширої ніппоти. Я домігся обрання Яна Казимира, зовна, що признає своє підданство, зовсім утихав і вертаю до Києва, щоб чекати комісарів. Не нослався на втому війська, на чорний мор, що деситкував козаків, на ляхі вісті, як йшли з Подвіришціни, де носполіті вже й не розбирала, де шляхетські маєтності, а де гетьманські надання полковникам та сотникам.

Спорядив Виговського до молодого Ракоці, аби зблизнитися в семіградським двором. Уперше відпустив од себе писаря генерального, а йому виділося — відсовую його пабів, він затривожився, одяк змовчав. Натомість, як то робив завжди, виклав мені те, що приховував до часу.

— Є вісті від Мужилівського, гетьмане, — мовив тихо, але еначушо.

— Чем же мовчиш? — мало не закричав я. — Знаєш вельми гарно, як жду тих вістей. Що там?

— Патріарх Паїсій ужо в Вішніці. На рідко буде в Києві. Мужилоський його супроводить. Його преосвященство благословило своє шле гетьманові Війська Запорозького.

Я мовчки махнув рукою Виговському. Волів побути неодлиці. Тільки тепер відчув, яка розтривожена була моя душа віткої, як виїхав я з Чигириня, по побачивши Мотрови. Ждав усі ці дні й місяці, сам не відаючи чого, а тепер діждався! Побачу патріарха і впаду перед ним на коліна, випрошуючи благословення на шлях. Ні перед ким не падав, а тут упаду!

Пам'ять повинна вчасно зупинитися, а воля бунтує, повстає, вона відкидає почуття несправдливості.

Теплий дух Мотровичи огортав мене, стояв наді мною невідступною хмарою, а я вдавав, ніби не помічаю його. Моє життя — на видноті, перед військом, перед натовпами, вдень і вночі, довкола мене тисячі людей, простежено кожен мій крок, кожен слово, кожна бажання і небажання, в мені збито всі тайнощі, я не належав собі, а належав людям і всьому світові.

А воно? Що воно, і де, і як? Поставити до неї знахідки, пускати по її сліду, ногати Лавріна Канусту назад до Чигириня, звеліти: відкопати в-під землі? Я не міг. Вона була єдиною моєю тайною, єдиним, що залилося в мені простого людського. Як же я міг і це відібрати в собі? Віра була дорожча за відовірливість. З вірою жити легше. Коли ми більше знаємо — в любові чи в ненависті? Любов сліпа, але ненависть ще сліпіша, вона відбарає розум і всі людські чуття.

Я простив Мотрову ще тоді в Чигирині, я носив в собію не її слова, а її дух, доторки, дихання і ще щось, мов церковний спів, що відлімає, возносить серце. Плоть упрямована, але дух розпознає — і це щастя.

Я вгадував короткі хвили щастя в Мотровію. До вони і чи була насправді? Вже тоді в її погляді читався докір, але було й благання, безумна ніжність, мовчання й уперто затямання, і безсмертні неділі нашої любові, нашої любові, нашої...

Чи ж вашої, а чи тільки моєї?

Я покликвав Тимеши.

— Як ти, спчу?

— А як має вестися гетьманський син? Пробую лагодити з усіма, хто є в твоїм війську.

— З татарами?

— Хіба самі татари? А волохи, донці, куряни й пугачівляни, те й шляхта а хлопом польським, впаси же сем. Полку свого не маю, тож і обритаюся з усіма.

— Серця мені приростає, коли тебе слухаю. За полком не шкодуй, ще й гетьманувати доведеться. А тепор хочу, щоб ти став від Жовткою, де вже зготовлено валка, і рушиш у Україну.

— Куди ж?

— До Чигириня.

— До пані Раїни?

— До Чигириня. До стоянці гетьманської. Будь там за мене. Та не дурій. Чуєш мене?
 — Чую, гетьмане.
 — Йду до Києва. Тоді й до Чигириня. Видно буде. Ти ж шалуйся і всією жінкою усіх. Катрю, наші Раїну...
 — І Метрону?
 — Побачиш — допокої і її. Хай ждуть вістей.
 — Вістей чи гетьмана?
 — Вістей — марше. Віраю тобі, силу, душу свою.
 — Ну! — сказав Тиміш і зступився вперед в землю.
 Я обійняв його і заплавав. Гей, силу рідний! Щоб урятувати людину, потрібен розум, а щоб згубити — тільки махнути рукою. Ти мій найближчий, а там далеко — лайдорожча. Тобі віраю...

Король поїхав до Чистогова подякувати тамтешній чудаколюбній опісунці боній за опікцію, а заїдти мав удалиси до Крикова на поропцію.

Я вертався в Україну далеко. Пошов од Замостя до Києва ність тижнів зимових, світ прислухався до мене, а я — до світу.

Покинув позад себе втрати невідшлюдовані. Кривошів, Тугайбай. Обидва полягли не на полі бою, а змерли від чорного мору. А скільки полягло безіменних, без агадки, без пам'яті. Воїни боялися смерті, а полководці — поразок. Я не знав поразок, а від смертей темніло в очах. Матінка-війна змакується над козакон, сиру землю йому в голову покладе, чорних кружків на біле тіло нашла, буйними вітрами славу рознесе.

Вітер гуде, трава шумить,
 Козаччино обитий земляць
 На купині говілово,
 Надрив очі осоною,
 Кінь верещів у шкельнях,
 Орел спійв в голівольнях,
 Да вполумив морозівську
 В чистім полі могилоцьку!

Згодом дивуватимуться, як зміщався я не путі від Замостя на Київ, а тоді — в Переяславі. Поставав щодамі мовби зовсім іншим чоловіком, і ніхто не зміг збагнути тої переміни. Від снів обережних у Замості до незалежно-роздумливих у Києві і до пестерно-різних у Переяславі. Як це могло статися? Чи за ту путь

шеститижневу змішалося в мені кілька людей і встиг я прожити кілька життів?

Побачив шарод свій, почув його слово, промовила до мене кілька його душа, що жила в пригніченні цілі віки, а тепер стрепенується, розкрилася, мов квітна після довгої ночі,— нестерпно искривля, соновить, безборощо-ніжна, як жінка до свого коханого: не віддай мене нікому, захисти, не дай в обиду.

Ночували в подільських курших хатах, їли, що було в тих хатах, а не було там, власне, нічого, я входив в Демном своїм до хати, схилявши шавки, пробували висловитися до образів, та й образів не виходили, Демко жартував: «Зпали ми, що у вас дві дірки за столом, то оце прийшли заткнути».

— Просимо дорогих гостей,— назала госнодиця,— таж широги вабула спенти, аби й вам дірки в роті заткнути.

— Пирого — обідові вороги! — посміювався Демко, видобуваючи з міха наші принаси.— Добре слово ліпше м'якого пирога.

То їхали цілі дні пустелею безлюдною або ж потрапляли на вимираючих з голоду, на поцалені хутори, горілий ліс на цілі милі довкруз, чорні понелаша, жах. Побачив на дорозі при ніпськім стерженьку дати чотириріччя і іса при нім, хтось кинув його тут же взяти й коли, було мовби здорове, нічого не боялося і в тім стержі, де пес шарнав, греблося й собі, та коли дали йому теплої полевки цишної, одразу вмерло, бо вже не їло, мабуть, тиждень або й більше і було онухле, а мені видалося здорове.

Збожволілі од горя жінки стрічали мене на околицях лісових сіл, заступали дорогу, видали слова не м'які — твардіші за намінь:

— То оце ти, гетьмаше великий?

— А де ж наші діти? Де мужі наші?

— Хай би під тобою земля завалася!

Джури хавалися за шаблі, я давав знак не чіпати нікого. Людям треба дати вистумітися, викричати мені в лица свої муки, ненависть, викорення й почуття вини, яке несуть в собою ще в дитинства і радо передають його тому, хто зможе взяти на свої рамена. Тільки тоді можуть мене слухати, чути, розуміти.

Суворо й тяжко на сім світі, немає місця навіть для людини, на та що для справ остаточних.

Я плакав од горя, нив і знову плакав, а тоді їхав далі й знов бачив те саме або й гірше і слухав слова образливі й несправедливі, та ось з лісових петрів вишовав обідралий смолокур, подивовано протирав очі, сміявся, бачачи мозаїк, вишпав піддесуцу квартиру, ангукував:

— Воля ж яка! Папа не побачив од моря аж до Києва. Ні-який біс тобі не вказує, що хоч, те й роби!

— Чи ти хоч знаєш, де той Київ? — питає його Демко.

— А хто б же й знав, як на лі У нас тут будинок олен був, то ходив аж у Київ.

— Покинеш дорогу?

— Та що показувати? За оболонню повернеш на бір, доїдем до морозастої сосни, держись бором аж до піддухриної сосни, а там вийдеш через мохи й березяк, так і ступай весь час чорнолісом похід ольхами на верболіз і шо гатиї. Як доїдеш до річки, держись проти води, бо загрузнеш, а там на звоз та знов верболізом і гаткою держи прямо на розсохувату сосну, а далі мавдаш і асе пісками та пісками.

— І так до Києва?

— До Києва ж.

Старшини мої вшались в дорогих хутрах, вигравали на басних молах, а я знов надягнув усе томне й непоказне, хоч упізнавали мене люди й так, упізнавали, не так для повітань, як для прокльощів, і я їхов безкінечними вимовими дорогами, мов той Волізарій у лахмітті жєбрака, і перед очима в мене стояли мої перемоги й перола людська, зубаті голови козацькі і всі, що служили богу й вітчизні — гусарія, цанове шляхтя, чужоземні наймащі, в сміших плюдрах, хлони в серм'ягах, баби в товстих хустках, гетьмани короши й польові, куптуші, делії, паси слупькі, понянуті при вточі карети з срібною заставою і труши з героями. Fiat voluntas tua¹.

Люди стрічалися поналічені Вишневецьким люда, що чудом якись вижили. Відрубаші права рука і ліва нога. Перехрещені. Вельможний катюга хотів, може, так перехрестити весь царод пані? А тепер иште, що аостасться невідмішно при своїм афенті до Війська Запорозького. Кровопранитель! Мало йому понатоличення й увії, він ще клав свій кривавий хрест на людей. Не міг добратися до душі, то знуцався хоч над тілом. Коли пришивав натолицтво, двадцятлітнім будучи, у тисяча шістсот тридцять другому році, то всі листи з Лубен павіть у православні монастирі відсилав тільки польською мовою. А тим часом сам король слав на Україну листи тільки мовою руською. Ось тобі й побіліс роксоланіс наші!

Протадля маєтності мапа Києва. Отець Федір допитувався в послопцях, чи не переслідується тут грецька віра, чи оберігає її чистоту или сенатор.

— Та де, отче! — чухали потилці дядьки. — Сам же наш сенатор доведавша був уніатом, а аийшов з уніатства — то ж однаково тут поли так і несуться. Поли ааші, моваля, грецької віра заволоня, люда темні, п'яницї. А що моші во тому, як він пенитущий? З ним ці поговорити, піщо. А наш сенатор як? Уфуцудував, правда, православний клиштор у себе в Нивкпичах, а толд мерщій дав фундуш і на католицький костел в Свойчєві. Двом богам служать, а нам хоч пропадай...

Сумше вдовоше, сумна дорога, сумні голоси. Яні ж малопріступні для добра і самі собою шобуджуваші до ала напували туті і темер кривда від них падали щоразу на мене, хто виступив

¹ *Хай збудеться воля твоя (лат.).*

проти всіх тих кривд. Яка несправедливість! Та треба вміти вловити голос не одного чоловіка (бо він кіпечий), а голос буття, над яким вічна зміна часів і неворушність вічності. Я прислухаюся до всіх слів людських і до всіх думок світу про мене — тільки тоді я безкіпечий, вічно живий, незавершений і вільний, і в цьому чудо і одкровення.

Може, й до Києва я прагнув, щоб зачерпнути вічності у цього мічного города?

Увечері 23 грудня зблизився мій поїзд до Києва Волянським шляхом од Білгородки. В тисячу пошей звівся сам патріарх єрусалимський Паїсій з міста меші навстріч разом з митрополитом Косовим. Вітав мене пишвою промовою, величав пресвітерним володарем — Іакостріссімус принцес, дав місце в своїх слухах по праву руку від себе. Весь Київ вийшов за місто, щоб зустріти гетьмана свого в полі. Академія приймала ораціями й акламаціями, привітними мовами й квітами, називаючи мене Мойсеєм, спасителем, обавителем і визволителем народу руського, богом даним, тому й Богданом названим. Коли зблизився до замку, бито в усіх гармат на віват, їм відповідали гармати мешні в довшнього міста. Козаки заплакали, побачивши красу церков київських, дожи й нагорби священні, пишноту й руїну славного міста київів наших давніх. І я теж плакав, і суму в душі було більше, ніж радості.

На учті в архімандрита печерського Йосина Тризни даю меші перше місце серед духовних. Тризна виголосив доволі довгу промову, яку годі й згадати всю, хіба що навести семий пінець.

«Что есть человек, яко помниши его? — рече пророк ко небесному царю. Аз же, недостойноши и снотом Вифлеемским угодбитися не дерзаяй, что осмь, яко ваша гетьманское пресвітлое величество помниши мнѣ! Сам царь небесный память сотворилъ есть чудос своихъ нишу далъ есть болящимъ его, на забы обѣд послати Давиду, сушу в рове. А ваше гетьманское пресвітлое величество не забы ми во смиренни и недостойнстве моом. И что водам! Равае чашу спасения у престала господня, молявша доживотие за ваше гетьманское пресвітлое величество, прииму и имя господне призову, да той сам, хлѣб животный, кушо же и лоза истинная, укрѣпляет и увеселяетъ ваше гетьманское пресвітлое величество ири мира на земли и благоволеши всѣхъ ѣрпо новнующихся, задравствуюшаго в долготу дний и насыщающаго славою своею все православное свое земное царство, потом же и в славе во вышнихъ блажен, ниже спѣсть обѣд во царствни божии. Сама воадаяше да получшии!»

Я відповів Тризни такою мовою:

— Віддаю шану й шанько виклоняюся всімъ вам, хранителямъ сього втечня духу цароду нашого, які здоблять дух сей і приможуть всіляко на славу, могуття й безсмертя. Без духу влада же ісус, а який він у землі моїй споконвіту? Що від київів київських — отці чесні сих монастирів і храмів, в руках у яких літо-

ниш, шатерина, переписування й тлумачення книг, життя, історія сама. В кого в руках історія янсава, той володіє також історією живою. Слово — доля народу. Народ без слова свого — пониклий, чужий наймит, заволока темний. Хто махнув мечем, хто заскородив землю, хто врубав деревину, хто поставив дім, хто смачно з'їв і опатно водягнувся — хай будуть вони, та не їм викопляємоши нершо, а тям безіменним, хто беріг слово, ховав його від ворогів, піднімав з бруду, очищав од пилу, вирамовував, ебагачував, як золоту руду, кував, як мечі, тудля до серця, як дитину. Уніати докоряють нам, що вони православні темні, що церкви явні дерез'яні, обідрані, без ікон, без оргівані, без Палостріни. Та в нас є Київ і с Москва. Ми павчимо священників своїх, збудуємо церкви розкішніші за їхні, з'являться в нас музика, і великі компоантори й поети з'являться, і школи будуть по всій землі. О боже, не дожила до того! Хіба доживеш до всього важкого, що може зробити народ! І хіба ж ві мною відуть у могилу всі надії мого народу, його будучина й доля?

Від «моз істинних» равам в отцями укусами славно, тоді відвезено мене в синах аркімаандритових аж до замку, де приділено мені дім воеводський, бо пан воевода кнївський Тишкевич звівся геть з своїм приятелем Вишневецьким і грасували влітку на Поділлі, поки й не доважалося озівати поли з-під Пиллявців. Полпнина наш Тишкевич льох, новці мальвазії, вяла угорського, горілок всіляких, медів стоникк. Деммо носив мої куштувати, вїст кнївський припрошував оглянути замок і вєсь Київ, я ходив, дивався, зв мною сузули ятовина, кричали «слава» і «візати», в високних замкових стїх вадно було зямералній Дніпро і в морозній імлі вгадувалася між темними борами Деспа, світ одкривався з кнївської гори такій широкий і далекий, що серце виходилося від власної малості й самотності, сум на мене найшов страшний, аж я два дні не менаувався з своїх някоїв, пробував вини наша Тишкевича, пригравав собі на кобї своїй старешській, співав своїх дум то сумних, то веселих:

А із пилу змаря сягла,
Що ворівів ключа навітала,
По Вреїві тумани плава,
А Україна сумувала,
Ой воно ж тоді сумувала —
Свого гетьмана опанала.
Тоді бувні вітри завивали:
— Де ж ви вшого гетьмана сподівали? —
Тоді кривоти навітвали:
— Де ж ви нашого гетьмана жакували? —
Тоді одні вагомівали:
— Де ж ви нашого гетьмана скоропили? —
Тоді майворалки повивали:
— Де ж ви з нашим гетьманом простилися?

*

Ой мати, жозак у хаті,
Пустує, журтєє, по давє світі

— Гей, дою, дою, не будь дурною.
Бий його, голубко, хоч кочергою.
— Воюся, матя, щоб не плакати,
Ой звели ж, матінко, поцілувати!

Тоді пішов до замкової церкви святого Миколая, довго лежав перед образами, плакав і молився, тяжко мені було, і гнівався не знати й на кого, мабуть передовсім на самого себе.

Чом так пізно приїхав до Києва? І чому зробив столицею своєю Чигирин, а не Київ? Колись король Баторій зіпхнув козаків у сільце Трахтемирівське, назвавши його їхньою столицею. Зроблено те було силоміць, а я добровільно обмежився Чигирином. Ніхто не міг того витлумачити, боялися питати мене, а коли б і спитали, то що б я відповів? Україна без Києва? Україна з самим тільки Чигирином? Чи не безглуздя?

Чом сів я в Чигирині? Родове гніздо? Але що рід, коли йдеться про цілу землю? Треба б конче в Київ. Серед соборів, архієрейських палат, деревностей і святощів. Та знав, що у Києві легко заспокоїтися, зазолотитися і згубити всю справу. А в Чигирині — мов птах на гнучкій гілці: не засидишся, зідме вітер, полетиш далі, бо треба летіти, треба летіти.

Земля козацька, воля для якої починалася під Жовтими Водами, — це села й хутори, містечка й пасіки, хати й курені. А де палаци, церкви, школи? Жодна земля, здавалося б, не може без палат і соборів. Народ вкладав у ці споруди не тільки свій піт, але й горіння душ, і стоять ці будівлі мов запорука його тривання і величання перед світом і вічністю. Є життя й вічність, світ богів і світ смертних, все інше — прах. Дух повинен мати форму святості. Магічні місця в поєднанні з життям щоденним. Недарма ж звапо Київ святою Софією степів.

Тоді чому ж я не сів у Києві?

Я думав: Чигирин — це багато протоптаних у снігу стежок. Можна б додати: стежок, які приводять тебе туди, куди ти хотів прийти. З Чигирина лежать стежки на всі вітри. А куди ведуть стежки з Києва? Тільки туди, тільки до Києва.

Я думав: у Чигирині мене охоронятимуть орли. А в Києві?

В Чигирині немає пезнаних, там тільки гетьманський почт, двораки, челядинці, почихачі, слава, блиск. А в Києві — тисячі чужих і всі жадають влади: митрополит, воєвода, ієреї, міщани.

Ще я думав: Чигирин я наповню собою. Київ не дається ні для кого. У Київ ідуть на поклон, а не жити. Живуть у Києві люди загадкові й песуетні. Хто любить рух, пересування, той тут не всидить. Жити в Києві таке велике щастя, що це загрожувє отупінням чуттів, збайдужінням до всього, що поза цим містом. Київ не приймає нікого стороннього. Його краса замкнена, як внутрішній простір Софії, вона прикрашена раз і назавжди — павіки. Київ мав бути поза мною, бо був наді мною. Тисячоліття дивилися на мене некліппо, суворо, очікувально, і на їхній вер-

шпні сляв цей вічний враслов'япський град. Чи ж міг я пасмі-
литися сісти в нім? Попрати святиню — втратити святощі не тіль-
ки в країні, землі, а й у душах. А руїни душ страшніші, ніж
руїни в селах і містах.

Я покликав Демка, звелів готувати сотню козків для суиро-
воду, бажаючи поїхати по Києву. Не хотів нікого сторошнього,
відмовився від послуг війта і його писарів, радів, що не маю
коло себе прив'язаливого Виговського, і ціхто мені не докучає,
ніхто не пхається межі очі, не заважає впритул стати з цим за-
гадковим містом.

Я не знав, куди ведуть вулиці, де стоять доми, де живуть
люди, відчував тільки настрій Києва, вловлював його жадібно
й покірливо, а він був певловимий, страшний і великий, і дух
возносився над цим вічним городом невмирущий, могутній, чист-
тий і просвітлений проти темної зловісності дияволічних сил руй-
нування.

Він був спалений Батием, тоді поволі підіймався з руїн майже
три віки, і знов спалив його татарський хан Менглі-Гірей майже
двісті літ тому, і вже здавалося, що вмре Київ навіки, бо на узгра-
ниччю стали купчитися перші козаки, відбудовано на старих
городищах або закладено нові городи: Корсунь над Россю, Лубни
над Сулою, Чигирин над Тясьмином, Кременчук над Дніпром,
життя пересунулося туди, а тут було занедбання й розвалища,
і навіть окраса Києва — Софійський собор, який уцілів при Ба-
тєві, доживає останні роки. Київський біскуп католицький Ве-
рещицький писав у 1595 році про Софію: храм сей не тільки
осквернений худобою, кіньми, псами й свиньми, які в ньому веш-
таються, але й позбавлений значною мірою церковних прикрас,
знищуваних дощами. На покрівлі росте трава й навіть дерева.
Стіни руйнуються. Стискають собор зідусюди ґрунти митропо-
литські, архімандритські, ігуменські, чернечі, попівські. В ши-
пках київських шипкують таким пивом, що коли б козі налив
у горло, то не діждала б і третього дня, а мед, беручи за нього
втринадцятеро, звуть тройником, а цим хіба людей труїти, а це
покріпляти, бо він такий солодкий, як горілка в ісопу.

Уніати ще більше зруйнували Софію і занедбали Київ. Міщани
київські в листі до гетьмана і Війська Запорозького в 1621 році
писали: «Церкву Софійську як обідрав пан Садковський, то на-
гадати йому, аби покрив хоч соломою, жеби їй гнити не давав,
олово обідрав і продав і трісками накрив умисно, аби се обалити,
як і інші мурі повалялися, мастностей церковних уживає, а церк-
ва, гниючи, пустует...»

Після уніатів у соборі жодних охепдоств не було, як книг,
так і жодних аператів не знаходилося, тільки голий мур і вівтарі,
руїнами завалені. Митрополит Петро Могила в чолобитній царю
Михайлу Федоровичу в 1640-му повідомляв, що, відібравши «от
волкохищных рук униатов церковь соборную премудрости божия

в Києва в разрушеном виді, оп по силі своєї об устроєння розорених в ней здалий и внутрешном украшенні и дном и печюю печалується и тружидается».

Тринадцять років одбудовував Петро Могіла Софію. А був то такий час, коли православні саксонці в Києві з митрополитом своїм, сповідаючись, тільки й ждали, що ось почне шляхти начинити ними шупки дніпровських осетрів або ж того погном, того мечем відправлять на той світ.

Щироку не дожва Петро Могіла до Жовтих Вод. Не апати, як би иривітав він мої вікторії — аджа був родич Вишневецького, походив з магваського роду, ніколи не жыгував ні козацтва, ні бідноти. Ми розминулися в шми на життя, але зустрілися мали в свіській справі великій визволення народу свого з темряви, невігластва й неписьменності. Свріпта феруит апвос — шпольніотю світ стоїть.

Я моїхаа на Поділ, щоб побачити засновану Могілою колегію, калту малев козацтваом від свою оборону й ошкіу. Сказавш про маю прибуття ректорові колегії, українському Арістотелові — Іпоментію Гзіелю, він вишлов мені навістріч, вітав дово латинською мовою, я подякував і, попросивши напору й принади для письма, одразу написав тезис для диспуту про свободу і аласперучно прибив їх до брами колегії. Викляквів на диспут Адама Киселя, хоч і знав, що він далеко й прибути дово сюди не зможе, а коли й прибуде, то ще не апати, чи апустят його кияни в свій город, тому став давитися, кого б в моїх козаків ирерадгити в Киселя й поставити своїм опонентом. Одначе не було жодного кзака талого лувьноплечого, як наш сенатор, тож я шокликав саого Іванця Брюховецького і звавів йому опонувати супроти мене широст тут на спігу перед брамою Могілянської колегії, при учнях і киянах, які зібрався на тако видовисько.

— Ще ж казати? — питав Іванець, блуваючи своїми шандкими очима по лицях. — Що маю мовати, ваше гетьмане?

— Камі, що кавав би не твоєму місці наш Кисіля, який не велики жалув наш люд український, хоч і приймається до цього всіляко.

Іванець прибрав поважності, пустив очі під лоб, мовив в тихою значущістю:

— Нарід не повинен бути вільним, поки не навчиться користатися з своєї свободи.

— Ага, — сказав я, — це схоже на того дурия, який вирішив не ступати в воду, поки не навчиться шлавати. Коли б людям довелоси ждати свободи, поки не стацуть розумними й добрими в работі, їм довелоси б ждати вічно. Навіщо знати чоловікові, що є смерть, коли ще не відав, що тако життя?

Тепер уже Іванцеві не треба було відказувати. Став мовби справжнім швом сенатором, пабундічився й кайндчився, навіть алект йому піби округлилися і новужчали, а голова видовжжалася.

— Пане Хмельницький, — ввався він мені докоряти, — блиск Істиши й саободи може засліпити, вестуманити й потьмарити темний народ, навівостліпаний в утисках рабства. Він киється руйнувати, палити, палити і ніколи не зупиниться, вважаючи, що то і є справжня свобода, бо й хто ж його просвітить? Просвіщати ж слід цювою, терпляче і зміло.

— Як можна показати те, чого немає? — засміявся я. — Ти слічі росів може кріяти народ про свободу, а вустріно П — й не візівав. Ніхто не зможе змалювати П задалегідь, показати, яке в паї лице. Аріосто розповідає казку про одну фею, яка через тасмичче закляття вимушена була дилатися іюді у вигляді гадкої отруйної змії. Хто вномав її в чети таких чертворень, назавжди позбувався П добротства. Там же, хто жалів її й велішав, вона відкривалася згодом у своїй природності небесній, у прекрасній формі, ставала черозлучною сузуттницею, виноувала всі забаганки, наполювала дома багатством, робала щодливими в любові й череможними у війні. Свобода пагаду цю фею. Іюді вона, як гадина повзуча, сячить, і кусає, і виспанас омерзіня, але горе там, хто паважється роздвигти її. І числялі ті, хто прийме в страшному, відворотному вигляді, бо випагороджені будуть нею в иору її краси і слави.

У мого «Киселя» вабранко аргументів, він тільки й спромігся, що промурмотів:

— Плода свободи — мудрість, міра й милосердя. Як же допускавш, гетьмане, насильства і розбишачтво?

— Несамовитість насильства залежить не від часів іюді волі, а від утисків і прищжень, в-від яких виривається народ. Можні поажвають те, що посілили. Хто вимагав сліпої покірливості, авнає тепер слівої ярості, і нема ради.

За одностейним визнаванням, и череміг у диспуті, мені було ядано дялом про те, що валічений одиши до вихованців Києво-Могилянської кології, і учні відсівали на мою честь латинські гімни й похвальні вірші.

То був мовби подарунок на іменнини, які припадали на день пстунши, та сиревіший подарунок очікував мене на равон від патріарха Паїсія в Софійському соборі.

Коли я прибув, цеті зроблено ованію в соборі, дано перше місце, всі мене адорували, многі кидалися цілувати ноги, як збавителіві вітчизни й захиснику від кровожерів. Служив сам патріарх, сяючи золотом увесь і трьома панігіями в самоцвітах. Заклінав він мене першим до причастя, я ж став відмовлятися, бо не готовився і не сповідався, маю багато гріхів на душі, та ще доведеться брати не один і не два, мовив і про свій гріх з Мотроцюю, однак патріарх авладою своєю пайсвітшою дав мені причастя без сповіді, з усього розгріппа і дав благословення на шажоб в Мотроцюю, хоч і абсепте¹ та при живім чоловіку. І в той момент

¹ Відсутньою.

даю салют зі всіх гармат на знак, що збавитоль і господар великий гетьман причащається. Над великими грішниками велика й молитва. В кого народ вселив свій дух, того він не покине. Грімипля гармат розбивало тяжку мою тугу, з ним відлітала пагубо й щодня, в нім гучала моя судьба. Радуйся, діво, громами огримлена! Радуйся, дичко шовковее і золотее! Душа проростає в болю, але з радості теж.

Давони, салюти, світи хоральні, урочисті слова молитов — еса силіталоса довкола мене, огортало мене солодкою хмарою, чулося мені крізь ту хмару холодне Мотрошино: «Ніі Ніі Ніі!», проривався шелестливий голос пані Раїни, а я чув і не чув, зашуренив у свою тугу і в свої надії, стояв, дивився, слухав, а сам укладав лист до Мотропи, перший лист відтоді, як поїхав у гвіні в Чигирин, не бачивши її.

«Бдав душі й серця кохання, найродянішого і найкухонішого душі й серця віхо, найпрокрасішого Мотропоцько, пані і добродібно, гетьманто моя!»

Найвещасливіше на світі проваджч життя, аже ледве й шисети од жаяю можу, бо лне ж ще більшо могло ситкати мене нещастя, як, дочекавшис щастя над усі сподівання, що їх тільки на сім світі міг зичити, утратив усе в мить єдишу й гірку? Чи ж хто міг уявити, щоб пережив я дощ бодей одлп, не бачачи найродянішої мосі Аврори, — а вже ж не день, не тиждень, не місяць, але цілі пещасні півроку!

Мотропоцької!..»

Спорядав з листом до Чигирин Демка, що мав супроводити туди й патріаршого послаця — чорноризця ерусалимського Григорія, бородатого й сумного, як мій лист. Патріарх послав Мотропі абсолюціоном¹ гріхів і шлюб малженський, писані мовами грецькою і латиною, письмом квівським — круглястим, а чітко виписуваними літарам, а короткими певними розчерками — свідчення зміності й смаку. Передавав патріарх гетьманші й свої упоминки: три свічі, що самі запалюються, молоко богородиці й цятрин мису в садів Брусалина.

Я ж клаився Мотропі й пані Раїні гетьманськими дарунками в тканни, хутр і коштовностей і велів Демкові мередати, щоб ждали мене вборел.

Тепер я усміхався своїм ще вчора несміяним думкам, що відяпнув мене на півроку наезд, у прищинення й безспієсть веред марною кобітою, якої мовба й не було, але яка всі ці місяці нереслідувала мене своїм недовір'ям, перосторогою, нехіттю і щечимось познаням, що могло вийти витлумачення, може, в загадповних шляхетських кощдціях або ж забаганках. Шнода говорити!

Я отряхнув з себе всі щирини! згадка, власне волів би отряхнути їх, насиравді ж знов згадував свій відчай і свою тугу, коли,

¹ Відщущеня.

здавалося, втрачено все найдорожче і не мав для чого жити. А жити треба було! Збагнув це тоді в Чигирині, збагнув там, у Чигирині, що стоїть на дивній горі посеред степу, піднятий неземною силою над степом і над світом; хоч і засліплений власним гором і страшною люттям своєю, я внезапно побачив так далеко, як ніколи доти, я побачив усі свої путі звичайні й славетні, я почув поклики просторів, відгадав свою судьбу й нагубу, і вже не міг замикатися в своїй тузі, в своєму горі. Поїхав, чи й сподіваючися на повернення.

Тепер повертався.

Не знав, як і дякувати патріарху. Подарував йому шестерин найліпших коней, яких мав. Дав тисячу золотих, подбав про всі ризики для довгої дороги зимової до Москви. Кілька днів провів у розмовах з ним дискретних, коли ж влідав з Києва, то Паїсій проводжав мене з таким самим почтом, як і стрічав.

За два місяці, поки ждав мене в Києві, патріарх зміг явити настрій високого кліру, тепер допитувався в мене, чом ні мітрополит Косов, ні печерський архімандрит Тризна не виявляють видимої прихильності до козацтва, та й до гетьмана козацького так само.

— А ти ж, гетьмане, воістину маєш зватися князем Русі і протактором православного благочестя, і зрівняти тебе можна хіба що з Костянтином Великим.

Я скромно ухилявся од таких величав і пробував пояснити його пророцтву, що дяка пехіть до козацтва йде ще від блаженної пам'яті Петра Могили, який сподівався всього досягнути тільки наукою і справді багато досягнув, та чи ж усього? Наука, хоч яка ця сила велика, не може новітнати народ в свободу. Тут кінця потрібен меч.

— І молитва, — загадав патріарх.

— За молитвою ввійхав до Києва, бо й сам ночивав лякатися постримності меча. Та чи досить вам меча, навіть коли буде в молитвою? Треба ще й мудрості. Де її шукати? Чи тільки в коліях вищих високих ієрархів, людей справді мудрих і вельми святих? Не знаю. Слухаю простий люд, слухаю простори, в яких живу, страждаю і б'юся, слухаю час свій каламутний — і де ж порятунки, де просвітки, де будуще? Піароку вже, як написав листа до православного царя московського, просячесь від його руку. За мною підуть козаци, посполиті, весь народ піде, святий отче. Знаю, що й київські святі отці, може не найвищі, поправдо, думають так само, як і я. Послав до тебе у Волощину² мого вірного чоловіка, Сидуляна Мужилівського, він в цих людях, як і його батько протопів Андрій, чоловік вчестості рідкісної. Просимо тебе, святий отче, коли матимеш розмову в царем, скажи йому про нас.

¹ Тут: просвіщенні, освічені.

² Хмельницький має на увазі дві тогочасні приднізькі держави: Молдавію і Валахію. Часто Волощину він називав тільки Молдавію. Так тоді звичайно мовлено.

Вирвемося а-під королявської руки, відчакнемося шафки, бо й чаму маємо бути там, де ми чужі, де ні віри, ні мови для нас, ні слави, ні гідності людської? Самі не вистігнемо на сканяних вітрах супротивних. Тут королівство в шпактою захлывною, а там султан обляв нас в трьох боків — Крим, Волощина, Семиграддя, всі в нього васали, всі його служки, всіх, як усіх голодних, тримає супроти пашої землі, та или хай би хоч бусурманів кримських, а то ж і християн в Волощині й Семиградді! Чому ж двоє православним землям великим не поодитися в силу пводоливиу? Могли б одірвати в султана що й Волощину, там теж православний народ. Скажи про все це цареві православному, святий отче. Ми рощочали діло страшне й велике, і вже дупинитися не може. На віки не хоче люд наш мати в себе пнів пшляхту і не мати! Землення, що його маємо инні, крикне й нешавно. Люд ладяться до війни, а не до спокою. На зиму нічого не сіяно, бо тепер земля наша не зерно засіяється, а кров'ю. Ось поки я дійшов до Києва, ама ва мною летять вісті, що в Литві б'ють збутованих коваків і селян. А я маю мовити з палатами комисарами про земрелли й увокоренли. Шкода говорити! Хай би цар православний, поки його бояри думають над моїм листом, инказав до нас ирхильність бодяй у чомусь. Вставни поки на литовській границі, війни в сіверській городи, які й ток споконвіку були руські, не чини пим перепов у пашках зносинах в дощцям, бо й хто ж нам ближчий на сім світі, як не сі вікні люди?

Не годилося в патріархом спорядкати ще й своєю посла до царя, тож дав я Паїсію Силуція Мужнявського для супроводу й помочи в дорозі й у Москві, зваліши йому до єсього придивлятися, аби инокористуватися згодом, коли й справді доведеться виїдати послом.

— Вміш за словами ионіравшими й обігчними ховати думки гострі, як ноки,— ото й уся наша ковацька наука,— сказав я йому. Обійшла і поцілував Силуція, як брата, бо ставав він пайдорочним мені чоловіком.

Так я поїхав тоді а Києва.

Іхав через поля й дїброши на Вороньків і далі в степ, маючи по праву руку Дніпро, що лезив десь від товстою крпгею, сховавши в сізій імлі. Простори засніжені, аса споване мерозам лютии, мертва земля, имеркі трави, мертві дорева,— ось довго почувється людська малість і безсилля, що їх улітку ковсєв сам від себе і довакоишних буйпоцях і щедротах. Я не був самотний, сила мене супроводжувала пвалічюнна, цюматі підскакували до мене старшини, иощучи повеліти, а мені хотілося казати їм: «Подбайте ліпше про беадомних і безпритульних, про упослідженних і нещасних, про тих, кого іде те иощучі і півідки не проводжають, про загубених безнадійно і трагічно».

Хто б це міг збагнути?

Нас зустрічали уздовж усього шляху. Не виати, вїдпін й набралося стільки люду в цих пошванх просторах, серед цих спігів

і пустечі. Палили вискіи ногища край дороги, гріли веренуку в горілку, частували козаків, старшин і мена, гетьмана свого. горілка була гаряча, а хліб, сало, ковбаси — в морозу, аж зведило щелепи, і від того якийсь сміх молодечий рився в груди, і довкола теж жував сміх, і яплили сльози, і вівати билися в нильне небо дружині; свитки й кокухи, товсті хустки й шапки, старе й мале, вистарпані й невміпані — всі товнилися, щоб стати ближче до гетьмана, побачити його бодай красю ока, може й почути його слово, а я дивився на них, дивився на старих і дітей, на дівчат і молодичь, від товстими хустками ловив погляди, мовби шукав знайомі сірі очі, хотів зустріти їх вже отут, поплі мого, безменке жандяві, метерялічці й полохливі, і побачити в тих очах дороги, які пройшов уже й ще пройду, і дерева, які висугмулюватимуть мені спогоди про втрачену навіні могодість, і бджоля, що гудітимуть, як моя втома, і гріх у час послушній, і нашу самотність сподівану, і нашу самість. Шкода говорити!

Віне по мойй смерті турецький яничар і мапдрівник Емалі Челебі, щоб виправдати педачі султанаського війська, яке не змогло вступити в козаків Чигирин, дасть опис мого міста, синовий вигадок і дивовижних перебільшень¹.

А мені се місто унажалось тої віни в тисячі разів попристунишим. Під'їздав до нього бесидий і безпорадний, як мала дитина. І де ж був той Марс, що кадав на мена своє кринаво світло тільки в час послушній? Чи го вже така доля великих полководців, що мають вони здобувати щастя для інших, але ніколи — для самих себе?

Від Києва до Переяслава я летів піби в якомусь спвому чаді, через Дніпро таж перелітав, як орел самотній, а тоді упорівлював і увільнював свого коня, довів військо спочинком і волю, в Чернасах і зовсім зупинився, лякаючись їхати далі, не

¹ «Фортеса Чигирин. Який це місто фортеса, що має три ряди мурів. Вона має сорок тисяч озброєного рушницями війська. Цитадель її стоїть на крутій скелі. Довкола фортеси три ряди непрохідних ровів. Стоїть вона ніби біч од Дніпра і правобіч од Тясмани, і тут обидві ріви зустрічаються одна з одною. Фортеса розташована на просторому острові, ліворуч і праворуч од нього перекинуті плавні дерев'яні мости. В цитаделі стоїть дома війні-козаків, всі круті тесом, в городках й садах. Там же арсенал, прекрасні гармати, монастир із дзвіницею, схоною на башту.

Пі вижній зовнішній вояд. Всього в ній влічується десять тисяч ввятих дранкою домів з верхніми повертками. Було видно двадцять сім дзвіниць. В торгових рядах розташовували всілякі ремістники, але число їх не мені незнає. В крамлях здобували торгують горілкою, швом, медовукою і вином. Садів без числа. Дуже багато слив, груш, яблук, навусти, цибулі — ворою і завчайної. Одван лимонів, померанців, гранатів, інжару в цих місцях не водяться.

Той, хто побаче довкола пібі фортеси апарядда війни і всілякі дивовільні аристорування, розатки, цити, азерні дивні і самостріли, арижонні буде бозмірно. Через рів, що оточує вередміста, протікають води ріви Тясмани, а в тих водах видно всілякі віна, менаби і сталні жуки. Тут і сам ввтрумпий дивок був би ввжоний, побачивши апарядда ввщевини (Зальта Челебі. Книга ввщевини, I, с 82).

наважуючись послати гінців, щоб довідатися: чи Сама в Чигирині, чи знає про патріарша благословіння, чи жде як жона і гетьманша?

Одник не послав гінців і нікого до себе не відпускав. Ваганням його не тривало довго. Мав їхати далі Прискочити до Чигирини як мушкетер, а як муж!

Сонце того ранку зайшло над стінами велике і чисте, сипало на мене своїм тяжким, мов оберемки золота, промішаним, кликало, очікувало, захочувало. Я врядився, мов для стрічі королівських послів, у кармавиши й хутра, весь сляк золотом, і вісьню мов сляк золотом, а в душі однаково був морок, гріх і аловорожість. Ставала мені перед очима зіваляниця мамі Раїни, відносила погляд печистий і брехливий, спчала зловісно: «Ви не побачите її, пане Хмельницький, більше не побачите ніколи...»

Я відганяв та надіявся, прилянув до себе Мотропку, малював собі її сивомути красу, чув її аликано: «Ні! Ні! Ні!» — і сама собою висувувалася мені в думці ніся про мою дівчу і тяжку любов:

— Постій, прошу, голубонько, розмовляв з тобою,

Коби буде божя воля, мати будем з тобою.

— Як же мені, мій гетьмане, з тобою стояти.

Мави ж бо я воріженька, що будуть брехати.

А ще ж тому, мій гетьмане, топер од'їжджай,

Зможуть мій воріженьки: пре мене не дбаеш.

— Ой хоча ж я і молду, тебе не забуду.

На вість нашим воріженькам сповнвати буду.

— Побий, боня, воріженька, що нам значать якно.

Ми з тобою, гетьмановьку, любимося тихо.

Тот час своїм воріженькам зав'яжмо губу,

Як з тобою, гетьмановьку, ставемо до шлюбу.

Вірний Демко стрічав мене в полі з старшинами перед Чигирном і ще здалену світнвся всім лицям до мене. Продерся до мене крізь стік старшинський, пробив напробивну стіну дорожніх кунтухів, розліхав густі лави паліаних новей, вклялися мені гукнув: «Чолом, гетьмане великий!» — і пустих з-від вуса таку усмішку, що в мамі заграла душа.

— Як там мої всі? — спитав я його.

— Та всі! — безжурно мовив він.

— Здорові?

— Богу дякувати.

— А гетьманша?

— І гетьманша в доброму здоров'ї.

— Що ж вона?

— Жде. Гетьманша то й тебе жде, великий гетьмане, а мамі Раїні то мовби вслілля, чи що, аж гетьманець Тиміш з неї насміхається. Каже, жешитися не страшно, а страшно сдвати пона. Як я того мовача від патріарха иривів, то мамі Раїні аж підскакувала на радощах і зміть випустила з свого сховку паві гетьманову, а Тиміш, панювіши того мовача нашою горілкою скаже-

ною, відпавив йому бороду одною з отих свічок, що самі запалюються. Ну гвалту було! Вже наві гетьманова, щоб залагодити справу, подарувала тому монашкові за його бороду п'ятдесят талірів. Бо що ж йому без бороди — що чоловікові без штанив!

Я слухав і не слухав дурні теревені Демкові. Гнав кокл. Був тепер як той чабан в нісі, що, привававши черамп дітями, прилетів до неї на білім коні. Летів на білім коні до Чигириня, до своєї туги. Тепер важила кожна хвилина, бо що довше в не приїдуть, то більше буде вона заклопотана, стурбована, облобана, вичухана жданими, а я хотів бачити її звеселевою, роз'ясненою, в безмежно щедрій радості.

Били гармати на повітання, рвали повітря тугими стрілами, а в мене рвалося серце від нетерпіння, видивлювали дзвони чигиринські на радість гетьману, а в мні давнів голос Мотрончини, що його мав я почути невдової.

Вона сама стрічала мене! Не було нікого, наві Раїна щезла, як дух ляхий, ніхто не наважувався потякнутися в двір гетьманського дому, пустеля була б страшна, коли б не стояла на ганку риб'ячий, ждучи мене, вона сама! В кунтуші, критуому оксамитом жарним, талія й рукава в обтяжку, комір широкий лежачий, відкриті одвороти на високих грудях, високі обшлагги на рукавах, на грудях одкритий, тільки на ступі схопаний вохотою вастібною, відпушка, як і вележало жоні гетьманській, покладена в хурт на малюничних, а соболіна пластича, і шапка на Мотроні тая само соболіна, і стояла не на голях дошках і не на козацькім риденні, а на перському килимі безціпному, світла мені настріч своїми сірими очима вже не полохливо, як давніша, а якось мовби хило — вона чи не вона?

Та коли вискочив з сідла і, заточуючись, побіг до ганку, на ставила проти мене тонкі руни, сполохаво переблиснула очима, застогнала-заплакала: «Ні! Ні! Ні!» Вона! Гетьманша! Заграба став її в обійми, ладен був задушити й знищити і сам готов був випитися отут, бо й павіщо жити далі! Тоді відставив її від себе, не відпуснувши з рук, зазираю у очі, в саму глибину, хотів спитати, чи ждала, але не міг вимовити й слова, тільки вгодом відпустив з себе геть не те, що хотілося:

— Де була?

— Де ж мені бути? В Чигирині!

— Тоді, як шукав тебе! — закричав я. — Влітку! Де тоді були? Коли сховалася! Коли ви в свою матір'ю...

— Хіба ти шукав мене? — сказала вона синокіпно. — Ти приїхав і поїхав.

— Що б же мов робити? Перевернути всю Україну задля тебе?

— Ніщо всю Україну? Хіба я так далеко була?

— Де ж ти була? — вже не закричав, а застогнав я, так ніби від цього стало б мені легше.

— В Суботіві.

— В Су... — Я поглянула на неї встямно. — Як могла ти там бути? Хто тебе туди?.. Там же все повищено.

— Сам слававі Сабиленькові відбудуваати. Вік і зробив. І одвів туди мене.

— Захарно? Шинкер нахрещений?

— Вважав, що ти найперше захочеш поглянути на овій Суботів. І змовив мене туди поїхати. Я ждала тебе там.

Ждала и Суботів? Як я міг забути про свій Суботів? Як же не почув П ждавил?

Я схилив перед нею голову.

— Прости мене, Мотрошко.

— Ти обравив матір.

— Вишив і перед нею.

— Вона хоче тепер сиривати наше весілля.

— Васілля? Коли все тона в крові? Було вже наше васілля тут — хіба забула? Жовті Води наше весілля, і Корсуна, і Пидлявці, і Львів та Замостя! Мало — то й ще будів Поїдемо до Переяслава. Там збереться вся старшина Війська Запорозького, поставлю тебе перед нею, назову гетьманшею. Чи тобі мало?

Вона мовчала.

— Запросиш мене до хати, чи як? — спитав я.

Вона відступилася від дверей, але я не пішов поперед неї, взяв Мотрошу за руку, повів з собою, в світлиці вірвав в неї кунтуш соборний, знов одставив од себе, дивився й не міг надивитися. Була в саяні в срібній в золоті трави об'ярі, обшитім мереживом німецьким в городахи, до саяна босторг жаркий в золотих травах в мереживом у срібній й золотій. Ждала свого гетьмана, ждала!

У мене задривали ніздрі.

— Става б ти переді мною десь отам у свігах, як я їхав, — то розговив би всі свіги! — сказав їй пошепки.

І тут холодною тішню постала між нами пані Раїна.

Я вклонився своїй шляхетній тещі, кинувши П и душ і в пехіттю думуючи про те, як доведеться перепрошувати П за своє грубіянство тоді, в червні. Не щастя, вона не дала мамі промовити б слова, зміїно пограла своїми тонкими устами, тоді повідомила:

— Том гінци до нава гетьманна.

— Що за гінци невчасні? — незвичливо поглянув я на неї Раїну.

Ні любові, ні дружби. Вороги до самої смерті, і вже тут нічого не відіст.

— Гінци од неїні королівських комісарів, — мстиво усміхнулася мамі Раїна і вперто отомла, не йшла в світлицю, не повшала нас пвондичі в Мотрошкою, ждала, щоб я повернувся до своїх гетьманських обов'язків, надто що йшлося ж про милых П серцю длаів комісарів.

Я пішов до гірців, і поміст уткнувся від моєї тяжкою ногою, двигтіли стіни, жалібно дзвеніла срібний посуд у креденках, все здригалося наполохано, тільки пані Раїна стояла як отій і вела мене своїм зміїним поглядом, як по шпурку.

Гінци були й не від комісарів самих, а від моего писаря генерального Виговського, який вартує з Семиградщини, він із собою посла від Ракоці, але писав не про своє посольство, а справді про комісарів королівських, бо, мовляв, що ірландці до Києва довідався, що комісарам чинять всілякі перипони в словенні їхньої місії миротворчої, тримають на волості без провіанту й фуражу, хто відлучається від комісарського поїзку, приплачує життям, тож потрібна втручання гетьманова, а також слід аманувати твордо мізде комісії. На віддалі пан Іван забув про свою обачливість і вказував хіба ж таку настирливість. Забув, кому служив. Кисіль малиший був його серцю, ніж гетьман плавський!

— Де писаря генерального позоставили? — носпитав я старшого з гірців, чоловіка, видати, більше шляхетського, ніж нашого козацького уважчєняля.

— Пан Виговський гостить у митрополита Косова в Києві, ясновельможний мосціпане гетьмане, — мовив той, струшуючи пальцем з вуса намерзлість. — Разом виїздили вони до королівських комісарів у Навосіжжє, у маєтність пана сенатора Кисоля, топер їдуть великим мосціпане гетьмане ясновельможного.

Як там опинився писар мій генеральний і нащо встригав на своє діло? Мав би носпитати до мене, а він, бач, цідується з Киселем та п'є монастирські меди в Києві! Я знав, що Кисіль равєся сповинти свою місію комісарську до водохрещія, після яких я визначив військову раду, що на ній козаки могли або ж ухвалити похід на море, або потвердити союз з ордою. Я розвустив війсьню тільки до заговія, а по заговіах мали знов вбратити до обою на Масловім Стіві. В якій лічбі буде те війсьню — Киселові не бейдужа. Але що він міг удіяти? В Києві я не став ждати комісарів, виїхав заїдти, ще коли вони десь павказом просувалися по Волині, і призначив місцем зустрічі Богуслав. Комісари Італи тими самими шляхами, що й я з-під Замостя, та тільки бачив не те, що бачити довелося мені, бо очі напські алаштувані якось не так. У мене перед очьню ровстлався край, поначе сотворений або засуджений для руїни, що нереторнів спустошили всі родів, знищення та всесналення, наповнений людською кров'ю, загорнутий повелом, а панем комісарем виділося носпіль гультайство й ворохобицтво, і коли й заримічали вони якісь пошщення, то відносили те на мару вєслужєду. Де я стрічєвся а крайнім зубожінням і недолею, там пани комісари помічали тільки донативви з-під Пшлявця, я діявся царствєм окрайцем в сиротах, що вмирали з голоду, а пан Кисіль у Зялгозі обїдав у якоїсь кушїрки, яна подало йому їжу по дорогім сріблі й сміявся з Хмеля, що так скромно живє, коли бог дав усього много.

— То де інші назове комісари? — ще поспитав я гінця.— Чом жо сидить на волості і не в'їхали досі в Київ?

— Пробували, та в Ходосівці заступили їм дорогу козаків в посолитими, полонили навіть комісарів і довелося відкумовуватися. Поміг нам генеральний інсар. Коли б не він...

Я махнув з нехиттю рукою. Доволі вже мав про свого нава Виговського. Такий був завжди відданий і смиренний... А може — хитрий?

— Герязь,— мовив в до гінців цих подоречних.— Скачіть назад до Києва і передайте наповні інсарю генеральному, щоб став кавалері у Переяславі. Комісари ж, коли хочуть стати переді мною, хай прешляться через Дніпро слідом за навом Виговським.

День кіпчався, а влохоти гетьманські не кіпчалися. Прилетіли гінці в Білої Церкви од Джелалія, що вартався від султана. Питаю, куди має правитися. Демно мозожив очі, ждучи веління сьмакати старшин на учту, чи на несляти ще одне, чи ще там на що; пані Раїна ходила за ним назирцем, поронила зостатися зі мною в чотири ока, та втратила сподівання і вставила поперед усіх Мотрону, аби хоч та відгасила під мене настирпаных моїх козаків.

— Завтра ідемо з тобою до Переяслава,— сказав я Мотроні.

— Маю би ти спочити, гетьмане, вдома. Не говорив і в дїтям,— нагадала вона.

— Поговорю ще. А спочивати на тім світі буду. Чес — не для спочивань.

— Може, хоч поглянув би на Суботів? Захарко повну рости-тудію провів.

— Ще погляну. Задесьть маю всїляких нагадувань.

— Які ж нагадування?

— А ти не знаєш! Дурили мене тоді злітку, хочете дурити й далі? Тоді змовилися між собою, і пані Раїна вплиуватила мене мало не у шкетечстві, а тепер ти вишуватиш, що поїхав тоді в Чигирин в мармову гвізді і не знайшов тебе там, де ти мене ждала. Що то на жданія тане!

Вона підняла мені під руку, пригорнулася, лещалася по-нощачому, на схоже була на себе. Чи знов паука пані Раїна?

— Гетьманче Тимко був бязьцаний¹,— прошепетіла несподівано.

— До кого ж? До того монаха патріаршого, що шився нашою горілкою?

— До пані Раїни.

Я сподівався, що вона скаже: «До мене»,— і вже кипів на Тимка за його нестатечність², і готов був ричати, як дякий відр, і велів представити його до мене, аби ирочити як слід. Але ж Тимко — й пані Раїна?

¹ Божесний.

² Неиростовість.

— Ти сказав: до пані Раїни? — переніла я Мотропу.

— Так.

Я розреготався. Пані Раїна хотіла бути благословенною після того, як не вдалося стати грішною. Доля всіх печетивців.

— Я забачу її цноту. Зостанеться тут нагаляти за гетьманським домом. І за Суботовом, — не стримав своєї мстивості.

Аж Мотрошка не стала захищати пані Раїну. Мовчки горюхав до мене, обзивала мене чарами, геть їй не влестивши, аж продалася у мої ревнощі й відозри, які не знав чим і погумувати. Спробував одсунути її од себе і на міг. Ця поступилаве молоді тіло було дужче за мене, за мій гнів і мою нехитість.

Солодкий дрозд плоти. Груди випускаються в одягу, як ядро в горіха. Зім'ята піч, і все зім'ята.

Вдосвіта ми вирушили на Переяслав, і пані Раїна була в нами. Я підлявся без намазання, без слів і благань. Шкода говорити!

Зоря була холодна. Ми занурилися в сласий мороз, і його мовчавна песамовитість забавляла мене.

Уперше їхав я з Мотропою. Не був то похід військовий, у який козаків жону брати нагоже, а простий перехід в одного боку Дніпра на другий, від одного города до другого. Переяслав единав нас з Мотропою далеким спогадом, вона верталася в своє дитинство, я — в давню розбитонокість і в неспокій гетьмановий.

Поки ми були безсилі й погноблені, не знав нас ніхто, тепер же, коли піднявся в силі, простягалися до нас звідусюди чинкі руки, випули замордливі погляди, роагоралися печисті пристрасті. То що ж ліпше — сила чи безсилля?

До Переяслава вже з'їздилися звідусюди носли, десь там мій осавул Іванець Брюховецький равом в Чарлотову прилаштовували їх тав, щоб найбезпечніші стали на вулиці Шевській, де в Сомковім домі мав стати я, а інші оинишлися то далі, то ближче, — в своїм домі вже ми тепер халяйнували!

Вітали мене сусідні землі, шану приносили звідусюди, в найодлегліших країи пиймогутіші володарі, товаришувала мені слава всіх достоїнств і всімався блиск всілякого щастя. Та немас споною і не найвищим пшавлі щастя, а коли б і був якийсь, то звичним короточасний, так само, як догідна тиша завжди ввісту бурю.

Може, тільки й відпущено мені тої зими безклопітного щастя в одному переході через Дніпро, коли поряд Мотронка, і мова спокійна, і чуття незатьмарені. Іхала побіч мене всю дорогу верхи, в сани до пані Раїни сідати не хотіла, буда нарешті достоту гетьманшею і моїм ангелом-хранителем, а ще — мою ученицею і сповірницею дум. Не лякався звинувачень у зжіпоченості, бо хіба ж не буває так, що й списи деякі під час битви стоять вбиті в землю і не пропизують ворожих грудей. Пісні лунали на поході, сміх і гуки бадьорі, а тоді довго скакали ми в мовчанні, тільки тяжкий тушіт кінський та хмари наляканого зимового птаства над нами, тоді заводив я в Мотронкою мову про гідності, які помагають приборкувати потвори серця, як диких звірів, бо, як казав ще превелебний Віпцент Кадлубек, мужа дільного не тільки сила тілесна здобить, але й песказительність духу.

Мотронка з сміхом допитувалася, чи не натякаю я, мовлячи про песказительність духу, на її дитячі пригоди нецнотливі з перяславськими крамарями, я ж злякано наставляв на неї долоні, мовби відгавляючи злих духів минулого, і знов переводив мову на хронікаря з давніх віків, частував свою гетьманшу дикою його латиною, в якій смертельний гріх мови простої й зрозумілої обійдений був старанно й послідовно. Хіба ж то не про мене й про мою жону сказапо було: «Дивна вельми в мужеві дільному не тільки нескаламучена терплячість, але також і особлива розторопність, коли він удари завданої кривди не тільки спокійно зносить, але навіть з вдячністю пробачає, розторопно уневиннює, уважливістю винагороджує і дарами обсилає. Але звідки ж то влялися ті дочки всіляких цнот, той цілий їх оршак, що хоч який обов'язок сповняють, хоч що роблять, все відносять до розторопності? Для прикладу терпеливість, яка в донькою мужності, три честі носить у тім самім міху: честь слабості, честь труда, честь звинувачень або кривд. Побачивши розторопність, питаєш: що ж несеш, дочко? На те вона, гнучись під тягарем: поквался, матко, зніми тягар із знесиленої, сестра твоя відвага веліла до тебе тягар принести. На що розторопність сказала: знаю моєї сестри солодощі, анаю звиклі дари, велить, аби ми її служили, о терпелюсте, терпімо равом. Отож потримай хвилию, зроблю, чого жадає.

Суворі брляи кладе до печі прагнень, дме, готує, пробує, розкладає на частки і дивним мистецтвом витворіє оздобя».

— Чи мені це ковче треба розуміти? — злякалася Мотронка.— Для жони таке недостямку.

— Полишмо це мужам струдженням,— охоче погодився я в її пехіттю ламати голову над паном Віпцентом.

Однак надто легка перемога не задовольшила Мотройку.

— Тоді що ж зостається жонам? — поспитала вона.

— Жони або ж провадять благочестиве життя, або зраджують своїх чоловіків.

— Що ж випадає мені?

— Благочестивість, дитино моя, бо ти гетьманша, тебе ба-
чить увесь світ.

— А коли захочу зрадити?

— З ким жо? Для цього треба другого гетьмана. А його по-
буде й по моїй смерті. Тепер ти жінка найближча до історії з усіх
сущих на нашій землі.

— Се тяжко, мабуть?

— Побачиш, дитино моя. Ще все побачиш. Колись Одиссей,
премудрий і божественний, не захотів дарованого йому богинею
Каліпсо раю, де обіцяно любов, молодість і безсмертя, бо то був
рай примусовий і без змоги вийти звідти. В історії ж доводиться
жити примусово навіть тоді, коли досягнув найвищих вершин
і коли сам до них прагнув. Тяжка безвихідь і хрест вічний. Чи
ти думала про таке?

— Ніколи.

— То й не треба. Хіба що поможи мені втриматися од гніву
й пристрастності, бо це вельми тяжко. Маю здоров'я черстве й по
таких великих небезпеках і злигоднях, а дух не завжди втри-
мується в спокої. І ніхто не допоможе, тільки найближча душа.
Твоя душа, Мотронко. Азаж не станеш моєю утіхою і підпорою
у всьому, де вже не допоможуть і всі мої радники, порадики, від-
радники й зарадники?

Вона показала самими очима: стану. Очі були ще сіріші серед
світів, була в них сиза летючість, і душа моя полетіла за ними
й крізь них, в світі далекі, ще не знані, не просвітлені навіть моїм
тяжким розумом.

Перед Переяславом було достоту як у премудрого Кадлубека
в Казимиром Справедливим, коли той в'їздив у Краків. Війшло
назустріч з невимовною радістю численне військо, звідусюди си-
палися громади людей, в піднесенні кричали й віншували: їхній
збавця прибув! Тиснулися до мене люди всілякого віку, віддавали
честь усі стани і всі достоїнства, і брами міста, хоч і найміцнішою
сторожею узброєні, одразу отвором стали. Всі з глибоким покло-
ном припадали до ніг, всіх зичення й устремління згідно в єдине
сполучалися.

І в самому Переяславі були суцільні вівати, вже не їхав я
тепер незаним сотником по вулиці Шевській і не втішав нещас-
ну шляхетську вдову з малим дитям перед заведбаним будинком,
не припадало пилотом моє вбрання, й моє лице, і мої вуса, — утрав-
бований сотнями ніг людських і копит кінських спіг вблискував
сріблом і золотом під низьким червоним сонцем, двори встелено
килимками і яскравими ряднами, доми прибрано й причепурено,
навіть дім пані Раїни якимсь чудом за тиждень відбудовано, па-
стелено нову цокрівлю, поставлено новий ганок, навішено нові
віконниці, аж Мотронка вхопилася за лице і заплющила очі,
а тоді глянула ще на свій дім давній і прошепотіла, що хоче туди
з пані Раїною.

— Будеш зі мною, — сказав я твердо. — Папі Раїна має свій дім, ти матимеш свій. Ти — гетьманша.

В домі Сомків, де я мав стати, зустрів мене Іванець мій Брюховецький і молодший брат голубки моєї Ганпи — Яким Сомко, вже сотник козацький, чоловік такої неземної краси, що незмога було зрівняти його будь з ким і чим. Я подумав: неже й Ганпа була така вродлива? І злякався тої думки, бо Мотрона, яка дивилася то на Якіма, то на мене, могла вгадати її. Вірив у Мотрончину доброту, але й не хотів без потреби піддавати ту доброту випробуванню. Тому не без радості почув заневпця Якимове, що одразу й поїде до своєї сотні, а прибув сюди тільки для того, щоб повітати великого гетьмана з гетьманшею і висловити свою радість з того, що обрали його дім для перебування.

Коли б же вмів угадати страшну долю Якимову, — може, не відпустив би тоді його, тримав коло себе? Та однаково ж не порятував би, бо втримати чоловіка можна, поки ти живеш, а по смерті як те зробиш?

А вони ж як стояли оце переді мною на ганку сомківського дому — прекрасний Яким і верткий мій Іванець, обидва вірні мені, повні поваги й любові до свого гетьмана, — так стапуть і за два десятки літ, коли вже не буде мене, перед чорною радою козацькою, два мужі в силі віку, один прямодушний і чистий, як і тепер, а другий — підступний і хитрий — козирав тим, що з гнізда Богданового, ходив, як і я, в простім одягу, їв із запорожцями саламахи й тетерю просто, спав, підклавши сідло під голову, — Брюховецький-Бреховецький. Гніздо таки справді моє, а діти — еозуливі, а-поміж них Іванець найпідліпший. Візьме він верх над Сомком і віддасть його під сокиру катівську, але й байдужий кататарин не хотітиме рубати голову Якимові, дивуючись людям, які можуть позбавляти життя таке досконале творіння боже.

Я відпустив Якіма, може, й прогнав його, бо вже лякався молодих вродливих чоловіків поблизу Мотрони, хоч і віддав гаразд, що всіх не проженеш і не відженеш, та й не хотів бути задрісним передчасно.

В Переяславі вже ждали мене всі мої старшини, й полковники, і посла звідусюди — від господарів молдавського й мунтянського, від князя семиградського, від ординців і від самого султана турецького, була вже вість, що їде посол із Москви, а десь а-за Дніпра бралися до мене панове королівські комісари з Адамом Киселем на чолі.

Виговський, прискочивши до Переяслава на моє веління найпершим, мерщій втулив семиградського посла, якого привіз з собою, павироти мого двору на Шевській вулиці, а ще один двір тримав для королівських комісарів, та я в день свого прибуття велів оддати той двір для московського посла, а комісарів по приїзді розтикати по всьому місту, щоб не могли вільно зноситися між собою.

Все робилося мовби само собою, вже тої почі я поставив перед своїми побратимами Мотронку й нарік її гетьманшею, і напі Раїну теж посадив біля себе за столом, і пила вона з мугирями вчорашніми, ледь вмочаючи свої шляхетські губи в міцний наш напій, а тоді ще й мала слухати пісню, яку я повів, приграючи собі на старенькій кобзі батьківській тридцятиструнній:

Розаллися круті бережечки, гей, гей, по роздоллі,
Пожурилися славні козаченьки, гей, гей, у певолі.
Гей, ви, хлопці, ви, добрі молодці, гей, гей, не журіться,
Посилайте коні вороні, гей, гей, садовіться.
Та поїдем у чисте поле, гей, гей, на Пиляву.
Та наберем червоної китайки, гей, гей, та па славу.
Гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, не алиняла.
Та щоб наша козацькая слава, гей, гей, не пропала.
Гей, щоб наша червона китайка, гей, гей, червоніла,
А щоб наша козацькая слава, гей, гей, не змарніла.
Гей, у лузі червона калина, гей, гей, похилилася.
Чогось наша славна Україна, гей, гей, засмутилася.
А ми ж тую червону калину, гей, гей, та піднімемо,
А ми ж свою славу Україну, гей, гей, та розвеселимо.

Я спитав Виговського:

- Як це ти зачепився за комісарів?
- Гадав, що ти в Києві, гетьмане, туди й поїхав.
- Коли ж побачив, що немає мене там, то чом не вдарився за мною? Чи закортіло медів Киселевих куштувати?
- Гріх було знехтувати нагодою. Вивідав наміри комісарські.
- Що ж вивідав?
- Кисіль проговорився перед митрополитом. Мовляв, ми тут будемо тримати тирана за слово, яке дав під Замостям: амністія, 12 тисяч війська реєстрового і скасування унії. А за те — військо все козацьке усунути на Запоріжжя, а в Україну пустити панів у їхні маєтності.
- Є в глеку молоко, та голова не влізе! Що з Литви?
- Радзівілл пішов проти козаків.
- Як же зампрення королівське?
- Мовляв, Радзівілл порушує волю королівську.
- Аешто! Вони порушують, то й нам не гріх. Що привіт од Ракоці?
- Посол зі мною прибув. Просить до тебе.
- Прийму опісля. Першого прийматиму московського посла.
- Ще не прибув, та й не знати, коли буде.
- Тоді султанського. Слід було дати йому асисторію коло мого двору, а ти мерщій втулив посла семиградського.
- Не хотів пускати сюди бусурманів.
- Коли немає в християнстві правди, можна поспробувати її і в іновірців. Як топишся, то й за бритву вхопишся. Що ж Ракоці молодий обіцяє?
- Може зібрати своє військо в Мукачеві і вдарити звідти на Краків. Поможє йому Януш Радзівілл, бо вони в союзі, як дисиденти, окрім того, може, стануть свояками, бо Радзівілл одруже-

вий в донькою Лупула — господаря молдавського, а Ракоці хоче пошлюбити молодшу Лупулівну. Кажуть, такої краси небаченої, що вже й молодший Потоцький, і син Вишневецького, і Ракоці змагаються за неї, аж султанський двір затурбувався, і забрано ту Роксанду до султанського гарему, щоб зберегти цноту.

— Багато втяв, пане писарю! І про цноту Лупулівни довідався! Може, розповіси старшинам, як то бережуть цей скарб у султанському гаремі?

— Ну, поки султан малолітній, то сховок там найнадійніший.

— Гаравд із тою цнотою. Що ж хоче Ракоці за послугу?

— Хоче, щоб поміг ти йому добути корону польську.

— І тоді він буде козацьким покровителем, чи як?

— Певно ж.

— Гаравд. Тепер послухаємо Джелалія. Филоне! Присунься-но ближче!

Джелалій, потемнілий від вина, сів ближче, відтрутивши Чарноту й суддю генерального Самійла, бликнув неприхильно на Виговського. Підняв келих.

— За твоє здоров'я, гетьмане, і за здоров'я гетьманші молоді!

— Не був ти, Филоне, такий гречний, як ми з тобою в Стамбулі в неволі сиділи, а при султанським дворі вже й нахапався?

— Та де, пане гетьмане! — засміявся Джелалій. — До султана й не допущено, бо ще ж малий, а ми, виходить, так само малі, ніхто й не знає про нас достоту. Насилу до великого візира дошкреблися. А той так у вічі й порскає! Зрадили, мовляв, панам своїм і вірі своїй, то й нам зрадите, чого прибукалися до священного порога його величності султана! Ну, й ще там багато чого було казано, та я вже й не дослухався, бо то вони так бурмотять, ти ж знаєш, Богдане. То я й кажу тому візиру. Ми, кажу, в панів своїх терпіли муку більшу, ніж у вас невольники на галерах, то й чом би мали дотримувати вірності своїм мучителям? А прибув я від народу великого й звитяжного, і просимо тільки давати нам татар, а ми платитимемо вам данину, як волохи, молдавани й Семиграддя, скільки вже там скажете, а проти кожного вашого ворога виставлятимемо щоразу хоч і десять тисяч війська, а вже яке те військо, то відає гаравд самі.

Отак побалакали, то візиряк той і вгонобився. Одправили вже мене й не самого, а з послом своїм Осман-чаушем, привіз він тобі фірман султанський і дарунки від султана і від султанської матері.

— Бекташ-агу бачив?

— Не бачив, а лист од нього в Осман-чауша є до тебе.

— Завтра станеш у мене з послом султанським, — сказав я Джелалію.

Виговський обережно підказав, що годилося б перше діждатися королівських комісарів.

— Приймати поперед комісарів чи й треба кого, — виставив він над столом долоні, як алостол на тайній вечері.

— На погибель! — гукнув Чарнота. — Що нам ті комісари!

— Ми піддані королівські, — сумирно нагадав пан Іван.

— А може, то король наш підданий? — вдарив кулаками об стіл Чарнота. — Хіба ж не паш гетьман настановив королем Яна Казимира? Я й Замостя не хотів брати заради цього!

Тепер уже сміялися всі, згадуючи, як Чарнота «не захотів» брати Замостя.

— Молись богу, що хоч сидіти вже за столом можеш, — кинув йому Вешняк.

— Вір інкомпаратіліс¹, — похизувався своїм знанням латини Тетеря до свого так само едукованого сусіди Матвія Гладкого.

Чарнота на слова Вешняка не обізвався, а Тетерина латина зачепила його за живе.

— Ти собі вір чи не вір, — зневажливо кинув він Тетері, — мені аби гетьман мій врів, ото!

— Чи вони завжди такі? — пошепки спитала мене Мотронка.

— А якими ж хотіла їх бачити? Скаржаться, обурюються, гніваються, плачуть, мучаться, проклинають, погрожують і звинувачують один одного й цілий світ, а гетьман за всіх має просити, вимагати, виправдуватися, пояснювати. А тоді всі просять: поможи. Поможі подолати ворогів і власну слабкість, допоможі жити, допоможі вмерти, допоможі перейти у вічність.

— Мені страшно, — прошепотіла ще тихіше вона.

— Чого тобі страшно, дитино моя? Злякалася цих воїнів? Та ж вони як діти — добрі душею, чисті серцем, а благородством ніхто в світі з ними не зрівняється.

— Страшно коло тебе, — сказала вона.

— Як то? Що говориш? Чи я не зумію захистити тебе од усіх лих?

Може, то Переяслав так подіяв на Мотронку? Згадала своє спритство і все згадала, не рятувала від спогадів і пані Раїна, яка сиділа поблизу від нас і грала очима на моїх полковників, не рятував її навіть я в своїй славі і всемогутності. Чим тут зарадиш?

Я підвівся за столом, підставив келих, щоб наповнив його джурою, припросив товариство:

— Папове-браття! Пито вже й за моє здоров'я, і за здоров'я гетьманши Матрегни, і за все добро й пожиток для всіх нас. Та однаково прошу вас, аби ми випили ще раз за гетьманшу нашу Матрегну, щоб їй добре велося поміж нас, а ми з нею будемо як один, бо тепер вона дочка й мати наша! Слава!

Я поцілував Мотронку, перш ніж випити, піднявши її на одній руці, легесеньке дівча, щастя моє і радість найбільша. Поцілував її в чоло, і воно було холодне, як крига. Чоло — монастир, стегна — турецький рай, волосся — дощ, долоні — сніг, уста — сміх, очі — плач, так дивно була вона створена — на радість мою чи на безголів'я?

Старшини ж мої йшли до Мотронки, як на прощу. За звичасм нашим правдивим несли дари. Нечай хилив свою негпучку шию

¹ Муж незрівняний.

і клав до ніг гетьманші цілі стоси коштовностей. За ним ішов Богун, світячи своїми розумними очима. Тоді лівобережні полковники складали шану й дарунки. Джелалій скинув на гору своїх дарунків навіть підбитий соболями кафтан, отриманий ним від султана, ще й приспівав пританцювуючи:

Коли б не тая горлиця, не тая мокруза,
Не так хутко я збавився б від свого кожуха...

Я обійняв і поцілував Філона, притримав його біля себе, хотів сказати Мотронці, що це за чоловік і який чоловік, та тільки розвів безрадно руками. А тут уже підходив Чарнота, переблискував своїми чорними очима, вів за собою десяток молодих пахолків, що на витягнутих руках несли дарунки, приспівував, як Джелалій:

Мене дівки підпоїли,
Жупан мені підкроїли...

— Чи втішилося твоє серце? — поспитав я тихо Мотронку.

— Не знаю. Нічого не знаю, — мовила вона.

Боялася чогось мені не знаного, і тут був я безсилий з усією своєю гетьманською владою, бо й найвища влада, діходячи до душі людської, зупиняється безрадна.

— Зі мною нічого не бійся, — сказав я Мотронці з невластивою мені самовпевненістю.

— А без тебе?

— Не будеш без мене ніколи.

Не треба було казати цих слів, та вже сказав і махнув товариству своєму дорогому, щоб заспівували пісню. Може, хоч знов же ті «Бережечки» або ж «У гаю, гаю, чабан вівці зганяє». Ще в «Роксоланії» Кльоновського розповідається про сю пісню нашу давню, як летить на білім коні чабан до дівчини, що його причарувала. Прилетів і я на білім коні до своєї любові.

Чи ж надовго? І чи можлива любов на тих вершинах, що на них опинився? Хотів, щоб була там любов, бо як же інакше?

Був я добрий того вечора, хотів з усіма мати згоду. Виговський застерігає, щоб не приймав ніяких послів, поки не придуть комісари? Згода. Пані Раїна скаржилася на безпеку мого сина Гімка? Я прикликав його до себе, обійняв, спитав тихо: «Хочеш, пошлю тебе в Молдавію?» — «А чого я там не бачив?» — «Кажуть, у Лупула донька краси небаченої». — «А що мені її краса?» — «Захочеш — стане твоєю жонкою».

Він зпегямлено поглянув на мене. Хоч який був упитий, а видалося йому, ніби я п'яніший за нього.

— Гаразд, — сказав я йому. — Ще поговоримо про це.

Так минула та ніч у намаганнях моїх творити добродіяння, а тоді став я ждати королівських комісарів, себто пристав на мовляння Виговського.

Кисіль із своїми кумпанамі з Фастова поїхав на Трипілля, там перебралися через Дніпро і заночували в Воронькові.

Я надумав прийняти комісарів з гопорами. Вийшов їм назустріч за місто в Мотроною в саях, з полковниками й старшинами, під знаками, білим бунчуком гетьманським і червоною запорозькою хоругвою. Всадовив до себе в сани Киселя, і так в'їхали в місто. З двадцяти гармат вдарепо па повітання, пан Адам розчулився, називав мене милим приятелем (вже вкотре!), закликав притиснути до серця всі духовні надбання народу, подбати про його віру і майбуття. Хто б уже дбав, а хто б мовчав! Та я до часу стримувався, щоб не розохотити папа сенатора, припросив його з комісарами до себе на обід, дав час облаштуватися з усіма папськими вигодами (але й не давав западто часу, щоб не збагнули, як порозтикував їх по всьому Переяславу, та ще й обставив козаками мовби для забезпечення спокою комісарського).

На обіді, щойно я припросив Киселя до слова, він почав орацію, переказуючи мені і всьому війську ласку королівську й хвалючись, що привезли вони від Яна Казимира клейноди для гетьмана, та тут Джелалій без церемоній перебив його суворою мовою:

— Король як король, бо ми його й поставили над вами. Але ви, королев'ята, князі й сенатори, броїте много — і вже наброїли! І ти, Киселю, кость од костей наших, відщепився і пристаєш в ляхам.

Я спробував погамувати Филона, та він, махаючи перначем під самим носом у папа Киселя, кричав далі, аж довелося полковникам зацитькувати його і відпихати від зблідлого пана сенатора, якому зрадив його дух лицарський, що ним так полюбляв хвалитися повсюди.

— Привезли сі забавки, — кричав Джелалій вже з-за спин старшинських, — хочете задурити козаків, щоб знов загнудати? Треба зброєю, а не словами справу кінчати! Майте ви свою Польщу, а Україна хай козакам буде!

— Бачиш, папе Киселю, — сказав я, — почув ти лиш одного мого полковника, а з них кожен як порох — не знаєш, коли й вибухне. То як тут починати комісію, не злагодивши бодай трохи буптівних душ сих? Треба вам почекати, поки я прийму послів іноземних та дам їм одпуск, тоді, може й візьмемося за своє діло.

— Але ж комісія не може чекати! — вигукнув пан Смяровський, давній мій знайомий з-під Замостя. Я подивився па нього спокійно, але тяжко. Пам'ятав його слова несправді про Кривоноса. Може, й сюди впросився, щоб шукати свою кривду на Кривоносові? Так немає вже Максима, пічого й шукати. А той князь Четвертинський? Чи теж згадуватиме свої кривди і свого брата, вбитого в Нестерварі гарячими головами, і певістку свою, оту білу княгиню, що так припала до серця Максимові? Так немає ж Кривоноса вже тепер ні для кого, а біла та княгиня, кажуть, вже знайшла собі якогось шляхтича і втішалася в горі своєму подвійному.

Хоч па кого поглядав я з комісарів, у кожному вичитунув ненависть до нас і зневагу, то чом же мав поважати їх сам?

— Не можуть чекати послы іноземні,— мовив спокійно.— Бо прибули здалеку і від володарів чужик. Ми ж свої, в своїй державі, у себе вдома, то куди маємо кватиритися? Приймаю за ваше здоров'я, панове комісари, і на сім кінець нині, а що завтра буде — побачимо.

Назавтра ждав я прибуття посла московського, піддядого Василія Михайлова, та він був і не песел, а тільки говець, який мав придивитися до нас, пересвідчитися в нашій силі, мені ж передати, ще невдовзі прибуде до мене справжній посол від самого царя з листами і наставовами належними.

Заге дарунки від царя привіз Михайлов такі, що й в послами ніколи не присилаються: сорок соболів у 200 рублів і два сорока по 150 рублів, усього на п'ятсот рублів.

Я прийняв Михайлова, як брата, обдарував його щедро, зготував до царя ще один лист, у якому знов писав про бажання всього народу нашого бути в підданстві царськiм і просив помочи проти шлякhti. Одиску Михайлову не дав одразу, щоб приглянувся він пильніше до всього, що діялося в Переяславі, і мав про віщо розповідати в Москві.

Сам же приймав султанського посла Осман-чауша.

Пішше те було видовисько для козацького ека. Осман-чауш стояв у дворі навпроти мого, гетьманського, тож міг би просто перейти вулицю, а перед ганком я вже й вусерів би його. А він впрядився, мовби в далений похід. Сам на коні, і весь його почт так само на конях під чепраками й лемонами такими дорожними, що за кожну можна купити ціле місто. Обставився носол султанський закованим в чорне залізо зарізяками, так еземов вярчував на битву, правів із Стамбула навіть своїк барабашників і зурчачів, і ось так у грюкоті, джких войнах, криках і в мавстатичності розкішно-пахмурій рушив той похід через вулицю, і все те тривало так затяжливо-довго, що встиг подивитися увесь Переяслав на турецьке диво, і купці чужоземні, і служки панів комісарів, і ті люди посольські, ще там обрїталися.

Поперед свого походу пуслив Осман-чауш своїк помічників у роззолочених каптанах, відбитих товстим хутром, в горбанах таких величезних, неначе намотані були й не на голови, а на джкки, чи що. Кожен з них ніс на золотій марчевій подушці дарунки для мене від султана: шаблю з коштовних міквах, хоругву, шшту золотом і перлами, і булаву в луркусах рідкісних, срібну, золочену.

Я зустрів посла перед ганком короткою мовою, прийняв султанські дари, припросив Осман-чауша в дім, бо вельможному туркові вельми допкудав пам мараз, і піс пана посла вже далекий був од потрібної уронистості, а антираги його від стїкнїтєва поглядами послові якось ніби не випадало.

Розігрівшись у теплі за ще чаркою гетьманської (хоч і заборопено кораном!) горілки, Осман-чауш сказав, ще разом з дарми високими для петьмана Війська Запорозьного від падишаха Висока Порта послала веління кримському хану і сілісарійському

паші помагати козакам своїми військовими полугами, а коли треба буде, то й грошима чи зброєю. Передав мені ще лист од самого падишаха, в якому султан (себто його великий візир Бойну-Ігрі-Мехмед-паша) писав: «Ваші слова, повні покори і приязні, і все написане вами про вашу військо і ваших неприятелів було обняте нашою мудрістю, що обіймає весь світ».

Після цього Осман-чауш передав мені в дарунок від султанської матері Турхан-валіде дванадцять певниових хусточок, вигантуваних нею власноручно. Я поцілував ті хусточки й подякував за таку шапу, а посол ще додав, що Турхан-валіде просила його переказати словами, що вона идень і вночі благая аллаха, щоб він мав під своєю опікою і в доброму здоров'ї хороброго гетьмана українського Хмельницького.

Я розгорнув одну хусточку — на ній вигантувані були червоні півні, як на наших рупниках. І на всіх дванадцяти хусточках курінали червоні півні, мавби подаючи з-за моря голос заблуканої душі отої нещасної дівчини, захопленої колись ордою в яспр, проданої в султанські гареми. Гей, як же немилосердно поводитися доля з дітьми своїми! Згубила та дівчина і землю рідну, і власне ім'я, вже зветься не-чужинському, і ніхто й не агадає ніколи, авідки вона й хто, та, може, й сама вона вже не згадає, тільки й лишилися їй у пам'яті оді червоні півні з рупників українських, і ось випустила вона їх на волю з своєї золотої клітки, в якій сама залишилась навіки.

Українка дала величезній імперії нового султана. Аби ж то обізвався в його крові голос наших степів і милосердя пробудилося в серці до народу його матері. Шкода говорити! Не зміє стримати Турхан-валіде свого поровищеного сина. Щойно зіпнеться він на коня і змахне шаблею, то й носує з чорним своїм військом на степи наші незаїмані, палитиме городи й села, топтатиме коном ікони в Кам'яниці, а його жона головна. Кая-султанша, дика гаремниця черкеська, ведітиме набивати сіном засолені (щоб дозевти цілими з України до Стамбула!) козацькі голови, насаджувати їх на піки і проносити в урочистому поході перед благодєєвством падишахом.

Осман-чауш не просив відпуску посольського, бо мав ще поваження Високої Порти, яких не міг висловити за одним разом, він знову просився до мене, і це було вельми до речі, щоб гаразд подратувати панів комісарів, які не могли діждатися своєї черги і, мабуть, кляди в душі цього марного козачка Хмельницького.

При других своїх відвідинах Осман-чауш передав мені лист від султанського наставника Бекташ-аги, мого давнього знайомого і, сказати б, друга. Бекташ-ага знов ласкаво згоджувався зватися не тільки батьком-наставником великого падишаха, а також і батьком гетьмана українського, а щоб гетьман упевнився в його доброму ставленні до себе і в силі, яку Бекташ-ага має коло асйтане-і-сааден, себто біля Порога Щастя, то послови Осман-чаушу велено передати гетьманові Хмельницькому текст

угоди між його величпністю султаном і Військом Запорозьким та народом руським про вільну торгівлю на Чорнім морі. Зроблено це, знаючи відважні пригоди козаків і самого гетьмана Хмельницького на Чорнім морі, а також згадуючи давню приязнь гетьмана Хмельницького з колишнім султанським адміралом, про що знає тепер і пивішній капудан-паша, який передає гетьманові Хмельницькому свій привіт.

Такого дарунка я не сподівався не тільки від Бекташа, але й од самого господа-бога! З часів князя Олега не мали ми ні з ким угоди про Чорне море.

Відтоді, як сто літ тому Сулейман Пишний проголосив Чорне море внутрішнім турецьким озером — Дахлі кгіоль, туди й пташка дзьоба не зміла сунути, хіба що відважні запорожці та донці звияжко вривалися в море на своїх утлих суденцях і шарпали турецькі кріпості або ж зчіплялися в нерівних боях з тяжко озброєними османськими галерами. Шляхта, якій і не снилося побувати на Чорному морі, пускала поголос, що всі козаки всуціль хижаків й грабіжників, а тепер цих грабіжників сам султан пускав на море і запрошував як посередників чесних у великій торгівлі між безмежною турецькою імперією і двома наймогутнішими приморськими християнськими державами — Московією і Польщею.

Були в угоді такі пункти:

1. Султан турецький дозволяє війську козаків і їхньому народові вільне плавання на Чорному морі до всіх своїх портів, городів і острогів, також на Білим¹ морі до всіх своїх володінь і острогів з їхніми портами і до портів інших госуларів і володінь християнських, також до всіх рік і городів, з якими за бажанням своїм в торги і купецькі діла входити мають, продавати, купувати і міняти по волі своїй, стояти в портах і виїздити, коли захочуть, без будь-яких перешкод, спротиву й утруднень.

2. Для сприяння новій торгівлі Війська Запорозького і пароду його султан турецький звільняє їхніх купців од будь-якого мита й податі, а також товари їхні, які тільки вони в державу його ввозять або з держави його вивозити захочуть, строком на сто літ (коли не на сто, то хоч би на п'ятдесят, або принаймні на тридцять), за чим службові начальники повсюди доглядати будуть, а по скінченні ста літ, коли аллах дозволить, то більший тягар податей, як і самі турки, нести мають.

3. Для стримування своєвольних людей від нападу на море, в дозволу султана Військо Запорозьке закладе кілька городів портових нижче порогів, аж до гирла Бугу в Дніпро, звідти й торгівлю свою чинити і безпеку на морі проти свавілля забезпечити само собою має.

Я читав ту угоду пункт за пунктом уголос, з старшин моїх хіба що Джелалій розумів усе до кінця, та, власне, це ж він і привіз таку несподадану в діях землі нашої угоду, тож я, прочитавши два чи три пункти, питав його:

¹ Білим морем звалося Егейське.

— Чи воно все так, Филоне, як треба?

— Та здається, Богдане, що саме так, хай йому грець і всі турецькі святи на додачу! — поблискував він міцними зубами з-під густого вуса, що його й досі не брала сивизна.

— А чом би то вони в такому покванні спорядили цю угоду, як гадаєш? — питав я його далі, вичитавши ще пункт про те, що нам, як колись ще при князях київських та імператорах візантійських, приділено й двір у Стамбулі свій у всій недоторканності й привілеях потрібних і запатних.

— Мабуть, бояться нас, Богдане. Почули про нашу силу, а для турка сила — над усе.

— А може, хочуть, щоб ми стерегли їм море від самих себе?

— Може, й так, на те ж вони й хитрі та мудрі і аллаха свого згадують за кожним словом, а ми свого бога, бач, згадуєм, лиш коли непереливки.

Тоді я ще прочитав угоду вже мовою нашою, щоб генеральний мій писар збагнув, про що йдеться, і тут же сказав Виговському повідомити комісарів королівських про неї, пославши кожному з них список.

Виговський слухняно нахилив голову, я ж, виказавши Осмапчаушу особливу честь, спитав його, коли б він хотів мати відпуск посольський, щоб зготувати для нього шертні¹ грамоти і передати дарунки для султана, матері султанської, батька султанського Бекташ-аги й садрама² Мехмед-паші за їхню ласку до мого війська, і до народу мого, та й до мене самого.

Пан Кисіль тим часом лютівся, сидючи без діла в Переяславі, замкнутий в приділеному йому домі козаками моїми так щільно, що й миша до нього б не прослизнула. Слав мені щодня гнівні цидули, вимагаючи початку проведення їхньої комісії, а я або ж полишав ті його писання без відповіді, або велів Виговському одисувати, що маю державні турботи то по прийому турецького посла, то на відпуск послів молдавського й мунтянського, то знову ж таки по прийому й відпуску посла семиградського.

Тим часом прилітали до мене вісті звідусюди, і не були то вісті найліпші.

На Литві Януш Радавілл, зібравши військо затягове Великого князівства Литовського, рушив з Бреста до Турова, здобув у козаків Мозир, вирізавши всю козацьку заложу, а проводиря козацького Махненка вбив на палю. Товариш гусарський Богуслав Казимир Мацкевич згодом оповідав про це: «Полковника Махненка вбито на палю з іншими. Князь пан гетьман Радавілл хотів подивитися на трупи і поїхав на побойовиську, звелівши двом товаришам з кожної корогви пилькувати себе. І коли між пагорбами й кущами, голими на той час зимовий, об'їздили ми трупи покараних, то єдиного втіху мали, полюючи на людей, піби на диких звірів, бо неприятели, втікаючи болотами й ровами,

¹ Охоронні.

² Великого візиря.

кожен волів сховатися в чагарях, але ж вони були голі, кожного видно згорів, і наші одні в рушвиць, другі в мушкетів кожен свого вбивав, коли ж хтось, мов зацьць, викрадався в поле, то й там не рятувався, бо корогви, які стояли в полі, побачивши тих бігців, рубали й різно мордували».

Радзівілл пішов далі й став під Бобруйськом. Кривився не-смачно на хлєпське заваяття, крутив ішеничного свого вуса, ждав, що прийдуть благаги милості, але ніхто не приходив, виїшли з процесією священники, а козацька залога засіла в дерев'яній вежі й піддаватися не хотіла, коли ж побачили, що вже не буде ряту-ку нізвідки, то самі себе спалили, а хто вискочив, то поцав на палі, які Радзівілл звелів наготувати для непокірливих. Між тих був і полковник бобруйський Піддубський, що кілька годин ще мучився, просив дати води напиться і в церкві по душі своїй дзвонити, щоб своє подзвіння послухати.

Де ще на світі є такі люди! Зненага до смерті винагороджу-валася їм свободою, а ж відчував, що втрачаю свободу дедалі більше, бо всі від мене чогось ждуть, просять, сподіваються, ви-магають: козакки й посполиті, міщани й старшина, сусідні дер-жави і віддалені володарі, король і султан, князі й вєсводи, цер-ковні ієрархи і уми незалежні. Од усіх я тепер, виходить, ставав залежний, всім щось винен, всім мав служити, а мені — ніхто. Я вклонявся кожному й запобігав перед кожным, але гордо ви-простувався, й голос мій гримів, коли мова заходила про землю мою і її свободу. Я метався від одного могутнього володаря до другого, вдавався до хитропців, давав обіцянки, яких ніколи не збирався здійснювати, та в усьому тому ніколи не переходив межі, яка відділяє свободу народу від рабства. Жоден чужий воїн не ввійшов в Україну без моєї згоди, всі мої запевнення про під-данство королеві, султанові або й ханові навіть так і лишалися на папорі, бо ж викликані були тяжкими потребами хвилі, але відав я гаразд, що наступна хвиля змиє й зітре їх безслідно. В ім'я будущини я вів гру велику й небезпечну, іноді відступив й навіть криваву, і хто ж мене осудить за це?

Королівські комісари приглядалися до того, як повнється геть-мапський двір посольськими оршаками, їх тіпала петершлячка, вони пересидалися з моїм генеральним писарем, домагаючись початку своєї комісії, а ж радив панам комісарам подумати пильніше про те кровопролиття, що чиниться на Литві, грозя-чись, що за одного мого полковника, якого Радзівілл велів поса-дити на палю, вчиню те саме а чоткрма тисячами полонених люд-ських, яких маю з Кодака та Бара.

Кисіль поривався до мене, а не пускав його до себе, спихав на Виговського, хай би він став моїм вухом, там пан сенатор да-вав собі волю в просторікуваннях і повчаннях. Не відставав од нього й мій генеральний писар. Вірні люди аносили мені в уха кожне слово Киселеве й панове Йванове, і втіхи від того було мало.

Кисіль обурювався: «Хлопи нахабні в щасті. Я обраний вісником миру, а не феціалом війни, а пан Хмельницький трактує мене в такий припизливий спосіб. Чи не бачить, що без моїх порад втоне в сьому морі хлопської ребелії і своєволі? Коли хоче вберегтися, то хай би мерщій відокремлював козаків од поспільства, аложив реєстр з самого пограничного козацтва, убеанечив свої власні справи і з усім послушним йому Запорозьким Військом ішов на Запорожжя, а вже б ми з полишенням хлопством зробили спокій, не пускаючись в ніякі тиранства, але й не даючи ворехобному плебсу піднімати голову. Хмельницький чинить нестерпну пролонгацію для комісарів, а мав би ваятися за розум та розпочати трактати. Хто ж його нахилить до того, тому буде вічна дяка від короля й вітчизни».

Пан Іван, гаразд відаючи, яка в мене шия негнучка, не вельми й спішив у помічники до Киселя, однак не міг знехтувати нагодою, аби не похвалитися своїми впливами. «Тепер уже всім відомо, — кавав він, — що за поміттю боюю я в Війську Запорозьким вомодар у всіх ділах найнерпий. І гетьман, і полковники, і все Запорозьке Військо мене слухають і шанують. Знають про се і кримський цар та його мурзи і хто в них є володарі, азнають і в Царгороді, й на Волощині. Король угорський Ракоці кличе мене до себе, і владу мені дає над військом, і півтори тисячі золотих на рік, і многі городи у власність. Та я не чмслю нікуди їхати, бо вже тепер бачу, що пан Хмельницький без моїх порад чи й не пренав би».

Мабуть, усі царедверці однаково анакабнілі і однаково облудні, бо й тоді, коли дмуть в одну дудку, не вірять один одному. Виговський торехтів папові Адамові про свою аначуність у козаків, а сам уже на ранок стелився переді мною нікчемним підніжком. Кисіль, нібито закликаючи пана Івана в свої повіршики, виочі пробрався до Чарноти й намовляв його проти мене, обіцяв гетьманство від короля і всяку ласку.

Коли я вранці вийшов з ложниці, то в світлиці побачив Чарноту, який сидів за столом і цмулив горілку. Тривало те, мабуть, час некороткий, бо вже й голова в Чарноти не держалася на в'язях і все тіло йому якось осунулося, як глиняна гора від довгих дощів.

— Що пропиваш, пане обозний? — поспитав я його папівжартома. — Чи не армату козацьку? Так вона ж тепер така, що чи й проп'єш самотою!

— Тебе пропиваю, — похмуро мовив Чарнота. — Може, й ти благословишся зрання, пане гетьмане?

— Коли мене пропиваш, то не зі мною ж се робити маєш, а з тим, кому хочеш пропити.

— Не був би він під твоїм захистом гетьманським, те вже б по ньому третю молитву відспівували! — саргогтнув зубами обозний.

— Хто ж то такий недоторканий? — подивувався я.

— Твій приятель милий, пап сепатор і комісар королівський пан Кисіль! Намовляв мене на гетьманство, а тебе щоб злагіднити.

— Яким же побитом злагіднити?

— Се вже я мав вигадати — чи шаблею, чи мотузком, чи й отрутою...

— То й як же ти?

— Та що! Пане Богдане, за кого маєш Чарпота свого! І чом же цей псявіра мене вибрав для падлючих сих памов! Ну, скажи мені, гетьмане, чому мене? Та ще ж лежав я недужий і не зміг бодай плюнути йому межі очі!

Він стукнув кулаком об стіл і заплакав.

Я підсів до Чарпота, поклав йому руку па плече, другою навлив чарку йому й собі.

— Хоч і гірка вона, та давай вип'ємо по-братськи, Чарпото, бо й що на сім світі солодке? Дивуєшся, що пан Кисіль хоче моєї смерті? А який же пан нині не хоче того? Давно вже смерть ходить коло мене, вже й не навшпіньяках, а повною стопою, не скрадливо, а нахабно, і квапить, гніваючись, що затримую її. А мене береже од смерті народ. І оточений я не двораками лукавими, а народом. Чи ж киселям це збагнути? Чи ти хоч повівся з паном сенатором з козацькою гідністю належною?

— Вигнав з своєї хати! Ото почув його сичливі слова, то й хворощі відкинув, зіпнувся на ноги та липув горілки на руки, щоб змити з них сліди доторку Киселевої правиці, плюнув і подався сюди. Але чом же саме до мене прибився той апостата мерзенний? Чи тому, що я найдужче розкрикувався проти тебе, Богдане, може, ще й дужче за Нечая? То ж дурна моя голова винна і норов падлючий.

— Не переймайся западто. Хто б'ється за чужу свободу, хоче свободи й для себе, і пема в сім гріха ніякого.

— То чом же одні кричать про свою свободу, як оце я з дурного свого розуму, а інші мовчать?

— Може, вони кричать мовчки, Чарпото? В душі своїй кричать, і той крик іноді страшніший за почутий. Немає чоловікові спокою і в найвищих здобутках. Ось ми вибороти свободу, а чи вільні в своїх учинках? Одрразу помічено нас навіть тими, хто й не знав про наше існування, і вже просять, обіцяють, вимагають, погрожують, ставлять умови. Так і пани комісари королівські. Тримав їх, поки міг, аби відчули вищість нашу козацьку пад ними, та вже доведеться пустити їх до себе, пустити, а тоді й одпустити з богом їхнім. А про сю пригуду пічну забудь, Чарпото.

— Як же забути таке?

— Ще й не таке буде.

Ми ще раз випили по чарці, та тут увійшла до світлиці Мотрона й заклала па порозі. Чарпото, хоч який упятий, вмиєть

стрепенувся, вигнув спину, скочив з-за столу, нахилив рвучко голову перед Мотроною.

— Гетьманшо наша дорога! Чолом тобі! Шана козацька! Любимо тебе всі, як і гетьмана нашого.

Мотрона сміялася очима до мене понад схиленою в поклоні Чарпотиною головою, тоді подала йому обидві руки — не для поцілунку, як шляхтяпки, а для потиску, і підвела обозного зпов до столу, але я показав, що з нього вже досить, і теж звівся з-за столу, і так ми удвох випроводили нашого гостя до дверей.

— Гетьманшо наша,— бурмотів Чарнота,— за тебе... голови свої... кістями ляжемо... Ти для пас...

Аби прихилити мене ласкою королівською, Кисіль намірився спершу вручити мені урочисто гетьманські знаки (що їх, до речі, Ян Казимир передав для мене без відома сенату й сейму), а вже тоді розпочинати переговори. Місце сій церемонії я призначив перед своїм двором, аби посла московський і семиградський, які мешкали поблизу, могли приглядатися.

Пройшов на конях мій полк охоронний, за ним музики з гетьманськими бубнами й трубами, тоді несли нову королівську хоругву, червону з білим орлом гаптованим і написом «Іоаннес Казімірус рекс», тоді булаву гетьманську, саджену туркусами, затим ішли комісари, яких я чекав у колі полковників і старшин. Мав на собі червоний алтембасовий кобеньяк, підбитий соболями, поряд зі мною стояла Мотрона, в тім самім соболинім кунтуші, що стрічала мене в Чигирині, над нами тримали бунчук з білого хвоста ківського і хоругву запорозьку з архангелом Михаїлом, що мечем поразав всяку скверну.

Мороз був ізрядний, не помагало й сонце, що світило того ранку яскраво й щедро, пани комісари, хоч і в хутра позакутувані, задубіли так, що й слова ніхто з них не годен вимовити, тож я не вельми й затягував церемонію, а припросив комісарів до дому на невелику перекуску перед обідом.

Комісари відтавали з морозу, вже їм розтулялися роти не тільки для чарки, але й для слова, і з того мало не сталося лиха. Булава королівська заважала мені, тож я поклав її на край столу, а тоді попросив Мотронку й зовсім прибрати. Та щойно Мотрона взялася за булаву, як скинувся ксьонда Лентовський і досить осхло зауважив, що негоже якісь жінці доторкуватися до того, що освячене доторком рук можновладці польського.

На ту замітку вискочив неждано найрозважливіший з моїх полковників Федір Вешняк, потрясаючи перначем полковницьким над головою ксьондза, закричав:

— Се гетьманша паша, а не якась жінка, пане превелебний! Чи, може, прибув сюди впроваджувати нам свої целібати римські?

Інші полковники її собі пірвалися до ксьондза, а я не заважав їм, аби пан Кисіль упевнився, в якій шані тут не тільки гетьман, а і його жона.

Пап Адам киувся рятувати свого нерозважливого отця превелебного. Віп ляснув у долоні, і на той його знак до світлиці комісарські нахолки внесли великий, на зріст людський, дзигар дивної роботи, з многими шкалами, які показували не тільки години й хвилини, а й дні, місяці, рух Сонця, Місяця, планет, констеляцію зірок і знаків Зодіаку.

Пап Кисіль пояснив, що сей дзигар з Відня, зроблений імператорськими найславеннішими умільцями, його підносить в дар гетьманові Хмельницькому його милість король Ян Казимир і шле разом із дзигарем і вправного zegармістра пана Ціпріана Курціуса.

Декотрі полковники, як діти малі, роззявили рота на те віденське чудо, що могло вказувати не тільки все перелічене паном сенатором, а може, й людську долю. Ще більший подив викликав пан Ціпріан, чоловік, мовби складений з двох половин, згвинчених чудернацьки, як і той дзигар, що до нього був приставлений королівською волею. Zegarмістр був у одязі з чорного оксамиту такому обтислому, що видавався вже й не одягом, а такою собі чорною лискучою шкурою. Тулуб zegармістра мав як усі чоловіки, може й задовгий і занадто дебелий, а підпирали той тулуб геть невідповідні ніжки, закороткі, ніби дитячі, якісь сухі, немов дві палички, і ввіткнуті знизу в основу тулуба так близько одна до одної, що, мабуть, оті обтислі плюдри в пана zegармістра мали протиратися в тих місцях щотяжня, коли й не в коротшій часі. Карлик — не карлик, але й не чоловік, а так собі. Полковники немало подивувалися дзигареві й панові Ціпріану, і так забуто незгоди, й приступили до врочистого обіду на честь панів комісарів.

Пап Кисіль втяв промову, в якій вихваляв королівську ласку, закликав пристати на всі вимоги королівські, втихомирити повсталій люд, повернути відібрані в панів маєтності, відшкодувати збитки, дякувати за амнестію, що її обіцяє його величність король, однак нахилити вицувати голови перед своїми панами і своєю слухняністю заробити їхню милість.

Я щосили стримував себе, починаючи свою мову, та однаково не міг приховати пасмішки, коли дякував за ласку, що король мені і владу над військом прислав, і переступи мені й усім нам пробачас. Та на сім і кінець стримуванню, бо одразу й приголомшив я панів комісарів, сказавши, що комісію тепер трудно відправити, бо й війська вкупі цема, розпущено воно до трави, і полковники та старшини не всі зі мною, хто тут, а хто й далеко, а без них не могу і не смію нічого чинити, не ризикуючи життям своїм. Опріч того, і далі не чую відповіді на вимогу нашу скарати Вишневецького й Конецпольського і видати мені мерзеного Чаплинського. Поки ж не будуть словнені всі паші вимоги, то нічого й не буде. Тоді або мені з усім Військом Запорозьким пронасти, або землі лядській, всім сенаторам, дукам, католикам і шляхті

згинуті. Зпов пустити панів в Україну? Хай краще хліб наш мінш їдять, ніж сього допустимося!

Пан Смяровський кивнувся нагадувати мені, як під Замостям прихильно мовив про короля і про свою відданість йому.

— Мовив і мовити буду! — сказав я. — Мій король, бо то я вам його настановив! Не шанували ніколи своїх королів, спробуєте не шанувати й сього. Вже знаю. Та я примушу вас.

Кисіль став нудити, обіцяючи поступливість, мовляв, вони можуть піти й на збільшення козацького реєстру з дванадцяти до п'ятнадцяти тисяч, і для старшин привілеї зроблені будуть, і ще.

Мені зашпигало в носі од тих мов марних, я шепнув Мотропці, щоб принесла табаки понюхати, вона ж, голубка моя, здогадалася не тільки мені догодити, але й зробити прикрість шляхетським носам панства комісарів. Принесла табаку в горнятку череп'янім і стала її розтирати, так що незабаром зачхав пан Кисіль, а тоді й пан ксьондз став кривити свого дебелого носа, звиклого до ладанів та тим'янів. Я запускав до горнятка пальці, закладав пучку табаки то в одну ніздру, то в другу, пани комісари засльозено презиралися між собою, не зважаючись щось сказати про ту табаку, а Мотропка мстилася їм за зневагу і мовби аж нахилила горнятко то до одного панського носа, то до другого, щоб більше дошкуляло та пройняло до самих кішок.

Ох, моя найдорожча дитино! Готов був ухопити її отут в обійми при всіх, цілувати й милувати, і ніхто б з мого товариства не докоряв мені за те, бо ж так зуміла присадити пихатих панів, як ніхто з нас, однак мав гамувати свою козацьку душу нестримну. Смяровський, мабуть, найвитриваліший з усіх комісарів і на всі наші норози й на табаку чорну Мотропчину сказав, що по дорозі до Переяслава, беручись по волостях тогочасних і сьогочасних, бачили вони, мовляв, тлуми хлопства, які мордували полонених шляхетських, топчили в ополонках, обливали водою на морозі, прохромлювали вилами, обстругували живцем ножаками, та як же це так? І Кисіль, прочхавшись і відсльозившись, мерщій скинувся і додав, що й у Києві, як йому сказано, йде мордування невтримне на людях нобілітованих або ж таких, що до них горнулися.

— Отже ж брешете, панство вельможне! — тихо, але так, що всі чули, мовив я їм. — Невинних забивати ні я, ні хто інший не казав ніколи! Хоч і те кажучи, що в нашій землі вільно нам рядити. Наша ж бо земля. Дав нам бог те й понад те — шаблями нашими й смертями нашими. Шкода говорити! Коли станете тикати мені в ніс милосердя і згадувати про звірства, то нагадаю вам і ваші звірства, Вишневецького й Потоцького. Хіба не здирали шкіру з нас і не набивали соломкою? Було. Все було. Та тепер не дамося вже більше. А щоб показати вам пошкідливу брехню вашу, то велю приставити до Переяслава невольників кодацьких і барських, і побачите, що всі цілі й здорові. І коли буде добра згода війська мого, то й передам усіх вам цілими.

Душа в мені перевернулася й збунтувалася від тої брехні Смяровського й Киселя. Згадав свої битви криваві, невідомість і непевність, перед якою ставали в степах, під Корсунем, на Пиляві, згадав кров нашу й слози матерів і дітей і вже не міг повстриматися. Там були битви, звітяги, вікторії, а тут підіймався дух народу всього, той дух поймав мене й поніс у далі захмарні, і що йому були якісь там комісарики, папи й підпанки.

— Ну ж бо посидьте та послушайте, панове, а я розкажу вам свою казочку,— мовив я.— Ви принесли мовби й прегарні пропозиції від короля. Та чи можливо їх прийняти, чи неможливо? Ось вам казка на те. Давно, кажуть, жив селянин, дуже мастний, усі заздрили йому. У нього в домі був вуж, що нікого не кусав. Хазяї усе давали йому молоко в діру, і він часто лазив поміж родиною. Одного разу дали маленькому хлопчатові, хазяйському синові, молока. Приліз і вуж і став хлебтати з горнятка, хлопець ударив його ложкою по голові, і вуж укусив хлопця. На жалібний крик дитини прибіг батько, і вуж устиг схвати в пору голову, а хвоста не встиг. Батько відтяв йому хвіст. Хлопець умер, а вуж зостався калікою і не виходив з пори. Незабаром хазяїн дуже збіднів, побіг до знахарів і став питати: «Скажіть мені, чого се давніше було в мене багато волів, корови щедро доїлися, кобили гарних лошат приводили, вівці пишну вовпу мали, на пасіці роїлась бджола; бували й гості, і я мав чим помогти бідним. Усього добра було доволі, та ось за скільки років усе роаялося, і я став біднішим од усіх, хоч як роблю, а проте ніщо не йде мені на користь, що день — то гірше. Скажіть, чи не можна мені помогти?» Знахарі йому відповіли: «Поки ти гарно обходився з своїм вужем, він брав на себе усі нещастя, що загрожували тобі, а тепер, коли пішло ворогування, всі біди впали на тебе. Коли хочеш знову щастя, погодься з вужем». Жінка попесла вужеві молока, але вуж молоко з'їв і втік. Тоді хазяїн став закликати його на дружбу. «Даремно ти заходишся,— відмовив вуж.— Як погляну я на свій хвіст,— одразу вертається пересердя, та і ти як згадаєш про сина, зараз закипить у тобі обурення. Через те досить дружби. Живи ти в своїм домі, як тобі любо, а я житиму в своїй порі».

Ось так і в нас. Був час, коли у великому домі Речі Посполитої козаки відвертали від королівства ворогів, а шляхта не сердилась, коли й ми іподи сьорбали з одного горнятка. Тоді наше військо йшло завжди купно і завжди тріумфувало. Коли ж шляхта стала порушувати нашу волю і бити нас по голові, а ми стали кусати, то пішло пересердя, і тепер нема злагоди. Нехай Річ Посполита зречеться всього, що належало до князівств землі руської, нехай віддасть усю Русь до Володимира, і Львів, і Ярослав, і Перемишль, щоб ми відвертали ворогів од королівства. Та я знаю: коли б у Речі лишилося усього сто папів, то й тоді вони не пристали б на се. І козаки, поки матимуть зброю, теж не відступлять од свого права. А де козаки, там і я, гетьман їхній. Ось

як воно, панове. Шкода говорити много! Був час трактувати з нами, коли мене Потоцькі шукали, гонили за Дніпром і на Дніпрі. Був час по жовтоводській і корсунській іграшці, був під Пилявцями і під Старокостянтиновом! Був, парешті, під Замостям і коли я від Замостя шість тижнів ішов до Києва. Тепер уже часу немає! Я вже доказав, чого не думав зразу, і докажу далі, що задумав! Виб'ю з панської неволі народ руський весь! Перше я за шкоду й кривду воював — тепер буду воювати за нашу православну віру! Пощо ломити голову над реестрами, писати стільки й стільки? Скільки нас стане — стільки й буде. Не стане сто тисяч — буде стільки, скільки схочу! Вже я по полках обіслав, аби коней годували і в дорогу готові були — без возів і без армат, бо знайду те все, як знайшов під Пилявцями! Хто б з козаків один хоч узяв віз на війну, скажу йому голову стяти, не візьму й сам з собою нічого, хіба що юки та сакви. Ви мені пером перекреслювати все будете, а я шаблею з вами розправляюся. Ото й уся комісія ваша! А на сьогодні кінець мовам, бо ще маю бути в гостині в мого товариша сердечного, генерального обозного Чарюти!

При сих словах гостро глянув я на Киселя, та в його очах драглистих, як холодець, хоч би тобі що здригнулося. Ну, то й гаразд!

Мав Кисіль нахабство аж таке, що другого дня, ще я й не прокинувся як слід після вчорашнього, прислав до мене брата свого Миколая й князя Четвертинського, і ті стали просити визначити час для розмов з комісарами. А щойно перед цим присючили до мене гінці з вістю, що на Поділлі якийсь Стрижевський захопив Бар, стривожив цілу Україну й до війни побудив. Фурія мною опанувала, не міг і бачити цих панків перед очима. Сказав їм: «Завтра буде справа і розправа, бо тепер я п'яний од вістей і севяградського посла відправляю! Скажу коротко: з тої комісії нічого не буде — тепер війна, війна мусять бути, яку ви ж і починаєте знову! Хотів вернути вам невільників ваших — тепер шкода о тім і говорити! Бог мені то дав. Пушу їх, коли вже жодної заціпки на війну не буде з вашого боку. В моїм Поділлі кров християнська лється. Я вже казав туди полки мої рушити і живцем усіх випуватців шляхетських до мене привести. В тих трьох або чотирьох неділях виверну вас догори погами і потопчу так, що будете під моїми стопами, а на остаток вас цареві турецькому в неволю віддам! Король королем нехай буде, таким, щоб і карав, і стинав шляхту, дуків і князів — аби мав волю: згрішить князь — урізати йому шию, згрішить козак — те саме вчинити. А не схоче король вільним королем бути — як ся йому видить. Скажіть те панові воеводи брацлавському і папам комісарам: грозять мені, ніби Ян Казимир наймає проти козаків велике військо у шведів, — і ті мої будуть. А хоч би не були, хоч би їх було п'ятсот і шістсот тисяч — не зможуть руської і запорозької моці. Правда те, що я лихий, малий чоловік, але мені то

бог дав, що я есмь єдиновладцем і самодержцем українським!
Ідіть же з тим! Завтра справа і одирава!

Пахло знов війною, і що мені пишні комісарські орації!

Кисіль все ж затягнув мене на обід до себе, дякав мене зрадливістю хана кримського й султанських візирів, вмовляв: нехай хлопці орють, а козаки воюють, повстання паше звав затемненням, яке позбавило нас отецького, кров'ю й потом придбаного світла, скаржився, що втратив за Дніпром на сто тисяч доходу, говорив до сліз, та мене не розжалобив.

— Що ж, пане сенаторе,— сказав я йому,— хочеш, аби відійшов на Запорожжя, сів там склавши руки й придивлявся, як шляхта вертається до своїх добр? Усі пани, а хто ж буде свиней пасти? Гадаєш, що перемоги мої були короткочасні й без значення? Гай-гай! Коли Ілля воскресив сина сарентської вдови, а пророк Блисей сина самаритянки, а господь наш — Лазаря і сина найнської вдови, то чудо було не тимчасове, а тривале. Чом же вважаєте, ніби паше козацьке чудо протриває лиш кілька місяців, та й годі?! Закріпимо його на віки цілі! А для цього не маємо слухняно нахилити шию знов до панського ярма, піддаючись ліноцям духу й тіла, а будемо змагатися далі, битися, гризтися зубами, коли треба! Саллюстій у своїй книзі про Югуртинські війни казав, що піхто не був уписаний у книги вічного безсмертя за лінощі, і ні один отець, дбаючи про нащадків своїх, не побажав би їм неробства, бо й що може бути згубнішого для чоловіка? Так Ісав втратив первородство, побажавши скористатися готівкою їжею, аніж добути її трудом, і не Співіон, а Каауя, відчинивши без бою брами свої, поклала край неремогам Гангібала. Хочеш, пане Адаме, щоб у наших шоломах боягузлива квочка, не остерегаючись, мостила собі гніздо, а мечі наші перековувалися на орала, шаблі — на серпи, а вділіла зброя покривалася іржею? Як то казано колись: ат трістіа дурі мілітіс ін тенебріс оккупат армасітус — сумво в п'їтмі з'їдає іржа риптунки загартованого в битвах воїна,— цього би ви хотіли від мене? Шкода говорити! Не тільки взяв під оборонну руку сю землю, а ще й виб'ю з панської неволі український народ увесь. Поможє мені в тім чернь уся — по Люблін і по Краків, котра не відступає нам, і я не відступаю їй, бо то права рука наша: аби ви, знісши хлопців, і на козаків не вдарили. Перше, повторюю, ми за свої шкоди і кривди воювали, тепер будемо воювати за нашу православну віру. Буду мати двісті, триста тисяч своїх, орду всю при тім, ногайців Тугай-бея. На Савражі мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі! Готов все вчинити зараз, що я схочу. Вічна наша козацька приязнь, і світ їй не розірве! Стану по Львів, по Холм і Галич, скажу шляхті: садить там і мовчить, панове! А як будуть ще й там брикати, анайду їх і там! Не я починаю нову війну — ви починаєте! Повертайтеся до короля й до сенату, відпишете королеві про те, що діється, хай знає, що криваві жалі наші до того вже нас при-

водять, що намірилися ми шукати чужих папів і кривавою війською вибиватися в неволі.

Відгадали комісари вже не урочисто й без проводів пишних, а під гуки й глузи козацькі, і то ще й гаразд, що бито їх самими словами, а не чимось тяжчим. Поки й вибралися в Переяслава, оточував їх повсюди люд, жбуриляв услід слова тяжкі й немилосердні:

- Як приїхали, так і поїхали!
- Не втнули пани шилом борщу!
- Бач, скільки їх понабігало!
- Воно й не чудно, що кінь здох, та хто псам дав знати?
- Кажуть, гетьманові нашому хотіли шию пахлятити?
- Ти ба! Влізло в чужу солому, та ще й шелестить!

А я пішов до отця Федора сповідатися в гріхах своїх, що їх він і відпустив мені, прочитавши улюблену мою молитву ще від найпершого нашого руського митрополита Іларіона, наставленого колись у Києві самим Ярославом Мудрим: «Не воадеваем рук наших к богу чуждому, не последуем какому-либо пророку, не держимся учения еретического. Не напускай на нас скорби, глада, вневашной смерти, огня, потопления, темного накажи, немного помилуй, не сильно поразы, но милостиво исцели, не надолго оскорби, но вскоре утешь. Врагов прогони, мир утверди, народы укроти, голод вознаградь изобилием, государей наших сделай грозными народам, города распростири, достояние твое соблюди, мужей, жен, детей спаси, находящихся в рабстве, в пленении, в заточении, в путешествии, в плаваньи, темницах, алчбе, жажде и нагоде всех помилуй, всех утешь, всех обрадуй, подавай им радость телесную и душевную».

Радість тілесну і душевну — хто б же то не хотів такого!

Помстився мені панове комісари «Книгою пам'ятничною» Михаловського, написаною одним з тих, що буцімто був у Переяславі й, мовляв, правдиво відтворює увесь перебіг тих днів тяжких для Киселя і його товариства. Ми не клопоталися тим, щоб перейти у вічність в словах пустих, і сам писар мій генеральний не мав часу на густі вихвалки перед історією, бо знай укладав послання до володарів іноземних та універсали до полків, городів і сіл, тому ж неприяженому чоловікові чужа неграмотність заважала

писати, тож і вийшло так, що в його «Книзі пам'ятничій» щокроку подибуєш про те, що гетьман, мовляв, пив у Чарноти, гетьмана встали за горілкою в товариством, гетьман приїхав до Киселя п'яний в товариством, котре зчаста його забавляє і обіцяє щастя на війні.

Інший напише, що гетьман боявся зазірати в свою душу. Що може бути дальше від істини? В душу свою зазірав щодня й щогодини, а тоді в душу народу цілого, і там читав письмена таємні й великі, і ждав, коли обидві душі сі відлються воедино. Чи ж аливалися і коли? Може, в оті невловимі миті, коли пролетів могутній дух народження нашого під Жовтими Водами й під Корсунем? Може, коли волею своєю наставляв над шляхтою можливо-владця короля їхнього? А може, й тоді, як відсилав в Переяслава королівських посланців ні в чим?

Був гетьман, але водночас і простий смертний, то чи ж слід дивуватися, що потребував підтверджень свого становища і своїх намірів не в самих тільки битвах, а й у щоденному побуті, тому радо скликав усіх своїх приближених на раду й пораду, а там бувало всього.

Поставити кожного на своє місце, лишаючись над усіма, — ось мудрість полководця і володаря держави. То тільки в небесах нікому не дозволяється стояти позаду ближнього і дивитися йому в потилицю. Тому іконописці не знають перспективи, окрім авортної, і на їхніх іконах те, що попереду, завжди дрібніше від заднього.

На землі все було інакше, і нікто, власне, й не суперечив установленості, кожен приймав це радо й з піднесенням, і що ближче до вершин, то піднесеність вища. Я поставив своїх соратників вище за родичів, бо ті були коло мене за походженням, а ці прийшли за велінням серця. Мабуть, я часто бував нерозбірливий, бо вимірював цінність своїх помічників самою тільки сумлінністю й показною вірністю, і вони се розуміли, й нікто з них не пробував возвести мене в святого й пророка, але й не шкодували слів для вихвалання доблесті моєї, висоти духу, щедрості душі. Не всі вони були щирі, не всім треба було вірити до кінця, як то сказано: в одній руці палець, та неоднакові. Та я впивався їхніми словами, мов міцним ґрунком, вони паморочили мені голову, часто бачив я нещирість і навмисність, але не дратувався цим, навпаки — почував себе на верху блаженства од тих прозрінь своїх і вміння проникати в найсокровенніше, читати в умах і душах, бачити кожного наскрізь, самому лишаючись темно-загадковим і велично неприступним.

Вони згадували мої слова, які я вже давно забув (а може, піколи й не вимовляв?); проспівували рядки з пісень і дум, складених мною в години душевної незлагоди (не знати, як могли їх почути — може, підслухали?); захоплювалися рішучістю моєю в битвах, хоч у тих самих битвах ганили мене найперше за нерішучість; над усе ставили мою едукованість, яка, загалом кажучи,

для багатьох з них, що не вміли й розписатися, не варта була й понюшки тютюну; дивувалися вмійню моему вднати людей, і то не тільки своїх єдинокровних, а й іновірців, хоч поза спиною звали мене продайдушею за мій союз із хапом і сприяженість з Портою; вихваляли на всі лади мою безкорисливість, щоб, вишшовши з-за столу, тицяти через плече собі великим пальцем і крізь зуби сичати: «На золоті їсть, із золота п'є!»; згоджувалися не тільки з моїми думками явленими, але й ще не існуючими, бо ж однаково кожен вважав, що робитиме по-своєму; підтакували навіть моїм дурницям, міцпо засвоївши ту нехитру науку, що потакач тим і живе, що язиком грає, а самі з погано прихованою зловтіхою ждали наставня тих часів, коли помстяться мені за свої добровільні приниження; кричали навперербій про свою любов до мене, очі ж при цьому були в них такі холодні, як камені під осіннім дощем; змагалися в пишнослів'ї на мою честь, я ж бачив приховану піну злобну, та не уривав ні того шуму, ні того шалу, платив їм тим самим, віддавав їхне їм, відкидав слова, припросини, вихваляння й величання, роздавав навсібіч, був щедрий і марнотратний, не шкодував ні голосу, ні вигуків, ні припросин, ні слів, слова лиш доторкувалися до значення, як вітер до полів, вони пролітали над смыслом, черкали його покрайки, сковзали, мов промені свічок по розчервонілих лицах, і крізь гамір, розкричаність, спітніння, знесвлення й знемогу чулося мовби якесь шемрання, шелестіння променів, і слів, і всього прихованого, й того, що кочче має ще бути сказане.

Чоловік однаково не здатен бачити ні ту ницість, з якої видобутий, ні ту безкіпечність, якою він немилуче й невідтворно поглинається. В неправдоподібному поєднанні й поплутаності постас все загадкове й безмежне, величне й збоченицьке, божественне й сатанівське — і все це в моїй особистості, в походженні моїм, у моїх вичипах, у думці й у самому імені.

- Здоров будь, Богдане наш!
- Богом дапий!
- Від бога все маєш!
- Силу, і розум, і відвагу, і...
- А душа? У кого ще така душа, як у нашого гетьмана?
- А серце?
- За твоє серце велике, папе гетьмане!
- А благородство!
- Хай славиться твоє благородство, Богдане!
- Яка ще земля народжувала такого сина!
- Батьку ти паш!
- Ясповельможний!
- Як не ти, то й піхто вже!
- Пропадем без тебе!
- Живи сто літ!
- Вічно живи!
- Вічності батькові нашому дорогому!

- Руку твою дозволь поцілувати, гетьмане!
- До ніг припасти!
- Всі ми твої діти!
- Віват!
- Слава!

Тяжкий чад застїля гнітив тіло, вдавлював його в землю, знищував плоть, але дух возносився безмежно, нестримно до самого бога! Тож найліпше почувався я завжди по обіді й під знаком Орїона, схожого на простягнуту руку. Рука долі. Куди веда мене, на що вказувала?

Мотрона була тепер завжди зі мною, товаришувала мені в учтах і в урочистостях, охоче схилялася до величань і прославлянь, але вловлювала щоразу мить, щоб непомітно замінити мені повну чарку на ледь калиту, тихо просила:

- Не пий, гетьмане.
- Хіба то я п'ю? Горе моє п'є, клопоти мої і думи.
- Мені страшно.

— Не бійся, дитино моя. Бо й що таке життя? Життя — шаленство. І треба не лякатися його, а брати в руки. Поглянь, які руки в цих людей. Подивися на мої руки. Вони тяжкі, вироблені, неграбні, але нестомні і які ж умілі! Дай доторкнутися до твого личка! Бачиш, якою м'якою і ласкавою може стати ця рука? Бачиш? Ось де чудо найбільше! І в ньому теж шаленство життя і життєвості! Рука ця захистить тебе і сховає. Хочеш, сховаємося з тобою і нікого до себе не відпустимо?

- Де ж тепер можна сховатися?
- А де ти ховалася від мене?
- В Суботіві.
- Хоч би й там.

— Це могло статися тільки тому, що ти великодушний. Дріб'язковий чоловік ніколи б так не відступився свого. А ти пошанував мою честь. Однак чи ж багато на сім світі таких, як ти? Дрібні душі повсюди, які ж дрібні.

- А мої побратими? Мої лицарі?

— Не зазірала в їхні душі. Вони й самі в них не зазирають.

— Не мають ні часу, ні змоги. І хто ж їх осудить за це? Запурюватися розумом у неприступне — то пайбільша радість для людини, та це дано тільки схмнякам, пророкам і святим. А де вони в нашій землі?

- Ти повднав у собі всіх.

— Аби ж то! Навіть невблаганна бундючність вимушена платити данину природі. Дух пригнічується темними інстинктами, плоть безмежно далека від чистості, від цього біль і сором, од яких не порятуєшся нічим, окрім любові й утечі в самотність. Втечемо з тобою до Суботова, Мотронко?

- Далеко звідси. Сніги. Морози.

— Не знаю, що то — далеко. Ніколи не знав і не лякався віддалей. Все життя в мандрях, переїздах і блукавнях, аж дивуюся

досі, що вберіг свою душу, не стала вона блудливою — навпаки, вперто ствердила і піднялася, мов гірський кряж гранітний.

Чи ж мені було лякатися переїздів?

Ще вчора на тім боці Дніпра, а вже сьогодні на сім, вже стелються степи чигиринські, а там і Тисячнин, і гатки таємничі, всі в іней срібному, загадкові путі в долину й недолю.

Суботів...

Впізнав і не впізнав батьківське гніздо, гніздо Хмельницьких.

І дім наш просторий багатовіконний, і ворота дубові під дашком, і церква дерев'яна, і три криниці, і груші над ними, і оклики знайомі й пагорби, і степ, і річка — все те, що було, і водночас не те, бо вже хати підсуєдків мовби хтось відсунув набік, а мій кутір обріс валом, і стіна з колод дубових звверх валу, і три вежі дубові оборонні, а четверта мурована і така сама мурована вугласта біла дому, а вивазу, понід валом, широкий рів — замок Хмельницького.

Я хотів порівняти Суботів з своїми спогадами про нього і не впізнавав спогадів. Все було як колись, і все стало іншим, здійснилося навіть неназване, простий кутір став справжнім замком, кріпостю, неприступним втечищем!

— Хто ж се? — спитав я Мотрону. — Невже Захарко той не-
тямущий?

— Робив, як ти повелів йому, гетьмане. Тоді наглядав ще за ним Тиміш. Вежі муровані звелів поставити. Хотів, усі щоб такі, та не встиг до твого повернення.

Мов повернення. Куди й коли?

Бажання зостатися з Мотроною на самоті, схватився од усього світу вразило мене при погляді на новий мій Суботів, пронизало, як блискавиця, мов той небесний вогонь, що розколює камінь і перетворює людей на соляні стовпи.

Я полишив за порогом суботівського дому все: славу, велич, землю; я ввійшов у цей дім, як у райську обитель, я позбувся навіть свого незламного духу, скинув його з себе, мов астральну оболонку для світів великих і безкінечних, бо замкнений світ нашої самоті не визначав нічого, окрім речей найпростіших і не-
названих, окрім спогадів і ніжності.

Мотрона сама топидла печі дубовими дровами, як давно колись, і так само, як тоді, просила мене грати на кобзі й складати свої думи, і, як тоді, пролітала невидимо між нами темпа хвиля пристрасті, і вже пічого не знали ми, тільки ніжність і безсмертні падії. Ми будемо разом ось так завжди і вічно. Ми будемо разом навіть по смерті. Вознесені на небеса чи кинуті в пекла, ми будемо разом, інакше навіщо се життя і сей світ і навіщо вгадані люди?

Лиш пілька коротких зимових днів і безкіпечних почей самотини в Суботіві, а здаватися могло — цілі роки щастя! Давно вже я перестав бути гетьманом, служняно корився всім Мотроничним забаганкам, мовчав, коли вона мовчала, співав, коли хотіла, щоб

співав, посив дрова для печей і воду в криниці, я прагнув опрощення й очищення від усього несуттєвого, суєтного і тимчасового, я прагнув покірливості, бо ж не ми ведемо жінок, а вони нас, і не знаги, до добра чи до лиха,— усміхом, голосами, духом і теплом тіла. Настирлива плоть. Нищівна сила жіночої суті. Іноді тривожний неспокій все ж заволодівав мною, бо хоч які високі й міцні стіни пристрасті, все ж держава здіймається навіть над ними, та я вперто не хотів думати про державу, маючи біля себе цю молоду жінку, молоду свою долю й надію. Державу не охопиш ні думкою, ні уявою, вона вимагає від тебе жертв безкінечних і ніколи не вдовольняється і не дається до рук, а жінка була вся біля мене, лиш простягнути руку, обплутувала мене обіймами, голосом, оточувала духом своїм, мов бог хмарою, чарувала поглядом, усміхом, легким своїм тілом, якому я виспіював би в думці найвищу хвалу. Рукам, губам, очам, волоссям, бровам, віям, плечам, усьому тілу легкому й летючому хай буде добре завжди й повсюди, і хай буде воно благословенне в своїй щедрості, красі й щасті.

Любов — це таке саме шаленство, як і слава. Це мука ще тяжча, а шаленство ще смішніше. Ні, любов — це благословення життя.

Нестям охопив мене в ті суботівські ночі такий, що я не міг спати. Ходив, товкся до самого світу, як домовик, знімав пагар з свічок, підкладав дров у печі, поправляв укривало на Мотронці, яка спала завжди усміхнена, мабуть, бачила барвисті сні і в них красноплюдків з довгими сивими бородами і молодих лицарів на баских конях.

При світлі воскових свічок спляча схожа була на золотавий дух.

Врапці я тихо будив її, кладучи їй руки на лице, вона здригалася щоразу неспівомо, коли ж розкліплювала повіки і бачила мене, усміхалася так ласкаво, що я ладен був покласти до її ніг цілий світ.

Перехрещуючи руки, обіймала себе за голі плечі, затулялася від моїх тяжких, пожадливих очей. Нагота, прикрита тільки опущеними віями. Беззахисність. Крихкість. Дитинність. Нічого від жадібної самиці. Сором'язливість. Чистота й цнота. В її тілі сходило для мене сонце.

Шовкова дівчинка. Золота дівчинка.

Я думав: невже зпов доведеться покидати її, розлучатися з нею і йти в битви? Тривожачись, питає Мотропу: «Будеш тепер зі мною?» Вона відповідала самими очима, поглядом, усмішкою. «Завжди?» Вона відповідала вигипом уст. «І ми будемо вічні з тобою?» Темний крик бився в сірих очах: «Не знаю! Не знаю! Не знаю!» Крик, як мої почі безсонні й безкінечні, коли я втомлено блукав по дому, стояв на ганку, піднявши лице до неба, і зорі жахали мене своєю недосяжністю.

Перші радощі відлітали від мене й забирали з собою всю легкість духу і тіла, патомість наповзало на мене щось каламутне й гнітюче. Що се? Втома? Вичерпаність? Старощі? Всі стаємо смертними, коли вмовкає любов, і навіть тоді, коли вона втомлюється. З жахом пересвідчувався я, що неспромога мені нести далі тягар цієї самоті нашої і мовчання Мотрониного. Вона мовчала вперто, загадково, усміхнено, але крізь те мовчання вже вловлював я приховані її скарги, нехить її, невідповідність нашу. Як у притчі турецькій: коли на одну шальку терезів покласти двадцять окка¹, а на другу шістдесят, то шістдесят окка переглянуть. Я переважував Мотронку тяжкістю своєю, роками, має-статом, може, стражданнями і великим неспокоєм душі, і щодалі гостріше відчував свої старощі, свою самотину, від якої — тепер бачив се виразно — не міг порятувати мене і сам господь-бог. В такі хвили карався думкою, що так нерозважливо покинув Київ і замурувався, зашпунтувався отут у Суботові, в цьому гнізді родовому, в яке влетівши, можна вспокоїтися й навіки, а ж не хотів спокою!

В ті почі кликав я до себе Самійла, та він уперто не з'являвся, може вичікуючи розважливо, аж вазнаю я найвищих вознесінь духу і його зашепаду павперемін.

Порвав дух тіло і знову поверг. Безкінечне сходження вгору, коли щоразу все доводиться почипати спочатку. Викидав з пам'яті все, що знав і вмів, щоб мати цілковиту змогу втішитися своєю безномічністю перед лицем світу, перед землею, небом і зорями і почути слова гелія, ще й не сказані:

«Будь народам многим царь, что тебе то помогает, аще впугрь душа рыдает?»² Розум приносить найбільші муки. Тільки безумні завжди веселі. Розум — наш найвищий дар, пристрасті терзають нас і пригнічують, та ми охочіше відкидаємо розум, ніж пристрасті, і часто ненавидимо вже й не самий розум, а тих, у кому він виявляється найвиразніше.

Так я дочекався нарешті Самійла, коли вже не вірив, що він з'явиться, коли очистив душу від пристрастей, а пам'ять від спогадів, коли втома налягла на мене така, як при кінці світу, і я сидів, підперши спиною двері, на тій самій лаві, що багато років тому, приграючи на кобзі юній ще тоді Мотронці.

Самійло не знав ні перепон, ні перешкод, він легко проникав і крізь двері зачипені, й крізь найміцніші стіни, тож і зродився він переді мною, освітлюваний червоним жеврінням згасаючих дров дубових, які тихо догорали в грубці.

— Чолом, гетьмане, — стиха мовив він.

— Дяка, Самійле, що завітав. Розбив ти мою самотину і вельми доречно.

¹ Турецька міра ваги — 1282 г.

² Г. Сковорода.

— Прагнув же ти самотини, то вже я й не хотів заважати.

— Прагнув, а тепер не знаю, що з нею діяти.

— У тебе влада над людьми, а ти сховався від них. Не можеш без людей. Влада — страшна річ. Вона спроможна задушити чоловіка, коли переповнить його і не знайде виходу, як дощ із хмари. Відаю це по собі, бо маю владу над словами, і вони так само душать мене, коли не маю кому їх передати. Виходить, що найвища насолода для людини не в тім, щоб брати, а у віддаванні, у видалянні з себе всього, часто й з такими труднощами, а то й з муками навбираного.

— То втіш мене словами, Самійле.

— Від влади немає втіхи, окрім самої влади, Богдане.

— А хіба любов не вище?

— Тоді я спитаю тебе: а що таке любов? Хіба не влада однієї людини над другою? Коли ми були з тобою малими, нас учили, що порятунком од усього можна знайти у вірі, та навіть віру треба належно оздобити й прикрасити, щоб приваблювала серця. Отці езуїти відаля вельми гаразд, що нудьгою сердець не заввоюєш, мабуть тому вигадали пишне бароккове слово, бароккові храми, барокковий стиль мистецтва й усього життя, пружний, патетичний аж до істерії, грізний стиль сей, що так пасує до настрою нашого часу, який вірить більше шаблі, ніж поміркованості.

— Правду мовиш, Самійло. Всі виростаємо з свого часу, і не важить — простий ти козак, чи гетьман, або й король. Яка моя віра? В чім вона? Шабля — мій хрест, перемога — мій бог, а дума — моя молитва. Бо чи ж може бути свобода без війни? Поєднати свободу й мир — як можна? Хто підкаже? Нідерланд Гроцій проголосив думку про вічний мир. Та входить в мир поневоленням — кому охота? Я вже шкодую, що так нерозважливо покинув Київ.

— Ти поспішав до своєї любові, гетьмане.

— Може, й до любові, хоч зазнати міг її і в Києві. Не те мене гнало звідти до Чигирина, а тоді до Переяслава, а тоді знов до Чигирина, Самійле. Мабуть, шукав я в цих засніжених степах свою Україну, шукав будущину її і не міг знайти. Де ж та Україна? Де її шукати? Чи вона є насправді? Я послав торік з Черкас Лист у вічність, але досі не маю на нього відповіді. Стурбованість і розтривоженість моя не має меж. Тепер тяжко караюся, що не затримався у вічному городі нашому, не зібрав усіх, кого хотів би почувти, не оточив себе умами найбільшими свого народу, може починаючи аж від митрополита Іларіона і Кліма Смолятича, не послухав їхньої мови, їхньої думки. Чи, може, приклякати їх сюди, до нашої світлиці, Самійле, на всі мої безсонні ночі і на мою втому?

— А що скаже молода гетьманша?

— Вона спить. Вона спокійна. Поки живе її тіло, жінка не думає ні про душу, ні про розум. Та повернуся до початку своєї

оновіді. Як там сказано? Коли засинають втомлені любощами закохани. Я закоханий, отже не сплю. Дух мій перевищує не тільки все знане, а й мене самого. Та все ж хай підкріплять його великі сини землі моєї. Хай зберуться живі, мертві і ще не народжені, хай пролунають голоси збливка і здалека, з минулого й прийдешнього, хай промовлять усі великі й безіменні. Може, прийшов би до нас Нестор-літописець, і славетний Боян, і Митуса з ним, а тоді Туровський і Оріховський, Дрогобич і Рогатинець, Філалет і Кальнофойський, Копистенський і Книгичинський, Беринда і Косов, хай би дух Вишевського спустився з Афону і заклекотів гнівом на землі нашій, як то сказано в нього: «Внутрь души мрак и тьма, на языке же вся их премудрость». Хай почули б пащадки високовчене слово Петра Могили, а йому відповів би Інокентій Гізель.

— Чи не гадаеш, Богдане, що затісно для стількох умів у твоєму Суботові? — поспитав Самійло обережно.

— А де ж їх зібрати? Потрібні мені там, де я, а не деінде.

— Потрібно тобі, а чи потрібен ти їм? Може, для них і не ти, і не ми всі, а Київ найперше важить. Мисль твоя лине аж до митрополита Іларіона, агадай же, як звертався він до князя Володиміра: «Встани, о честная главо, от гроба своѣго, встани, отряси сон! Виждь же и град величеством сияющ, виждь церкви цвѣтущѣ, виждь христіанство растуще, виждь град иконами святых освещаем блистающеса и тминамом обухаем и хвалами и божественными пении святыми оглашаем,— и си вся виδες, возрадуйся и возвеселися!» Многі віки думка в нашій землі неминуче мала форми святості, а найбільше святинь мав у собі Київ. Тож коли б справді мала бути така дивна зустріч умів, про яку мовиш, то конче в Києві, в якому-небудь славному монастирі, серед святих отців, високих згадувань і ще вищих нагадувань.

— Тоді треба знайти монастир без блощидь і комарів,— засміявся я.

— Знаєш же, як написано в святих книгах, Богдане. Вогонь і град, голод і смерть — все це створено для відомщення. І зуби звірів, і скорпіони, і змії, і меч... Хіба б народилися ці уми в спокої й благодаті?

— О, відаю вельми, що їх зродило. Чую аж сюди, як ще й досі сваряться, відстоюючи свої думки, як тупотять погани, гримлять голосами, як киплять і клеочуть пристрастями. Гніви вже й не людські, а мовби небесні, як стихії, напруження мислі огроме. Може, мені не дорогі їхні істини, а тільки їхні пристрасті. Я хотів би уявити, які вони, які їхні лица, які голоси, у що водягнуті, як добиратимуться до Києва, як зустрінуть оди одного, чи приймуть мене до свого товариства і що скажуть мені.

— Не скажуть тобі вічого, гетьмане, бо надто заклопотані своїми запеклими суперечками. Ти ж маєш сам знайти в їхніх словах корисне й потрібне, бо ти — гетьман.

— Хотів би знайти слова про добро як найкращий вияв краси, про правду як всезагальне й корінне начало людського світобудування, про сердечну цноту, честь і благородство душі.

— Знайдеш, може, й се, хоч більше буде слів і пристрастей довкола віри, надто ж тої, що коли переслідується, то процвітає, коли утискується, то возростає, коли зневажається, то преуспіває, коли уязвляється, то побіждає, коли укоряється в нерозумінні — розуміє і стоїть несхитно. Хіба не про це «Апокрисис» Філалетів, «Палінодія» Копистенського, «Тератургіма» Кальнофойського, «Ексеґезіс» і «Патерикон» Косова, «Літос» і «Парафімія» яспі-преведібного отця нашого Петра Могили.

— Серцеломні уми. Поки був молодий, викликали захват їхні гострі слова і непогамовні серця. Але тепер я втомився.

— Не можеш втомлюватися, бо ти — гетьман, — пагадав Самійло.

— Коли згадую назвапі тобою книги, та й ще інші, то що ж бачу в них? Кожен ставить свою віру вище за інші, і всі закликають тільки до ненависті й війни. А про мир має думати полководець — самотній у цьому світі злоби, пенависті й ворожпечі. Навіть «Літос», ця паймудріша, може, з кнпг наших часів, бо ж наводяться там думки і отців та учителів церкви, і філософів, і хронікарів, і великих схоластів, навіть «Літос», кажу, написаний не для проголошення й утвердження спокійного думок своїх, а вет за вет¹ зраднику Саковичу, який переметнувся з православ'я в уніати, а тоді й у католики і написав «Перспективу», де пасміхався над православною вірою, над нашпми церквами, над пародом нашим. Це мовби ота жмеця перцю, послана Александром Македонським царю персів Дарію взаміл присланого ним мішка маку. Сакович, не маючи чоґо скавати, позбирав усілякі непотребства і наші лиха і повставляв у свою «Перспективу» злоречиву. Дописався аж до того, що й поклони наші в церквах став висміювати, мовляв, православні кланяються в церквах неучтиво й невежественно, голови па землю поклавши, зади, як гармати нарихтовані, повиставлявши вгору. То й що відповів йому отець превелебний Могила з своїми велемудрими помічниками? Відповіли вони Саковичу: ці пачинепі гармати виставляються православними на тебе і па подібних тобі людей. А на додачу обізвали Саковича безмозким наклепником, недоучем, дурнем, розстриґою, архісхизматиком, застарілим у злих днях фарисеем, каїпом, лицеміром, баламутом, кургузим софістом, балакарем, дудаком, рабом брюха, старим пирожпиком.

— Взяли собі за пастапову слова апостола Павла: «Мудрость світу сього єсть буйство перед бґгом». Хіба сам ти, Богдане, не живеш пристрастями? — поспитав Самійло. — Навіть мій дух не може очиститися від пристрастей, і то саме вопи неряпосять мене на своїх крилах шорау туди, де виникає пайпекучіша потреба.

¹ У відповідь, око за око.

Сакович у своїй «Перспективі» написав, що коли на Русі немає сильних панів, то вона неправу вірить. Неправу вірити — неправу й жити. Ось як виходить. То як же тут не сваритися?

— Саме тут Петро Могила відповів тому запроданцю спокійно й з гідністю, як і паляжало імені, що ним підписав свій «Літос», — Євсевій Пиміп, себто благочестивий або православний пастир. Петро відповів йому, що первісна церква християнська отримала своє начало не від панів, а від убогих рибалок. Як то сказано в псалмопівця: «Не надійтеся на князи, на сыны человеческие, в них же несть спасения». Та чи ж надовго стачило того спокою? Там, де йдеться про віру, не шукай розважливості, бо так чи інакше все кінчається кров'ю. Недарма ж сказано, що й саме хрещення буває трояке: водою, духом святим і кров'ю. Тож не збивав би я отців велемудрих, як ти радиш, в монастирі київським, і на князівській горі й не в замку воеводським, а знайшов би десь на Подолі шинок затишний, щоб подавала отцям горілку та меди довгошя, стегнаста мадонна українська.

— Хотів би показати, як занепає Київ і, забувши про своє наперед визначене покликання бути осередком духовності й свободи, став дбати хіба що про свободу винокурення? Поки Варшава танцює, Краків молиться, Львів закохується, Вільно полює, — Київ знай шинкує горілку, мовби справджуючи слова князя Володимира: «Веселіє Русі пити єсть». Шинкують міщани, козаки, магістрат, Лавра, монастирі Софійський, Михайлівський, Микільський. І ти ж, гетьмане, алякавшись того занепаду, втік звідси й осів у своєму Чигирині. А що Чигирин порівняно з Києвом? Тепер ще й захотів мудрі уми зібрати не в якомусь останньому втечищі думки й благочестя, а в мерзенному шинку, де гріх вирає з кожного закутка, а спокуси б'ють гопки з ранку до вечора на столах і під столами.

— Шинок — то життя, Самійле. Бруд і блиск, убогість і пишнота — все стікається туди, як сміх і сльози, скнарність і розгойданість душ. Чом би й не поглянути на все те умам відмисленим? Може, хоч на один вечір вгамувалися б їхні несамовиті душі, і від суперечок про тайність свхаристії та причастя перейшли б вони звільна до розмірковувань простих і болісних, обіймаючи розумом землю і небо, простого чоловіка й небожителя, хліб щоденний і покорм для птиць небесних.

— Хотів, аби забули все, чим горіли їхні серця, і переживували що-небудь з Фоми Аквіната? Про те ж таки небо: «Про нагороду для святих не говорить, щоб вона воздавалася на небесах матеріальних, але під небесами мається на увазі возвишеність (альтїтудо) благ духовних. Та все ж існує матеріальне місце, себто небо емпірейське для святих, не з потреби оного для блаженства їхнього, а з огляду сообразної пристойності і краси».

— Для горіння сердець я б приграв їм на кобзі та заспівав якусь свою пісню. Хоч би й отсю:

Ой біда, біда чайці-небозі,
Що вивела дітки при битій дорозі.
Кига! Кига! — злетівши вгору.
Прийшлось втопитись в Чорному морю!
Жито поспіло — приспіло діло,
Йдуть жемці жата, діток забирати.
Кига! Кига! — злетівши вгору.
Прийшлось втопитись в Чорному морю.
Ой діти, діти! Де вас подіти?
Чи мені втопитись? Чи з горя убитись?
Кига! Кига! — злетівши вгору.
Прийшлось втопитись в Чорному морю!
І кулик чайку взяв за чубайку.
Чайка кигиче: згниє ти, куличу!
Кига! Кига! — злетівши вгору.
Прийшлось втопитись в Чорному морю.
А бугай: бугу! — Гне чайку в дугу:
— Не кричи, чайко, бо буде тяжко.—
Кига! Кига! — злетівши вгору.
Прийшлось втопитись в Чорному морю.
Як не кричати, як не літати?
Дітки маленькі, а я їх мати!
Кига! Кига! — злетівши вгору.
Прийшлось втопитись в Чорному морю.

Отак, пане Самійле, і наша Україна. З одного боку король, з другого султан, а з третього — хіба що море Чорне.

— Король же тобі дружбу пропонує, чув я.

— Гей, брате Самійле! Знаємо ми з тобою грецьких богів, римських імператорів, всі сузір'я на небі й вітри в степах, та й усіх королів знаємо! Як сказав колись Курцій: квос віцеріс каве амінос тібі ессе кредас — бережись дружби переможених тобою. Війна буде! Знов війна і насильство?

— Ніяке насильство не послаблює істини, а тільки слугує її возвишенню.

— Душа втомлюється від насильства — народ і земля втомлюються. Дружби жду з боку четвертого, про який і згадати боюся. Жду і ніяк не діждуся, може, тому й стривожений такий.

— Саме й хотів я сказати тобі, що їде посол до тебе від московського царя, — мовив Самійло.

— І оце мовчав усю ніч!

— Не хотів перебивати твоєї мови, вельми цікавої й позитивної навіть для духа.

— За таку вість обійняти б тебе, як брата, Самійле!

— Хіба можна обійняти дух? — сказав він гірко і зник, а на дворі заіржали коні й запалали смолоскипи.

Прибули Виговський і син Тиміш з вістю, що їде до Чигирини посол царя московського Унковський з листами й дарунками.

Душа моя стрепенулася. Вість з Москви! Вість благая і добрая а чи зла?

Пан Іван за звичаєм своїм занудливо почав напихати мене всіляким дріб'язком, приберігаючи найголовніше насамкінець, та тут став йому на заваді мій Тимко, на язик неповадержпий.

— Гей, пане писарю,— гримнув він,— не дури голову гетьманові, а кажи діло! Посол московський береться до Чигирипа! Вже за Дніпром. У Переяславі. Стрічати треба, чи як, батьку гетьмане?

Я знав і не знав про посла, бо не міг же сказати, що дух Самійлів звідомляє мене про все, тож промовчав і поглянув на свого генерального писаря. Він знов почав про Поділля, й про шляхту, і про те, що сам канцлер Оссолінський обіцяє мені мир без битви і перемогу без небезпек, та тут наступив на нього Тиміш, відгортаючи своєю тяжкою рукою короткі руки писарські, дивуючись і обурюючись водночас упертості пана Івана, гукнув:

— Таж про пана посла мов, пане писарю! Чи не чуєш? Стрічати треба, чи як? Я й сам можу поїхати до Дніпра.

Все рідше завжди трохи нахабне. Це немнуче. Може, так і треба. Принаймні цього разу я вдячний був Тимкові, що порятував він мене від занудливості Виговського, перед якою навіть я часто був безрадий.

— Стрічати посла будеш перед Чигирином. Допроводить же його хай сам полковник переяславський. Я ж ще тиждень побуду в Суботіві.

— Не все ще сказав тобі, батьку,— мовив Тимко, хитро мружачись.— Не занудьгуєш тут, у Суботіві.

— Що там маєш?

— Цього вже пап писар не сказав би, мабуть, ніколи.

— Не дурій, Тимоше.

— Та що! Пані Раїна їде сюди разом з пані писаревою.

Я поглянув на Виговського. Той опустив очі.

— Покликав жону до себе.

— Ніхто не візьме тобі за але, пане Іване.

— Потоваришувала вона з пані Раїною.

— Ото й гаразд!

— Затоваришували вони й ще з кимось, батьку! — зареготав Тимко.— Зачарував їх той неомірок зегармістр! Привезуть його до тебе, гетьмане, щоб і ти втішився його мовами.

Я вже й забув про того зегармістра, тільки тепер згадав, та, згадавши, й злов забув, а мені нагадувано в спосіб настирливий і так невчасно.

Мотрона араділа, почувши про прибуття пані Раїни, а в мені та радість відбилася тяжкою образою. Хотів сказати їй: чому ж радієш? Тепер зможу обіймати тебе лиш поглядами. Кінчилася наша самотність благословенна.

Не сказав нічого, тільки погладив їй плече худеньке.

Хочеш зробити все для людей, жити з ними й серед них і щосили прагнеш самотності. Як це узгодити? І чи можна узгодити?

Я згадую і вгадую себе, розповідаючи і про найсокровенніше. Чи зазнав я повною мірою щастя, чи так і вмерти мав у сумнівах, непевності й пригпиченості? Ніхто ніколи не буває вільним до кінця. Але одні борються за свободу, інші тільки животіють у погнобленості, вдаючи вдоволення. Щастя й не в тім, щоб мати свободу, а в тім, щоб боротися за неї, і не так словом, як ділом. Часто я бував надто дратівливий і висловлювався поквапливо, не встигав очищати слова спокійною думкою. Частина свого життя я говорив, частину мовчав. За слова іноді доводилося каятися, а за мовчання — піколи. Може, тому вмів мовчати перед Мотронкою?

Пані Раїна була вся в чорному оксамиті, тільки дві пятки перлів на білій шиї, і уста затиснуті округло, мов перлипа, в подвійній пихатості — шляхетській і теці гетьманської. Пані Виговська, маленька біловолоса шляхтяпка, геть губилася поряд з пишною пані Раїною і, видати, цілком упокорилася її чарам, а обидві пані ще більше впокорилися чарам пезнаного мепі чоловіка, якого привезли з собою, подарованого мені королівськими комісарами разом з коштовними дзигарями зегармістра Ціпріана.

Тоді в Переяславі я не мав ні часу, ні охоти роздивлятися на цей дарунок і так і не збагнув: домірпий сей чоловік до кінця чи недомірок. Тепер приглянувся і вже не мав сумніву: таки ж карлик! Але що тулуб панові Ціпріану стримів над марними ніжками, як потужний стовбур, то й видавався мовби чоловіком звичайним. Чи не так воно й повсюди ведеться: скарлілі духом видаються для оточення часом чи й не великими, тільки завдяки тому, що здіймаються над малістю?

Пані привели зегармістра на гетьманську вечерю, не питаючи мене, і я мав ще подивуватися, бо за столом пан Ціпріан вже не видавався ні карликом, ні недомірком, вивищувався, як і всі, сидів на лавці, мов на постаменті, чорний і прекрасний, як диявол.

Він нічого не їв і не пив. Тимко спробував йому підливати в келих, пан Ціпріан мовби й посьорбував, але голова в нього була наче дерев'яна, не брало його ніяке зілля, і ніщо людське не доторкувалося до цього затигнутого в чорний оксамит чоловіка. Такий не розгубиться й на тім світі і мерщій стане продавати свічки, позбираних з покійників. Говорив не про дзигарі, й не про свою справу, і не про пань, що були в такім захваті від нього, а про гроші й тільки про гроші. Довго жив у Відні й робив якісь

важливі послуги дому Фуггерів. Хто такі Фуггери? Славетний банкірський дім, який фінансує всіх монархів Європи. Коли б султан турецький умів домовитися з Фуггерами, то завоював би Європу без жодного свого дикого воїна.

Голова дому тримав усе сімейство, як фараон євреїв у єгипетській неволі. Якось старший сип ішов вулицею Відня і побачив, що горить якийсь дім. Там десь у вогні кричала жінка. Віп кинувся на поміч, та не порятував жінки і згорів сам. Старий Фуггер зібрав увесь рід і сказав: «Віп згانیбив нашу фамілію. Може, це й ліпше, що загинув. Бо діло мало колись перейти в його руки, а тепер видно, що віп не розвинув би його, а запастивав. Кидатися у вогонь тільки тому, що там кричить жіпка? У вогонь і воду ви повинні кидатися тільки тоді, коли точно знатимете, що там є золото. Воно само порятує вас навіть у пеклі!»

Видати, в пана зегармістра душа була так само раховита, як і в тих його Фуггерів. Він захлинався словами, так ніби ось-ось мав подавитися і проковтнути разом з словами й свої жадібні червоні губи. Говорив латиною, засміченою дурними слівцями «десь», «якось», «щось», та однаково зачарував пані Раїну так, що вона не могла стримуватися і скрикувала щохвилини: «Ах, Фуггери! Ах! Ах! Ах!»

Забула свої босі ноги і голодране шляхетство. Та дарма. Я міг дозволити собі розкіш попервах не помічати пана зегармістра, але прямодушному Тимкові дико було терпіти поруч з собою таку мерту душу. Він одразу й вигадав кару для пана Ціпріана, домагаючись, щоб той конче навчився їздити верхи, коли вже потрапив до козаків, та ще й до самого гетьмана ясновельможного.

Зегармістрові відмовлятися не випадало, він слухняно залазив на коня, підтримуваний з двох боків пахолками, стремена йому підтягали під саме сідло, він безладно дригав коротенькими ніжками, хилився сюди й туди, а Тимко з реготом хльоскав коня, той зривався з місця учвал, і пан Ціпріан на повнім скаку валився на землю.

Падаючи, не скаржився на Тимка, не біг із звинуваченнями, піднімався, обтрушував спіг з одягу, чепурився, пускав очі під лоба, кривив уста в незабгненому усміхові, розводив руками: якось не втримався, десь не вийшло, щось завадило. А де ж воно оте «якось», «щось», «десь» у пашому жорстокому козацькому світі, де все вимагає відповіді несхибної, де правда ніколи не гнеться, а хіба що ламається разом з чоловіком.

Навіть Тимко вимушений був відступити від пана Ціпріана і ваявся за Мотронку. Намовив її скакати в степ верхи на конях, і вони летіли в сизу імлу без супроводу, без сторожі, аж я мав тривожитися і, може, й самому кинутися слідом за ними, однак стримувався. «Вернеться,— думав спокійно про Мотрону.— Вернеться — і тільки до мене».

Сказав тільки Тимкові, щоб брав з собою сотню, бо може напоткнутися на орду або якийсь чамбул заблуканий.

— Мене орда спас! — безжурно відповів Тимко.

Але за два дні Мотрона не захотіла більше їхати в степ і поскаржилася мені, що Тимко змушував її до давньої, ще дитячої їхньої забавки з ворітьми. Під'їхавши на коні під ворота, вхопитися за верхню болону руками і так зависнути, а коня тим часом джури проведуть назад у двір і поженуть крізь ворота, так щоб вона скочила в сідло, коли кінь опиниться під нею. Мотрона призналася, що примушував її до цього Тимко ще в Чигирині, коли приїхав торік з-під Львова, тепер апов узявся за своє вже тут, в Чигирині, пані Раїна спробувала йому вимовляти, то він розреготався:

— Може, ви, пані Раїно, хочете зі мною побавитися?

Так і зродилася поголоска, ніби Тимко був безедний до пані Раїни.

Я мав би нагримати на сина, та щось мені заважало, мовби неспівність чи сором. Сказав тільки Тимкові:

— Ти вже вчив би того зегармістра свого.

— Навчу! — зухвало скинув головою Тимко. — Вже я його навчу, — ноги кроковкою! Дибун пікчемний, душа дерев'яна!

Міг я тільки позадрити такій силі ненависті. Гетьман не може давати волю своїм почуттям. З найзадеклішим ворогом вимушений обійматися, коли того вимагає держава. Так було в мене в паном Киселем, що переслідував мене упродовж життя всього, невідчепний, як чорна тінь. Тому якийсь зегармістр мав видаватися вже й не зловісним, а хіба що смішним, а то й жалю гідним. Коли б же відав я, що чоловік цей спричиниться до найбільшого нещастя в моїм житті!

Увага моя роздвоювалася між справами гетьманськими, якими задавлював мене Виговський, і Мотронкою, тож на зегармістра, властиво, не лишалося ні часу, ні сили, та цього чоловіка наділено властивістю пхатися в очі щокроку, і вже починав я розуміти дратівливість свого сина.

Пап Ціпріан нагадував павука. Облутає будь-яку муху. Хоч як вона борсається, дзижчить, і просить, і плаче, він собі знай плете й плете павутину, мотає нестомно, вперто, з катівською байдужістю, не зупиняється, не перепочине, не знає втоми, чужий співчутливості, безтравожний, часом і безінтересовний, бо й не голодний, і лишить муху в павутині, так і не доторкнувшись до неї, забуде геть, хай висохне па порох, але так треба, бо для цього він пущений на світ і має сповнити своє призначення.

Я не знав, чи він їсть, чи спить коли-небудь, чи справляє людські природні потреби. Міг зустріти його о будь-якій порі. Типявся по дому й по двору, як і я в моїм безсонні, стежив за зорями, укладав гороскопи, перечитував календарі і знай мовив про Фуггерів. Коли б був нашої віри, то замінити міг би своєю нестомністю, певно, й самого Виговського. Та па письмі знався не вельми, паща ж мова в його устах була й геть скалічена, тому, як вже казав, послуговувався латиною, теж не вельми добірою.

— Пан гетьман теж якось не спить? — стрічав він мене своїм дивним белькотом.— Розумію, розумію. Клопоти державні, а в мене десь небесні. Доля й недоля людини, смерть і життя знаються залежно від бігу вірок. В вірках записано, врешті, все. Добрі й злі часи, сприятлива пора на те й на се, десь на сівбу й прищепи, а десь на пускання крові виборне, добрий час на ліки через конфакти, добрий час на ліки через трунок. Врешті, Сатурн і Марс так посилюлися нині, що ледь завдяки Юпітеру їхня злість може бути стримана. Чи ж я сподівався опинитися в гнізді самого Юпітера якось? Пан гетьман цікавився календарями польськими? Вони навіть ліпші за європейські. Десь маю вже календарі Адама Рузги, Матеуша Орлінського, Дам'яна Павцького, Себастьяна Стривевича і Миколая Журавського, астролога самого його королівської моцї Яна Казимира. Чи чув коли-небудь пан гетьман, як висміювано професора астрономії академії замойської Стапіслава Невеського? Казано десь так: «Не вгадає пан Невеський, що сподіє пан небеський!» Якось смішно, правда? Маю презент для ясвовельможного пана гетьмана. Календар краківський настінний Миколая з Шадка. З гравюрами. Друк десь дивовижний. Смак і вишуканість.

І дивився на мене лагідними очима безумного ангела, аж мені ставало страшно. Я мурмотів щось нерозбірливе і не вельми гречно повертався спиною до зегармістра, та це його не ображало й не бентежило.

— Ну, так,— мовив він навадогін,— десь воно все так якось. Зрештою...

Від цього чоловіка віяло якимсь мовби пеземним холодом. Він міг жахати так само, як байдужі зорі в нічному небі. Чужий усім і всьому, не знати де народжений, вічний вигнанець, вічний туляч. Навіть коли б зберіг мову рідну, то не стала б вона йому домом рідним, а тільки непевним прихистком, тож і мову він свою втратив найперше, перейшовши на нерозбірливу латину.

Може, цей зегармістр одип з підступів Адама Киселя?

Я майже втікав з Суботова.

В Чигирин в'їздив увечері, щоб не робити великого гуку, та однаково стрічали мене старе й мале, дітлашня бігла поперед гетьманського походу з пустощами й сміхом, козацтво кричало вівати, бабусі, закутані в товсті хустки, яклонялися й хрестили мене, Мотронку, Тимка, а вже перед самим моїм двором одна старенька простягнула мені червопобоке гранчасте яблуко, і я передав його Мотроні, мов той старогрецький пастух своїй богині краси. Мотропа засміялася, тримаючи яблуко перед обличчям, в'їхала в двір, її кінь спіткнувся, і яблуко випало їй з рук. Так і запам'яталося назавжди й залишилося в згадці: Чигирин, мовби зітканий з сизого диму й снігів, покошлані димі, і сніги до самих стріх, і тепле світло з маленьких віконечок, і червонобоке яблуко в снігу перед ганком, що випало з рук Мотрончаних.

Може, то був злий знак? Та я не вчитувався в знаки.

Ждав, що привезе мені посол московський, дворянин царський Унковський Григорій, якого від Переяслава проводжав аж під Чигирин Філон Джелалій з козаками.

За версту від Чигирин в чистім полі зустріли Унковського Тиміш з Чарнотою, з Виговським і Тетерею, що був мовби другим писарем у папа Йвана, осавулом Демком, війтом Павловичем, сотниками і отаманами, заквартирували посла з його людьми в домі чигиринського отамана Лавріна Капусти, привезено одразу туди м'яса різного, хліба й сиру, вина всякого — мальвазії, угорського, двійного і простого пива, меду, а що б знадобилося кому з пиття чи пряного зілля, то я сказав посилати на мій двір і там все видавати.

Другого дня Виговський з Тетерею, з осавулом Демком, з війтом і отаманом привезли послу мої запросини, послав я під нього і своїх коней найліпших. Піддячий Коалов, який прибув у посольстві, напереді віз царську грамоту, за ним їхав Унковський, а Виговський з старшинами супроводжували їх для більшої шаноби пішо аж до ганку мого дому. Там Виговський просив послів увійти до світлиці, де біля дверей зустрів уже їх я сам з обома синами, генеральними старшинами й полковниками.

Унковський був чоловік у силі віку мовби й моєго, лице мав одкрите, очі розумні й уважні, в дебелій шубі, покритій парчею в зелених травах, та ще у височенній шапці соболіній видавався вищим за всіх нас, але не пригнічував собою, а вівся лагідно й тихо. Сподобався вельми мені сей чоловік, і, мабуть, я так само йому сподобався, бо ще не раз і не двічі правитиме він до мене посольство, беручи з собою й сина свого, чимось ніби схожого на Тимоша, — так дивно повднюються люди на сім світі.

Виступивши на середину світлиці, Унковський передав мені царську грамоту з червоною печаттю. По ліву руку від мене стояли сини Тиміш і Юрко, Чарнота й Виговський, старшини й полковники. Я прийняв грамоту, до печаті приложився й поцілував, тоді дав поцілувати Чарноті.

Після того посол сказав мені і війську царське милостиве слово, себто спитав про здоров'я моє, полковників і всього Війська Запорозького православної християнської віри. За те царське милостиве слово всі ми кланялися, і я так само спитав од себе, від старшини й од усього війська про здоров'я царське. По тім посол подав царські дарунки: мені три сороки соболів, один сорок за сто рублів і два по п'ятдесят, гетьманші дві пари кращих соболів по тридцять рублів, синам і ближнім людям, старшинам і полковникам по парі соболів ціною по десять рублів — усього тридцять пар.

Порадівши царській ласці, я мовив, що тепер буду веселитися й частувати послів. Унковський сказав коротку промову, посилаючись на царську грамоту. Я розпечатав її і став читати, як стояв, але не вголос, а потику про себе. Цар вимовлявся у військовій помочі Війську Запорозькому, посилаючись на те, що має

вічне докінчання з Польщею, себто вічний мир, але сподівався, що його в часом оберуть польським королем, і тоді обіцяв всіляке покровительство. Не царські то були слова, а боярські. Бідний, бідний царішко, як скаже про нього вогнепальний протопоп згодом, та й я сказав би те саме, однак мав погамувати своє козацьке серце, зціпити зуби й набратися терплячості, бо для діл великих і вічних її треба найбільше.

Прочитавши грамоту царську, я поцілував печать і передав Виговському, той теж поцілував і дав поцілувати Тимошу, після чого сховав у своїх писарських шкатулах.

Я подякував за царську ласку і запросив послів до обіду. Всадовив Унковського й Козлова на лавці біля себе, старшніи розташувалися навпроти, я випив першу чарку за здоров'я царя і його родини і велів стріляти з гармат на государево здоров'я. Як вдарила гармата, я став за столом, шапку здійняв і мовив: «Дай, господи, щоб здоров був государ і великий князь Олексій Михайлович всеї Русі». Тоді звелів стріляти з усіх гармат, пригощав послів трунками нашими і наїдками, не забуваючи приправляти все те й словами, часом і докірливими. Сказав, що ждемо помочі від царя православного вже он скільки, та не діждалися й досі, тож дістали підмогу в битві за віру від бусурманів. Казав ще: педалекій той час, коли й бусурманські, і рівних вір держави перейдуть під східного царя,— не знаю тільки, чи судилося мені до того дожити. Казав, що виправлю ще й своє посольство до царя і знов проситимуся в оборону, бо перше язики людські назад обернуться і з потилиці виростатимуть, ніж шляхта над нами буде знов панувати.

Унковський відповів ухильно й обережно, та я й не гнівався на нього, бо сказано ж: посел що осел — везе те, що на нього накладуть.

Проводжали Унковського у великій пишноті й шані. Я дарував йому і піддячому Козлову по коневі й луку з сагайдаком, просив відвезти цареві срібний золочений колчер¹, та посол відмовився, бо без царського указу не смів брати. Грошима дано в дорогу Унковському сто ефімків, з них московськими грошима тридцять рублів, піддячому Козлову п'ядесят і людям їхнім по тридцять ефімків. До дніпровського перевозу проїхали з послами Тиміш і Чарнота, полковники, осавули, писарі, сотники і отамани з гетьманською хоругвою, з литаврами й трубами.

З Унковським же спорядив я і своє посольство до царя, поставивши на чолі Федора Вешняка, давнього мого товариша, полковника чигиринського. Посилав у дарунок цареві копя, лук турецький дорогий і сідло оздобне, в своєму листі до нього закликав совокупити сили, писав: «А за таким совокупленнем усього православ'я надія на бога, що всякий неприятель па голову погине».

¹ Книжкал.

Далі зоставався сам проти цілого світу. Праведник не спасеться, коли не прийме ложних клевет і напастей. Відміряно мені повною мірою і клевет, і напастей, все мав умістити в своєму натруженому серці, бо ж був гетьман, був Богдан. Шкода говорити!

Чим живуть держави? Війшою, торгівлею, законами? Та у війнах — поразки, в торгівлі — суперництво і обман, в законах — насильство і безглуздя. Коли здрібнюється мета й призначення держави, дрібніють і душі людські. Для величі державі потрібне утвердження свободи і високої гідності людської. Нам не хотіли давати свободи і не признавали гідності, тож треба було брати їх силою. Народ ніколи не хоче війни. Він хоче свободи, своєї правди і свого розуму. Іноді жде цього віки цілі, та так і не діждеться.

Я вже перестав ждати, коли дадуть. Знав: треба брати самому. Скінчилося прислужництво. Не будемо більше попихачами і в самого господа-бога! Війна — то й війна.

Ішла весна, а народ мав братися не до плуга, а за шаблі й мушкети.

Вісті напливали звідусюди такі — коня б з ніг збили, а я тримався. Сейм визначив у поміч Вишневецькому двох регіментарів — каштеляна бельського Анджея Фірлея і каштеляна камінецького Станіслава Лянцкоронського — не для захисту вітчизни, а для повернення втрачених українських земель, що спливали колісь для шляхти молоком і медом.

В костьолах ксьондан у своїх казаннях вперто повторювали слово «схід», бо ж і рай був на сході, і Христа ровіп'ято було обличчям на захід, отож, молячись йому, ми повинні дивитися на схід. З уст в уста передавалися вісті про знамення, які віщували близьку й певідкладну війну з козацтвом. У Барі в ясний день виїшла з костюлу шродесія мертвяків, загорнених у білі савани, а криками: «Відомсти, боже наш, кров нашу!» В Дубні три хрести, які перед тим стояли повернені на схід до козаків, без порушення фундаменту повернулися на захід, себто відвернулися від козаків. В Сокалі монах, молячись іконі божої матері, почув, що вона сама благає бога за Річ Посполиту і обіцяє звитьгу. Навіть у Криму були небесні знамення, які ханські мунеджим¹ тлумачили як передвіщення перемоги панів над козаками й над ордою: мовляв, водночас на небі з'явилось два місяці — один повний, другий молодий, і повний насунувся на молодика і знищив його, так католяки знищать ісламський півмісяць разом з його воїнством.

Богун і Нечай на подільським узграниччі насяду стримували роашаліле панство. Нечай, відповідаючи на похвалки Лянцкоронського бути небавом у Брацлаві, писав насмішувато: «Прошу до Брацлава, до дому мого на добрий мед, на куфу-другу вина.

¹ Астрологи.

Маю на той бенкет і кілька штук армати, і пороху кілька бочок,— будемо собі стріляти на здоров'я».

На Волині пани оружно верталися в свої маєтки, «робили порядки», чинили слідство, хто був причиною підданства козакам, саджали людей на палі, знов напускали на землю нашу демонів хижості й руйнування, розпалювали вогонь невгасимий.

Довго йшла степами й снігами до мене вість про смерть Тугай-бея в бідних улусах ногайських, Виговський виклав її мені вже тоді, як я дав одпуск Унковському, так наче хотів уже добити мене, аж я не стерпів і гостро виказав йому за його крутість.

— Чому не сказав одразу, як отримав сю тяжку вість?

— Не хотів порушувати твоєї самотини, гетьмане, і твого щастя.

— Ще не знати, де воно, те щастя. Як то сказано: оженився на чотирь вітри, а на п'ятий шум. Іде гук по землі, а гетьман глухий, не чує.

— Та й вість така тяжка, думав, як полегшити.

— Що довше відкладаєш такі вісті, то вони тяжчають. Казав не раз і не двічі, щоб оповіщав мене вчасно про все.

— Намагаюся відповідно вкладати справи, щоб не завдавати тобі зайвого клопоту, гетьмане.

— І не помічаєш, як можеш зганьбити найсвятішу справу, доводячи її до безглуздя тільки тому, що невчасно про неї мовиш або дбаєш? По товкій кризі ходиш, пане Йване! Не потерплю твоїх іграшок! Чи гадаєш протистати дотай Хмельницькому, як то Лівій Друз колись протистав Гаю Гракху, а Фемістокл — Алквіаду? Викинь в голови історію і озирнися довкола. У нас жолуді ростуть замість лілій і ненависть розквітає, як папороть в ніч на Івана Купала. Зметений будеш тою ненавистю.

— Відаю вельми гарзд,— тихо сказав Виговський,— що ти, гетьмане, в гніві своєму несамопитий, у справедливості нестримний, але в милості безмежний.

— Не я — народ мій,— втихомирюючись, відмовив я своєму писареві, що так уміло завжди міг погамувати мою нестримну душу.

Тоді Виговський, мовби й не мовлено нічого перед тим, спокійно повідомив, що король Ян Казимир просить у папи диспенсу, себто дозволу зашлюбити вдову по брату своєму Владиславу.

— Хоч у цьому схожий король на мене,— засміявся я.— Мені довелося просити дозволу в патріарха, королеві — в папи. Обидва беремо адів, та на тім і кінець нашій спільності. Вибрав я з двох королевичів менш злого, а він виявився п'який. А п'які ще гірші, ніж алі. Крутитиме ним шляхта ще дужче, ніж покійним Владиславом. Та вже й крутить. Далі вважають мене козачком мізерпюткою кондиції, а народ наш — зграєю грабіжників і бандитів. Далі й слухати не хочуть про наші умови і наші кордони

і никають уздовж пих, як голодні вовки. Далі не можуть змиритися з думкою, що в кожного народу своя земля, як своя мова і свій розум. І людина кожна має свої межі, які, відділяючи її від інших людей, дають їй цілість і сутність. То чом же народ не може мати своїх кордонів і не тільки мати, а й захищати їх? Я хотів миру справжнього, а король, виходить,— лиш для готування нової війни. Я прошу помочі в хана од зажерливого панства, а канцлери у Варшаві мовлять, що Хмельницький кличе хана до товариства в грабуванні. Кому ж грабування, а кому війна за свободу!

— Може, з божою поміччю, уникнемо якое війни цього разу,— обережно вставив Виговський.

— А як ти її уникнеш? Сам Кисіль, заграючи всіляко зі мною і схилиючи до переговорів та до замирення, пише водпочас канцлеру Оссолінському: «Страшну і тяжку війну маємо, на котру треба підняти останні сили Речі Посполитої». Ти й не читав сього, пане писарю, а я читав. Споряджай універсал до народу, бо не сидіти ж нам, поки нас прийдуть нищити пани вишневецькі й ковеціпольські! Напиши: «Обсилаємо зараз вас цим нашим універсалом, через який оголошуємо наше пильне бажання, щоб ваша милість, брати наші, вислухавши його, одразу ж, анітрохи не відкладаючи й залишивши всі теперішні справи господарські, прибували в добрим воєнним ристунком (на кожного по два фунти пороху й сухарів удостатку) до нас на військове з'єднання до Маслового Ставу, щоб разом із нами стати проти головних своїх боргові, не допустити розору нашої вітчизни, прогнати їхні глухогаспидські зграї, що не хочуть слухати закону божого і бажують людської різанини, не допустити спустошення нашої країни, віднайти загинулу драхму наших вольностей, наповнивши від того набутку веселощами наші серця. А коли ваша милість, брати наші, злегковажите сю пропозицію і наше бажання і через теперішні клопоти не захочете прибути до нас в обоз, то знайте, що коли переможуть нас, то переможуть вороги наші й вас і ваша праця господарська піде на користь їм. Ви ж муситимете в голоді й ущемленні з пошкодженою своєю православною совістю, угрузувши в схизматичній погибельній твані, загинути гіркою невільницькою нещасною смертю і отак безчесно вселитесь у вічність. Цього вам не бажаємо, але хочемо щиро бачити вас біля себе, радісних і зібраних у військо, щоб разом із вами мужньо й безбоязно стати проти своїх вищезгаданих ворогів за віру й вітчизну. Лучче за цілість вітчизни на плацу військовим полягти, ніжелі в домах своїх, яко невістухам, побієнним бути...»

Хай цей універсал підніме й тих, хто ще лишався в лоні заблудів.

— В тебе вірять, як у бога, гетьмане,— поглянув на мене пан Іван закоханими очима.— До козацького війська переходить багато шляхти, навіть папни перебігають.

Я засміявся на ту мову:

— Коли й панни вірять, то слід лякатися спокус. А чим від них порятуєшся? Молитвою? Коли ж не чутво її за мушкетним громом та козацьким гуком!

До кого я говорив? Був Виговський чи й не було? Нечутво а'являвся, безшелесно зникав. Такого б класти під ліжку як за-сіб од безсоння. Коли я починав говорити, він уже був тут, су-цільна увага, суцільний слух, вірність і відданість. Коли ж я вмовкав, переді мною знов була порожняча — чоловік, народжу-ваний моїми словами, чоловік для моїх слів, для відведення душі, як Демко для сповнення велінь щоденних або Іванець для виливан-ня гніву.

Вірний, як пес, присутній і неіснуючий, як дух. Він щезає, щоб виникнути з небуття несподівано і непростежувано, і що-разу я знаю, що коли мовчу сам, то викладе він переді мною якусь вість, і вість та неодмінно буде неприємна, може тяжка і бо-лісна.

А яких ще вістей можна очікувати на вершинах влади? То тільки батько родини найперше дбає про хліб щоденний — бо це і найпростіше, найприступніше для простого ума, і найконечні-ше, — і в новорічний вечір сідає на покуті за густим снопом пше-ниці й питає в дітей своїх: «Діти, бачите мене?» — «Не бачимо, тату!» — відповідають діти. «Ну, ото щоб і на той рік не бачи-ли». А чи ж досить цього тобі, коли став батьком народу цілого? Не хлібом, а душею возвисилася людина над світом. Добро, исти-на, справедливість — ось чого ждуть од тебе найперше, коли ж пемає свободи, тоді забувають про все на світі, а прагнуть тільки її, і будь-якою ціною.

Може, і я сам утік на самий край своєї землі, щоб уберегти власну свободу від чужих завіхань ворожих, тому тепер так рев-ниво ставився до всіх, хто хотів прорватися до мого сховку.

Вмер київський воевода Типшкевич, і того ж дня король оддав воеводство Адаму Киселю, знов спровадивши його на чолі комі-сарів на переговори до мене. Однак до Києва ні пана Киселя, ні комісарів козаци не впустили, натомість Іванець Брюховецький, який вибирав місце для весняного попасу козацького війська, при-провадив до Чигирина давніх моїх знайомих: пана Смяровського і отця Петронія.

Іванець за своїм увичаєнням, мабуть, вибріхувався перед комісарами про свої впливи на гетьмана, та що ближче під'їздив до Чигирина, то менше згадував про ті свої впливи, аж па пів-дорозі між Черкасами й Чигирином воставив Смяровського й Пет-ронія і поскакав наперед, щоб якось залагодити справу, в яку вплутався так необачливо.

Виговський не став гратися в вогнем і скавав мені про Іванця одразу. Я покликав його до себе.

— Де ти їх узяв?

— Під Києвом. У маєтку пана Киселя своїм полком стоять.

— Чом же не прибув пан Адам?

— Не наважується так далеко вглиблюватися в козацьку землю. Король йому, окрім возводства Київського, дав ще староство Черкаське, то він скаржився, що не може досягнути до королівського дарунка через козаків. Передав цей дар братові своєму Миколаю.

— Ти ж привів аж сюди Смяровського й того отця Гошанського?

— Привів, гетьмане.

— Хто вів?

— Смяровський похвалявся, що має лист до тебе від самого короля. Вельми важливий лист.

— Читав того листа?

— Хто?

— Та хоч би ти!

— Як же міг його читати, коли він тобі у власні руки, гетьмане!

— То й гаразд. Іди собі й сиди, поки живий та теплий.

— А посли ж як?

— Сказано: сиди й мовчи!

Іванець не став спокушати долі, а я не розпалювався далі, бо відчував, що тут не все гаразд. Прогнав Брюховецького з-перед очей, а Виговському сказав, щоб Смяровського й ігумена Киселевого ніхто не стрічав і не приймав, хай добираються як знають.

Смяровського прийнято вороже, як плебея. Коней йому забрано, людей побито, побили б і його самого, та порятував Виговський, який прилаштував комісара в якомусь козацькому домі й намовив мене, щоб я прийняв його, бо ж має королівський лист. Отець Петроній рвався щось передати на словах од пана Киселя, та я затявся: досить з мене й королівського листа, а ігумена Киселевого, коли хоче, хай слухає сам писар.

Не міг спокійно бачити й Смяровського. Сприкрився він мені вже під Замостям, де похвалявся проткнути шаблею Кривоноса. Щось зловісне було в кістлявій постаті і в рудому вусі розтріпаному королівському секретаря, зловісне й ляховісне, прибував щоразу як посланець смерті, і після кожної його появи в моєму таборі смерть виривала найвірніших моїх побратимів. Після Замостя — Кривоніс, після Переяслава — Тугай-бей. По чю душу прибув тепер цей посланець некла?

— То що, — спитав я, коли Виговський поставив переді мною королівського послапця, — чим станеш креденсувати в наших ушах цього разу, пане Смяровський? Знов домагатимешся, аби пустив я панів в Україну? Хіба не чув моєї мови в Переяславі? Самі можемо пити свою горілку із золотих чаш. Чи, може, наші жінки мали б учитися поцілупків у ваших пань? Чи квіти наші не могли розцвітати без шляхетських поглядів і поглядів? Чи птахи не знали, як летіти у вирій, і ждали, поки їм покажуть королівські старости? Шкода говорити!

Смяровський трусив вусом, трусив шаблею, рався до мови, але я повернувся до нього плечима, пішов у другий кінець світлиці, сів на лавку просто, не вкриту килимом, тільки тоді глянув на нього:

— То в чим прибув?

— Зневага королівського комісара! — звискнув Смяровський.

— Не грай словами, пане вельможний! Зневага, зневага! Ти зневажив народ увесь паш, перекплювшись до римської віри, а ми ж тобі не тикаємо в вічі. Оскаржував Кривоноса, що його хлопці майна твого в Полопному на много тисяч доскочили, а як ти його надбав, те майно,— ми ж не допитуємося. В Переяславі чув ти нашу незгоду на панське повернення в Україну, а сам уперто ухаєшся в козацьку землю, зневажаючи і наше слово, і нашу волю. Чом же ще й пащекуєш тепер?

— Маю лист його королівської мосці Яна Казимира і вимагаю належної шаноби до нього! — червоніючи лицем і шксю, гукнув Смяровський.

— Маш, то давай.

У комісара трусилися руки, поки він видобував з-за вильоту свого кунтуша згорнутий у рурку, попечатаний королівськими печатами лист. Я ж не став розглядати те послання, кинув його через стіл Виговському, так що лист упав на землю. Пан Іван притьмом кинувся його підбирати, поліз аж під стіл, Смяровський ошаліло зиркав то на мене, то на писаря генерального, мабуть ждав, що або ж стеля впаде на наші голови, або підлога під нами западеться за таку зневагу до королівського послання, однак нічого не сталося, пан писар виліз із-під столу, обтрусився, розправив свої вусики, глянув на мене білими безвиразними очима, питаючи без слів, що має робити далі.

— Читай,— сказав я,— читай, а ми послухаємо. Хай пан Смяровський теж послухає. Виявимо йому таку ласку.

Король приставав чи не на всі пункти, виставлені мною ще під Замостям, а згодом у Переяславі, згоджувався побільшити козацький реєстр, розширити козацькі кордони, не заперечував, аби спорядження реєстру відбувалося не близько до волості, а якнайглибше в козацькій землі коло Крилова або Чягарина, писав не тільки про заховання прав і свобод, але й про «помноження оадоб шаповного народу руського (цнего народу руськего),— вперше титулуючи так високо народ мій. Для мене Ян Казимир прислав привілей на Медведівку й Жаботин з великими грунтами, посилав ласки й привілеї для моїх полковників, аж мені стало смішно на цю щедрість монаршу, бо поки володіли неправедно ясновельможні нашою землею, то роздавали її не козакам, а тільки магнатам та шляхті, тепер же хочуть купити нас тим, що самі втратили навкі. Нашим салом та й по наших губах!

— Не так там написано! — посміявся я на ті ласки.— Мав би король ясновельможний віддати мені на вічне володіння все урочище між верхів'ями Інгулу й Інгульця, починаючи від моєї пасіки

суботівської через Інгулець і Чорний ліс до устя річки Березка й до Байраків і з другого боку до устя річки Кам'янки в Інгулець.

Смяровський не міг збагнути, чи я жартую, чи справді невдоволений даним мені королівським привілеєм і хотів би ще більшого. Зате мому генеральному писареві засвітилося в голові, і він схилився над королівським листом, мабуть згадавши, як викуплений був мною за шкапу в татарській неволі саме в тому урочищі коло Княжих Байраків.

— Ще не збагнув, пане Смяровський? — подивувався я. — Мовлю про місця, які б панове шляхта мали запам'ятати навіки. Жовті Води! Там усе почалося, то його величність король і мав би дарувати ту землю мені, бо й так вона нікому іншому не може тепер належати. Там усе почалося, а кіпця не буде. Згоди не може бути. Удариться стіпа о стіпу — одна впаде, друга встане.

Не вмів я стримувати свого гніву. Смяровський був для мене мовби останньою зловісною шляхетською скверпою, яку я конче мав одригнути. Виговський розтулив був рот, може, хотів дати благу пораду якусь, — я махнув з нехиттю: на погибель!

Смяровський мав піти ні з чим, сидіти в Чигирині й ждати певдї-чого.

Вночі відбулася в мене секретна рада з старшиною. Я сказав Чарпоті перевезти армату з-за Дніпра — з Переяслава до Мошен, до передової орди Карач-мураи, що кочувала під Чорним лісом, послав гінців попередити, аби була готова до походу за два тижні до зелених свят. Тим часом буджацькі татари готові були йти за Дністер, хан теж мусив тепер ставитися щоразу на мій поклик, бо мав таке веління з Стамбула від самого султана.

Так весна мала стати для нас знов війною. Чи ж кожна нова веспа нестиме й пову війну — і допоки? Смуток влади. Дивна річ: що більше я мав влади, то менше міг зробити. Робилося ніби більше й пожиточніше по всій землі нашій, та вже не мною, а полковниками, сотниками, простим козацтвом і ще хтозна й ким, а мені все втікало з рук, події насувалися на мене зловороже й загрозливо, моя особистість мовби розтікалася, ставала зникомою, лишалося мені саме тільки ім'я моє гетьманське, а в руках — нічого. Колись у Суботіві на пасіці почувався набагато твердіше й певніше. Може, тому після Переяслава спробував усамітнитися з Мотроною в старому гнізді своєму, але й Мотрона не дала заспокоєння, самотини не вишло, мені в серце билася тривога за народ і землю, а над Мотронкою стояла невідступно папі Раїна, хоч і невидима й неприсутня, але завжди суцзя, задверна. А ті, що за дверима, лихіші за тих, що сидять з тобою за столом.

Я не спав у Суботіві, не міг спати й у Чигирині. Ходив по двору, прислухався до темного весняного неба, що озивалося то журавлиними стогонами, то гелготінням диких гусей, то мовчанням, зачасним і загрозливим. В степу все з неба і від неба. Земля людюві вічний друг, а небо — вічна загроза й лихо. Тому думка б'ється в небо, щоб захиститися. Коли людина відірветься дум-

кою від неба, вона загине. Але тут було не тільки небо — був ще Чигирин. Чигирин — межа незавзятого степу і займанщин шляхетських. Те, що стоїть на межі, завжди приховує несподіванку й загрозу. Чи думав хто, що колись здійсниться таке призначення пограничного Чигирина?

Може, неспокій, який судився Чигирину вже від його зародження, тепер передався мені, і тому збентеженість моя й розтривоженість не мають меж, і я піби недужий, в стражданнях і жалях, позбавлений приступних усім смертним благ і задоволень, забувши про пристрасті, гордість і марнослав'я, в постійному очікуванні коли й не смерті, то чогось надто схожого на неї, не здатний покористуватися тим найвищим благом, яке здобув для народу свого, отже й для себе самого, та тепер виходить — не для себе, не для себе. Бо хіба ж не найвищу свободу маємо в любові, а для мене любов щоразу оберталася мовби отим єзуїтським змішуванням безмежної досконалості й гріховної природи людини. Я ж прагнув чистоти, а не єзуїтського змішування, ідеалів, а не природностей, абсолютів, а не пристосовницьких відносностей. Все відносно на світі, та тільки не людина і не її життя, за яке я мав боротися з усіма силами землі й неба, з усіма стихіями й смертями.

Зегармістр Ціпріан породжувався не землею і не темним небом, породжувався п'янкою. Невидимо виникав на шляху моїх пічних блукань, вливаючись в п'янкою, темним голосом на своїй химерній латині белькотів щось, намагаючись пробитися до моєї свідомості, а я не вслухався в його слова, бо не було в них ні сенсу, ні потреби для мене. Однак тої ночі, коли я одпровадив пана Смяровського, власне вигнавши його з свого дому, і став на ганку, вслухаючись у низьке журавлине голосіння над моєю землею, пан Ціпріан виник непростежувано, як завжди, але не відступився в темноті незауважуваний, а таки пробився до мого слуху своєю безладною мовою, бо цього разу вцілів у мій біль і в мою розтривоженість.

— Меркурій десь загрожує Юпітеру, — сказав пан Ціпріан, звертаючись, власне, ні до кого, сказав, аби сказати, за своїм звичаєм, мовби в простір, до всіх і ні до кого.

Я мовчав.

— Меркурій — це Гермес, зрештою, — пояснив він. — Посланець усіх богів і бог ошукаців всіляких.

Так піби я сам не знав, що Меркурій — то Гермес і чий він бог.

— Пан принцес приймав того Смяровського? — несподівано від справ астральних він перейшов до земних. Називав мене принцем, себто князем, бо в латині не було слова «гетьман» (казано, що походить воно чи не від литовського князя Гедиміна), та мені байдуже, як зватиме мене цей заблуканий чоловік, однаково ж я піколи його не слухав.

— Чи пан принцес бодай звелів одібрати в нього зброю, якось

допускаючи його до своєї особи? — допитувався настирливо пан Ціпріан, не бентежачись мою мовчанкою.

— Може, ще покликав би джур, аби тримали пана Смяровського за руки, мов перед султаном турецьким? — засміявся я на його перестороги. — Він же посол, а послі йдуть до нас так, як самі того хочуть — чи в шаблю, а чи й в сагайдаком.

— Зрештою, — обережно подав голос зегармістр, — хотів би втлумачити пану принцепсу, що той пан не є власне послом звичайним, а тільки десь послом смерті.

— Чиєї ж? Може, й це знаєш, пане зегармістре, читаючи в зорях і знаках небесних?

— Десь, може, й самого пана принцепса. — Голос пана Ціпріана став геть безвиразним, вже й не голос людський, а сама нітьма мовби промовляла до мене зловісно, та водночас і пощадливо. — Зрештою, я не знаю, однак ще в Переяславі якось був досить близько до пана Смяровського і чув, як він грозився, але шкодував, що не має за що найняти вбивців, і вельми сварив за це папа Киселя. Нині ж планети розташувалися якось не вельми сприятливо, і Меркурій загрожує Юпітеру попри свою, зрештою, мізерність.

Він усупувся сам собою, без ніяких моїх зусиль, без мого гніву й принуки. Зоставив мене з думами про смерть, з страхом смерті, що тяжчий за саму смерть. Може, підсланий самим Смяровським, щоб спробувати ще й у такий спосіб зглядити зі світу козацького гетьмана? Так ніби не відав я про те, скільки смертей посилав на мою голову впродовж цього року всіма моїми ворогами, починаючи від найпаскуднішого шляхтичка і аж до самого короля? Королівські канцлери дивувалися, чом я досі живий, — мені казано про це. На сеймі послі розважали способи «злагіднення» Хмельницького, вважаючи мою смерть способом найліпшим, — я знав про це. В костьолах ксьондзи просили в бога моєї погибелі, — чув ті молитви бог їхній чи ні, а я чув і чув анафеми католицькі, страшні своїм красномовством: «Нехай буде проклятий в душею, тілом, розумом, мислю, всіма внутрішніми й поверховими смислами своїми; нехай буде проклятий в містах, селах, полях і во всіх дорогах своїх; нехай буде проклятий чуючий і сплячий; нехай буде проклятий їдючи й п'ючи, ходячи й сидячи; нехай прокляте буде його тіло, мізок, кістки, жири і всі члочки його від стопи кожної аж до верху голови не мають здоров'я; нехай прийде на нього прокляття, яке через Мойсея в законі на вишні пезбожності господь допустив; нехай буде вимазане й вигладжене його ім'я з книг живота і з праведними написане нехай не буде; нехай буде частина і дідицтво його з Каїном-братовбивцею, з Дафаном, Авироном і Сафірою, з Симоном-вожжвом, Юдою-зрадником, із тими, котрі мовили богу: одступи од нас, відомості дарів твоїх не хочемо; нехай згине в дець судлий без покаяння; нехай пожере його вогонь вічний з дияволом його і ангелів його. Анафема, йому, анафема, анафема, буди, буди!»

Хто стріляв у мене словами, хто кулями, хто нападав із засади, хто сипав отруту. В бою без упадку не буває. У мене ж був вічний бій, так що не знав я, звідки ждати напад, які ще підступи очікують мою грішну душу.

Багаті рендарі з маєтностей Вишневецького, Потоцького, Коцепопольського, Любомирського, Лянцкоронського просили в короля, як дістануся йому до рук живим, аби віддав їм для розправи. Хвалилися перед Яном Казимиром, яку смерть вигадали мені за те, що вигнав їх з України, відірвав од грудей, з яких змогали вже й не молоко та мед, а саме золото, як той Крез міфічний. Мовляв, обдеруть вони тоді насвіжо подільського вола і зашиють у ту волову шкуру Хмельницького голого, як мати народила, так, щоб тільки голова виставала. Триматимуть його в теплі, годуватимуть смачними стравами, даватимуть найвишуканіші напої, а в свіжій воловій шкурі вишлюджуватимуться хробаки й годуватимуться тим, що з нього виходитиме. Тоді стануть гризти його тіло, а щоб від болю й гниття не вмер швидко, вони вкричуть найліпших лікарів з усього світу і підтримуватимуть йому життя, аж поки хробаки з'їдять його до самого серця. Тоді сплять його перед полоненими козаками на стосі, а поціл дадуть випити козакам у горілиці перед тим, як набивати їх на палі.

Все зміли вигадати, та тільки не зміли вгадати, хто в члї руки попаде: Хмельницький до короля чи король до Хмельницького. Три речі зміє людина від народження: дихати, їсти, плакати. Все інше — наука. Упродовж цілого життя свого був я пильним учнем і навчився всього, передовсім — твердості й терпіння. Чи ж мене могли залякати загрозами й видіннями моєї смерті? Шкода говорити!

Однак могли й справді намовити цього Смяровського, який уже не мав чого втрачати, і той пробився до моєї столиці, готовий на все лихо. І хто ж допровадив його сюди? Іванець Брюховецький! Забув уже про той бочонок золота під Корсунем і про мій нагай забув, та й знов за своє. Чи вже й заплатали пані моему осавулові, чи тільки обіцяли заплатити?

Врагці я покликав Демка свого вірного.

— Приглядайся за тим Смяровським. Бо хоч у змії й видерто зуби, а ще може вкусити.

— Батьку, все вже залагодив, — успокоїв мене Демко. — Поставив того пана до Федора Коробки. Козак вірний, приймьє за Смяровським як нікто.

— Коробка на Січ з нами не ходив, — нагадав я Демкові.

— Сам же, гетьмане, кавав тоді, що всі не можуть піти з нами. А вже під Пилявцями Федір був і згодом гетьманичеві наладоував вози з-під Львова. Козак маєтний, твердий, вірний тобі, батьку.

— Не вельми я покладаюся на маєтних. Голі ближче моему серцю.

— Та де! Голій пічим не дорожить. Яка в ньому вірність?

— Іди в-перед очей! — прогнав я його.— Роби, що звелів. Бо ще постовбичиш тут, то вже й не збагну, чи то ти, чи сам Іванець з своїми просторікуваннями. Ще доведеться зв'язати вас в один оберемок і накривати одною попоною. Іди й не спускай мені ока з того пана комісара!

Знов я розслав універсали по всій Україні, закликаючи до себе всіх, хто може на коні сидіти. Головна рада козацька мала відбутися у Масловім Ставі, там же хотів я дати і відпуск Смяровському, показавши нашу силу, хай поскаче до панів шляхти й розповість, що чув і бачив...

Веспа була пізня, вже й не вірилося, що кінчаться тяжка зпма затяжлива, жаль брав за людей голодних і бездомних, навіть русалок було жалко, бо ж мали в таку холоднечу сидіти без сорочок. Як то кажеться: на вербній неділі русалки сиділи, сорочок просили...

Пан Смяровський не дожив до вербної неділі.

За два тижні до того привів уночі до мене Демко Федора Коробку, і той показав мені королівський привілей на хутір під Жаботином з уписаним паном Смяровським іменем Федоровим.

— Так щедро пригощав пана комісара, аж він тобі виписав сей привілей? — посміявся я.

— Аби ж то, пане гетьмане, — похмуро мовив Коробка.— Хоч воно хутори й наші, та однаково панство задарма їх не роздає. Намовляв мене пан Смяровський ще з чотирма козаками зглядити тебе в світу,— за се й дарував нам привілей королівські. Має їх повну шкатулу, і в кожному «віконці» для вписування імені того, хто піде проти Хмельницького.

І це посланець того короля, якого я сам настановив над шляхтою, сподіваючись на його віддяку! Коли й душі можновладців скроєні так мервєнно, то де ж шукати святості й вищості, де, де?

— Де ж ті чотири? — поспитав.

— Трое сидять під замком і ждуть твоєї волі, гетьмане,— сказав Демко,— а один пробував утекти на Білу Церкву, то й довелось його повстримати з мушкета. Захочеш послухати тих трьох?

— Що ж тепер їх слухати? Хіба що довідатися, як думали мене вбити? Та це й Хведір ось скаже.

— Способів було багато,— мовив Коробка.— Пан Смяровський не давав привілею, поки не викладали йому щонайменше п'ять способів, та й то таких, аби він уподобав і ствердив. Та ми хіба його не знали вже давно? Ще як був колись підстаростою черкаським, очі вилупував нашим людям. І тепер не побоявся братися аж сюди, сидіти в тебе під боком, гетьмане, й кнувати проти твого життя.

— Відважний пан, а я відважних люблю, ото він і пробився аж сюди. Ану ж, Демку, клич Іванця!

Брюховецький вишк у дверях і дивився на мене очима праведника.

— Віддай осавульську тростину свою Коробці,— спокійно мовив я.

— Батьку! — стрепенувся Іванець.— За що?

— Побудеш простим козаком, а Коробка — осавулом, я ж подивлюся, як воно вам вестиметься.

— Батьку! — заскиглив Іванець.

Я одвернувся від нього, махнув Коробці, щоб теж ішов собі; лишив біля себе тільки Демка.

— Скликай старшину. Генеральний суддя і генеральний обозний хай прийдуть до мене, віддам їм пана Смяровського. Хай судять.

Смяровський відпирався, кричав про свою посольську недоторканність, про мабстат королівський, та коли Коробка приніс його шкатулку і показав у ній півсотні привілеїв з «віконцями» на імена зрадників, Чарнота перший кинувся з оголеною шаблею на шляхтича, за ним і всі, хто там був. Порубаного, півживого Смяровського закопали в землю. Хотів купити нею зрадників між нами — нагодували його самого.

Киселів посланець отець Петроній утік з Чигирина під ослоною свого ігуменського шлика, щоправда, перед тим кинувся, за намовою Виговського, до Метрони, просив її подіяти на мене, алагіднити мою душу, та вона вельми гаразд відала, в якому я стані, і порадила отцю превелебному, коли хоче бути цілим, щезнути в Чигирина, яко може. Пішо забіг він до самого Києва, а тоді ласами й до Гощі з страшною вістю: козацька сила підіймається знов!

Чорної ради на Масловім Ставі я не держав, щоб піхто не знав, куди й коли йтиму. Перед святами влаштував попис козацького війська під Києвом, на Либеді, тоді зробив ще один перегляд під Білою Церквою, і вирушили зустрічати хана з ордою. А тим часом королівські регіментарі після безкінечних торгів, суперечок, переговорів, кружляння на волинським пограниччі врешті зійшлися до купи, щоб зробити кінець тій замотаниші, й стали закладати спільний табір під Збаражем.

Я присувався туди поволі, очікуючи, щоб зібралися там усі мої пайліпші знайомі, передовсім Вишневецький і Конецпольський, і щойно вони вскочили в збудовану власними руками пастку, мерщій зактив її.

Так почалася ще одна моя битва, яка принесла мені найбільшу перемогу і пайбільшу поразку водночас.

Як можна поєднати неієднуване? Знов виступав я невдалим чудотворцем і знав, що буду ним, допоки не здійсниться той мій задум великий, що подиктував мені в червневу піч черкаську лист до самої історії. Історія ж піколи не поспішає занадто, коли треба когось рятувати,— то тільки нищить вона без гаяння і без жалю.

— Чом ти, жайворонку, рано з вир'я вилетів:
Іще по гороньках свіженьки лежали,
Іще по долинях криженьки стояли?
— Ой я ті криженьки крильцями розжену,
Ой я ті свіженьки ніжками потопчу...

Торік був незначний приморок на людей, який чи й помічено за нашими великими вікторіями. Того ж року був недорід через бездощів'я весняних місяців, тільки ярі вродили, чим і врятувалися від голоду люди. Того ж літа страшна сила сарани наповзла на степи, так що ніде було косити сіна для коней. До того ж зима видалася вельми довга й тяжка, скот нічим було годувати, сарапа зазимувала на Україні, по весні знов появилася і вчинила велику дорожпечу. Поля наполовину були несіяні, а де й сіяно, то не вродило нічого, сама тільки падалиця посходила в тих місцях, де торішнього літа стояли табори військові. Годували скот соломою з стріх, так що до весни соломи на хатах геть не стало. Після різдва жито продавалося по два золотих з лишком, а тоді й по копі, у квітні ж восьминка жита йшла за сорок три золотих, восьмина проса по три й десять, овес по два золотих. Я ж мав не тільки прогдувати військо, а й утримати його від грабунків, показати його велич і гідність.

Знов була переді мною земля погорблена, як натруджені люди. Всі битви мої серед таких горбів, а народилися ж ми на безмежних рівнинах, і душі наші були далекі від обмеженості й скутості.

Регіментарі заклали табір на цілу милю завдовжки для приватних вигід та просторого стояння. Мали вони війська двадцять або тридцять тисяч та втричі більше челяді при ньому, так що й виходило, може, па шістдесят чи й сімдесят тисяч усього, як і в мене. Чотири орди, які прийшли з ханом, — кримська, ногайська, азовська й білгородська — могли лічити так само тисяч па шістдесят, може й більше — ніхто не міг би сказати, навіть Іслам-Гірей, бо військо можна полічити тільки тоді, коли годуєш його, коли ж воно харчується само, то як можна знати його кількість? У мене було двадцять три полки козацькі, та всі неоднакові, бо були й по п'ять тисяч, і по півтисячі, а поспомитих прибувало щодень тисячами. Капцлер Радзівілл вважав, що під Збараж ідуть самі тільки обдурені Хмельницьким: «Ніцпопъ Хмельницький обдурював плебс, заявляючи, ніби то сама шляхта всупереч коро-

ліві і праву хоче знищити козаків, тому згромадилися в такій великій кількості. Кілька днів перед тим наші у вилазці забили багато з того талатайства».

Не гультайство й не талатайство зібралось під Збараж, не кривава азіатчина й варварська дич, як казали пани шляхтичі зневажливо, — прийшов туди народ, піднятий великим духом і великою надією захистити здобуту волю, і були то вже не юрби безладні, а могутнє військо, над яким стояв гетьман, вождь і полководець.

Що є полководець? Пророки, апостоли, навіть боги не зрівняються з ним, бо ніхто з них не може повести людей на смерть, а полководець веде, і люди йдуть за ним піднесено, в захваті, навіть в радістю. Хто це може пояснити? Полководця ніколи не проклинають, бо вбиті мовчать, а ті, хто вцілів, радіють життю і прославляють того, хто зумів їх зберегти. Ведучи на битву, полководець обіцяє не смерть, а надію й перемогу. Надія завжди присутня. Коли б ніхто не вертався з поля бою, то ніхто б і не пішов ніколи на битву. Людей завжди веде надія.

Вишневецький хотів залякати нас самими розмірами шляхетського табору. Високі вали тяглися, перескакуючи з пагорба на пагорб, безмірно й безмежно, неосягальні й неприступні. Навчені під Плявцями, регіментарі стали на великих горбах, полишивши мені поле затісне й невдобне та хіба що багна довколишні.

Я вдарив на шляхетський табір, щойно підступив під нього. Обставив увесь той величезний табір гарматами козацькими, і воми засипали його ядрами так, що легше було знайти там гарматну кулю, ніж у львівському повіті куряче яйце.

А тоді сам повів своє військо на приступ, і був поміж найодважнішими, в самому пеклі, груди на кулі виставляв без страху, в хаосі, диму, в полум'ї й різанині, все помічаючи, всім керуючи, в лицем лева, в оком орла. Козаки віяли в самопалів так густо, що підтинали шляхтичів, наче серпами, однак військо шляхетське зготовлене було на той наш натиск і відбивалося вмילו, мужньо і страшно. Брехали згодом, буцімто Хмельницький поперед гнав селян, пани кричали їм падати, а самі стріляли в козаків. Я міг би сказати, що не козак ховався за хлопа (бо й коли це козак міг за когось там ховатися?), а навпаки, та й цього не хочю казати, бо в той день ніхто вже не розбирав, де козак, а де посполитий, всі лізли, як мухи в смолу, навіть орда, яка завжди вибікує, налягала хмарою на панський табір, засипаючи його стрілами, натиск тривав цілий день, вали були слизькі від крові, надвечір вже збили ми з валів полк каштеляна Фірлея і панство мало не стало втікати до збаразького замку, та порятували його піч і дощ, який став перед нами стіною, козацькі довбиші вдарили на спочинок, шляхта змогла зітхнути вільніше.

Вже перший той день припіс тяжкі для нас втрати. Загинув од кулі старий мій товариш Бурляй, а молодий Морозенко, постав-

лений мною над нашою кіннотою, нерозважливо порвався в таке пекло, з якого вороття не було і найодважнішим душам.

Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче!
За тобою, Морозенку, вся Україна плаче.

В тій пісні-стогоні плач і туга всіх наших матерів, жінок і дочок, які проводжали нас на війну, і не день, не рік, а всю історію.

Жінки знай проводжають чоловіків на війну. Коли зустрічають, того не бачить ніхто. Світ тільки й бачить, як проводжають, як ллють сльози, заламують руки, б'ються в розпачі об сиру землю — невтішні, згорьовані, без надії на повернення тих, що були їхньою любов'ю.

І коли кривавляться поля війни, то кривавиться любов людська, а над нею ненависть хоче підняти свій голос, та однаково ж відступає, поконана і безсила.

Я виїздив з Чигирини мовби й не на війну, а тільки для попису й перегляду свого війська, Мотрона не виїздила для прощання аж до самого поля, а проводжала мене, стоячи на ганку, це було то розпачливе прощання Гектора з білораменною Андромахою, молода гетьманша не хотіла оплакувати свого гетьмана живим, трималася з гідністю, мовчки дивилася, як я сідаю на коня, як підбираю повіддя й поправляю шаблю, але в темних її очах стояв чи то докір, чи благання, чи страх. А тоді спалахнув у них пімий крик: «Ні! Ні! Ні! Не їдь, не кидай мене, без тебе — лиш горе!», аж я алякався, щоб той крик не вирвався назовні, і мерщій ударив коня.

О бідолашна! Серця свого не роз'ятрюй журбою!
Всупереч долі ніхто до Аїду мене не спровадить.
Але й судьби, я гадаю, ніхто із людей не уникне,
Чи боягуз, чи відважний, якщо вже на світ народився¹.

І там, на валах збараських, коли рвався я наперед з своїми козаками найодважнішими, стояв мені в очах той темний крик Мотрончин, і страх обіймав мене й не за себе, а чомусь за неї, все за неї.

Козаки вступали мене від шляхетських куль, кричали стурбовано:

- Батьку! Поберігся б!
- Самі впораємось!
- Допали панів, то вже не виприснуть!
- Тут їм і смик, тут їм і гак!

А я успокоював їх, як міг, і не відступав:

— Дітки! Гетьмани в битвах не гинуть! Гетьманів убиває не куля й меч, а хіба що злоба. З вами ж хочу бути, аби захистити всіх вас, поконавши панів малою кров'ю. Не рад, аби яка душа людська згинула, але й одне стебло трави. Шкода говорити!

¹ Гомер. Одиссея. Переклад В. Тона.

Вояк у шляхетському таборі цього разу скупчився твердий, бився мужцьо й запекло, я збагнув уже першого дня, що іграшки будуть затяжливі, а збагнувши, успокоївся. Нічим не нагадував того описаного злою рукою гетьмана, який, нібито допавши до свого памету, ричав, як дикий звір поранений, дер жупан на грудях, калічив собі лице, губи мав посинілі, підборами бив у землю, обома руками шарпав чуприлу, кричав: «Горілки!»

Яка марнота вмислу!

Коли ллється обфіто людська кров, втихає й щонайбільший гнів. Лютитися можна на зрадників, ми ж не мали їх поміж себе, бо вже всі воли опинилися по той бік валів з Семком Забудським, що втік ще перед Пилявцями в ланцюгом на шиї, як пес. Один певдалих штурм, як і одна певдала битва ще не означають програної війни, а я мав намір вигравати не битви, а війну велику, тож зготовився до цього передовсім витривалістю й камінним терпінням і менш за все нагадував козачка, метаного фурією. Хотілося б панству бачити мене таким, та дарма!

Той вечір у крові весь і в тяжкому, ніби камінному, дощі не видавався нам ні легким, ні обнадійливим надто. І коли зібралися в моїм простім, але просторім наметі старшина й полковники, то справді крикнув я джурам: «Горілки!», хоч муркнув мені пад вухом Виговський, щоб я не пив, бо хан може прислати за мною, а він, мовляв, не любить горілчаного духу.

— І ти з нами ви'єш, пане писарю! — гукнув я. — А як хан захоче нас бачити, то і його почаствуємо! Обставилися ми тут аж оп яким вишуканим товариством! За валами сам князь Ярема Вишневецький з папством вельможним. Біля нас великий хан Іслам-Гірей. Від Любліна поспішає його величність король Ян Казимир. З Литви міряться вдарити в гніздо козацьке, в Київ, гетьман литовський Януш Радзівілл. Як то казали древні: *conditio sine qua non*. Або ж по-нашому: отже, тут сук, та й годі! Скликав вас для ради й поради, бо стоянця може бути тяжке й затяжливе. Що б сказав нам, отче Федоре?

Мій сповідник, який тепер печасто й приступити міг до мене, зітхнув:

— Рабів божих не губи, гетьмане.

— І до штурму марного не пхай! — докинув Матвій Гладкий, полковник миргородський.

— Валами панів треба обставити, — спокійно мовив Богун. — І докучати підкопами та ріжними фортелями.

— Та які вали, які вали! — зірвався в місця Нечай. — Вдарити на них завтра влосвіта — і побрати, як мокрих курей!

— Як мокрих мишей! — зареготав Чарнота.

Джелалій темнолицю позирав то на мене, то на полковників.

— Стиснути їх треба так, щоб у жмені вмістилися і щоб сироватка погекла. — сказав він з спокійною алістю. — А вже коли і як, хай рішає гетьман.

Ще лежали непоховані Морозенко й Бурдай, а мої полковники рвалися до нової битви, що принесе нові смерті, може й полковницькі. Діти верозумні, а я, їхній батько, так само верозумний! Привів сюди мало не всю Україну, щоб спливала вона кров'ю на цих високих валах під шляхетськими кулями й гарматами? Проти Януша Радзівілла, який спускався по Дніпру з верхів'їв, щоб добратися, може, й до Києва, послав свого давнього рятівника Кричевського та Іллю Голоту, але не порятували вони ні Києва, ні самих себе. Голота загинув під Загалем коло Мозира в битві з корогвами Вінцента Госевського, а Кричевський неfortunно сточив битву з самим Радзівіллом під Лосвом на Дніпрі, козакам довелося відступати, вони кинулися вплав через річку, було їх так багато, що за головами не видно було й води, і великий канцлер литовський, родич Янушів Альбрехт Радзівілл, сплячи далеко від полів битовних, напише, смакуючи, про той страшний відступ: «Ті голови брали за ціль наші піхури, стоячи на березі так, що ледне триста з трьох тисяч їх вирятувалося з того погрому. Приємше то було видовисько оглядати стільки плаваючих, а водпочас тонучих».

Тяжко поранений Кричевський дістався до рук самого Януша Радзівілла. Той спитав, чи не хоче пан Станіслав Міхал для сповіді руського попа. Кричевський відповів по-козацьки: «Сорока не стачить!» Тоді спитали його про католицького, та він тільки простогнав: «Бардазей вичив би собі кубок води». І вмер не так од ран, як од прикrostі, що не Радзівілл попав йому до рук, а він сам у неволі, та ще й занастивши військо.

Мені ще стояв перед очима страшний день нинішній. Коли гармати рикзали, мов дикі звірі ненажерні. Коли гук голосів людських пересилиював гриміння мушкетів і пищалей затинних. Коли навіть дерева вили, ніби з них здирали шкуру. Коли тільки смерть володарювала над величезним простором. Коли люди падали на землю, як вода небесна, якої вже ніхто не візьме назад. Коли коваки виливали з взувачки піт і кров, кров і піт. Коли навіть одвага заламувала руки в розпачі. Коли трупи стелилися, мов трава потоптана.

І ніякі покаянні ридання не допоможуть.

Діти мої!

Вони ляжуть у братських могилах під великими дубовими хрестами, і на тих хрестах розпеченим залізом козацькі писарі-самоуки виведуть, звертаючись чи до гетьмана, чи й до самого бога: «Ми жили, бо ти хотів. Ми вмерли, бо ти звелів. Тепер спаси нас, бо ти можеш».

Чи ж я міг?

Далі слухав своїх полковників, які змагалися в хоробрості тепер уже на словах, бо вдень мали змогу показати це на ділі. Були справді мужні й дико відважні, належали до вельми міцної породи людей, з якої дивувалася вся Європа, про що писав колись Рейпгольд Гейденштейн, що був поперемінно секретарем

особистим у Яна Замойського, а тоді й у королів польських Стефана Баторія і Зигмунда Третього. Вже ніхто тепер не мав сумнівів у нашій міцності, і видав я вельми гаразд, що й тут, під Збаражем, доведеться виказати її повною мірою, та чи ж досять самої міцності?

— Де моя люлька? — спитав я не знати й кого, може згадавши в боєм, що немає коло мене Мотрони, яка так любила натошувати мені люльку тютюном і обдаровувала щоразу щедрим усміхом своїх сірих очей, які ставали ще глибшими в сяянні коштовностей, якими обнизана була гетьманша.

Хтось подав мені люльку натоштану й запалену, я окутався цілою хмарою диму, заховався від своїх полковників, які домагалися моїх слів і моїх велінь для нових смертей, для нової мужності й твердості.

Було превелике здивування, коли я пообіцяв не вікторію, якєї від мене всі ждали, мов благословення господнього, а вимовив черстві слова погрози:

— Кожен з полковників заплатить мені головою, — сказав я в своїй димовій хмарі, — горлом мені привлачуватиме кожен, хто пустить бодай одного чоловіка в свого полку на грабунки або насильства. Стояти на сім полі доведеться не день і не два, шляхта від нас тепер не втече, миша звідтам не проскочить і птах не вилетить, дійдемо панів і додаavimo, та не за одним нападом. Треба терпіння, а не сліпої відваги, та треба нам і гідності належної. Стиспути й затиспути Вишневецького з регіментарями — се вже ми доконали. Не можемо занадто довго тут стояти, бо король, хоч і поволі, але йде сюди, збираючи військо, яке дарують йому магпати. Звідусіль шле універсали до шляхти, щоб ставилася на війну. Всюди йдуть до нього війська. Буде він колись і тут, тож маємо використати свій час.

— То кого ж в облозі маємо тримати — панів чи своє козацтво? — невдоволено муркнув Нечай.

— І панів, і козацтво, коли хочеш, Нечаю, — спокійно відмовив йому я.

— Може, ти й орду втримаєш, гетьмане? — посміявся мій непокірливий брацлавський полковник.

— І орду втримаю.

— Яким же побитом?

— А ось поїдемо з паном Виговським до хана Іслам-Гірен та й станемо про се бесідувати. Поїдемо ж, пане Йване? Чи ждати ти мені, поки хан пришле за мною, як ти кавав?

— Знаєш же, гетьмане, мою відданість, — тихо мовив Виговський. — Коли треба, то готов і крізь цей дощ пробиватися.

— Що козаку дощ? Божа роса, та й годі. Вода хай тече, на те вопа й вода. Коли ж військо наше почне розтікатися, тоді лихо. Та найперше лихо буде для вас, полковники. Затамте собі! Підніміть сотників, осавулів, кожен десяток козацький, припилювати слід за кожним козаком, чернь тримати і самим пі руш

ввідти — каратиму нещадно й страшно! Годі розбалакувати, годі непослуху! Покажемо силу свою, та покажемо й гідність високу!

Поночі, під чорними потоками води, підняв я полк свій охоронний, взяв з собою Тимоша й Виговського і поскакав до далеких горбів, де була ханська ставка. Оточений шатрами вельмож, ханський намет із золотистої парчі саяв і в темпощах. Жаль брав, що мокне під зливою така дорога тканина, про це й сказав я Іслам-Гіреві, коли нас після замотанини й незчлिवих перемовлянь з великим візиром Сефер-каві впущено до хана.

Іслам-Гірей сидів на товстих килимах, підібгавши ноги, кутався у велику соболіну шубу, мерз від нашої сирості, брав свої покривлені губи немилостиво, в червоному світлі турецьких бронзових каганців вигляд мав відлякуючий і зловорожий.

— Не ти дарував мені намет, не тобі й жаліти його,— мовив хан неприязно, мабуть лютячись, що так пізно потривожив його, та ще й прибув без дарунків.

— Відаю, що се дарунок самого його величності султана твоєї ханській милості,— спробував я розм'ягчити сувору ханську душу. Хотів ще додати, що соболі на ханові — то теж дарунок, та ще й од самого царя московського, та вчасно стримався, не знаючи, як те сприйме Іслам-Гірей.

— Ти ж даруєш мені саму ганьбу! — скрикнув хан. Він лягнув у долоні. Перед нами запарувала кава у золотих фельджанах.

— Твої слова лунають образливо, великий хане! — не втримався я на таку його мову.

— Чом не здобув сьогодні табору польського? — крикнув хан, гриючи пальці об фельджан в гарячю кавою.

— Бачив сам, як боронилися відважно польські лицарі.

— Вони вороги, а не лицарі!

— І ворогів слід шанувати, коли вони виказують високий дух. Козаки билися мужньо й запекло, але й супротивники не згірш. Лягло багато хоробрих. Втратив двох полковників своїх, може, найдорожчих для мене. Облога може виявитися затяжливою. Тому й прибув до тебе в такий час недогідливий. Хочу просити тебе, великий хане.

— Про що можеш просити після такого ганебного бою?

Я трохи помовчав, розмірковуючи слушно, що за хвилі моєї мовчашки гнів ханський або ж прочахне, як кава у фельджані, або ще побільшиться, досягнувши такої міри, коли чоловік уже нічого не чує, крім самого себе, отож тоді й ти можеш вилити власний свій гнів як захочеш.

— Пам'ятаєш, великий хане,— мовив я доволі спокійно,— як, приймаючи мене милостиво в своєму палаці в Бахчисараї, частував щедро й пишно, а тоді вичитував мою долю з отакого золотого фельджана? Казав тоді, що досягну величі, та буде вона похилою і скакатимуть на неї різні люди.

— Ниді люди, сказав я тоді,— нагадав хан, дивуючи мене своєю колючою пам'яттю.

— Не хотів уживати того слова, але ти сам його вимовив. Справді сказав ти тоді: «Ниці люди». Перше твоє пророкуваннє вже збулося. Здобув я великі перемоги над своїм ворогом і досягнув величі. Чи ж має збуватися й друге пророкуваннє? Поки можу, не хочу його допустити. Дбаю вже й не про власну велич, а про велич свого народу. Дав тобі для стояння найвищі місця неваляні, тож міг гаразд бачити моє військo. За день битви, хоч і невдоволений її наслідком, міг ти бачити й великий дух мого народу. Не хочу допуститися його применшення і відсікатиму кожну руку, яка замахнеться на нього.

— Що тобі? — неспроможний простежити хід моїх думок, поспитав Іслам-Гірей нетерпляче.

— Щойно відбулася в мене рада велика. Мовилося там не так про завтрашню битву, яку розпочнемо знов, щойно засвітиться на день божий, — мовили ми про те, аби втримати своє величезне військo в порядку, не даючи йому розтектися або пуститися в здобичництво й грабунок.

— Прибув про це сказати нам?

— Прибув просити тебе, великий хане, щоб ти так само втримав свою орду.

— Орда — це не отара слухняної черні, яку ти маєш під своєю рукою, Хмельницький. Орда не може довго стояти на місці. Знудиться, розсиплеться в чамбули, піде на здобич, ніяка сила її не втримає.

— Ти великий хан і володар — коли захочеш, то зможеш утримати свою орду.

Іслам-Гірей, видати, тішився з мого простацтва. Забув навіть про свій гнів, розглядав мене з цікавістю й співчуттям.

— Гаразд. Своїм словом я втримаю орду на місці. Та вона голодна й свавільна і почне рубати козаків, коли не добудуть табору і не дадуть їй здобичі тут.

— Чом би не подумав ти, хане, про те, що й козакі можуть так само рубати орду? Відвернуся від шляхетського табору і вдарю всією своєю силою на тебе, коли помічу свавільство, і тоді бог нам суддя!

— Ти смієш зі мною так говорити! Забув, як цілував мою шаблю?

— Присягав дотримуватися вірності. Хіба я зламав її?

— Ти забув, хто ти є. Не хан, не король — простий козак. Хвалишся своєю величчю, а як вона тобі дісталася? Не в спадок, не за походженням, а як здобич, як грабунок. І ціна їй така сама.

— Не ти мені її здобув, а сам, своєю власною рукою, — сказав я. — Чи твоя орда бодай раз пішла в бій разом з козаками? Стояла й вичікувала, чий буде верх, кого грабувати. І тепер стоїш і ждеш тут, а ми вмираємо. Не стану ламати вашого увіччя, бо то не моє діло. Однак хочу, аби шанувалися в моїй землі. Сказати

се й прибув до тебе. Даруй, коли порушив твій спокій, хане. Бувай здоров!

По тій мові я підвівся і вийшов з ханського намету, ведучи за собою Тимоша, який посміювався у вуса, і Виговського, що з переляку забув присісти і так і простовбичив перед нашими очима упродовж усієї суперечки мові з ханом.

— Помститься хан за твої слова непоштиві, гетьмане,— півголосом мовив мені пан Іван,— ой помститься.

— Не боюся його помсти. Смерть довкола літає тисячокрило, то що мені погрози будь-чиї, навіть можновладців? Король так само грозиться, забувши, як помагав йому здобути престол. Вже визначив ціну за мою голову, а того й не відає, що ціна їй — вся Україна, яку панство втратило, як золоте яблуко, навіки! Ти моя тінь, пане Іване, то маєш пам'ятати, що в минуле не буде вороття ніколи! Жду вістей з Москви і ждатиму їх уперто, як найбільшу надію. Затам собі се, не думай ні про що інше і відкинь усі свої страхи! Будеш мою тінню, інакше не будеш зовсім. Зоставайся чоловіком звичайним, спи в своєю шляхтянкою новогрудською, дбай про свої добра і достатки, для мене ж знай своє діло, і більше нічого! Чувш, пане Іване?

— Хто ще такий відданий тобі, Богдане, як я? — їдучи по ліву руку од мене, ображено мовив Виговський.

Доц проковтнув ті його слова, чи я й почув їх, а Тимко з правого боку виреготував, потішаючись над ханом, якому довелося, може вперше за своє ханство, почути такі слова зухвалі й обурливі.

— Оце ж, батьку, посадовив ти ханика голим задом на їжачка нашого українського! Тепер не спатиме всю ніч, молитиметься аллаху й посилатиме прокляття на твою голову.

Чи ж я лякався проклять?

Інший страх мене пройняв. Несподіваний напад самотності й покинутості після слів Виговського про його відданість. Якби ж то почув ті слова бодай од сина рідного (хоч той мав бути віддалим без слів), хай би промовив їх наймізерніший ковак або найубогіший посполитий — і ця ніч дощова, сповнена тривоги й непевності, засяяла б мені як найсвітліший день! Та не чув тих сподіваних слів, тільки дикі покрики ханської сторожі позаду, чорний шелест дощу та якісь темні стогони невідомі в довколишньому просторі, мов жалі вбитих безвинно й дітей та вдів єспротілих. Думав про народ, дбав про його свободу й велич, а що ж чув од нього в цей час смутку і позоставленості моєї душевної? Народ завжди неприсутній, коли тобі тяжко, і яку ж силу треба мати, щоб самому втримати на плечах тягар незносний. Хто допоможе, хто підставить ще й своє рамено, хто дотримає вірності, на кого можеш покластися? Виходить, що ото й усієї відданості, що твій писар прибічний, прив'язаний до тебе обов'язком, страхом та ще, може, якимись своїми каламутними сподіваннями, проникнути в які не дано не тільки мені, а й усім дияволам пек-

ла. Навіть полковники мої найвірніші то стають довкола мене стіною так, що можу опертися на будь-чье плече, то відходять непростежувано, відскакують у боки, коли їм того треба, коли вигода промовляє голосніше за гетьмана, або ж власний норов штовхає до вчинків перозважливих і аухвалих. Та що? Вірний мій Демко Лисовець, нічого не надбавши при моїм боці, теж верне до мастного козацтва, виказуючи йому то увагу, то шанобу, може сподіваючись коли й не прямої вигоди, то бодай прихильних поглядів сих мужів, що вміють твердо стояти на землі і топтати під ноги все, що трапляється на шляху, хоч і рідного брата.

В такі хвилі Демко, хоч і стоїть переді мною, дивиться на свого гетьмана пустооко, і я вже не знаю, де никають його думки, і незлобно кажу йому, щоб ішов він шукати Іванця Брюховецького, бо тут вони стають парою нерозлучною.

Виговський умів бути і з старшинами, і зі мною одночасно, і я ніколи не міг уіймати його на зрадї. Гнучке тіло, гнучкий розум, гнучке сумління. А що таке сумління наше? Це дар розуміння гріховності й духовної недосконалості, всіх провин, допущених і ще не здійснених; цей дар дає змогу розрізняти добро і зло, стримувати пристрасті й своєкорисні розрахунки, бачити виразно незаслуженість свого становища. Совість пов'язує всіх людей водино не рабськими путами, а вищим смислом, вона мучить тебе, терзає, не дає бути самовдоволенням, подвигає на безперервне досконалення, оберігає від припнжень і пристосовництва, — ото ж, ніколи не може бути гнучкою, бо для справжньої людини ліпше зламатися, ніж гнутися.

Виговський був далекий від усіх цих цнот, а я тернів його біля себе, не відганяв, він облудував мене міцніше й міцніше, брав у сповиток, як лялечку безвільну, бо ж був вірним виконавцем моєї волі, а гетьман без виконавців не може, мужніх, хоробрих, відчайдушних йому не досить, потрібні ще й віддані. Ті розбещені свободою, вони радше готові на смерть, ніж для прислужництва, цей же свободою пригнічений і тому вірний мені, як пес.

— Хочу попрощатися з убитими, — несподівано сказав я і завернув коня в поле, де крізь тяжку стіну дощову проблискували кволі вогникі.

— Така негода, і ніч глупа, — спробував відрати мене Виговський.

— Мертві ждати не можуть, бачили свого гетьмана в битні, тепер ждуть, коли прийде схилити над ними голову. Будеш зі мною, писарю, тримайся з нами й ти, сину.

— Може, спершу до вбитих полковників? — обережно докинув Виговський. — Вони під наметами, десь там, мабуть, і отець Федір молпться.

— Помолимося й ми без наметів й без отця Федора, звертай, папе писарю, а полк відпусти!

Чорна ніч, залита чорним дощем, і в ній проморги криваво-червоних вогників, що блукали між землею і небом, мов душі

загиблих. Червоне й чорне, барви нашої страшної історії, а не самих тільки гаптованих сорочок та рушників, барви журби й радощів, життя й смерті. Кінь піді мною, наляканий полем смерті, до якого ми підіхали, загарцював норовисто, я зііз із нього, передавши повіддя коноводу, пішов у темряву, чув, як за мною чалапкають Виговський, Тиміш і кілька козаків Демкових, але не зупинявся, не озирався, вглиблювався в се поле полеглих, мов у власну смерть. Доц шумів потоками темної води, оплакував і обмивав убитих, вони купалися в чорних небесних сльозах, лежали непорушно, де кого застала смерть, а земля пливла під ними й разом з ними, — так пливли вони у вічність, чужі всьому, що зосталося на сім світі, байдужі до наших клопотів, пристрастей, сподівань і жахів, байдужі, мов земля, і терпеливі, мов земля. Мабуть, вельми б подивувалися вони, довідавшись, що блукає поміж них їхній гетьман, розгублений і безпорадний, не вмюючи сказати й перед самим господом-богом, над ким віп гетьманує тепер — над живими чи над мертвими — і чи й не вмерла його власна душа від цих інфернальних видив.

Обережно обминав я у суцільній пітьмі тіла полеглих, став вірким, вичував кожного вбитого якимись незаними мені зміслами, ішов далі й далі, хотів побачити зблизька бодай один з тих червоних хистких вогників, що блукали в просторі недосягальні й незабагненні, і якісь ніби шепоти лунали довкола, і тихі схлипування, і суцільний войк у просторі, над чорторнями мороку і чортоломами отхлані. Врешті один вогник зблиснув геть близько від мене, я побачив, що то квела свічечка, накрита вузелькою прозорою долонькою, яким же крихким, але водночас і надійним прихистком від дощу, від вітру і від усіх стихій на світі, і долонька та була — о диво! — жіноча! І щойно побачив я схилену жіночу постать над убитим і оту свічечку, прикриту жіночою долонькою, як усі невовими й недосягальні доти вогники мовби злетілися до цього місця, оточили мене світляним колом, я побачив безліч жіночих схилених постатей з вогниками в руках, мовчазних і тихих, як сама скорбота, як горе всього народу мого. Сотні або й тисячі жінок ходили по темному, заливаному чорними потоками дощу полі, мовби шукали своїх рідних, злетівшись сюди з усієї України! Де тут взялися, як дісталися сюди, звідки довідалися про поле смерті, хто вони й що? О мої згорьовані сестри!

Тихо пішов я звідти і йшов так довго, що вже стало благословлятися на світ, аж тоді втрапив до намету, де лежали в щойно збитих дубових трунах мої полковники Бурляй і Морозенко, один порубаний і посічений, весь у давніх шрамах, зібравши в своїх зморшках тяжких усі вітри степів і моря, а другий зовсім юний, вродливий, як молодий бог, з печаттю мудрості на чолі і після смерті. Хто винен у їхній смерті? Кому і як помстятися?

Довго стояв я коло тих трун, покритих червоною китайкою, сею заслугою козацькою, аби й на тім світі бачили, яка кров ко-

зацька червона й палка, як горить вопа негасимо в обороні землі своєї і волі.

Виговський присунувся перед очі, без слів показав самими очима своїми безвиразними, білими: час, гетьмане.

Я вийшов у дощ, коноводи підвели коней, Демко спитав, куди тепер їдемо.

— Куди ж? — сказав я. — До полків передових. Треба будити панство, а то боки позалежують. Та ще й дощ — попідпрівають.

— Підкріпитися б тобі треба, гетьмане, — нагадав Виговський.

— Кому страва, а кому слава, пане Іване, — кинув я йому через плече. — Як сказано в Екклезіасті: горе тобі, земле, як князі твої йдуть від самого ранку. Мертві вопіють, чувш, пане Іване! Вимагають помсти!

Я кинув на шляхетський табір усю свою силу, вдарив одразу звідусіль, знов рвався сам у всі пекла битви; в дикому натиску, в стрілянині, галасах і запеклості минув той день, а за ним ще день і ще. Дощ лив безугавно вдень і вночі, і люди мокли у воді, як конопля. Сухарі бралися цвіллю навіть у дерев'яних бочках, порох замокав і не вистрілював, гармати потопали в багнюці, трупи стелилися густо, але дух козацький не вмирав, і ще густіше сипалися жарти, насміхи летіли на той бік валів разом з кулями й стрілами, вогнистіші за кулі й гостріші за стріли.

— А що наш дощик — не докучає?

— Води хоч вмийся!

— Не переймайтеся, панове, занадто: чому висіти, те не втоне!

— А хто й впливе, того повісимо гарненько!

— Оддасте вже нам свої сап'янці, свої састи, адамашки й кармазини!

— А ми вам — хоч і свої кобеняки захавлюджені!¹

— Гей, пани! — гукали козаки. — Годі вам по шанцях лазити, дорогі кунтуші нівечяти!

— Ідіть уже в ясир до Криму, там хоч конини пожуєте!

— А то ж у вас тут три пани на одия сухар припадає!

— Коли ж ви, панове шляхта, чинш на Україні одбирати-мете?

— От уже рік всть, як ми нічогісінько не платили!

— Ото вам, панове, рогове очко!

— Ото вам оренди, ставщизни, панщини, пересуди й сухомельщини!

— А чи не загадаєте якої панщини?

— От і з бидла досі десятини не брали!

— Коні ржуть, і бидло пошало, на ярмарок хоче!

— Що ж ото ви так поховалися за вали, що й України не бачите?

— Очі більші живота!

— Пани на цілі сапи, та ще й ноги висять!

¹ Забруднені.

Тиждень цілий щодня, щогодини тривали наші безнастанні штурми і галаси, так що шляхта й витримати не могла такого натиску. Дієписець шляхетський гірко мовитиме згодом: «Даремно мудрі шукають пекло in centro terrae¹. В Україні — там справжнє пекло людської злоби». Я гнав на табір ворожий тисячі волів, щоб до них обложенці вистрілювали свої порохи, страхав усякими несподіванками, фортелями, криками, а тим часом козацтво сипало й сипало свої вали, які дедалі щільніше затисняли облогу. Під основою дерев'яних щитів, гуляй-городин, ворків із землею козаки копали шанці, рови, сипали вали, виставили такі високі шанці, що в таборі шляхетським забивали й собаку. За тиждень панство стиснуло свій табір, вивівши набагато коротший внутрішній вал, і потиху перебралось туди. Козаки миттю зайняли перші їхні укріплення і повели далі своє невтомне копання. Чотири рази в міру того, як малоє шляхетське військо, гинули коні, зникали припаси, Вишневецький зменшував і свій табір, підбравшись з ним уже впритул до Збаразької кріпості, і вже тепер козаки, вивівши свої шанці висотою на два коня, закидали вниз на довгих вірвовках гаки, зачіпали польські вози з припасами, а то й самих шляхтичів, і тягли до себе. Пани рили нори, як кроти, від голоду були ісохші й близькі к єгипетським муміям, відбивалися з останніх сил, а я вже не посилав козаків на марну смерть, сподіваючись узяти Вишневецького й товариство голими руками.

Страшне діялося по той бік валів. Голод, сморід од трупів, їли копей, мишей, собак, чоботи й реміння з возів, гризли зубами спеклу землю. Не один пан заплатив мито головою на шляхетським базарі і води, бідний, не напився без кривавої заплати, та й ту пив з черв'яками й сукровицею з трупів.

З шляхетського табору щодня перебігали цілі хмари втікачів, хоч регіментарі й рубали для страху руки й ноги упійманим. Я знав усе, що діється по той бік валів, знав, що вже й сам князь яснowelьможний Ярема жує дохлу конину, і терпляче ждав своєї години. Мав бути терпеливим, як земля.

І хто ж захотів випробовувати моє терпіння? Писар мій генеральний Витовський. Демко, повідомляючи мене про щось важливе, мав звичку говорити мовби в простір, знудьговано й недбадо. І що важливіше була вість, то більше знудьгованості малювалося на його спокійному лиці. Я щойно повернувся до свого намету після цілоденних сутичок з полків, які вперто добувалися до обложених. Сидів похилений за столом, руки мені тяжко висали, вичерпаність у кожній жилочці. День цілий був з козаками, захоплював їх словом і обіцянкою, сам рив з ними землю, мокнув під дощем так, що не мав на собі сухої нитки, однак не мав сили й перевдягтися в сухе, а джуру, який поткнувся був в переміною одягу, погнав геть.

¹ В центрі землі.

— Там паші роз'їзди посланця перехопили,— недбало мовив Демко, ввійшовши до намету і дивлячись кудись у куток, так ніби саме там був той перехоплений посланець.

— Чийого? Де? — стрепенувся я, вмить скидаючи з себе втому й нехить до всього на світі. Воїн загорівся в мені, воїн і гетьман, вже я знов був діяльний, готов до вирішень і відсічі, хотів мати ворога перед собою, нетерпеливився, як мале дитя.— Що за посланець? Чом мовчиш?

— Думав, знаєш уже, гетьмане. Князь Ярема з табору вїслав шляхтича з листом до короля. Відчайдух якийсь. Проскочив аж за Львів.

— Як же видобувся з табору?

— А чорти ж його маму внають. Вже якось випова. Може, як крїт або як ящірка. Опинився аж за Львовом. Коли б не наші роз'їзди, які Богун порозсилав, то бачили б ми його, як торішній сніг. Такий жвавий. Відбивався, як чорт. Не оддав того листа, поки й голови не позбувся.

— Де лист?

— Та де ж? У писаря пана Виговського.

— Клич Виговського!

Козак, якого послали за генеральним писарем, повернувся швидко, однак сам.

— Ну? — нетерпеливо поглянув я на нього.

Козак був немолодий, воїн досвідчений і чоловік бувалий. Він прискалив око й пустив усміх під вуса.

— Пан писар заживають ванну під своїм наметом.

— Ванну? — Я не повірив почутому.

— Еге ж,— покашляв козак вже з одвертою насмішкою.

— Тягніть його сюди з його ванною! — затупотів я ногами, так ніби козак був винний у шляхетських норовах мого писаря.

— Гетьманське веління! — крутнувся козак, і вже його не було, кинувся скликати товариство, аби мерщій виконати наказ.

Пан Іван спершу й не второпав, на що воно тут заноситься. Коли влетіло до його намету з дюжину козаків, він, мабуть, гадав, що то його численні пахолки, які носили йому гарячу воду, підливаючи в шляхетську ванну, щоб напарити та поманіжити біле тіло печене писарева. Та коли козаки дружпо вхопилися за краї ванни й схитнули її разом з Виговським, він змахнув своїми короткими руками, гнівно гукнув:

— Гей, що за жарти!

Козаки мовчки цурпеліли ванну з писарем надвір. Там уже збіглося чимало люду, так що Виговському, щоб закрити свій сором, довелося по саму шию зануритися в воду. Козаки ж підняли ванну вище й повесли її довкола писаревого намету, мовби в такий собі хресний хід на глум і наругу над генеральним писарем. Звідусюди бігло козацтво, аби потішитися таким видовищем. Виговський пускав бульки у ванну, мочив вус у змилках, піннявся з люті на тих, що тягли його не знати й куди:

— Лайдаки! Голови повідриваю!

— Не дбай, пане писарю, за наші голови! — добродушно віджартувалися козакі.— Ти повідривавш, а пан гетьман навад поприставляє. Ще міцніше сидітимуть на в'язах.

Я стояв перед своїм наметом і дивився, як наближається до мене цей чудернацький похід.

— Що, пане писарю, чи тепла водичка? — поспитав глузливо, коли ваню з Виговським поставлено переді мною. Пан Іван не міг вимовити слова. Збагнув уже, що це не простий жарт п'яних козаків, що тут заноситься на щось інше, може й страшне.

— Де лист Вишневецького? — тихо мовив я.— Маніжишся в купелі, а гетьман має тебе чекати! Де лист, питаю!

— Лист у мене. Але ж, гетьмане... таке поводження...

— Якого ж хотів ще поводження! Чого сидиш у своїй ванні? Лист!

— Я ж незодягнений... Не можу так... Образа маєстату...

— Вилітай з своєї ванни, як в, і одна нога там, а друга тут! Шкода говорити про якісь маєстати! Ну!

Виговський вистрибнув з ванни, прикриваючи долонею сором, під регіт і свисти козацькі метнувся до свого намету. Не мав часу зодягатися, загорнувся в якусь кирею, одразу й прибіг назад із своєю писарською шкатулою, де зберігав найважливіші листи.

Я впустив його до свого намету, ввійшов слідом за ним, сказав спокійно:

— Сідай і читай.

— Пане гетьмане, я ж незодягнений.

— Читайте.

— Негаразд учинив зі мною, гетьмане. За мою вірність і...

— Чув уже.

— Хто ще такий відданий тобі?

— І це чув.

— Оберігаю тебе, як можу...

— Читайте! — закричав я на нього, готовий кинутися на Виговського з кулаками.— Чого світом нудяш?

Тремтячими руками дістав він з шкатули лист Вишневецького, відібраний у посланця, став читати, як стояв, босий, мокрий, загортаючись у широкий одяг, і розпач у його голосі вельми пасував до розпачливих скарг, з якими Вишневецький звертався до короля в листі: «Ми в останній біді. Неприятель окружив нас довкола, що й птах до нас або від нас не перелетить. На гідну згоду ніякої надії! Хмельницький сподівається вже бути паном цілої Польщі. Голод незвичайний і нечуваний, праці щоденні й небезпеки поносимо, але пороху не маємо й на кілька день...»

— Сядь,— звелів я писареві, коли він дочитав лист до кінця.— Бери перо й пиши відповідь панові Яремі. Пиши так: «Ясному князеві Вишневецькому, приятелеві нашому, хоч і не зчливому. Повідомляю вашу князівську милість, що лист сей твій з посланцем вашої милості перейнятий за Львовом у трьох ми-

лих. Посланцеві голову стято, а листа в цілості посилаю. Сподівався, ваша милість, якоїсь помочі від короля — а чому ж самі не виходите а нори і не збираєтеся в одну купу з королем? Та ж і король не без розуму, щоб, будучи таким великим мопархом, безрозсудно тратити людей своїх. Як же він має прийти на поміч вам? Без табору не можна, а з табором — в річки і потічки. Бачить то король його мосць, що до себе нас чекає, і з ним може стати певна згода й умова. А ваша князівська милість не раз на нас жалували, а собі подивуйся: ми вашу князівську милість не зачіпали і в цілості в маєтностях задніпроських хотіли заховати, а тепер, коли так, — з волі божої, мабуть, — вийшло, зволь шукати виходу по волі своїй».

— Знайди шляхтича полоненого, добре виживленого, і відправ сього листа ще сьогодні, — сказав я. — Іди й роби.

— Образив ти мене тяжко, гетьмане, — доскаржився Виговський. — Та я образ від тебе не пам'ятаю, знаєш про це.

— Іди, йди. І зятям собі: з вогнем граєшся!

Може, був я іноді надто суворий і навіть несправедливий до своїх наближених, але хто ж буде справедливий зі мною?

Не впізнавав себе. Тяжкі обставини зміцнили мій норов, зробили кріпким те, що було розслаблене, твердим те, що було розм'ягчене, і цілком змінили все мое життя. Часто міг бути грубим і гнівливим, чужий будь-якій зніженості, діяльний і стурбований, вимагав того й од усіх, не терпів промашок і нехлюйства, нікому провини не прощав, навіть рідному синові. Я забув про добродушність, зневажав прикраси, суворість супроводжувала мене щокроку, страх, а не милість ходила ва мною назирці, я не піддавався намовам, порад слухав, а робив по-своєму і вже відчував, що дедалі частіше зневажаю і науку, і самий розум. Може, через те, що розум втілювався в таких моїх наближених, як Виговський? Шкода говорити! Колись, як був ще у Франції, показувало мені старовинний шинок «Під чортячим бадом», де збиралися впродовж віків цілих уми безжурні й некеровані (може, тому хотілося й мені зібратися якось свої уми українські десь у кївській шинку?). За двісті літ до мене в тім шинку великий поет з-над Сени склав «Баладу прикмет», написану мовби про мене нинішнього:

Я знаю всі шляхи і мапаці,
Я знаю небо щастя й сліз долину,
Я знаю, як на смерть ідуть білці,
Я знаю і чернички спіднячню,
Я знаю гріх, але грішить не кину,
Я знаю, хто під течію гребе,
Я знаю, як в бочках скисають вина,
Я знаю все, не знаю лиш себе,
Я знаю палац, знаю і хатину,
Я знаю цвіт, і плід, і соб-цабе,
Я знаю смерть і знаю домовину,
Я знаю все, не знаю лиш себе¹.

¹ Франсуа Вігон у перекладах Л. Первомайського. К., Дніпро, 1973.

Та зате знав я вельми добре, що при всій моїй терплячості й повірній уповільненості не можу дозволити собі щонайменшого послаблення і ніякої прогайки. Тому так суворо повівся з Виговським, ще й поцадивши його, бо іншого вже пустив би під козацькі шаблі за таку авлоку недбалу, а може й злочинну.

Я тримав обложених залізною рукою, а сам пильно стежив за королем, щоб не дати йому з'єднатися з Вишневецьким. Знав про короля все, він про мене — нічого, бо йшов по моїй землі, де все йому вороже і все летіло з вістями до Хмельницького. У Варшаві папський легат де Торрес благословив короля в день Івана Хрестителя і вручив йому освячений прапор і меч, як воїтелю за католицтво проти ворогів апостольського престолу. Коли король виїхав із замку, під ним спіткнувся кінь. Всі вдали, що не помітили того злого знаку. Пророкували вікторію і славу. Магпати приводили до Яна Казимира свої корогви, але не вельми квапилися з тим ставленням, не вистрибували один поперед одного, а навпаки: ховалися один за одного, випихаючи наперед найзапададливіших, або ж найдурніших, як вони вважали. За місяць король пройшов од Варшави тільки до Замостя, довго вистоював повсюди, приймав дарунки й запевнення вірності од вельмож, тоді довго жалував венеціанського посла Контаріні, який приніс йому в Люблін вість про розгром венеціанцями турецького флоту. Вперше за сто літ після того, як колись їхній одважний адмірал Андреа Доріа змагався з грозою морів кагудан-пашою Сулеймана Пишного — Хайреддіном Барбаросою, вдалося кунецькій республіці здобути таку вікторію на морі, знищивши шістдесят турецьких важких галер і взявши в полон сім тисяч османців. Канцлер Оссолінський нашіпував Яну Казимиру, що тепер султан негайпо відкличе від Хмельницького хана, цього єдиного винуватця гетьманового могуття і щастя, і козаки поостануться самі перед залізною шляхетською силою. На додачу від Януша Радзівілла йшли побідні вісті, і королівські придворні вже тіпилися думкою, як незабарі Радзівіллове військо мацатиме під Києвом козацьких жішок. Про те, що діється під Збаражем, ніхто й у гадці не мав. Вважали, що не регіментарі оточені мосю силою, а я сам сиджу обложений і, прищулившись, як завць наляканий, жду, поки його мосць король прийде і вдарить мене межі вуха. Наставлений і поставлений мною його величність король Ян Казимр! Шкода говорити!

Зібравши, мабуть, до сорока тисяч війська з гвардією і паворнми командами панів, король поволі посувався на Сокаль, Радехів, Топорів. Дороги були тяжкі, розмоклі від дощів. Незграбний табір не надавався до швидкого пересування, таки ж булп й річки, і потічки, як ото писав я його милості князеві Яремі, та в Топорові Ян Казимр забув і про дороги, і про річки й потічки!

Вишневецький, хоч мав би впасти в безнадію після того, як перехоплено його посланця, все ж не обліпив думки про те, щоб сповістити короля, і йому таки вдалося знайти шляхтича, який

доконав сього неможливого чину. Звали його Скшетуським, не належав він до знатних, був звичайний піхур, чоловічок непоказний і, скавати б, мізерний, не з тих, що літають над землею, не торкаючись її поверхні, а з дрібних болотяних чортиків, кротів, дощових черв'яків, з плазунів і вемлеріїв. Він проповз крізь усі вали й підвалки, проринув крізь усі води й болота, прошикнув крізь усі наші застави й заслони, змішався з землею і з водою, з ніччю й дощем, забув про їжу й спочинок, забув, може, й своє ім'я власне і все на світі, пам'ятав тільки про завдання, — і це винесло його з кільця смерті і донесло до самого короля, і він упав до його ніг з страшною вістю: «Там, під Збаражем, наші вже конають!»

Великий муж, хоч і малий тілом!

Король був ще задалеко, аби одразу дістати свого грізного ворога оружною рукою, тож намірився розправитися зі мною бо-дай на папері. З своїм многомудрим канцлером, моїм приятелем давнім Оссолінським видали вони з Білого Каменя, з маєтку Вишневецького, універсал до черні в моєму війську, щоб кидали Хмельницького, «найдалше за чотири дні верталися до домів і послухності панам своїм». «А ми вас, — обіцяв милостиво Ян Казимир, — в оборону свою беремо, що ніяка кара вам не буде й зостанеться при правах і стародавніх звичаях ваших».

Із Золочева, куди згодом прибув король, послано універсала і до полковників, осавулів, сотників, отаманів і всіх молодців Війська Запорозького. Його величність король ясновельможний скидав мене з гетьманства, проголошував зрадником, визначив ціну за мою голову, а на моє місце подавав Семка Забудського, даючи йому булаву.

Я випередив ті нікчемні королівські універсалики. Пересунув головні сили свої під Старий Збараж далі на захід, де горби не давали обложеним побачити зміни в козацьким таборі, убуток козацького війська заступив ватагами посполитих, хан лишив на довколишніх висотах вершників, аби маячили шляхті перед очі, мовби вся сила татарська і далі там стояла, сам же впочі вивів орду в поле, а за нею я повів і своє найдобірніше кіпне військо, і так без перепочинку й зупинок кинулися навстріч королеві, що за шість миль од Збаража перед Зборовом чекав, поки понаправляють мости й гаті на багнистій Стрипі.

Сам я, забравшись з Демком на високого дуба, стежив за переправою королівського війська і дав пораду ханові: сховатися в сій же діброві й звідти вдарити неждано.

15 серпня був день католицького успення. Напередодні король переїхав через річку і в костьолі слухав обідню, причащався, бесідував з вельможами. Вранці військо стало переправлятися двома мостами через Стрипу з львівської дороги й дороги на Озерну, що вела до Збаража. Коли переїхав і король, шляхетські полки посполитого рушення почали обідати. Хтось приніс звістку, пібито по задній сторожі вдарив якийсь татарський загін, але

посланця здійняли на глуми, бо який би то заблуканий чамбул паважився стати проти такої сили, та ще й з королем самм на чолі. Обідали далі, припиваючи вином і похваляючись, як в'язатимуть під Збаражем козаків у лики, і саме тоді козаки вдарили. Настала велика копфюзія. Зборівські міщани задавонили в даво-ни, орда з диким галайкаціям кинулася до мостів, слуги з пере-ляку покидали на мостах вози й заткнули переправу, кіннота шляхетська скочила на коней і, лишаючи своїх піших, вдари-лася навтьоки, козаки й татари стали бити нарізно тих і тих, на півмилі все поле й багистий луг покритися трупами, кров текла вже й не струмками, а потоками чорними, самих тільки шлях-тичів убито було понад п'ять тисяч, полягло чимало осіб знатних фамілій, так що дієписець тужливо потував згодом: «Багато ли-шилося замків і дворів без господарів, воеводств і повітів без начальників». Вози з припасами, гармата, купи зброї дісталися переможцям, зголодніла й розіалена пустим стоянням під Збара-жем орда тішилася здобиччю і всупереч своєму увичаєнню рва-лася до нової бнятики, так що навіть Нечай з своїми молодцями тільки стояв та дивився на таку запопадливість наших непевних союзників, які завжди охочіше загібали жар чужими руками, ніж скакали поперед батька в пекло.

Король звелів мерщій розламати мости, щоб не дати з'єдна-тися козацькій і татарській силі, але й того війська, яке я мав на сім боці, стачило, щоб цілий день сікти шляхту на капусту. Тричі відступало панство під нашими тяжкими ударами, їхні при-відці погрозами й умовляннями завертали жовнірів назад, деякі шляхтичі билися, як леви, шляхтич Ковальський, якому доручено нести хоругву Львівської землі, втратив праву руку, але не від-ступив, узяв хоругву в ліву руку і кликав за собою товаришів. Коли йому відрубано й ліву руку, ліг на прапор і так умер. Ко-заки стали над ним, поскидавши шапки, і не один позаздрич такої смерті. Ян Казимир вислав парламента, який кричав до коза-ків, що король поставив гетьманом Забудського замість м'ятеж-ного й безбожного Хмельницького, за голову якого назначає десять тисяч червоних. Це тільки розлютило козацтво.

— Можемо бути неслухняними, та чи ж продавали кого! — кричали козаки.

— Відплатимо за таку зневагу!

— Потоптом підемо по шляхті!

Удар по королівському війську був такий страшний, що шлях-та кипудася втікати. Сам Ян Казимир, загубивши шапку, ме-тався серед втікачів на коні, кричав: «Панове! Не покидайте мене! Не губить вітчизни!» Його ніхто не слухав. Він хапав за вуздечки коней, піднімав кинуті на землю знамена й пробував давати до рук то тому, то другому, грозився заколоти першого, хто покаже спину ворогові,— його ніхто не лякався. Хмари стріл літали довкола короля, але жодна його не зачіпала, тільки це справило враження, та не на шляхту, а на німецьких найманців,

які вийшли наперед і трохи затримали паш наступ, так що до смерку королеві вдалося втриматися і, скувавши ланцюгами вози, влаштувати сякий-такий табір. Тоді я не надав ваги отим стрілам, що літали довкола королевої голови, не зачіпаючи його, коли ж шаменувся, то вже було запізно.

Та й чом би мав я надавати ваги якимось там прикметам злим чи загадковим? Ян Казимир був у моїх руках, щуплі залишки його війська оточено ще щільніше, ніж полки регіментарів під Збаражем, його величність мав пережити останню ніч свого володарювання над козацтвом і, пересвідчившись, що рятунку немає, завтра на ранок здатися на ласку простому козакові Хмельницькому і визнати перед усім світом народження нової сили — пезламної, могутньої, непокороєної — сили козацької. Видавався тепер Ян Казимир мені й не королем, а таким собі короликом, пиха переповнювала мене, пиха й згубила мене під Зборовом, власне ще під Збаражем, коли я нерозумно розділив своє військо і рушив сюди тільки з добірною кіннотою, тоді як хан повів за мною усю свою орду. Чи знав про це Оссолінський, який увочі, в королівських наметі, серед розпачу й зневіри, коли вже всім магнатам здавалося, що немає ніякого рятунку, подав думку, що слід спробувати відлучити татар від козаків. Ніхто в те не повірив, не повірив і король, однак ухопився за спасенну мисль свого хитрого канцлера і в дикому поспіху, бризкаючи чорнилом, перекреслюючи слова, не дописуючи речень, став складати листи до хана й до мене. До хана писав — який глум! — під диктандо Оссолінського:

«Ян Казимир бажає здоров'я кримському ханові. Твоя ханська величність вельми зобов'язаний братові моєму, найяснішому й наймогутнішому, колишньому королеві польському, який благосклонно поведився з тобою, невредимо зберіг і дарував свободу; завдяки йому отримав ти царство своє. А тому ми дивуємося, що, прийшовши для приборкання неладу в державі нашій, застаємо тебе підручним нашого м'ятежника, з піднятою на військо наше зброєю. Сподіваємося, що бог не благословить такого діла. Та все ж, нагадуючи тобі ласку брата нашого Владислава IV, прокладаємо тобі дружбу нашу і бажаємо, щоб вона процвітала обопільно. Козаки завжди були тобі ворогами і хоча тепер видаються друзями, та, здобувшись на силі, на вас же, своїх побратимів, повернуть зброю, як вовчата, дійшовши зросту, з'їдають козу, яка їх вигодувала».

Ще писав король, що вельми жалує за несплату ханові упоминків і обіцяє сплатити все залегле за роки минулі й наперед бути щедрим до кримського володаря.

В коронних книгах, куди заносилися всі королівські листи, про упоминки не буде й згадки. В них вписано лист зовсім інший, рукою самого Оссолінського виправлений, щоб поменшити королівську ганьбу. В коронних книгах лист більше докоряє, ніж заохочує, насправді ж — більше заохочував, ніж докоряв.

До мене теж послано листа, навіть перш ніж до хана, бо мого удару лякалися найдужче. До актів королівської канцелярії цей лист не вписано зовсім. Король називав мене: «Уродзоний, нам милий». Спершу написав «Уродзоний у вірності, нам милий», але тоді «у вірності» закреслив, бо справді, який же я вірний! Так в отою перекресленою королівською рукою вірністю й прийшла до мене цидула, привнесена якимсь священником. Ян Казимир ласку королівську обіцяв, якщо відступлю на десять миль від його війська, пославши тим часом до нього послів своїх, що сказали б, чого хочу від нього і від Речі Посполитої. Він же обіцяв все, що належить до свобод і вольностей Запорозького Війська апробувати, заспокоїти й уконтентувати у всім.

Тим часом у шляхетському таборі хтось пустив поголоску, ніби король уже втік, кипучи своє військо за намовою вельможних папів. Чорна ніч, гудіння дощу безугавного, червоні вогні довкола в козацькому й татарському таборах і ця несподівана вість про покинутість і зраду — все це сколотило шляхту і її слуг; хто копав шанці — кидав лопату, хто не мав свого коня — хапав чужого, хто тягнув воза з припасами, а хто готувався до втечі, навіть кидаючи зброю, щоб було легше. «Нас покидають на зарізі! — галасували шляхтичі. — Переловлять нас тут, як мишей! Поріжуть або поморять голодом!»

Завосилося на пилявцівську іграшку.

Король молився в своєму наметі, обіцяючи, коли даровано буде йому перемогу, відправитися на моління до чудотворного образу матері божої Ченстоховської. В цей час придворний ксьондз Тетяшевський приніс вість про паніку в таборі.

Ян Казимир скочив на коня і без шапки, показуючи воїнам своє грубе, некрасиве обличчя, освітлюване з двох боків смолоскипами прибічних гвардійців, кричав: «Ось я! Ось я! Я король ваш! Не втікайте від мене, діти мої! Не полишайте, благородні шляхтичі, свого государя! Не покидайте, воїни, свого командира! Богу було вгодно послати на нас таку біду, але бог милосердний. Завтра з його поміччю я надіюся перемогти неприятеля. Я не покину вас і, коли буде вгодно богу, накладу головою разом з вами».

Дощові патьоки спливали по щоках короля, а може, то були й сльози — хто ж то міг би розрізнити в ті хвилини найбільшої королівської гальби, що її самої вже було б досить для мене, коли б хотів потішити своє гетьманське марпослав'я. Та йшлося не про мене, не про гетьмана Хмельницького, а про весь народ мій, про його велич і будущину, яка так тяжко й криваво здобувалася вже віки цілі, а тепер прийшла на цей темний і грузький луг Стриця, щоб або ж лягти тут навіки в безпаді, або гордо піднести голову для великих сподівань.

Я знав, що вранці буде справа і розправа, і готувався до рапку. Доволі вже вмилостивлював розгнаних і жорстоких ідолів шляхетських кров'ю діпших і найбодажніших синів наших, тепер

хай приплатять своєю кров'ю і ганьбою і свого цвіту нації. Все лише, що було в мого народу, прийшло сюди, під Зборів, так само як король привів усіх найзнатніших своїх вельмож і магнатів. Сила на силу. Одна впаде, друга зостанеться. Яка впаде, вже тепер було видно всім. Впаде те, що похилилося. Досить підставити плече й підштовхнути. Взавтра я підставляю своє плече, вже й не гетьманське, а козацьке, круте плече у валах м'язів, що наростали роки цілі від махання шаблею. Відчуєш, королю, плече Богдана!

І тоді мені було завдано удару, звідки й не сподівався. Удару в спину, жорстоко й підступно.

Все було як під Збаражем, коли я пізньої ночі прискочив до хана в його розкішне шатро й пригрозив понищенням орди, як не буде шануватися в моїй землі. Все було так і не так. І ніч, і шатро, і я та хан, тільки шатро тепер не ханське і не з парчі султанської, а моє, гетьманське, простеньке, хоч і просторе, і світилися тут не каганці стамбульські, а прості свічки, хоч і ясніше і затишніше. Так само гудів надворі дощ і хан мерзлякувато кутався в царські соболі даровані, але тоді я кричав на хана, тепер кричав на мене він. Щоправда, попервах Іслам-Гірей говорив речі навіть приємні. Хвалив козаків, хвалив мене, радів, що так швидко й уміло оточили королівську силу, запевняв, що буде зі мною до кінця і не дасть зобидити моїх козаків, випросивши в короля якнайсприятливішої угоди зі мною.

— Випросити? — подивувався я. — Що мовиш, хане? Чи ж нам просити, коли король у жмені! То він має взавтра випрошувати нашу ласки!

Ось тут хан і закричав. Він кричав, що я не знаю своєї міри, бо й хто я? Простий козак без роду й племені, який не знає, що таке велич природна, а не здобута випадком і тимчасово. Він, хан, монарх природжений, узнав міру свою, з братом своїм королем польським порозумівся на добру згоду, бо вже панство його і так досить зруйноване, і тепер не допустить, щоб королеві було завдано шкоди.

Я слухав його мовчки. Ждав, поки викричється. Тоді спитав:

— То що ж маю діяти? Може, відступити на десять миль, як просить мене король?

— Можеш бити його військо ще й узавтра, — сказав хан, — але не чіпати його величності короля.

— Куля не розбирає, — відповів я.

— Мої стріли розбирають, то хай твої кулі теж навчаться! — вигукнув він, і аж тоді засвітило мені в голові, чом удень стріли не брали Яна Казимира.

— То ти, хане, вже вчора продав мене? — заgrimів я. — Скільки ж тобі обіцяно, бо платити в короля, знаю, нічим. Чи додав його величність ще до тих десяти тисяч, що обіцяв за мою голову, і ясир з моєї землі? Бо не відаю, як воно водиться в монархів, як вони торгуються між собою.

— Не маєш родовитості, не можеш відати, що то таке, — пи-хато кинув мені хан, кривлячи свої п'явкуваті губи.

— Не заносся своєю родовитістю й титулом, — спокійно відмовив йому я, знаючи, що великим можна бути лише завдяки собі самому, а не через саме тільки уродження. — Мені король теж написав. Мене теж величає «уродзоним», та я на те не зважаю.

Хан підвівся. Був похмурий і немилосердний.

— Сказав те, що сказав, — кинув мені, як я йому колись під Збаражем. — Короля не чіпати. Головою приплатиш. Не послу-хаш — вдарю всією ордою на твоє військо. Король допоможе мені залюбки. Ніхто звідси живим не вийде. І ти не вийдеш. Аллах великий!

Його візир Сефер-казі вклонився мені глумливо, я ступнув до лукавого царедворця, тягнучись до руків'я шаблі, Виговський на-лякано вхопив мене за плечі.

— Гетьмане, що чиниш?

— Вспокойся, писарю, — відмахнувся я від нього. — Мав би ти ліпше підказувати мені там, під Збаражем, що негаразд чиню, пускаючи за собою всю орду, а ти промовчав. Та й ніхто не підказав.

— Лякаються твого гніву, гетьмане. Ніхто не хоче втратити голову, суперечачи тобі.

— Коли голова дурна, то ліпше її втратити, ніж носити на в'язях! А тепер коло дурних і моя дурною стала.

То була фатальна ніч не тільки для мене, а й для всієї землі мові. Найбільша моя перемога оберталася водночас і найбільшою поразкою, слава покривалася ганьбою, великі надії западали в безнадію.

О прокляття влади! За все доводиться платити ціною найвищою — аж до зречення од усього людського. Отримуєш право повелінь, а позбуваєшся, може, найдорожчого: бути часом слабким, як жінка або дитина, тішитися тою слабкістю і первозданною наївністю. Просте людське щастя заступаєш примарами величі й знання тасмниць. Яке то щастя іподі — не знати, бо що знання проти життя? Знання може мучити, терзати, вбивати, як оце мене тепер сеї ночі, коли ніхто нічого не знав, горіли вогні, дзвеніли кобзи, лунали співі і крики в одному таборі, іпший за-чайвся, скудився в темряві, у тривозі й безнадії. І моя душа була мов той табір передсмертний. Хотілося вмерти. Ні! Не хотілося ні жити, ні вмирати. Навіть ті, хто завтра поляже в битві, були безмірно щасливіші за мене, бо сьогодні раділи життю, раділи автрашній звитязі, вірили в будучину, відкривалася вопа їм у вогнях кострищ, у дзвенінні бандур, в піснях і свободі. Мене ж прибила до землі ханова зрада, загнано мені в спину ножа, і тепер ятрили тим пожем рау, і я відчував уже й не біль, а муку, яку годі передати людськими словами. І пікому не міг сказати, ні з ким не міг поділитися бодай крихтою сеї ноші велюдської. Тільки бог святий знає, що Хмельницький думає-гадає... Шкода

говорити! Сліпа доля, чи все записано в книгу буття? Людей довкола тисячі, а змія кусає лише одного. І вогонь небесний б'є так само в одного лише. І смерть шумить косою кожному зособно. Чому змії жалять тільки мене? Чом я такий нещасний, віщаний сеї ночі? Чи й знесено мене над усіма лиш для того, аби терзати, мучити і навіть по смерті розкидати мої кістки, щоб поросли травою і зогнили в багнюці? Та вони збережуться, мов залізни, вони будуть вічні, проростуть у вічність і зродяться з них залізни люди і стоятимуть вічно й непохитно!

Виговський хотів полегшити мої муки нестерпні, не питаючи, привів до мого намету трьох чужинців, од яких ішов дух далеких доріг, міцного реміняччя і ще міцніших напоїв. Прибули аж із Англії з посланням до мене від їхнього правителя лорда-протектора Кромвеля. Мовили по-англійськи і знали, що таке парламент. Вельми доречно сеї клятої почі. Послання було латинною, Кромвель пишно величав мене Теодатус, себто Богданом, божою милістю генералісімусом греко-східної церкви, вождем усіх козаків запорозьких, грозою й викорінювачем польського дворянства, покорителем кріпостей, нищителем римського священства, гонителем язичників, антихриста й іудеїв. Вітав мої перемоги, зичив перемог нових. Не вельми вчасно, але пригодиться. Знайшов мене аж на протилежнім краю Європи, бо обидва ми занесли руки па своїх королів. Мій король вмер, довідавшись про збунтування всього народу українського, Кромвель своєму королеві одрубав голову на ешафоті, чепурно оббитому чорним сукном, під молитви священників і глухий гоміп лондонських натопців. Короля ангелянського найбільше засмучувало те, що пень, на якому мали одрубувати йому голову, був завизький, так що доводилося надто нахилятися, мовби аж кланятися люду, а зього королеві не хотілося. Він попросив ката дати йому спокійно помолитися, сказавши, що дасть знак рукою, коли можна рубати.

Се розповіли мені такою-сякою латинною посланці лорда Кромвеля, попиваючи козацьку горілку, я ж слухав їх і думав, що й у королів можуть бути мужвні серця. Бо чи ж кожен здатен піднести руку, даючи знак смерті, аби махнула над ним косою?

Відпровадивши посланців сих несподіваних, прикликав я полковників, які мали почати вдосвіта нову битву.

Наказав під горлом: без веління не підступатися до короля, без дозволу мого не приближатися на відстань означену, означити ж ту відстань маю сам.

Удосвіта розпочав я битву, як і мірився ще до розмови з ханом. Розділив своє військо на дві половини, одна далі добувала королівського табору, друга стала штурмувати Збараж. Послав я туди Гладкого з миргородцями, шляхетські сили були там не вельми значні, помагали козакам і міщани, дзвонили в дзвони, показували козакам дорогу, закидали рови хмизом і соломою. Вискочив проти миргородців Забудський, новоспечений королівський гетьман, з шляхетськими слугами, яким шляхта пошкодувала

й прапорів шовкових, давши самі полотняні. Служок і конюхів козацтво зім'яло вмить. Гладкий захопив у передмісті руську церкву, вимостив на ній гармати й став гріти шляхту, палячи їй у обоз, який з другого боку підігрівали татари, готуючись до грабушку.

Тим часом вози в шляхетському таборі вже були розірвані моїми козаками, один з них вбив нашу корогву у ворожий редут, козаки, зминаючи залізних гусарів, ринули в табір, вже добувалися до короля, оточеного найвірнішими, ще один натиск, ще удар, ще — і вічність промовлятиме до цих синів свободи, і золоті сурми звіщатимуть їм найбільші надії, і слава огорне їх багряними шовками.

Я стежив, керував, пильнував, оберігав. Не короля — свою перемогу. Хай пощерблена, але ж перемога! І умови проголошуватиме не король. Хан не випустить мене звідси, поки не задовольниться сам, але й не зможе вийти з нашої землі, коли не задоволені будуть козацькі вимоги.

Підлігали до мене посланці, козаки, сотники, радлі:

— Батьку! Вже зуспіли ми їх!

— Гетьмане, король твій!

— Не виприсне його мосць!

— Звели, батьку гетьмане!

— Скажи слово!

Я посилав у битву одною рукою, а другою знай стримував, і яка ж із них мала переважити!

Відчував на собі хижі очі невидимі, різучі, як осока. Простежували кожен мій рух, чатували, вичікували. Може, ждуть, щоб поліг король, а тоді знищать і мене, щоб не було суперників, щоб пустеля, безбаш, безголів'я, щоб повторилися Варна і Лігніца¹ і ті часи, коли хан татарський дванадцять тижнів сидів у столиці королів польських у Кракові?

І коли вже ті очі звузилися до немилосердної гостроти лева хавської шаблі і холодна сталь діткнулася мого бідного скривавленого серця, пролунав мій голос. Високий, різкий мій голос гетьманський, голос полководців, вождів і пророків, голос для наговпів, відстаней і просторів. Такий голос чують навіть мертві.

Тоді, коли досить було простягнути руку, щоб узяти короля, я закричав: «Згода!» І козаки спинилися. Сурми заграли відступ. Сталося чудо. Короля врятовано.

Ніхто піколн не впає, що рятував я не короля, а цвіт своєї нації, що крик той мій був не проти народу мого і піднятої ним боротьби за своє життя й надії свої, а для збереження народу, хоч і ціною несприятливою. Шкода говорити!

Ой біда, біда, чайці-небоє,
Що ажвела часняток при бктій дорозі...

¹ Місця перемог татарських над польськими військами в XV і XVI ст.

Скільки вод перебрів мій кінь, скільки трав потоптав, скільки вітрів розвівало його гриву. Вітри ніколи не вгавають, і ріки вільно течуть, і трави зеленіють, а над усім вивищується пам'ять людська, і я — в тій пам'яті. Вона мучить мене й по смерті, ятрить рани душевні, кривавиться невидимно.

Я не вмер у Чигирині й не похований у Суботіві. Вночі перелетів до Києва, супроводжуваний добрим духом Самійла з Орка, постригся в Печерському монастирі під іменем отця Самуїла і так прожив сто літ і п'ятнадцять, стежачи за діями світу, а тоді жив далі в думці, слові, переказі, пісні, хвалі й прокляттях, у парсунах і монументах, — і кінця мені не було ніколи.

Може, й парсуна моя найліпша була в Печерській лаврі на північній стороні великої церкви, біля мощів митрополита Михаїла, де я зображений був на весь зріст, та була та парсуна замазана по височайшому повелінню об устранинні із церков зображень не святих лиць. Повеління йшло од того самого царя, що загнав у жорстоке заслання найбільшого поета мого народу. Так поведнучься віки й імена навіть у пещастях і горі.

А мій же вік був геть безіменний. Самі козаки, та кобзарі, та моря крові. Кров завжди безіменна. Але яка ж страшна та безіменність! Пісні кобзарів лунають над степами, і яка ж тужлива їхня безіменність! Народові потрібні імена, як хліб і слово. Я дав ті імена під Жовтими Водами й Корсунем, під Пилявцями і Замостям, у Києві й Чигирині, а після Збаража мав зібрати їх у компут, у перший реєстр мого народу, який однині отримував ім'я не загальне, не прозивне, а уособлене й щоразу неповторне, як неповторною є кожна людина, що приходить на світ.

Стародавніх греків піколи не було занадто багато, та піхто не здогадався їх переписати. Александр Македонський переміг темні полчища Дарія з щуплим військом, але ми знаємо тільки імена Александрових поплічників пайблїяччих. Спартанців царя Леоніда, які полягли при Фермопілах, знаємо тільки число, та не імена.

Я дав імена своєму народові, записав його для історії після Зборова, що не став мою найвищою фортуною, однак не став і ганьбою, якої так страшився я в ту ніч зради мого найпершого союзника Іслам-Гірея.

У Зборівській угоді був пункт про те, що козацький реєстр побільшується до сорока тисяч. Такого компуту ще піколи не укладано в моїй землі. Шістнадцять полків обіймали величезний

простір із заходу — по Горині, Случу й Дністру до впадіння в нього Ягорлика, з півночі — по Прип'яті, Дніпру до впадіння в нього Іпуті, по Десні й Сейму біля гирла Клевани, зі сходу — по верхній течії Сейму, Сули, Псла і Ворскли, а з півдня — по верхівцях Інгулу, Інгульця і Куяльника до гирла Ягорлика. Вже й ці межі загісні були для народу, та мав я вдовольнитися поки що, як то сказано, *est virtus licitus abstinuisse*¹.

Яку ще націю переписувано будь-коли? Може, ісландців, які раділи кожному, хто здолав холодний, жорстокий океан, з роду в рід передавали імена тих, хто перший ступив на кам'янистий острів посеред безмежних холодних вод, і з гордістю вели від них свої родоводи. Послати б туди своїх послів, щоб розпитали, послушали той мудрий у своєму самозбереженні малечий народ. Та надто далека дорога до тої Ісландії, густі тумани закривають її від мого погляду, а ще: замало відпущено мені часу на все, що мав зробити. І по Україні не міг поїздити й походити, щоб самому приглянути за складанням реєстру, послухати мови свого козацтва, виокремити самому найцінніших, визначити обранців, бо хіба ж обіймало оте число сорок тисяч увесь народ? Гай-гай! Незліченна сила війська була в полках. Інший полк мав козацтва тисяч більше двадцяти, бо що село, то й сотник, а інша сотня мала люду й тисячу цілу. Все живе піднялося в козацтво, заледве й знайшовся б у яким селі чоловік, що не мав або сам, або його син до війська іти, а коли сам нездужав, то слугу-парубка посилав, інші ж, хоч скільки їх було, всі йшли з двору. Навіть з городів, що мали право Магдебурзьке, присяглі бурмістри і райці свої уряди покидали, борода голили і до війська йшли.

Чи ж треба дивуватися, як тяжко було вмістити в сорокати-сячпий компут таке незліченне військо? Обозний Іван Чарнота і полковники мали списувати передовсім козаків кінних і ружейних, які служать здавна і на всяку службу годні й охочі. Реєстр складали поволі, обережно, майже тайкома, обставляючи все це речами приемними: виплатою за службу з королівського скарбу, обіцянками висилки в здобичливий похід з гетьманом. Місяця октобрія дня 21-го я скріпив власноручним підписом реєстр на сорок тисяч чоловік, перший список (гай-гай, який же куций і неповний!) свого народу, нації своєї, ядра майбутніх поколінь. Не всі там імена стоять, запорожці пішли на свої острови, не побажавши проміняти волю на королівську службу, тож будуть ще імена й поза моїм реєстром, та й довкола самого компуту вже аж кипіло від людей, може достойніших, але треба було виокремити, треба було обмежитись, бо влада — се передовсім обмеження. Віддав я, що чимало таких, які пхалися в реєстр, відтручуючи вартісніших, часто згодні й не попадати туди самим, аби лиш не пустити сусіда або знайомого. Так і сталося, що ми недобрали й до сорока тисяч, записавши в реєстр тільки 37 745, хоч могли б

¹ Дозволена доблесть дотримуватися міри (лат.).

виставити хоч і мільйон! Та я скріпив підписом те число і не шкодюю і готов іти на суд людський і божий з сумлінням чистим.

Які ж імена, які прізвища стоять у тім першім списку мого народу? Від занять батьківських, від походження, від норову й заслуг, майже немає прізвищ, що вказують на володіння місцевістю чи бодай сяке-таке закорінення, на тимчасову сталість. Були шевці й шевченки, гончарі й гончаренки, ковалі й коваленки, бондарі й бондаренки, мельники й мельниченки, теслі й тесленки, стельмахи й стельмашенки, кравці й кравченки, ткачі й ткаченки, шаповали й шаповаленки. Були від Адама і Єви — так і звалися: Адаменки, Євенки. Одні були бажані, другі жадані — то й звалися: Бажан, Жадан. Не вміли стишувати своїх голосів, говорили між собою, шапок не скидаючи, були горді з панами й з самим чортом, отож і звано їх шумейками, крикливцями, говорунами, гордієнками, або ж на козацький манір: Семен Нездіймишапка (з Кременчуцької сотні Чигиринського полку). Більшість рвалася в битви, а були й такі, що не відтягнеш їх од миски, од юшки та борщу, од пирогів та каші, — тож і прізвиська їм дочеplено: мисченки, ющенки, борщенки, пироженки, кашоїди, кнiшi, лемішки.

Мали ми душі відкриті й добрі, тож приходили до нас звідусюди, од різних народів і зоставалися з нами, прибравши нові козацькі прізвища: москалі, довці, ляхи, мазури, волошини, литвини, турчини, татаренки, угрини, жидовчини, циганчуки. Тільки в Мартіяна Пушкаря в Полтавськiм полку були Микита Москаль, Іван Москаль, Гришко Москаль, Іван Довець, Давид Болгарин, Степан Волошин, Павло Татарин, Мілаш Донченко, Семен Мазуренко, Блажко Татарченко, Йоська Циган і аж три євреї: Семен Рубачик, Семен Халаїмовський, Мусій Авраменко.

Багато хто не мав прізвищ, а самі тільки імена, навіть сотники, хорунжі й осавули. В Роменській сотні Миргородського полку Василь сотник, в Полтавськiм полку — Оксюта сотник, в Борзненській сотні Чернігівського полку — Пилип сотник. Може, не хотіли називати своїх прізвищ, бо не завжди були воли призвоїті, предки паші не вельми переймалися судженням світу про себе, вказували свій буйний поров нестримпо й щедро, отримували за те прізвиська досить незвичні — отак і передавали їх у спадок своїм сипам та онукам. Панство сміялося з тих прізвиських, а полкова старшина горпулася до панства, отож і зрікалася спадкових своїх імен, прості ж козаки раді були записатися якнайповніше, щоб видно було їхній рід, їхні корені, норови й удачу. Так і з'явилися в реєстрі Іван Широкогополя, Федір Гостроговориченко, Роман Замриборщенко, Гнат Урвисалепко, Максим Засядькововченко, Проць Проколикищенко, Мартин Голапотилиця, Васько Оридорога, Іван Кадигроб, Іван Покиньбатько, Лаврін Шабелтасненко, Іван Напивайченко, Педор Куйбіда, Яцько Урвихвіст, Павло Повесикляча. В Мурахівській сотні Брацлавського полку був козак геть без імені. Записано було так: «З Рагомира» — і більше нічого. Виговський прийшов до мене спитати, як має тут

повестися, — я зпизав плечима: «Так чоловік записався, то що ж га тут удієш». У Веприцькій сотні Полтавського полку писарем був Іван Хвостик. Чи то мав чоловік веселе узвичаєння, чи ображений був за своє трохи кумедне прізвисько, хоч як воно гам, та понаписував він козакам своєї сотні чи не найяршіше отих наших аж надто питомих наймень. Були там Михайло Кваша, Охрім Пожар, Антон Сметана, та то ще й нічого, бо поряд з ними вписані Северин Божаямолитва, Степан Жовтавода, Іван Штанюдні, Яцько Уломиноженко, Грицько Дурнопхай, Іван Семибаламут.

Були в моєму реєстрі спогади про великі діла й звершення, вчитувалися в ньому ще більші надії, та вже проростали й майбутні неалагоди, чвари і зради, що зватимуться іменами їхніх кривавидців: Виговський, Тетеря, Брюховецький, Дорошенко, Самойлович, Многогрішний, Мазепа.

Як єсть, то шелесть, а як нема, то сквересть. Одним тісно було в реєстрі, і вільною душею рвалися вони з нього, прагли широкого поля і вітрів буйних, інші сиділи в ньому кліщами, вгніядувалися, вривалися, як кроти, вгризалися, як хробаки, підточували живе тіло, підпилювали буйне дерево. Поки ало не записане, воно мовби не існує. Поки ті чи інші просто звалися полковниками, сотниками, осавулами, отаманами, то не завжди різнилися від простих козаків навіть одягом, бо кожен носив на собі те, що доскочив у бою. Тепер стали записані, утвердилися не так у своїх знаннях, як у домаганнях, настирливості й знахабнілості, і кожен приставав до гетьмана свого, мов в пожему до горла, і знай твердив: «Дай!»

На спустіє місце людських панів висунулися заслужені й знанні українські людове, які притьмом кинулися добувати собі маєтностей і відлеглих. Не так пани, як підпанки!

Я вважав, що перед свободою всі рівні, а мій писар генеральний пан Виговський, привосячи мені на підпис цілі скирти універсалів з наданнями для старшини, бридливо ворухив своїми шляхетськими вусиками:

— Рівність — це несправедливість для здібних.

— Хто ж здібний? — допитувався я.

— Ті, кого ти вивищив, записавши в реєстр генеральними старшинами, полковниками й сотниками, — відповідав спокійно пан Іван. — За послуги війську треба платити. Хай платять ті, кому воно служить.

— Що ж скаже простий люд?

— А що простий люд? Йому бог не лишив нічого рівного іншим, крім душі. Душею зрівнятися — хіба то не найвище щастя?

— Добре мені щастя, коли жити ні з чим! Розоріння в землі таке, що немає й живого собаки часом у селі, не те що хлопа, а мої старшини знай канючать: «Дай! Віддай!» Задарма ніхто не те що шаблюю не махне, а й чхнути не хоче!

— Слушно мовиш, гетьмане, — тихо згоджувався зі мною Виговський, підкладаючи мені під руку нові та нові універсали. —

Кожен має нести свою службу. Козаки — військову. Святі отці — молитовну. А посполиті — майнову. Так створено світ, і хто ж його ладен змінити!

«...Маючи особливий вигляд на значніє в Войську Запорозьким пана Івана сотника полку Чернігівського заслуги, респектуючи на пана Івана вірні при боку нашим послуги, котрі доброї так же ожидають заплати, далисмо йому два села в Чернігівським полку, Смолин і Максим, і виш помененні села віддані нашим конфірмуем універсалом. Войтам зась помененних сіл зо всією громадою, аби належитое віддавали послушенство сурово повагою сего нашего універсалу приказуем».

«...Видячи пана Никифора Калениковича, товариша військового, до справ воспних способность, до котрих і в дальший час його побуждаючи, надав йому к домовій выгоді його село Івашків...»

«...Респектуючи ми на зчливії услуги, в Войську Запорозьким роненії, значного товариша полкового ніжинського Марка Івановича, а до дальших заочуючи, надалисмо оному село Припутні до ласки наше військовое...»

«...Теди ми, повабляючи його, отця Мансима, до того, аби охочим сердцем до господа-бога приносив за нас молитви свої ієрейські, подаємо йому во владеніє слободку оную і яко варуем, аби йому ніхто до ласки нашої не чинив у том перешкоди, так і жителям слободки оної приказуем, аби йому в пристойних повинностях були послушними».

Колишні шляхетські маєтки стали військові свободні, у волі й диспозиції гетьманській, тож тепер знатне товариство за свої вірні служби випрошувало й виривало оні в мене і в полковників, і що ж я міг удіяти? Так наподанно полковників своїми універсалами підтверджував, яко і сам, усмотрівши заслуги чії вірні, своїми ж гетьманськими універсалами без перешкод оні маєтності определяв то на уряд, або на ранг, себто не у власність, а тільки на володіння на той час, поки займає посаду військову; другим к домовій выгоді, себто на якийсь час для вспоможенія дому; третім до ласки військової, себто до наступного мого універсалу; четвертим у спокійне і безперешкодне володіння — то вже навіки.

— Твориш аристократію козацьку, гетьмане, — припечатував кожен свій підпис безвыразними словами Виговський. — Без аристократії немає нації, а тільки плем'я. І цар московський не візьме тебе під свою руку, допоки гетьмануватимеш над гультаїками. У нього бояри, воеводи, дворяни, патріарх, єпископи, ігумени, чим же похвалишся перед ним ти? І хто pomoже тобі втримати владу, яку обійняв нині?

Виговський. Хворе сумління моє, сивий чад моєї крові, який труїв мене безнастанно і без якого я, однак, не міг жити. Хто це пояснить і ебагне? Скільки разів я готов був знищити його, розтерти, як розхлюпаний трунок, він бачив це, знав і дивився на мене приречено очима біблійного сина Авраамового, та не

пробував ні боронитися, ні втікати, лишався під запесеним пожею, готовий на заклання, — і мій ніж опускався перед цією цокірливістю. Авраам і Яків. Хто з нас хто? Драбина на небо приснилася ж не Аврааму, а Якову. Виговський теж сподівався діждатися своєї драбини, своєї влади, а сам туркотів мені над вухом про владу мою.

Моя влада! Я не одержав її в спадок, мов скриню із золотом. Вона не освячена древніми забобонами і підтримувалася лише моїми особистими гідностями. Я взяв її так само міцно, як міцно стиснув у руці булаву. Вважалося: досить підняти булаву — і це вже влада. Я знав: іноді доводиться опускати булаву на голови непокірливих крикунів, провалювати ті голови безжалюбно, жорстоко, без адригання. Кров бризкала на мене, мозок летів згустками, це було страшно, здригалось моє серце, скімлила душа, заллилася слізьми, але що я міг? Був сам булавою в руці долі, вищого призначення, високих потреб свободи. Свобода дається кров'ю, а кров безневинна і безіменна.

Я давав імена своєму народові, з іменами йшла свобода і держава. Тепер побачив, що то держава полковників у кармазинах, та вже нічого не міг удіяти.

О аристократи з хлопськими прізвишками! Тетеря, Свічка, Безбородько, Борозна, Гвинтівка, Гоголь, Гребінка, Дуб'яга, Журавка, Журман, Засядько, Іскра, Кандиба, Кулябка, Лизогуб, Лобода, Орлик, Палій, Полуботок, Трясило, Цецюра, а до них долучаться згодом іноплеменні Кочубеї, Галагани, Гамалії, Рігельмани, Милорадовичі, Дмитрашки-Райче, Капністи, Томари, Малами, Мартоси, Крижанівські, Бантиш-Каменські, Зертис-Каменські, Орбеліяни, Монтанські. Онуки їхні повиламують коштовне каміння з черевів шабел, здобутих під Корсунем і Збаражем, щоб прикрасити ними пряжки французьких черевиків, переллють срібний посуд, віддадуть парчеві кунтуші на церковні ризи, а простий люд тільки й мріятиме, щоб з багрянниць панських онучі драти. Шкода говорити!

Через багато літ після мене генеральний підскарбій війська гетьманського Маркевич списуватиме в діаріуші свої дні таким чином:

«Были на службі у с. Анастасії і обідалисмо у князя і подпяхом».

«Сего дня были с князем на освященни воды на реде и по сем обедали у него и подпяхом, а после был на Білополовце, играл у карти з п. Петром и Холодовичем з проиграшом 12 коп.».

«У вечеру играли в карти з виграшом 80 к. у п. Михайла. Сего дня обедали у Гурева і подпяхом зело».

«Правдновали возшествие на престол Ея Ва и подпяхом зело у князя Шаховского».

«Обедали и подпяхом у писаря енералного Турковского».

«Обедали и подпывали у обозного енералного Лизогуба, а отол в кпязем ааехали до Гурева, и там напившись, разехалис».

«Был у киян Андря, где я обедал, оттол в архімандритом Братским я Григорием Стороженком, сотником ирчапским, приехал я домой и, доволно покуликавши, отехал».

Півстоліття після мене — найпохмуріші і найганебіші роки в літописах України. Дні холопства без відданості і запевнень та захватів без любові, дні мізерних здібностей і гігантських пороків, рай холодних сердець і обмежених умів, золотий вік зрадників, боягузів, ханжів і рабів. Гетьмани вискакували як дощові бульбашки, лизали ноги будь-кому, аби лиш пригнічувати власний народ, все вміння їхнє йшло лиш на те, щоб обдурювати сильних і переслідувати безсилих, з свободи насміхалися, єдність землі предавали анафемі, топтали все звершене мною, не дбаючи об тім, що топчуть душу і серце народу свого.

Я жив а чи вже вмер, приречений був вічно лежати мов у скляній труні, все бачити, все помічати й розуміти — тільки ні сказати, ні втрутитися, ні спалахнути гнівом. Шкода говорити! Хіба ж не сам породив тих яросних, підлих, огидних фурій користолюбства, жадоби, захланності й ненажерливості? Кричали: «Дай!» — і я давав. Домагалися: «Ще!» — і я безрадно розводив руки. Виривали один в одного з рота — я не вмів їх стримати. Народ проклинав мене за те, що брав у нього, відбирав много. Старшини проклинали, що мало давав. Гетьман не тільки для хвали, а й для проклять.

Матвій Гладкий, з сонними, як у Семка Забудського, очидями, з в'дливим голосом, опухлий од жадібності, домагався ще й особного універсала на полковництво.

— Позаписував полковниками, а кого! — кричав у мене в наметі. — Імені свого не вміють начертати, хрести малюють під універсалами. А полки? Що то за полки? В мене дві тисячі шістсот і тридцять козаків, а в Ніжинському полку дев'яност і дев'яносто дев'ять, в Чернігівському тисяча й сім, а в Київським тисяча сімсот дев'яносто два. Чи ж мені рівнятися з Шумейком, Небабою або Ждановичем!

І я, грізний гетьман Хмельницький, відмахуючись од настирливого дяжчання мною ж породженого одього чоловічка, мав скріплювати своїм підписом те, чого він так волів: «Видячи ми пана Гладкого старанність і в статечних поступках досконалість, розумієм його на уряд полковника миргородського бути годного, сподіваючись по нім, же і в дальший час в тих своїх статечних поступках і годних військових працях не буде отмінен, зачим пильно приказуєм, аби кождий йому, пану полковнику Гладкому, чинил всегда яко старшому своєму пристойную учтивість і попанування і подлуг давной військової обиклості належитов отдавал послушенство, знаючи тов, же он пан Гладкий міст од нас цілоє і зуполоє зміценьє добраго шанувати, а преступного без фоліги карать».

Червоний кафтан, чорний оксамитовий пояс із золотими мушками, на плечах плащ рожевого сукна, а голубою підкладкою, за-

стебнугий під підборіддям золотим аграфом, шабля вся в самоцвітах — таким викрасовувався переді мною пан полковник миргородський Матвій Гладкий і не дякував, не вклонявся за підписаний мною універсал, а гугнявив в'їдливо: «Наш король — пап і лишиться паном і королем, а ти королем ніколи не будеш, тільки як тепер еси, так і зостанешся нашим братом і товаришем».

— Іди з-перед очей, коли не хочеш, аби тебе вивели попідуки, як засватаного! — сказав я йому тихо.

До віку судилося мені бути оточеним неслухняними, але в непослух розумний, вільний, на простір і на добро, а в — тупий, осличий, мертвий, як холодний камінь посеред струмка. У Гладкого непослух був тупий, оброслий степом і салом, мов лепом, смерділо від нього потом, обмеженістю, підлістю. Де взявся сей чоловік і чом наставив я його полковником? Короткі ноги, пенькуватий тулуб, мертве обличчя, мертві очі, тільки рот завжди відтулений для сичливого крику, а як ходить, то буцає в землю так, ніби хоче пробитися крізь неї, рив під собою ями і норувить упхнути тебе чи в ту, чи в іншу.

Підлість, коли й не відверта, однаково прочитується всіма просто і легко, то тільки героїам завжди незабгащений і таємничий навіть для тих, хто його виявляє. Цей Гладкий ще міритиметься й на моє місце, і я ще встигну стяти йому голову, та коли б же він був один!

Роїлися довкола мене, мов мушва настирлива, не лякалися мого гніву і гніву господнього, не боялися проклять, не чули сліз сарітських і плачу вдів, респектом знатних услуг тягнули собі на короги або й на довічне володіння млини, хутори, села, групти, а тоді ще й верстали козаків у посполиті, щедро даючи в борг у шинках і відбираючи в них згодом землю й пожитки. Я повертав тих нещасних у козаки, але згодом їх знов верстали, і не було рятунку.

Влада приваблює можливістю творити довкола щастя і свободу. Але, даючи одним, відбираєш у інших, бо всього відміряно однаково і навик.

Іоаннкій Галятовський в «Ключі разуменія» писатиме: «Которі чужі грунти, пляци і двори отіймують і собі пространное, а людем тісноє місце чинять, будут міти товариство з дияволами, будут в пеклі як в скрині желізноі тісноі замкнелі павіки».

Хто б там зважав на такі перестороги!

Вони брали, бо я давав, а я давав, бо сам вимушений брати — інакше не втримав би війська і не витримав у тій несамовитій борні, на яку став супроти шляхетства й магнатерії чужинської.

З усіх сіл і містечок збирався годовий оклад грошовий, який звався стацією, також за показанщину, покузовне й станове, хто вино курить з козаків, а хто шинкує, з кухов, з станів збиралися гроші, а з пустових земель — хліб, з котрого збору частина до двору гетьманського віддавалася, а частину на плату служителям сотешним і військової полкової музики і на загальні городові роз-

ходи я позволяв. Стації збиралися з могутнього двору один руб і п'ятдесят копійок, з середнього двору п'ятдесят копійок, а з убогого — п'ятнадцять. На болотах з могутнього — сорок копійок, з середнього — двадцять, а з нищетного — п'ять. А ще на служителів сотенних, на хорунжого по одній, а на писаря по дві копійки, та на сторожів польових з усякого міщанського й посполитого двору по дві копійки, вівса по четверику, по хлібині, по гусці солі, по кварти пшона та на містра¹ з усякого двору грошей по копійці. На гетьманську музику і на кухню гетьманську з усякого обивателя по пропорції їхнього майна мукою житньою, пшеничною і гречаною, солодами, сім'ям коноплиним, горохом, маком, кабанам, птаством, а грошима не брано нічого. Перед настанням кожного празника збиралися для полковників з сіл і містечок на ралець гуси, качки, кури, яйця й поросята, а ще кунця передшлюбна з кожного двору, де були молодий і молода, а ще полковникові по тижню на степу косили сіно, йому ж хліб жали по два й по три дні на рік, та в рік на полкову музику з трьох чоловік бралось з кожного містечка жита по тридцять четвертей і овса толіке ж число, гречаної муки шість, пшеничної шість і пшона шість, гороху дві четверті і два четверика, маку півчетверті й один четверичок, кабанів три, сіна возів тридцять, дров возів тридцять, капусти триста качанів, буряків три вози, а на сторожа польового од вола робочого жита або овса по два четверички та по дві копійки й хлібу, а піші — від двох до десяти копійок. Та катові з кожного по копійці, також у ратуші стоявали на пошті по шість коней та піших по три чоловіки, а особливо піших на сторожі шість чоловік по веділі попеременно з іншими ратушними селами, всього в єден год раз або й двічі, доставалось також для наїздів варива, як-то: капусти, буряків, огірків і протчого видавали по часті. Посполиті мали заготовляти на військових степах сіно на зиму для військової арматц, давати збори на користь полкових і сотенних служителів, писарів, арматної прислуги, музик, польових сторожів.

Після Зборова про мене казано: вернувся, мовляв, Хмельницький до свого Чигирина на спочинок, і в Київ не заїздячи, кругом його пиха та розкоші, надбав собі з старшиною здобичі річ несказанну, а козаків на війні мало здобулися, бо вже торік всю землю попустошили і тепер вернулися до домівок з порожніми кишнями і саквами.

Може, ті, хто пускав такі поголоски, хотіли, щоб я й зогнив у паметі під дощами, не маючи сорочки на заміну?

Тоді, під Зборовом, до короля, що засів па мавстаті в пишнім шатрі великім, послав спершу депутацію козацьку, зодягнувши послів своїх у найліпші шати і звелівши їм триматися належно. Посли впали кілька разів на землю перед королем, з плачем признаючи вину війська всього і просячи милосердя, а тоді подали

¹ На ката.

супліку до короля від імені всього війська, і знов падали й підводилися, та й знов падали й підводилися, так що й не збагнеш: стоять чи падають. Бо інші впадуть і лежать нерушно або плазують коло трону, а тут падають і миттю підскакують — шана чи глум? — таке лукавство козацьке.

А тоді й сам я прибув до короля. Мав насунуту на вуха оксамитову шапку з двома перами в аметистах, золочений атласний жупан, кунтуш волосяний атласовий з дрібними срібними петличками, стояв і не гнув шиї перед його королівською мосцю.

Козаки йшли за мною розгойдано й безберего. Затиснули королівську сторожу, оточили дороге шатро Яна Казимира гуком, піснями, несамовитістю. Пісні підіймалися до самого неба, від танку козацького земля вгиналася і здригалася до найглибших глибин, барила з горілкою літало над головами, жилаві руки підхоплювали їх заіграшки, видовжувалися жилаві шиї навстріч струменям пекельного трунку, вмочалися вуса, текло по твердах підборіддях, в горлянки лужені, які могли б перекичати труби страшного суду і проковтнути всі вогні пекел.

...Якби мені зранку
Горілочки склянку
І тютюну та люльку,
Дівчину Ганнулюку!

...Ой густий очерет, та й лещухуватий,
Чи ти ж мене не впізнав, пришелепкуватий?

...Танцювала риба з раком,
А петрушка з пастернаком.
А цибуля з часником,
А дівчина з козаком.

— ...Ой козаце чорновусий,
Чому в тебе жупан кудий?
— Мене дівки підпоїли,
Жупан мені підкроїли.

Я з'явився в дорогому вбранні, а король не міг і перевдягнутися. Шатро все в золоті та шовках, а Ян Казимир — пронизаний потом, в бруді й розчухраності. Сидів на похіднім троні, вкритім коштовним arrasом, смикав головою, кривив уста, вдаючи монаршу пиху, але мова його була лагідна, тільки обіцяв, а не погрожував, — і я не втерпів: «Гаразд, королю, мовиш!», віжества й учтивості ж ніякої проти королівських слів не вчинив ні словами, ні в чім іншій, від чого вжахнувся царський посол у Варшаві Кунаков і, мабуть, налякав московських бояр мовою зухвалістю козацькою.

Я ж ще тоді, після Зборова, перед московським посланцем Литвиновим, випивши здоров'я царське, сказав: «Не того мені хотілося, і не так тому було бути, та не позволив цар, не пожалував, помічі християнам не дав на ворогів». І, так кажучи, заплакав. Шкода говорити!

Тіп'я ханської погрози вдарити па мене лягла на Зборівський пакт, вписано туди пункти про мою згоду на повернення шляхти на Україну, проклинав мене парод, проклинали мої старшини, проклинала й шляхта, якої я однаково ж не пустив у її маст-пості,— за все мав платити я, бо ж я — гетьман, я — Богдан.

За все треба платити на сім світі. Були безіменні досі, тепер обрели імена, але якою ж ціною гіркою. Може, так і треба? Безжальність історії?

Я не бачив неба під Зборовом. Тяжкі хмари, дощ, туман, пригніченість і занепад душевний. Де ті простори чигиринські, де степові безміри, високі собори білих хмар рівнинних, сонце, блакить?

Чорні дими вставали із землі, далекі заграви охоплювали простір, навіть небо не могло почуватися безпечним, а що ж простий чоловік?

Смуги вітру, тиші й крові на землі й на небі, протилежність світів, зіткнення, скрегіт, крик, зойк.

Король, не маючи чим платити ханові під Зборовом, таємно дав йому згоду вибрати ясир з українських земель, і хижі чамбули ровскачилися навсібіч, аж за Дніпро і на Брацлавщину, так що ні Небаба, ні Нечай не встигли й схаменутися на те, що діялося в їхніх полках. Мені ж у подяку за все зосталася пісня-прокляття:

Бодай Хмеля-Хмельницького перва куля не минула,
Що велів брати дівки, й парубки, і молодії молодиці!
Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючи,
А молодії молодиці старого Хмеля проклинаючи:
Бодай того Хмельницького перва куля не минула,
А друга устрілила — у серденько уцілила.

О мій безжальний народе!

35

Два роки між Зборовом і Берестечком. Безглузді рани на тілі народу, на тілі землі. Чи досить двох років без війни, щоб залікувати ті рани? Не можна відняти в людей минулого, але як же легко позбавити їх майбуття! Я мав дбати про майбуття, про гідність і гордість, подолати ворожість, заздрощі, нерозум, боягузтво, неминучу неправедність влади, одринуту саму думку про нашу пібито споконвічну нижчість перед тими, хто гнобив нас і смоктав соки землі нашої. Вважали: ми не здатні ні на що. Вважали:

все тільки для них і для їхнього бога. Вважали: століття треба нам подолати, щоб бодай наблизитися до них.

А мені досить було й тих двох сукно відміряних років, щоб з'явилися і церкви, і школи, і освіченість, і спосіб життя, і одяг та будівлі, і вміння жити, і навіть пиха та ще й те, що не треба. Знання й освіченість рятівні для людей чи згубні? Сотники походжали довкола мене товсті й здоблені, а полковники ще товщі й ошатніші — де вбралися, звідки з'явилися, в кого навчилися? Сяяли золотом, шаблями поблискували по-шляхетськи, коли вже добувалися всього, тоді ще кожен хотів мати бодай пару соболів, бо ж соболі — неприступні й за золото, придбати їх ніхто не міг, тільки отримати в дар за високі заслуги або за підступи, а як розрізнити — де заслуги, а де підступи?

Я питав про се отця Федора, коли по веспі їхали ми на пасіку коло Суботова, мій сповідник довго їхав мовчки, тоді звернув на поле до залишків солом'яної скирти потемнілих, заліз із коня, підняв підку в одному місці, в другому, в третьому, показав мені мовчки. Земля під змервлою соломою була порита звивистими безладними ривчачками. Мишачі нори. Що в тім дивного?

— Миші, та й то риють як попадає, і кожне тягне собі і домагається як більше й легше, а чого ж ти, гетьмане, хотів од людей? Додай до цих нір ще й розум, ото й матимеш те, що маєш.

Іноді здавалося мені, що сиджу під зрубаним буйним деревом, і кожен збирає собі тріски і гребе один поперед одного — хто більше. Голод зліший і могутніший за ситість, може тому й напозвав на ці степи споконвіку, і споконвіку над ними летів вітер, і крик, і стогін. Голод об'єднує людей, ситість породжує задрощі, чвари і ненависть. Два роки дарувала мені доля, і два роки лютував голод, пожирав усе довкола, як ті неситі корови у фараоновім сні. Покинуті поля не давали врожаю, морова язва косила людей, воли падали і лежали, як дрова, од Дніпра до самого Дністра, вили вовки й собаки, не співали птахи. Цар Олексій Михайлович дозволив везти з окраїнних московських городів на Україну хліб, сіль і припаси їстівні, звелів новодам приграничним вільно пропускати купців з живністю в городи українські, та не стачало й того, бо хіба ж прогодуєш цілий народ з возів. Цей безумний світ завжди тримався на бідних і пещасних, я чув їхній голос, він вів мене на мої найбільші битви, а тепер не чути стало того голосу, натомість гриміли голоси тих, хто ще недавно мовчки вимахував шаблями, і всі вони були так само одлостайні в своїй захланності, як безомовним і безіменним був простий люд.

Скупчення влади й власності в тих самих руках завжди чревато. У своїй всемогутності я замахнувся мало не на самого бога, і поки бог гнівався й пасявав на мою землю неврожай, мор і голод, я робив своє, земне. Відкрив школи, почав будівництво й здоблення землі, устрійство городів, за два роки встиг те, на що йшли віки цілі. Ще вчора Україна воювала, сьогодні вчилася. Ніколи ще так не воювала і ніколи не знала такого навчання. Павло Ха-

лебський, який супроводжуватиме патріарха Антіохійського Макарія в його подорожі до Москви, напише про нашу землю: «Починаючи з цього города (Рашкова) і по всій землі руських, себто козаків, ми помітили, на превеликий подив свій, прекрасну прикмету: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жон і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні виспівки; окрім того, священики навчають сиріт і не полишають їх тинятися по вулицях невігласами». Народ учився стати і бути народом. Все здолати! Продертись! Пробитись! Вийти в ряд перший і сказати світові про себе! І хто ж подвигав на се народ український? Я, Богдан, гетьман Хмельницький. Я втішався самовиправданнями, смакував ними. Яких тільки благородних намірів не вигадасш, аби лиш виправдати свої вчинки. Мене любили й ненавиділи, світ дарував мені все найліпше (і найгірше теж), я жив серед крайнощів. Влада неминуче завдає зло тим чи іншим людям, а тоді воно так само пеминуче повертається до своїх джерел і падає страшною покарою на носіїв влади. Був я нестримний у добрі й злі і мав спокутувати це повною мірою. Шкода говорити!

Коли укладав реєстр, думалося, що даю народові своєму не самі тільки імена, але й велику єдність і силу. До тих сорока тисяч, занесених у компут, розбитих на шістнадцять полків (дев'ять на правому, сім на лівому березі Дніпра), додавалося ще тричі або й більше по сорок тисяч, бо кожен козак втягав у помічники своїх родичів, крім того, мав двох сторонніх підпомічників — пішого й кінного, які з своїми родинами так само вважалися козацтвом. Окрім того, під своєю рукою влаштував я ще двадцять тисяч резервного війська, яке віддав Тимшеві, та ще дозволяв формувати охочі полки. Так, змішуючи і збиваючи до купи народ, вважав я, що даю йому єдність і спокій, а виходило, що розсмикую й розпорошую його ще більше і віддаю під руку або ж бунчукового товариства, себто тих, які стояли при гетьмані «під бунчуком» — генеральні старшини й полковники, або ж товариства значкового — сотників, писарів, осавулів, хорунжих. Найменша влада пеминуче робила чоловіка паном бодай на час незначний, ще вчора під нами всіма горіла земля й клекотіла кров'ю, а тепер лежала покірливо і ждала, чиї руки її заграбастають. Все починається із землі і кінчається так само землею. Війпа лишає по собі пустирище, на якому ще довго не піднімається древо розуму. Хто найперше може вділити — мудрі й пезахищені чи товстошкурі й цинічні? Не було вже зі мною Кривописа, поліг молодий Морозенко і великий воїн Бурляй, смерть забрала чесних лицарів Ганжу, Кричевського, Голоту, Тугай-бея. З ким я зостався? Війська ставало щораз більше й більше, полковників і старшин так само більшало, і кипіло від пристрастей, задрощів і неситимих домагань. У кожного полковника було військо, і він міг не впокоритися й самому гетьману. Народжені в глиняних хатах, тепер заявляли про своє право жити в палатах. Бо ж однако хтось

має пити мальвазії з срібних кубків і топтати килими в світлицях па помості,— так влаштовано світ. Ще вчора все довкола вирувало від людей, які різали, кололи, вбивали одне одного за вищі цілі, сьогодні ті самі люди перегризали один одному горлянки за добра, укорочували віку і безсилим та беззахисним, і самому гетьману. Де ж та Немеїда! Де громи небесні? Де всевидяче око господнє?

Щодалі в старшину пропихалося чимало людей, які відзначалися не так здібностями, як широкою горлянкою або міцними ліктями. Рвалися в полковники, в послы, в гетьмани. Похмуро, вперто, камінно. Ще вчора здавалося мені, що всі вони шукають тільки битв, крові, вогню, просять їх, як милостині, готові полягти в бою за волю і віру, та виходило, що гинули мужні, а лишалися часто не так відважні, як підступні. Хто виплоджує підступних людей?

Легко боротися з чужою несправедливістю — тяжко самому бути справедливим. За багатство треба платити тільки людським життям — іншої плати не існує. Знав я це твердо, але був безсилий супроти темних пристрастей, які насувалися на мене так само загрозливо, як насувалася ще вчора зажерлива шляхта, яка ще й досі темною хмарою стояла на узграниччях моєї розтерзаної землі.

Що лишав по собі простий козак, гинучи в бою? Шаблю з дерев'яним череном, шапку та люльку — ото й усього багатства.

А мої полковники — що полишали вони? По півсотні кафтанів на хутрах, тафті та атласі та десятки пудів срібла? У битвах змагалися відвагою, а тепер увесь хіст свій пускали на здобування й громадженія добр і майна.

А хто б же то міг списати все майно гетьманське? Шкода говорити! Генерального підскарбія ще не було між старшиною, бо й майна в дотеперішніх гетьманів ніякого не було, а кошовому на Січі, коли обирали на уряд, козаки обмазували обличчя багнюкою, щоб не забував свого походження і не рвав очей на золото та розкоші. Та тепер, коли я розбив тяжку плиту надгробну над свободою свого народу і коли навіть з голодної й спустошеної землі потекли тоненькими цівочками стації до гетьманського скарбу, коли в Чигирині ставилися комори й шпіхлери, мурувалися кам'яниці для збереження золота й коштовностей, припасів і обладунку, то вже не досить мені було й отаманів моїх Лавріна Капусти й Федора Коробки, і Тимоша, що рвався більше до війська, ніж до комор, і самої пані Раїни, моєї давньої ключниці.

Так виник мовби сам собою зегармістр мій, пан Ципріан. Золото вабило його, не мав нічого, окрім свого потертого оксамитового вбрання і спогадів про Фуггерів, саме ім'я яких пропахло для нього золотом. Я поставив його біля гетьманського золота, зробив своїм підскарбієм на радість пані Раїні, а може й на свою радість, бо тепер пані Раїна могла втішитися своїм зегармістром і дати більше волі нам з Мотроною.

Настановлюєш не тих, кого б хотів, а тих, що опиняються коло тебе, оточують тебе, зазирають тобі в очі, долять кожне слово, роблять дрібненькі послуги, підлещуються їй прислужничачо. Лестоці, може, й шкідливі, бо підточують чоловіка, як шашіль. Але похвала потрібна, вона дає певність своїх сил, без якої нічого не можеш доконати.

Чи мій вибір упав на зегармістра в несвідомому намаганні задобрити примхливу пані Раїну, а чи від вдячності за те, що застеріг колись од Смяровського? А може, потрібен мені був коло гетьманського золота саме такий чоловік, з мертвою душею, з'їденою золотою постальгією? Він не міг мені завадити, бо вмів тільки молитися золоту, а ж хотів оживляти цей вічний метал, щоб в його поміччю знайти у світах місце для людини.

І яким же страшним ударом одплатила мені доля за це!

Поки був я живий, багато чого приховувалося від мене, навіть дух Самійлів часто мовчав, лякаючись одкривати мені очі. Тільки смерть знає все. Тепер знаю все і можу судити про всіх. Хотів творити добро. Добротворець! Чи ж видав путі добра і чи думав про відплату? І бога нашого розіп'яли, коли він хотів зробити якесь добро в цім жорстокім світі.

Я рвався туди, де люди гарні і добрі і де все велике, навіть найменша травинка. Може, то була моя єдина радість у житті, тож хай докоряє суворий нащадок і не дивується, знизуючи плечима зневажливо, — мовляв, як то великий гетьман міг полишати всі державні справи і втікати на якісь пасіки? Від держави теж потрібен спочинок. У держави багато спільного з вічністю, а вічність пісна, як проскура, вона відбирала в мене життя, висушувала всі корені, ставала моїм прокляттям, — ні краси, ні бажань, ні спочинку. Все життя в несамопитій піднесеності, на граничному напруженні сил — як я міг витримати? Перетягнута струна рветься. Походи, переходи, теплі боки коня, безкінечні шляхи, випадкові нічліги, криваві поля України, танець серед шабель, безмежні простори то дико пустельні, то переповнені людом аж так, що вже ті люди не знають нічого іншого, як убивати одне одного, і бог прибирає їх, як сміття.

Не кажучи нікому нічого, щойно пригріло сонечко майове, щойно забриніла бджола, проросло зело і защебетало листя теплом, я взяв Мотронку і зник з Чигирина, щезнув, сховався й заховався од світу — шукайте свого гетьмана чи в полі на колосочку, чи в городчику на зіллячку, чи в пасіці на медочку.

Може, потомні й осудять гетьмана за його дивну пристрась до пасік, не вміючи збагнути, що то, і навіщо, і чом? Хіба ж про те розкажеш? На пасіці — ні суєти, ні злоби, ні гріха. Вечори там не вім'яті, як скипутий одяг, а дні безмежні в щасливій несконваності життя серед клечаного світу і лагідних душ. Коники скурчачуть у траві, жайворонки срібними нитями своїх голосів ангельських поєднують небо і землю, каченята хлюпошуться в рясці,

мов перші діти світу нашого, бугай водяний дме десь у свою дуду сумну й величальну, зогуля виковує нестомно многазі літа всьому живущому, безодні зелені розверзаються в тебе під ногами, рослини течуть, як ріки, поза тебе і крізь тебе, і ти стаєш мовби тим зеленим світом, забуваєш про королів, вождів, гетьманів, про битви й неадагоди, примкнувши очі, опиляєшся між сном і просонням і хочеш сісти, мовчати, вчитися у трави спокою і сили.

Я думав про все своє дотеперішнє життя, і виходило, що жив тільки для людей. Чи ж міг узяти собі спочинок від людей, від їхніх клопотів, їхньої колотнечі, вічної невдоволеності й невдячності? Хоч був гетьманом кілька років, а здавалося — вже сперво-віку кинутий між людські юрмовиська і ройовиська, в жадібність і непазитність, і звідусюди тягнуться пожадливі руки, горять вогнисто очі, чорніють розкриті роти, чується зойк і стогін: «Поможі!», «Дай!», «Ущедри!», «Спасні!».

Зупинив свій час, зашлющив очі, затулив вуха, потонув у безчасі, ушасливілювався. Мариотратний розум. Оадобив свою самотність найшляхетнішим клейнодом, який мав, відкинувши всі добродійства світу, прагнув знайти чотири добродійства в сім молодім тілі і сім гріхів у цій молодій богині зеленості й почі. Був самолюбом нещасним, упертим собком, волохатим янголом жадивості, тіло моє, мов ведмідь, уперте й ненажерливе, пхало мене в чорні провалля пристрасті. Ох, Мотронко, Мотронко, дитино й жоно, гетьманшо і богине! За якою зорею мої надії про тебе і за якою зорею втрачу їх? Важколиций гетьман старий і важкогруда молода гетьманша, потолочені тіла і цілий світ лиш для них одних — стени всепірокії, всевисоке небо, земля хмаросягла, ріки, наче крик протяжливий. Радуйся, золотистих бджіл чільце!

Ми поїхали з Мотронкою на суботівську пасіку, де бачив я старої бджоли стоянів двадцять три да роїв уже поставлених три. Тоді перескочили аж на другий бік од Чигиряна на пасіку до Грицька Великого, де показалося роїв сімнадцять.

Ніхто не знав, де я і що зі мною. Мав з собою кількох козаків вірних, що стерегли вже й не мене самого, а хіба що мою втому.

Мотронка була зі мною, і сторука пристрасть сповивала мою душу. Чи відав тоді, що то останній дарунок Мотрончин мені, старому? Вона любила, як я співаю, пригравачи собі на старенькій кобзі, любила, як я мовчу, як гтіваюся, коли заводить мову то про Київ, то й про Варшаву. Чом не вивезу її далі Чигиряна?

— Уже була в Переяславі серед пишного панства.

— То однаково, що й Чигирин.

— Немає двох однакових міст на нашій землі, моя дитино.

— Міг би покликати мене до Києва восени.

— Тоді я квапився до Чигиряна, де ждав царський посол Уяковський.

— А в березні?

— Хіба мала б утіху від Киселя та митрополита? Хай вже сам нестиму хрест свій...

Киселеве красномовство-кисломовство мав терпіти, аби передчасно не вірвати Зборівської угоди, бо ж мир завжди дорожчий од війни, а в моїй змученій і знекровленій землі аж оя як пожаданий. Окрім сорокатисячного реєстру, вперше за всі часи визнаного королем, угода Зборівська вказала, що унія буде скасована, всі володіння православної церкви будуть їй повернені, в Києві і на всій Україні не буде пі латинських костьолів, ні монахів будь-яких католицьких орденів, митрополит київський дістане місце в сенаті. Та за се все мав я вивести своє військо за межі, визначені в угоді, отже, підпустити до козацьких границь коронне військо, що ж найтяжче — повернути шляхту в її колишні маєтності на Україні.

До затвердження угоди на сеймі (а я відав вельми гаразд, що ніколи її там не затвердять, бо магнатство українське не дозволить сього королеві!) народові я нічого не повідомляв, військ нізвідки не выводив, послонитих від козаків не відділяв і по домах не розганяв, дав волю всякому — хто хоче козаком бути, а хто мужиком, шляхти в маєтності не пускав.

Кисіль, сидючи на краю козацької землі, скімлив у листах до мене: «Ми, дивлячись на отчі дими, чекаємо на березі отчинної нашої землі помочі. Зима наступає, кождий мав би на своїх попелищах розігрітися». За Киселем і зголодніла шляхта настирливо й уперто пхалася до своїх колишніх маєтностей, аби бодай щось уколупнути з своїх «зничілих підданих», як висловлювався пан київський воєвода. В Чигирин набилосся безліч магнатських служебників, які випрошували в мене листи на те, щоб їм і їхнім панам жити в маєтностях і правити колишніми підданими. Мої запеклі вороги зверталися тепер з уклінними посланнями. Вишневецький дарував мені коня з сідлом, а від свого сина Михайла Корибута — Тимошеві шаблю коштовну, аби лиш я пустив його за Дніпро в його втрачене царство. Я не дав ні Вишневецькому, ні Конєцпольському, ні Заславському, ні Лянцкоронському жодних старост і жодних добр, все поорендував од гетьманської влади о десяту частину дешевше.

Все ж перед сеймом дав Киселеві в'їзд у Київ. Мене там не було, тож воєвода мерщій кинувся урядувати, відновив владу магистрату, вчинив розправу над убивцями слуги місцевого шляхтича Голуба, підмовив митрополита Косова й печерського архімандрита їхати до Білої Церкви і просити мене прибути до Києва, аби своєю владою освятити Киселеві починання криваві й зловорожі. Перед цим покликав їх на обід до себе в замок, розпускав перед ними своє пишнослів'я.

— Преосвященний отче митрополите і ви, чесні отці! Не надійтеся на князів, на синів чоловічих, бо в них нема спасіння. Як сказано: вийде дух його, і вернеться він в землю свою, і в той

день погинуть всі помислення його! Не треба покладати благочестія нашого на силу козацьку, бо коли благочестіє збройне постане, то від зброї й загине.

Тоді побув я в Києві тільки три дні, бо в Чигирині вже чекав на мене мій давній приятель, посол з Москви Упковський, прибули й послі семиградський і ханський. Не були то дні надто веселі й пишні, і не втішилася б молода гетьманша у Києві зі мною. Чоловіча то справа — кров, бруд, ламання ший упертих і змагання з людською затурканістю й підступністю.

Кисіль уже в ті три дні пробував заплутати якомога пункти угоди Зборівської, митрополит Косов, посилаючись на старощі і нікчемність, власне, відмовлявся й од того місця в сенаті, яке я виборив для престолу митрополитського кров'ю козакою, ще й нарікав: «Тепер, коли піддані командують своїми панами, не диво, що й пастирям доводиться слухати своїх овець». Не пощастило нам на митрополита. Був упертий, як кінь, а блиску й розуміння — ні на макове зерно. Я сказав тоді митрополиту: «Ти, отче митрополите, коли в тих наших речах, тобі доручених, не будеш проти панів стояти, і надумав пашу раду переміняти, і на щось нове призводити нашу волю, — то конечно будеш у Дніпрі! І ти, воевода, коли якоюсь зрадою обіцянку королівську зміниш — згинеш безчесно. А ми війною за свою волю битись готові!»

Кисіль утішив Косова: «Коли б у Польщі повстали мазури, було б з біскупами ще гірше». Самого Киселя кияни мало не посадили в воду, насилу мої осавули його оборонили в замку.

Чи ж Мотроні хотілося все те бачити, а не втішатися тут спокоем зі мною? Втішання. Чи знав я це слово і це почуття коли-небудь? Вигравав одні битви, а мав думати вже про нові, розгромив короля під Зборовом, а сам пагнув шию перед ханом, а тоді мав думати, як нагодувати голодну Україну, як врятувати її од чорної пошесті і де взяти нових сил для покрепу душ. Нестатки були такі тяжкі, що й посла московського Григорія Неронова, який прибув наскоро по Зборівській битві з піддячим Посольського приказу Григорієм Богдановим, чигиринський мій отаман Федір Коробка не міг прийняти належно (хоч би так, як приймано перед тим Унковського). Давано послам лиш три хліби житні, щучини в'яленої і бочечку меду відер в шість, а коням самого сіна. Отаман перепрошував, що за великою водою риби свіжої не можна вловити, а овса не було зовсім, бо хліб не родився, а подекуди за війною його й не сіяли.

Коли згодом прибув послом Унковський, то сказав мені на прийомі: «Царській величності відомо учинилося, що у вас хліб не родився і сиронча поїла, а солі за війну привозу нізвідки не було. І царська величність тебе, гетьмана, і все Військо Запорозьке пожалував, хліб, і сіль, і всякі товари в своїх государевих городах купувати вам і в Запорозьку землю пропускати велів». Цілий той рік везли безперестанно з окраїнних руських земель

на Україну хліб, сіль, мед прісний, товари всякі, себто селітру, порох, свинець, аж і в тих землях всі запаси вичерпалися.

Казав я тоді московському послу в Чигирині: «Государева милість до мене і до всього Війська Запорозького велика, і в хлібний недорід нас з голоду не поморив і велів у такий злий час прокормити, і многі душі від смерті жалуванням його царської величності учинилися свободні і з голоду не померли».

І Неронов і Унковський знов чули від мене слова про піддання під високу руку царську, їдучи ж по Україні, бачили й чули, як всяких чинів люди кажуть, що вони царської величності під високою рукою бути раді й о тім бога молять.

Боярство тим часом дякало царя то Річчю Посполитою, то Швецією, то аж Францією, додавалися до того ще й бунти в Москві, у Пскові й Новгороді,— все промовляло проти спілки з козацтвом непокірливим, і я мав терпляче очікувати, поки приймуть в одну родину з народом російським мій народ, бо ж по крові і мові єдині, а самому ще кілька літ треба було світити очима перед вельможним панством і притакувати для годиться їхнім намірам. Многоглаголивий Кисіль, задобрюючи мене всіляко, за мою спиною виписував до нашого найтяжчого ворога Потоцького свої хитромудрі дискурси:

«Або утишиться саме се бурливе море, і ми хоч ще рік приложимо до свого вигнання — мало що куштуючи господарства і достатків наших, але вітчизна, маючи спочинок, могла б і нас рятувати, а ми б поволі запізнавалися із здичілими підданими нашими, спочатку вдоволені самим признанням панської влади навіть без доходу. Або знищить бог махінатора Хмельницького і розсише все те, що зміцнив і об'єднав на кару за гріхи наші. Або, скаравши нас пашою черню, дасть і нам божа справедливість помститися над нею».

Магнатство, втративши свої добра на Україні, тепер готове було битися вже й не зі мною, а з самим королем. Вишневецький на грудневий сейм, де мав ставитися на затвердження Зборівський договір, прибув з цілим військом своїм прибічним: попереду князя їхало сто слуг на аргамаках, обіч нього йшло двісті піхотинців з мушкетами, всієї челяді, пахолків і гайдуків княжих налічувалося аж за півтисячі. І хоч шляхта великопольська, яка не хотіла війни, лякаючись бунту власних підданих, домоглася затвердження Зборівських пактів, високе духівництво й магнати не хотіли й чути про ту умову, і вже одразу після сейму Вишневецький, Конедпольський, Ляндкоронський з ватагами стали чинити наїзди на приграничні землі, мордували людей, чоловікам ноги відсікали, вирізали у жов грудні, дітям виколювали очі. Каліки повзали через усю Україну до Чигирина, до гетьманського двору — поглянь, гетьмане, батьку Богдане, як-то ти дотракувався з папами. І вже не розминешся з ними і не втішиш ніяким словом.

Прйтерли ми роги магнатству, а тепер вони знов одростали.

Все те падало на гетьмана, і чи ж підставив хто бодай руку, аби полегшити страшний тягар, що звалювався на мою голову? Шкода говорити!

Життя людське — як лазня: хто вище сидить, той обфітніш потіє. І соболі мають болі. І свічка на вітарі має щипці, що їй поса втирають.

В березні хап випустив з неволі найлютіших ворогів козацьких Потоцького й Калиновського, хоч як я просив його тримати їх у себе. Господар молдавський Лупул, забувши про віру православному, клопотався за Потоцького й Калиновського, поміг викупити їх, ще й полегшував переїзд до королівства. Хотів моєї згуби, лякаючись зрослої сили козацької, мов недовірок бусурманський. Хап писав до короля: «Аби приятельські листи були тим миліші, посилаємо Потоцького, обдарувавши його волею за здоров'я голови вашої — що звольте ласкаво прийняти».

Ідучи до Любліна, Потоцький послав королеві листа, де прямо закликав до війни: «Коли воли такі вірні піддані і Хмельницький такий цютливий слуга, чому він так часто посилає до хапа, розпалюючи його на війну? Чому різних монархів і княжат запрошує до спілки у війни? Я так розумію, що з природженого свого лукавства він недобре замишляє вітчизні і маєстатові вашої королівської милості. На доказ мені вистачає того, що козаки ніколи не дотримувалися нам віри статочно і що більше складали присяг, то більше у них було хитрості, неправди, зла, невизначливості. А що маю доказів стільки, як волосся на голові, то ніяк не можу дати себе збити з такої оцінки про козаків і Хмельницького, що у них не те що слязька вірності, але ніякої вірності нема!»

Але принустім, не упереджаючи подій, що Хмельницький буде чесний і, пам'ятаючи таку ласку і добрість вашої королівської милості, схоче затримати чернь в обов'язку. Як же він, прошу, її затримає, коли у неї так розбіглися колеса своєвільства, що їх жодним чином не можна затримати? Чи у них один Хмельницький? Тисячами б їх рахувати треба! Одного сьогодні стратять — на його місце іншого — здібнішого, сиравнішого виберуть і то такого, щоб їх сторони пильнував. Переконався я в тім під Кумейками: зимою знищив Павлюка, ожив Острянина на весну, не вважаючи на такий великий погром. Погромив я Острянина — того ж моменту обрано на регімент Гуню, і я дванадцять тижнів вів з ним війну, та ледве привів до послуку — зброєю і не малим розлиттям крові. Всі комісії, скільки їх бувало, ніколи не кінчалися без пускання крові, і доки клонство не побачило сильного війська з нашої сторони і земля не скренилася кров'ю, доки шаблі не затупляться на їх шнях, — побачиш і тепер того, ваша королівська милість, — не погамується та сваволя і цютливими вони не будуть, поки не побачать нашого оружного війська та його рішучості. Коли за давніх часів, як цвіла ще Річ Посполита, тяжкі вони були до послушенства, то надто тепер, коли сліпе щастя наповнило їх пихою, за сею карою божою. Хотів би я бути фаль-

шивим пророком, але все мені показує, що тих хлопів ніщо не може привести до послуху і від бунту відігнати може одна тільки шабля».

Здавалося мені після трудів кривавих, що вже подолав усіх своїх ворогів, розметав і понищив, і тепер, звільна ширяючи розумом по констеляціях політичних, твердою рукою вестиму човни козацькі до певно захищеної гавані спільної із золотими царськими стругами.

Озираюся — од ворогів аж чорно!

Тяжке було моє життя, навіть смерть іноді буває легшою. Страшний тягар гетьманської булави, і часто думав я: чом не поліг десь у чистім полі, чом не zostався навіки під вітрами в степах, чом не заспівав до коня свого вірного:

Не стій, коню, наді мною,
Біжи, коню, дорогою,
Біжи степом та гаями,
Долинами, байраками,
Стукни в браму копитами
Та забряжчи поводами.
Ой вийде брат — попуриться,
Вийде мати — зажуриться,
Вийде ж мила — порадіє,
Стане, гляне, та й зомліє..

Мертвим завсігди легше, ніж живим. Я ж був живий, і моя мила Мотронка, хоч не зомлівала, однак мала напади головних болів такі тяжкі, що й у мене самого душа краялася. Від Грицька Великого поїхав я з двома козаками на пасіку до старого козака Кирила Яременка аж над Дніпро. Мотронка не поїхала, бо в неї боліла голова. Як то часто було в неї! Голова болить — і життя довкола зупиняється. Сад замкнений. Джерело запечатано. А моя голова, хоч мала б розколюватися від тягара думок, не боліла ніколи. Дарунок небес чи, може, кара? Хто ж то знає.

На пасіці в Яременка показалося роїв аж тридцять сім, мої козаки, відклавши шаблі, взялися помагати пасічникові струшувати й ставити рої, а я пішов до води, сів у густих лозах, приклав очі, перебирав у думці дні й місяці свої останні, вслухався в звук води і в безвідповідь небес, гамував зойк душі свої вічно розтривожепої, для якої ніде на світі — тепер уже відав напевне — не знайду спочинку. Клопоти, горе, діткливості всілякі не є чимось, що зродилося сьогодні, щойно. Вони існували вже тисячі літ тому. А хіба людині від того легше? І хіба конче треба повторювати всі людські заблуди так само, як вчимося ходити, витрачаючи цілий перший рік свого життя тільки на те, щоб звестися на ноги! А мисль людська визріває ще повільніше й болісніше, і мова в людині росте тяжко й довго, як райський овоч, і то лиш для того, щоб чоловікові упродовж усього життя намагалися затудити рота, забити ту мову назад. Шкода говорити много!

І найбільший може щоміті стати найменшим. Над кожним нависає загроза так само, як усі ми смертні. Істина, справедли-

вість і благо — споконвічні устремління людини, її жадаба й туга, та чи ж завжди вони доступні й приступні? Люди, безсилі підкорятися справедливості, вважають за справедливе підкорятися силі, яку знаменують собою королі, багаті, полководці, тирани й деспоти. Сі ж не хочуть бачити величі людей розуму, які, з свого боку, не помічають зовнішнього блиску цих великих людей, бо й що блиск, коли і найбільший може стати пайменшим. Над кожним пависає загроза так само, як смерть шумить косою для всіх однаково.

Прожуміла вона й для мене на тій пасіці тихій, вриваючись крізь спів вивільги і прийгру бджіл, розлякуючи мої думки тяжкі й повільні дикою тупітнявою, криками, стріляниною, а тоді останньою засторогою одного з моїх козаків:

— Гетьмане, спасайся! Погибель! Геть...

І нічого, все вмерло, все вбите, чарівність світу сього зеленого впала в чорну сіль — дурпа і страшна пригода гетьманська. З смертю, як і з душею, не граються. Як сидів, у одязі, з шаблею нерозлучною, з люлькою і кашуком для табаки, скочив я на рівні, метнувся в зарості, зірвав очеретину, обкусав її від коліщців, затиснув у зубах і, коли тупотнява покотилася від пасіки до води, забрів у зелені петрі якнайдалі й підтопився тихо за козацьким звичаєм. Міг тепер пересидіти хоч і цілу орду, хоч, може, й справді орда якась налетіла на пасіку, вистежуючи мене пильно і терпляче.

Я відтопився у воді, мов посполитий безрадянний.

Коли стемніло, вичалапкав на берег і, як був, у куширі, в жабурині, мокрий і знікчемпільний, побабільий, холодний, як мрець, посунув берегом, беручи подалі від Яременкової пасіки, де могла чигати засідка. Та хоч як тихо й покрадьки ступав по м'якій траві, хтось мене почув, вистежив, став на моїй путі, тихо кашлянув. Я вхопився за шаблю:

— То я, сипу, — почувся голос пасічника.

— Яка то лиха година була: чамбул заблуканий, чи що? — спокійно поспитав я.

— Якби ж то! Наші людці! Кров паша і мова наша. Вхопили твоїх козаків, тебе шукали, та дарма...

— Як же то? — не збагнув я.

— А отак, сипу. Одної матері діти, та не одної віри і мислі, аби ти знав.

— Чи ж не знаю!

— Тоді чом же не бережешся?

— В самому серці землі козацької та берегтися!

— Берегтися треба й од самого себе, — сказав пасічник. — Та вже тепер що? Коня твого я приховав. Он пасеться. Тепер бери й скачи. А пасіки обмидай.

Я став простим козаком, якому степу — куди досвисне, якому воля неміряна та смерть так само неміряна і жде за кожним пагорбом, в кожній діброві і в кождім байраку. Мій кінь летів у віль-

ному просторі й не дотикався землі. Все докола цвіло й золотилося, але не для мене, не для мене. Не кували зозулі, звільна літаючи поміж деревами, не заливалася зеленою пристрастю вивільга в гушавинах, не давели бджоли ласкаві,— все корчилося й судомилося, перевертні кричали в галях, сови літали за дня, зловорожістю поїнялася вся моя земля. Як се і чому се?

Сміх і гріх: гетьман великий у темному степу бездорожнім, покинутість і безсиддя, що межують з небуттям. Невже мені судилося кінчати тим самим, з чого почипав колись?

Так приблукав до якогось вогню в плавнях, забувши про небезпеку, спрямував коня туди, до світла, до тепла й людських голосів.

Були то діти. Пасли копей і палили сухі кінські балабушки. Вогник ледь жеврів, повивався солодкавим димком, босоногі хлопчачки сиділи довкола, про щось говорили, коли ж я підїхав, замовкли, неналякано повернули до мене голови.

— Добри вечір, хлопці,— привітався я до них.— Самі й пасете? Без козаків?

— Хіба ми не козаки? — відмовив старший з хлопців.

— Татари можуть же набігти, або циган заблукає,— пробував я налякати пастушків.

— Ти ж не татарин і не циган? — одповів ще хтось з хлопців.

— Та ні.

— Отож. А козаки сьогодні всі в селі. Гетьмана обирають. Мені видалося, що не розчув.

— Гетьмана? Якого ж?

— Великого.

— Хіба в вас немає гетьмана? А Хмель?

— Вже немає. Хмеля вбито, і хто почув про се, той і обирає гетьмана. Наші, може, найперше се зроблять.

Я мовчки вдарив коня. Гнав до вогнів за горбами, влетів у сільську вуличку, далі, до середини села, до майдану, де палахкотіли дві смоляні бочки, юрмився люд, гукали, кипіли, клекотіли. Я зіскочив з коня, тримаючи його за повіддя, став, слухав.

— Люди! Людопцьки, як же тепер?

— Ось, браття-товариство, немає вже з нами нашого батька Хмеля і не буде. А що козаки без гетьмана? Діти без батька — бджоли без матки.

— Без гетьмана тепер пєсила.

— Треба нового.

— Хто ж його обере?

— Та ми й оберемо! Перші прознали, то перші й оберемо.

— А кого?

— Кого-кого! Хіба мало в пас добрих козаків?

— Илю Слишенка можна б...

— І Василя Лукішного.

— А то й Гриця Безквашного.

Я не стерпів. Ступив у світляне коло, прокашлявся, гукнув різко:

— Що ж се ви тут гетьмана обираєте при гетьманові живому? Я — гетьман!

— Ти-я? Та хто ти такий?

— Звідки тут у нас?

— Я — гетьман Богдан Хмельницький!

— Гетьман, та ще й Хмельницький!

— Тю на тебе!

— В куширі весь, як водяник!

— Почув, та й прибіг!

Не було тут суперників, бо добрі не знають заздрощів. Однак і спокусив силою та славою теж не було тут, панувала вічна байдужість або й зневага до сих двох спонус, що стоять між істиною і душею людською.

— Гетьман, кажеш?

— Та тобі ж до гетьмана — як нам до бога!

— Чи хоч знаєш, що то: гетьман?

— Вмієш що?

— Може, скажеш людям?

Я задумався. Справді: що ж умію?

— Шаблею рубаюся вельми, — сказав їм.

— Шаблею? Та в пас он Иля Слишенко волові голову відрубав за одним замахом. Ти б зміг?

— Не знаю.

— Чого ж тоді пхаєшся не в своє діло? Ще щось умієш?

— Грамоти навчений.

— На грамоті панотець у нас знається і всіх сиріт уже навчив. А ти навчив хоч когось?

Я мовчав. Кого навчив? Народ увесь? Та кому про це скажеш і як?

— Поставою хіба не виїшов у гетьмани? — розправляючи плечі, спитав їх гордо.

— Поставою? Тю на тебе!

— Старий і горбатий!

— Як віл у ярмі.

— В нас он Василь Лукіїн — ото поставо! Хоч і в королі! Василю, пу ж бо покажися отьому прибуді!

— Був я справедливий до всіх, — не хотів відступати я.

— Справедливий? А що то таке?

— Це коли само їсть, а другому не дає.

— Або ж як його хата горить, то воно твою підпалить!

— Го-го-го!

— А ще бога молять: дай боже, щоб і в мого сусіда корова вдохла!

— Ото ж смішний чоловік: справедливий, каже!

— Ох-хо-хо!

Я перечекав сміхи й глузи, знов мовив їм:
— Милосердним теж був у всьому.
— Не туди вцілив, чоловіче!
— Ох, не туди!
— Милосердя вмерло в нашій землі ще й не народившись.
— Де вже його й шукати!
— І не тобі, старому та зужитому.
— Глянь на себе: три чисниці до віку!
— Я дав волю народові — хіба сього не досить? — гукнув я, втрачаючи терпець.

— Волю? Перехрестись, чоловіче!
— Сам бог святий не може сього дати, а ти замагуєшся!
— Та й нащо людям та воля?
— Ім аби їсти, та жити, та хороще походити!
— Голодному ж воля однаково, що собаці бездомному: біжи світ за очі, а повсюди гашик!
— Я підняв народ на Січі, і ми змогли те, чого не зміг і сам господь-бог! — знову гукнув я.

— На Січі? Де дід-пасічник Арсентій?
— Покличте діда Арсентія!
— Діду, бачили ви сього чоловіка на Січі?
— Та, може, й бачив, а може, й ні. Хіба тепер згадаєш? Багато там люду було, перебуло й перебуло. Та й ще, мать, перебуде.
Я відступив поконаний. Чим перевернеш сляк людей? Ні розумом, ні силою, ні красою чоловічою, ні гідностями високими не зможеш, бо мають усього з достатком.

А вони вже й забули про мене, знову взяли за своє, думали-гадали, кого б то висунути з-поміж себе на гетьмана, бо як і шана неабияка для них, і слава, та й прибуток сякий-такий.

І тут уже з другого боку відлетіли до майдану темні вершники, зіскакували з коней, дзвеніла зброя і зброя, залунали голоси стривожені, і серед них — голос Демка мого.

Я знов ступив у коло освітлене, і хоч не склежий був на самого себе, Демко вмить упізнав мене, свслеснув руками, розштовхав людей, упав на коліна переді мною:

— Гетьмане! Батьку!

Темні крикуни, які ще мить тому здіймали мене на глузи, дивилися мовчки, мовби їм позаципцювало, тоді у всіх зняло полуду з очей, хотівшилися один поперед одного, лукаво виклонялися, ще лукавіше гукали:

— Сам гетьман великий!

— Ой лишечко!

— Та як же це?

— Батьку! Чом же не сказав?

— Та ми ж і бачили, ніби чоловік якийсь не такий!

— Хіба ж я не примітив?

— То я примітив!

— Ні ж бо — я!

— А я й казав!

— Та то я казав!

О мій лукавий народе!

Я прискочив з козаками Демковими на пасіку Грицька Великого, страхаючись самої думки про покинуту там Мотронку, несамовитий від страшних здогадів, лихий на себе за не обачність і дурну свою байдужість.

Мотронка була ціла! Боліла в неї голова ще й досі, але ніхто не потривожив спокою пасіки, бджоли гуділи заспокійливо, коні паслися, похрумуючи травою, козаки грілися на сонечку, Грицько виставляв знай нові рої. Невже десь є загрози, кров і смерть, і чорно рветься простір лихими пострілами, і кінський тупіт чужий б'є просто тобі в серце?

— Чужих не було? — спитав я старшого над своїми козаками охоронцями.

— Бог милував, — позіхнув той. — А хіба що?

А сам дивився на мене, хотів спитати, чом я весь у засохлім куширі й жабурині, і боявся те зробити. В Мотрони ж так боліла голова, що вона й не помітила мого вигляду.

— В погоню! — гукнув я козакам. — Шукати! Наздогнати! Всіх до одного!

Я підняв Бужинську сотню Лук'яна Сухині, тоді сколотив увесь Чигиринський полк, і вже другого дня тих дванадцятаро, що напали на пасіку Яременка й ухопили моїх двох козаків, упіймано й припроваджено до судді генерального Зарудного. Припечені козацьким залізом, вони недовго й мовчали і сказали, що підрядив їх сам князь ясновельможний Вишневецький, зібравши в полку зрадника Забудського і повишкрібавши де ще міг, так що вийшло їх аж триста, і розіслав по всіх пасіках довкола Чигирина, щоб упіймати мене й припровадити до князя, живого чи мертвого.

Гей, пане Вишневецький, не виросло ще те дерево, з якого б зробили труну Хмельницькому!

Гінці мої полетіли по всіх полках і сотнях з універсалами таємними й негайними, всіх чужих велено хапати, де будуть виявлені, і припроваджувати до Чигирина без пролонгації і зволоки. За кілька день всіх посильщиків Вишневецького переловлено, так що мав би я втішитися, мовби впіймав уже й найлютіших своїх ворогів — Вишневецького, Конецпольського і мерзенного Чапливського, якого король мені так і не видав, попри всі мої домагання ще під Зборовом. Та втіха була мала, стояли переді мною три сотні дрібних зрадників, а найтяжчі вороги лишалися недосяжні і, мабуть, знущалися з мого безсилля і глумилися.

Сих триста посильщиків Вишневецького, аби духом їхнім не паскудити столиці гетьманської, заїхнуто до овечих кошар за Погибельними могилами, і я поїхав туди з генеральними старшинами поглянути на зріддя сатани, на зрайців мерзенних, на видіdkів і випортків мого нещасного народу.

Я стояв перед ними і мовчав, скарайній¹ гетьман, суд явленний і кара втілена, і вони так само мовчали тяжко й принизливо, бо й що могли мовити? Чоловік може говорити тою самою мовою, що й ти, і водночас бути негідником, перевертнем, паскудою і падлюкою. Аби ж то мова рятувала нас од скаламучення душ!

— Що сим зрадникам? — поспитав я свого генерального суддю. — Пустити під шаблі козацькі?

— Не самих їх, гетьмане, — мовив Самійло.

— З ким же в кумпанії? Хіба що з князем Вишневецьким? Та не мавш його в руках.

— Мислю щось іпшого. Весь рід цей зрадницький вивести слід. Вже послав я по Україні, аби звозили сюди матерів їхніх, які народили таку нечисть, і дітей, що наплодили сі недовірки.

Смертельним холодом позасвіття війнуло на мене од тих похмурих слів мого судді генерального, і хоч уже здогадався я про його страшний замір, та все не хотів йпяти віри, спробував одігнати тяжкий здогад, випросити милосердя не так для тих нещасних, як, може, для самого себе:

— Хочеш, аби поглянули на карапця зрадників?

— Сказав же тобі, гетьмане: викоринити рід увесь їхній! І матерів, і дітей їхніх перед їхніми очима понизити, перш ніж самих пустити під шаблі. Аби й на тім світі вже не мали ніяких сподівань.

— Чи не занадто жорстоко?

— А коли хотіли допасти тебе, гетьмане, чи думали про жорстокість і справедливість?

— Винних і скарати. А дітей певинних за віщо ж?

— Щоб не розплоджувалося плем'я негідне на нашій землі. Коли молоді падлюки стають старими, вони стають падлюками ще більшими.

— Що ж скажуть про гетьмана? Проклинатимуть, як Ірода, що побив младенців?

— Народ чистий бути має, гетьмане!

— Всі хочуть очищати народ і тільки кров'ю, а кров та падає на гетьмана. Чи ти питав мене, замислюючи цю нелюдську кару?

— Суддя не питає нікого. За ним стоїть закон. А предківський закон гласить: зрадників вирубувати з коренем! Ото й усе, гетьмане. А питав би тебе ліпше твій писар Виговський, який бере по сто або й по двісті червоних від кожного універсалу, що пани випрохують у нього, лізучи назад у свої маєтки. І всі ті універсали значаться твоїм ім'ям, а ти ж гадаєш, що не пустив шляхту на Україну. І проклинають не Виговського, а тебе, гетьмане.

Я не мав що відповісти. Хто дає народові волю, втрачає її сам заважди, стає її рабом довічним. Думки ворухилися в мені тяжко, як конаючі люди, вони стогнали, плакали, проклинали, стікали кров'ю. В моїй землі лилось завжди занадто багато крові.

¹ Загрозливий, немилостивий.

Западо? Хіба кров конче має литися — аби лиш не занадто? І потечуть кривавії... Чому вони текли через усю нашу історію? Я хотів переринити ту течію і пролив крові ще більше, після чого (себо після моєї смерті, висловлюючись примітивною мовою історії) потече її ще більше. Так де ж кінець тым рікам, озерам, морям? Висихають води земні, а кров не висихає — клекоче, стогне, вопіє.

А тым часом усе творилося іменем гетьмана Хмельницького — правда і кривда, злочини й кара, милосердя і суд, та тільки милосердя було так мало довкола, ніби воно вже давно вмерло і ніхто його ніколи не воскресить.

За велінням генерального судді рідних отих посильщиків Вишневецького внаходили по всій Україні — на Поділлі, Лівобережжі, в лісах і степах, їх заозили до Чигирина почамі в козацьких дуб'яшках, аби ніхто не бачив — жінок і дітей, пов'язаних, киннутих на дно возів, прикритих лубом, мовби вони вже неживі. Страту суддя обмислив уночі коло Погибельних могил в тих-таки кошарах, при генеральній і полковій старшині, без вистрелів, самими шаблями. Молоді козаки (бо молоді завжди безжалні) в осавульського охороного полку за наказом генерального судді кинулися до одної з кошар, де були діти, стали хапати білоголових і чорноголових хлопчиків і дівчаток у довгеньких сорочечках, потягнули до тої кошари, де зібрані були посильщики, а підсудки й писарі генерального суду гукали до посильщиків: «Чия дитина? Виходь, дивись, як і пагону від тебе не лишиться, покидку!»

І поровили надягнути дітям козацькі шапки, щоб обдурити господа-бога і саму смерть, — мовляв, не кров невинна преливається, а вбивають козаків дорослих, які вже нагрішили доволі.

Мертвий місяць облявав страшиим сльвом те, що почалося на землі, нещасні діти, відчувши подих вагибелі, рвалися з рук молодих убивць, кричали, плакали, докоряли:

— Не хочу вмирати!

— Татовьку, за віщо?

— Татусю, що ж ти наробив?

Біленькі, мов малі лелечата, м'які тільки, м'які душі, безсилі й безпорадні. Заховатися — нікуди! Провалитися крізь землю — вона не приймала! Злетіти, як пташенятам, — не мали крил! Ровпоззатися комашками, але ж були людськими дітьми. Люди, помилуйте! Боже, порятуї! А милосердя давно вже вмерло на світі. Бідні діти. Чи ж вони винні? А хіба випен я, що народився в такі жорстокі часи і отримав неаносний тягар найвищої влади? Трава росте, щоб її косили, а люди — щоб жити. Діти переживуть усіх полководців, королів, імператорів, убивць сановних і повольних¹ і пепородних.

Я плакав разом з дітьми, не ховав сліз, які текли мені по щоках, плакав над Їхньою долею і своєю, а посильщики стояли

¹ Охочих, добровільних.

безладною німою купою, тільки один якийсь гукнув понурим голосом:

— Гей, Хмельницький! Не ти б нас, то ми б тебе!

Мав би я тоді стямитися і загриміти на козаків, на суддів і підсудків, на всіх, хто був довкола мене:

— Сійте! Одпустіть дітей невинних! Дитяча кров до бога вопіє — нею не можна кривавитись. І жінок відпустіть. Жінки — то народ, а в народі завжди чиста душа.

І я зробив се. А тоді одвернувся і пішов у степ, плачучи. Не хотів дивитися, як брат убиває брата. Хотіли вбити мене ті посьлищики? Хіба вони перші? Немає алагоди в народі. Як у кобзі: легше настроїти дві струни, ніж три, щоб згоджувалися між собою. Хіба я взимку не вкоротив шиї Худолієві, який вискочив на Запорозжі самозваним гетьманом? У короля Семко Забудський пнетися в гетьмани, тут Худолій сей, в'їдливий, пенависний, запалі щоки, гострі вуса, як мишачі хвости, зненависть до всього на світі, як і в Семка, в того кабаняри товстого, що кпуге зради, збирає до себе нездар, нікчем, підлотників, іде проти найкращих синів свого народу, пхається у всі великі битви і скривіть стримить, як гнилий кілок, хоч однаково ж щезне безслідно, як слина на воді. Шкода говорити! Не оддаси свою біду нікому, а жити з нею нестерпно.

Я одвернувся од своїх старшин, од усього, що там було, світ не вмівався мені в зінцях, був затяжкий для очей, вони не витримували його тягара, те, що досі було легким, не помічалось, входило в мене просто й природно, тепер стало нестерпно болюнім, аж я застогнав глухо, так ніби вже вмрав. Покинути сей світ у неахисті? Шкода говорити! Хай терзався тіло, але дунку свою не віддам нікому. Душа моя очиститься навіть у стражданях.

В той час була честь і слава!
Військова справа
Сама себе на сміх не давала,
Неприятеля під ноги топтала.

Страшний сміх кобзарський.

Жив у Києві князь, а коло Києва змії. Той змії з казки завжди живе коло Києва. Усю історію. У людей Прометеї, а в нас змії. А може, змії — це чорна земля, велетенська, безмежна, всеплодуча і всемогутня, яка дає життя людині, але й нищить її, ковтає

рід за родом, поглинає безслідно. А в тій землі приспаний герой народний. Народ — завжди приспаний, бо його життя спокійне, як сон. Коли ж прокинеться, стрепенеться, то забуває так, що ніякі змії вже йому не страшні.

В тяжких моїх думаннях відкривається мені все приховане, затаєне й незбагненне. Бачу, як ростуть під землею трави, як чорніє кров під місяцем і з неї зроджуються дияволи.

Мені хочеться вмерти, розчарованому в нелюдяності свого часу. А які ж часи були людяними? І коли торжествувала правда на світі? Ірод присяги додержав і Предтечу вбив, яка йому користь з такої правди? Чи не краще йому було збрехати? А Раав-блудниця збрехала і чи винна за ту брехню? Ще й вічне благословення дістала за неї. А в одному місці написано: хто бив пророка, той спляс, а котрий не бив, той пропав.

Я жив у розпалі великої боротьби між Ормуздом і Аріаном, свободою і деспотизмом, розумом і забобонами. Все було неможливе в ті часи: неможлива любов і ненависть, неможливе щастя і нещастя, я ж мав зробити все можливим, се було моє призначення і доля моя незмірна, як час, і, як час, скупа аж до жорстокості.

Не були ті два роки згоди з королем спокійними, доводилося мені крутитися, хитрувати, напружувати всі сили змислу, пересильовати себе й там, де вже, здавалося, бракне будь-яких сил боротися з підступами, ламати брехню, топтати загрози.

Король і хан за мою сплиною змовлялися, аби попхнути військо козацьке разом з ордою на російську землю, а самим тим часом потопити в крові Україну, полишену без охорони. Пани воліли перейняти козацьку тактику: страхати одного монарха другим, а самим стояти осторонь. Кого вбють, той і винен. А мені краще була смерть, як на Московське государство йти супроти братів своїх, до яких горнувся з цілим народом своїм ось уже котрий рік. Я одвернув хана від Москви, попхнувши його на молдавського господаря Лупула, розвоював землю Лупулову за його неправду.

Недарма ж співали кобзарі щоразу про мене:

Тільки бог святий знає,
Що Хмельницький думає-гадає!
О тім не знали ні сотники,
Ні отамани, ні полковники!..

Сам господар не вірив, як йому дали знати про козаків з ордою, пофукав, та й усел! Бо татари таку штуку зробили: при його посланцях пішли Кучманським шляхом піби на Москву, а тоді завернули на Молдавію. Коли вже й другий і третій посланець прибіг з вістю, що вже й стада і овець позабирали і близько Ясс, тоді Лупул вискочив з міста, хотів громити ворога, та побачив перівню, уступився назад, велів шанці робити з глюю, заготовленого на винниці, вислав до орди балджі-башу ханського, що при-

їхав з Бахчисарая за медами, та не допомогло ніщо. Мешканці столиці, не слухаючи труб і бубнів господаря, мерщій стали вивозити па тих возах, що для гною були припасені, жінок, дітей, майно па Буковину, тоді Лупул і собі, забравши, що міг, майнув аж до Нямецького монастиря під Сучаву, засікся й зарубався там у лісах і прислав до мене своїх послів просити покою, обіцяв з Потоцьким і магнатами не складатися більше, ніяких лихих замислів па Запорозьке Військо не мати, дарував мене своєю донькою Роксандою за мого сина Тимоша.

Був той похід неспогоданий і блискавичний. Потоцький хотів заступити мені дорогу, та злякався моєї сили й одсунувся, і тепер поглядав десь, як вовк на вогонь, облизуючись і скавучачи. Аби не мав я сумніву щодо його афекту, то він мені прислав листа вельми образливого, в якому домагався, щоб я без відома короля не зносився з заграничними володарями листами й посольствами, щоб повернув людям Потоцького усе забране в час війни і шкоди нагородив, щоб суворо карав свозвільну чернь, щоб з Брацлавського воеводства вичистив козаків, бо, мовляв, він, пан Потоцький, не бачить, па що вони можуть бути придатні.

Орда, обловившись на добрах Лупулових (самих талярів захопили триста тисяч), пішла до своїх стійбищ, полишивши мене з козаками, так що війська мого було тепер і не більше, ніж у пана краківського, і той би міг ударити на мене збоку й зненацька, та я ужив стратегеми і вислав до Потоцького грізне посольство козацьке з Василем Кравченком і ханським аталиком Мехмед-газі.

Посольство було з походу, без шиків і дорогих убрань, Кравченко в самім жупані фалендишевім червонім, витертім вельми, з олов'яними гудзами, інші теж не краще вбрані. А шляхетське військо, за звичаєм, пишалося коштовними строями, шовковими шатрами, дорогою зброєю, в самого Потоцького був не один шатер, як у мене, а цілих три: один спальний, один робочий, один для банкетів. Та се не справило на моїх послів ніякого враження, прийшли вони до пана краківського з своєю звичайною вовчою покорою, що коли й гладить, то шерсть пастовбурчується, не знали ніяких страхів, не гнули ший, па словах передали мою погрозу, що вдарю на обоз Потоцького, коли не послухається моєї застероги, а тоді передали мій лист гетьманові коронному, де я писав: «А тепер зволь, ваша милість, розпустити коронне військо, хай спочине, поки прийде оказія».

Потоцький вислав до мене приятного листа із запевненнями, що військо буде розпущене, і до листа додав багато оправлену шаблю.

Я знав: допоки живі Потоцький, Вишневецький, Копецпольський, Калниновський, Любомирський, вони не відступляться. То тільки дрібна шляхта, яка повтікала з воеводств Київського, Брацлавського й Чернігівського, сиділа в столиці й канючила в короля відшкодувань за свої втрачені маєтності (мовляв, голод несе

ім таку саму смерть, як і Хмельницький) і готова була змиритися з втраченим, аби тільки дали їй прохарчуватися будь-де. Магнати, мабуть, готові були й з того світу прийти, аби вернути свої маєтності. Потоцький скаржився в листах до короля й до Киселя, що Хмельницький вибирає стацій на п'ять мільйонів золотик, а він, гетьман коронний, мовляв, не може забрати півтора мільйона інтрати з своїх підлеглих. Досі ще вважали нас своїми підлеглими!

Капцлер Оссолінський, який умів стримувати магнатство, вмер ще в серпні. На його місце король призначив єпископа холмського Анджея Лещинського, який тягнув руку за Вишневецьким і Потоцьким. Чорний дух війни повіяв над грудневими снігами. Зима впала дуже велика того року, коні вихудли, бо мало було паші. Хан б'ювся й з Криму вийти до травні, однак тепер стояв за мене твердо, бо вже не було хитрого лиса Оссолінського, який зумів вадурити голову Іслам-Гіреві і одірвати його від мене під Зборовом. Так війни стали ми з ханом друзями, бо не могли бути ворогами.

Верещака, заплушений в королівські ветрі ще Кривоносом, став тепер покойовим у Яна Казимира і справно доносив мені з Варшави про все, що там діялося, хоч хтось в писарів-шляхтичів, яких набрав собі Виговський, і повідомляв Киселеві про мого конфідента столичного.

На вальний сейм грудневий я не вахотів посилати посольства, вважаючи, що досить листа до короля. Той лист так роздратував Яна Казимира й магнатство, що на засіданні сеймовому 20 грудня король домагався ватвердження війська не в 36 тисяч, а в сорок п'ять, а Вишневецький хотів аж шістдесят тисяч.

В листі своєму ставив я чотири вимоги. Перше: щоб унія була цілком знищена, також і в маєтностях шляхти, яка буде на Україні. Друге: аби чотири найбільші магнати резидували на пограниччі нашому без війська і без великих дворів: Вишневецький, Конецпольський, Калиновський і Любомирський. Третє: аби ватвердили під присягою Зборівські пакти архієпископ гнзненський Мацей Любенський, архієпископ львівський Миколай Кросновський, єпископи Кракова й Києва Пйотр Гембіцький і Станіслав Заремба, каштелян краківський Миколай Потоцький, вєвода руський Єремія Вишневецький і староста лємжинський, призначений підкапцлером коронним, Гієроним Радвейовський. Четверте: щоби ті поляки, які взяли участь у козацькій повстанні, були помилувані публічним декретом.

Вимоги мої в обуренням було відкинута, а двадцять третього і двадцять четвертого грудня сейм засідав без перерви тридцять чотири години, бо великопольська шляхта, лякаючись повстання власних селян, стояла за мир, наполягала на підтвердженні миру в коваками і не хотіла приставати на великі податки військові, та магнати все ж домоглися свого. Короля не відпускали з залі обрядової всі ті тридцять чотири години, хоч дехто з старіших

сенаторів ходив додому, спав там три-чотири години, повертався знов. Король, не маючи нічого, окрім свого монаршого маєстату, заявив, що готовий пролити кров королівську для збереження цілості Речі Посполитої, на яку так алотинно замахнувся козак Хмельницький. При тому Ян Казимир не втримався од свого улюбленого вислову: «Мило мені гинути, як усі гинуть». Вирішено було дати в застав клейноди королівської скарбниці з Вавеля. Сейм ухвалив набрати війська коронного тридцять шість тисяч, литовського п'ятнадцять тисяч, пакласти військовий податок двадцять вісім мільйонів для набору 54 тисяч пайманого війська, королені — екликати поспелите рушення шляхти.

Після Нового року король послав накази Потоцькому й Калиновському, щоб протягом шести тижнів, себто до початку весни, докопче подолали козацьку перепопу, аби монарх міг віддатися питанням більш славним і благородним.

Знов виринув Семко Забузький-Забудський. Ян Казимир видав йому приповідний лист з дозволом збирати в необмеженій кількості охотників — люду чільного, до бою здатного, з порядною стрільбою і належною зброєю в тих воеводствах, які визначить коронний гетьман.

Для вадурення голови мені знов визначено комісарів для переговорів. Головою комісії встановлено київського біскупа Станіслава Зарембу, який так і не присягнув під Зборівськими пактами, а йому додано Адама Киселя, якому король і на сейм велів не їхати, аби приглядатися до козаків, мстиславського воеводу Горського, брацлавського воеводу Ляпцкоронського, послів сеймових Юрія Немрича, Христофора Тишкевича, князя Четвертинського і брацлавського підсудка Косакаського.

Всі мої давні знайомі, та я не хотів їх бачити, бо не було ні потреби, ні часу.

З тяжкої зав'юги лютневої прилетіла страшна вість про смерть Нечаєву в Краснім.

Я тебе, Нечаю, не обезпечав,
Припив шаблю на лівім боці для свого авчача.

Потоцький і Калиновський, пасидівшись у ханських темницях на воді та на пісних коржиках татарських, рвалися тепер на русько-скитського звіра для дальших безсмертних тріумфів королівського маєстату. Війська свого вони так і не розпустили, а тепер скупчили його ще більше попервах під Кам'янцем, а тоді Калиновський рушив на Бар. Козаки не прийняли вказаної в Зборівських пактах лінії Брацлав — Ямпіль, а вважали своєю територією всі землі по Бар. Вимарш Калиновського під Бар означав війну. Нечай, пославши до мене гінця з вістю про Калиновського, рушив тому навстрічу, перейшов лінію і зайняв Красно. У Воронківці, на крайнім виступі Бугу між Станіславовим і Красним, держав сторожу Нечаїв сотник Шпаченко. Калиновський в запусний поведілок рушив в Станіслава, виславши наперед в

частиною війська воєводу брацлавського Лянцкоропського, який уже давно точив зуби на козацтво. Відділ кінноти Корицького вночі вдарив на Шпаченка. Їхали по-козацьки, щоб навіть з послуху їх не помічено, вирізали Шпаченкову сотню до одного, а тоді з криком ударили в брами Красного. Нечай вискочив з господи, де вечеряв, став рубатися запекло і поклав трупом багатьох, та його обпали з усіх боків, бо мав з собою лиш жменьку козаків, а на нього одразу вдарило три корогви шляхетські: старости черкаського Миколая Киселя, старости уланівського Казимира Пясочинського і Криштофа Корицького. Славний мій побратим Нечай поліг у тім перівнім бою. Шляхта запалила місто і стала рубати кого попада, не милуючи ні жінок, ні малих діток. Козаки в сотником Кривенком, несучи з собою мертвого Нечая, зачинилися в замку над ставом і ще три дні боронилися там запекло. Підступом взято будо замок, утік тільки весь переранений сотник Степко, прибіг до Чигирина й став переді мною, хоч ліпше й не ставав би.

Тільки чотирьох узято в полон: шляхтича-інфаміста Гавратинського, що перейшов до козаків і був сотником Тростянським; священника, що читав псалтир над Нечаєм; писаря Нечаєвого Житкевича; татарина, що був при Нечаєві од мурзи буджацького.

Нечай лежав у башті замковій на килимі, з червоною китайкою під головою, свічі горіли довкола забитого, святий отець читав молитву.

Найманці з шляхетського війська обклали священника вогнем і так спалили. Гавратинського розстріляно. Нікого не помилювали в Краснім, здобич велику загорнули, мовляв, нехай ті стидаються, що досі за Віслою курей давають, не поспішаючи на війну, люд галицький об'їдають.

Поки живий був Нечай, часом виявляв свій поров крутий і не поступливий, проти самого гетьмана піднімав голос, та однаково почувався я, мов за крутою горою, як стояв він у Брацлавській землі. Знала про се й шляхта, недарма ж і над мертвим падругалися, посікши тіло його на дрібні шматки й кипувши в воду, а голову одрубавши і сховавши в костьолі.

Та пов'їдалися паня та стали сумувати:
Ой де ж бо нам Нечаєнкову голову сховати?
Ой сховаймо його головоньку а де церква Варлари,
Ой щоб розійшлася по всьому світу Нечаєнкова слава!

В смерті своїй знайшов безсмертя. Полинули по всій Україні пісні про Нечая. Вдарила куля в Нечаєве серце, а вразила серце народу цілого.

Чи не той то хміль хмелевий, що в меду купався,
Чи не той то козак Нечай, що з панями грався?
Чи не той то хміль хмелевий, що по тьках в'ється,
Чи не той то козак Нечай, що з панями б'ється?
Не вважали вражі паии на хорошу вроду:
Драли тіло по кусочку, пускали на воду!

В костьолодах правили «Те Деум», дякуючи богові католицькому за побіду і щасливий початок війни з козаками. Мовляв, Нечай мав іти на Підгір'я, опанувати й злупити Краків, а там до нього могла б пристати сила польського хлопства.

Калиновський мерщій надіслав мені листа, в яким називав Нечая «сей зачипатель злого» і запевняв, що найбільшим його бажанням «вістається, аби в вітчизні нашій зацвів бажаний спокій». А сам мерщій узяв Мурафу, Шаргород, Чернівці, став чистити Подністров'я, хотів цолатати свої діри і намірився скінчити останок зими і трудів своїх розбишацьких у Вінниці, яко місті просторім, мене ж перед папами вельможними величав тільки «паскудною бестією», а запорожців — монстрами, бо чинили опір і не піддавалися його кровоускам.

Кисіль писав до мене теж: «Милостивий пане гетьмане, мій великомилостивий пане брате! З початку світу при пшениці кукуль, а при костелі, або по-нашому — при церкві божій, має чорт каплицю». Натякав, що такою чортовою каплицею була робота Нечая, та забув, що я трохи іншої гадки і радше прізвисько те віддав би Калиновському.

Той напав підступно на Ямпіль, коли там був ярмарок і з'їхалася сила безоружного люду. Ввірвалися вночі, задвонено на гвалт, люди кинулися втікати за річку, проломився міст, всі стали тонуть, не було рятуяку.

У четвер на сиропусному тижні я вирушив з Чигирина. Коли пани почали війну, то будуть нею ситі. У Мотрони боліла голова. Ні вліхати зі мною в степ, ні провести бодай за брами чигиринські, ні вийти на ганок гетьманського дому. Лежала напівмертва, лице як задощений досвіток, сіре, очі позеленілі од болю, чужі очі під чужими бровами, зламаними терпінням, і якась відчуженість у тих очах, що межувала з шаленством, тільки крик незгоди, болісний і трагічний крик-стогін, крик-скарга, крик-розпука її, Мотрончин, полоснув мене по самому серцю: «Ні! Ні! Ні!» — аж я став на порозі і вперше в житті завагався тяжко: а може, не треба мені йти на сю війну? Чи мало маю полковників і старшин? Чи не досить з мене перемог? Чи не ліпше покерувати військом з своєї столиці, з височин гетьманських, де степи й орли? Був найнещасніший зі смертних. Життя знівечене обов'язками, потребами і докорами сумління. Зненацька відчув, що дух мені гасне, а чим його засвітити — не знав. Стояв на порозі, ждав, що Мотрона зможе свої хворощі, зведе голову, промовить до мене, і світ заграє для мене, засяє і засміється.

Лежала мов без душі.

Чим вона тримала мене? Молодістю? Тілом? Голосом? Поглядом? Ні! Неприступністю, отим запеклим «Ні! Ні! Ні!», яке вабило, але й відлякувало, відтручувало, гнало мене. Я заплющив утомлені свої очі, тихо штовхнув важкі дубові двері, був тут ще, в домі своїм чигиринським, і вже не був, полинув попад землею своєю, високо над хмари сині од морозу, далі й далі від свого

гнізда, в яке — ще не знав сього тоді — не було мені вореття. «Білих ручок не ламай, ясних очок не втирай...» Мисль моя ширяла у найдальших високостях, тіло рвалося за нею, став я безплотним, мов дух Самійлів, а може, то Самійло і від мене, поняття зла й добра, злочину й цноти, гвалту й справедливості злилися в моїй душі, я бачив на дверях хат написані кров'ю слова, що їх не змога прочитати, бачив, як розверзаються могили, як грають світлі над латинськими церквами, що стрімили там і там на моїй землі, і чув гомін свого народу. Не пісню й не сміх, а радше плач і скорботу. Одні плачуть, інші теж не сміються. Де ж ти, гетьмане Хмелю, захиснику й збавителю? Не розрізняв голосів, слів, звуків — усе зливалось в суцільне віткання, гнів, невдоволення, обурення, стогін, войк і німоту.

Чутиму свій народ навіть умерши.

Почую й німого хлопчика, який під Стіною спалив стіжок сіна, липивши сотню шляхетських коней негодованими. Поставлений перед Калиновським, хлопчик не вмів ні виправдатися, ні замкати. Був німий, стояв і дивився на вельможного пана, безмовно питаючи його: що та сотня негодованих шляхетських коней, коли народ віки цілі обідраний і обібраний, голодний і знедолений? Кров брикає в лице світові, а він втирається й мовчить.

Калиновський велів скарати хлопчика на смерть.

Чим же тепер мав би я мірити світ шляхетський? Я зайшов надто далеко, аби вертати назад. Вирушив назустріч своїй гордій і печальній славі й скорботі найтяжчій. Позаду мав виграні битви, але й бунти, непослух, нерозуміння, сваєлю, наклепи, злобу й підлість. Я хотів, щоб народ визволився не тільки від шляхти, а й від вабобонів і принизливих почуттів, я все шукав, де лишне, боронив любов перед себелюбством, віру перед нустослів'ям літургійним, світ перед дріб'язком щоденності, сумління перед цинізмом, людину перед приниженням — і чого досяг?

Знов упіверсали, щоб кожен козак мав п'ять фунтів пороху з собою і п'ять кіл куль. Знов полки під хорутвами і хмари посплятих, — плугатарів, погоничів, будників, могильників, пастухів, броварників, які збігаються з усієї землі під гетьманський бупчук. Знов послали звідусюди з листами від володарів то заспокійливими, то невадержливими, то крутійськими, як посол від Лупула, аж я того посла велів зв'язати, і він ніч пролежав у путах, так що сидів тоді за столом гетьманським дуже тихо.

Поки я добирався поволі до Білої Церкви, де визначив вбір свого війська, Калиновський рушив на Вінницю. Там сидів Богун з трьома тисячами своїх козаків. Йому на підмогу я послав полтавського Пушкаря і уманського Глуха. Пушкар по Ворсклі через Кобеляки спустився до Дніпра, перейшов його біля Переволочної на Машурин Ріг, тоді балками до Чорного шляху, однак швидко йти не міг, а Глух ждав його, аби в'єднатися і підійти до Богуна з доброю силою, теж вони й заізналися.

Лянцкоронський хотів захопити Богуна так само зневацька, як і Нечая, вночі по глибокому снігу пустив кінні корогви на Вінницю, а розгому воли захопили замок і стали наступати на місто. Богун вискочив за річку в монастир домініканів, уночі набивши ополонки на Бузі й понритрушувавши їх соломою, щоб зашперли до ранку. Кінжота шляхетська кинулася через лід і попала в ті Богунові дарунки. Козаки свистіли з монастирських мурів і сміялися з блискучих вершників, що булькали в ополонки разом з кіньми. Попали у крижану купелю сам Лянцкоронський і його два сотники — новогрудський стольник Мелешко і Миколай Кисіль. Лянцкоронського вдалося витягти живого, сотники втопилися. Трупні їхні довго лежали на льоду непоховані. Киселі собаки велього пооб'їдали, лишили тільки голову й одну ногу, і пан воввода квівський Адам Кисіль гірко плажав і ускаржувався над «з'їденим шаповним тілом».

Богун у монастирі відбивався від Лянцкоронського і самого Калиновського цілий тиждень. Вже й місто запалили нападники, вже й гармати підведено до монастиря і стріляно вогнистими кулями, тільки сичало, а козаки не піддавалися, так що й німецькі найманці стратили охоту. Спробували вдатися до перемов, але Богун довідався, що вони хочуть влаштувати йому засідку, і трактати перервав. Уночі сам виїздив з монастиря на розвідку і мало не потрапив до рук хоружого Рогальського, та його врятував недарований мною рябий кінь. Попав в ополонку, та кінь ввіпіс і звідти. Пробували стріляти по Богуна, та коли цілили в чорного коня, перед ним мелькав білий, били в білого — ставав чорний.

На ранок Богун, хоч поранений у чоло, знов бився на валах і все на тім рябим коні, дарованім мною. Під Липівцями сотні Уманського й Полтавського полків погромили передовий шляхетський полк і падвечір в обоз Калиновського якийсь вістун ирний звідомлення про наближення величезного козацького війська з самим Хмельницьким. Вийшла страшна конфузія, гірша ніж пилівцівська. Панство забуло про свої нахвалки скінчити останок зими і трудів у просторій Вінниці і вдарило навтьоки один перед одного, так що козаки встигали тільки кричати їм пав-адогін:

- Пилівчики!
- Цигани!
- Не гайтеся — далі до Вісли!
- Не тут ваше діло!

Калиновський біг до Бара, а тоді аж до Кам'янця і великдень зустрів під дошовим небом, контентуючись сухарем та печивом в лободою.

Така була війна. Бігав хто як зможе. Одні кінно, другі пішо, тільки вбиті зоставалися нерушно, як докір і нагадування про жахи війни, яка ніколи не кінчалася.

Після Вінниці я припинив усі пересилки з королівською стороною.

Знов війна. Милосердя вичерпалося на світі. Чи ми живемо жорстокі, як людоїди, чи нас оберігають ангели? Знов гук війська на шляхах, іржання коней, брязкіт зброї і тяжкий чоловічий дух, в якому змішані життя і смерть так міцно, що розрівняти їх можуть тільки полководці. Чи знають полководці про смуток часів? Хто винайде його для них? Чи навіки судилася їм самотність, як рана незагойна?

Чорноземи родючі, мов людські тіла, лелечата підтанцювують у чорних гніздах на хатах, живоплоти з кісток полеглих, гайвороння, і тихі трави, і давні бандур, од співу яких оживають віки і предки вертаються на землю, аби поглянути на своїх правнуків і їхні діла.

Народжені бути вільними, але свобода відлітає від нас, розвіяна вітрами, як билина в полі. Голодні діти, сліпці, каліки, стогони й регіт, сльози й лід, тумани й пожежі, барабани, знамена, сурми, піднесеність, захвати, пристрасті роздирають душі всім, бажання принести користь і водночас поруйнувати якомога більше, благородна мужність і марпослав'я заволодівають серцями, бо самі ж сотворили неможливе, найбільше чудо, сон, марення свободи серед пустелі рабства.

Військо купчилося біля мене, як град у хмарі. Посполиті з Лубен, з Прилук, з Ромен, Гадяча, Батурина купами йшли до обозу. Вешняк мій вірний був зі мною вже з Чигирина, Шумейко привів свій полк з лівого берега, всі полки мали вимкнутися сюди, хоч тонули вони в морі селянському, бо Україна що далі, то більше розколювалася на козака й посполитого, і моє серце розколювалося разом з нею, і не було вже тої сили, що могла б його ступити. Як вистояти сим людям проти залізних озвірілих шляхетських полків, що йдуть, може, на свій останній бій, і втрачені багатства світять їм у очі, як золоті лампадки?

Я слав гінців до хана, сподіваючись од нього не так сили, як враження на королівське військо, над яким невідступно висів дух Пилявців, що не щез і після Зборова, а після Молдавії знов мав посилитися.

Хан тяжко хорував. Нуреддін-султан, якого він вислав паперед з шістнадцятьма тисячами орди, дійшовши до Молдови, теж розхорувався і далі йти не міг, там і помер, а військо його вернулося. Іслам-Гірей все ж обіцяв вибратися мені на поміч по першій траві, як коні будуть напасені, однак вимагав заплати в триста тисяч золотих, мовлячи, що інакше мурзи орду не зрушать з нагрітих стійбищ.

Небезпека ховалася, як змія в траві, та я не вмів її побачити. Послав свого Демка з осавульським полком, Кропив'янський полк Филона Джелалія і Канівський Семена Савича поганяти Калиновського коло Кам'янця, і хоч Тиміш мій дуже домагався піти з ними, я не пустив його, побоюючись, що не стримається й вдасть на Лупула, який не квапився сповняти заприсяжпену ним

Інтерцязу¹, ховав свою Роксанду, поровив змовитися з Потоцьким, син якого теж змагався за руку Лупулівни.

Не вдарив Тиміш на Лупула, а вдарив по мені, та як же немилосердно, мов той Авессалом біблійний. Все сплелося в клубок, як змія для зимової сплячки, все спало до часу і наливалось отрутою: обіцянки й зради, хан і золото, рідний син і чужинецький зайда, жіноча доля і моя тяжка недоля людська.

Ще нічого не передчуваючи, а тільки лютячись на Джелалія, який навіть став здобувати Кам'янець, хоч Калиновський, попереджений Лупулом, умкнув од них до короля, я став під Кальником в Животові, аби ждати хана з ордою не в таких вигодованих околицях, які були коло Білої Церкви. Демка знов покликав до себе, бо ніхто б його мені не замінив, а до Чигирина послав веління, щоб мій скарбничий пан Ціпріан відправив до мене великий бочонок із золотом для плати ханові.

Замість бочонка привезено мені коротку цидулу від пана зегармістра, писану його химерною латиною, з якої я однак зміг збагнути, що ніякого бочонка в пана Ціпріана немає і він, зрештою, не знає, про що тут ідеться.

Я пошматував те нікчемне писання, потоптав його ногами, давився од люті. І сього вишкребка я сам настановив над своїм скарбом! Хай би вже пані Раїна, ця безвладна кобіта, якій у голові самі тільки шики та пиха панська і яка сукоць коштовних, соболів і інших хутр тридцять скриль прогноїла, не пересушуючи і не доглядаючи, і селянське серце мое не могло витерпіти такого марнування. Але ж сей солодкомовця, сей золотопоклонник, сей медоточивий фуггерівець — за чим він дивився, як проочив, що там сталося за якихось два місяці! Він мав нахабство відписувати мені, що не знає, про що йдеться, коли я сам при від'їзді з Чигирина переглядав увесь скарб і бачив той бочонок, обшпугований залізними обручами! Послати туди Демка, той знайде й під землею! Однак Демка ще не було коло мене, а ждати я не міг. Я покликав Тимоша.

— Лети до Чигирина, знайди золото, а винних — до мене!

— І пана Ціпріана, коли що? — недобре посміхнувся Тиміш.

— І його теж.

— А коли пані Раїну?

— Не розбалакуй зайве!

Якби ж я знав, куди його посилаю! Прозриваємо тільки в найглибших вещах. Пізно, пізно!

Дві сили йшли одна на одну, два світи зближувалися, щоб ударитись і або ж потонути в уламках, або ж піднятися над руїнами і восторжествувати. Кожен прикликає бога на свій бік.

Я мав сімнадцять полків, oprіч трьох, що поставив на литовським узграпиччу, а черні — нелічено. Запасів везли доволі, по дві й по три бочки сухарів на кожен десяток, отамани добували

¹ Шлюбну угоду.

військову живність по городах і селах і зусливали за обозом, у кожному полку по п'ять і по шість гармат було з собою та ще тридцять гетьманських.

Король з тридцятьма тисячами найманців пішов на Сокаль, до нього притьмом ударився Калиповський з коронним військом, посполите рушення в лічбі сорока тисяч ще барилося, і я мав би побити короля, Калиповського і рушення осібю, не даючи їм злитися, однак не зробив цього, бо ждав то Джелалія з Савичем, які марнували час і сили під Кам'янцем, то хана, що ніяк не міг вибратися з Криму, то, мабуть, свого нещастя, яке вже було не за горами, неспане й негадане.

Три тижні стояв я під Збаражем. Од великого скупчення й перухомості пакинулася на військо пошесть, і двісті шістдесят возів з табору вивезено з умерлими й недужими. Хан прислав мурзу Хан-Мамбета, що вже йде. Богуи тим часом пішов з своїм полком за Дубно, щоб там поколошкати шляхту й спробувати розділити королівське військо. Магнати, зачувши гук гармат коло Дубна і Олики, кинулися до короля. Вишневецький, Альбрехт Радавілл, Любомірський намовляли Яна Казимира послати проти козацтва частину війська, аби захистити їхні добра, однак їм спротивився Потоцький, вельми гаразд пам'ятаючи, що таке розділяти військо перед Хмельницьким.

У королівському обозі теж лютувала пошесть. Сарана знов прплетіла з степів, пожирала все зелене, я розсилав метких козаків, що знали татарський звичай упроваджувати кошей з пастівників, міг би ще вдарити на короля, поки не підійшло посполите рушення, та зпов не вдарив.

Зборова король лякався і з Сокаля мірився йти не звичайним шляхом, а на Волинь. Я випередив його і став табором під Берестечком, ховаючись за болотами і багнистим Стиром. Конецпольський з тритисячним загоном встежив мій табір і кинувся назад до короля. Той посунувся поволі на південь — милью, півтори милі. Шляхта ніяк не підходила, і я мав би вдарити по королеві. Но вдарив.

Конецпольський займав переправи на річках, я міг би перешкодити йому — і не перешкодив. Вишневецького з трьома тисячами було послано стежити за мною, і його міг би я потрощити, а лишив незацеленим.

Мав би вдарити на королівське військо, як воно йшло між багпани, розтягнувшись на вузьких дорогах так, що само підставлялося під козацькі самопали і не могло б згорнутися для відсічі, — і знов не вдарив.

Коли вже король підійшов до лівого берега Стиру і, кілька днів прождавши підходу посполитого рушення, розпочав переправу, то ще раз була пагода для мене потрощити його силу, бо на переправі зчинилося таке замішання, що самому Потоцькому довелося хапати свавільників і карати смертю для прикладу іншим, а тоді стежити за переправою, піби простому ротмістру. «Ми були

такі нерозважливі, — мовив згодом шляхтич-очевидець, — що тоді саме, як ворог загрожував погибеллю нашій волі, мав не сьогодні-завтра з'явитися перед нашими очима, в нашій війську почалися нелади. Шляхта лютувала на короля за переваги, які він виказує найманцям. Інші, посварившись з товаришами, домагалися від начальства кари своїм супротивникам і гукали, що коли їх не вдовольнять, то вони не підуть на переправу. Гоміп, шарварок, навіть колотнеча в пайнебезпечніші хвилини...»

Я не чув того, і не бачив, й нічого не міг. Військо мое позбулося голови. Я лежав у нестямі, мовби мертвий уже, і піхто не знав того, тільки Демко мій вірний та невідступний писар Виговський, який, може, й радо зустрів би мою смерть, та, поки я живий, сидів коло мене, пильно чатував мене, оберігаючи не знати й для кого.

Поголоска була, що я ось-ось очікую хана з ордою і сам не вагаюся виступати проти короля. Хто її пустив і чому мої полковники виявилися такими легковірамп? Були ж там і Богун, і Вешняк, і Пушкар, і Гладкий, і Джелалій. Усі генії, усі безсмертні, а не стало Хмельницького — і все вмерло, пропала голова.

А мене вбив мій син. Така вже моя доля. Один убив ще живого, другий, менший, убиватиме вже й мертвого, розпродуючи рідну землю навіть бусурманам. Всі гріхи можна простити, окрім несправедливості, мої ж сини віддячили мені саме нею, не послуживши імені й честі, не спромігшись скинути з себе уярмлення душ, яке скинув народ увесь. Гірко про те мовити, та що вдієш!

В глузу ніч розбудили мене джури, хоч і знали, як тяжко й пізно я засинаю і який короткий у мене сон несполоханий. Мало статися щось страшне, коли вже вони наважилися звійти до пам'яті і будити гетьмана. Звійшли аж утрюх, аби розділити між собою провину, та я тоді далекий був од міряння, бо сполошився одразу. Душа моя вчула загрозу страшну.

— Що там? — поспитав джур.

— Козак якийсь з Чигирина, гетьмане великий, проситьсь мало це на колінах.

— То й що? Мало тут козаків?

— Гетьмане, він плаче!

— Плаче? Що ж то за козак?

— Та ми й не відаємо. Він мовби й козак, мовби й пехрещений якийсь, недовірок. А плаче й побивається так, що й уже!..

Коли чоловік плаче, йому треба вірити. Се я знав твердо, бо й сам плакав часто і не так над власною долею, як над долею інших. Благословенні будьте, сльози людські!

— Гаразд, що розбудили, хлопці, — мовив я до джур, — кличте того козака-некозака до мене, коли вже так.

І тоді приведено до мене мого Захарка — шинкаря чигиринського.

При спорядженні реєстру звелів я записати Захарка козаком Чигиринського полку, і вписано його між Гпатов і Трохимом

Міяяйленками, хоч і зоставався й далі простим шинкарем, збереженим мною за всі послуги людські, які виявив мені ще й не гетьманові, а просто чоловікові, як і він.

Тепер став переді мною, зодягнений ціби на глум: шапка падає на очі, козацька свита-кущина не закриває й пупа, штани висять, як на опудалі, чоботи стоцтані, поруділі, як у бідного попа сільського.

— Хто тебе зодягнув так, вражий сину? — ніяк не вміючи притулити Захарка до свого сну перерваного, позіхнув я.

— А хто б же, як не моя Рузя, пане гетьмане! Каже вона: мерщій та боржій, Захарку, каже, до пана гетьмана, він же всемогутній, то, може, каже, ще й щось. А я вже знаю, що й сам бог Ізраїля тільки бере до себе, а назад не вертає, пане гетьмане до роженській!

Розтріпаний і змучений з далекої дороги, він дивився на мене баламутними своїми очима, з яких лилися обфітні сльози, не вмів до ладу вимовити слова, аж я заярився, затупотів ногами, гримнув на нього:

— Що ти мокнеш, вражий сину? Чи для того мене збудив, аби я втирав твої сльози вавілонські?

— Ой пане, ой гетьмане, — упав на коліна Захарко. Він уже знав, у які глибини нещастя я западу, і хотів бути ще нещаснішим за мене. — Чи ж я можу? Чи я, нещасний, можу сказати про те, про що й не можу казати? Хіба ж я не вклопався тій ясочці, тій гетьманшці нашій, хіба ж не був її підніжком, і моя Рузя чи не мліла, бачачи пані Мотрону в її красі й маєстаті гетьманській, ой горе ж мені, горе!..

Був я, мабуть, ще сонний або ж впрост несправедливий, бо урвав ту його безладну мову, ті плачі його дивні, гримнув на Захарка:

— Ти, невіро! Що тут верзякаєш перед гетьманом, що мелеш?

— Пане гетьмане! — зашепотів Захарко лихоманково. — Пане Хмельницький! Чи я не знаю пана? Чи я не знаю всієї його родини? І пані Ганни, хай земля їй пухом, і пані Мотрони, хай би вона царювала щасливо, і панських синків, таких же знатних, як і сам пан гетьман ясновельможний! Та прискочив пан Тиміш до Чигирина, і що ж там сподіялося? Пане гетьмане! Вже не маєш своєї ясочки, своєї крулевни, своєї краси й утіхи!

— Схаменися! — наставив я долоні на Захарка. — Що мовиш?

— Немає її, немає і вже ніколи не буде! — заплакав Захарко, і я не міг повстримати ті гіркі його сльози, бо й у самого стислося серце од страшного передчуття, а може й од правди, яку ліпше й не знати.

— Гей, джури! — загримів я. — Приберіть сього недовірка з-перед моїх очей, аби я не чув його, це бачив! Ну ж бо!

Захарко йшов од мене без скарги, послухливо й покірливо, тільки глянув на мене так, що запеклося в моїм серці од того погляду.

Три дні був я між світами, довкола панувала порожнеча, в яку не проникала ні жалість, ні любов, сама тільки ненависть, і та ненависть терзала моє нещасне серце з катівською байдужістю, повільно — смакуючи, так ніби прагла продовжити те задоволення своє на цілі тисячі років.

Знов і знов ставив я перед собою Захарка, допитувався, кричав на нього, тупотів ногами, кидався з кулаками, готов був веліти взяти його на козацьку муку розпеченим залізом, а тоді відступав, плакав разом з ним і не хотів вірити його сльозам і його розпачу. Що там сталося в Чигирині, і як, і чом?

Проганяв Захарка, проганяв Демка, який щось торочив мені, аби перехопити Калиповського на підході до короля, проганяв усіх, не хотів ні бачити, ні чути. Все марнота і все знущання!

Примари обсідали мене звідусюди, чорні птиці смерті терзали мою душу, мені хотілося вмерти, однак тіло жидо далі для страждань і для очікування страждань ще більших. Гостро відчував саме лице своє. Ось воно утончується, прозорішає, мов у святого (а може, юродивого?), і очі світяться пеземним блиском старощів чи святощів. Блаженні миротворці... Я не хотів бути блаженним! Не тою мірою мені відміряпо, аби був блаженний! Виблискував очима, хотів спопелити весь світ, а тоді мій погляд застигав і кам'янів мовби навіки. Скам'янілі очі. Піл земний па стопах, і пісок на устах, і доторки холодних вод небесних і земляних на лиці й на всім тілі, і вітер в очах, і запах трав і молодого листя, і шум дерев, і крик птахів — все в тобі й з тобою, а тебе вже немає. Я захлинаюся в багнюці, вона підступає до уст, заливає горло, паповнює всього, стаю землею, повертаюся в землю, тужавію, твердну, кам'янію — ні корчів, ні здригання.

Та ні, я не вмер, я ще живий, однак хтось хоче моєї смерті, хтось жде її нетерпляче, уперто, тупо. Пес — породження всього нечистого, всіх покидьків, що збираються довкола людини тисячі років, мішанина крові, смороду, гниття, гідь, лайно, піна, мертвечина. Той пес — Виговський. Він добрий, він вірний, як ніхто, він терплячий і покірливий, бо жде моєї смерті, щоб знайти мій труп, відкопати, розтягти кістки.

— Непавиджу! — хриплю йому в морду. — Сам собачою смертю здохнеш!..

Він не лякається мого крику, не зважає на мій відлякуючий вид, він обгризає мене, як голодний вовк мертвяка, лле на мене гадючу отруту, спопеляє поглядом василіска, катує словами тяжкими й холодними, як камінь.

— Замовкни! — кричу йому. — Припини, бо вб'ю!

Але він не лякається моїх погроз, він знає свою справу, своє писарське ремесло, він далі вистрілює в мене страшними словами, що їх могла укласти тільки така холодна писарська душа, як його власна, Виговського, я рву в нього з рук листа, вдпнялюся в писарські закарлюки, слова наливаються кров'ю, чорніють, звуглюються, а з ними звуглюється моя душа.

Тиміш сам не приїхав. Прислав гінця з листом. Золото привезе згодом. Не те, що я шукав. Інше, з неторканих запасів. Того не знайшов. Нічого не знайшов, бо зегармістр, цей приبلуда, цей покидьок, цей сухоногий базіка, вкрав, проциндрив, прогуляв з молодістю гетьманшею і пані Раїною, припечепий залізом, в усьому зізнався, вони обидві так само не закиралися під залізом (хто — обидві? Хто — вопи?), тож і були належно скарані за гетьманським велінням і повішені на воротах гетьманського двору чигиринського так, як вшетечнили, голі й зв'язані до купи, а з ними пані Раїна й їхні прислужниці.

Гетьманське веління... Яке веління і кому? Допитувати гетьманшу? Катувати? Пекти залізом? Не вірити їй? Тоді кому ж вірити? Де межа закону і хто тримає його в руках? Повинна бути межа, де закоп зупиняється і не може йти далі. Інакше катуватимемо один одного й різатимемо, як дикуни. Здячавімо всі до одного.

— Що тут написано, писарю? Се правда? — пошепки я пошепки Виговського.

— Правда, Богдане, — так само пошепки відповів він. — Твій син хотів помститися за батька.

— Помститися за батька? А чи спитав мене? Се жарт немилый і похмурий, пане Йване. Поглянь на це письмо. Чию рукою воно списане?

— Мого писаря Пясецького. Я послав його з гетьманцем.

— Знав би я — відрубав би руки твоєму писареві. І всім писарям на світі! Боже, невже се правда? Читай ще!

Він читав голосом сірим і безвиразним, як його очі, і я не міг далі слухати, обхопив голову руками, впад на попопу, закричав, заплакав, провалився в нестям. Боже праведний!

Ніч і день змішалися, земля й небо поєдналися й знищилися, я полетів туди, де була смерть і не було вже нічого, бо я хотів, аби пічого не було, кинув усе, забув про все, про своє призначення й судьбу, пам'ятав тільки свою пристрасть, свій безум, своє шаленство і біль пелюдський свій пам'ятав. Туди! Врятувати! Воскресити! Повернути до життя! Чи далеко відбіг, чи справді линув туди, а чи тільки здавалося мені, що й не сам, а з цілими полками і з ордами кваплюся, як на пожарище, шукаю надію на воскресіння вже не в самому собі, а в цих незлічених тисячних юрмовищах людських, над якими я гетьман. Безкіпечні валки, татарські копі бахматі, похмуре пересування тисяч брудних людей, нічні вогні, п'яні пісні і жадоба крові — все пабуло незбагненного, безвихідного трагізму, стало далеким і чужим, ніби душа збагнула істинну подобу світу до найдальших глибин, перенесена в понуру стихію смерті й невтішної скорботи.

— Горілки! — гукнув я Демкові, і той приніс і мовчки налив. Стояв біля мене, мовби хотів одігнати від мене примари смерті й пищення.

Дерево від удару блискавиці спалахує, авуглюється, а тоді зеленіє від прикорня ще буйніше. Мене обпало, я вмер і знищився, а тоді воскреснув, але не зазеленів, а звуглився ще більше од безкінечної розпуки. Навіщо жити, коли немає для тебе рідної душі на всім божім світі? І між ким жити й для кого?

Сльози були в мені, пекли, заливали мене вогненними ріками. О, якби ж вони вилилися з мене, то спалили б увесь світ! Душа краялася од горя, рвалася на шмаття. Та невже, невже ж! Чи я п'яний, чи безпам'ятний, чи... І всі можуть співчувати, втішати, промовляти слова пусті й нікчемні. Виговський, Демко, отець Федір. «Во блаженном успении и живот и покой...» Во блаженном... Блаженні, блаженні... Хто й де? Я провалююсь, лечу в повасвіття, і нема рятунку, нема надії, де ті путі премудрості й великої тайни, де ті дорогодійні східці, по яких би я видобувся до чистої свідомості, струснув з себе татар страшного сп'яніння, божевілля, горя й розпуки? О нікчемний світ! Рветься душа, крається, і мовчить, мовчить кровожерний світ!

Моя мила Мотронко, бодай же була ти
Не родилась ніколи, як мала вмирати...

Погас її сміх, вгас погляд, тінню стала, а для мене, як давніше, вродлива, найніжніша, найкоханіша, моя найперша, моя темна, моя жінка. У любові немає смерті.

Чиниш зло ти, неправедна смерте, порою,
Во палажало плакати й наді мною...

Вона може перевтілитися, змінити свій лик, але живе далі. А тепер її немає, і зловісно й жахливо повсюди, і я весь у чорному, і свічка в руці моїй перекамана надвоє... Чи ж пішов я за її гробом? Не скажуть, де й похована. Ось де кінчається влада й починається безмежність відчаю.

Пресвятая діво непорочная, покровителько всіх самотніх і упосліджених, милосердна і всепрощаюча! Поверни мені Мотрону, воскреси й помилуй, помилуй і воскреси! Змилуйся, навчи мене пізнати любов до життя, допоможи вернутися до живих, бо мертві мене відштовхнуть і відторгнуть. Пошли мені страждання велике, як світ, і прозріння того, що я втратив і зрадив.

Я пив і плакав, тоді підбирав пісні для струн і приструнків, а лунала мені тільки тиша.

Досі посилав людей на смерть і не думав про це. Втрати, милосердя — не видав таких почуттів. Ніжність? Це було смішно для гетьманської суворої душі.

Тепер власне горе вдарило й приголомшило, і відкрилося те, що було навіки закрите для невразливого мого серця, отупілого й зачерствілого од видовищ смертей, руйнувань і нищень.

¹ Трохи переінакшені вірші Яна Кохановського.

Полководці, володарі, пам'ятайте про втрати! Людське життя — найвища цінність на світі! Не забувайте про ніжність серед гарматних громів, думайте про милосердя, заносючи руку для покари!

Я не міг воскресити Мотронку, але міг усправедливити її навіть у зраді, хоч і не вірив у те. Жінка не може бути винною. Винні тільки чоловіки. Ми лишаємо жінок у самотині й занедбаності і вимагаємо, щоб вони платили тільки вірністю. Чому? За яким правом? І чи не буває в них тяжких годин, коли хочеться помститися нам будь-якою ціною, може й найвищою? А чим може помститися жінка, окрім тіла свого — найбільшої своєї цінності? І не треба дивуватися, коли надають вони при цьому перевагу чоловікам незначним і навіть простакуватим, бо й цим мстяться по-своєму світові, який зводить жінок до найнижчого рівня.

Боже правий! Благослови мою Мотронку в її смерті і в невинності! Вона хотіла приборкати мій дух, стримати жорстокість, зламати твердість. Для мого народу і, може, й для свого. Жертвувала собою теж для свого народу. Відчай, гріх і сором. Смерть ліпша за безчестя. Незгода була суттю її ества. «Hi! Hi! Hi!» — цей вигук завжди лунатиме мені, так вона, мабуть, стогнала й тоді, як тягли її вішати. На воротах повісив Тиміш. Ось чим скінчилися ті іграшки ворітні давні!

Проклинав Тимоша і жахався проклять. Боже милостивий!

Тиміш ненавидів не зегармістра, а мене, її коханця, ненавидів усіх ймовірних вигаданих коханців, бо сам закохався в неї по-хлоп'ячому, а я не вмів порятувати його від того. Беріг він чистоту свою юнацьку для неї, а тоді виявив, що це марно, і прокляв її і з залассям дивився, як корчиться від вогню облудний цвіт жіночої плоти.

А може, Тиміш убив Мотропу, захищаючи не так свою любов, як її саму від тої холодної розважливої істоти, яку поселила в її душі пані Раїна, витісняючи все живе, добре і прекрасне?

В темному океані мого народу вона була чужа всім, неминуче мала стати ненависною народові, бо жінка хоче мати чоловіка тільки для себе навіть тоді, коли він належить усій нації. Чужа для них, вона для них і не існувала, отже й не вмирала ніколи, бо не може вмерти те, що не жило. Вмерла тільки для мене, і тягар її смерті звалився на мої плечі, гнітив, хливав до землі, хоч плечі мої не гнулися навіть під гнітом землі цілої. Рану в своїй душі я не міг нікому показати, хоч знав: може, полегшало б, якби хто-небудь доторкнувся чуло до тої рани.

Навіки закрилася дорога до Мотронки, ніколи вже не вернуся до неї, ні для чого тепер жити і все ні для чого, ні на що. Я — пінашний. Згадував її голос, її уста, її руки, її груди. Заплющував очі, і вона ставала переді мною жива (хоч була мертва), цілувала мене тихо, обвивала шовковими руками. Я питав її: «Невже ти винна?» Самими очима вона відказувала: «Hi! Hi! Hi!» Невже

така жінка могла стати підтіпашкою того зайди з висушеною душею, в голосом, сповненим тихого бряку золота? Жінка не знає лицемірства. Для неї це уява, незалежність, влада, свобода, пригода — все що завгодно. А ми судимо її своїм чоловічим суворим і несправедливим судом. І смерть її не принижує, а возвишає. По-ставало переді мною лице повішеної — трагічне й жорстоке. Ніколи не простять ні мені, ні цьому світові.

А може, вона смертю своєю хотіла вибавити народ свій, порятувати його від розгрому остаточного і принесла йому перемогу тут, під Берестечком, перемогу хай тимчасову, але ж таку потрібну? Показати, що живе дух пароду польського, бо й сам народ живе, поки живий його дух. Яка жінка відмовилася б від такої долі? Чи тільки Юдіф здатна була на вчинок страшний і великий? Надто добре знала Мотрона про силу мові любові до неї, знала, в якій відчай западу я від звістки про смерть любові. Може, й Берестечка б ніколи не було, коли б гонець запізнився і я не довідався про те, про що довідався. І доля України була б не така, зміг би я ще очистити довкола себе все, прибрати небажаних, забезпечити майбуття. Хто може його забезпечити?

Розум мій був приспаний горем, я полинув до своєї туги, мене вже не було, але ніхто у війську не знав того, військо ждало свого гетьмана, сподівалося на його мудрість, полковники підпускали до себе королівське військо, не чинили йому ніяких перешкод, не завдаючи ударів там, де треба було їх завдати, покладалися тільки на мене, зверталися до мене, добиралися до моєї свідомості павипередки один перед одним, штовхалися, товпилися, сварилися, я б сміявся з них, коли б не був такий зрозумілий і коли б не був там, під Берестечком.

Я ж став меншій чорного мураха на чорному піні серед чорної почі.

Вмерши для світу й для самої себе, Мотрона жила в мені далі, але голосу не подавала і не подала, я ждав, аж поки переконався, що ждати нічого, треба жити далі без неї і це для неї, а для справи свободи. Горе старого чоловіка тяжче за кам'яні кряжі. Горе придало мені під Берестечком, і я не міг поворухнутися. Лежав без змислів і без життя. П'яний од горя. Зобов'язання перед народом, паміри його ошчасливити щоразу паптовхуються на зло, мрію вбиває жорстока правда життя, і все кіпчається поразкою. Я зазнав поразки під Берестечком, перш ніж було розбите мов військо. Не була то слабкість, а тільки відчуття, що все скінчилося насправді, аж до глибин відчаю. І надлюдська сила, якою примусив себе жити далі, не давала мені ніякого вдоволення, павпаки, принижувала мене у власних очах, і чп падавго вистачить мені тої сили, я не знав. Міг усправедливити подальше життя тільки печувалим вичипом. Для такого життя, мабуть, треба поразки ще більшої, ніж я зазнав, тільки тоді можна перетривати. І я зазнав тієї поразки сповна.

Берестечко!

— Ой чого ти почорніло,
Зелене поле?
— Почорніло я од крові
За вольную волю.
Крут містечка Берестечка
На чотвир милі
Мене славі заворожці
Своїм трупом вкрили;
Та ще мене гайворони
Укрили з півночі —
Клюють очі козацькі,
А трупу не хочуть....

Україна лягла під Берестечком. А коли встала, то була вже не та молода й свавільна, а постаріла на тисячу літ і з пустим серцем.

Ні, то не Україна, а я, гетьман, я, Богдан.

Я ще спробував був стрепенутися. Навіть програна битва — ще не програна доля. Для тих, хто лишився живий. Бо ж мертвим однаково.

Про сю битву страшно немає наших описів. Хто вмів би і міг описати, був убитий, а вцілілі не мали до того ні охоти, ні спонукань. І я, гетьман, не бачив її, єдину битву програв і єдиної не бачив, осліплий од горя. В години відчаю я кликав до себе Самійла з Орка, та він не йшов, навіть він одступився од мене, лякаючись отхлані мого розпачу. А тоді прийшов і став промовляти до мене словами невластивими, суворими й тяжкими, і я не міг відповісти.

— Казав ти, гетьмане,— мовив дух Самійлів,— чистий ти в народження твого із лона матері від усякого гріха і донині не маєш за собою вини ніякої. І повсюди ти, гетьмане, виправдуєш, і возносиш, і хвалиш себе, не визнаючи за собою жодного гріха в народження свого, а гріх твій — у кожній смерті людській і в кожній стоптаній билинці. Бо ти ж гетьман.

...І ти ж, гетьмане, хвалився цільністю своєю і відданістю великою народові, а тоді позоставив народ гинути, а сам аанурився в отхлані душі власної, забувши, що не може душа двом силам і двом стихіям служити, то тільки одним оком можна обіймати землю і висоту небеспу.

...І ще ти казав, гетьмане, що не був ні гонителем, ні мучителем нечестивим ніколи, і світлість у серці мав завжди від діл своїх, а сам же піддався темнощам у найтяжчу хвилю для народу твого, і був ти за се, гетьмане, покинутий і зоставлений...

Що я міг відмовити на ті гіркі слова?

А військо ж мое під Берестечком мало всього в достатку. Може, не перевищувало королівських сил лічбою, та зате переважало одностайністю, якої так бракувало в панському обози, де великопольська шляхта неприяним оком позирала на короля і магнатів українських, а численна челядь то й геть не рвалася туди, де в панів чуби тріщатимуть.

Козацький табір був дуже великий, може й на дві милі завдовжки і завширшки, так що з кінця в кінець незмога охопити й оком, багатолюдний, огнистий. Вали, гнізда для гармат, шанці для захисту людей, коней і живності, пороху і припасів хоч і на чверть року. Я поставив своє військо вище села Солонева на західному березі Пляшівки, що впадала в Стир, через Пляшівку невідгідна переправа, бо довкруг болота, приступу до нашого табору не було ніякого. Ханові я віддав горби лівобіч од себе, а королеві залилося невідгідне місце над Стиром під самим Берестечком. Поле затісне, та ще й погорблене посередині, так що довелося виставляти шляхетське військо півмісяцем, мовби за татарським звичаєм. За звичаєм, король розділив своє військо на три частини. Правим крилом орудував Потоцький, маючи під своєю рукою Концепольського, Ляпцкоронського, Любомирського, братів Собеських. Над лівим крилом поставлено Калиновського, у якого був лютий ворог народу нашого Вишисвецький, тут же до кварцяного війська додаю шляхту з посполитого рушення, здебільша нащадки православних предків, правнуки погані з воеводств Судомирського, Краківського, Белзького, Любельського, Волинського, Руського і Серадзького. Середину взяв собі сам король. Попереду мав Пшиемського з гарматами, за ним лави найманців, захищені з крил ватагами кінноти, ще далі півколом залізні гусари з списами й червоними ратищами, а вже тоді король з півтисячею пайзатніших вершників. За королем піша гвардія, полки з воеводств, драгуни бранденбурзького курфюрста, а вже за ними табір, оточений скованими возами. Таке велетенське військо чи й виставляла будь-коли Річ Посполита і проти найпотужнішого ворога, тепер же вся шляхта підвлялася проти козака простого і, мовби виглядом самим бажаючи затьмарити козацькі свитки-куцуні, яскріла вбраннями і пишнотою. Королівські гвардійці мали на плечах тигрові й леопардові шкури, а гусари зодягнені в залізні панцирі з золотими оздобами, з срібними крилами на плечах, в шпашаках з страусовим пір'ям, породисті коні їхні покривано розкішно гаптованими чепраками, багатими кульбаками, вуздечки в них подцяцьковані золотими бляхами, самоцвітним камінням. Навіть крізь густий туман над Стиром проблискувало королівське військо своїми кельєрами, ряхтінням, сяянням: улани-п'ятигірці, в сітчаних кольчугах, з довгими списами при кульбаці; піхота в різнобарвних колетах; чужоземні рейтарі в брилях з високими гребенями; посполите рушення, де кожне воеводство, кожна земля і повіт різнилися барвою строїв і мастю коней, своїми хоругвами і образами на них.

На козацькій раді впочі всі мої старшини і полковники заприсяглися лицарська битися й померти за віру свою грецьку і вольності народу українського. Велика сила постала проти нас, та дух наш був незмірно більший, знали ми, що похилиться той огор, щойно буде похвnutий, бо про розлад у шляхетському обозі відомо було нам вельми добре, стояли вони між двома вогнями —

козацьким і власного хлопства, в їхніх землях уже загорілися серця в простого люду, десь за Краковом Костка Наперський колошкав шляхту незгірше козацтва, в обозі ще до стрічі зі мною вже не стачало харчів, копії шляхетські хилилися від вітру. Недарма ж панство в такій пишноті вирядилося на битву з козацтвом: везло й несло з собою все, що мало, піде нічого не поляшаючи, сподіваючись у одній битві знов здобути все втрачене.

Так і виходило, що кожеп воював за те, чого не мав: шляхта за вітчину, орда — за славу і здобич, козацтво — за волю.

Я здолав свою душевну скорботу, струсив з плечей незносний тягар горя, знов з'явився перед своїм військом у горноставій киреї, обперезаний мечем, освяченим митрополитом коринфським Іосаафом, з булавою гетьманською, на пеоціненному своєму румакові, гострий, гучний мій голос літав у просторі, пагадував козацтву, що настав день на все утвердити свободу віри й батьківщини, вселяв трепет у душі ворогів.

Як то співалося:

Висипали козачепьки з високої гори,
Попереду сам Хмельницький на ворогів коню.
Ступай, коню, дорогою широко ногами,
Недалеко Берестечко і орда за памп...

Чом кинувся я за ордою й за ханом під Берестечком, нащо покинув військо своє? Знав, що стоять міцно й незрушно, і вистояли б, аби не сполошилися від одної іскри. Народі мій, чому такий легковірний? Спалахуєш на добре, але й на зло теж. Чому, чому, пароді мій?

Ще в переддень битви татари за звичаєм кинулися полюско-тати ворога і зав'язали герці на полі між військами. Від'їхали звідти з темним передчуттям невдачі. Мали прикмету: в який бік упаде перший татарський воїн. Коли головою до ворога — на зв'язку, коли ж до своїх — на поразку. Трапилося так, що якийсь татарин налетів на гусара, той ударив його списом, і верхівець упав навзпак — головою до своїх.

Настав день битви. Велетепські війська виступили одне проти одного і так стояли півдня, не рушаючи, бо я не велів починати бою, поки ворог сам не кинеється на нас, а король і собі тримав своє військо, не пускаючи його вперед. Хто слабіший — не витримає. Лякаючись фортелів Хмельницького, панство вже надумувало відкласти бій на завтра, і тоді король, аби не допустити військо своє до упадку духу, звелів грати в сурми, чотириста ксьондаїв вийшло в передні лави і розпочали урочистий спів на честь богородиці, гримнуло разом кілька десятків гармат, дванадцять полків кварцяного війська і чотири ополченські рушвиля проти середили козацького війська, де я поставив Матвія Гладкого, який усе хвалився чисельністю свого полку, і наказного полковника київського Тишка Нагорного, бо Антон Жданович ще

не вернувся від султана, де був у посольстві. Орда трималася віддала за нашою серединою, аби встигнути доскочити в те місце, де козачтво пожене шляхту, як то воно за звичаєм бувало в усіх моїх битвах. Та коли ревнули страшним ревом гармати і встала над бойовищем чорна хмара, яку щораз шарпали криваві вогняні насмуги, коли розлігся над полем дикий гук, іржання копей, ревище переляканих волів, зойки перших пораниених, коли потекли червопі потоки крові, вирости цілі купи трупів у свитках, у папцях, з голими шаблями і з рушницями в заляклих руках, коли полетіли по полю оскаженілі коні, що волочили конаючих своїх їздців, непереможний козацький чотирикутник, яким трималося все моє величезне військо, розступився, розпався на дві половини, відкрив широке поле для кварцяних полків, де вигарцьовував сам князь Вишневецький, а слідом за ним ще один недруг козацький — Копецьпольський. Орда, що звикла ховатися за козацькими спинами, опинилася увіч в роз'ющенім папством, яке вже за смакувало перемогою і рвалося вперед. Хан, який від свого шатра в високої могили стежив за битвою, гукнув: «У козацькому війську зрада!» — кинувся на копя і прожогом вдарився павтюки. За ним пустилися жужмом усі його придворні, мурзи, а тоді й уся орда, кидаючи гарби з жінками й дітьми, всі свої статки, недужих і навіть мертвих, хоч кораб і забороняє лишати правовірних без погребу.

Весь лівий край мого війська вмить виявився оголений, горби, які я віддав ханові, заповнилися ворожою силою, я втратив спільника, поставив перед знищенням усе своє незахищене військо і тепер не знав, чи мені мерщій шукати винуватців, які розірвали табір посередині без мого веління, чи пробувати зупинити Іслам-Гірея з його воїнством.

Скаламучення зміслив ще не мипуло в мене. Мав би зостатися з військом, покарати боягузів і зрадників, утяти голову Гладкому за самочинство, зробити те саме з Тишком, якого підняв без заслуг, та ще й не знаючи, що він потаємно побілітований королем і названий папом Гурським, аби позбутися того хлопського наймення — Нагорний.

Я ж кинувся за папом. Лишив за себе наказним гетьманом Філона Джелалія, звелів готуватися до битви на завтра, пообіцяв привести назад орду і з тридцятьма козаками, Демком і Виговським поскакав услід за втікачами.

Хан відскочив од Берестечка мало не на три милі. Зоставив своє шатро, подароване йому султаном, срібний барабан-бата, яким скликано його воїнів, золочену карету і коштовний дангар з репетицією.

Вночі хана я не розбудив, а на ранок візир його сказав, що Іслам-Гірей тяжко схорований і нікого до себе не підпускає. Нікого, але ж не мене! Я проломився крізь огланів, вилускав хана а його соболивих хутор, став перед ним, як кара втілена, і від цього разу не нападав на мене, був ще й досі зпетамялений,

кривився чорногубо, ковтав слипу, не погрожував спілкою з королем і це хвалився своєю вельможністю. «На всіх нас найшло ватемнення,— мовив він, пережовуючи слова,— жах опанував татар, і вони сьогодні вже не можуть думати про битву. Зоставайся в мене, завтра радитимемося».

— Про віщо ж радитися? — гукнув я.— Поле жде воїнів!

Хан мовчав. Не мав куди квапитися. Вся орда була з ним, ціла й голодна до здобичі, але не до тої, за яку треба платити кров'ю, а до дурної й дармової.

Всю ніч лютувала злива, так, ніби бог хотів змити в землі кров, пролиту людьми. Козаки десь чекали свого гетьмана, збили свої вози в залізний чотприкутник і почали окопуватися в своєму безмежному таборі коло Пляшівки. За одну ніч з трьох боків, де не було болота, зроблені були такі шанці, що їх не здолала б ніяка сила.

Всю суботу козаків знов ждали свого гетьмана і не могли діждатися. Хан не йшов сам і не пускав мене. У суботу лякав дощем, у неділю обдурював мене обіцянками, в понеділок прибрав увесь мій супровід, приставив до мого намету озброєних огляпів і велів сказати, що таким чином оберігає мені життя. Від кого й павіщо? Я рвався на волю, проклинав себе за те, що сам ускочив у пастку, домагався побачення з ханом, а той не з'являвся, тільки підсилав для втішання то свого візира Сефер-казі, то мого Виговського.

— Козаки б'ються,— заспокоював мене писар,— ніяка сила їх не сколихне, гетьмане. Хіба їм лякатися смерті? Народ, як ящірка, завжди готов пожертвувати хвостом, аби зберегти голову.

— Де ж та голова? — гірко посміявся я.— Чи не твоя, пане писарю? Бо за мою вже й ламавого шеляга віхто не дасть. Був гетьман і пропав. Сам себе запапастив.

— Викупимо тебе в хана,— заспокоїв мене Виговський.— Вже послав я до Чигирина за грошима.

— Викупиш? А хто ж мене продавав?

— Хана тепер задобрити можна хіба що золотом.

Так я облювався, не розтуляючи рота.

Прискочив Демко, якого я послав під Берестечко, кричів вість про те, що козаки оточені, до них тепер не проб'ється, однак стоять твердо і триматися можуть довго. З Демком прийшла ще сотня козаків, що зуміли вимкнути з обозу в час нічної вилазки, яку затіяв Богун, перебивши чимало наймаців. Вони повітали мене щиро, хоч і стримано:

— Чолом, гетьмане.

— Чолом, батьку.

— Чолом вам, дітки. Не там ваш гетьман, де його ждуть.

— А ждуть-таки тебе, батьку.

— Бо без голови нічого й не зробиться!

— А тут ще пани тиснуть. Гармати звозять в усього королівства.

— Козаки готові в огонь і воду, а сидіти перушно і на світ не визирати — хто ж то зможе!

— Вже там гукають і на тебе, батьку.

— Хочуть іншого гетьмана.

— Ти ж туди тепер хіба з неба спустишся, бо так це доб'ється. Вже я знав те й сам. Поміг би мені хіба що хап, та він затявся, що не зможе завернути орду.

— Орда як звір без голови, — мовив він кволо. — Як біжить, то вже не вертає.

Ще й як вертає, коли добре вдарити, подумалося мені, та я змовчав, бо й що міг без сили? Пообіцяв ханові заплатити половину тих грошей, які він вимагав за похід, а сам з козаками по-скакав до Паволочі збирати військо з околиць, знімати полки з литовської сторони, йти на виручку під Берестечко.

Весь той тиждень бурі й зливи небачені лютували над землею, дні для мене летіли, як посвист вітру, а там, на берестецькому полі, стали вони й не днями, а кривавою безкінечністю.

Десь у лісі перепинив нам шлях залом від бурі, дерева поламани, потрошені, повалені, сплетені гіллям, як убиті обіймами, ні кінця ні краю не було тій перепоні, козаки роз'їхалися в боки шукати проходу, а я зійшов з коня і став перед великим старим дубом, вивернутим з корінням. Стояв, знявши шапку, дощ мочив мені чуприну, холодив голову, та не охолоджував розпаленого мозку. Був я мов оце старе дерево. Чи немає якогось порятунку для цього велетня? Яке б чудо могло знову вкорінити його, щоб зазеленів він, розкинувши ще ширше шатро свого гілля, яка сила людська й нелюдська, божа чи диявольська, спроможна на таке? Чи й мене отак вирвано й кинуто, пожбурено, знищено? Я вправ грудьми на дерево, обхонив руками шершавий чорний стовбур, плакав і благав: «Підведись і підведи мене, оживи сам і оживи мене, налийся силою і дай сили мені!» Безмовність сили, тяжка покірливість. Дуб не мав наміру пі поворухнутися, ні стрепенутися. Йому подобалася нерухомість. Він уже западав у сплячку, у вічність, і треба було мерщій утікати від нього, щоб не заволоділа безрадна нерухомість і мною.

Гра темних сил. Поразки тимчасові — поразка в любові, поразка в діянні, поразка в житті. Але не зломитися навіть після цього, бо є ще гідність і власна вартність. Десь там, під Берестечком, стояли стіною козаки. Вони мали на вибір: смерть або неволю. У мене залишалося майбуття. Майбуття може бути й у смерті, лиш не в неволі.

Все можна повернути, окрім втраченої без гідності свободи. Був я безмірно старий і зужитий, а десь на берестецькому полі гинули такі молоді. Ішли з життя, а ще й не жили. Прощалися з світом, не забачивши, власне, світу. Без жалів, без болів, без вітхань і нарімань. Нащо жити, коли знову придуть пани на твою землю, потопчуть, наступлять чоботом на груди, силюндрують, оддеруть, поневолять. Або вільна земля, або смерть! Ніхто не

вчив вибирати — народилися з сею наукою в крові, з сям знанням, яке було їхнім життям. Вільна земля або смерть!

Без свого гетьмана, обираючи вільними голосами па старшого то Джелалія, то Богуна, запекло билося козацтво. Відважні і завзяті були їхні виклики, зухвалі й хитрі заміри, та страшний розлад, який точив асередини тіло козацького війська, не давав докінчувати заповзятого. Поки одні з диявольською відвагою відбивали у ворога шапці з гарматами, покі другі падали, трощепі шляхетськими картечами, треті вже думали, як врятувати власну шкіру, прикриту кармазинами, які так необачливо нап'яв на них гетьман Хмельницький. Шкода говорити! Тишко Нагорний і Матвій Гладкий розікннули мені залізний чотирикутник, пустивши шляхетську кінноту на смертну іграшку, тепер же в обложеному таборі інший полковник Криса розпочав кнування на зраду товариства. Він послав листа до нашого найзапеклішого ворога Вишневецького, просив милосердя і обіцяв памовити козаків виправити до короля посольство. Вишневецький зібрав магнатів на раду, де було вирішено об'явити козакам помилювання, а тоді відібрати у них зброю, відняти гармати, розділити, яко полонених, по шляхетських корогвах і всіх до одного перебити, на останку скасувати всі привілеї, даровані королями козацькому станові, заборонити їм на всі віки носити зброю, стерти з лица землі саме ім'я козацьке і викоренити їхню схизматичську віру.

Тим часом козацький табір гromили картечами.

Канцлер Радзівілл писав у своєму щоденнику:

«1-го дня липня. З обох боків бито з гармат.

2-го липня. Вовода руський (Вишневецький) і хорунжий коронний (Конецпольський) мали обійти їх з тилу, аби відтяти їм відступ, але те не вдалося. Тим часом не давано спочивати гарматам.

3-го липня. З обох боків тривав вогонь гарматний.

4-го липня. Вночі тихцем козаки ввірвалися до якогось шанця, кілька жовнірів забили, інші врятувалися втечею і здійняли тривогу. Одразу одбито неприятеля, кількох з них убито. Тим часом наші били з гармат.

5-го липня. Бито з гармат.

6-го липня. Прибули послы козацькі...»

Послами тими були полковники Криса, Гладкий і переяславський сотник Іван Петрашенко. Петрашенка полковники взяли за його едукованість. Тож перед королем, коли їх після наруги в Потоцького все ж допущено було в мопарний шатер, добірною латиною мовив сотник, який, щоправда, виряджений був, як і полковники, в розкішний кармазиновий куптуш, мовби на показ козацького багатства. Петрашенко сказав буцімто так:

«Поборені тобою, великий королю, козаки, що zostалися живими на кривавому полі, благають у тебе милосердя. Ми переповнили міру людських злочинств, але думаємо, що не переступили ще природженого тобі милосердя. Змилуйся над покутую-

чим свої злочинства або швидше укарай смертю винуватих! Сто тисяч покладають перед тобою свої голови, зітни їх, коли ваготу наших злочинів можна змити тільки великою кров'ю. Але навіть, королю, підіймати зброю проти тих, кого мучить сумління? Твоя воля скарати нас або помилювати, в своєму таборі, як у темлиці, ми ждатимемо карі. Але коли твоя воля стратити нас за образу твоєї величності, то придбавш ти собі більше слави, коли простиш нам наше запаморочення і тим примусиш нас щоденно конати, спокутуючи гріхи наші перед тобою. Нашою стратою ти збільшиш перемогу, але змепшиш державу свою, бо багато людей принесеш в дарунок помсті своїй».

Канцлер Лещинський в ім'я короля повідомив, що відповідь послам дана буде на завтра, двоє хай повертаються до війська і звіщають йому королівську милість, а одип хай залишиться як запорука покірливості.

Криса зостався без принуки. Зміг нарешті вдовольпити свою чорну душу.

На другий день канцлер продиктував умови козакам: видати Хмельницького, його сина і старшин, віддати гармати, відіслати всіх хлопів до плуга, розірвати спілку з татарами, Зборівські пакти касуються, козакам перебувати в повній залежності від короля, ждучи такого впорядкування козацького війська, яке настановить сейм на потонні часи.

Гладкий сказав, що Хмельницького немає в таборі, та коли король прийме козацтво під свою руку, ствердивши Зборівську угоду, і помилює всіх старшин, то вони обіцяють піти за татарами, розшукувати Хмельницького і всіх, що збили їх з дороги. Тим часом він має порадитися з козаками.

Коли козацька рада почула умови, які навіки відбирали в них право зватися вільними людьми, Гладкого й Петрашенка мало не змели з помосту, на якому ті стояли.

— Ніколи! Ніколи! — гукало козацтво. — Король забув, що він випен нам волею і життям під Зборовом. Хай підпише Зборівські умови, котрі ми йому написали шаблями, інакше ми не хочемо миритися і краще нехай всі до одного накладемо головами!

Радавівл з холодним спокоєм одотовував:

«8 липня. Ребеліанти відкинули умови короля. Тоді обстрілювано їх з гармат і багато загинуло.

9 липня. Коли надто часто стріляно з гармат, дві з них розірвалися».

Лицарський Богун разом з Джелалієм і Пушкарем полтавським намірилися не ждати далі видимої смерті, а вириватися з обозу і виводити все військо, Богун зважився вести військо перебоєм. Вимостити греблі через болото, на Пляшівці поставити містки, вдарити на Лянцкоронського, який никав з ватагою по той бік річки, і так здобути волю.

Вночі, коли табір посполитих заснув, козаки почали гатити болото. Летіли в багна вози, шатра, кожухи, кунтуші, свитки,

міхи, кульбаки, пшонни, посуд, все, що мали, без чого могли обійтися. Тоді одразу по трьох греблях, виставивши наперед гармати, а поваду частину кінноти, Богун ударив на Лянцкоронського. Ніч і туман сприяли козакам, хоч багато з них через штовхання і поквац загатили ті багна власними тілами. Посполиті спали праведним сном у таборі, ще й на ранок через туман ніхто нічого не зміг помітити, сіли спідати, дивуючись, що на них не нападають пани. Був день апостолів Петра і Павла — петрівка. Сказав хтось агодом гірко: розговорилися на петрівку, та й павіки заговіли.

Від одного крику сполошився весь табір: «Братці! Вже пі одного полковника немає в таборі! Всі повтікали!»

Наглий страх опанував юрмовищами людськими, всі заметалися наосліп, кинулися притьма туди, звідки гукали їм козаки: «Сюди! Сюди!», на греблі насуло одразу тисячі люду, один одного спихав у багна, один поперед одного намагався вискочити на гатку, ніхто не слухав Богуну, який вмовляв на того берега триматися ладу, греблі розгрузили, знищилися, передні стали тонути, вадні йшли по їхнік трунах і тонули теж.

Страшно бачити безумство одного чоловіка, коли ж шаленство опанує цілі тисячі одразу, то се вже нагадує кінець світу.

На безборонній, покинутій табір налетіла голодніла шляхта і пожадливо стала хапати все, що попадалося на очі: на рожнах пеклися цілі воли й кабани, па трипогах висіли казани в борщем, киселем і козацькою саламахою. В таборі було в достатку хліба й борошна, беаліч овець, волів, коней, двадцять вісім гармат дісталоса перемонцям без перемоги, рушниць і пороху вистачило б на все військо. Жовніри захопили козацькі хоругви, даровані королями Владиславом і Яном Казимиром, гетьманське шатро, де була шкатула в листами від іноземних володарів, дві скрині із золотом, печать Війська Запорозького, соболина кирея. Якийсь шляхтич заколов митрополита корінфського Іосаафа, коли той став в піднятим хрестом на путі в нападників. Королеві принесено оксамитову митру в золотих хрещатих бляхах, евангеліє в золотім окладі, дві чаші, три киреї, хрест яшмовий, омофор коштовної роботи, патерицю, видиту в срібла, і освячений меч.

Шляхтичі гапалися за нещасними, які ще не втопули в болоті, хапали і мордували всіх. Нікому не було милості: ні жінкам, ні дітям, ні пораненим і ледве живим.

Так збувався врисуд магпатів українських на таємній раді у Вишневецького: зітерти саме ім'я козацьке з лица землі.

Триста відважних не осеромило козацької слави. Вони засіли на невеличкому острівцеві Журавлисі і билися цілий день. Вони косили шляхтичів з самопалів, коли ж який одчайдух підбирався ближче, то стинали його косами. Не було охочих підставлятися від кулі тих сміливців. Від Потоцького був присланий ротмістр, який гукнув козакам:

— Пан краківський дивується вашій відвазі і, жаліючи таких мужніх вояків, дарує вам життя, коли ви піддастесь.

— Скажи пану краківському, аби він так не думав про козаків! — одповіли йому обложені. — Не обдурите нас обіцянками. Нам життя недороге, а милістю ворогів ми гидуємо! Дивіться, яке пікчемне для козаків добро мирське! Знайте, що воля для козака дорожча над усе!

З сям покидали в воду золото й срібло, яке хто мав, і знов узялися за мушкети.

Потоцький вирядив на них дві ватаги. Сам король прибіг дивитися на се рідкісне видовище. Козаки обнялися, прочитали молитву і кинулися на ворогів. Кожен помер не інакше, як убивши нападників кількох і промовивши слово заохоти до товаришів.

Всі вони полягли, мов ті спартанці царя Леоніда. Зостався тільки один, він скочив у човен і став одбиватися косою. Чотирнадцять куль поцілило в нього — він жив і оборонявся! Король звелів сказати козакові, що дивується його відвазі і дарує йому життя.

— Я цураюся життя! — відмовив той. — Хочу вмерти, як справжній козак.

Один мазур з Ціхановського повіту забрів у воду по саму шию, вдарив козака косою, а тоді доколов списом.

Може, й ліпше, що ніхто так не знав імені того козака. Ніхто не присвоїть собі його пам'яті, і походження від нього не належить нікому зособна, а належить усьому народові.

Може, то й був народ наш нещасний і мужній.

У томі шостому «Театру Європи», видаваному у Франкфурті-на-Майні Матвієм Меріаном, Іоганн Георг Шледер, розповідаючи про геройську смерть пового Геркулеса, безіменного козака, який звитязно бився самотою проти цілих озвірілих натовпів, називає його «москвитом».

Так змикаються в сьому героєві два збратані народи.

А я нічим не зміг запобігти Берестецькому погрому.

Слав універсали з Павлочі, козаки збиралися до мене то-ненькими цівками, з литовської лінії не зняв пікого, бо Радзівілл неждано рушив на Чернігів, розбив Небабу, тоді пішов на Київ, куди впустили його без опору митрополит Косов і архімандрит Тризна, і вже придворний маллр Радзівіллів Вестерфельд малював наш древній град, а ліпше б він змалював мій гнів і розпач.

З-під Берестечка прибіг сотник з шляхтичів Адам Хмелецький, одразу кинувся до мене.

— Все пропало, гетьмане!

— А табір де? — закричав я.

— Вже чорти взяли табір. Утеклисьмо з табора.

— Як?

— Молодці битися не захотіли.

— А хоругви де?

— І хоругви пропали.

— А гармати?

— І гармати.

— А шкатули з червопими?

— Про те не відаю.

Згодом прибули полковники — Джелалій, Богун, Пушкар, Гладкий. Один привів півторака, другий двісті, лиш Пушкар мав з собою шістсот своїх полтавців. Гірко співатиметься про Берестечко:

Кипу пером, ляну орлом, коном поверну,

А до свого отамана таки прябуду.

— Чолом, пане наш гетьмане, чолом, батьку наш!

Вже нашого товариства багацько не маші..

— Більше війська немає? — поспитав я їх.

— Немає, пане гетьмане,— сказав Филон.

— Де ж воно?

— Всі в розпорошку пішли,— відповів Богун.

— А то погнули. Смерть прибрала паймужніших,— додав Пушкар.

А в мені вмерла молодість. Навіки. Разом з пимп. І з Мотрею. Не бачив їхніх смертей, та від сього вони не були легшими. Що мене могло тепер порятувати? Гетьмана — пове військо і пові надії. А людину в мені?

— А де ж твої, Хмельниченьку, воропії коні?

— У гетьмана Потоцького стоять на приповні.

— А де ж твої, Хмельниченьку, ковані вози?

— У містечку Берестечку заточені в лозп.

Знов я опинився поза часом, піби вмер насправді. Тільки Україна не хотіла вмирати, народ піднімався морем вогнемним, і коли Потоцький посунув з-під Берестечка на козацьку землю для звптяги остаточної, то знайшов тільки розгром і смерть для свого війська. Та все те сталося мовби само собою, без гетьмана, без мене. Я забув про все, що сталося, що позаду. Пам'ятав лиш свій біль. Мотропа спить десь вічним сном, і моя любов кривавиться під її перухомим серцем. Чим вона стала? Дощем, рососою, пташиним співом, вітром? Шкода говорити! Я вже знав напевне, що люди бувають тільки людьми, поки живі, і поки живі можуть стати хіба що звірами, а мертві — тільки мертві, і більше нічого.

І отець Федір, який вибрався з берестецького пекла, постарівши на тисячу літ, не міг розвіяти моєї туги ніякими словами. «Кое пачало положу покаяпному рыдапню... Кое пачало...»

— Відспівав за упокій душі Филипка нашого,— мовив отець Федір.— Не знаю тепер, як і небозі моїй Гапці про те сказати. Брати її Василь та Іван, хвала господоу, живі.

— Брати й скажуть.

— Чи й на хутір завернуть. Вже ж кличеш козацтво на Маслів Став, аби збиралося для нової іграшки.

— Коли ж Потоцький і Вишневецький вовками кицулися слідом за пами, то що маю діяти? Тужити про гріхи, вздихати про спокуси, печалитися про падіння?

Отець Федір одповів мені словами з тих давніх кпиг:

— Будь принижений головою, високий духом.

А в мене не від слів його, а від самої появи, від того, що він пеушкоджений вийшов з самого пекла, став переді мною і пагадав усі найкращі хвилі життя мого, зродилося щось незпане, майже божевілля найшло па мене, аж я затулив очі і довго так сидів і схожий був на тих, у кого очі не на те, щоб дивитися, а щоб плакати.

Зненацька згадався мені хутір Золотаренків, відбудований і відновлений, згадалося, як узимку, виїхавши з Чигирипа, десь за тиждень почували ми з отцем Федором на хуторі, як стелила мені постіль лагідна, тепла жінка, ходила побіля мене на відстані небезпечній, мовби хотіла зачепити мене незачепливо, та я в такій був задумі й зажури, що довго й пе зауважував Ганни, не впізнавав у ній тої майже дівчини з пасіки, тієї золотогої русалки і лісовички, що промайнула мені літньої ночі видивом, спом і просонню. Коли ж поглянув на Ганну, то здивувався й злякався, бо була ніби Мотрона, тільки трохи нижча й повніша.

— Голова в тебе пе болить, Ганно? — спитав її.

— Чом би мала боліти? Хіба що за Пилипком моїм, якого береш та й береш па війну, а спати й ні з ким!

— Хіба мало козаків?

— А що мені козаки, як маю свого Пвльпика?

— Гетьман у тебе в постелі.

— В постелі, та пе зі мною, бо я жопа вдатна і ще бога пе забула.

— Сама ж кажеш: блукає твій козак.

— Одваково — жопа мужпя. Хоч і чує мое серце: не вернется він більше. Забрав ти його, гетьмане, вже навіки.

— Хто перемагає — живе.

— Забрав, — повторила вона.

Лагідна, але тверда. Не лащилася, не спокушала, не вповзала змією, а мудро бесідувала, ніби Самійло мій.

— Повезеш мене на хутір, отче, — несподівано мовив я своєму духівникові.

— На хутір? — не одразу збагнув отець Федір. — А-а, на хутір. Тяжко, сину, ой тяжко.

— Повезеш.

І коли я опинився на хуторі і побачив, як відхвляються двері на ганок і жіночі руки з'являються в отворі, то здалося, що все повертається: Суботів, Мотропа, моя підпесеність.

Сліпа пам'ять.

Кожпу жіпку міг би зненавидіти тільки за те, що пе може стати Мотроною. А перед цією став на коліна.

— Ганно, будь мою жоною. Хай се буде мою спокутою перед полеглими, намаганням моїм заступити собою тих, що перейшли у вічність.

Яка ж марна заступал! Що є людина, коли йдеться про людство? Але що людство без людини? Чи настає час, коли людина і людство будуть єдині і не зможуть існувати одне без одного? Надто людство без окремішої людини. Коли всі малі сі стануть великими?

Ми справили своє весілля в Корсуні. Нам відспівували «Многії літа» і «Радуйся». Я говорив радо й охоче. Ми запевняємо, ми запевняємо... Певність па сім світі дає тільки смерть. Все інше — підступ і омана. Які лишилися від мене ласкаві слова, зворушливі звертання, які чотири добродійства і сім гріхів були в моїм тілі, чи були блаженства? Шкода говорити! Антифони виспівуються для відтішення мелодії, а не для того, щоб забивати її, заглушати.

Я не губив своєї мелодії і не згубив.

О, коли б же знав, що так буває, коли пускався па битву з історією й за історією. Хто п'є з царями, не може не сп'яніти.

Тоді, як виїздив я з Чигирина, простуючи павстріч своїй поразці під Берестечком, у Москві цар Олексій Михайлович скликав земський собор, щоби спитати ієреїв церкви, бояр і дворян, купців і всякого чипу людей, як бути з Україною, бо ж, як писав у своїй грамоті до собору цар, «Запорожской гетман Богдан Хмельницкой бьет челом государю, чтоб государь пожаловал их, велел его, гетмана, со всем Войском Запорожским принять под свою высокую руку». Не відали козаки нічого про той собор, ухвали його не дійшли до мене, загубилися й для історії, збереглося тільки рішення духовної його частини — освященного собора: «Святая великая соборная церковь за великие королевские неправды и за нарушение вечного докопчания может подати разрешение тебе и Запорожского етмана с черкасы мочно принять со утверждением».

Мені не сказано і нікому не сказано. Історики не напишуть нічого про той собор, піби його й не було. А як би виросла душа народу українського, коли б знали ми вже тоді, що приймуть нас у родипу нашу вічну й велику!

Що міг цар? Скаржився гірко у листі власноручному до князя Трубецького: «У нас неагоди і нещирість. Люди як оболони нам показуються: раз з сприятливим вітром, з доброю цадією і вірою в майбуття, то зпов впесплені, певдоволені, пепависні, зі влости-

вою московською хитрістю, з розпачу переповідають погибель або в мовчанні, з виблідлим лицем і зрадливим серцем відходять. Бог бачить, як мені тяжко в тою незгодою, яка відбирає мені отуху¹».

Цар був молодий, а я старий — то й що? Хіба не однаково — довкола лукаві царедворці, підніжки трону, підхлібці і під'їдці, радники й порадики, помічники й підпомічники з вигнутими хребтами і зміїними жалами, брутальність і користоловство, які прикриваються державними потребами, а насправді — відданість тільки своєму кланові, своїй зажерливості.

Так і вишло, що шість літ тяжких, коли переживали ми війну, вогонь, смерть, голод, вчиняли ті, хто обстунав царя, проволоку алочинну й ганебну і щоразу знаходили викрути.

То вони думали про вічне докінчання з Річчю Посполитою, нагадуючи цареві, як ще недавно грасували в Кремлі самозванці. Та позирали за море на Свею, бо ж там після повстримливої королеви Христини стане Карл-Густав, схожий на зубату ропуху, який полонить серця своїх воєнків словами: «З поміччю заліза, якого нам природа не пошкодувала, можемо забезпечитися золотом». То були стурбовані моїми пересилками з Портою, готові вірити панським наклепам, піби Хмельницький уже побусурманився. То муляла їм приязнь моя з ханом. То підозрами переслідувано кожен приїзд послів семиградських і молдавських.

Не помагало й те, що Виговський потай од мене за собою пересилав боярам усі листи іноземних володарів і дяки робили з них списки слово в слово. Дивно, як часом і найтяжчий алочин згодом може бути виправданий історією. Гетьманський архів згорів, розлетівся попелом, а в Посольськiм приказі, завдяки зрадливості мого писаря генерального, павіки збереглися списки тих листів, що виправдовують гетьмана Хмельницького.

Султан писав тоді до мене:

«Пихо володарів народу, Месіс, вибраний з могутніх між назарейми, гетьмане Війська Запорозького Богдане Хмельницький, дні твої хай скінчаться щасливо. Одержавши височайшого сього листа, аби ти знав, що писання ваше, написане до нас через одного з визначних ваших людей на засвідчення вашої пошани й щирості, за поміччю аллаха і глави пророків Магомета дійшло до блаженного порога і мідних воріт наших. Послання се було переложене за османським звичаєм і принесене могутніми нашими візирами і радниками па ступені нашого трону. Наше височайше і світоохоплююче знання проникло в зміст його, і все вами подане до відомості ввійшло в свідомість нашого духу».

Султан обіцяв при потребі військо (хоч не своє, а ханське або молдавське та бея очаківського), і то лиш за те, аби козаки не нападали на його володіння ні морем, ні полем.

¹ Настрій, охота будь-що робити.

Чи допесено се було до царських вух, а чи лякаво й далі Олексія Михайловича побусурманенням Хмельницького?

Немало подивувалися дяки Посольського приказу Івапов і Михайло Воложенінов, коли приймали мого посла Силуяна Мужилівського, що його відправив я ще з Києва разом з патріархом єрусалимським Паїсієм. Дяки сказали Мужилівському, щоб він їм, царської величності приказним людям, переповів, о яких ділах він до царської величності приславий і грамоти в ним до царської величності чи словесний наказ від гетьмана Хмельницького і від Війська Запорозького чи є і про віщо з ним наказано. То Мужилівський, твердо пам'ятаючи мою козацьку науку, відмовив, що все скаже самому царю, а опріч, мовляв, царської величності, нікому іншому тих речей об'явити йому незмога. Не помогли ніякі вмовляння і викрути, що, мовляв, послі завсіди все об'являюгь царської величності ближнім і їх приказним людям, а того піколи не буває, аби послам царській величності які діла об'являти.

Одпак Мужилівський таки домігся свого і був аж двічі приїнятий царем.

Скількох відтоді послів московських приймав я в Переяславі, в Чигирині, в Білій Церкві, скількох відрядив своїх послів до Москви, і пробивалися вони своєю козацькою впертістю аж до царського вуха, та в друге царське вухо турчали бояри застороги всілякі, і святе наше діло ніяк не доходило до щасливого завершення.

Роз'єдпати пароди можна й за день один, а злучити, воза'єднати не зможеш згодом і за віки цілі!

Історичний діяч беззахисний перед пащадками, тому він і історичний. Його проклинатимуть і ганьбитимуть — і це ще не найстрашніше, бо кого ж не ганьблять на сім грішнім світі? Та пайтяжче і пайпезпосвіше — це пуста хвала. Дурна, примітивна, незаслужена. Ті, що хвалять, хочуть звести мене до свого рівня. Пікчемні люди хотіли, щоб я теж став пікчемним. Одномірні істоти хотіли звести мене до одпомірності. Не знаючи ці страху, пі риску, пі жаху, ні захвату самі, хотіли, щоб я був теж з ними. Тільки стояти і махати булавою? А не хотіли б ви, щоб я розбивав тою булавою голови і щоб на мене брязкав мозок убитих моєю рукою? Може, то були брязки мозку геніїв, але я вбивав геніїв, бо так було треба для майбуття народу! І завжди так було треба, навіть тоді, коли напивався з горі і віддавав п'япі веління, яких не викопували, ждучи, поки протвережуся.

Вночі тайкома приходив я до вбитих, цілував їм поги, плакав, просив:

— Простіть мене, многогрішного, я не міг інакше!

Шкода говорити! Завжди хтось повинен спокутувати навіть провини, яких не існує.

Temprogi serviendo — зважаючи на обставини.

Мої виграї битви помагали мені утвердити народ, але лякали

царських бояр, і ті посилали приграничним воєводам веліппя не пускати жодного козака в свої землі, аби не проникло туди воєводство¹ і ворохобництво.

Коли програв битву під Берестечком, знов сполошилося боярство, тепер уже від зрослої сили королівської: як же відбирати в короля козацтво, коли він набрав такої потуги.

Роки цілі тратилися на тяжку зволоку, і хто б зміг усе це перетривати? Я перетривав.

Можна б укласти хроніку пересилки листами, обміну послами, пазвати імена, полічити події.

Розповісти, як Мужилівський з патріархом Паїсієм па царських сапях їхали до Кремля і вся Москва вийшла їм павстрічу.

Як Вешпак, коли його під Москвою зустрів дяк з приказу і спробував їхати правобіч, сказав, що він посол і не поїде далі, хоч би довелося стояти вік цілий па снігу й на морозі, бо послові негоже триматися сторони лівої. Згодився їхати далі тільки тоді, як покликано ще одного дяка і вони стали обабіч.

Як Грицько Гуляницький зрадив мене після посольства до Москви, куди я посплав його, перескочив до панів, виказав те, що тримав я в тасмпіці найсуворіший.

Як Тетеря випрохував собі царські грамоти па мастки, а тоді, лякаючись мого гніву і люті козаків, закопав ті грамоти в землю, де вони так і зогппли неявиіі.

Як Виговський знайшов проїдисвіта Анкудіова, що видавав себе за сина царя Шуйського (хоч у того піколи не було синів), драгував ним Москву, виторговував у бояр прихильність для себе, а діло наше знов па рік цілий через се пішло в пролопгацію. Казав я тоді царському посланцеві:

«Як государ нам ту милость покаже, прийме нас в соединенне і поміч дасть, тоді все піщо! Хоч би таких ворів десять було, не зможуть вони государеві пічого зробити, і не буде що государеві їх стереттися. Не тільки що таким ворах буде він страшний, але й найбільшим царям».

Як після Берестечка мав я знов доводити свою силу, розбивши Калиновського під Батогом, а тоді вже й самого короля замкнувши в голодному обозі під Жванцем так, що шляхта самі вуха відти винесла.

Як втратив я сина Тимоша і не міг втішитися й тим, що вже бог забрав на той час найтяжчих моїх ворогів Вишпедецького, Потоцького і найбільшого крутія і недруга народу нашого пана Киселя.

Хіба можна переліком подій заміпити воіання сердець народів цілих, їхній голос могутпій, якому лупати віки цілі?

Був я нетерплячий і песамовитий, як і мій народ, та мав терпіти. Треба було дожити, доборотися, домогтися, досягти. Берестечко — хоч і розгром, та не вмерло серце. Як писатиме наш

¹ Ворами тоді звано бунтівників.

дієписець отчинний: «Як бы-ни убыло ничего под Берестечком, так их зараз многоплодная зродила козацкая матка».

І Москва не відступилася в годину нашого горя. Цар уже в липні послав приграничним воеводам таку грамоту: «Ведомо нам учинилось, что поляки черкас побили, и черкаские таборы рушились, и черкасы все пошли розпо. А которые черкасы учнут приходить на царское имя с женами и з детьми от гопения поляков, а ты, воевода, б тех черкас велел принимать и велел им итти на Коротояк, и на Воронеж, и в Коалов и велел с ними до тех мест посылатъ провожатых людей добрых, чтоб их допрывадить со всеми их животы бережно. А ково с ними провожатых учнешь посылатъ, и ты б им приказал накрепко, чтоб они от тех черкас не корыстовались и животов их, едучи дорогою, не розтерляли. А будет кто чем покорыствуетца, а мы на тех людей за один алтын велим доправити по рублю, да сверх того велим тем людям учинити наказанье безо всякие пощады».

Пан Кисіль пюхом своїм лисячим одраву вичув у тому ексодусі на Донець, Удай, Келомак, Харків печаток союзу вічного нашого і з тривогою відписував королеві: «Сама чернь так роздражнена, що готова бути кому-небудь піддалною, аби тільки не нам, панам своїм природженим,— хоч поганству, а поготів там, де один народ і одна віра (една gens, една religio). Тому я завсіди більше боявся сеї ліги московської, ніж татарської».

А цар Олексій Михайлович ще тоді, коли тільки зважувано всіляко, як доконати великий акт воз'єднання народів наших, приймаючи в Золотій палаті мого посла Федора Вешняка у червні року 1649-го, мовив: «А будет вам в чем учинится теснота и гонение, которые в нашу царского величества сторону переходить учнут, и мы потому ж тех приняты велим».

Земля розорена шестилітною війною так, що й не чувано ніколи, а що попереду, того й не знати. Ян Каазмир, як і перед Берестечком, знов скупчив усю силу свого королівства проти козацтва, сподіваючись, що вже тепер не зродиться знов, як тоді, народна повстанська армія; сам рушив на Поділля від Жванець, а литовським магнатам звелів ударити на нас по Дніпру і зайняти Київ.

Де взяти сили, щоб стати супроти всіх ворогів одраву? Як розполовинитися, стати сторуним і тисячосилым, затудити землю всю тілом своїм, оборонити ціною якою? Хто може, хто порятує?

У липні стольник московський Лоджижинський привіз мені в Чигирин царську грамоту, якої ждали ми вже стільки літ: «И мы, великий Государь, изволили вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко де не будете врагом креста Христова. в прятчю и поношение». Король мірився мечем перекреслити долю народу мого, а й не відав того, що великий народ, брат наш споконвічний, уже розкривав нам свої обійми, нам — пошарпаням, скривавленим, знедоленим, осамітненим.

Кінчалася наше сирітство! В найтяжчу, може, годину для долі народу мого знесилоного першого жовтня в Москві земський собор прийняв ухвалу «гетмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское с городами и с землями принять», королеві ж оголосили війну, «не шадя голов своих».

Воля двох народів промовила нарешті своє велике слово!

Народ завжди шукає, де ліпше, і треба слухати голос його чи то мовлений, чи й мовчазний. Мій народ творив себе і на полях битовних, і в замилюванні свободою, та й у несвідомому прагненні уникнути упокорень, поразок, шибениць і даремного страждання. Я знав волю народу свого та знай звертався до нього за підтвердженнями, хотів ще й ще раз почути голос його, бажання найсокровенніше.

Вороги не простять нам нашого возз'єднання, всіляко пробуватимуть розірвати його, коли ж пересвідчатся, що судилася цьому возз'єднанню вічність, то спробують споганити і зганьбити мою пам'ять, сплюгавити найвище діло мого життя. Я хотів би поглянути на тих правнуків поганих, які будь-що домагатимуться моїх виправдань перед історією. Чому вважають, ніби історія належить тільки їм і їхнім часам, а нам не належить зовсім? Звідки таке право і хто його дав? Посилатимуться на те й на се, козиратимуть своєю вірністю національним ідеалам, вигаданим ними самими для власного втішання.

Хіба од тої чи іншої вірності залежить істипа?

Виграеш битву, а треба вигравати майбуття... Я питав про майбуття народу свого вже по перших перемогах своїх під Жовтими Водами і Корсунем, питав своїх побратимів, старшин і простих козаків, священників і високих ієреїв київських, пастухів і орачів, броварників і будників, питав удовицю і сироту бездомного, питав у гетьманських покоях і в простій хаті, на шляхах безкінечних і в церквах, у книгах і в посланнях. Бдине, чого мені не стачало, чого я не зміг породити, — це великих імен, які ствердили б сотворене мною. Думи були безіменні, пісні безіменні, як і плачі, зойки, та й мужність. Одна лиш Маруся Чураївна, та й та, мовляв, співала не про Хмеля, а про свого Гриця. Легендарна Маруся, і легендарне мое номилування її од смерті. Нашадки ніяк не можуть втямити, що в мій час весь народ злився в єдиному імені. Відсутність імен не завжди свідчить про відсутність таланту. Талановитістю дихав увесь народ, молодий, завзятий, повний сил і великих сподівань. Греки колись теж були такі. Коли ж почали запевдати, тоді народили Гомера. Народ, лякаючись, що згине пам'ять його, мерціям виставляє наперед великого співця. Можко, так стається, що вмираючі суспільства останнім зусиллям народжують геніїв, бо геніальності для всіх уже не стачає?

В мій час геніальністю дихав увесь народ український. Він скріпив і збільшив російське царство своєю добровільною алукою в таким часі, коли в нім самим ще все було молоде й виходило з

сумних часів, коли дух його був у многоликості, яку мав призбирувати дбайливо і чесно хтось оди, уповноважений тим народом, і був то гетьман Богдан Хмельницький.

Вже коли отримав од царя московського лист про згоду прийняти народ мій під свою руку і мчав з-під самого Жванця через заспжену Україну до Чигирина, щоб зустріти урочисте царське посольство, знов питав народ свій, і лицарям його найчеснішим, запорожцям на Січ послав з нарочним своїм посланцем на розстайних конях листа, в такий сенс писаного:

«Мостивий пане отамане кошовий зо Військом Низовим Запорозьким, до мене вельми зичливі панове і браття!

Відпускаємо до вас Військо ваше Низове Запорозьке, яке ви минулого літа на бажання наше ку потребі воєній проти неприятеливі поляків до нас прислали, і, за прислапця опого вельми дякуючи вашому милостивому панству, наперед про таку ж неодмінну приязнь просимо.

Зважаючи на те, що по сей час од вашої милості панства не маєм респонсу на лист наш ще минулого літа до ваших милостей писаний про потрібну нам протекцію від пресвітлого і великодержавного московського монарха, виправляємо до вас при війську вашим нарочного посланця і вельми хочемо, абисте ваші милості панство, досконало того листа нашого зрозумівши, доскопалу й ретельну на оний через того ж посланця нашого без гаяння учинили відповідь і дали пораду нам. Адже ми яко махину війни з поляками зачипали не без волі і поради вашої, брати наші, так і сього де меншого діла о протекції згаданій московській без вашого візволення й поради чинити не хочемо. Ми вже послали за радою нашої старшини до його царської пресвітлої величності й самодержця всеросійського нашу одову, та без відома й візволення вашого завершувати того діла не будемо. Отож маєте за обов'язок, ваші милості панство, без найменшого відкладання учинити ретельну на перше просторе наше писання відповідь. Сього ми пильно й повторно жадаємо і вас же поручаємо па сохрания господу-богу.

З Чигирина, 26 декабрія 1653 року.

Зиновій-Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького і народу українського.

Посилаємо вам, браття наше, через цього ж нашого посланця гостинця, тисячу битих талярів, і просимо від серця їх прийняти».

На той лист свій отримав я таку відповідь письмову од усього низового козацтва:

«Ясновельможний пане Зиновію Хмельницький, гетьмане Війська Запорозького і всієї України, брате й добродію наш!

На лист ваш гетьманський просторий, минулого літа до нас писаний, не вчинили ми відповіді аж досі через те, що твоя гетьманська милість в усім військом козацьким зоставалася ціле літо в Польщі і на Поділлі під Жванцем. В чім просимо вельми вибачення у вашої гетьманської милості. А тепер, на згаданий лист

ваш гетьманський відповідаючи, висловлюємо, що ми опий пілко-
вито зрозуміли, і не лише з листа того пізнали, а ясно бачимо
пласкими очима, що вже нам з шляхтою, як з тою змією, що
має відсічений кимось хвіст, уже ніяк не дійти до колишньої
дружби. Адже воли, всьому злу й війні будучи початком і при-
чиною, бачачи, як у королі, так і в Україні напій після
шестилітніх битов попелища з людських поселень і безліч кісток
людських на полях розкидапих, пітрохи не хочуть зм'якшити сво-
го серця і, забувши про свою гнівну до нас завязатість, прийти до
колишньої нашої приязні і згоди зі ствердженням давніх наших
прав і свобод. Тож і ми не радимо вашій гетьманській милості
допоминатися більшої, ніж є на сей час, їхньої приязні, і при-
знаємо за слушний ваш задум удатися й бути зо всім пародом
українським, по обох боках Дніпра будучим, під протекцією най-
великодержавнішого і пайпресвітлишого монарха російського,
і даємо вам нашу військову пораду, щоби того діла не позостав-
ляли і оное кончили на якнайкращу користь вітчизні нашої укра-
їнській і всього Війська Запорозького. Як писатимете пакти, то
звольте, ваша гетьманська милість, самі ретельно додивлятися,
щоби не було в них чогось зайвого і вітчизні нашої шкідливого,
а предковичним правам і вольностям нашим супротивного і пеко-
рисного. Відаємо папевне, що найвеликодержавніший і найсвіт-
ліший монарх і самодержець російський, яко цар православний,
прийме нас охоче і ласкаво під свою міцну протекцію, яко отець
чадолюбивий синів своїх, в тім же православ'ї святим зостаючих,
жодних од нас не потребуючи данин і платевів річних до своїх
монаршої казни, окрім того, аби ми по своїй спроможі па його
монаршу військову службу були готові проти його монарших пе-
приятелів. Бо недавно, па минулу Пилипівку, одиє московський
придворний царський Микита Харлампієв, їдучи до Криму ви-
купувати з неволі бусурманської своїх кривпих, був тут па Січі
Запорозькій і викупив у нас за дев'ятсот золотих трьох татаринів,
то сей дворянин чув од багатьох своїх близьких до царської велич-
ності прпбичних князів і бояр, що його царська пресвітла велич-
ність зело благоволить і від усеї душі бажає нас, Військо Запо-
розьке, з усім пародом українським в своєму монаршому союзі й
протекції, тільки не хоче нас о тім звістити, щоби не дати від
себе панам-шляхті слушної причини розірвати з ними випіп-
лій мир. Радимо, отож, ми, все Військо Низове Запорозьке,
твоїй ясній гетьманській милості, аби того потрібного діла не за-
нехаювали і оное на користь усіх нас і вітчизни нашої якнай-
лучче влаштовували й докінчували, достосовуючись до того
давнього прислів'я: роби криво, а ходи певно. Остергатися
слід також, аби неприятелі, провідавши, не вчинили через свої
хитрощі якоїсь перепони. Дякуємо при сьому вельми твоїй ясній
гетьманській милості за гостинець, тисячу талярів битих, пам,
війську, присланих, і відслугувати тебе при всяких оказіях
облігуємось. А на тепер і на всякчас зичимо щиро вашій

гетьманській милості в усім військом і Україною, вітчизною нашою, многолітнього доброго здоров'я і щасливого уживати в усьому поводженні. Писано в Січі Запорозькій, генваря 3-го, року 1654-го».

Ось яку заруку отримав я, вирушаючи з Чигирина до Переяслава, де скликав раду всього народу нашого для стрічі царського посольства з боярином Бутурліним, дворянами Алфер'євим і Лопухиним і духовенством. До Бутурліна ще в Путивль послав я Богупа з-під Жванця, аби передав посольству, що визначив я місцем спітнання Переяслав і доручив провести їх туди, сам же я неодмінне прибуду де них попри всі перешкоди.

Я вибрав Переяслав. Знов не Київ, бо по смерті Петра Могили не було там свирязнепих з козаками ієреїв, але й не Чигирин, якому так і не надав належної маєстатичності. Я не встиг набудувати соборів і палаців у Чигирині (їх буде історія століттями й тисячоліттями), часу мені не стачило на кам'яне зикдительство, так і вму в глині з соломою. Тільки мурована церковця моя в Субетові згодом стане вірцем для всієї України, і вже інший гетьман кинеться до каменя, сподіваючись знайти в ньому безсмертя, та знайде лиш прокляття, бо навіть камінь, виходить, не рятує від зрадливості. Я ж безсмертний і в глині, як Адам, а коли треба було довершити найвищу справу свого життя, то вибрав Переяслав з його древніми соборами і з його славою предковічною, яку хотів перейняти у Києва самого.

Може, колись і перейме! Пройде крізь віки, прогрімить, і утвердиться, і оновиться великими будівлями з каменю найдорожчого, принесеного нападками тих, хто колись заприсягався тут у вічній дружбі й братерстві.

Я не кваплюся, я терплячий, позаду в мене віки многі, а попереду — ще численніні.

Тоді ж я не дозволяв собі щонайменшої прогайки, я сам вибрав собі долю, яка не дає спочинку, нагнить, жене й вимагає. Я не скаржився. Струни на кобзі рвуться не тоді, коли на них грають, а коли кобза вкривається пилом.

З-під Жванця, повертаючись з походу затяжливого, поїхав я на Гусятин, Межибож, Літин, Вінницю, Животів, Ставище, Білу Церкву, Стеблів, Корсунь. З Корсуня відписав Бутурліну, що повертаюся до Чигирина задля деяких справ військових, звідки вже поспішу до їхніх милостей у Переяслав, генер же радуюсь, почувши про милостиву ласку його царської величності, що нас під крила свої, в милостиве жалування зводив прийняти.

На багату кутю приїхав увечері 24 грудня до Чигирина, звідки виправив ще одного листа до Бутурліна, тим часом готуючись прийняти двох царських послів Стрешнева і Бродіхіна, які чекали мене з походу вже зо три місяці, бо не нускав до себе під Жванець їх, аби не провідали завчасно про мій союз з Москвою хан і король.

Велика місія московська тим часом після рідва прибула до Прилук, де стрічав її сам полковник Воронченко, стріляю в гармат, в церквах били дзвони, священники вийшли з процесією, приймаю місію всякою стравою і всім потрібним для людей і коней.

Далі їхали через Галицю, Бяків, Басань і Війтівці, де заночували востаннє перед Переяславом, і напередодні Нового року поспіли до Переяслава.

За п'ять верст перед містом зустрів Бутурліна з товаришами полковник переяславський Тетеря, а з ним сотників, отаманів, козаків шістсот а чи й більше — з хоругвою, сурмами і бублами. Перед місією старшини зсіли з коней і Тетеря, викажуючи свою едукованість, виголосив таку промову:

— Благовірний боярине благовірного царя й інші панове! Радісно приймаємо ваш щасливий прихід. Давно вже горіло серце наше, тішачись звісткою, що йдете до нас, сповняючи царську обітницю прийняти православне і преславне Військо Запорозьке під велику руку великодержавного восточного царя. Ось тому і я, найменший серед рабів сих того ж Війська Запорозького, маючи уряд в богоспасамім городі Переяславі від богоданого нам гетьмана Зиновія Хмельницького, вийшовши на стрічу до вас, радісний віддаю благородству вашому і нивький поклін з усім військом, що в сім городі пробуває. А на відпочинок від труду подорожнього ввійти до господ міста Переяславського пильно вас прошу.

Перед брамою Переяслава шпалерами стояли козакі й стріляли з мушкетів на салют. Тоді вийшов з духовенством протопоп Григорій, кроплячи місію освяченою водою під радісний гук всенародного множення — козаків, жон, дітей. Бутурліна і товариші його поцілували хреста й образи, і протопоп Григорій сказав їм орацію.

Я не успів на стрічу Бутурліна у Переяславі, бо по Дніпру йшла пуга і незмога було переправитися, так що довелося засісти у Домонтові. Прибув я до Переяслава тільки надвечір шостого дня нового року, а другого дня пов'їздилися всі полковники і старшини. Увечері сьомого відвідав я з Виговським і Тетерею Бутурліна в його помешканню, сказав бояринові, ще рантра зрання скликаю раду велику, щоб учинити государю віру. Сказав я послові царському так:

— Милость божа над нами — як колись за великого князя Володимира, так і тепер: сродник його цар Олексій обдарував ласкою своєю отчипу свою Київ і всю Україну. Як орел покриває гніздо своє, так і він зволив прийняти нас під свою високу руку. Ми раді його царській величності щиро, всією душею служити і голови свої покладати йому на многолітнє здоров'я.

Восьмого січня в домі гетьманським моїм була в мене тайна рада з полковниками, суддями і військовими осавулами, і полковники, судді, осавули під царську високу руку добровільно підклопилися.

Після ради рапкової по обіді бито в барабани годину, щоб народ збирався на ринок послухати, що має бути. Зібралася велика сила козацтва і всякого чину людей, зроблено великий круг для гетьмана і полковників, я вийшов у той круг з суддями, осавулами, писарем і всіма полковниками, і військовий осавул Федір Коробка гукнув, аби всі мовчали.

Коли всі втихли, я мовив до пароду:

— Панове полковники, осавули, сотники, і все Військо Запорозьке, і всі православні християни! Відомо нам усім, як нас бог свободив з рук ворогів, що гонілля завдають церкві божій і кривдять усе християнство нашого восточного православія. Шість років живемо ми в нашій землі без господаря — в безнастанних війнах і кровопролиттях з гонителями й ворогами нашими, що міряться знищити церкву божу, аби ім'я руське ані згадувалося в землі пашій. Вельми се нам усім докучило, і бачимо, що незмога нам далі жити без царя. Тому нині зібрали ми явну раду всьому народові, абисте вибрали собі господаря з чотирьох, котрого хочете. Перший — цар турецький, багато разів схилив він нас через послів своїх під свою владу. Другий — хан кримський. Третій — король польський: коли того захочемо, він ще й тепер нас може прийняти до давньої ласки. Четвертий — православний государ Великої Росії, якого ми вже шість літ безнастанно собі випрохуємо. Вибирайте, котрого хочете! Турецький цар бусурман. Всім вам відомо, яку біду терпить наша братія — православні греки — і в якім вони утиску від невір. Кримський хан теж бусурман, поневоли взявши його в приятелі, які пезносі біди ми перетерпіли! А яка неволя, яке пещадіе пролиття християнської крові і утиск були від панів польських, того пікому з вас не треба оповідати: всі ви самі знаєте, що за краще вважали вони рендаря і пса, ніж християнина — брата пашого. Православний же великий государ, цар восточний — одлого з нами грецького закону, ми з православними Великої Росії одно тіло церковне, що має головою Ісуса Христа. Сей великий християнський государ змилювався над пезносними кривдами православної церкви нашої України. Не злегковаживши безнастанних наших шестилітніх блгань, він прихилив до нас милостиве своє царське серце і прислав до нас своїх великих ближніх людей з царською ласкою. Коли ми тепер його щиро полюбим, то, крім його великої руки, не знайдемо благодитишого пристановища. А коли хто з нами в тім не згоден, тепер куди хоче — вільна дорога!

По сій мові моїй увесь народ закричав:

— Волимо під кріпкою рукою царя восточного православного в пашій благочестивій вірі помирати, піж пепависпикові Христовому — поганинові дістатися!

Тоді Тетеря, обходячи всіх в кругу, питався на всі боки:

— Чи всі так призволяете?

Рік увесь народ:

— Всі однудушню!

Тоді я сказав:

— Нехай так і буде! Нехай господь укріпить під царською кріпкою рукою.

За мною народ увесь закричав одподушно:

— Боже, утверди! Боже, укрепи, аби всі ми павіки єдиці були!

Рада Переяславська!

З старшинами, а пародом усім прийшли ми до послів московських, аби сповістити їх про раду всенародпу, Бутурлін на сю вість одмовив, що має царську грамоту гетьманові і всьому військові, передав ту грамоту мепі, я ж, прийнявши з радістю, поцілував, зламав печаті й передав грамоту Виговському, щоб прочитав голосно при всіх людях. Після того сказано було всі властиві слова, Бутурлін проголосив промову, за яку ми подякували йому, як годалося, і я, взявши боярина з товаришами до карети, поїхав до соборної церкви Успенія. Московське духовенство — архімаандрит Казанського собору Прохор, протопоп Андріян, поля й дякони з царським образом Спаса пройшли процесією поперед нас.

Переяславський протопоп Григорій з духовенством стріли мене з боярами на церковнім ганку з хрестами й кадилами, виспівуючи «Буди ім'я господне благословенно».

В церкві Успенія учинив я з старшиною присягу охотно і з надією тихомір'я і всякого добра, що бути нам з землями і городами під государевою високою рукою навіки певідступно, боярин Бутурлін з свого боку проголосив під клятвою мопарше слово й запевнення, що він, пресвітлий російський мопарх, триматиме Малу Росію з усім Запорозьким Військом у своїй протекції при непорушному збереженні старовинних її прав та вольностей і боронитиме та допомагатиме їй від усяких ворогів і наступів своїми військами і скарбами, і було в церкві всенародне множество мужської й жіночої статі, і від многої радості плакали.

Чисті й чесні були ті сльози.

Вітер свободи прошумів над моїм народом, може, вперше під Жовтими Водами, а тут, на раді в Переяславі, став мій народ собою, став нацією, історією.

Остання моя ніч у Переяславі була вся в зорях. Сліги тихо білили, безмежна твердь небесна аливалася з твердю земною, так ніби могутня рука всесвіту прихилила небеса і зорі сяють у тебе пад головою, мов золоті яблука в саду Гесперид. Таїна, пророцтво, безодня вічності, яка нагадує тобі про мвлість і безсилля, та водночас і підіймає душу на крилах неземних. Коли поля незасіяні і вкриті спігами, і дальна відкривається безкіпечна, і земля аливається з небом у тиші й гармонії, то стоїш серед цього дива, мов мале дитя, і в серці тоска і радість, потрясіння великі з минулого й будущня, полки на шляхах, кров і вогонь, і падії, безсмертні падії.

Всесвіт глянув на мою землю золотими очима зірок, і вони вже не жахали мене, як колись у години безсилля і розпачу.

24 січня попрощався я з Бутурліпим, насухо, без обідів і бенкетів, аби не тикали в вічі злі нащадки — мовляв, у горілці втопив волю й незалежність свою, і того ж дня виїхав до Чигиринна. Бутурлін, розіславши в полки з словом царським своїх столярників і дворян, теж того дня вирушив з Переяслава, щоб прибути до Києва і проголосити велику вість про возз'єднання народів наших у сьому праслов'янському городі, де вперше думка ся зродилася й пролунала.

У супровід Бутурліну дав я київського наказного полковника Дворецького і полк ковацький. Двічі заночувавши в дорозі, 26 січня прибули воєни до Києва, під'їхавши до города з лівого боку. Стріли їх київські сотники в тисячею коваків під дев'ятьма хоругвами, коли ж перебралися через Дніпро і наблизилися до городового валу, то за півтори верстви від Золотих воріт виїхала їм на повітання депутація київського духівництва: митрополит Сильвестр Косов з владикою чернігівським Зосимою і печерським архимандритом Тризною, з монастирськими ігуменами й намісниками.

Митрополит, хоч який був неприхильний до справи нашої великої, все ж мав сповняти свій обов'язок найвищого пастиря народу українського, отож вийшов з свого візика і проголосив перед посольством промову вже ніби й не від себе самого, а від усього народу нашого:

— Коли приходите від христілюбивого царя — від православного православні царські мужі, бажаючи відвідати благочестиве наслідство старинних великих князів руських,

коли приходите до престолу першого благочестивого російського князя,—

виходимь вам в зустріч,

і цілує вас в лиці моїм благочестивий Володимир, великий князь руський;

цілує вас святий апостол Андрій Первозванний, що провіщав великій славі божій на сім місці просіяти — яка тепер, з приходом вашим, щасливо нині оновлюється;

цілують началоположники общого життя Антоній і Феодосій і всі преподобні, що віддали літа й життя своє в печерах сих;

цілуємо в Христі і ми з усім освященим собором благородіє ваше,

цілуючи, з любов'ю кличемо:

увійдіть у дім бога нашого,

в перший осідок благочестя руського, аби приходом вашим оновилося, як орлина юність, наслідде благочестивих князів руських.

Як орлина юність...

Зовауля літала над ним, куючи,
Коняки іржали, його веучи,
Колеса скрштіли, під ним котючись,
Служоцьки планали, за ним ідучи!

Вершники чорні полетять на всі усюди. Народ кипеться до Чигирина. Хто міг їхати, йти, хто не міг, того вестимуть. Старі, пемічні, каліки. Жінки на останнім місяці. Діти.

Земля оголителься, і стане видне, хто в хто. Народ ридатимо, полковники вдаватимуть тугу. Для них герой — допоки живий, мертвий одразу стає тягарем.

Спека й задуха стоятимуть такі, що здаватиметься людям, ніби вони всі мертві. Деревя, трава, птахи, звірі, земля — все вмерло. Страх повисне над усіма замість неба. Як же так? Смерть і безсмертя несумісні. Борони боже смерті на пана гетьмана, бо всяк чоловік смертен — і без того не може бути. Не міг їхній гетьман умерти, вони не могли в це повірити і не хотіли, бунтувалися, обурювалися, святотатствували, посилаючи хулу самому богу. Відчасний погук в глибину долі й усього світу. Часи змішалися й переплутались, все переплуталося.

З висоти своєї смерті бачитиму я мішанину голів чупринних чоловічих, жіночих, дитячих, вони так тісно збиті докупи, що по них можна йти, як по дереві або по полю. Всі плакатимуть: і ті, хто знав чому, і ті, хто й не знав.

І тоді з'явиться мій Самійло з Орка, віднайде свою тілесність, втрачену, вдавалося, вже навки, і скаже їм слово про їхнього гетьмана, яке він уже проголосив мені, з'явившись духом в покої, де я лежу in extremis:

«Ласкаві пани полковники, та вся старшина з усім товариством Запороського Війська, та вся Українська Річ Пєсполита!

Хоч життя і смерть від початку світу присуджені волею всемогутньою, висловленою нашим предкам найвищим законом: «Живіту і напожуйтесь», «земля ви та в землю ввійдете», одначе, не зважаючи на це, смерть людини наповняє серця живучих нестримним і непоборним смутком. Судилося нарешті й нам по минулих веселих днях чути сумне голосіння і потоками сліз заливати лица свої, бачачи, що гетьмана Богдана Хмельницького, котрого справді бог дав нам за полководця, доравила невблаганна смерть і що тут на марах відбирає він наші останні прислуги.

Умер наш лицарський полководець, лишивши по собі безсмертну славу, той, від мудрості якого не тільки ми, його підручні, але й уся Українська Річ Посполита сподівалися довгих літ щасливого життя й розквіту! Умер той, якому правдця всемогутнього подавала скрізь швидку поміч, коли він із вашими милостям, ласкавим панством, праведно ополчувався за вольності й давні права на братів і разом наших ворогів — польських савроматів! Умер той, від чіх гарматних і мушкетних громів тряслася не тільки ясносвітла Сарматія давніх вандалів і береги бурхливого Евксинопонту з їх кріпостями й замками (передовсім у війні 1621 року, що довго й щасливо велася під Хотином між польською короною й оттоманським царем Османом при допомозі козаків, нашої братії), але й дрижали самі стіни Царгорода, окурєні димом козацьких рушниць! Умер, нарешті, той, чиїми зусиллями оживлєші, може, раз назажди давні українські права й вольності. Не час мені малювати й виставляти заслуг і лицарських діл, якими ви славно завпачили себе з сим полководцем, богом вам дапим, гетьманом Хмельницьким, успішно й хоробро борючись за давні права і свободи, потопташі й висміяні поляками, пашими братами; не йшли ви слідами стародавніх помічників Александра Великого Македонського, своїх предків слов'ян, так само скіфів, кімврів і хозарів. Хай говорять людською мовою про вашу лицарську хоробрість поля і долини, вертепи й гори, замки й гарматні паші; хай сповістять, з якою хоробрістю і геройською відвагою стояли ви за свої вольності проти пеприятелів і нашої сармато-польської братії, до чого простували й чим завпачили себе, при всесильній божій допомозі, па Жовтих Водах, під Корсупем, Пилявою, Збаражем, Зборовом, Берестечком, під Білою Церквою, Львовом, Замостям, Нестерваром і Баром, під Кам'япцем па Поділлі, Батогом, Охматовим і па інших місцях, яких не можу перєчислити.

До тебе звертаю я марне слово, паш улюблений полководче, давній український Одоакре¹, славний Скандербегу, гетьмане всього славного Запорозького Війська та всієї козако-руської України, Хмельницький Богдане! До тебе промовляю, хоч ти тепер непорушно мовчки лежиш між чотирма могильними дошками; до тебе, чийого владного слова ми, в числі сто тисяч, недавно слухали й були готові па кожне кивпення головою! Чому так швидко перемінився ти в безмовного Гарпократа²? Краще йди слідами пімого Агіса³! Промов до нас і навчи, як жити й поводи-

¹ Одоакр (вмер 493 р. н. е.) — король герулів, вождь армії германців, що була ва службі в Західноримській імперії. В 476 р. позбавив трону останнього римського імператора Ромула Августа і проголосив себе королем Італії. В 489 р. покований королем остготів Теодоріхом, убитий Теодоріхом на учті в Равенні.

² Гарпократ — грецька транскрипція одного з епітетів єгипетського бога сонця Гора. Він зображувався з дятлою кісткою на голові і пальцем правої руки в роті — ознаки дятляства. Греки не зрозумили цього умовного знаку і зробили з Гарпократа бога мовчанья.

³ Агіс — син спартавського царя (IV ст. до н. в.).

тися з друзами й педрузами, що нас оточують. Німий із уродження Агіс урятував виразною пересторогою свого батька царя від убивства; ти ж, красномовний від уродження, промов і охорони нас, щоб не побідили й не погубили наші вороги; розірви хоч на малий час кайдапи смерті й промов до нас ласкаве та добре слово на дорогу нашого дальшого життя, наш хоробрий і улюблений гетьмане! Коли ж, піддаючись смертному засудові, не можеш виповнити бажання живих, то бодай там, біля трону всевишнього, де ми сподіваємося тебе, випроси, щоб всемогутній дав нам по твоїм відході щасливе життя та зберіг нашу батьківщину від ворогів у цілості й мирові. А ми, мешканці землі, складаємо від себе урочисту обіцянку, що молитимемо всевишнього, щоб разом із своїми вибранцями аробив тебе учасником безмежної хвали».

Будучи в здоровім розсудку, твердій пам'яті й розумі, як знайшли свідки по моїх словах, жестах і поведінці, і вважаючи, що немає нічого певнішого, як смерть, і більш певного, як день і година її приходу, і не бажаючи покинути сей світ, не сказавши всього, що про нього думаю, я заліг у гетьманських покоях in extremis і веду сю сповідь свого життя, нічого не втаюючи, тримаючись в усьому істини. Коли істину не завжди можна захистити, то завжди є змога за неї вмерти. Часто я рятувався в словах і в посланнях до можних світу сього, і в гетьманських універсалах, і в мові до людей. Не почуті будете в многоглаголапії. Як то казано колись: *aliud in ore, aliud in corde* — що іншого в словах, що іншого в серці. Тепер можу втішитися, бо слово і серце злилися в моєму вмиранні.

Полковники гривуться коло мого ложа смертного. Ходять по помосту, великі, обурливо здорові, байдужі, стукотять-грюкотять, як кобиляча голова в казці. Яка марнота. Я вмираю, а полковники в сусідній світлиці грають у підкидного. «Ходи, Іване! Чим ти криєш? Чирва ж козир! Не виставляй карт: у тебе ж самі карасики! Не буду дивитися, нехай козириться!» Гра в підкидного. Все життя — в підкидного. Накидають, обкидають, закидають. Паскаль сказав: чоловік грає в карти, щоб не лишатись наодинці з собою. А воля грають, аби показати мені, які живі. Заврають до мого покою. Дивляться, як умираю, чи ще не вмер. Завжди любили дивитися, як страждає плоть, бо страждання душі для них недоступні й незнані. Тільки смерть знає все. Тепер я можу судити про своїх спадкоємців, бачу їх пагими перед судом вічності, жалюгідними й педарними. Кому передати владу? І як її передавати, коли сам отримав з рук пароду цілого? Володарі смертні, але добро суспільства безсмертне, як мовив Тацит в «Аппалах»: «*Principes mortales, rem publicam aeternam esse*».

До чого доведуть мої найближчі паступники велике діло, яке я розпочав? Тільки до занепаду й запропащення цілковитого. В моїх словах багато гіркоти, але немає несправедливості. Всіх їх я підняв а невідомості, возвисив, а що отримав навазміні? Погорду,

несправедливість і помсту навіть по смерті. Мститися людині — це ще може бути прощено, а справі великій — то вже злочин і підлість перед людьми й богом.

Що більше мені вчоріс, то більше розвидняється.

«Ще вогонь многокровної і многоплачевної війни моєї запалений і через вісім літ сильно палаючий і Україну з короною польською в распрі суцюзело свідавший не погаснув. Ще трупи людські на лядських і українських полях, бранним оружжям постані, до кінця не зотліли, ще земля по многих горизонтах кровію людською обгаріла, дощовими краплями не змита, ще очерети, від трупів чоловіцьких просмерділі, не повернулися до первобутнього чистого й невіддільного естества свого, ще у матерів по сипах і в жон по мужах і інших кривих своїх, оружжям воспним умерщвленних, від сліз не впохли зіпиці, ще ні Україна від поляків, ні поляки від України не могли в домах своїх милої з покровними своїми компанії ужити, а чи солодким сном заснути, аві вожделенного покою певними бути: аж тут, на сій стороні Дніпра, од Переяслава і Полтави, з причини двох мужів, нового тоді гетьмана Виговського і Мартина Пушкаря, полковника полтавського, новий внутрішнього междуусіб'я і кроволиття великого вогонь, добра людські спалюющий і вкінєць істребляющий, воспламеняється і свою на розоріння людське приємле силу».

Виговський став топтати велику Переяславську угоду, Пушкарь спротивився.

Тоді топтався по моему серцю Тетеря, тоді Брюховецький, Самойлович, Дорошенко, Мазепа. Хіба ж то не я вніс у перший свій реєстр аж кілька Мазеп: Черкаського полку сотні Лазаря Петровича Васько Мазепа, полку і сотні Білоцерківських Мирон Мазепа, Уманського полку сотні романівської Максим Мазепа, Кальницького полку сотні оментовської просто Мазепа, Полтавських полку і сотні Василь Мазепа, Миргородського полку сотні краснопільської Мазепа без імені.

Аби ж то знаття, в яких прізвищах вигнівдюється зрада! Але прізвищ стільки, як і людей, і земний круг дано тобі пройти між них і з ними, бо й ти людина.

Після смерті я вже не зустрічаю людей. Отож мої помисли чисті, не скаламучені злобою, наговором, гіркотою і навіть — страшно сказати! — правдою про те, чоґо не хотілося чути за життя. Тепер слух мій парешті очистився, не долинають до мене ні войки, ні прокляття, ні клевета. За життя ми беремо за істину навіть почуте від тих, кого ми зневажаємо й ненавидимо, вате по смерті визволяємося від усього, що нам огидне.

Смерть припосить самотність? А може, ми приєднуємося до більшості? Бо хоч би як багато пароджувалося людей на землі, мертвих завжди буде більше.

Доброта не старіє, жорстокість не старіє, світ залишається вічно молодим, старіє й умирає тільки людина, і нічоґо немає пев-

пішого за смерть. Кажуть: там поєднуються душі, там в Єлісейських райських полях зустрінеш найдорожчих утрачених, бо любов щаслива навіть тоді, як безпритомна і безпритульна. Яка омана! Вже як згасатиме остання іскра сонця в мені, постано переді мною лице, яке я знав і любив живим і молодим, вічно молоде для мене, чисте і чесне, як її душа. І погляд сірих очей летить тепер з такої страшноної далечини, що й не знати, чи долетить до мене, коли ж це станеться, то полине він далі, повз мене, і в ньому втома, і мука, і безодня, якої вже мені не заповнити ніколи. І ніколи більше не засміється мені сонце у зеленому листі...

А тоді пісня народилася востаннє в моїй душі, далека, як степа, і тужлива, як осінь у галях. Вона йде від мене, і я йду за нею, доганяю й не можу паздогнати, ніколи, ніколи:

Ей, козаци, діти, друзі!
Прощу вас, добре дбайте:
Борошно зспайте,
До Загребельної могили прибувайте,
Мене, Хмельницького,
К собі на пораду ожидайте.

**КІНЕЦЬ
МОВИ МОЇЙ**

ПАВЕЛ АРХИПОВИЧ ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Я, БОГДАН (Исповедь в славе)

Роман

Издательство «Радянський письменник»

(На українському мові)

Редактор
В. Я. П'янов

Художник
В. В. Машков

Художній редактор
Н. В. М'яковська

Технічний редактор
О. К. Вишенно

Коректор С. І. Слабошевська

Інформ. бланк № 1371.

Здано на виробництво 14.10.82. Підписано до друку 17.01.83.
БФ 49002. Формат 60×90^{1/8}. Папір друкарський № 1. Зап'янка нова
гарнітура. Високий друк. 32,0 ум.-друк. арк., 32,38 ум. фарб.-відб.,
36,45 обл.-вид. арк. Тираж 115 000 пр. Зам. 2-354.

Ціна в оправі 2 крб. 60 к.

«Радянський письменник»
252054, Київ-54, вул. Чкалова, 62.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків-57, вул. Дзюба-Захаржевського, 6/8.

Загребельний П. А.

3-14 **Я, Богдан (Сповідь у славі) : Роман.**— К.: Рад.
письменник, 1983.— 511 с.

Історико-філософський роман про вождя українського народу
в його національно-визвольній війні 1648—1654 рр. написаний у формі
сповіді-монологу. У ньому всебічно охарактеризовано постать
Богдана Хмельницького — як державного діяча, полководця, дипломата,
так і людини в усій складності життєвого шляху та особистої
вдачі.

70303-031
3 М223(04)-83 26.83.4702590200

У2

PONT EUXIN OV MER NOIRE

CRISTINA

CYRUS

SIAT

ASIE
PARS

Meotis Palus

Lica Deferta

P

A

Lica Deferta

Daria Polie

L

A

BRAC

MAGNI

DUCATVS

MOSCOVIA

PARS

SEVERIA

DUCATVS

KILIO

E N

MAGN
LITHUA

Scale
Millesima Germanica
1000
2000
3000
4000
5000
6000
7000
8000
9000
10000
11000
12000
13000
14000
15000
16000
17000
18000
19000
20000
21000
22000
23000
24000
25000
26000
27000
28000
29000
30000
31000
32000
33000
34000
35000
36000
37000
38000
39000
40000
41000
42000
43000
44000
45000
46000
47000
48000
49000
50000
51000
52000
53000
54000
55000
56000
57000
58000
59000
60000
61000
62000
63000
64000
65000
66000
67000
68000
69000
70000
71000
72000
73000
74000
75000
76000
77000
78000
79000
80000
81000
82000
83000
84000
85000
86000
87000
88000
89000
90000
91000
92000
93000
94000
95000
96000
97000
98000
99000
100000

2 крб. 60 к.